

SRIMAD VĀLMIKI RĀMAYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

BĀLAKĀNDA I.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilās Book Depot, Kumbakonam.

*Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,
at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,*

1911.

THE NIRMALAYA PRESS, KOLKATA.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः

गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

बालकाण्डम् १.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुद्रापूर्या

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

इदं पुस्तकं १८६७ सख्याकगजनियमस्य २५ सख्याकविभागानुसारतो लेखाखंडं
वृत्तं ऽयं मंत्रेऽविकागं प्रसिद्धिकर्तृभिः स्वाधीना रक्षिता ।

श्रीवैष्णवानां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसन्धेयक्रमः ।

प्रथमतः स्वस्वमंप्रदायनिर्वाहकाचार्यानुमन्धानम् । ततः लक्ष्मीनाथेत्यारभ्य प्रणतोऽस्मि नित्यमित्यन्तं । अनन्तरं श्रीशैलपूर्णविषयपितामहस्येति श्लोकमारभ्य श्रीभाष्यकारप्रभृति-
स्वाचार्यपर्यन्तविषयाः सांप्रदायिकश्लोका अनुसन्धेयाः । यद्वा श्रीधरादिस्वाचार्यपर्यन्ताः
प्रतिव्यक्तिश्लोका अनुसन्धेयाः ॥ ततः—कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरूढ
कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोलम् ॥ १ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः ।
शृण्वन्नामकथानादं को न यानि परां गतिम् ॥ २ ॥ यः पिवन्सततं रामचरितामृतसाग-
रम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ३ ॥ गोप्पदीकृतवागशिं मगकीकृतराक्ष-
सम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ४ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकना-
शनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ५ ॥ मनोजयं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं
बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं गिरमा नमामि ॥ ६ ॥ उलङ्घ्य
सिन्धोः मलिलं मलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि
नं प्राचलिराञ्जनेयम् ॥ ७ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजा-
ततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ ८ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृत-
मस्तकाञ्जलिम् । वाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षमान्तकम् ॥ ९ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि
जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतनादामीत्माक्षाद्रामायणात्मना ॥ १० ॥ तदुपगतममागस-
न्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यवद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशा-
मयध्वम् ॥ ११ ॥ श्रीराघवं दशरथात्मजमग्रमेयं मीतापतिं रघुकुलान्वयरत्नदीपम् । आजा-
नुवाहुमरविन्ददलायताक्षं रामं निशाचगविनाशकरं नमामि ॥ १२ ॥ वेदेहीमहितं सुरद्रुम-
तले हंमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमामने भणिमये वीरामने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभ-
ञ्जनमुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १३ ॥
नतो यथाशक्ति श्रीकोशोपरि भगवदाराधनं कर्तव्यम् ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

पारायणसमापनक्रमः ॥ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं
बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पगभवः । येषामिन्दीवरश्यामो
हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ २ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो
ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ ३ ॥ कावेरी वर्धतां काले काले वर्षतु वासवः । श्रीरङ्गनाथो
जयतु श्रीरङ्गश्रीश्च वर्धताम् ॥ ४ ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं
महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ ५ ॥ मङ्गलं
कोसलेन्द्राय महनीयगुणाढ्ये । चक्रवर्तितनूजाय मार्कभौमाय मङ्गलम् ॥ ६ ॥ वेदवेदा-
न्तवेद्याय मेघश्यामलमूर्तये । पुंसां मोहनरूपाय पुण्यश्लोकाय मङ्गलम् ॥ ७ ॥ विश्वामि-
त्रान्तरङ्गाय मिथिलानगरीपतेः । भाग्यानां परिपाकाय भव्यरूपाय मङ्गलम् ॥ ८ ॥ पितृ-
भक्ताय सततं भ्रातृभिः सह सीतया । नन्दिताखिललोकाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ ९ ॥
त्यक्तसाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे । सेव्याय सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गलम् ॥ १० ॥

सौमित्रिणा च जानक्या चापवाणासिधारिणे । संसेव्याय सदा भक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ ११ ॥ दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे । गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ १२ ॥ सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे । सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्विक्ताय मङ्गलम् ॥ १३ ॥ हनुमत्समवेताय हरीशभीष्टदायिने । वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ १४ ॥ श्रीमते रघुवीराय सेतूलङ्घितसिन्धवे । जितराक्षसराजाय रणधीराय मङ्गलम् ॥ १५ ॥ आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया । राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ १६ ॥ मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः । सर्वैश्च पूर्वैराचार्यैः सत्कृतायास्तु मङ्गलम् ॥ १७ ॥ ततः पितामहस्येत्यारभ्य स्वाचार्यपर्यन्ताः श्लोका अनुसन्धेयाः । सीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु-इयं सीता मम सुता, अभ्यपिञ्चन्नरव्याघ्रं इति श्लोकपठनात्पूर्वं मध्ये विशेषतो भगवदाराधनं च कर्तव्यम् ॥

अथ स्मार्तानां श्रीरामायणपठनोपक्रमे अनुसन्धेयाः श्लोकाः

श्रीविघ्नेश्वरध्यानम् ॥ ॥ शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ २ ॥ अनन्तरं श्रीमच्छंकरभगवत्पादादिगुरुपरम्परानुसन्धेयाः ॥ सरस्वतीप्रार्थना ॥ ॥ दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुकं पुस्तकं चापरेण । भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानाऽसमाना सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥ ३ ॥ वाल्मीकिनमस्क्रिया ॥ ॥ कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ४ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ५ ॥ यः पितृन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ६ ॥ हनुमन्नमस्क्रिया ॥ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ७ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ८ ॥ उलङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ९ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १० ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ११ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १२ ॥ श्रीरामायणप्रार्थना ॥ ॥ यः कर्णाञ्जलिसंपुटेरहरहः सम्यक्पिबत्यादराद्वाल्मीकेर्वदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु । जन्मव्याधिराविपत्तिमरणैरत्यन्तसोपद्रवं संसारं स विहाय गच्छति पुमान्विष्णोः पदं शश्वतम् ॥ १३ ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ १४ ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी । पुनातु भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ १५ ॥ श्लोकसारसमाकीर्णं सर्गकलोलसंकुलम् । काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ १६ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथा-

भजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १७ ॥ श्रीरामध्यानक्रमः ॥ ॥ वेदे-
 हीसहितं सुरद्रुमतले ह॑मे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे
 शचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्याम-
 उम् ॥ १८ ॥ वामे भूमिसुता पुरश्च हनुमान्पश्चात्सुमित्रासुतः शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वदल-
 योर्वाय्वादिकोणेषु च । सुग्रीवश्च विभीषणश्च युवराट् तारासुतो जाम्बवान्मध्ये नीलसरोज-
 कोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम् ॥ १९ ॥ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जन-
 कात्मजायै । नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ २० ॥ ततः
 श्रीकोशोपरि श्रीरामावाहनादिनैवेद्यान्तपूजा विधेया । पारायणावसाने च पुनः पूजाकर्तव्या ॥

पारायणसमापनसमयानुसन्धेयश्लोकक्रमः ॥ ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्या-
 ध्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ १ ॥
 काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सख्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ २ ॥
 अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः । अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां
 शतम् ॥ ३ ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाश-
 तम् ॥ ४ ॥ शृण्वन्नरामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा
 पूज्यते सदा ॥ ५ ॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे । रघुनाथाय नाथाय सीतायाः
 प्रतये नमः ॥ ६ ॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु
 मङ्गलम् ॥ ७ ॥ यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु
 मङ्गलम् ॥ ८ ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान्मृतो वज्रधरस्य यत् । अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु
 मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु
 मङ्गलम् ॥ १० ॥ ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते । मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु
 तव सर्वदा ॥ ११ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् ।
 करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ १२ ॥ श्रीसीताविद्याहपट्टाभिषेक-
 सर्गयोस्तु-इयं सीता, अभ्यषिञ्चन्, इति श्लोकपठनात्पूर्वं विशेषतो ध्यानावाहननैवेद्यादि-
 निराजनान्तसपर्या संविधेया ॥

अथ माध्वानां रामायणपठनोपक्रमेऽनुसन्धेयाः श्लोकाः ।

श्रीमद्भुवमङ्गीममध्वान्तर्गतारामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥
 लक्ष्मीनारायणं वन्दे तद्भक्तप्रवरो हि यः । श्रीमदानन्दतीर्थारख्यो गुरुस्तं च नमाम्यहम् ॥ २ ॥
 वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥ ३ ॥
 सर्वविघ्नप्रशमनं सर्वसिद्धिकरं परम् । सर्वजीवप्रणेतारं वन्दे विजयदं हरिम् ॥ ४ ॥ सर्वाभी-
 ष्टप्रदं रामं सर्वारिष्टनिवारकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ ५ ॥ अभ्रमं
 भङ्गरहितमजडं विमलं सदा । आनन्दतीर्थमनुलं भजे तापत्रयापहम् ॥ ६ ॥ भवति यदनुभावा-
 द्वेडमूकोऽपि वाग्मी जडमतिरपि जन्तुर्जायते प्राज्ञमौलिः । सकलवचनचेतोदेवता भारती सा
 पम वचसि निधत्तां संनिधिं मानसे च ॥ ७ ॥ मिथ्यासिद्धान्तदुर्ध्वान्तविध्वंसनविचक्षणः ।

जयतीर्थख्यतरणिर्भासतां नो हृदम्बरे ॥ ८ ॥ चित्रैः पदैश्च गम्भीरैर्वाक्यैर्मनैरखण्डितैः ।
 गुरुभावं व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥ ९ ॥ कूजन्तं गमरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
 आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १० ॥ वाल्मीकेर्मुनिर्महस्य कवितावनचा-
 रिणः । शृण्वन्नामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ११ ॥ यः पिवन्सततं रामचरितामृत-
 सागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ १२ ॥ गोप्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतरा-
 क्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ १३ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशो-
 कनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ १४ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जिते-
 न्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १५ ॥
 उलङ्घ्य मिन्धोः मलिलं मलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां
 नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ १६ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् ।
 पारिजाननरमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १७ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र
 तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । वाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ १८ ॥
 वेदवेद्यं परं पुंमि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादामीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १९ ॥
 आपटामपहतारं दातारं सर्वमपदाम् । लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥ २० ॥
 नदुपगतममामसन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यवद्भम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिर-
 मश्च वधं निशामयध्वम् ॥ २१ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने
 मणिमये वीरगमने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरता-
 दिभिः परिवृत्तं रामं भजे श्यामलम् ॥ २२ ॥ वन्दे वन्द्यं विधिभयमहेन्द्रादिवृन्दारकेन्द्रैर्व्यक्तं व्याप्तं
 स्वगुणगणतो देशतः कालतश्च । धूतावद्यं सुखचितिमयैर्मङ्गलैर्युक्तमङ्गैः सानाथ्यं नो विदध-
 दधिकं ब्रह्म नारायणाख्यम् ॥ २३ ॥ भूपारत्नं भुवनवलयस्याखिलाश्चर्यरत्नं लीलारत्नं जलधिदुहि-
 तुदेंवतामालिरत्नम् । चिन्तारत्नं जगति भजतां मत्सरोजद्युरत्नं कौमल्याया लसतु मम हृन्म-
 ण्डले पुत्ररत्नम् ॥ २४ ॥ महाव्याकरणाभ्योधिमन्थमानसमन्दरम् । कवयन्तं रामकीर्त्या हनुम-
 न्तमुपास्महे ॥ २५ ॥ मुख्यप्राणाय भीमाय नमो यस्य भुजान्तरम् । नानावीरसुवर्णानां नि-
 कषाश्मायितं वभौ ॥ २६ ॥ स्वान्तस्थानन्तशय्याय पूर्णज्ञानमहार्णवे । उत्तुङ्गवाक्तरङ्गाय
 मध्वदुग्धाब्धये नमः ॥ २७ ॥ वाल्मीकेर्गोः पुनीयात्रो महीधरपदाश्रया । यदुग्धमुज्जीवन्ति
 कवयस्तर्णका इव ॥ २८ ॥ सूक्तिरत्नाकरे रम्ये मूलरामायणार्णवो विहरन्तो महीयांसः प्रीयन्तां
 गुरवो मम ॥ २९ ॥ हयग्रीव हयग्रीव हयग्रीवेति यो वदेत् । तस्य निःसरते वाणी जह्नु-
 कन्याप्रवाहवत् ॥ ३० ॥

पारायणसमापनक्रमः । स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः ।
 गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ १ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः
 पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ २ ॥ लाभस्तेषां जय-
 स्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ मङ्गलं कौसलेन्द्राय
 महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ ४ ॥ इत्यादिश्लोकाः श्रीवैष्णवै-
 र्द्धतिवदनुसन्धेयाः ॥

→* श्रीः *

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

→॥ वालकाण्डम् १ ॥←

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

→॥ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥←

लोके उत्तमं पुरुषं क इति नारदप्रति वाल्मीकिप्रश्ने तेन तत्रति श्रीरामस्य पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय तद्गुणानुवादपूर्वक
वर्णने तच्चरित्रकथनम् ॥ १ ॥

तपस्स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् । नारदं परिप्रच्छ वाल्मीकिमुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

रामचन्द्राय नमः ॥ ॥ आचार्यं शठकोपदेशिक-
प्रप्राचार्यपारपरी श्रीमद्भस्मणयोगिवर्ययमुनावास्त-
नाश्रादिकान् । वाल्मीकिं सह नारदेन मुनिना
देवतावद्भक्तं सीतालक्ष्मणवायुमुनुसंहितं श्रीरामच-
भजे ॥ १ ॥ श्रीमत्यञ्जनभूवरस्य शिखरे श्रीमा-
नं सन्निधावग्रे वेङ्कटनायकस्य सदन्तद्वारे यतिक्षमा-
नं । नानादेशसमागतैर्वृक्षगणैः रामायणव्याक्रिया-
स्तीर्णा रचयेति सादरमहं स्वप्नेऽस्मि सचोदित-
म् ॥ काहं मन्दमतिर्गभीरहृदयं रामायणं तत्कं च
व्यानेऽस्य परिभ्रमन्नहमहो हामास्पदं श्रीमताम् ।
भारोत्रं समं स्वयं कुलशूकं कोटण्डपाणिं कृपाकृ-
रो रचयत्यदं सपदि मज्जिह्वाप्रसिद्धान् ॥ ३ ॥
अर्थं पुनरुक्ततामनुचितारम्भं विरोधं मिथोमाधुन्य-
पदप्रवन्धवचनावाक्येषु निशेषयन् । स्वारस्य च
ऽपदे प्रकटयन् रामायणस्य स्वयं व्याख्यामेष त-
ति सज्जनमुदं गोविन्दराजाह्वय ॥ १ ॥ पूर्वाचा-
रुतप्रवन्धजलधेस्तावत्पर्यन्तवालीर्माहं ग्राहमहं शठा-
गुरुणा सदृशितेनाध्वना । अन्यव्याकृतिजातरूप-
कलैरायोज्यं सजीकृतैः श्रीरामायणभूषणं विरचये-
न्तु निर्मलम् ॥ ५ ॥ सुस्पष्टमष्टादशकृत्वं एव
शैलप्रणतिशिशोरोऽयम् । शुश्राव रामायणमप्र-
यं वक्ष्ये तमाचार्यपरपरात्तम् ॥ ६ ॥ कचिन्पदार्थ-
चिदन्वयार्थं कचित्पदच्छेदसमर्थनानि । कचित्क-
दादनिगूढभावं वक्ष्ये यथापेक्षमवेक्षणीयम् ॥ ७ ॥

अवतारिका ॥ श्रियं पतिगवाप्तसमस्तकामं स-
मस्तकल्याणगुणात्मकं सर्वेश्वरं वैकुण्ठे तु परं लोके
श्रिया सार्धं जगन्पति । आत्मे विष्णुरर्चयन्त्यात्मा
भक्तैर्भागवतैः सह । इत्युक्तीत्या श्रीवैष्णवाय
दिव्यलोके श्रीमहासन्निभमष्टपदं श्रीभूमिनीलासह
रत्नमिहासन्नमन्यासीनो नित्यैर्भुक्तैश्चरितरत्नपरिचर्य-
माणचरणनलिनोपि तद्देवस्वचरणयुगलपरिचरणा-
हंनपितद्वीनान् प्रलयेप्रकृतिविलीनान् भद्रच्छिष्टमप्र-
हेमकणमहेश्वरान् श्रीगङ्गानान् । एतान्वलाक्य "एव
ममृत्तिचक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्माभिः । जीवे तु स्वा-
कुले विष्णोः कृपा कायुपजायते ।" इत्युक्तीत्या
दयमानमना विचित्रा देहमर्पितरीश्वराय निवेदि-
तुम् । प्रथमेव कृता ब्रह्मण हस्तपादादिमयुता ।
इत्युक्तप्रकारेण महदादिमृष्टिक्रमेण तेषां स्वचरणकम्-
लसमाश्रयणोचितानि करणकलेवराणि दत्त्वा नदीत-
रणाय दत्तैः प्रवैर्नदीरयानुसारेण सागरसवगाहमाने-
ष्विव तेषु तैर्विपयान्तरप्रवणेषु तेषामदमद्विवेचनाय
"शासनाच्छास्त्रं" इत्युक्तीत्या स्वशासनरूपं वेदाख्यं
शास्त्रं प्रवर्त्यापि तस्मिन्नप्रतिपत्तिविप्रतिपन्न्यथाप्र-
तिपत्तिभिर्मैरनाहते स्वशासनातिलङ्घितं जनपदं स्व-
यमेव सारयितुमभिययासुरिव वसुधाधिपतिः स्वा-
चारमुख्येन तान् शिक्षयितुं रामादिरूपेण चतुर्धाऽव-
तितीर्षुन्तारऽमरगणैः सद्गुणैर्भयार्थितः स्वाराध-
कस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुं चतुर्धाऽवततार ।

तत्ररामरूपेणावतीर्य रावणं निहत्य पितृवचनपरिपालनादिमामान्यधर्ममन्त्रानिष्ठम् । लक्ष्मणरूपेण रावणिं निरस्य भगवन्ष्टोपत्यरूपविशेषधर्मं भरतरूपेण गन्धर्वाक्षिवास्य भगवन्पारतन्त्र्यरूपं शत्रुघ्नरूपेण लवणासुरं स्वस्यैत्यत्र भागवतशेषत्व । तानिमान् धर्मान् तानीमानि चापदानानि तन्मालमात्रपर्यवसितानि भविष्यन्तीतिमन्वान सर्पलोकादितपर पितामहो भगवान् ब्रह्मा रामचरित्रपरिवर्तितं शतकोटिप्रचिन्तरं प्रयन्वन्निर्माय तं नारदादीन्त्याप्य भूलोकेऽपि सन्त-राममन्त्रानुसन्धानसन्धुक्षितदृढवाल्मीकिमुखेन स-ग्रहेण प्रवर्तयितुं नारदप्रयासाम् । ननुक्तमानस्ये वा-ल्मीकिना च यन्मोक्तं रामोपाख्यातमुत्तमम् । ब्रह्माणाचोदितं तच्च शतकोटिप्रचिन्तरम् । आहत्य नारदे-नैव वाल्मीकाय निवेदितं इति । वाल्मीकिरपि निगि-लवेदान्तार्वाकतपरतत्त्वानुविधाराय पथागतनारदपुष्टाऽवगतपरतत्त्वस्वरूपं तदनुप्रसन्नेन विधिना दत्तमकलमाश्लाङ्कारप्रबन्धनिर्माणशक्तिर्वेदोप-बृहणमाश्रमाणा तस्यार्थप्रधानमुद्गन्तमस्मितेतिहासतां व्यङ्ग्यप्रधानकान्तामसितकाव्यताच पुरस्कृतेन का-व्यालापाश्रवजेयेन इति निषेधस्यामत्काव्यविषयता-च निवारयन्त्यग्रन्थे प्रक्षायता प्रवृत्त्यर्थतदङ्गानि दर्शयति प्रथमतश्चतुस्मर्या । तत्र प्रथमसर्गेण विषयप्रयोजने दर्शयति । तत्रच " तद्विद्विप्रप्रिणपातेन परिप्रश्नेन मेवया " इति वेदान्तरहस्यप्रभ्रपर्वकजेयत्वविधानात् " नाष्टु-ष्ट कस्म्यचिद्बुधान् " इत्यष्टोत्तमस्य प्रत्यादिष्टत्वाच्च प्रभ्र-माविकरोगेत्यादित पञ्चश्लोक्या ।

अथप्रार्थितमन्त्रस्य ग्रन्थस्वनिधायितृपरिपूरणाय प्रच-यगमनाय च गुरुनमस्कारदेवतानमस्कारच विदधानि-

तपस्वाध्यायेति । तत्र ' आचार्याद्वैवविद्याविदितामा-धिप्रप्रापन् । आचार्यवान् पुरुषो वेद ' इत्यादिश्रुत्या सदाचार्योपदेशस्यैवातिशयावहत्वात्स्वगुरोराचार्यलक्ष-णप्रातिदर्शयति द्वितीयान्तपदै । तत्र वेदमपन्नत्वमाह तपस्वाध्यायनिरतमिति । तपश्च स्वाध्यायश्च तपस्वा-ध्यायौ ' अन्त्यान्तर ' इति तपश्शब्दस्य पूर्वनिपात । तप चान्द्रायणादि स्यान्त्यायो वेद । ' स्वाध्यायो वे-दतपसो ' इति वैजयन्ती । तयोर्निरतनिरन्तरमस्ति । आवश्यकत्वादेतदुभयमुक्तम् । तदाहमु ' तपोवि-द्याचविप्रस्य निश्चयमकरपर । तपस्य कल्मषहन्ति वि-द्याज्ञानमभ्युते ' इति । यद्वा तपोज्ञानं तपश्चालोच्य-न इत्यस्माद्विद्वाननुप्रत्यय । श्रुतिश्चात्र भवति यस्य-ज्ञानमयतप ' इति । योगइति यावन् । स्वाध्यायो वेद-तयोर्निरत ' स्वाध्यायायोगमामीत्योगात्स्वाध्यायसा-वसेन । स्वाध्याययोगसपन्यागमित्यतिपरागति इ-त्युक्तप्रकारेण सक्तमित्यर्थ । यद्वा तपोवेद ' तपोहि-स्वाध्याय ' इति श्रुते । स्वाध्यायो जप ' स्वाध्याये-वेदजपयो ' इत्युक्ते । तत्रनिरतम् । ' स्वाध्यायान्मार-प्रमद । वेदमेव जपेन्नित्य ' इत्युक्तीत्यासक्तमित्यर्थ-यद्वा तपोब्रह्म ' ब्रह्मेतदुपास्म्वेतत्तप इति श्रुते तप-प्रधान स्वाध्यायस्तपस्वाध्याय । शाकपाथिवादिता-न्मध्यमपदलोपीममाम् । वेदान्तइति यावन् । तत्रनिर-तम् स्वाध्यायप्रवचनाभ्यान्तप्रमदितव्यम् " इत्यु-क्तीत्याऽध्ययनाध्यापनादिपरमित्यर्थ यद्वा तप-व्याकरणम् । तथोक्तवाक्यपदीये । " आसन्नब्रह्मण-स्तस्य तपसामुत्तमतः । प्रथमलुब्धसामङ्गमाहुर्व्या-करणबुधा इति । तन् इतरेषामङ्गानामुपलक्षणम्-तत्सहितं स्वाध्यायं तपस्वाध्यायं तत्रनिरतं माङ्ग-

श्रीरामचन्द्राय नमः । महेश्वरतीर्थीय । परब्रह्मात्मिका देवा मुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् । प्रणम्य सौमि तामेव ज्ञानशक्तिं परस्वर्तम् ॥ १ ॥ कष्टम्यास्तुर्नीरमाप्रितजनश्रीचातकानन्दद शाताखण्डलचापमम्बुजभवेन्द्रेन्द्रादिवहाष्टदम् । चारुस्मेरु-नोत्पन्ननक्षत्रजपौदासिर्नीलोनिन श्ररामावुदमाश्रयेऽखिलजगन्मगान्तापाहम् ॥ २ ॥ प्रणम्य नागवृणथार्थदेशिकान्मवान-यतामृतपचारदान । करोति ' पाम' श्रगन्तव्यदपिका महेश्वरीयाख्यमुनिर्न्यासति ॥ ३ ॥ सवेया ग्रन्थकृतृणा लेखकोऽहं न-तपक । दिसितान्त्र तैयानि द्रिक्वन्ते नान्यतो मया ॥ ४ ॥ ग्रन्थवाह्यभोगाण्डत्र क्वचिच्छब्दगुणोत्तमम् । निषण्डकवन्ते-चार्थे पदानां द्रिक्वन्तेऽमुना ॥ ५ ॥ गतारामानुमुद्विष्टं त्रिगव्यरगवणै । उक्तानां पर्योक्तानां वाग्विवाधोत्रवर्णने ॥ ६ ॥ ब्रह्मलोकप्रान्नजनकं द्रिक्प्रविलस्य रामचरितं भूलोकवर्तिताननुर्णवर्णनातापत्रयविमोचनया साक्ष्यरचायितुमुक्तं परमकारुणि-कोत्रह्मा वाग्विस्तरूपेण भूमौ स्वाशेनमममन । नयाचस्कान्दे पार्वतीप्रति शिववचनम् । ' वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्कस्य-रुपिणी । चयाग रामचरितं पावनं चरितव्रतं इति । एवञ्च ब्रह्मायभूतोभगवान्प्राचैतस स्वचिकीर्षितं श्रीमद्रामचरितं-गुम्मुखान्छोतव्यमिति न्यायेन भगवन्कथोपदेशेन स्वगुरुं नारदं प्रतीक्षमाण आलेख्य । अथब्रह्मनियोगेन समागतभगवन्-नारदमभ्यर्च्य वाल्मीकिं नोन्वन्मित्रिणादिपण्डितं गच्छेद्विपिं परमेश्वरकथाप्रशमुदितमना श्रीरामचरितमश्रियवाक्यरूपेणोपदि-

वेदान्यायिनमित्यथ । यद्वा तप स्वयस्यासौ तपस्व ।
 अन्त्यायोवेद इडअन्यनेत्यस्माद्वातो 'अन्त्यायन्या-
 य- इत्यादिनातिपातनात् । अतएव 'स्वाध्यायोभ्येत-
 द्य ' इत्यत्रस्वस्य अन्त्याय स्वाध्याय स्वशास्त्रेयाचा-
 येर्द्वयाख्यात तत्तन्निर्गोऽन्त्यायनिरत । तपस्वश्चागा-
 वन्त्यायनिरतश्च तपस्वाध्यायनिरत इतिकर्मधारय
 तम् । यद्वा तपोब्रह्म तदप स्वाध्याय तपस्वाध्याय
 तस्मिन्ननिरत मामगानलोलमित्यर्थ । वेदानासाम-
 वेदोस्मि इतिभगवतागीतत्वान् । एववेदान्ययनमु-
 क्तम् । अथ यदर्धतमविज्ञातनिर्गदनेवशब्दश्चेत् ।
 अनप्राविशुक्तैद्योततज्ज्वलतिकर्हिचिन् इतिकेवला-
 व्ययनस्यनिन्दितत्वान्तर्ध्वजत्वमाह । वाग्विदावरमि-
 ति । वाक् वेद अनादिनिधनाहोपावागुन्मृष्टास्वय-
 भुवा इतिवाक्यशब्दस्यवेदप्रयोगान् । ताविदन्तिज्ञा-
 नन्तीतिवाग्विद वेदार्थज्ञा तेषाम्येवरश्रेष्ठ । निर्धा-
 रणेपथी । यद्वा वाक् व्याकरण वृश्चव्याकुरुतेवाच-
 म ' वाग्योगविदुष्यतिचापशब्दे इत्यादौव्याक-
 रणपर्यायत्वेनशिष्टैर्यवद्वृत्तवान् । एतद्वृत्तान्तराणा-
 मुपलक्षणम् । पटङ्गविदामग्रेस्मरमित्यर्थ । एतेनवेदार्था-
 भिज्ञत्वमर्थमिष्टम् । यद्वा वाग्विद यावद्विद्विद्विदार्थ-
 प्रतिपादनश्रमशब्दप्रयोगविद तेषावरम् । पूर्ववेदा-
 ध्ययनमुक्त अत्रतद्व्यापनम् । यद्वा गोवलीवर्दन्या-
 येन वाच वेदव्यतिरिक्तानिशास्त्राणि तद्विदावरम् ।
 अनेनचतुर्दशाव्यास्थानवेदित्वमुक्तम् । यद्वा भूमवि-
 शोपकमे नारदेनात्मन सर्वविद्याभिज्ञत्वमुक्तम् । क-
 र्वेदभगवोव्यमित्यजुर्वेदमामेदमाश्वर्षणचतुर्थमितिहा-
 सपुराणपञ्चमवेदानावेदपित्र्यराशिर्देवतिथिवाकोवा-
 क्यमेकायनदेवविद्याब्रह्मविद्याभूतविद्याश्रत्रविद्यानश्र-
 त्रविद्यासंपदेव जनविद्यामेतद्भगवोव्यमि इति । तदि-
 दमुच्यतेवाग्विदावरमिति । यद्वा वाक्स्मरस्वती गी-
 र्वाग्वाणीस्मरस्वती इतिवचनान् । तयावियन्तेत्य-
 न्तइतिवाग्विद स्मरस्वतीपुत्रास्मरिण्यादय । विदलाभ-
 इत्यस्माद्वातो कर्मणिक्किप् । भगवद्वक्तव्यतेपावरम् ।
 अनेनार्भिजायमुक्तम् । तपस्वाध्यायनिरतमित्यनेन

विशोक्ता । समाहितत्वमाह—मुनिपुङ्गवमिति । तेन
 अभिजनविद्यामभुदेतमसाहितमस्मत्तारमीमेन
 इयापन्त्रोक्तमाचार्यलक्षणप्राप्तम् । मुनपोमनन-
 शीला 'मनेस्व इतिनप्रयय । पुमाश्चासौगो-
 श्रेतिपुगव 'गोरतद्रितलुकि इतिरमासान्पृच्-
 प्रयय । श्रेष्ठइत्यर्थ । पुषेचपुङ्गव श्रेष्ठपुषेभिसंपत्ता-
 वरे इतिविध । मुनिपुङ्गवोमुनिपुङ्गव । सप्र-
 मी इतियागविमानान् नागोक्तमादिवन्ममाग त ।
 तपस्वाध्यायनिरतमित्यनेनवेदाध्यस्त्रवणमुक्तम् । वा-
 ग्विदावरमित्यनेनमननम् । मुनिपुङ्गवमित्यनेननिदि-
 ध्यामनम् । यद्वा तस्मात्प्रागण पाण्ड्यनिर्दिष्टाया-
 ल्येनतिप्राप्तेन । वाच्यप्राण्ड्यनिर्दिष्टायायमुनि
 इत्युक्तक्रमेणत्रिभिर्गते पदे पाण्ड्यवान्यमौनान्यु-
 चानि । तस्मिन्नत्रान्य नार नगर्जेतिवक्तव्य
 इयम् । अज्ञानमित्यर्थ । तत्तन्तिस्मण्डयतीतिनारद ।
 दोअवस्वण्डनेत्यस्माद्वातो आदेचउपदेशोऽंशति
 इत्यात्वेगति 'आनोनुपमर्गे' इतिकप्रयय । ज-
 ज्ञाननिवर्तकइत्यर्थ । उक्तपत्तारदीये गायत्राराय-
 णकव्यासदापापभयापहाम् । नारदेनाशयत्रेतिनगाम-
 ज्ञानजनम इति । यद्वा नारजानतद्वदार्ण तनार-
 द । यद्वा नरगतिमद्विपापवर्तानिनर परम जा ।
 नृतयइत्यस्माद्वातो पचायच । तदुक्तभारत नरती-
 निनर प्रोक्त परमात्मासनातन इति । सण्वनार ।
 तददाव्युपदिशतीतिनारद त । एवमाचार्यलक्षणपु-
 तिमुक्त्वा अविकारित्वमप्राप्तपञ्चाशद्विषयलक्षणमा-
 ह—तपस्वीत्यादिना । तपोस्यास्मात्तापस्त तपस्म-
 हस्माध्यायिनीती इतिमन्त्रार्थोर्ध्वनिप्रयय । भूमा-
 दयोमत्वर्था । तदुक्त भूमनिन्दाप्रशमनागुनिय-
 योगेऽतिशयने । समर्गोऽस्मिन्नवश्रयाभवात्तन्मनुष्य-
 दय इति । प्रशान्ततपस्कइत्यर्थ । तेन तपस-
 ब्रह्मविज्ञासम्ब । सतपोतयत । सतपस्तथा आन-
 न्दोब्रह्मेतिव्यजानान् शतश्रुतब्रह्मज्ञानमायनतप-
 क्तम् । यद्वा तपोवेदोऽव्याकरणज्ञानच तद्वान् । तप-

इय जगाम । तदनु तमनातारमुपसृज्यचरन् व्यावविद्वक्त्रैस्तदशनजन्तिशोऽस्मत्तान् केवलेषु तान् शरिरेषु देवि । तदुक्तम् ।
 स्वश्रमसमाख्य रमेवानुसदवान् सर्वस्मयमान् । अत्रमगवाधनुमुग । अत्रमगवाधनुमुग । अत्रमगवाधनुमुग । अत्रमगवाधनुमुग ।
 मरुदित्तमवतिविरप्रदाय पर्यैरवगमायणकुविन्पुपिश्य स्ववासिनाम् । अत्रमगवाधनुमुग । अत्रमगवाधनुमुग । अत्रमगवाधनुमुग ।
 भुवगमायण चतुर्दशतिगहय ओक्तेयहाग तद्विद्वक्त्रैःक्रियते । तस्मात्तपसायां चतुर्दशतिगहय । अत्रमगवाधनुमुग ।
 निगन्त्याका गायत्रवपणयुता । ये त्वाका गन्ति तपत्र विदिततप व्यस्मन् । अत्रमगवाधनुमुग । अत्रमगवाधनुमुग । अत्रमगवाधनुमुग ।
 ममान् । गायत्र्यक्षरमेकं स्थापयामाग वै मुनि ॥ २ ॥ गायत्र्यास्त्राणि चतारि ॥ त्रयोविंशतिः । त्रयोविंशतिः । त्रयोविंशतिः ।

एकपदोपात्तकृतिकालादीनामिव अन्ययबोध मुलभ
 तथाचाधीतमाङ्गसगिरस्कवेदोऽधिगताल्पास्थिरफलक-
 वलकर्मज्ञानइत्युक्त । निर्वेदश्चतप ' तपस्वीतापमे
 शोच्ये ' इतिर्वैजयन्ती । तेन मजानमोक्षाभिलाष
 इत्युक्त । तादृशएवहि ब्रह्मज्ञानाधिकारी । तपस्वीत्य-
 नेन शमदमादिमपत्तिरपिसिद्धा । यद्वा तपोन्यास
 " तस्मान्न्यासमेपातपमामतिरिक्तमाहु ' इतिश्रुते ।
 न्यास शरणागति प्रणिपातरूपा । एव "तद्विद्विप्रणि-
 पातेनपरिप्रश्नेनमेवया ' इत्याद्युक्तानिप्रणिपातपुर-
 मराणिदर्शितानि । वल्मीकस्यापत्यवाल्मीकि । " अ-
 तइय " इतीत्यप्रत्यय । तन्वसैकथवल्मीकापत्य ।
 यतोयभृगुपुत्राण्वप्रतीयते । तथाचश्रीविष्णुपुराणं
 "ऋक्षोभृद्गार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योभिधीयते " इति ।
 अत्रापि उत्तरकाण्डेवक्ष्यति ' भार्गवेणेतिमस्कृतौ ।
 भार्गवेणतपस्विना " इतिच । अन्यत्रचप्रचेतोपत्यत्व-
 मभिधीयते ' चक्रेप्रचेतस पुत्रस्तत्रह्मायन्वमन्यत ' इति
 " वेद प्राचेतसादासीन " इतिच प्रसिद्ध । अत
 कथमस्यवल्मीकापत्यत्वम् । उच्यते । निश्चलतरतपो-
 विशेषेणास्यवल्मीकावृतौजातायाप्रचेतसावरुणेनकृत-
 निरन्तरवर्षेणप्रादुर्भावोऽभूदिति भृगुपुत्रस्यैवाव्यप्रचे-
 तस पुत्रत्ववल्मीकापत्यत्वचमगच्छते । ननुकथतत्प्र-
 भवत्वमात्रेणतदपत्यत्वम् । मैत्रम् । गोणीपुत्र कलशी-
 मुतइत्यादिव्यवहारस्यतत्प्रभवेपिवहुलमुपलब्धे । उक्त
 चब्रह्मवैवर्ते "अथाब्रवीन्महातेजाब्रह्मालोकपितामह ।
 वल्मीकप्रभवोयस्मान्त्तस्माद्वाल्मीकिरित्यमौ " इति ।
 मास्त्वपत्यार्थत्व । तथापिवाल्मीकिशब्दस्माधुरेवगर्हा-
 दिपुपठितत्वात् । यद्वाभृगुवश्य कश्चिन् प्रचेतानाम
 तस्यायपुत्र ऋक्षोनाम । 'चक्रेप्रचेतस पुत्र इतिपु-
 त्रत्वाभिधानात् । भार्गवभृगुनन्दनशब्दो रामेरायव-
 रघुनन्दनशब्दवन उन्नेयौ । वाल्मीकिशब्द पुत्रत्वोप-
 चारान् । अतएव कचिन् ' वाल्मीकेनमहर्षिणा ' इति-
 मवन्धमात्रेऽणप्रयुज्यते । मत्स्यापिनामान्तरेषुवाल्मीकि-
 शब्देनाभिधानं ज्ञानाङ्गशमदमायुपेतत्वस्फोरणाय ।
 परिपप्रच्छ परि विशेषेण प्रष्टवान् । " कोन्वस्मिन्
 इत्यादिवक्ष्यमाणमितिशेष । तपइतिभिन्नपदवाब्रह्मवा-
 च्चि । नारदब्रह्मपरिपप्रच्छेत्यर्थ । अतोतद्विकर्मकत्व-
 हानि । उक्तहिपुत्तिकृता "दुह्याचपचदण्डरूधिरप्र-

च्छिचित्रशामुजिमथमुपा " इत्यादिनाप्रच्छेद्विकर्मकत्वं ।
 परिपप्रच्छेति पराक्षलिट् । प्रश्नस्यपरोक्षत्वं विवक्षित-
 भगवद्गुणानुमथानकृतवैचयान् । " सुप्रोहकिलविल-
 लाप " इतिवन । विभक्तिप्रतिरूपकमन्ययवा । स्ववि-
 नयव्यञ्जनायप्रथमपुरुषनिर्देशोवा " ईश्वर सर्वभूता-
 नाद्देहेऽर्जुनतिष्ठति " इतिवन । स्वस्मिन्नन्यत्वमारो-
 प्यपरोक्षनिर्देशोवा । अनेन "परीक्ष्यलोकानकर्मचितान
 ब्राह्मणोनिर्वेदमायान् नान्यकृतं कृतंन । तद्विज्ञानार्थम-
 गुरुमेवाभिगच्छेत्स्वस्मिन्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ । तस्मै
 सविद्वानुपमन्त्रायसम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय ।
 येनाक्षरपुरुषवेदमन्यप्रोवाचनातन्वतोब्रह्मविद्याम् " इ-
 त्याथर्वणिक्तीश्रुतिगुरुपसदनविषयोपवृहते । तथाहि
 तपस्वीत्यनेन ' परीक्ष्यलोकान कर्मचितान ब्राह्मणोनि-
 र्वेदमायान् " इत्यस्यार्थोऽदर्शित । अधीतमाङ्गसगिरस्क-
 वेदोऽधिगताल्पास्थिरफलकवल्मीकज्ञानतयामजातमो-
 क्षाभिलाषोहि तपस्विशब्दार्थोवर्णित । वाल्मीकिरि-
 त्यनेन "सम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय " इत्यस्या-
 र्थोदर्शित । स्वाध्यायनिरतमित्यनेन श्रोत्रियपदार्थउ-
 क्त । "श्रोत्रियशब्दोऽर्चित " इतिश्रोत्रियशब्दार्थप्र-
 काशनान् । वाग्विदावरमित्यनेन विद्वच्छब्दार्थ । सु-
 निपुङ्गवमित्यनेन ब्रह्मनिष्ठशब्दार्थ । नारदशब्देनगु-
 रुशब्दार्थ । "गुरुशब्दस्त्वन्वकार स्यादृशब्दस्त्रिगोव-
 क । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते " इतित-
 त्तिरुक्ति । परिपप्रच्छेत्यनेन तद्विज्ञानार्थमगुरुमेवाभि-
 गच्छेदित्येतदुपपादित "विधिवदुपमन्त्र पप्रच्छ" इति
 श्रुते । अत्र ब्रह्मवाचितप शब्दप्रयोगेण देवतानमस्का-
 ररूपमङ्गलमाचरित । तथोक्तं । "अडितिभगवतोनारा-
 यणस्यप्रथमाभिधानमभिदधतकिनाममङ्गलनकृतम् ' इति ।
 " देवतावाचका शब्दायैचभट्टादिवाचका । ते सर्वमङ्गलार्था स्युर्लिपितोगणतोपिच " इति निरन्तर-
 निरतिशयानन्दरूपतपोज्ञानरूपब्रह्म स्वाध्याय मुमुध्या
 त्वेतिवा देवतानमस्कार । गुरुनमस्कारश्चकृतोभवति ।
 कथम् । तपस्सुनिरतंनारदमाध्याय परिपप्रच्छेति । य-
 द्वा परि पूजयित्वेत्यर्थ परि ममन्ततोभावव्याप्री-
 दोपकथामुच । भाषाश्लेषेपूजनेचवर्जनेवसनेशुभे " ।
 इतिवचनान् नारदंसपूज्यपप्रच्छेत्यर्थ । ' पराशरमु-
 निवरंकृतपौर्वाहिकक्रियम् । मैत्रेयपरिपप्रच्छप्रणिपत्या

स्थापितान्यक्षराणि ॥ ३ ॥ तत्र तन् इतिगायत्र्या प्रथमाक्षरम् । तप स्वाध्यायेति । शिरोमणिः । वाल्मीकिरिति । ऋक्षो-
 भृद्गार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिरितिधीयते इति विष्णुपुराणवचनान् ऋक्षइतिनस्यरूढनाम । तस्यात्रानुक्तिस्तु आत्मनामगुर्गोना-

को न्वस्मिन्माप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥

भिवाद्यच्च" इतिवत् । अस्यश्रीरामायणस्वर्गायत्र्यक्षर-
सङ्ख्यानुसारणचतुर्विंशतिमहस्रमन्थसङ्ख्याप्रवृत्तत्वा-
नप्रथममहस्रोपक्रमेत्कार प्रयोक्तव्यइति मन्स्वपित्रह-
वाचकपुण्ड्रान्तरेणु तपश्शब्दस्यैवप्रयोग । प्रवन्वा-
दौतकारप्रयोगश्चाप्ययम् । तस्यवक्तृवाचकस्यचसौ-
ख्यकरत्वात् । तथोक्त 'वस्तुलाभकरणस्तुतकार सौ-
ख्यदायक' इति । माहित्यचूडामणौतु "तकारेवि-
घ्ननाशक इत्युक्तम् । किञ्च तकारस्यजलभूतवृहस्प-
तिर्देवता । अत शुभावहोऽनेनप्रवन्वाग्भ । अतएवो-
क्तचमन्कारचन्द्रिकायाम् 'वर्णानामुद्भवपञ्चाद्व्यक्ति-
सङ्ख्यातत परम् । भूतवीजविचारश्चतुर्वर्णग्रहाअ-
पि इत्यारभ्य एतन्मन्त्रसंविज्ञाययद्विपश्यदेन्काव ।
केतकारुदकपिबद्भवेन्कण्टकपीडित इति । 'कार-
णात्पञ्चभूतानामुद्भूतामातृकायत । अतोभूतात्मकाव-
र्णा पञ्चपञ्चविभागत । वाय्वग्निभूजलाकाशा पञ्चा-
शद्विपश्य क्रमान् । पञ्चह्रस्वा पञ्चदीर्घाविन्दन्ता मन्थ-
यन्मथा । तत्रस्वरेण सूर्योयस्वरंगेशमनुलोहित । चव-
र्गप्रभव काव्यपृवर्गाद्भुवमभव । तवर्गोन्ध सुरगुरु
पवर्गोन्ध शनैश्चर । यवर्गजोयशीतगुरितिसप्रग्रहा
क्रमान् इति । अत्रतपस्व्याडितियरण आदिलघुत्वान् ।
तदुक्त 'आदिमन्वावसानेपुनरतायान्तिलाघवम् ।
भजन्मार्गवयान्तिमनोतुगुरुलाघवम् इति । यगण-
प्रयोगश्चाव्यकरइत्युक्तचमन्कारचन्द्रिकायाम् करोत्य-
र्थानादिलघुर्यगणोवायुदैवत इति । ननुतपस्ताप सु-
तरामाधि स्वाधि तयोरौयेनिरतमितिप्रन्धारभेअश्री-
लवचनमनुचितम् । तदुक्त अश्रीलवदमाङ्गल्यजुगु-
प्साम्प्रीडभीकरम् इति । मैवम् । प्रसिद्धिविशेषेणत-
पोवेदयोरैवप्रथमतरेनुद्धारागेहणाश्रीलवप्रसङ्गाभावा-
त् । यथाभगिनीलिङ्गाद्विप्रयोगेषु । अत्रमन्त्रप्रयोगप-
थ्यावक्त्वृत्तम् । तदुक्तवृत्तरवाकरे 'युजोर्जेनमरि-
द्धर्तु पथ्यावक्त्वृत्तमिति' इति । वृत्तविशेषामनुतत्र-
तत्रवक्ष्यन्ते । अत्रवृत्त्यनुप्रास शब्दात्कार तकारा-
दीनामावृत्ते । तदुक्तकाव्यप्रकाशे "वर्णमास्यमनुप्रा-

स" इति । विशेषणानामभिप्रायत्वात्परिकरोनामा-
र्थालकार । उक्तमलकारसर्वस्य 'विशेषणानामभि-
प्रायत्वेपरिकर" इति । तपस्व्यायायनिरतत्वादीनागु-
रूपमन्त्रेनुष्ठानानुष्ठानप्रतिपादकत्वात् पदार्थहेतुक-
काव्यलिङ्गमलकार "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यलि-
ङ्गमलकृति इतिलक्षणान् । अत्रवाल्मीकिनारदयो
स्वरूपकधनेन शिष्याचार्याभ्यामेवभावितव्यमितिशो-
नान वाक्यगतवस्तुनावस्तुत्वन्ति ॥ १ ॥

॥ कथपरिपप्रच्छेत्याकाङ्क्षायाप्रप्रकारदर्शयति—को
न्वित्यादिश्लेकत्रयेण । "नुपृच्छायाविकल्पेच" इत्यम-
र । अस्मिन्लोके भूलोके साप्रत अस्मिन्काले । 'अ-
स्मिन्कालेधुनेदानीमप्रत्येतर्हिमाप्रतम् इतिवाण ।
लोकान्तरेविषणोर्विदितत्वात् अत्रैवकालान्तरेनृमिहादे
प्रसिद्धत्वाच्चतद्व्यावृत्त्यर्थमेवमुक्तम् । गुणाअस्यमन्तानि
गुणवान् । भूमादयोमत्स्या । अस्मिन्लोकेअस्मिन्काले-
कावासकलकल्याणगुणमपन्नइत्यर्थ । एवमासान्येन
गुणसमुदाय पृष्ट्वा विशिष्यतत्तद्गुणाश्रयपृच्छा "कश्च
वीर्यवानइत्यादिना । यद्वा गुण्यतेआवर्त्यते पुन पुनरा-
श्रितैरनुमन्वीयतइतिगुण सौशील्यम् । "गुणभ्वावृ-
त्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु इतिविश्व । सुशील
हिनाम महतोमन्दै महतीरन्ध्रणमन्त्रेप । तस्याधिक्य
सौशील्य तद्दान । सौशील्येगुणशब्दोर्मिभुक्तं प्रयुक्त ।
वर्षावदान्योगुणवानृजु शुचि इति । काव्यसौशी-
ल्यवानित्यर्थ । सर्वत्र प्रश्ने नु इति विशदोपियत्रतप्र-
युक्तमन्त्रानुपञ्जनीय । एकैतैवकिशब्देनोपपत्ताव्या-
दगतिशयान पुन पुनस्तत्प्रयोग । प्रदानवदेवतद-
क्त" इतिन्यायेन प्रतिगुणगुण्यावृत्त्यभिप्रायेणवा लो ।
गुण मन्त्रधाट्यतिशय इहनुगुणमन्त्रधाट्यातिशय
इतिशोतताय गुणिन प्रथमनिर्देश । गुणास्मन्यजा-
न—" इत्युक्ते । कश्चवीर्यवान् चकारउक्तमनुष्ये ।
मन्स्वपित्रहारेनुवविहृतत्वर्वाय औपवर्वायवर्वाद्या-
दौतथादर्शनान् तद्दान । वर्म अलौकिकश्रेयस्मायन
तमासान्यरूपविशेषरूपवचनानतीतिवर्मज्ञ । चका-

म— इतिस्मृताआत्मनामग्रहणस्यतिषिद्व्यम् । तपेयस्यचरुदन्तसर्विषयत्वान् । वस्तुस्तु स्मृताप्रद उच्चारणमय ज्ञानायुयन्त्रे
तपेयस्यममवर्षान् । यदि लेखनमात्रेचनोचरणामव्यङ्गीकार तदा रामचरितस्यदुलभत्वयोवनफलकस्वतप प्रत्यापनावयागिक-
नामोक्तितिविद्यो यम् ॥ १ ॥ ततिश्लोकी ॥ हेमचरितेनन्दवदाश्रयवैलक्षण्येन तिस्मासम्भवाव्यक्तवत्त्वु कोन्वितिप्रथमवर्गमितिदश ।
मस्यापिहृतचमतिपविचारकारिणवीर्येनदान वीर्यवान् ॥ २ ॥

चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥
 आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनम्यकः । कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोपस्य संयुगे ॥ ४ ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । महर्षे त्वं समर्थोसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥

रोऽनुक्तममुच्चयार्थं परिहार्याधर्मज्ञश्चेत्यर्थः । कृतमुप-
 कारस्वल्पप्राप्तिकमपि बहुतया जानातीति कृतज्ञ अप-
 कारास्मरणचशब्दार्थः । वक्ष्यति नस्मरत्यपकाराणां
 शनमायात्मवत्तया । कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्य-
 ति' इति । मय कृच्छ्रेणैवाप्यनूतनं वाक्यं वचनं
 यस्य स मयवाक्यं । तथा वक्ष्यति ' अतुतनोक्तपूर्वं
 भेन च वक्ष्ये कदाचन ' इति । दृढव्रतं निश्चलसंकल्प
 ' अप्यहं जीवितजह्यात्वा वामीते मलक्षमाणाम् । नहि प्र-
 तिज्ञाम् द्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विधेयत इति ॥ २ ॥ चरित्र-
 साचारं तदेव चारित्र्यं वायसराक्षसादिबन्धुवार्थेऽणुप्रत्य-
 यं तेन युक्तं सर्वदा यनुर्वाह्यतु कुलाचार इत्यर्थः । सर्वभू-
 तेषु सर्वप्राणिषु विषये भूतश्मादौ च जन्तौ च नस्त्रिया
 गुणमन्वयो इति वाण । हितं हितकरं । हितशब्दा-
 न् तत्करोति इति णिच् पचायच् णिलोपेपूर्वरूपे च रू-
 पम् । भूतशब्देन स्वपरा नारतस्याभाव उक्तः । सर्वशब्दे-
 न मापरायेषु विहितकरत्वमुक्तम् । वेत्तीति विद्वान् स
 र्वशास्त्रज्ञं विदे शतुर्वसु । समर्थं सर्वकार्यधुर-
 धरं । प्रियदर्शनस्य स्मार्त्तप्रियदर्शनं एकस्मार्त्तप्रियदर्-
 शनं च एकप्रियदर्शनं । अयमिव नान्या लोकेऽपि प्रियदर्श-
 नोऽस्मीत्यर्थः । यद्वा एकप्रियदर्शनं एकरूपप्रियदर्-
 शनं । लोके हि कस्यचिद्दर्शनं कदाचित्प्रियमभवति क-
 दाचिदप्रियमभवति तस्माद्गुण्यत्वात्कान्तिनचकि-
 चित्सुखात्मकम्' इति वचनान् । अयं तु न तथा । किन्तु-
 ' क्षणेक्षणैश्च वतः समुपैतितदेव रूपमणीयताया ' इत्यु-
 क्तरात्मा मदानुभवेत्यपूर्ववद्विषयमादधान इत्यर्थः । त-
 थैवोत्तरं गीयति—सदैकप्रियदर्शन इति । ' एकेमुख्या-
 न्येकेवला इत्युभयत्राप्यमर ॥ ३ ॥ आत्मवान् धैर्य-
 वान् ' आत्मा जीवेश्रुतौ देहेभ्यो भवोपरमात्मनि' इत्यमर ।
 अप्रकथ्यैव इत्यर्थः । जितक्रोव विवेककोपः । दण्डा-
 र्हेष्वेवाहितकोप इत्यर्थः । क्रोवमाहारयत्तीव्रम्' इति
 हि वक्ष्यति । द्युतिमान् कान्तिमान् । ' रूपमहं न लक्ष्मी

मौकुमार्यमुवेपता । दृष्टशुर्विस्मिताकारागमस्य वनवासि-
 क्ष्यति । गुणेषु दोषा विष्करणमसूया अ-
 सूयातु दोषारोपेण गुणेष्वपि ' इत्यमर । अविशमानाऽ-
 सूयाय स्यामा वनसूयकः । ' शेषाद्विभाषा इति कपि
 ' आपोन्यतरस्या ' इति ह्रस्वः । यद्वा असूयक असूय
 कण्डादौ पठितः । तस्मान् ' कण्डादिभ्यो यक्' इति य-
 कप्रत्ययः । ' अकृत्स्नार्वाधातुकयो ' इति दीर्घः । ततो
 ' निन्दहिम्—' इत्यादिना वुञ् सन भवतीत्यनसूयकः ।
 देवाश्चेति चकारेणासुरादयः समुञ्जीयन्ते । जातरोम्य
 कस्य संयुगे देवादयः सर्वविभ्यतीत्यन्वयः । अतः
 ' भीत्रार्थानां—' इति किञ्च शब्दात्पञ्चमी । शत्रुविषय
 कोपो मित्राणामपि भयमावहतीत्यर्थः । यद्वा चको-
 प्यर्थः । अनुकूला अपि विभ्यति किं पुनः प्रतिकूला इत्यर्थः ।
 यद्वा संयुगे जातरोपस्य कस्य विभ्यतीत्येवान्वयः । ज्ञे-
 यज्ञी । मन्त्रापूर्वको विधिरनित्य इत्यपादानसंज्ञा-
 र्वकपञ्चम्यभावात् ॥ अत्र श्लोकत्रयं समुद्धिष्टमद्रुमवर्णन-
 दुदात्तालकारः ॥ ४ ॥ अध्यायप्रश्नो विजिगीषामूलमि-
 तिनारदो मन्येतापीति मनवान् स्वप्रश्नो जिज्ञासाहेतुक-
 तिदर्शनं प्रश्नमुपसहरति—एतदिति । एतन्प्रवोचंशु-
 णाश्रयभूतवस्तु अहं जिज्ञासु न विजिगीषां श्रेतुं
 ननु श्रेतुं इच्छामि ननु ब्रूहि इति निर्वहामि । अहं तावदि-
 च्छामि मयि भवतः प्रसादोऽस्मि चेद्भक्तुमर्हसीति भावः ।
 तत्र हेतुमाह—परमिति । हिर्हेतो ' हिर्हेतावधारणे '
 इति वाण । यस्मात्कारणान्ते परमुक्तं प्रकौतूहलविष-
 योऽस्ति तस्मादिच्छामि । यद्वा हि प्रसिद्धौ । सुखविका-
 माद्यनुभावैर्महर्षस्य स्वप्नप्रद इत्यर्थः । स्वप्नोत्तरदाने-
 शिकालाभान्न विषण्णं सप्रतिभवं दर्शनेन सजाताभिल-
 पोस्मि ब्रूहि मत्प्रदमिति भावः । आचार्यस्य ज्ञानवत्तार-
 नुमायशिष्येणोपममिति कथ्यते ' इति न्यायेन नारदस्य प्र-
 श्नव्यविषयज्ञानमभावनामाह—महर्ष इति । कपि
 ज्ञानस्य पारंगन्ता । कृपगतावित्यस्माद्वातो ' इगुपधा-

लेपमव्यवहारे प्रजापतये च नुत्तमान्तरं नमर्थः । एकप्रियदर्शनः । कदाचित्प्रियं कदाचित्प्रियं च नित्य-
 मुखरूपेणैव एकप्रियं केवलप्रियं तु स्यामिति प्रियत्ववद्दर्शनस्य ॥ ३ ॥ तीर्थः आत्मवान् वशीकृतान् करणः । जित-
 क्रोव अत्र श्लोकत्रयं कामादानमुपलक्षकं जितारिषद्वर्गस्य ॥ ४ ॥ तनिः क्वयमसमर्थं तत्राह—महर्ष इति । कपि-
 तालैकिकाधेश्च न तत्र महर्षिपुत्रान्वसन्तोपि वेदान्तरहस्यज्ञानमधिकमिति । एवमिव नर परमपुरुषम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वा चैतत्रिलोकजो वाल्मीकेर्नोदो वचः । श्रूयतामिति चामन्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीन् ॥ ६ ॥
वहवो दुर्लभाश्च ये न्वया कीर्तिना गुणाः । मुने वक्ष्याम्यहं वृद्धा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥

क्वित् इतीति । गत्यर्थो ज्ञानार्थः । महाश्रामौ कृषिश्च महापि । आन्महत समानाधिकरणजानीययो इत्यात्व । हेतुगर्भविशेषण । महपित्यान्वमेवविषय नर पुरुष ज्ञातुमर्हति । ब्रह्मण सकाशाद्विदितसकलविशेष-स्वकथमेति ज्ञानार्थेन विदेरिति भावः । अत्रपुत्रावकाव्य-लिङ्गमलकारः । उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वा-त् । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यलिङ्गमलकृति इति-लक्षणान् । उत्तरार्थपरिकर इत्यनयो समुद्र । अन्ते-चास्येति वरणयोः । इतिपरिपत्रच्छेदिसिधेयः । तन्व-यप्रभोवाल्मीकेन समगच्छते तस्य विदितसकलगमवृत्ता-न्तन्वेति श्रूयते मशयायोगान् । वक्ष्यति ह्ययोः याकाण्डे । ' इति सीताचरामश्चलश्चमश्चकृताञ्जलिः । अस्मि-न्मन्त्रमसंवेत्वाल्मीकिमिवावदयन् इति । कथं गमवि-पयस्य वर्तनीवाल्मीकिस्तदृष्टान् विजानीयान् । वक्ष्य-ति हि विपयते महाराज गमव्यसनकञ्जिता । अपि-वृक्षा परिम्लाना मपुष्पाङ्गुरकोरका इति । कथं वा रामो राम इति प्रजानामभवनकथा । रामभूत जगदभूतामेवायं प्रशंसति इति पृथग्जनेरपि विदितरा-मवैभवमुत्तिरेपेन जानीयान् । कथंचैतावन्मात्रं सत्यलो-कादागतो नारदः प्रवृत्त इति । यच्च मुत्तरयति रामो नाम जने श्रुत इति । तत्रोच्यते । तायमापाततो भाग-मानं प्रशार्थः । नायुत्तरार्थः । अत्र करतलासलकव-द्विदितरामवृत्तान्तस्य वाल्मीके कुतहलासभवान् ध्रुवा-वक्ष्यामीत्युत्तरवाक्यानुपपत्तेश्च । किन्तु वक्तृवोद्धानु-गुण्यान् वेदान्तेषु नानाविद्यामुत्तुङ्गविशिष्टतयाऽथ-गम्यमानपरतत्त्वं किं विष्णुमुत्तुङ्गादिगन्धर्वसमृतिप्र-शार्थः । तद्विदवाल्मीकेर्हृदयमाकलयन् भगवान्नारदोपि रामत्वेनावतीर्णो विष्णुर्वेदान्तवेद्यं पुरुषं ब्रह्मादयः सर्वतद्भृकुटीभटास्तत्परतन्त्राः । मद्रह्मात्मादिशब्दाश्च पर्यवसानवृत्त्याऽवयववृत्त्याश्च विष्णुपरादयेवमाशयेन सकलवेदान्तोदितगुणज्ञानं रामयो जयन्तु चरयतीति स-र्वमतवश्यम् ॥ ५ ॥ एव ' तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिग-च्छेत् ' इत्युक्तं गुरुमपदनविधिसुपवृद्धं ' येनाक्षरपु-

रुपवेदस्य प्रोवाचतान्त्वतो ब्रह्मविद्या ' इत्युक्तप्रवचन-विविधमुपवृत्त्यति-भुत्वेयादना । तत्र नामव-सर-वासिनेप्रवयान् इति नियमस्येष्टपुत्रत्यतिरिक्तविप-यत्वात् वाल्मीकेऽभृगुपुत्रतया भातृपुत्रत्वान्मुत्तपा-निरपेक्षप्रीत्योपदिदेशेन्याह—युत्ताचेति । त्रयाणां लो-कानामसमाहारार्थलोकः । पात्रादित्यात्रदीपः । यदा त्रित्वविशिष्टालोकस्त्रिलोकः । तत्ररमर्चराग इत्य-त्रकाव्यपकाशितध्वव्याख्यानात् । यदा त्रयो लोकाय-स्मिन् तत्रालोकमिति ब्रह्माण्डमुच्यते । तज्जानातीति-त्रिलोकजः । भुर्भुवः स्वर्गिर्त्रैलोक्यः । यदा विष्णुपु-राणोक्तरीत्या कृतकमकृतककृतकामाकृतकामान् त्रयो-लोकाः । महर्लोकपर्यन्ता कृतकाः । जनोऽथेक कृत-काकृतकः । सत्यलोकोकृतक इति । यदा लोका तना । लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः । यद्वनित्यमुक्तास्त्रयो-लोकाः नारदः ब्रह्मपुत्रतया तज्जानाह । एतन् पूर्वोक्तरीत्या व्यङ्ग्यार्थगर्भं वाल्मीके स्वाभिमतस्य पुत्र-स्य वच परिपूर्णार्थवाक्यं युता निशम्य चक्रे गतदृ-हित्वाचेत्यर्थः । प्रहृष्टः स्वतोपदिष्टिश्चतस्रैवपुत्रैः सम-नुष्टं जनकोटिपरिविस्तरमायणे स्वावगतस्यैवानेनपुष्ट-त्वान् रामगुणस्मरणामृतपानत्याभादपूर्वाशयलाभाद्वा सोऽहमस्त्रिविदेवास्मिन्नात्मविन् इत्युक्तरीत्या सनत्कु-मारप्रति स्वस्योपसर्पणस्मारकत्वाद्वा प्रहृष्टः सन् । कर्तारिक्तः । रामगुणानुसन्धानजनितार्तिर्जर्वाचल्यव्या-जेन परिहर्तुं श्रयतामिहामह्यं अस्मिभुर्गीवृत्तं वाक्य-मुत्तररूपमब्रवीन् इत्युक्तमुक्तवान् ॥ ६ ॥ वक्ष्यमाण-स्यामुत्तरत्वपरिहाराय आत्मनोवाल्मीकेराशयार्ति-त्वमाह वहव इति । यदा वेदान्तोदितगुणानां विष्णो-रन्यत्रासभवान् तेषामुत्तरपदशब्दवाच्यत्वात्माभवान् चतु-मुखसप्रदायाश्च विष्णोर्वैवपरतत्त्वतापरिशेषयन्नाह—वहव इति । वहवो विपुला अनेकगुणविततिमूल-ता इत्यर्थः । अनेनापृष्टानामपि वक्ष्यमाणानां गुणानां नि-दानमुपदेशितम् । यद्वा वहव अपरिच्छिन्ना इत्यर्थः । श्रूयते ह्यपरिच्छिन्नत्वगुणानां । यतोवाचो निवर्तन्ते

तार्थीः प्रहृष्टः कस्यचित्प्रतिवेदाश्च इति शब्देनादिभाषकत्वगुणसंपत्तेः ब्रह्मादिगन्धर्वसमृतिप्रहृष्टः सकलगुणप्रसिद्धः व-र्भौमविपयक इत्यवगम्यते । तत्रापि सार्वभौममात्रं पृष्टप्रशंसकसकलगुणसंपत्तेरगमवान् सकलजगदक्षणाव-वृत्तपणावतीर्णरमपु-रूपव्यसमानं दिष्ट्या तद्वृत्तिर्नलच्चमिति प्रहर्षः ॥ ६ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो धृतिमान्धृतिमान्वशी ॥ ८ ॥

अप्राप्यमनसामह । आनन्दब्रह्मणोविद्वान् । नविभे-
तिकुतश्चन "इति । अत्रानन्दस्यैकस्यापरिच्छिन्नत्वो-
क्तिः इतरेषामप्यपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनार्था । उक्तं हिया-
मुनाचार्ये " उपर्युपर्यद्वज्जुषोपिपूरुषान् " इत्यादिना ।
दुर्लभा परमपुरुषादन्यत्रासमाविता । अन्येषा " न
ब्रह्मानेशान् " इत्यादिनाऽसमाव्यत्वादिवचनादिति भा-
वः । अनेन प्रभस्य देवताविशेषनिर्धारणपरत्वमात्मनाऽ-
वगतमिति चार्थः त्रतम् । चकार उक्तममुञ्चयार्थः अनुक्त-
ममुञ्चयार्थो वा । तेन स्वाभाविकानवधिकातिशयाऽ
सङ्ख्येयकल्याणरूपा इत्युक्तम् । एवकार इतरत्र स-
वात्मनाऽसमावित्वमभिव्यज्यते । यदतिवेदान्तप्रसि-
द्धिरुच्यते । गुणा वीर्यादयः कीर्तिता इत्यनेन गुणानां
प्रभकालेपि भोग्यता निश्चयः सृज्यते । तैर्युक्तो न तु कल्पि-
त इति निर्गुणवादनिरासः । नर पुरुष । " पुरुषा
पुरुषानरा इति निघण्टुः । " यण्पोऽन्तरादित्येहिरण्म-
यः पुरुषोद्भूयते । पुरुषः पुण्डरीकाक्षः " इति धृतिस्मृ-
त्यनुगतः पुरुषश्चन्दोऽन्तर्जनप्रत्यभिज्ञायते । श्रूयता न-
तु यथाकथंचित्परिकल्पयताम् । शृण्वित्यन्तर्भिधानान्
विनयोक्तिरियम् । तात्कालिकं किंचित्प्रकल्पयत इति भ्र-
मवारयति—अहं बुद्ध्वा वक्ष्यामीति । मत्पितृब्रह्मण
सकाशानुगतकोटिप्रविस्तररामायणमुञ्चत विदित्वा व-
क्ष्यामि । अनेन सप्रदायाभिज्ञत्वमात्मनो दर्शितम् ।
यद्वा रामगुणानुसन्धानवैचित्र्येण न मे किंचित्प्रतिभाति
क्षणान् बुद्ध्वा वक्ष्यामीत्यर्थः । अतो मय्येवाक्यान्तरमल-
कायः । अन्यथा वाक्यगर्भितमिति काव्यदोषः स्यात् ।
अहं वक्ष्यामि अहं भूत्वा वक्ष्यामि नेदानीं नारादोमि रा-
मगुणश्रवणशिथिलत्वात् । रामगुणमप्रोच्य नदीप्रवाह-
मग्न इवावलवनयप्रिमपेक्षते—हे मुनइति । यद्वा प्रभकाले
समवधानविशेषमालक्ष्य श्रावते—मुनइति । अ-
धक्षणात्संधुक्षितो नारादो वाक्यशेषपूरयति—तैरिति ।

नर इत्यनेन परतत्त्वनिर्धारणं प्रभफलितार्थोक्तयति ।
बुद्ध्वा इत्यनेन धृतिस्थतत्त्वच्छब्दार्थविवृतः ॥ ७ ॥
अथ वेदान्तोदितगुणानामेव प्रदर्शनमुखेन रामत्वेनाव-
तीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेशं परतत्त्वमिति दर्शयति—इ-
क्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यादिना सर्गशेषेण । तत्र वेदान्तोदितगु-
णगणानां निधिरामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति महावाक्यार्थः ।
इक्ष्वाकुवंशः इत्यारभ्य " सत्यधर्म इवापरः
इत्यन्ता मायैकादशश्रेणी एकान्वयाः । इक्ष्वाकुर्नाम
वैवस्वतमनोज्ञेष्ट पुत्रः तस्य वंशः पुत्रपौत्रादिपङ्क्तिः ।
प्रभवव्यस्मादिति प्रभवः प्रादुर्भावस्यानम् । इक्ष्वाकु-
वंशः प्रभवो यस्य स इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । जनकादिमहा-
कुलेषु विद्यमानेषु कुलोत्रैव भगवानवतीर्ण इत्यपेक्षायाऽ-
क्ष्वाकुपदप्रयुक्तम् । इक्ष्वाकुर्हं चिह्नं हरिमारुह्य तन्मू-
र्तिविशेषं रङ्गनाथमलभतेति पौराणिकी गाथा । अत-
स्तत्पक्षपातेन तद्वेश्वातीर्ण इति सूचयितुमिच्छा कुपदम् ।
वशेन गुणवानक इति प्रष्टुमौशीन्यमुक्तम् । रमय-
तिसर्वान् गुणैरिति रामः " रामोरमयतांवरः " इत्यार्ष-
निर्वचनबलान् कर्तर्यपिकारकेष्वच्यर्थते । यद्वा रम-
न्तेस्मिन् सर्वे जना गुणैरिति रामः । " अकर्तरि चकारकं
सज्जाया " इति शब्दः । तथा चागम्यमहिताया मुक्तः " र-
मन्ते योगिनोऽन्तर्नेमयानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदे-
नामौपमं ब्रह्माभिधीयते " इति । नामेति प्रसिद्धं । चित्र-
कूटवासिनात्वया विदितो हीन्यर्थः । न केवलं भवता
पामरैरपि विदित इत्याह—जनैः श्रुत इति । श्रुतः अवधु-
तः । " श्रुतशास्त्रावधृतयो " इत्यमरः । ताटकाटाकेय-
वधचित्राभिन्नात्वरत्राणाहल्याशापविमोक्षहरधनुर्भङ्ग-
परशुरामनिग्रहसप्रतालवेधवालिबधसिन्धुबन्धमूलबल-
निर्वहणादिभिरवधारितनारायणभाव इत्यर्थः । य एवं-
भूतः स एव नियतात्मा स एव महावीर्यः इत्येव प्रतिपदं व-
क्ष्यमाणतत्पदमनुपपद्यते । रामरूपेणावतीर्णो विष्णुरेव

ननिः ० वहवः पृष्ठगुणानाद्यष्टकैर्वापि प्रत्येकमेकैकस्यानेकगुणवितनित्याराशाकगणादमर्याता । दुर्लभा अनीश्वरे ईश्वरे परमव्यो-
मवानित्यवतारगन्तरेच दुर्लभा कीर्तिता । वाचिकव्यापारप्रतिपन्ना अपि दुर्लभा । एवमिदं प्रभञ्ज्यस्य नाधिकार इत्याह—मुनइति ।
मुनिर्मेन शीलः । तेन शश-रुद्रप्रक्षवत्तरे उक्तगुणवेशिष्यप्रक्षस्य दोषमूलत्वव्युत्पन्नः । उत्तरेपि नाभ्यासविकार इत्याह—अहमिति ।
ममापि नहमावक्तुं शक्यमित्याह—बुद्ध्वेति । तीर्थोऽः बुद्ध्वा वक्ष्यामि महापुरुषनिश्चयवक्ष्यामि । श्रूयतां प्राप्ताकाले लोडः । तस्य
श्रवणं ते प्राप्ताकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तनिः ० इक्ष्वाकुवंशप्रभवः तपस्यमायादिनारायणनामाराधनफलतया तद्गुणवावतीर्ण इति इक्ष्वा-
कुग्रहणम् । वेणवो न कुले जातः स न सतारयिष्यति " इत्येकैवैव गवजनिमात्रेण तद्गुणस्य सर्वस्यायुतात् । यत्र तु सर्वगृहा-
राऽनीकृतश्रावनायाः तस्य वशस्य महत्त्वे किंवक्तव्यमिति वक्ष्यमाभिप्रायः । वशी गुणवंशकृतमवसेजनः । तीर्थोऽः नियतात्मा
शिक्षितमना । वशा जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥

बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्शत्रुनिवर्हणः । विपुलांशो महाबाहुः कंवृग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥
महोरस्क्यो महेष्वाभो गृहजत्रुरिदमः । आजानुबाहुः मुशिगः मुललाटः मुविक्रमः ॥ १० ॥

वेदान्तोदिततत्तद्गुणकडिति सर्वत्रतात्पर्यार्थः । आद्यै-
स्वरूपनिरूपकयमानाह—नियतात्मन्यादिना । निय-
तात्मा नियतस्वभावः । निर्धिकारइतियावन । ना-
स्यजगयैतज्जीर्णते नवधेनास्यहन्यते अपहतपाप्माविज-
रोविमुन्युविशोकोविजयन्मोषिपाम इत्यादिश्रुते ।
महावीर्य अचिन्त्यविविधविचित्रशक्तिः । परा-
स्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच
इतिश्रुते । वृत्तिमान् स्वाभाविकप्रकाशवान् स्वयप्र-
काश ज्ञानस्वरूपइतियावन । ' विज्ञानघनपञ्च प्र-
ज्ञानघन इतिश्रुते । वृत्तिमान् निरुतिशयानन्द
वृत्तिस्तुतुष्टि सताप इतिवैजयन्ती । आन-
न्दोन्नत इतिश्रुते । सर्वजगद्वशेऽस्यास्मीति वशी
सर्वस्यासीत्यर्थः । सर्वस्ववशी सर्वस्येशान
इतिश्रुते ॥ ८ ॥ अथ मधुपयोगिगुणानाह—बु-
द्धिमानिन्यादिना । बुद्धिमान् सर्वज्ञ । ' य सर्वज्ञ
सर्वविन् इतिश्रुते । नीतिमान् सर्वज्ञावान् । श्रु-
तिरत्र वातायथापूर्वमकल्पयन् । एषमनुविशरण-
पालोकात्तामसभेदाय इति । शोभनावागस्यास्मीति
वाग्मी । ' वाचोर्गमनि इतिगमिनिप्रत्यय कृत्वे-
जइत्वेचकृतेगकारलाभान् पुनर्गकार उक्तिशोभनत्व-
ज्ञापनायेतिन्यामकार । सर्ववेदप्रवर्तकइत्यर्थः । यो-
न्नद्व्याणविदवानिपूर्वयोर्वेदेदाश्रप्रहिणोतिरग्नौ इति
श्रुति । श्रीमान् समृद्धोभयविभूत्यैश्वर्यः । ' श्री
कान्तिमपदोर्लक्ष्म्या इतिवाण । ' सर्वसिदमभ्या-
न्त इतिश्रुति । शत्रून् तद्विरोधिनोनिवर्हयतिनाश-
यतीति शत्रुनिवर्हणः । वर्हहिमायामित्यस्माद्वातो क-
र्तरिन्त्युट् । ' एषभूतपतिरेषभूतपाल इतिश्रुते ।
' अथयणपोन्तरादित्येहिरण्यय पुरूपोट्टइत्ये हिरण्य-
यमश्रुहिरण्यकेश आप्रणस्यान्मवर्णवसुवर्णस्यव्या-
कायामपुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदितनाम सण्णमर्वे-

भ्य पाप्मभ्यउदित उदितिहवैभवंभ्य पाप्मभ्योयण्ववे-
द इत्यन्तरादित्यैश्वर्योदितसर्वाङ्गमुन्दरविप्रदशय-
ति—विपुलामइत्यादिनासार्धशोकयते । विपुलाम
उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धवचमहापुरुषलक्षणमिति
सामुद्रिकोक्त— कश्च हृदिश्रवक्षश्चत्राण स्मन्बाल-
लाटिका । सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तुमुग्रप्रदा इ-
ति । महाबाहु वक्षपीवरबाहु । आपतस्त्वनुवक्ष्यति
आजानुबाहु इति । आजानुर्ध्वनोबाहु-
न्तर्षातोमहीश्वर इतिसामुद्रिकलक्षणम् ।
शङ्खनुल्यकण्ठः । इन्दुमुख्यानिवृशास्पायवाद्-
त्वान्मन्त्रमपदलोपीसमासः । कंवृग्रीवश्चर्पणिल-
वक्रगोतिभूषण इतिलक्षणम् । रेखावयान्वि-
तार्धप्राक्कंवृग्रीवेतिक्वचते इतिहत्यायुव । मह-
यौहन्यस्यासौ महाहनुः । शिवा पुत्र- इत्या-
दिनापुत्रइति । हनु कपोलोपरिभागः । अयन्ना-
स्त्रिवृत्तगण्डैकपोलौतन्परोहनु इत्यमरः । साम-
लौतुहन्यस्यभवत्स्वीपदुष्टः । सनरोमष्टम अनिया-
वदानु मुर्यान्वित इतिलक्षणम् ॥ । महोरस्क-
इति । मर्दिशालमुगेयस्यासौमहोरस्कः । उर प्र-
भृतिभ्य कप् इतिक्प् । लक्षणानु मिरर्गशाट
कटितनुभ्रतसामलममम् । एषास्वमहीपालस्तन्ममो
वासवेन्नर इति । सामन्त्यनुप्रदयति पीनवक्षा-
इति । महानरवागमोयनुर्यस्यासौमहोरस्कः । अनेन
तदुचितमहननविशेषेणलक्ष्यते । अनेनप्रश्नमर्धगोव ।
गुटे सामलत्वेनाप्रकाशे जत्रुणी अमदप्रसन्नियगताभ्य-
नी यस्यासौ गुटजत्रु । स्कन्धोभुजशिरोमोर्ग्री
मन्वीतस्यैवजत्रुणी इत्यमरः । विपमैर्जत्रुभिर्नि-
म्याअतिसुस्मैश्चमातवा । उन्नतैर्मोर्गितोनिर्भ्रैर्निम्या
पीतैर्नगाविपा इतिउक्षणम् । अरीन्दमयतिनिवतय-
नीत्यरिदमः । मज्जायामृत्तुर्जत्रुवारिमहितपिदमः ॥

तीर्थोऽ बुद्धिमान् प्रशस्तः । बुद्धि प्राज्ञस्वनाम दुष्टदा श्रवणं च य प्रशस्तं शरणं तया । उक्तपाठोपायज्ञानं तत्र-
ज्ञानं च श्रीगुणाः । इत्युक्तगुणविशिष्टत्वम् । श्रीमान् सर्व निगादिश्रीः । उच्यमानस्तस्य ' य म हिश्रवस्तुत्याताम् इत्यु-
क्तश्रोत्रश्रीग्राविवाजिता । तिलः नीतिमान् कामन्दकादिनातिमान् । मज्जाबाहुः अमंगलदायकमुद्राङ्गः— शिरालगटप्रवर्ग
श्रीवा वक्षश्च हनया । उदर पाणिपाद च पृष्ठ दश मज्जमुगम् इति । मज्जहनु माहुरागोलापरिभागः । पृष्णमागलहनुस्तुभ-
पति इतिनहिता ॥ ९ ॥ तीर्थोऽ अरिगुणमादानीन्दमयतीति अरिदमः । तिलः निवतयतीति अरीन्दमयतीति
अरिन्दमः ॥ १० ॥

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ ११ ॥
धर्मज्ञः सत्यमन्धश्च प्रजानां च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानमंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ।
प्रजापतिममः श्रीमान्धाता रिपुनिवृदनः ॥ १२ ॥

इति सच अमज्ञायामायाप । अरिशब्देन पाप्मावि-
वक्षित अपहतपाप्मेत्यर्थः । अनेनायविग्रहपरिग्रहो
न कर्ममूल किन्त्वनुग्रहमूल । ' इच्छागृहीताभि-
तोरुदह ' इति स्मृतः । अतानप्रकमभङ्गः । जानु
ऊरुपव तत्पयन्तविलिविवाहु आजानुवाहु मुपुस-
मंवृत्तलवाकारागिरोयस्यामौमुशिग । ' ' समवृत्तशि-
राश्चैवन्त्राकारागिराम्नाथा । एकच्छवामहीभुङ्क्षुदीर्घ-
मायुश्च जीवति ' इतिलक्षणम् । सुललाट । लला-
टमाधुवप्रोक्तम्— ' अर्धचन्द्रनिभनुङ्गललाटयस्यमप्र-
भु ' इति । शोभन विक्रम पदविशेषोयस्यामौमुवि-
क्रमः । शोभनत्वचगजादितुल्यत्वम् । तथोक्तजगद्भ-
मायाम् ' मिहर्षभगजव्याघ्रगतयोमनुजामुने ।
सर्वत्रमुत्प्रेक्षन्ते सर्वत्रजयित सदा ' इति ॥ १० ॥
सम नानदीर्घो नानिहस्य । तथात्वचतत्रैवोक्तम्—
' पणवयङ्गुलोच्छ्राय सार्वभौमो भवेन्नृप ' इति ।
समानि अन्यूनानाधिकपरिमाणानि विभक्तानि अश्रित-
ानि अङ्गानि कश्चराण्यवयवायस्यसम समविभक्ताङ्गः ।
नानिचोक्तानि सामुद्रिके— ' भुवौनामापुटेनैवैक-
र्णावोष्ट्राचचुक्रौ । कूर्पगैमणिवन्धौ च जानुनीवृषणौ
कटी । कर्गपादौ स्फिचौ यस्य समौ ज्ञेय मभूपति ' इति ।
स्निग्ध स्नेहयुक्तो वर्णो यस्यसम स्निग्धवर्णः ।
तत्रोक्तवररुचिना— ' नेत्रस्नेहेन सौभाग्यदन्तस्नेहेन-
भोजनम् । त्वच स्नेहेन शय्याचपादस्नेहेन वाहनम् ' इति ।
प्रतापवान् तेजस्वी समुदायशोभासपन्न इत्यर्थः ।
पीनवक्षा मासलवक्षा । विशाले पद्मपत्रायते अक्षि-
णीयस्यस विशालाक्षः । ' बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो

स्वाङ्गान्— ' इति पञ्च । अत्र सामुद्रिकम् । ' रक्तान्तै
पद्मपत्राभैर्लोचनैः मुखभोगिनः ' इति । लक्ष्मीवान्
अवयवशोभायुक्त शुभलक्षण अनुक्तमकललक्ष-
णमपन्न ॥ ११ ॥ एवमाश्रितानुभाव्यदिव्यमङ्गलवि-
ग्रहशालित्वमुक्त्वाऽऽश्रितरक्षणोपयोगिगुणानाह—
धर्मज्ञ इत्यादिना स्वजनस्य चरित्तयेनेन । धर्मशरणाग-
तरक्षणरूप जानातीति धर्मज्ञः । वक्ष्यति ' मित्र-
भावेन सप्राप्तनत्यजेयं कथंचन । दोषो यद्यपि तस्य स्या-
त्सतां सतदगर्हितम् ' इति । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा
यस्यस सत्यमन्धः । ' प्रतिज्ञानेऽवधौ सन्धा ' इति-
वैजयन्ती । ' आयह जीवति जह्यात्वां वासीते सलक्ष्म-
णाम् । नहि प्रतिज्ञामश्नुयन्नाह्वणेभ्यो विरोधेन ' इति ।
प्रजाना प्राणिना हिते हितकरणे रतः तत्परः । यशस्वी
आश्रितरक्षणैककीर्तिः । ' तस्य नाम महद्यशः ' इति श्रु-
ते । ज्ञानमंपन्नः य सर्वज्ञ सर्वविन् ' इत्युक्त-
रीत्याम्वरूपत स्वभावनश्च सर्वविषयज्ञानशीलः । शुचि-
पावन परिशुद्धोवा ऋजुरितयावन । वश्य वशगतः ।
' वशगतः ' इति निपातनाद्यन् । आश्रितपरतन्त्र-
इत्यर्थः । समाधिमानः समाधि आश्रितरक्षणचिन्ता
तद्धानः । प्रजापतिमम मध्ये विरिञ्चिगिरिशं प्रथ-
मावतारः ' इत्युक्तीत्या जगद्भक्षणाय प्रजापति तुल्य-
तयाऽवतीर्णः । श्रीमान् पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या अ-
विनाभूतः । धाता पोषकः । दुष्प्राश्नधारणपोषणयो-
रितया तोस्तुचः । रिपुन शत्रून् निवृदयति निरस्यती-
ति रिपुनिवृदनः । ' मूददीपदीक्षश्च ' इति प्रतिपे-
धस्यानित्यत्वान् ' अनुदात्तं च हलादे ' इति युचः

तीर्थो० प्रतापवान् अवगन्तव्यगच्छददयविदारणतप्रथमपौम्प । तिल० स्निग्धवर्णः स्निग्धवर्णमलवर्ण इत्यर्थः । ' स्निग्ध-
न्दनीलवर्णस्तुभोगविन्दति पुष्कलम् ' इत्युक्तः । लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीवान् ॥ ११ ॥ तीर्थो० शुचिः वाङ्माभ्यन्तरशु-
द्रियुक्तः । वश्यः पित्राचार्यदिविनीतः । तिल० सत्यमन्धः सत्याभिमोघामन्धा ' मङ्गदेव प्रपन्नाय त्वाम्मीति च याचते ।
अभय सर्वभूतभ्यो ददामीति व्रतमम ' इत्यादिरूपिणा प्रतिज्ञायस्यस्य । ज्ञानसपन्नः ब्रह्मज्ञानपारंपूर्णः । अतएव जटायुप्रति-
' मयात्र ममनुजानो गच्छ लोकाननुत्तमान् ' इत्युक्तिः सगच्छते । ब्रह्मज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशाधिकारान् । विना ब्रह्मोपदेशः अनु-
त्तमलोकान्वाप्त्यमभवान् । न विद्यन्ते उत्तमायेभ्यस्ते अनुत्तमाः । ' आत्मानं मानुषमन्ये गमदशरयाम् जम् ' इति वचस्तु सायामात्र-
मित्यन्यत्र विस्तृतम् । तीर्थो० श्रीमान् अखण्डितैश्वर्यसंपन्नः । रिपुनिवृदनः आश्रितजनानायेरिपवस्तेषा नाशकः । तिल०
प्रजापतिममः यद्यपि गमो ब्रह्मवतः यामिमानुपवर्माणोऽक्रमोऽहोदीनामायिकाना तत्र दर्शनेन औपाधिकभेदमादाय तत्समत्वोक्तिः ।
मार्गवलेकप्रतिवन्धरूपाजटायुपोमोक्षप्रदानरूपात् स्वेन महर्षयो यावासि जनस्य गशरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपाचकारणान् तत्सम-
त्वम् । गर्वायान्वन्त्रस्यैव देशपुण्येयत्वात् ॥ १२ ॥

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिगृहिता । रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ १३ ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिमानवान् ॥ १४ ॥

नन्यादिपाठाद्वा न्यु । मुषामादित्वानुपत्त्य । आश्रित-
विरोधिनिर्गमनशील इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथवा तारैका-
न्तानुगुणानाह—रक्षितेति । लोकेसर्वधर्मैः स्वकीय-
जनरक्षणणव्ययते । अयनुत तथा किनुमर्वस्यप्राणिजा-
तस्य रक्षिता । तान्छीन्येवृत्त । शेषेपष्टी । ननु यदिस्म-
र्वेपरक्षिता तर्हिदुष्कृतिनमपि सुखिनमापादयेदित्य-
त्राह—धर्मस्यपरिरक्षितेति । आचरणप्रचाराणाभ्या
सर्वधर्मस्य व्यवस्थापयिता । उच्छास्त्रप्रवर्तिनोपि चि-
किन्मकन्यायेन अनघयितेत्यर्थः । स्वस्य स्वकीयस्य
शरणागत रक्षणरूपस्य धर्मस्य विशेषधर्मस्य विविधाय-
रक्षिता । यद्वा धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य समन्त-
तोरक्षिता । लोकेसर्वधर्मप्रवर्तकोपि धर्मोपदेशम-
मयेजना सर्वेपिपरिण्डता । तदनुष्ठानसमयेमुनयोपित-
पण्डिता इतिन्यायेनस्वयमानुष्ठानेस्वयलति नत-
थाऽयमित्याह । स्वस्यधर्मस्यरक्षिता गामाधारणस्य
क्षत्रियधर्मस्यरक्षितेत्यर्थः । लोकेसर्वधर्मैः कोपिकश्चि-
त्स्वजनरक्षणकर्तुनप्रगन्भते । दास्यमैश्वर्यभावेन
ज्ञानीनाचक्रोगेऽप्यहम् । अर्थभोक्ताच भोगाना वाग्दु-
रुक्तानिचक्षमे इतिभगवतायुक्ते । तदपिकर्तुमी-
हतइत्याह—स्वजनस्यचरक्षितेति । स्वजनस्यच स्वज-
नस्यापीत्यर्थः । अनेनस्वजनरक्षणस्यदुर्घटनवसृचित ।
यद्वा चस्वयं । स्वजनस्य शरणागतस्य विशेषणरक्षि-
ता । विशेषस्तु तदपराधमहिणुत्व । वक्ष्यति मि-
त्रभावेनमप्राप्तत्यजेयकथचन । दोषोपपत्तिनस्यस्या-
त्मतामेतदगर्हितम् । इति । यद्वा लोकेकश्चिन्मसर्वान-
रक्षन स्वजनपीडयति । अमौतु स्वजनस्यापरिरक्षित-
त्यर्थः । अथवा स्वावतारप्रयोजनमाह—रक्षितेति । गी-
तंहि । परित्राणायमाधूनाविनाशायचदुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थायसमभावमियुगेयुगे इति । स्वजन-
स्य स्वशेषभूतस्येतिस्वलोकाविशेषण रक्षणहेतुमन्व-
शोतनार्थम् । रक्षितादुष्टप्रापक । अनेन साधुपरि-
त्राणमुक्त । चशब्देऽन्वाचये । रक्षिताच अनिष्टनिव-
र्तक । अनेनानुपङ्गिकदुष्कृद्विनाशउक्त । धर्मस्यसा-
मान्यविशेषरूपस्य स्थापनमाहेतरवाक्यद्वयन । रक्षि-

तास्वस्यधर्मस्य सीतापरिणयमुयेन स्वाश्रमोचितधर्मा-
णामनुष्ठाना । यद्वा स्वस्यधर्म परस्व तस्य रक्षिता ।
हरयनुर्भङ्गपरशुरामजयादिनाहि परस्व स्थापितम् ।
यद्वा धर्मोयनु । स्वाम्यस्वभावमुक्तोवस्त्रीधर्ममुक्ता-
मुके इतिवाण । मदायनुर्धर । स्वजनस्यचरक्षि-
ता स्वभूतोजन स्वजन ज्ञानी । ज्ञानीत्वामैवधर्म-
मत इतिगीतत्वान् । तस्यरक्षिता । आत्मनइवस-
र्वयोगक्षेमावहइत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथास्याष्टादशवि-
द्यास्थानाभिज्ञत्वमाह—वेदेति । विदित्येनेनधर्मादिक-
मितिवेद । करणेधच । सचतुर्विध । कस्यजुस्मा-
मायवर्णभेदान् । वेदस्यकिंचिन्कराणिवेदाङ्गानि । ता-
निचपट । तथोक्त । शिखावल्गोव्याकरणनिरुक्तयो-
निपातति । छन्दसार्वाचिन्धेतिपटङ्गानिप्रचक्षते ।
इति । तत्राशिक्षानाम अकारादीनावदवर्णाना स्थान-
करणप्रत्यक्षसंगतिवोचिता । आगर्कियाक्रमोपदेश
कल्प । साधुशब्दव्याख्यान व्याकरण । आगर्कगो
वर्णलोपोवर्णविपर्यय । उदाहरण निश्चयेनोपनिरु-
क्त । कर्मानुष्ठानकालादिप्रतिपादकशास्त्रायातिपम् ।
छन्दसापयानाशास्त्रछन्दोर्विचिन्धेति । वेदाश्चवेदाङ्गा-
निच वेदवेदाङ्गानि तेषातत्त्व तत्त्वार्थ तज्ज्ञानार्थानि-
तथोक्त । ' दगुपथज्ञाप्रक्रिय' इतिप्रत्यय ।
धनुर्वेदोनामधनुर्हस्तमुष्टिस्थितिविशेषाकर्षणविशेष-
दिव्यास्त्रादिप्रयोगप्रतिपादकोग्रन्थ । चकार इतरेषवे-
दममुच्चयार्थः । क्षत्रियोधनुर्वेदप्रधान इतिनस्यनिर्दे-
श । तेषोपवेदाश्चत्वार । तथोक्ति । आयुर्वेदोय-
नुर्वेदोवेदोगान्धर्वणवच । अर्थशास्त्रमितिप्रोक्तमुपवे-
चतुष्टयम् इति । आयुर्वेदोवाहट वैदिकधर्मानुष्ठान-
विशेषविशेषगतिवर्तकौपशादिप्रतिपादकम् । गान्धर्ववे-
दोभरतशास्त्र सामगानोपयोगि । अर्थशास्त्र चाण-
क्यादिप्रणीत नीतिशास्त्र कर्मानुष्ठानेप्रयोग्यधर्माध-
न तेषुनिष्ठित निष्ठावान् । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञोऽन्त ।
सर्वशास्त्राणि उपान्तव्यतिरिक्तानिउपाङ्गानि गोवर्दीव-
र्दन्यायान् । धर्मशास्त्रपुराणधर्मामासाऽऽन्वीक्षिकी-
तथा । चत्वार्येतान्युपाङ्गानिशास्त्रज्ञा मप्रचक्षते' इति ।

तिल० स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य । अवश्यमाविनोप्यतिष्ठत्यतिगमपर्वकपरमेष्ठसोऽक्षदानेनरक्षिता । तच्च अवर्गपप्रहादव्यादा-
नारक्षणनप्रतिष्ठमेव ॥ १० ॥

प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया । यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ २० ॥
तस्याभिपेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याऽथ कैकयी । पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ।
विवामनं च रामस्य भरतस्याभिपेचनम् ॥ २१ ॥

वेदेहीलाभश्चेतिवालकाण्डकथामुचनान् । अथयोध्या-
काण्डकथाप्रस्तौति—तमेवमित्यादिना । आदौऽलोक-
द्वयमेकान्वय । दशसु विश्वुरश्वयस्यसदशरथ । अ-
प्रतिहतरथत्वेन रामायराज्यदत्तं । भीतिदत्तत्वाभावे-
न पुनरनादातव्यत्वमुक्तं । महीपति अस्वामिदत्तत्वा-
भावउच्यते । एवंदात्रदोषेण पुनरनाहरणीयत्वमुक्त्वा
सप्रदानगुणेनायाह—तमित्यादिना । त प्रसिद्ध ।
एवगुणसम्पन्न पञ्चात्सवगुणसमृद्ध । सर्वस्यस्वामिभू-

शक्तमितियाचन । ज्येष्ठं जन्मक्रमेणापिराज्याह । श्रेष्ठ-
गुणैर्युक्तं नीतिशास्त्रोक्तपाङ्गुण्ययुक्तं । सन्धिविग्रह-
यानामनन्दैश्रीभावसमाश्रया पङ्गुणा कामन्दको-
क्ता । प्रिय प्रीतिविषय । अनेन तात्कालिकप्रीतिदान-
व्यावृत्ति । सुत जन्मनैवराज्याह ॥ १९ ॥ प्रकृतीनां
प्रजानां हितं हितकरणैर्युक्तं । अनेन सर्वानुकूल्यमु-
क्तं । एवभूतं राम प्रकृतिप्रियकाम्यया अमात्यादीनां
प्रीतिकरणेच्छया । इच्छायाकाम्यचप्रत्यय । “ अ-
प्रत्ययान् ” इत्यप्रत्यय । “ अजायतप्राप् ” । प्री-
त्या स्वप्रीत्याच । चकारोर्थसिद्ध । “ गामश्चरूप जग-
न् ” इतिवन् । मन्त्रिवृद्धैरालोचनपूर्वककृतत्वादप्रत्याख्ये-
यत्वमुच्यते । “ प्रकृति पञ्चभूतेषु स्वभावेमूलकारणे ।
छन्द कारणगुह्येषुजन्मामायादिमातृषु ” इत्युभयत्र-
वैजयन्ती । युवाचामौराजाचयुवराज तस्यभाव क-
र्मवायौवराज्यं । ब्राह्मणादित्वानप्यञ्च । तेन पितरिरा-
ज्यं निर्वहत्येव सर्वनिर्वाहकत्वेनाभिपिक्तं पुत्रोयुवराज
तस्यभावेनैर्यथ । संयोक्तुं घटयितुं ऐच्छन् तत्सभा-
रानसमभरदित्यर्थ ॥ २० ॥ एवपुनरादानायोग्यं
रामायराज्यप्रदानमुक्त्वा अपरिहरणीयमनन्तरभावि

कैकेय्यायाचनमाह—तस्येति । सार्धश्लोकएकान्वय ।
अथ रामायराज्यप्रदानेच्छानन्तरं तस्य रामस्यअभि-
पेक कर्मविशेष । तस्यसंभारान् उपकरणानि—‘ औ-
दुर्बर्थात्मन्दी तस्यैवादेशमात्रा पाठा स्युः ’ इत्यादीनि ।
“ दधिमधुसर्पिरातपवर्ष्याआप इत्यन्तानि ब्राह्मणो-
क्तानि दृष्ट्वा मन्थरासुखेनदर्शनइवज्ञात्वा । भार्या भर्तुयो-
ग्या ननु स्वातन्त्र्यार्हा । पूर्वपूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपक-
मव्यय । तेन दशरथेन दत्तवरा शंवरामुरविजयका-
ले सारथ्यकरणपारितोषिकतया दत्तवरा । याचनहे-
तुत्वेनदमुक्तं । दीव्यतीर्तिदेवी । पचायच । देवडिति
दिन्वेनपाठान् डीप् । भोगोपकरणभूतेति व्यामोहमू-
लोक्ति । कैकयी कैकयाना राजा कैकय । “ क्ष-
त्रियममानशब्दाजनपदात्तस्यराजन्यपत्यवन् ” इत्य-
ञ् । “ जनपदेऽनुप् ” कैकयस्यापत्यस्त्रीकैकयी । “ ज-
नपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ” इत्यपत्यार्थेऽञ् । “ टिड्ढाण-
ञ्— ” इत्यादिनाडीप् । नन्वञ्प्रत्यये ‘ कैकयमित्र-
युप्रलयानांयादिरिय ’ इतीयादश किंस्यान् । उच्य-
ते “ जरायाजरमन्यतरस्याम् ” इत्यतोऽन्यतरस्या-
मित्यनुवृत्तेस्तस्यवैकल्पिकत्वान् । नचेयादेशाभावआ-
पडितिवाच्य । कैकेयीकैकयीतिशब्दभेदप्रकाशिकाया-
मुक्ते । “ प्राक्कैकयीतोभरतस्ततोभून् ” इतिभट्टि-
प्रयोगान् । कैकयीतिपाठेतुकैकयानजन्मभूमिलेनाचष्ट
इतिकैकयी । तदाचष्टइतिणिजन्तादौणादिकेभ्योयामि-
कारप्रत्ययेऽटिलोपणिलोपचकृते “ कृदिकारादक्त्तिन. ”
इतिडीपिन्याहु । “ पुयोगादाख्यायां ” इतिवाडीप्
तत्रयोगशब्देनाविज्ञेयान् जन्यजनकभावोपिगुह्यते ।
ककयशब्दामूलप्रकृतेरवोपचारानूह्यपत्येवर्तते । शार्ङ्ग-
खादिपाठान्डीनितिन्यासकार । कैकयी । एनदश-

तिल० प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियकर्तुमैच्छया । युवराजेनहि प्रजाकृत्वेसंपादितेमति व्यवहारदिनिरीक्षणजन्यश्रम-
निवृत्तिरूपप्रियस्वस्यापिभवति ॥ २० ॥ तीर्थो० एवं पुरादन्तौवर्गैर्यस्य इन्द्रमहायाथे वृत्रदशरथयुद्धकाले दशरथेपरप्रयुक्तामा-
चूर्णमाया वनलाङ्गाश्वसुनिदत्तविषयावारयन्त्यैकैकेय्ये नुष्टनदशरथेनदत्तवग्वयमितिपौराणिकीप्रसिद्धि । तिल० कैकयी राज-
कर्तायस्यभार्या अत्रयथापिकैकयशब्दादनि ‘ कैकयमित्रयु-’ इत्यादिनायादेरियादेशेगुणे आदिशृङ्गादीपियस्येतिलोपैकैकेयीले-
वसाधु । तथापि ‘ अपिसामपस कुर्याच्छन्दोमङ्गनकारयेत् ’ इतिन्यायेन कैकयीनिप्रयोग । पुयोगलक्षणैडीपि कैकयीनिपाठइत्यन्ये ।
शिरो० (पा०) अयकैकयी । कैकयस्य कैकयजनपदाधिपते कन्या । “ पुयोगादाख्यायाम् ” इतिडीप् । तत्रयोगशब्देन अविशे-
पाज्जन्यजनकभावोपिगुह्यते । कैकयीनिपाठे कमुखमेव एक केवल कैक तथाति देवादीनाप्रापयतीति कैकयी । गौरादिन्वंप्रज्ञा-
दित्वाकन्यमिति ॥ २१ ॥

स सत्यवचनाद्राजा धर्मेपाशेन संयतः । विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २२ ॥

स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् । पितुर्वचननिर्देशान्कैकेय्याः प्रियकारणान् ॥ २३ ॥

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोनुजगामह । स्नेहाद्धिनयसंपन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ।

भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २४ ॥

रथ । द्वितीयाद्यौग्वेन " इत्यन्वादेशेऽप्यन्वादेशः । रामस्य विवासन भग्नस्याभिषेचनच वरमयाचन अर्धितवती । याचिद्विकर्मक ॥ २१ ॥ सङ्गति । राज्ञामन्वर्षत्रक । राजाप्रकृतिरञ्जनान् " इतिप्रयोगान् । औणादिक कनिनप्रत्यय । यद्यपि रजकरजतरजस्मृपमख्यान इतिवचनादत्रनलोपप्रसक्तिर्नास्ति तथापि रजस्माहचर्यादौणादिकस्यतत्रग्रहण । स पूर्वराजाय दत्तराज्य । मन्त्रिप्रमुखैरालोचनपूर्वकप्रतिज्ञातगामाभिषेक इत्यर्थः । दशरथ । यस्मै पाशद्वयमपाश । " उपमितव्याघ्रादिभिः — इतिसमास । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वान् । तेनमयत वद्ध मन सत्यवचनान् स्त्रीविषयवचनमिद्विहेतोः । प्रिय सुत विवासयामास । " रामोविप्रह्वानधर्म इत्युक्तीत्याप्रथमअङ्गीकृतपरमधर्मपरित्यज्यानन्तरप्रवृत्तस्त्रीविषयक्षुद्रधर्ममवलम्बितवानित्यर्थः । एतेन साकेयपारिहास्यवास्तोभहेलनमेववा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषावविनाशन आकृष्यपुत्रमथवान्यदजामिलोपितारागयेति प्रियमाणउपैतिमुक्तिः । " कामाद्रोभोभयात्कस " इत्येव यथाकथंचित्भगवन्नामवतामुक्तिमिदं सर्वदारामपरायणस्यदशरथस्य कथनमुक्तिरिति शङ्काद्वेगोत्सारिता । सिद्धसाधनत्यागानकाशकुशावलवनान् धर्मपाशप्रतिबन्धाच्चमुक्तिप्रसङ्गाभावात् । तथाच सुमुखुणादशरथवन्नवर्तितव्यमित्युक्तमभवति ॥ २२ ॥ पितृवचनपरिपालनमवश्यकर्तव्यमित्येतद्रामाचारमुख्येनदर्शयति—सजगामेति । मराम वीरोपि राज्यपरिपालनसमर्थोपि कैकेय्या प्रियकारणान् प्रीतिहेतुभूतान् स्त्रीपारवश्येनोक्तादपीत्यर्थः । पितुर्वचननिर्देशान् वचनमेवनिर्देश आज्ञा । " आज्ञायामपिनिर्देश " इतिवाण । तस्माद्धेतो प्रतिज्ञा कैकेयीसमश्नकृताप्रतिज्ञां अनुपालयन् । " लक्षणहेत्वो क्रियाया " इतिहेत्वर्थे शतुप्रत्यय । वक्ष्यति । " तद्व्रतिवचनदेविगोत्रायदमिद्विश्रित । करिण्येप्रतिज्ञानेचरामो द्विर्नाभिभाषते " इति स्वप्रतिज्ञापालनार्थं पितृवचनपालनार्थंचेत्यर्थः । वनदण्डकावनमुद्दिश्यजगाम ॥ २३ ॥ " दशवाकुवश— इत्यादिना समस्तकल्याणगुणपरिपूर्णवोक्त्या परन्वमुक्त " तमेवम— इत्यादिनाऽभिषेकप्रवृत्तिनिवृत्तिकथनान् मौल्यमुक्त । अथ परन्वमौल्यगुण समश्रयणमाह—तत्रजन्तमिति । यद्वा । अथमिद्विमाधननिष्ठै लक्ष्मणवनकैद्वयपरेर्भवितव्यमिति व्यञ्जयन्नाह । तत्रजन्तमिति सार्वश्रेष्ठकान्त्य । प्रीणातीति प्रिय । रामेप्रीतिमान् । इगुपधत्वाप्रीकिर क " इति क । अनेनानुगतिहेतुर्भाक्किरका । भ्राता 'भ्रातास्वामूर्तिगन्धन " इति मूर्तिभूत । विनयसंपन्न इत्येहेतुविनययुक्त । विनय शेषत्वज्ञानं रामकैद्वयमरुपाचारोवा । विनयोधर्मविद्यादिशिक्षाचारप्रशान्तिपु " इति वैजयन्ती । सुमित्राया आनन्दवर्धयतीति सुमित्रानन्दवर्धन । " मृष्टस्त्ववनवासाम् " 'रामदशरथविद्विमाविद्विजनकात्मजाम् । अयोऽयामटवीविद्विगच्छतानयथामुख " इति सुमित्रयैवोक्तवान् । दयित रामस्येष्टतम । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य 'इत्युक्तीत्याप्रियतमत्वेनवरणीयइत्यर्थः । लक्ष्मण कैद्वयलक्ष्मीसंपन्नो भविष्यतीतिज्ञात्वा लक्ष्मण इति वशिष्टेनकृतनामधेय "सनुनागवर श्रीमान् " " अन्तरिक्षगत श्रीमान् इत्युक्ते । कैद्वयलक्ष्मीवच्च लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्न इति वक्ष्यति । लक्ष्म्या अत्र " इतिपासादिगणमुत्रान्मन्वर्थायोनप्रत्यय अकारश्चान्तादेशः । " लक्ष्मीर्वा लक्ष्मण श्रीमान् " इति पर्यायपाठश्च । सुभ्रातुर्भाद सौभ्रात्र । भावं अण् अनुगतिकादिन्वान् उभयपदवृद्धि । रामविना क्षणमपिजीवनाश्रमत्वं सुभ्रातृत्वम् । वक्ष्य-

शिरो० धर्मस्य पालन तस्याशोच्यामि तेनमयत यामिकशिरोमणिमित्यर्थः ॥ २२ ॥ शिरो० कैकेय्या प्रिये विवासनेयकारण ब्रह्मप्रार्थनास्वीकारमिच्छामिद्वय तस्माज्ज्ञानाप्यनुर्ध्वचननिर्देशादेतो प्रतिज्ञा स्वकृतप्रतिवचनमुपालयन्मवीरो रामोवनंजगाम ॥ २३ ॥

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणममा हिता । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २५ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः । मीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ २६ ॥
 पौरैरनुगतो द्रं पित्रा दशरथेन च । शृङ्गिवेगपुरे मृतं गङ्गाकुले व्यसर्जयत् ।
 गुह्यमाग्राध धर्मात्मा निपादाधिपतिं प्रियम् ॥ २७ ॥

ति । नचमीतात्वयाहीनानचाहमपिराधव । सुहृत्-
 मपि जीवावोज्ज्वलान्मन्याविवोद्धृतौ' इति रामस्यलक्ष्म-
 णविग्रहामहत्वमुभ्रातृत्व । तच्चवक्ष्यति । तच्चेतनवि-
 नानिद्रालभनेपुरुषोत्तम । मृष्टमन्नमुपासीतमभ्राति नहि
 तविना इति । तदनुदर्शयन्मम । यद्वा एव सुभ्रा-
 तृभिर्वर्तितव्यमिति दर्शयति त्रैवेति गम्योत्प्रेक्षा । ब्रज-
 न्त एकान्तेस्वाभिमतमकलकैर्द्वयप्रधानप्रवृत्त भ्रातरं
 उपलक्ष्यमिदं । मातापिताचभ्राताचनित्याम शरण
 मुद्वेन । गतिर्नारायण ' इत्युक्तमकलविषयन्धु ।
 वक्ष्यति । अहतावन्महाराजोपनृत्वनोपलक्ष्ये ।
 भ्राताभर्ताचवन्धुश्च पिताचममराधव ' इति स्नेहान्
 वान्यात्प्रभृतमुस्मर्यालक्ष्मणालाक्ष्मवधन इ-
 त्युक्तंरामभक्तेरपेक्षतो अनुजगाम । धेनयेनयाता-
 गच्छन्तिनेतेनसमगच्छन्ति इतिवदपूर्वैर्यथाश्रद्धृत्ति-
 विशेषपडित्कर्षविममयेन हेति । हविस्मयेविपादे
 च इतिवाण । आशालक्षमात्रेण स्वस्मिन्नेवाधिक-
 प्रेमाणभगवन्तकुत्रचिदेकान्तस्थले स्वमनोरथानुरूप-
 विशिष्टविषयमकलकैर्द्वयलाभायानुसरन्नधिकारी अ-
 त्र-वन्त्यते ॥ २४ ॥ अथमीताया माधनदशायामु-
 रूपकारणतया फलदशायामप्राप्तयत्ताचान्वयान् तथा नि-
 त्ययोगदर्शयति—रामस्यैवादिश्लोकद्वयेन । रामस्य अ-
 भिरामस्यापि दयिता अभिरामा नित्यभार्या हृदिस्म-
 ततयार्या । विभर्ते ब्रह्मलोप्येन इतिण्यत ।
 प्राणममा उक्तार्थद्वयेहेतुरय । हिता चेतनहि ' प ।
 ' मित्रमौपयिककर्तु ' इत्यादि वक्ष्यति । रामहित-
 पराया । वक्ष्यति स्मारायत्वान्तर्गम्ये ' इति ।
 जनकस्यकुलेजाता आचारप्रधानेत्यर्थ । देवमायेव
 निर्मिता अमृतमथनानन्तरमनुगमोहनाथनिर्मितावि-
 ण्णुमायेवस्थिता । "माययामोहयित्वातान्विण्णु स्त्री-
 रूपमास्थित इत्युक्ते । यद्वा निर्मिता कृतमूर्ति ।

देवमाया विष्णोराश्रयशक्तिरिवस्थिता अनेन सौ-
 न्दर्यस्यपराकाष्टोक्ता । अथवा निर्मिता कृतावतारा देव-
 माया देवस्य विष्णोर्लक्ष्मी । वक्ष्यति उत्तरकाण्डे
 "कृतेमायाविशालाक्षीतवर्पर्वपरिग्रहाम' इति । इवश-
 व्दोवाक्यालकारे एवकारार्थेवा ॥ २५ ॥ सर्वलक्षण-
 संपन्ना मासुद्रिकोक्ते सर्वैरुत्तमस्त्रीलक्षणै संपन्ना । ना-
 रीणामुत्तमा पूर्वोक्तमवप्रकारेणसर्वस्त्रीश्रेष्ठा । पुरुषो-
 त्तमरामानुरूपनार्युत्तमेत्यर्थ । वधू दशरथस्नुपा
 अचिरोढावा । अचिरोढावधू इतिवैजयन्ती ।
 मीता । मीतालाङ्गलपद्धति ' । तज्जन्यत्वात्तन्त्र-
 पदेश । अनेनायोनितज्ज्वोक्ते दिव्यलोकवासकालि-
 कसौन्दर्यान्यनतोक्ता । अपिशब्देनलक्ष्मणानुगति स-
 मुचीयते । राममनुगता निरवधिकसौन्दर्याकृष्टहृदय-
 तयानुगतवती । रोहिणीयथा । यथाशब्दद्वयार्थ ।
 ' यथातथैवेवमास्ये इत्यमर । रोहिणीनामचन्द्र-
 स्यामाधारणपत्नी । वरिष्ठामर्वा नारीणामेपाचदिवि
 देवता । रोहिणीनविनाचन्द्रमुहूर्तमपिदृश्यते ' इति ।
 नकेवलरामसौन्दर्याकृष्टानुगता किंतु कलङ्कन रोहि-
 णीव पातित्रयस्वरूपप्रयुक्तागतेत्यर्थ । अयमर्थोऽन-
 स्यामसमश्रव्यक्तीभविष्यति ॥ २६ ॥ रामभक्त्यविशे-
 पालक्ष्मणमीतावनपौराणामथनुवृत्तिर्दर्शयति—पौरै-
 रिति । पुरंभवा पौरा । अनेनस्त्रीवालवृद्धाविशेषउ-
 क्त । द्रुममनुगतइत्यनेन विग्रहामहिष्णुत्वोक्त्या पौरा-
 णापरमाभक्तिरुक्ता । पुनर्विश्लेषपरीकृतपरमाभ-
 क्तिरुच्यते " इतिवचनान् । पौरैरित्यनेन तद्वेशवास-
 एव रामभक्तिहेतुरित्युक्त । पित्रादशरथेनच । चश-
 व्दोऽन्वाचये अल्पमनुगतइत्यर्थ । आद्वारंहितेनानुग-
 त । पित्रेत्यनेन पुत्रकृतवात्सल्यादनुगतइत्युक्त । एवंप-
 रत्वसौलभ्ये दर्शित । अथवात्सल्यसौशील्ये दर्शयति
 —शृङ्गिवेगपुरइति । धर्मो आश्रितवात्सल्यसौशील्ये

तीर्थः० देवमायेव गुह्योपगुह्यमोहनाथं देवस्यादिता मन्वेनसौन्दर्यानिर्लोभमेव । तिल० जनकस्यकुले अन्येयजाता ।
 यथायेषा अयोनिर्भव तथापि गौर वक्ष्य देवयजनलाङ्गलपद्धतौ आपिर्भुतत्वादिवसुक्ति । अनएवाह—देवमायेवेति । सेव अ-
 पिन्व्योदयस्थिति तया दशरेव स्वकायमिद्रावाङ्मि निर्मिता आविर्भाविता ॥ २५ ॥

गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २८ ॥

ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बृहदकाः । चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शामनान् ॥ २९ ॥

आत्मास्वभावोयस्यसतथा । आश्रितवात्मन्यसौशी-
ल्यस्वभावो राम । शृङ्गिचरपुरे शृङ्गिण कृष्णसारा-
द्य तेषां तेषां कृत्रिमशरीराणि । " प्रतिष्ठन्द
प्रतिनिधिर्वर्गचप्रतिरूपक " इतिवैचयन्ती । वञ्चने-
नसजार्तीयमृगग्रहणार्थानियस्मिन् तन् शृङ्गिचरं ।
तथात्मानं तदाख्येपुरेगङ्गाकूलेशृङ्गिचरपुरसन्निहित-
गङ्गातीरइत्यर्थः । एतेन गङ्गातीरत्वमात्रेणनोद्देश्यत्व
किं भक्त्येवित्वेनेत्युक्त । ' साकाशीतिनचाकशी-
ति— " इतिवेदान्तदेशिकायमित्युक्ते । निपादा
प्रतिलोमजातिविशेषा । निपादोमृगधर्मास्यात् "
इतिवैजयन्ती । तेषामधिपतिरितिजात्यपकर्षउक्त ।
प्रीणातीतिप्रिय त स्वस्मिन्प्रीतिमन्तमित्यर्थः । गृहंति
गोपयतिवञ्चयतिपरस्वमितिगुह । इगुपधलक्षण
कप्रत्यय । त । जातिनोवृत्तिनोणुत कुलतश्चदीनम-
पि स्वस्मिन्नानुकूल्यमात्रेणादरणीयत्वमुक्त । निपादा-
धिपतिमासाद्येननेन सौशील्यमुक्तम् । महतोमन्दै-
स्सह नीरन्ध्रमन्ध्रेपोहि मौशील्य । धर्माभेलेनेन
महत्त्वमुक्त । आसाद्येयत्राभिविधवाचिनाआकाशार्था-
न्नैरन्यमुक्त । शृङ्गिचरपुरेगुहमासाद्येननेन दोषेपि
भोग्यत्वरूपवात्मन्यमुक्त । मृतं सुमन्त्र । पारंपर्येणानु-
वर्तमानमपिच्यमर्जयन् व्यमृजन् । स्वार्थेणिच । स-
द्यःप्रमृतवत्स्ववात्सल्यात् पूर्ववत्स्वपरिहरन्यायेनोरि-
व वात्सल्यातिशयउक्त ॥ २७ ॥ स्वस्मिन्नाशा-
लेशमात्रेणजनितगुहविषयप्रेमातिशयदर्शयति—गु-
हेनेति । राम गुहेनसहित सन लक्ष्मणेनसीतयाच
सहित । गुहसन्धानानन्तरमेव लक्ष्मणसीताभ्या
नित्यानपायिभ्यांसाहित्यमासीत् । तत पूर्वमिदमपि
सदसत्प्रायमासीदित्यर्थः । यद्वा दृष्टान्ताथलक्ष्मणमा-
तासाहित्यकथनं तादृशसौहार्दगुहेत्यासीदितिभावः ।
सहित सहित । " समोवाहितततयो " इतिमलो-
पः । स राम । लक्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनहित
प्रहित गङ्गातारितइत्याहु ॥ २८ ॥ तेवनेनेति
श्लोकद्वयमेकान्वयः । ते रामाद्यस्त्रयइत्यनेन गुहनि-
वर्तनद्योतिव । वनेनवनगत्वा वनाद्वनगत्वा । पञ्च-
म्यर्थतृतीया हेतौतृतीयावा । अनेन नूतनवनावलोक-
नकुतुहलित्व नगरप्रवेशस्यस्वाधिकारविरुद्धत्वं चो-

त्यते । यद्वा अवनेनवनगत्वा अन्योन्यरक्षणेनवनगत्वे-
त्यर्थः । वक्ष्यति " अग्रतोगच्छमामित्रेसीतात्वामनु-
गच्छतु । प्रप्रतोऽहमपिप्यामित्वांचसीताचपालयन् ।
अन्योन्यस्यहनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ " इति । यद्वा
अवनेन पितृवचनपरिपालनेनहेतुना वनगत्वा । अव-
नेन लोकरक्षणेनहेतुनावा । रावणादिदुष्टनिवर्हणमुखे-
न लोकरक्षणार्थहि तेषां वनगमनः । यद्वा तेवृदेवनइ-
तिधातोर्भावेत्युद् । तेवनेन देवनेन लीलया अनाथा-
मेनेत्यर्थः । मृगयाकीडनेनवा । अन्यैवव्युत्पत्त्या ते-
वनपादसंचारइतिलभ्यते । मृतविमर्जनानन्तरगत्वा-
वरूपापादसंचारेणवनगत्वेत्यर्थः । यद्वा अवनेनसहव-
नगत्वा मध्यमध्येस्थलप्रदेशवनचगत्वेत्यर्थः । वने-
न जलेन सहितवनं ननु मरूकान्तरसितिवाच्यं ।
" पय कीलालममृतजीवनभुवनवन " इत्यमरः ।
बृहदका विपुलोदका अधिकोदकावा । " विपु-
लानंकयोर्वहृ इतिवैजयन्ती । नौतार्याइत्यर्थः ।
नदी गङ्गा । तीर्त्वा उत्तीर्य । " गङ्गानदीनां इतिन-
दीमुख्यत्वान् निरुपपदनदीशब्देनगङ्गोच्यते । " जा-
त्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्या " इतिबहुव-
चनं प्रजायावहुवचनवा । " अर्धनि पाशान् " इति-
वदव्यवबहुवाभिप्रायेणवा बहुवचनः । अत्र " अग्निहो-
त्रजुहोति " " यवागृपचति " इतिवन अर्थकमेण नदी-
स्तीर्त्वावनगत्वेनियोजनीयः । यद्वा अपूर्वकालेपित्वा-
प्रत्ययः । " आस्यव्यादायस्वपिति " इतिवन । यद्यपि
" आस्यव्यादायस्वपितिममीत्यहमितिइत्युपसख्यान "
इतिवार्तिकेस्थलद्वयमेवोपानं तथापिप्यामकृता " प-
रावर्योगेच " इतिपूर्वमुत्र चकारान् सर्वत्रायप्र-
योगः सभवतीत्युक्तः । यद्वा तेवनेनेत्यनेन गङ्गातरणम-
र्थसिद्धम् । नदीशब्दो यमुनापरः । यद्वा नदी गङ्गा-
यमुनामन्दाकिनी । मन्दाकिनीनाम चित्रकूट-
परिसरेपरिसरन्तीभवन्ती । मौक्याययुगपदुक्तः ।
यद्वा पूर्वार्थमरामोल्क्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनहित
प्रहितः । सीतालक्ष्मणरामा गुहेनगङ्गातारिताइत्यर्थः ।
अतः पादसंचारेणवनगमनमत्रोक्तम् ॥ २९ ॥
भरद्वाजस्यशामनान् चित्रकूटमनुप्राप्य । प्रजाभरण-
शीलोभरद्वाजः । इत्यनेनरुक्तमृगारण्यके । " एषएव-

रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः । देवगन्धर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ ३० ॥

चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा । राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्मुतम् ॥ ३१ ॥

मृते तु तस्मिन्भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः । नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्वाज्यं महाबलः ॥ ३२ ॥

विभ्रद्वाजः प्रजावैवाजः तापविभर्तिर्यद्विभर्तितस्माद्भ्रद्वाजइत्याचक्षते ” इति । यद्वा वाजं रेत. वाजकरणमित्यादौ तथाप्रयोगान् । विभ्रद्वाजं भ्रद्वाजः । नित्यब्रह्मचारीत्यर्थः । “भ्रद्वाजोहोत्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवाच” इति श्रुते । तस्य शासनान् नियमनान् चित्रकूटे भवद्भिः स्थातव्यं तस्यायमेव मार्ग इत्येवं रूपान् । अनुसदृशं । “पश्चात्सादृश्ययोरनु” इत्यमरः । राजकुमाराणां स्वेपासु चित्तमित्यर्थः । “सुभगाश्चित्रकूटोसौगिरिराजोपमो गिरिः । यस्मिन्वसतिकाकुत्स्थ कुबेर इव नन्दने” इति वक्ष्यति । पश्चाद्वागेवा चित्राणि । आश्चर्यावहानि कूटानि शिखराणि यस्य सामौ चित्रकूटं तं । “आश्चर्याल्लययोश्चित्र ” इत्यमरः । प्रायः गत्वा रम्यं रमणीयं जलरामणीयकस्थलरामणीयकादियुक्तं आवसथं पर्णशालारूपगृहं । “धिष्ण्यमोको निवसनं स्थानावसथवाप्तुच” इत्यमरः । कृत्वा निर्माय । अत्र पर्णशालानिर्माणे लक्ष्मणस्य साक्षात्कर्तृत्वं । इतरयोस्तु उचितदेशप्रदर्शनादिना प्रयोजककर्तृत्वं । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इत्यत्र मूत्रे गृहैकत्वबुद्धेः श्रयगतत्वेन द्वित्वस्याविवक्षितत्वादेनैकक्रियास्तपि क्त्वाप्रत्ययसंभवतीति न्यासकारोक्ते क्त्वाप्रत्ययवाहुल्यं । तत्र वने चित्रकूटोपान्तवने । रममाणा लीलारसमनुभवन्तः सन्तः । मीतारामयो पुष्पापचयसलिलक्रीडादिकरतिः । “वैदेहि रमसे कञ्चिच्चित्रकूटे मया सह । पश्यन्ती विविधान्भावान् मनोवाक्कायमयुतान्” इति हि वक्ष्यति । लक्ष्मणस्य तु विशिष्टविषयकैङ्कर्यलाभजाप्रीतिः । वक्ष्यति “भवान्मुमहवैदेह्या गिरिमातुपुरं स्थते । अहं सर्वकरिण्यामि जाग्रत स्वपतश्चते” इति । त्रयोररममाणा इत्येतेनानन्दहेतुभेदेऽपि आनन्दशैतौल्यमुच्यते । “परमसाम्यमुपैति” “भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च” इति वृत् । रममाणा इति वर्तमाननिर्देशेन नैरन्तर्यमुक्तं । वर्तमानार्थकस्याप्यस्य न्यवसन्निति भूतप्रत्ययान्तविशेषणत्वं “धातुसवन्धे प्रत्ययाः” इत्यनुशासनान् “अग्निष्टोमया जीपुत्रस्ते भविता” इति वत्संभवति । अतएव देवगन्धर्वसंकाशाः सन्तः । देवगन्ध-

र्वामनुष्यगन्धर्वेभ्योऽधिकानन्दाः । यद्वा देवीचदेवश्च देवौ लक्ष्मीनारायणौ । “पुमान्निष्ठा” इत्येकशेषः । धानधारयतीति गन्धर्वः । “एतत्सामगायन्नास्त इत्युक्तः सर्वदा सामगानपरोमुक्तः । देवौ च गन्धर्वश्च देवगन्धर्वाः । तत्सदृशाः देवगन्धर्वसंकाशाः । निभादित्वादुत्तरपदभूता एव सन्तः सदृशवचनाः । तथाहामरः । “स्युत्तरपदेत्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ” इति । ते तएव सन्तः सकेतवासेन एव सन्तः । सुखं न्यवसन । वक्ष्यति “सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीचतांमाल्यवतीं सुतीर्थी । ननन्दरामो मृगपक्षिजुष्टांजहौ च दुःखपुरविप्रवासान्” इति । यद् तएव सन्तः वनवासिन एव सन्तः । नागरिकाणां चिग्वनचरा इवावसन्नित्यर्थः । सुखगलान्यादिभिस्तेषु वैदेशिकत्वगन्धोपि नाज्ञायतेति भावः । सुखं यथाभवतितथा न्यवसन । कदाचिदपि दुःखलेशोपि नान्वभावीत्यर्थः । अत्र क्रियाभेदान्तच्छब्दद्वयप्रयोग इत्यप्याहुः । तेतीर्त्वाजगुरिति क्रियापदमध्याहृत्य केचिद्योजयन्ति । अत्र देवगन्धर्वसंकाशा इति पदगतेनोपमालकारेण किञ्चिद्वस्तुध्वन्यते । यस्तान्स्वरूपज्ञानपूर्वकं भगवत्यनुरक्तो भवति तं भगवान्देव्यासमागत्य दिव्यविमानमारोप्य आतिवाहिकगणैः सत्कार्यं विरजतीर्त्वा तिल्यकान्तारमासाद्य अमानवेनानुज्ञाप्य दिव्यलोके महामणिमण्डपमुपेत्य दिव्यसिंहासनारूढः श्रियासहमोदमानस्तद्रचितसर्वदेशसर्वकालसर्ववस्थोचितमकलविधकैङ्कर्योस्मैस्त्वनन्दसममानन्दं दत्वा तेन सह यावत्कालमास्तइति ॥ ३० ॥ एवं लक्ष्मणस्य भगवच्छ्लेषत्ववृत्तिप्रतिपाद्यभरतस्य पारतन्त्र्यवृत्तिर्दर्शयति—मृते तु तस्मिन्नित्यादिना । तदुपोद्घातत्वेनाह—चित्रेति । रामे चित्रकूटं तथा उक्तप्रकारेण गते सति । दशरथो राजा । पुत्रशोकेन पुत्रादर्शनजदुःखेनातुरः पीडितः सन् । मुतमुद्दिश्य हामृतेत्येव विलपन् प्रलापं कुर्वन् स्वर्गं जगाम ॥ ३१ ॥ तस्मिन् दशरथमृते सति । स्वर्गप्राप्तिरपि न श्रवणेनानुपादेयेति मृते इत्युक्तं । महाबलराज्यभरणसमर्थः । अतएव भरतः “भरत इति राज्ञः

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३३ ॥

गत्वा तु सुमहात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । अयाचद्वातरं राममार्यभावपुस्कृतः ॥ ३४ ॥

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीन् । रामोऽपि परमोदारः मुमुखः सुमहायशः ।

न चेच्छन्पितुर्गदेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ ३५ ॥

पादुके चास्य राज्याय न्यामं दत्त्वा पुनःपुनः । निर्वर्तयामास ततो भग्नं भगताग्रजः ॥ ३६ ॥

स्यभरणान्" इत्युक्तरीत्या भावज्ञेनवसिष्ठेनभरतइति-
कृतनामा । वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः वसिष्ठादिभिर्ब्राह्मणैः ।
राज्याय राज्यकर्तुर्नियुज्यमान । क्रियार्थोपपदस्य
चक्रमणिस्थानिनः इतिचतुर्थी । राज्य राजत्व ।
"यच्चाभावकमणो" इतिप्रतिषेधादनोत्पत्तिभाव
नैच्छन् नाभ्यलपन् । महाबलइत्यनेन सत्यामेवशक्तौ
स्वरूपविरुद्धत्वाद्राज्यनाङ्गीचकारेत्यवगम्यते । अत-
एववक्ष्यात् राज्य चाहंरामस्यधर्मवक्तुमिहार्हमि ।
विललापमभामध्येजगर्हचपुर्गेहित । कथदशरथाज्जा-
तोभवेद्राज्यापहारक इति ॥ ३२ ॥ सजगामेत्यर्थ-
मेकंवाक्य । वीर्येणयुक्तोवीर । वीर्यमत्र शत्रुभूतरा-
गादिजेतृत्वं विषयानाकृष्टचित्तइत्यर्थः । यद्वा णभि-
श्चर्मचिवै र्मार्यशिरसायाचितोमया । भ्रातु शिष्य-
स्यदासस्यप्रसादकर्तुमर्हमि इत्युक्तरीत्या चतुरङ्गव-
लमहित मभरत रामपादप्रसादक । पादशब्द
पूज्यवाची । "पूज्येतुपादनामाङ्ग" इत्यमरशेष ।
प्रसादक "तुमुण्वुलौक्रियायाक्रियार्थाया" इति
ण्वुलः । पूज्यरामप्रसादयितुमित्यर्थः । यद्वा रामचर-
णयो प्रसादक रामस्यैवप्रसाद्यत्वेपिपादयो प्रसाद्य-
त्वोक्तिः, शेषभूतव्यवहारानुसारेण । राजानंद्रष्टुभि-
तिवक्तव्येराजपादौद्रष्टुमितिहिभृत्यजनोव्यवहरति ।
वनजगाम प्राप । वस्तुनोरामस्यकोपाभावेऽपि भरता-
यराज्यदत्तमितिबुद्धिनिर्वर्तयितुमित्यर्थः । "पूजिता
मामिकासातादत्तराज्यमिदंमम । तदहामिपुनस्तुभ्यं
यथात्वमददामस" इत्युत्तरत्रापिवक्ष्यति ॥ ३३ ॥
अत्र सइत्यनुपज्यते । सआर्यभावपुस्कृतः पुस्कृत
आर्यभाव येनस्य । आहिताग्न्यादित्वान् परनिपात ।
यद्वा आर्यभावेन स्वस्यार्यभावेन पुस्कृत पूजित
उचितमनेनक्रियतइतिश्लाघितइत्यर्थः । "पूजित स्या-
त्पुस्कृत" इतित्राण । तथाविध सन । सुमहान्
आत्मानन्तःकरणयस्य सुमहात्मानः स्वतः प्रसन्नहृद-

यमित्यर्थः । सत्यपराक्रम सत्यपराक्रमोऽप्रच्युतत्वयस्य
त रामः । गत्वातु प्राप्य तुवशपोम्नः । तस्याप्रास्थ-
तिरेवालयाचनमतिरिच्यतइतिभावः । भ्रातरं रामः ।
अयाचन् प्रार्थयामास । स्वाभीष्टमितिशेषः । याचेद्वि-
कर्मकत्वात्स्वर्गिनेच्चादुभयपट्टी । क्रियाभेदाद्रामश-
न्दस्य नपुनरुक्तता ॥ ३४ ॥ स्वाभीष्टमेवाह—त्वमेवेति ।
धर्मज्ञं ज्येष्ठेविशमानं नकनिष्ठोराज्यमर्हतीतिधर्म-
जानन् त्वमेवराजानान्यइतिरामवचोब्रवीन् । "अक-
थितच" इतिद्विकर्मकत्वः । ननुभरतकृताप्रपत्ति कु-
तानाफलन अधिकारिवैगुण्याद्वा शरण्यवैगुण्याद्वा ।
नाथ । अपेक्षातिरिक्तस्याभावान् । नान्यः । नस्य
सर्वगुणपरिपूर्णत्वादित्याशङ्क्यप्रबलप्रतिबन्धकस्यप्रार-
ब्धस्यसद्भावान्नसाफलितेत्याह—रामोऽपिनि । अपि-
शब्द प्रतिविशेषणमन्वेति । रामोऽपि रमयतांनव्यु-
त्पत्त्या स्वरूपरूपगुणैराश्रितचित्तंजनस्यभावोऽपि ।
परमोदारोऽपि स्वपर्यन्तापेक्षितार्थप्रदोऽपि । 'यआत्म-
दावलदा' इति श्रुते । सुमुखोऽपि अर्थिजनलाभेनप्र-
यत्नमुखोऽपि । सुमहायशाऽपि 'नह्यर्थिनः कार्य-
वशादुपेता ककुत्स्थवशेविमुखा प्रयान्ति' इतिविष्णु-
पुराणाक्तरीत्या महाकीर्तिरपि । महाबलोऽपि आश्रित-
मनोरथपुर्णणेनिपुणोऽपि । रामः पितुर्गदेशान् बलव-
त्प्रतिबन्धकान् । नैच्छन् । चकारात्तदवसानेनैच्छ-
दित्यर्थः । आदेशोनियोगः ॥ ३५ ॥ सर्वथा प्रपत्ते-
र्वैफल्यमनुचितमिति यावत्प्रतिबन्धकानिवृत्तिः फल-
प्रतिनिविदिशतिस्मेत्याह—पादुकेचेति । चम्बर्थः ।
किन्तु भरताग्रजः फलप्रदानोचितमवन्धशीलः । रा-
ज्याय राज्यकर्तुः । "क्रियार्थोपपदस्यचक्रमणिस्था-
निन" इतिचतुर्थी । अस्य भरतस्य पादुके न्याम
स्वप्रतिनिधि इत्या रामपादुकेराज्यकुरुत अहतयो प-
रिचारकइतिभावयेति द्रव्येत्यर्थः । पुनः पुनर्भरततस्मा-
द्वेशान्निवर्तयामास । पुनः पुनरित्यनेन भरतस्य राम-

तीर्थी० राम अभिरामम् ॥ ३४ ॥ कतकम् सुमहायशा प्रतिज्ञापालनजन्ययशोभङ्गभियानैच्छन् ॥ ३५ ॥ तीर्थी०
अहन्त्याहृद्वैभवपादसृष्टेपादुके न्यामरूपेणदत्त्वा । तिल० राज्याय राज्यलक्षणमामव्यलभयितुम् ॥ ३६ ॥

स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकाङ्क्षया ॥ ३७ ॥

गते तु भरते श्रीमान्सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान्प्रविवेश ह ॥ ३८ ॥

प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः । विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ।
सुनीक्षणं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ३९ ॥

विरहामहिष्णुत्वञ्चोत्पद्यते । स्वार्थत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व-
त्वापादनरूपत्वाभावान्नचतुर्थी । किंतु सबन्धमा-
मान्ये पट्टी ॥ ३६ ॥ अथप्रपन्नस्य यावत्प्रारब्धनि-
वृत्ति शेषिणि वृत्तिदर्शयन्नाह—स इति । सभरत काम
रामकैङ्कर्यमनोरथमप्राप्यैव । रामपादौ रामस्यापादुके ।
पादशब्द पादुकोपलक्षक । उपस्पृशन् प्रत्यहंसव-
मान सन् । रामागमनकाङ्क्षया कदारामआगमिष्य-
तीतिप्रत्याशया । चतुर्दशवर्षरूपप्रतिबन्धकमुत्तीर्य
कदारामकैङ्कर्यलस्यइतिमनोरथमभिवर्धयन्नित्यर्थः ।
रामरहिततन्निवासस्यातिदुःखावहत्वाऽयोध्याविहा-
य । नन्दिग्रामे नन्दिग्रामाख्येअयोध्यासन्निहितेकुत्र-
चित्नुग्रामे । राज्यमकरोत् तदाज्ञाकैङ्कर्यमकरोत् ।
परस्मैपदेन स्वस्यतस्मिन्फलत्वनिवृत्तिरवगम्यते ॥ ३७ ॥
अयोध्याकाण्डप्रतिपाद्यापितृवचनपरिपालनसिद्धिनिग-
मयन्नुत्तरकाण्डार्थप्रस्तांति—गतेत्विति । अत्रार्धत्रयमे-
कंवाक्य । भरते गतेतुविशेषोस्तीतितमेवाह । श्रीमान्
प्रतिज्ञाभङ्गभयजनितविपादाविगमादुत्पन्नकान्तिविशेष-
प । सत्यसन्ध भरतनिर्वन्धेनाप्यविचाल्यप्रतिज्ञा ।
“सन्धाप्रतिज्ञामर्यादा” इत्यमरः । जितेन्द्रिय मातृ-
भरतादिप्रार्थनाव्याजेमत्यपिराज्यभोगलौल्यरहित ।
राम । नगरेभवोनागर । “तत्रभव ” इत्यण् । तस्य
जनस्य । तत्र चित्रकूटे । पुनरागमनमालक्ष्य आलो-
च्य । चकाराहपिबिप्रकारदर्शनाच्च तत्प्रदेशविहाय ।
एकाग्र. पितृवचनपालनेदत्तावधान विरोधिभूयिष्ठ-
देशत्वेन सावधानोवा । दण्डकान्प्रविवेश । हेति
विपादे । “एकसर्गोन्नयनवृत्तिरेकाग्रैकाग्रानवापि” इति-
वैजयन्ती । सीतालक्ष्मणयोश्चप्रवेशोर्थसिद्धः । दण्ड-

कस्यराज्ञाजनपदादण्डक “तस्यनिवास ” इत्यण् ।
जनपदेऽलुप्” इति लुप् । शुकशापेन वनताप्राप्त ।
कुन्त्यायांकन । अवान्तरवनवहुत्वादुह्वचचनं । वक्ष्य-
त्युत्तरकाण्डे । “अप्रोत्रह्यर्पिणातेनपुरावैदण्डकोहत् ।
तत् प्रभृतिकाकुत्स्थदण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विन
स्थितायत्रजनस्थानमतोऽभवन्” इति । दण्डकास-
तिपाठे रामराजाऽस्यामटव्यामस्मीतिदण्डका
‘अर्शआदिभ्योचू” इत्यचप्रत्यय । तत्प्राप् क्षिपकादि-
त्वान्नेत्वं ॥ ३८ ॥ एवमयोध्याकाण्डवृत्तान्तमग्रहेण
पितृवचनपरिपालनरूपसामान्यधर्मः शेषभूतस्यशेषि-
विषयकैङ्कर्यवृत्तिं प्रपन्नस्यभगवत्पारतन्त्र्यचप्रदर्शितं ।
शत्रुघ्नवृत्तान्तप्रदर्शनेन तस्यभागवत्पारतन्त्र्यचसूचितम् ।
अथब्राह्मणपुर्विशिष्टं सत्यप्रतिज्ञत्वप्रतिपादनपरं आ-
रण्यकाण्डवृत्तान्तसंगृहाति—प्रविश्येत्यादिना । रामो-
महारण्यं दण्डकारण्यं । प्रविश्य । पुर्वशेषोस्ति त-
माह । राजीवलोचन अपूर्वसंस्थानविपिनविलोकन-
जनितकुहूलेनविकसितनयनारविन्द सन् । तेनैवो-
त्साहेन विराधंराक्षसहत्वा रिक्तहस्तेननोपेयाद्राजान
दैवतंगुरु ” इतिस्मरणान्न तद्धननमुपहारीकृत्य शरभङ्ग
ददर्श । हेत्यैतिहे । तदनुज्ञया सुनीक्षण चापीत्येकनि-
पात. समुच्चयार्थकः । अगस्त्यमगस्त्यभ्रातरंचददर्श ।
तथेति समुच्चयः । अगस्त्यभ्राता सुदर्शनाख्य । तदुक्तं
सनत्कुमारमहितायामगस्त्येन । “यत्रीयानपमेभ्राता
सुदर्शनइतिस्मृत ” इति । कुंभसंभवस्यागस्त्यस्यभ्राता
सहपोषणादिति बोध्यः । अगस्त्यंच अगस्त्यभ्रातरं
इत्यत्रसन्धिकार्याभावोवाक्येसंहितायाअनित्यत्वान् ।
तथोक्तं । “संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः ।
नित्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते” इति ॥ ३९ ॥

तीर्थी० कामं अभिप्रेकार्थं रामप्रत्यानयनलक्षणमनोरथम् । **विषम०** एवंलक्षणस्य भरतस्य च क्रमेणश्रीरामकैङ्कर्यं तत्पारत-
न्त्र्यंचप्रदर्शितम् । शत्रुघ्नवृत्तान्ताप्रदर्शनेनतस्यभागवत्पारतन्त्र्यंसूचितम् ॥ ३७ ॥ **तिल०** आलक्ष्य सभाव्य तेषा प्रतिनिवर्तन-
प्रयासान् वरमितोपिदूरगमनमितिसञ्चिन्वेलेतियावत् । **शिरो०** एका मुख्या समाविकरहिता अब्जं गतिं रातिददातीति एकाग्र
परमपुरुषार्थदाता ॥ ३८ ॥ **तीर्थी०** राजीवलोचनविशेषणं रामस्यमहावनप्रवेशसमाविनराक्षसयुद्धाजितेहर्षोत्पद्यति ॥ ३९ ॥

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहेन्द्रं शरासनम् । खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाभयमायकौ ॥ ४० ॥

वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह । ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ ४१ ॥

स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तथा वने ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् । ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४३ ॥

अगस्त्येति । अत्ररामइत्यनुपपद्यते । राम. परमप्री-
त सन जगदेकवीरस्यस्वस्यसदृशयुधजाललाभानभू-
शंसतुष्ट सन । अगस्त्यवचनादेव नतुस्वाभ्यर्थनान् ।
एन्द्र इन्द्रेणदत्तं । “तस्येदं” इति संबन्धसामान्येऽण् ।
“दत्तोममहेन्द्रेण” इतिवक्ष्यमाणत्वान् । इदृशरा-
सनादित्रयसाधारणविशेषणं । शराअस्यन्ते क्षिप्य-
न्तेऽनेनेतिशरासनं धनु । तच्च खड्गं च । अभयमा-
यकौ समरसीम्निसहस्रशोविनियोगेयक्षयशरौ । तूणी
निपङ्क्तौ । जग्राह स्वीकृतवान् । वचनाजप्रहेत्यनेन
गङ्गादिकमगस्त्योत्पृष्टवान् किंतु निर्दिष्टवानित्युच्यते
॥ ४० ॥ एवं विरोधिनिरमनानुकूल्यदर्शनलब्धाव-
सरमुनिजनाभ्यर्थनमाह—वसतइति । वने शरभङ्ग-
वने । तस्यवसत तस्मिन्वसतीत्यर्थः । “पट्टीच”
इति योगविभागान् “यस्यचभावेनभावलक्षण” इत्य-
स्मिन्नर्थे पट्टी । यद्वा पप्रथर्थसंबन्धसामान्यस्य उक्त-
त्वशपपयवसान । शरभङ्गाश्रमेरामसमभिजग्मुश्च
तापसा ” इतिवक्ष्यमाणत्वान्छरभङ्गवनइतिसिद्ध-
सर्वे वैखानसवालखिल्यादयः । ऋषयः शरभङ्गाश्र-
मवासिनः । वनचरैः चित्रकूटपंपावनप्रभृतिवनवा-
सिभि सह । वक्ष्यति “पपावननिवासानामनुमन्दा-
किनीमपि । चित्रकूटालयानांचक्रियतेकदनमहन”
इति । यद्वा वनचरैः सह वनेवसतस्य । “पट्टीचा-
नादरे” इत्यनादरेपट्टी । “सविशेषणहि—” इति-
न्यायेन तस्यवनेवासमनादरेत्यर्थः । वक्ष्यतिहि “ते
वयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः । नगरस्थोवनस्थो
वाल्मेनोराजाजनेश्वरः” इति । यद्वा वनेवसतस्य

समीपमित्युपस्कार्य । आसुराणि असुरप्रकृतीनिर्गन्धा-
नि । अनेन “विभीषणस्तुधर्मात्माननुराक्षसचेष्टित”
इत्युक्तविभीषणव्यावृत्ति । यद्वा असुराश्चरक्षासिचे-
तिद्वन्द्वः । असुराः कवन्धादयः । तत्रदनुशब्दप्रयो-
गान् । यद्वा अमृत्प्राणान्गान्ति गृह्णन्तिइत्यसुराणि ।
असुराणिच तानिरक्षासिचेतिकर्मधारयः । तेषा वधाय
वधकारयितु । प्रार्थयितुवा । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्म-
णिस्थानि” इतिचतुर्थी । अभ्यागमन अभिसुख-
तयाआगता । नद्याभिमुख्यादन्यत्र शरणागतितर्ना-
मानि । “मत्सुकार्यवतापुसामलमेवायत स्थिति” ।
यद्वा अमुररक्षमावनेवमनस्य असुररक्षमावधाया-
भ्यागमन्त्रित्युभयत्रायन्वयः काकाक्षिन्यायान् म-
ध्यमणिन्यायाद्वा ॥ ४१ ॥ मुनीनादुर्दशामालोक्यत-
द्विरोधिनिरमनप्रतिज्ञानमित्याह—सइति । राम ।
राक्षसानावने दण्डकारण्ये । तेषा ऋषीणः । तथाप्र-
तिशुश्राव यथातैरर्थित तथाप्रतिजज्ञइत्यर्थः । “आश्र-
वसंगरसन्धा प्रतिश्रव सश्रव प्रतिज्ञाच” इतिहायु-
ध ॥ ४२ ॥ मुनिभिर्गर्थनोरागमेनप्रतिज्ञातश्चकोर्थ
इत्यत्राह—प्रतिज्ञातश्चेति । रामेणप्रतिज्ञातोर्थस्तु ।
अग्निकल्पाना ईपद्भूतमग्निमात्रेणैवप्राप्तानां । “ईपद्-
समाप्तौकल्पन्देयदेगीयर” इतिकल्पप्रत्ययः । अत-
एवदण्डकारण्यवासिनामृषीणां चतुर्थ्यर्थेपट्टी । मय-
ति युद्धे । “समुदाय स्त्रियामयत्समित्याजिसमिगुय”
इत्यमरः । रक्षसावध । “कर्तृकर्मणो कृति” इति
कर्मण्यर्थेपट्टी । प्रतिज्ञातत्वितिपाठे सामान्येनपुस्क ।

तीर्थी० इन्द्रः परमेश्वरोविष्णु तस्यैदमेन्द्र । निजायुबलान्परमप्रीत । तिल० एवं भागवजित्वा ततः प्रापयद्वैष्णवयनु-
र्भवतारामेणवरुणेन्यस्त तन्इन्द्रेणवरुणादानीय अगस्त्येस्थापितमित्यत्र आरण्यकाण्डेष्फुटाभविष्यति ॥ ४० ॥ तीर्थी० वनेव-
सतइत्यनादरेपट्टी । हिसानहंरामस्यतापसरूपेणावस्थानअनादृत्य । अभ्यागमन सर्वेश्वरोयदुशमहत्त्वअस्मात्राक्षिप्यतीर्तिनिश्चिन्त्यरा
घवंशरणमागताइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तीर्थी० स राम । राक्षसानावने राक्षसावागमभूतवने । तेषा ऋषीणां । तथा प्रार्थनावचन ।
प्रतिशुश्राव अङ्गीचकारेत्यर्थः । शिरो० (पा०) राक्षसानावने । तदा तस्मिन्नकाले । अवनेमवेक्षणप्रवृत्त सरसुनाय ।
राक्षसानासबन्धि तेषामृषीणाप्रार्थनावचनं प्रतिशुश्राव अङ्गीचकार । यद्वा तेषामृषीणा प्रति प्रत्येतिप्रत्याययतिवोच्यत्यर्थमिति
वचनं । प्रतिपूर्वकेषूनाप्रकृतिकिबन्तप्रयोगः । नपुमकलाञ्छस्त्वं । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावः । गत्यर्थकदीर्घप्रकृतिक-
किबन्तोवा । गत्यर्थाना ज्ञानार्थकत्वं प्रसिद्धमेव । अतएवानेनप्रतिज्ञातत्वेत्यन्येनपानरुक्तम् । अन्यथा प्रतिपूर्वकश्रुयानो प्रतिज्ञा-
र्थकत्वेन तदुरुपपादंस्यात् ॥ ४२ ॥ तिल० अग्निकल्पाना ऋषीणा सनिधावितिशेष । अपेक्षितइतिवा शेषः ॥ ४३ ॥

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४४ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ।

निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ ४५ ॥

वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् । रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४६ ॥

ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः । सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४७ ॥

वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः । न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ ४८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः । जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ ४९ ॥

तेन मायाविना दृग्मपवाह्य नृपान्मजौ । जहार भार्या रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुपम् ॥ ५० ॥

प्रतिज्ञातवस्तु वधइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अथप्रतिज्ञानिवा-
हवीजमुपक्षिपति—तेनेति । तत्रैव जनस्थानं । वसता
तेन रामेण । जनस्थानेन निवसतीति जनस्थाननिवा-
सिनी । “सुयजातौ निस्ताच्छील्ये” इति गिनि ।
कामेनेच्छया रूपमस्यास्तीति कामरूपिणी । शूर्प-
णखान्खायस्यासा शूर्पणखा । “पूर्वपदात्मज्ञा-
यामग” इति णत्व । नखमुखात्मज्ञाया इति डी-
पप्रतिषेधः । शूर्पणखाख्याराक्षसी । विरूपिता कर्णना-
मिकाच्छेदेन वैरूप्यं प्रापिता । “रामस्य दक्षिणोवाह”
इति लक्ष्मणस्य रामवाहुत्वान् रामस्य विरूपकरणकर्तृ-
त्वोक्तिः । शूर्पणखीति पाठे न समांज्ञा ॥ ४४ ॥ तत-
इत्यादिसार्धश्लोक एकवाक्यम् । ततः शूर्पणखैरु-
प्यकरणानन्तरं । शूर्पणखावाक्यानुद्युक्तान् युद्धार्थं
संनद्धान् । सर्वराक्षसान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकप्रधान-
राक्षसान् । तेष्वपि प्रधानं खरं त्रिशिरसंचैव दूषणंचैव
राक्षसम् । चैवतिनिपातद्वयसमुदायः समुच्चयार्थः ।
तेषां पूर्वोक्तानाराक्षसानां खरादीनांच । पदानुगान्
अनुचरांश्च । रणे युद्धे । निजघान हतवान् । यद्वा खरा-
दीन् तेषांपदानुगान्सर्वराक्षसांश्च निजघानेति योजना
॥ ४५ ॥ हतान् राक्षसान् परिसचष्टे—वनइति । तस्मि-
न्वने निवसतारामेणेत्येतेनामहायत्वदर्शितं । जनस्थान-
निवासिनामित्येतनारण्यवर्तित्वेनातिघोरत्वमुक्तं । रक्ष-
सांचतुर्दशसहस्राणीति यौगपद्यमुक्तं । निहतानीति-
निःशेषत्वमुच्यते । सहस्राणीति मग्न्यासंख्येययोरभे-
देन निर्देशः । चतुर्दशसहस्रसंख्याकानि सैन्यानि वा
॥ ४६ ॥ एवं रामस्य सत्यप्रतिज्ञत्वे दर्शिते सीताया पुरु-
षकारत्वं कुर्वीजमुपक्षिपति—ततइति । ततः खरा-

दिवधानन्तरं । ज्ञातिवधं खरवधः । खरस्य ज्ञातिव-
धमातृष्वसुर्विश्रवसो जातत्वादित्यारण्यपर्वणि व्यक्तम् ।
श्रुत्वा अकंपनशूर्पणखामुग्धेन ज्ञात्वा । रावणः रौतिरा-
वयतीति रावणः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे । “यस्मा-
ल्लोकत्रयं ह्येतद्वाचितं भयमागतं । तस्माच्च रावणो नाम
नाम्नाराजन्भवित्यसि” इति । यद्वा विश्रवसोपत्यं-
रावणः । शिवादिगणे “विश्रवसो विश्रवरणवण”
इति पाठान् । रवणादेशं अणच् । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधे-
न मूर्च्छितः मूढः । “मूर्च्छितौ मूढमोच्छ्रायौ” इति वैज-
यन्ती । नचायप्रत्ययमूर्च्छतेर्निष्ठा मूर्त इति द्रूपत्वान् ।
किंतु मूर्च्छास्य संज्ञांतेति मूर्च्छितः । तारकादित्वादितच् ।
मारीचनाम राक्षसं सहायं वरयामास ॥ ४७ ॥ अत्र
अन्ते इति करणद्रष्टव्यं । सरावणः । हेरावणः । ते
तेन बलवता खरादिपुट्टापदानवताबलीयसा । रामे-
ण । विरोधो न क्षमः न युक्तः । “क्षमस्त्रिपुहिते योग्ये
युक्ते शक्ते पटावपि” इति शब्दरत्नाकरे । इति सुबहुशो
सुहुसुहु वार्यमाणोऽभूत् ॥ ४८ ॥ रावणः कालचो-
दितः । कालेन मृत्युना प्रेरितः सन् । तद्वाक्यं मारीच-
वाक्यं अनादृत्य । सहमारीचः मारीचसहितः ।
“तेन सहैति तुल्ययोगे” इति ममासः । “वोपसर्जनस्य”
इति सहशब्दस्य सभावभावः । तदा तस्मिन्नेव काले ।
तस्य खरदूषणादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्य । आश्र-
मपदं आश्रमस्थानं । “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मा-
ङ्गिवस्तुपु” इत्यमरः । जगाम प्राप ॥ ४९ ॥ माया-
विना प्रशस्तभृगमायावता । “अस्मायामेधास्तजोवि-
नि” इति विनिप्रत्ययः । लोभनीयविचित्रकनकभृग-
वेषधारिणेत्यर्थः । तेन मारीचेन प्रयोज्येन । नृपाल-

तीर्थाः जनस्थाननाम दण्डकारण्ये रावणस्य बलनिवेशस्थानम् ॥ ४४ ॥ शिरोः राक्षयामित्यत्र पश्री राहो शिर इति वद्वोऽथ
॥ ४६ ॥ तिलः बलवता विश्वामित्राश्रमे मदनुभूतबलेन ॥ ४८ ॥

गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हतां श्रुत्वा च मैथिलीम् । राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५१ ॥
ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ।

मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं मंददर्श ह । कवन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५२ ॥

जौ दशरथपुत्रौ । दूर्यथाभवतितथा । अपवाह्य अप-
मार्य । दृश्यादृश्यतयारामं रामस्वरतुल्यस्वरेण लक्ष्म-
णं च दूरं निस्सार्येत्यर्थः । मध्येसीताविमोचनाय प्राप्त
जटायुषं जटायुर्नामकंगृध्रं । हत्वा मरणपर्यवसायि-
नीहिंसाकृत्वा । रामस्य भार्या नित्यानपायिनीसीता ।
जहार हतवान् । अत्र “आस्यं व्यादाय स्वपति” इति-
वदपूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययः । सीतां हत्वा जटायुपजघाने-
त्यर्थः । अत्र मायानिर्मितासीतैवापहृता स्वयमप्राव-
न्तर्हिता । अतएव मायासीतायामभिप्रविष्टायानिजमी-
नाया उत्थानं यथाकथंचिल्लोकापवादात्पुन सत्याग-
श्लेषपद्यत इत्याहुः ॥ ५० ॥ मृगरूपमारीचहननं पर्ण-
शालायां सीताया अदर्शनेन तदन्वेषणं च चकारेण समु-
च्यते । निहतं समुपू । गृध्रं जटायुषं । दृष्ट्वा । तद्व-
चनान्मैथिली सीतां । हतां रावणेनापहृतां । श्रुत्वा
राघवः । शोकेन संतप्तः सम्यक्कृतं सन् सीताया अ-
दर्शनेन तत्र जटायुर्मरणेन सुतरात् । अतएव आकु-
लेन्द्रियः कलुषितसर्वेन्द्रियमनः । विललापः परिदेव-
नमकरोत् । “विलापः परिदेवः” इत्यमरः । रात्र्या-
द्धं गोवनेवास सीतानप्राहतो द्विजः । ईदृशीयममाल-
क्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकं” इति । अत्र राघवमैथिलीश-
ब्दाभ्यां कुलद्वयावच्छेदमिदमपहरणमिति शोकाति-
शयहेतुरुच्यते । ननु विष्णवतारभूतस्यास्य कथं शो-
कमोहोऽसंभवत इति । संभवत एव पुरुषधौरेयस्य । यदि
हिलोकोत्तरगुणविशिष्टवस्तुविनाशपितौ न स्यातां तर्हि
सकथं पुरुषधौरेयस्यान् । तच्च कथमिति सुन्दरं स्यात् । तयो-
रुभयोर्नामस्कार एव स्यात् । वक्ष्यति च महापुरुषगुणम-
णिवर्णनप्रकरणे “व्यसने पुमनुप्याणाभृशं भवति दु-
खितः” इति । मारुतिश्च वक्ष्यति “दुष्करं कृतवान्
रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो दहनशोकेना-
वसीदति” इति ॥ ५१ ॥ अर्थत्रयमेकवाक्यं । तेनै-
व शोकेन गृध्रहननजनितेनैव शोकेन सीतापहरणजशो-
कादप्यधिकेनेत्यर्थः । तत व्यापरो रामः । गृध्रं तिर्य-
ग्विशेषमपि जटायुषं । पितृसखत्वात् शेषिकार्यायत्य-
क्तप्राणत्वाच्च दग्ध्वा ब्रह्मभेदेन संस्कृत्य । “यत्प्रेतस्य

मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः । तन्स्वर्गगमनं तस्य शिप्रं
रामोजजापह” इति वक्ष्यमाणत्वात् मुक्त्यक्तशरीर-
त्वाच्च इदं ब्रह्ममधमर्हतीति तथोक्तं नृसिंहपुराणे
“मत्कृते निधनयस्माच्च यथाप्राप्ताद्विजोत्तमः तस्माच्च
मत्प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यमि” इति । सामान्यत-
श्चोक्तः । यथाऽऽप्ते “विष्णोः कार्यसमुद्दिश्य देहत्या-
गो यतः कृतः । ततो वैकुण्ठमासाद्य मुक्तो भवति मानवः”
इति । आश्रमेधिके च “प्राणास्त्यजतियो मर्त्यां
प्रपन्नोऽपि भूतः । बालस्य प्रकाशनं ब्रजद्यानं न दृढं”
इति । अत्रापि वक्ष्यति “यागतिर्यज्ञशीलानामाहिता-
ग्नेश्च यागतिः । अपरावतिनायाचयाचभूमिप्रदायिना ।
मया त्वमनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमानः” इति । अत्रा-
परावृत्तिः “न च पुनरावर्तते” इत्युक्ता मुक्तिरेव ननु
युद्धे अपलायनः । तन्फलस्य स्वतः सिद्धत्वेन तदनुप्राह-
त्वाभावान् । न च संस्काराभावे मुक्तफलं भानुपन्त्या-
तन्करणेन तदनुप्राह्यत्वमिति वाच्यं । निरग्राहो यज्ञान-
धिकारेण तस्य तदभावेन तस्य तदनुप्राह्यत्वान् । अङ्गि-
फलस्यैवाङ्गफलत्वेन उपामनाङ्गानां यज्ञदानादीनामपि
मुक्तिरेव फलमित्याभिप्रायेण “यागतिर्यज्ञशीलानां” इ-
त्याद्युक्तम् । यद्वा इमोलोकां कामाग्रीकामरू-
पानुसचरन्” इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या मुक्तस्य सर्वलोकम-
चारमभवान् यागतिरित्याद्युक्तक्रममुक्तिपरमिदवचनं ।
ननु “आत्मानमानुषमन्ये” इति मनुष्यत्वभावात्
कथं परत्वासाधारणचिह्नमोक्षप्रदत्वमुच्यत इति चेन्न ।
“सत्येन लोकाञ्जयति” इत्युक्तस्य सर्वलोकजयस्यमा-
नुषत्वेऽप्यविरोधान् । एवं जटायुपदग्ध्वा वने सीता
मार्गमाणः अन्वेषणकुर्वन् । मृगान्वेषण इत्यस्माद्वा-
तो ज्ञानच् । “आधृपाद्वा” इति विकल्पपाणिजभावः ।
रूपेण शरीरेण । विकृत विकारयुक्तः । “येनाङ्गविकारः”
इति तृतीया । कुक्षिनिक्षिप्तमस्मकमित्यर्थः । घोरदर्शनं
भयंकरदर्शनं । कवन्धं कवन्धाकारत्वात् कवन्धना-
मकराक्षमः । ददर्श । हेनिग्वेदे । अमृतमन्त्रेण काळ-
कृतमलंभीत्यर्थः । यद्यप्ययदानवपत्न्यापिराश्रमप्र-

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ ५३ ॥

स चाऽऽस्य कथयामास शर्वरीं धर्मचारिणीम् । श्रमणीं धर्मेनिपुणामभिगच्छेति राघवम् ॥ ५४ ॥

सौभ्यगच्छन्महातेजाः शर्वरीं शत्रुमुदनः । शर्वर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ॥ ५५ ॥

पंपातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह । हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ॥ ५६ ॥

सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंमद्रामो महाबलः । आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ॥ ५७ ॥

कृतित्वात्तत्तुक्तमितिज्ञेयम् ॥५२॥ महाबाहुः कवन्ध-
भुजनिकर्तनक्षमभुजोगाम । त कवन्धंनिहत्य । तत्प्रा-
थेनया ददाह दग्धवान् । सच कवन्धो दहेनहेतुना ।
स्व स्वर्गत । इदमर्थमेकवाक्यम् ॥५३॥ स. स्वर्ग-
गच्छन्कवन्धोपि । आस्य उपकारस्मृत्या क्षणमा-
काशेस्थित्वा । धर्मचारिणी गुरुशुश्रूषादिधर्माचरण-
शीलां आचार्याभिमानरूपचरमपर्वनिप्रामित्यर्थः । 'पा-
दमूलंगमिष्यामियानहर्पर्यचारिष' इतिवक्ष्यमाणत्वा-
न । धर्मं अतिथिस्तत्कारूपे । निपुणां समर्था धर्म-
सूक्ष्मज्ञामित्यर्थः । रामः समागमिष्यतीति स्वादूनि-
फलान्यास्वाद्यास्वाद्य परीक्ष्य निश्चिप्रवर्तीतिप्रसिद्धिः ।
श्रमणीं परिव्राजिकां । 'चतुर्थमाश्रमप्राप्ता श्रमणा
नामतेस्मृता " इतिस्मरणान् । शर्वरीप्रतिलोमास्त्रय ।
तदुक्तनारदीयः । 'नृपायावैठ्यतोजात शर्वर परि-
कीर्तितः । मधूनिवृक्षादानीयविक्रीर्णतिस्ववृत्तये'
इति । 'जातेरस्त्रीविषयान्— इतिडीप् । अभि-
गच्छ आभिमुख्येनगच्छेति राघवकथयामास । राघ-
वइतिपाठे तस्योत्तरश्लोकेनान्वयः । यद्वा राघवेति-
पाठेहेराघवशर्वरीसभिगच्छेतिअश्वरामस्यकथयामासे-
त्यर्थः । अत्रभागवतभक्तिमहिम्नाहीनजातेरभ्यभिग-
न्तव्यत्वमुक्तम् ॥५४॥ महान्तेजा चरमपर्वनिपुजन-
लिप्सयातिसंतुष्टः । स राघव । शत्रुमुदन् "गमि-
ष्याम्यक्षयल्लोकस्त्वत्प्रसादादग्निदम" इत्युक्तरीत्या
तन्प्राप्तिप्रतिबन्धकनिवर्तकः । 'सात्पदाद्यो' इति
पत्वाभावः । शर्वरी नीचत्वमीमाभूतिभूता अभ्यगच्छ-
दितिसौशील्यातिशयोक्तिः । दशरथात्मज रामः ।
शर्वर्या सम्यक्पूजितः । पट्टिर्षमहस्त्राणिवन्ध्यस्यद-
शरथस्यप्रसादे अत्यन्तादरकृतभोजनादप्यतिशयित त-
त्कालमात्रसमागतशर्वरीसमर्पितमृष्टान्नमितिभावः ।

शरभङ्गादिभिरगस्त्यान्तैः कृतं पूजामात्रं शर्वर्याकृतं
तुसम्यक्पूजा । तस्याश्रमपर्वनिपुत्वादिभिभावः ।
उक्तं हि "मममद्भक्तभक्तेषुप्रीतिरभ्यधिकाभवेत्" इति ।
यद्वा सम्यक्पूजनं परीक्षितरसै फलैर्भोजन । पूजि-
तइत्यत्र "मतिवुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्तमानेकः ।
तथाचशर्वर्येत्यत्र "क्तस्यचवर्तमाने" इति कथनपट्टी-
तिचेत् अत्रकेचिदाहुः । आप पट्टयभावइति । अन्येतु
नायवर्तमानेकः । किंतु भूते । तद्योगेच "नलोकान-
व्यय—" इत्यादिना पट्टीप्रतिपेधान्तीत्येवेति ।
पूजास्यसंजतेतिपूजितः । तारकादित्वादितचप्रत्ययः ।
अनेनतृतीयाभवत्येव ॥ ५५ ॥ एव मत्यप्रतिब्रत्वप्रधा-
नमारण्यकाण्डचरितं सगृह्य मित्रकार्यनिर्वाहकत्वपरां
किष्किन्धाकाण्डकथां संगृह्णाति—पपेति । पंपानाम
पद्मसर तस्यास्मीरे तटकानने इत्युद्दीपकसनिधानो-
क्तिः । हनुमता प्रशस्तहनुना वीरकिणाङ्कितमुखेन-
त्यर्थः । वानरेणसगत संयुक्तोगमइतिशेषः । हेति-
हर्षः । विरहिजनप्राणापहारिणिपपोषवने स्वकामि-
नीघटकसमागमोऽयं चोर्वनेऽपहतसर्वस्वस्य स्वज-
नमुखावलोकनवदतीवाश्रामनमितिमुनेर्हर्षः । हनुमता
कागतिरिहेदानीमितिअतिमात्रपर्याकुलतादशायांवि-
जयकिणाङ्कितवदनवतापुरूपेण सगमोयदृच्छयास-
जातः । वानरेणेतिविशेषणेन रावणवत्संन्यासिवेपर-
हिततयास्ववेपणसमागमाद्विश्वसनीयताशोयते । हनु-
मद्वचनान्सुग्रीवेणममागतः । चैवेतिनिपातसमुदाय-
स्ममुच्चयाथः । अनुकूलपुरुषकारलाभादुचितमित्रला-
भोजानइतिभावः ॥ ५६ ॥ अथसख्यहेतुरहस्योद्भेदं
दर्शयति—सुग्रीवायेति । महाबलइत्यनेन वृत्तस्मरण-
कालिककान्तर्गगोपनहेतुर्वैयमुच्यते । राम आदितः
जन्मनआरभ्य । तन्प्रसिद्धं । सर्ववृत्तं । सुग्रीवाय

निल० स्वगत स्वर्गगमनयोग्यस्वकीयगन्धर्वप्रप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ निल० (पा०) ततोस्यकथयामास । तत्
तेनरूपेण । श्रमणीमित्यत्रवर्तेत्युद तपसाश्रम्यतीत्यर्थः ॥५४॥ शिरो० दशरथात्मज दशरथस्यजन्मान्तरे
पिगमएवमुतइतिभावः ॥ ५५ ॥ तीर्थो० महाबलइतिविशेषणमामर्थानमहायमन्तरेण सर्वनिर्वाहकत्वेपिलोकरीतिमनुसृत्यसु-
ग्रीवमहायमुद्दिश्यसर्वमेककथयदित्यवगम्यते ॥ ५६ ॥

सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः । चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ५८ ॥

ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति । रामायावेदितं सर्वं प्रणयादुःखितेन च ॥ ५९ ॥

प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति । वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६० ॥

सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६१ ॥

राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् । दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६२ ॥

उत्सयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः । पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप मंपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६३ ॥

शंसन् । अनित्यमागमशासनमित्यडभाव । अकथ-
यदित्यर्थः । सीतायाः तद्वृत्तं च रावणद्वृत्तादिक ।
यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । पदार्थाऽनतिवृत्तावव्ययी-
भावः । तदन्वेषणस्यावश्यकर्तव्यतया विशेषेणाशं-
सन ॥ ५७ ॥ चापीतिनिपातसमुदाय समुच्चयार्थः ।
वानर सुग्रीवोपि । रामस्य सर्वान्ध तत्सर्वं पूर्वो-
क्तवृत्तान्तं । श्रुत्वा प्रीतः रामस्यप्रयोजनोपेक्षि-
त्वान्मासकमपिप्रयोजननिर्वर्तयिष्यतीतिसतुष्टः सन् ।
अग्निः साक्षीसाक्षाद्वाप्रायस्यतन् अग्निसाक्षिकं । “शेषा-
द्विभाषा” इतिकप्रत्ययः । रामेणसख्यं सखित्वं ।
“सख्युर्य” इतिभवार्यर्थप्रत्ययः । चकार कृतवान् ।
वानररामशब्दाभ्यां सख्यस्यामदृशत्वंव्यञ्जितं ।
तेनच रामस्यसौशील्यातिशयोव्यज्यते । गुह्यस्यही-
नमनुप्यजातितया तत्सख्यंसौशील्यहेतुः । तत्रापि
स्त्रीत्वेनशर्वर्यभिगमनं तत्स्तरानौशील्यं । सुग्रीवस्य-
तियक्त्वन तत्समांसौशील्यमितिभावः ॥ ५८ ॥
ततः सख्यकरणानन्तरं । दुःखितेन परमसुहृद्भूतरा-
मसन्निधानादुद्धृष्टपूर्ववृत्तान्ततया घापंमुञ्चतेत्यर्थः ।
वानरराजेन सुग्रीवेण । “कर्तृकरणयोस्तृतीया” इति
कतरिवृतीया । वैरस्य वालिविरोधस्यानुकथनं अनु-
कूलकथनं प्रश्नानुकूलमुत्तरमित्यर्थः । वालिनासहतव-
क्तोवैरमासीदित्येवंप्रश्नः । तंप्रतिवक्तव्यं सर्वं रहस्य-
प्रकाशरूपं । प्रणयान् स्नेहाद्विस्त्रंभाद्वा । “प्रणया-
स्त्वमी । विस्त्रभयान्चाप्रेमाण” इत्यमरः । रामा-
यावेदितं आसमन्तादुक्तं कात्स्न्येनोक्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥
प्रतिज्ञातंचेत्येतिचशब्दोभिराक्रमः । रामेणच तदा आवे-
दनानन्तरकाले । वालिवधंप्रति प्रतिज्ञातं वालिवध-

प्रतिज्ञाकृतेत्यर्थः । भावेक्तः । वानर सुग्रीवश्च । तत्र
कश्यमूकः । वालिनोबलं “समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वदक्षि-
णादपिचोत्तरं । क्रामत्यनुदितेसूर्यवालीव्यपगतकृमः”
इत्यादिनावक्ष्यमाणबलः । उत्साहवर्धनायकथयामास
॥ ६० ॥ सुग्रीवो राघवेविषये । वीर्येणहेतुना नित्य
दर्शनमारभ्यसालभेदनपर्यन्तं । सुहृदुः शङ्कित
आसीच्च । अयवालिनुत्पवीर्यनवेतिशङ्कितवानित्य-
र्थः । नित्यशब्दस्यवीर्यासापरत्वमहाभाष्ये “नित्यप्रह-
सितोनित्यप्रजल्पित” इति । “मतिगुह्य—” इत्या-
दिसूत्रेणशङ्किनाद्योप्यर्थसिद्धादितिमूचनानकन्तरनिष्ठा
॥ ६१ ॥ तुगब्दो विशेषवाची । नकेवलशङ्कितोऽ-
भूत् । किन्तु प्रत्ययार्थमन्यदृशयामासचेत्यर्थः । राघ-
वप्रत्ययार्थं रामविषयज्ञानार्थं रामबलविज्ञानार्थमि-
त्यर्थः । रामविषयविश्रामजननार्थमितिवा । “प्रत्य-
योऽधीनशपथज्ञानविश्रामहेतुषु” इत्यमरः । दुन्दुभे
दुन्दुभ्याख्यस्यवालिविद्वत्तस्यासुरस्य । उत्तम अर्शित्य-
लम् । अतएव महापर्वतसन्निभः । उत्तम उन्नतवा ।
कायं कायाकारास्थिः । दर्शयामास । रामायेतिशेषः ।
वालीएतदस्थिपादाग्रंन्यस्यऊर्ध्वश्रिपतीत्युक्त्वा दर्शया-
मासेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ महाबल अपरमेयबलः । महा-
बाहु बलानुगुणकार्यकरणसमर्थभुजः । अस्थि-
प्रेक्ष्य । स्मयित्वा कियन्मात्रमेतदित्यनादृत्यस्मित्वा ।
इडार्पः । पादाङ्गुष्ठेन । मंपूर्णं अन्यूनः । दशयोजनः ।
पात्रादित्वात्समाहारे डीवभावः । अत्यन्तसयोगं द्वि-
तीया । उच्चिक्षेप उच्चम्यचिक्षेप । “व्यवहितान्ध्र”
इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । वालिनापादेनश्रिपं
रामेणतुपादाङ्गुष्ठेनउच्चिक्षिप्यते । तेन द्वेधनुश्शते

तीर्थी० खसमानदुःखमहाबलसबन्धलाभात् प्रीतः सन् ॥ ५८ ॥ तिल० वालिनोबलं अरुणोदयानन्तरसूर्योदयाग्रेण
रावणशृङ्गीवाचतुस्मसुद्वलद्वान्दिरूपम् । शिरो० चोप्यर्थः । तत्रच तस्मिन्नपिमये ॥ ६० ॥ शिरो० नित्यशङ्कितश्चाङ्गित-
वामीदित्येनबलवद्गोहस्यदुर्निवारत्वसूचितम् ॥ ६१ ॥ तीर्थी० महाबाहु बाहोर्महत्त्वनाम अहुत्येकदेशेनलोकविरोधमवल-
दैत्यादिहननशक्तवम् । तथायुद्धकाण्डे “पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्याचिवराक्षसान् । अहुत्यप्रेणानान्दहन्मिच्छन्हरिगणेश्वर”
इति । ज्ञानिनोपिमुह्यन्ति किंवन्नपिरित्युत्सयित्वा उदारमीपद्मासंभ्रुवा ॥ ६३ ॥

विभेद च पुनस्सालान्सर्वैकेन महेषुणा । गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६४ ॥
 ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः । किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६५ ॥
 ततोऽगर्जद्हरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः । तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६६ ॥
 अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः । निजघान च तत्रैनं शरणैकेन राघवः ॥ ६७ ॥
 ततः सुग्रीववचनाद्वत्वा वालिनमाहवे । सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६८ ॥
 स च सर्वान्समानीय वानरान्वानरर्षभः । दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ६९ ॥
 ततो गृध्रस्य वचनान्संपातेर्हनुमान्बली । शतयोजनविस्तीर्णं पुष्टुवे लवणार्णवम् ॥ ७० ॥

अनेन दृश्योजनमिति विशेषः ॥ ६३ ॥ चिरंयुद्धपरि-
 श्रान्तेन वालिना आर्द्रशरीरप्रक्षिप्तं त्वयातुस्वस्थेन शुष्क-
 मित्यनाश्रसन्तप्रतिप्रत्ययान्तरमकरोदित्याह—विभे-
 देति । अत्र रामइत्यनुपपद्यते । पुनश्चसप्रसालान्
 सर्जकतरुन् । तत्समीपस्थगिरि । रसातलं अधोलोकेषु
 पष्ठलोके च । प्रत्ययं विश्वासं । जनयन् प्रत्ययजननार्थः ।
 “लक्षणहेत्वो —” इति शतृप्रत्ययः । एकेन महेषुणा वि-
 भेदः । महेषुणेत्यनेन सुग्रीवकार्यसाधनाय रामेण तत्र-
 परशुधारणं कृतमिति ध्वन्यते ॥ ६४ ॥ ततः साला-
 दिभेदानान्तरं । तेन अतिमानुषचरित्रेण । विश्वस्तः
 अयमवश्यं वालिहन्तश्चमइति विश्वासप्राप्तः । प्रीतम-
 ना अचिरादेव राजलस्य इति स तुष्टचित्तः । महाकपिः
 आत्मानं कपिराजं मन्यमानः स सुग्रीवः । रामसहि-
 तः सन । तदा तस्मिन्नेव काले । किष्किन्धां किष्कि-
 न्धाख्या । गुहा गुहावत्पर्वतमध्यवर्तिनीपुरी । जगाम ।
 चकारेण पुनर्गमनं समुच्चयते ॥ ६५ ॥ ततः किष्कि-
 न्धागमनानन्तरं । हरिवर आसन कपिवरत्वनि-
 श्रयवान् । हेमपिङ्गलः स्वर्णवत्पिङ्गवर्णः । हर्षप्रकर्षेण
 निवृत्तवैवर्ण्यइत्यर्थः । सुग्रीवः गर्जितानुगुणकण्ठ-
 ध्वनि । अगर्जन् घोषचकार । महता पूर्वगर्जितवि-
 लक्षणेन । तेन नादेन हेतुना । हरिवरः वाली । गुहा-
 निर्जगाम ॥ ६६ ॥ वाली । तदा निर्गमनकाले ।
 तारा अद्यवनादागतं नाङ्गदेन सुग्रीवो रामसहायस्तिष्ठ-
 तीति कथितं । अद्य पराजितो निर्गतः पुनरागतः । अत-
 स्त्वद्रमनमनुचितमिति वारयन्ती तारां । अनुमान्य
 धार्मिकाग्रेसरोराम कथमामनपराधिनं हन्यादिति परि-

सान्त्वय । सुग्रीवेण समागतः अयुध्यतेत्यर्थः
 राघवः महाकुलप्रसूतत्वेन धर्मसूक्ष्मज्ञः । तत्र युद्ध-
 भूमौ । एनं परेण युद्धकृतमपि वालिनं । तदा परेण यु-
 द्धकाले । चोवधारणार्थः । एकेन शरेण निजघान ।
 द्वितीयशरप्रयोगे तदाभिमुख्येन तद्बोधोर्लभइति भावः ।
 युद्धेऽभिमुखस्य बलं वालिनमेव गच्छतीति वरप्रसिद्धिः ।
 सुग्रीववचनान् “वालिं जहिकुत्स्थमया बद्धोऽयम-
 ञ्जलिः” इति सुग्रीवप्रार्थनावचनान् । आहवे सुग्रीव-
 स्य युद्धे । वालिनं हत्वा । ततः वालिविधानन्तरं राघवः ।
 तद्राज्ये वालिराज्ये । सुग्रीवमेव । प्रत्यपादयन् स्थाप-
 यामासेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अथ सुग्रीवस्य प्रत्युपकारं दर्श-
 यति—सचेति । वानरर्षभ वानरराजत्वेनाभिषिक्तः ।
 स च सुग्रीवोऽपि । जनकात्मजादिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः सन ।
 सर्वान् नानादेशनिवासिनः । वानरान् समानीय
 आहूय । दिशश्चतस्रः प्रति । प्रस्थापयामास शीघ्रं सीता-
 दृष्ट्वाऽऽगच्छतेति आदिष्टवानित्यर्थः ॥ ६९ ॥ ततः
 सुन्दरकाण्डकांसांसंगुहाति—ततइति । ततः प्रस्थाना-
 नन्तरं । बली अपरिच्छेद्यबल । भूमार्थं मत्वर्थीयः ।
 हनुमान प्रशस्तहनुः । अन्वर्थसंज्ञेयं । तथा चेन्द्रो व-
 द्यति । “मत्करोत्सुष्टवः श्रेण हनुस्तस्य तदाक्षतः ।
 नाग्नैः परहरिशादूलोभविता हनुमानिति” इति । आ-
 भ्यां पदाभ्यां पूर्वकथाप्रस्तावेन जाबवता कृतोत्साहत्वं
 तदुद्धूतनिरवधिकबलवत्त्वचद्योत्यते । सपाते सपा-
 तिनामकस्य जटायुर्ज्येष्ठस्य परिश्रणः । वचनान् इतः-
 शतयोजनानुपरे समुद्रमध्ये लङ्कायां सीतावर्तते तर स-
 मुद्रं तां पश्यसीति वचनान् । शतयोजनविस्तीर्णलवणा-

तीर्थी० एकसालमात्रभेदेन अस्य वालिना साम्यशङ्का जायते तन्माभूदिति निवृत्त्यर्थः अचोदितानामपि अन्यसालप्रस्थादीनाम-
 दनमिति मन्तव्यम् । शिरो० जनयन् हेत्वर्थक शतृप्रत्ययः ॥ ६४ ॥ शिरो० निजघान भक्तापकारजनितं वालिनो दोषनिवर्त-
 यामास । अतएव निशब्दप्रयोगः ॥ ६७ ॥ तिल० सुग्रीववचनादित्यनेनानपकारिवालिवधस्यायुक्तत्वेऽपि मित्रापकारित्वेन तदु-
 क्त्याह्ननमिति ध्वनितम् । शिरो० एवकारेणाङ्गद्वयवच्छेदः ॥ ६८ ॥ तीर्थी० चकारान् अशोकवनंचमर्दयामास ॥ ६९ ॥

तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् । ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७१ ॥
 निवेदयित्वाऽभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च । समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७२ ॥
 पञ्च सेनाग्रगान्धत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि । शूरमक्षं च निष्पिप्य ग्रहणं समुपागमन् ॥ ७३ ॥
 अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् । मर्षयन्नाक्षसान्वीरो यन्त्रिणस्तान्यदृच्छया ॥ ७४ ॥
 ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् । रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७५ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७६ ॥
 ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः । समुद्रं क्षोभयामास शैरादित्यमन्त्रिभैः ॥ ७७ ॥
 दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितांपतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयन् ॥ ७८ ॥

णवं । पुपुवे पुत्वाततारेत्यर्थः ॥ ७० ॥ हनुमान रावणपालितालङ्कापुरीसमामाद्य । तत्र लङ्कायां । अशोकवनिकां अन्तःपुरोद्यानं गतां । ध्यायन्ती राममेव नैरन्तर्येण स्मरन्ती । सीतां ददर्श ॥ ७१ ॥ ततो हनुमान् । अभिज्ञानं अङ्गुलीयकरूपं रामचिह्नं । निवेदयित्वा समर्थः । अनित्यत्वात्समासेऽप्यवभावः । अतएव न्यासकारः “वाल्मीकीतिवक्तव्ये “क्त्वापिच्छन्दसि” इतिवचनमसमासेऽप्यवर्थं तेनार्च्यदेवानागतइतिसिद्धं” इति । अनेन न्यभिचारेण समासेऽन्यद्विधेरनित्यत्वं सिद्धमेव । प्रवृत्तिं सुग्रीवसख्यकरणसेनासमूहिकरणप्रभृतिरामागमनवृत्तान्तं । “वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्तः” इत्यमरः । चकारान् “नैवदंशास्त्रमशकास्त्रीकटास्त्रसरीसृपान् । राघवोपनयेद्वात्रास्त्वद्भतेनान्तरात्मना” इति रामस्य सीतैकपरायणत्वादिकसमुच्चीयते । निवेद्य उक्त्वाच । वैदेहीसमाश्वास्य स्वयस्कान्तं समागमिष्यतीतिसान्त्वयित्वा । तोरणं अशोकवनिकावहिर्द्वारं । मर्दयामास । “तोरणोऽस्त्रीवहिर्द्वारः” इत्यमरः ॥ ७२ ॥ अग्रगच्छन्तीत्यग्रगाः सेनायाः अग्रगाः सेनाग्रगाः । अन्तादिष्वपाठेऽपि “अन्यत्रापि दृश्यते” इति डप्रत्ययः । तान् पञ्च पिङ्गलनेत्रप्रमुखान् । जनुमालिप्रमुखान्सप्तमन्त्रिसुतानपि हत्वा । शूरं अक्षं अश्वकुमारं रावणद्वितीयपुत्रं । निष्पिप्य चूर्णीकृत्य । ग्रहणं इन्द्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण बन्धनं । समुपागमन् प्राप्तः ॥ ७३ ॥ अस्त्रेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः । वीर सुरासुराप्रभृद्व्यरावणपालितलकाप्रधर्षणादिना प्रख्यातवीर्यः । महाकपि स्वयमक्षतएवानेकराक्षसहननशक्ष-

मइत्यर्थः । पैतामहान् पितामहदत्तान् वरान् । आत्मानं यदृच्छया प्रयत्नविना । अस्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण । उन्मुक्तं परित्यक्तं । ज्ञात्वा यन्त्रिण आत्मानं रज्जुयन्त्रेण बद्ध्वा इतस्तत् कृपतइत्यर्थः । राक्षसान् मर्षयन् तदपराधानश्रममाणइत्यर्थः । मैथिली मिथिलराजसुतासीताकृते विना । कुलप्रभावात्तन्मात्रमदग्ध्वा । लङ्कापुरीदग्ध्वा । रामाय प्रिय सीतादर्शनप्रियः । आख्यातुं वक्तुं पुनरायान् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अमेयात्मा अपरिच्छेद्यबुद्धिः । स हनुमान् । महात्मानं सीताविद्योगज्वरेण वार्यधैर्यः । रामः । अभिगम्य अस्मिन्मुख्येन प्राप्य । अनेन हनुमन् कृतकार्यत्वद्योतितः । प्रदक्षिणं चकृत्वा । सीता तत्त्वतो यथावन् । दृष्टेति । न्यवेदयन् अकथयन् । सीतादृष्टेति वक्तुं शक्यत्वेऽपि दृष्टासीतेत्युक्तिः । रामस्य सीतादर्शनजीवनादिविषयमशयोमाभूदतीतिवदन्ति । अन्यन्तु अदृष्टेति प्रतिभांमेतेति दृष्टेत्युक्तमिति । अपरेण सतोपातिशयप्रकटनाय प्रथमकृतकार्यनिर्देशइति ॥ ७६ ॥ अथ युद्धकाण्डकथासंगृह्णाति—ततइत्यादि । ततः हनुमद्वाक्यश्रवणानन्तरं । सुग्रीवसहितः सप्त । महोदधेः शतयोजनविस्तीर्णसिन्धोः तीरंगत्वा । आदित्यमन्त्रिभैः शैरैः । समुद्रमार्गदानेऽदासीनं क्षोभयामास आपानालमाकुलीचकार ॥ ७७ ॥ सरिता नदीनांपतिः । अनेन रामकोपज्ञान्तये कालीयइव समुद्रमपत्नीकं समागतइति ध्वन्यन्ते । समुद्र आत्मानं निजरूपं । दर्शयामास । रामायेति शेषः । समुद्रवचनादेव नलं सेतुमकारयन् नलेन सेतुं कारयामास । “हृक्कोरन्यतरस्या” इति प्र-

तीर्थी० ब्रह्मास्त्रस्य अमोघतया बन्धनमात्रपञ्चघटिकानन्तरतन्मोक्षश्च भवतीति ब्रह्मणोऽनुमते वगेदन् ॥ ७४ ॥ शिरो० चकारान्त्वापराधमापनवचनमुच्चारयामासेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

[पा०] १ झ गृहीत्वा प्रत्यभिज्ञानप्रवृत्तिविनिवेद्यम् ।

तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे । रामः सीतामनुग्राप्य परां व्रीडाश्रुपागमत् ॥ ७९ ॥
 ताशुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८० ॥
 ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८१ ॥
 कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ॥ ८२ ॥
 अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८३ ॥

योज्यकर्तु कर्मत्व ॥ ७८ ॥ रामस्तेन सेतुना लङ्का-
 पुरी गत्वा । आहवे युद्धे । रावणहत्वा सीतांप्राप्य ।
 अनु पञ्चान् । परा अतिशयितां । व्रीडा लज्जा । उपाग-
 मन् । पौरुषपनिर्वहणायरिपुहननपूर्वकंसीतापुन प्राप्ता
 परगृहस्थिताकथंअङ्गीकरिष्यामीतिलोकापवादशङ्कया-
 लज्जितोभूदित्यर्थः ॥ ७९ ॥ तत व्रीडाप्राप्तेर्हेतोः ।
 “यत्तद्यतस्ततोहेतौ” इत्यमरः । तां तादृशपातित्रत्यां-
 सीता । जनसंसदि देवादिमभाया । परुष वचनमुवा-
 च । “अकथितच” इति द्विकर्मकत्वं । जनसंसदीत्य-
 नेन प्रत्ययोत्पादनार्थं शपथकुर्वितिसूचित । सती
 पतिव्रतासीता । अमृष्यमाणा रामोक्तपरुषवचनमस-
 हमाना । ज्वलन लक्ष्मणानीतमग्नि विवेश ॥ ८० ॥
 “ततोऽग्निवचनात्सीताज्ञात्वाविगतकल्मषा । बभौराम-
 स संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः” इत्येवकम् । अन्यस्तु-
 लेखकप्रमादकृतः । तत अग्निप्रवेशानन्तरं । अग्निव-
 चनात्सीता विगतकल्मषां करणत्रयपिदोषगन्धरहितां ।
 ज्ञात्वा राम संप्रहृष्टः सन् । बभौ सर्वदैवतैः पूजितश्च-
 वभूव । अहोरामस्यवर्मापक्षितेतिस्तुतोऽभूदित्यर्थः
 ॥ ८१ ॥ महात्मनो महास्वभावस्यराघवस्य । तेनक-
 र्मणा रावणवधेन । सचराचरं स्थावरजंगमसहितं
 सदेवर्षिगणं । त्रैलोक्यं त्रिलोकी । स्वार्थेऽन्यच्च ।
 तुष्टं संतुष्टमासीन् । स्थावरस्यसतोपः पृथ्वीद्वमादि-
 नाऽवगम्यते । “अन्त संज्ञाभवन्त्येते” इतिविष्णुपु-
 राणं ॥ ८२ ॥ यद्यपि सीतासमागमात्पूर्वविभीष-
 णाभिषेकं तथाप्यत्रक्रमेणविवक्षितइतिज्ञेयः । रामः ।
 विभीषयतीति विभीषणः । नन्द्यादित्वाद्युः ।
 शत्रुभयंकरइत्यर्थः । तं लङ्कायाचार्षिपिच्यः । समुद्रती-
 रेभिषेकं समुचीयते । यद्वा चोऽवधारणार्थः । अभि-
 पिच्यैवकृतकृत्यः नतुरावणंहत्वैव । लङ्कायाविभीषण-
 मभिषिच्य स्तुतिवन्छित्त्वासहकारंस्थापयित्वेतिवन् ।
 यद्वा चोऽन्वाचये । प्रधानतयाऽपवर्गमनुगृह्य आनुप-
 ङ्गिकतयाराज्येभिषिच्येत्यर्थः । ‘शरीरारोग्यमर्था-
 श्रमोगाश्चैवानुपङ्गिकान् । ददातिध्यायतापुंसामपवर्ग-
 प्रदोहरि’ इतिवचनान् । अभिषिच्य तदा रामः ।
 अभिषेकात्पूर्वकथंस्यादितिचिवर्णोऽभून् । अथ रम-
 णीयोभून् तदारामोरामोऽभून् । विज्वरः भरतोयथा-
 राज्यंनस्वीकृतवान् तथाऽयमपिचेन् किंकुर्यामितिपूर्व-
 ज्वरोऽभून् । सइदानीनिवृत्तइत्यर्थः । यद्वा नागपाश-

शिरो० मनी मनीभि पतिव्रताभि इत्येतेमनयाप्राप्यते स्वसतीत्वनिर्वाहार्थेनिलस्मर्यतइत्यर्थः ॥ ८० ॥ **तिल०** तत अग्नि-
 वचनान् “विशुद्धभावानिपापाप्रतिगृह्यावराघव इत्येवरूपान् । विगतकल्मषा निष्पापा । स्वयं ज्ञात्वा लोकस्यचनथात् प्रत्याप्य
 सीतामङ्गाचकारेतेशेप । क्वचित् ‘अग्रहादमलारामोवचनाच्चगुरोस्तदा’ इतिपठ्यते । तन्नामलामितिपुनरुक्तमापद्यते । तेनकर्मणा
 र्गाताप्रत्यायनान्तेनकर्मणा । ऋषिदेवगणसहितचराचरप्रजासहितत्रैलोक्यतुष्टतोपः । तन्तोपपेणचप्रहृष्टः सतोपवशादेवसर्वदैवतैः
 पूजितश्चरामोबभौ । अत्रकेचित् अचराणावृद्धादीनारावणकुनपीडापरिज्ञानाभावेनरावणवचनस्यसतोपाभावात्पूर्वव्याचक्षते । देव-
 ऋषिगण इतिपाठः “कृत्यक” इतिप्रकृतिभावः । तत्रदेवगणाइन्द्रादयः ऋषिगणाविश्वामित्रादयः एतद्रूपयन्त्रैलोक्यमचराचरः ।
 अत्रचरप्रजा गतिमक्षणात्रप्रधानान्तिथ्यक्त्वोत्तस पशुपद्यादयः ऐरावतादयः । अचरप्रजा चरप्रजाभिन्ना ज्ञानयुक्तप्रजा-
 अवाक्त्वोत्तमोमुन्या । एवंचस्वशेषेतिथ्यवाक्त्वोत्तयुतदेवऋषिगणरूपंत्रैलोक्यंतुष्टः । रावणस्यमलोपेक्षितत्वात्प्राधान्येनदेवार्प-
 ग्रहणमिति । **शिरो०** विगतकल्मषा कल्मषसन्वयशून्यासीता । ज्ञात्वा जनानुबोधयित्वा स्वीचकारेतेशेप । लोकद्वयसमिलितान-
 न्वयि । विगतकल्मषाबोधयित्वेत्यनेन रामस्यलोकापवादभीरुत्वबोधितः । तेनरघुनाथेसांगीन्यगुणोपव्यक्तः । सर्वदैवतैः पूजितइत्यनेन
 यदिसर्वदैवतैः पूजितस्सहिममुन्यादिभिः पूजितइतिकिंवक्तव्यमितिकाव्यार्थापत्तिरलंकारोव्यक्तः । ज्ञान्वेत्यत्रान्तर्भाविनोपिच ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥ **तनि०** प्रधानाभिलषितकैङ्कर्यमाप्राप्त्यलाभेनयदलङ्घ्यर्थमनभ्युपगन्त्यात्तदा “अहहत्वादश्रापवसप्रहस्तंसवान्धवम् ।
 राजानन्वाकरिणामिलङ्घ्यायागक्षसेश्वरः ।” इतिश्रुताप्रतिज्ञाविफलास्यादितिमहाश्वरः प्रवृत्तः सददानीनिवृत्तइतिप्रमुमोद ॥ ८३ ॥

[पा०] १ इ ट कर्मणातेनमहतात्रैलोक्यंसचराचरम् । सदेवर्षिगणंतुष्टं राघवस्यमहात्मनः । बभौराम संप्रहृष्टः पूजितः
 सर्वदैवतैः ।

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सहृदुतः ॥८४॥
 भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः । भरतस्थान्तिकं रामो हनूमन्तं व्यमर्जयत् ॥ ८५ ॥
 पुनराख्यायिकां जल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा । पुष्पकं तत्समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८६ ॥
 नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिस्सहितोऽनघः । रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥८७॥
 प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः । निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ८८ ॥

प्रभृतिषु “ यन्मयानकृतोराजाराक्षसानांविभीषण । तच्चमिथ्याप्रलभंमांप्रधक्ष्यतिनसंशय ” इति योयमन्तस्तापः सद्दानीनिवृत्तइत्यर्थः । नकेवलंविज्वर प्रमुमोदच प्रकर्षेणमोदंप्राप्रश्च । चक्षिडोडिकरणादित्यमनुदात्तेतआखनेपदत्वं । अतोऽत्रपरस्मैपदप्रयोगः । अनेनरामस्यरावणवधसीताप्राप्ती आनुपपन्निकफले । स्वाश्रितविभीषणाभिषेचनमेव परमपुरुषार्थइत्यवगम्यते । यद्वा । वौ पक्षिणिजटायुषि ज्वरोयस्यस । यथालोकेकस्यचित्पुत्रस्योत्सवे कथंचिन्मोदमानोपिपिता पूर्वातीतपुत्रस्मरणानुमंतप्रएवभवति । एवंसर्वलोकपितास्वामीच विभीषणाभिषेकसमये विनाभिषेकमतीतंजटायुपस्मरन् किंचिदन्तस्तापोपपन्नएवमुदइत्यर्थः । यद्वा । विज्वरइत्यनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । प्रमुमोदतीष्टप्राप्तिः । हेति प्रसिद्धौ विस्मयेव । हन्त रामस्यसत्यप्रतिज्ञत्वमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ राम । देवताभ्य रामविजयश्लाघनायागताभ्यः । वरंप्राप्य तेनवरेण । वानरान् रणेमृतान् । समुत्थाप्य सुमानिवोत्थाप्य । सहृदुः सुग्रीवविभीषणादिभिवृत्तःसन् । पुष्पकेण कुवेरंविजित्यरावणेनसमातीतेनपुष्पकाख्यविमानेन । अयोध्यांप्रति प्रस्थित ॥८४॥ सत्यपराक्रम सत्यविषयपराक्रमवान् । रामइति क्रियाभेदान्द्विरुक्तिः । भरद्वाजाश्रमंगत्वा । भरतस्थान्तिकं समीपंप्रति । हनूमन्तं व्यसजेयन् व्यसृजन् । हनूश्चदुःकारान्तोप्यस्ति । भरद्वाजेनात्र स्थातव्यमितिप्रार्थिते तद्विषयेन चतुर्दशवर्षपूर्तेः पूर्णेचतुर्दशवर्षेआगमिण्यामीतिभरतंप्रत्युक्तेःसत्यत्वरक्षणाय हनूमन्तंप्रेरितवानितिभावः ॥ ८५ ॥ रामस्तपुष्पकं समारुह्य सुग्रीवसहित सन् ।

तदा गमनकाले । आख्यायिकां पूर्ववृत्तकथां । “आख्यायिकोपलब्धार्था” इत्यमरः । पुनःपुनःजल्पन् कथयन् । अर्थाभ्युपगमनविषयाख्यायिका सुग्रीवेणजल्पन्नितिगम्यते । नन्दिग्राम भरतस्थान । तदा तस्मिन्नेवकाले शीघ्रमित्यर्थः । ययौ प्राप ॥ ८६ ॥ अनघः सम्यगनुष्ठितपितृवचन । यद्वा “शिरसायाचतस्तस्यवचननकृतमया” इत्युक्तपापघहितइत्यर्थः । यद्वा । निरस्तममस्तव्यमन । “दुःखेनोद्यमनेपवध” इतिवैजयन्ती । राम भ्रातृभि सहितः । “कदान्वहंसमेप्यामिभरतेनमहात्मना । शत्रुघ्नेनचवीर्येणत्वयाचरधुनन्दन” इत्युक्तमनोरथपूर्णइत्यर्थः । नन्दिग्रामे जटा हित्वा शोधयित्वा । उपलक्षणमेतन् । “विशोधितजटस्नानश्चित्रमाल्यानुलेपन । महाह्रवसनोरामस्तस्यौ तत्राश्रयाज्वलन” इत्युक्तरूपः । सीतामनुप्राप्य समीपंप्राप्य । “रामरत्नमयेपीठमहसीतन्यवेशयन्” इत्याद्युक्तीत्यादिव्यमिहामनेमीतयाभिषेकप्राप्येत्यर्थः । राज्यपुनरवाप्तवान् । पितृवचनात्पूर्वप्राप्तविशिष्यपुनरवाप्तमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ रामस्यराज्यप्राप्तिकृत लोकस्यातिशयदर्शयति—प्रहृष्टोऽन । लोक जन । प्रहृष्टमुदित तदानीमासीदितिशेषः । एवमुक्तंत्रापि । प्रहृष्ट संजातरोमाश्च । “हृपलेमिमु इति अनिद्वविधानान् । मुदितइतिनन्मूलसनुष्ठान्त करणत्वमुच्यते । तुष्ट समस्तकामलाभजनितप्रीतियुक्तः । यद्वा । “इच्छामोहिमहाबाहुर्धुवीरमहाबल । गजेनमृत्नयान्तररामंछत्रावृतानतन्” इत्यभिलिपितलाभउच्यते । पुष्ट विषयेनेमहाराजरागमव्यसनकर्शिता । अपिवृक्षा परिस्लाना सपुष्पाङ्कुरकोरका इत्युक्तरामविर-

तिल० महात्मावानरसेनयामहअकस्माद्वमनेभरतादे शङ्कामाभूदितिनडिगर्जनम् । शिरो० मत्यपराक्रम मत्यावमाप्रतिथो-गीपराक्रमोयस्य । किंच सत्याअयोध्या साऽस्त्राधारत्वेनयेप्रातिमत्याअयोध्यावामिन तान्निर्लिपिपतीतिमत्यपर अतएवमक्रमते अयोध्यापरित्यज्यनक्चिद्विच्छन्तीत्यक्रम सचामौगचेतिउभयपदविशेषणकर्मधाराय ॥ ८५ ॥ तिल० पुनरिति । पुष्पकादवती-र्णन्यानुनस्तपुष्पकंसमारुह्य ॥ ८६ ॥ ती १० सीतामनुप्राप्य सीतानादृश्यप्राप्य । मुनिर्विषयणेनमातामनुरूप प्राप्येत्यावन् ॥ शिरो० अनघ दूरीकृतदेवव्यसन ॥ ८७ ॥ तीर्थी० एतदन्तचरितवृत्तत्वेनोपदिश्यदेवपिरत परउत्तरकाण्डविषयभविष्यत्त्वेनोपदिशति—प्रहृष्टेति ॥ ८८ ॥

न पुत्रमरणं किञ्चिद्भक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् । नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥८९॥

न चाग्निजं भयं किञ्चिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः । न वातजं भयं किञ्चिन्नापि ज्वरकृतं तथा ।

न चापि क्षुद्रयं तत्र न तस्करभयं तथा ॥ ९० ॥

नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च । नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ ९१ ॥

अश्वमेधशतैरिष्टा तथा बहुसुवर्णकैः । गवां कोट्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ।

असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ९२ ॥

हजकाश्यत्यागानपुष्टः । सुधार्मिकः सुधर्म रामभक्ति-
पूर्वकं कर्म तश्चरतीति सुधार्मिक । “धर्मचरति” इति
ठक् । “स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्च” इत्युक्तधर्मफलभागि-
त्यर्थः । निरामयः शारीररोगरहितः । अरोगः मान-
सव्याधिरहितः । दुर्भिक्षभयवर्जितः । भिक्षाणां-
वृद्धिं दुर्भिक्षं । व्युद्धावव्ययीभावः । दुर्भिक्षानभयं
दुर्भिक्षभयं तेन वर्जितः । अनेन पूर्वसीताविशिष्ट-
रामवियोगे प्रजानामामयादिकमासीन् । तदिदानीं
निवृत्तमित्युच्यते । प्रहृष्टेत्यादि रामाभिषेकदर्शनसंतो-
षोपनवर्णयितुं शक्य इत्याह कविः प्रहृष्टमुदितोलोकस्तु-
ष्टः पुष्टः इति । अथ प्रीतिकारितकैङ्कर्यसिद्धिं दर्शय-
ति—सुधार्मिक इति । शोभनो धर्मः विशिष्टविषयकै-
ङ्कर्यमेव । अथ कैङ्कर्यविरोधिनित्वमिदं—निरामयो-
ह्यरोगश्चेति । कैङ्कर्योपकरणममृद्धिमाह—दुर्भिक्षेति
॥ ८८ ॥ अथ वर्णाश्रमधर्मपरिपालनप्रधानामुत्तर-
काण्डकथां मगृह्णाति—नपुत्रेत्यादि । केचिदपि-
पुरुषा क्वचिन् कुत्रापि देशे क्वचिन् कादाचित्कमपि ।
पुत्रमरणं न दृश्यन्ति । न दृश्यन्तीत्यनेन ब्राह्मण-
पुत्र इव कदाचित्प्राप्तमपि परिहरिष्यतीति भावः । ना-
र्यश्चाविधवा नित्यं पतिव्रताश्च भविष्यन्ति । यद्वा ।
विविधाधवायासानां विधवाऽप्यभिचारिण्यः । अव्य-
भिचारित्वेपि पत्यावयननुराग कासांचित्स्यात्सनेत्या-
ह—पतिव्रता इति । कौसल्याद्यस्तु पुत्रवत्तया वृद्ध-
नया च न विधवा इति भावः ॥ ८९ ॥ तत्र राज्ये ताप-
त्रयगन्धोपि न भविष्यतीत्याह—नचेत्याद्यर्थत्रयं । अ-

ग्निजं भयं न किञ्चिन् न भविष्यति । जन्तवः नाप्युमज-
न्ति । मङ्क्त्वानमरिष्यन्तीत्यर्थः । एवमाधिदैविक-
निवृत्तिरुक्ता अथाध्यात्मिकादिनिवृत्तिमाह—नापि-
ज्वरकृतं तन्तानचापि क्षुद्रयमिति । न तस्करभयमित्या-
धिभौतिकोपलक्षणं ॥ ९० ॥ तत्र रामराज्ये अनिष्टनि-
वृत्तिमुक्त्वैष्टिसिद्धिमाह—नगराणीति । नगराणि धन-
युतानि राष्ट्राणि धान्ययुतानि च भविष्यन्ति । अतएव-
सर्वे नागरिका जानपदाश्च यथा कृतयुगे तथा त्रेतायाम-
पि नित्यं प्रमुदिता भविष्यन्ति । “गत्यर्थकर्मक—”
इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ ९१ ॥ एवं क्षत्रियामाधारणं
प्रजापालनरूपं धर्ममुक्त्वा द्विजातिधर्मानाह—अश्व-
मेधेति । अर्धत्रयमेकान्वयम् । महायशाः प्रजापाल-
नलब्धमहाकीर्तिः । अनेन द्रव्यशुद्धिरुक्ता । अश्वमेध-
शतैः अनेकाश्वमेधैः । “दशवर्षसहस्राणि वाजिमेधमु-
पाकरोन्” इति वक्ष्यमाणत्वान् । तथा बहुसुवर्णकैः
बहुसुवर्णकाख्यक्रतुविशेषैश्च । “सुवह्निः सुवर्णानिय-
त्रोपकरणत्वतः । विन्दते सक्रतुः सद्भिः स्मृतो बहुसुवर्ण-
कः” इति वचनान् । एवमुत्तरकल्पनुष्ठानप्रदर्शनेन
पूर्वकृतवोप्तिप्रोमादयोपि ह्यनुष्ठिता इति सिद्धम् । गवां-
कोट्ययुतं दत्त्वा दशसहस्रकोटिपरिमिता गाः ब्राह्मणे-
भ्यो दत्त्वा । ब्रह्मलोकं ब्रह्मणः स्वस्य लोकं अप्राकृतस्था-
नं परमपदं प्रयास्यति । अत्र महायशा इत्यनेन यत्कि-
ञ्चिदपवादश्रवणमात्रेण सीतायागः सूचितः । दशव-
र्षसहस्राणि अश्वमेधानुष्ठानकाल इत्युक्त्या सीताविनैव
क्रत्वनुष्ठानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च अभिषेकात्परं स्वल्पएव-

तिल० अविधवा मंत्रनुगमनान् यवाजपुत्रमृद्धावाद्या ॥ ८९ ॥ तीर्थी० असङ्ख्येयधनदत्त्वा ब्रह्मलोकप्रयास्यतीति योजना ।
ब्रह्मलोकं तपश्चरन् स्वस्वरूपं सगुणस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वस्वलोके वैकुण्ठस्य च प्रयास्यतीत्यर्थः । तिल० इष्टादन्वत्यादिस्वरूपकथनं
ननु ते पारमस्य स्वलोकप्राप्तिप्रतिहेतुतैति बोध्यम् । यत्तु कतककृता अश्वमेधाद्यनुष्ठानस्य मानुषोपाधिप्रयुक्तावर्ज्याधमनद्वारा ब्रह्मलो-
कप्राप्तौ हेतुत्वमिष्युक्तं तत्र । भगवद्वताराणां पुण्यपापसर्वव्यसर्वतन्त्रयिरुद्धत्वान् । अश्वमेधाद्यनुष्ठानं तु लीलामात्रं लोकोपदेशा-
येल्लग्नविमलम् । शिरो० विद्वद्ब्राह्मणेभ्यः । विधिपूर्वकं यथाविधि । गवाकोट्ययुतं दत्त्वा । विषम० गवाकोट्ययुतं दशम-
हस्रोत्तरकोटिपरिमिता गाः विद्वद्ब्राह्मणेभ्यः विधिपूर्वकं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ९२ ॥

[पा०] १ अ ज ट विद्वद्बोविधिपूर्वकः ।

राजवंशाञ्जशतगुणान्स्थापयिष्यति राघवः । चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन्वेस्वे धर्मे नियोक्ष्यति ॥ ९३ ॥
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ९४ ॥
 इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९५ ॥
 एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९६ ॥

वर्षसहस्रकाले सीतावियोगइत्यवसीयते । अश्वमे-
 धागंभश्च रावणवधरूपपापनिवर्हणार्थतयाप्रसक्तइत्य-
 विलंबितः । तत पूर्वमेवसीतावियोगः प्रथमाश्वमेधे-
 सीताप्रतिरूपकरणान् । प्रतिकृत्यापियज्ञानुपान्तस्यप्रा-
 माणिकत्वंक्षयतिदर्भशयनप्रकरणादौ ॥ ९२ ॥
 एवं वर्मानुप्रावृत्त्वमुक्त्वा धर्मप्रवर्तकत्वमाह—राजे-
 ति । अस्मिन्लोके राघवः राजवंशान् क्षत्रियवंशान् ।
 शतगुणान् शतगुणितान् । स्थापयिष्यति । शतगुण-
 विवृद्धान् राजवंशान् प्रत्येकंराज्यप्रदानेनपालयिष्य-
 तीत्यर्थः । चत्वारोवर्णाः चातुर्वर्ण्यं । स्वार्धेण्यञ् ।
 स्वेस्वे स्वस्ववर्णाश्रमोचिते । धर्मे । पूर्वादित्वात्मर्वना-
 मत्वविकल्प । नियोक्ष्यति प्रवर्तयिष्यति ॥ ९३ ॥
 धर्मसंस्थापनातिशयप्रदर्शनायराज्यपरिपालनकालबहु-
 त्वं दर्शयति—दशेति । दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशता-
 निच । एकादशसहस्रमवत्सरानित्यर्थः । उपासित्वा
 उपास्य । बाल्छन्दीतिवक्तव्ये “क्त्वापिच्छन्दी”
 इतिप्रयोगादनिल्योत्वबादेशः । सान्त्वपूर्वजनानुवर्त-
 नेनपरिपाल्येत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । राज्य-
 पालनव्यासङ्गाभावोर्द्देशितः । ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं । गमि-
 ष्यति ॥ ९४ ॥ अथैतत्पठनस्यमोक्षसाधनत्वमाह—
 इदमिति । पूयतेनेनेति पवित्रं । “कर्तरिचर्षिदेवत-
 यो” इतिकरणेइत्रप्रत्ययः । परिशुद्धिसाधनमित्यर्थः ।
 नकेवलंशुद्ध्यापादकं किंतुपापघ्नं । “अमनुष्यकर्तृके-
 च” इतिटक्प्रत्ययः । पुण्यं लाङ्गलजीवनमितिवन्

पुण्यसाधन । अनेनप्रायश्चित्तव्यावृत्तिरुक्ता । तद्धि
 पापमेवनिवर्तयति । उक्तार्थत्रयेहेतुमाह—वेदैश्चसमि-
 तमिति । सर्ववेदसदृशमित्यर्थः । इदमचरितं
 सश्लेषरूपं । यः पठेन् वेदवत्समनियमप्रतिदिनपठेन् ।
 ससर्वपापैः पूर्वोत्तराद्यैः प्रमुच्यते । तदुक्तं रामोप-
 निपदि “ब्रह्महत्यासहस्राणिवीरहत्याशतानिच ।
 स्वर्णमेयसुरापानगुरुतल्पायुतानिच । कोटिकोटिम-
 हस्राणिउपपातकजान्यपि । सर्वाण्यपिप्रणश्यन्तिरा-
 मचन्द्रस्यकीर्तनान्” इति ॥ ९५ ॥ एव रामच-
 रितपाठस्यमोक्षफलमुक्त्वा अनुपार्ज्जकफलोक्तिपूर्वक
 तस्यसंवन्धिसंवन्धपर्यन्ततामाह—एतदिति । आयु
 प्रयोजनमस्य आयुष्यः । “स्वर्गादिभ्योयद्वक्तव्य”
 इति यत्प्रत्ययः । आग्यायन आग्यायिकारूपः । एत-
 द्रामायण बालरामायण । रामस्यायन गगगायण ।
 अयगतावितिधातोर्भावेन्युट् । रामचरितमित्यर्थः ।
 राम अय्यते प्रायन्तनेनइतिवा रामायण ।
 राम अयन प्रतिपाद्योयस्येतिवा रामायण । “पूर्वपदा-
 त्सज्ञायामग” इतिणन्त्वम् । पठन्नर वर्णाश्रमादिनि-
 यमविना योपिकोपि । सपुत्रपौत्र दशपूर्वापरमहित-
 इत्यर्थः । सगण सभृत्यवन्धु । प्रेत्य आत्यन्तिक-
 शरीरनाशप्राप्य । स्वर्गे परमपदे । “तस्याः हिर-
 ण्मय कोश स्वर्गोलोकोज्योतिपावृत” इति तस्मिन्स्वर्ग-
 शब्दप्रयोगान् । विमुक्तसर्वपापप्रति स्वर्गमात्रस्या-
 फलत्वाच्च । महीयते पृज्यते । “तपश्चजानान्यत्पर-

तनि० राज्येनखलुराम स्वयमुपास्य स्वयमत्यन्तानुकूल्याचरणेनराज्योपासनचकारेतिर्मांशीत्यमुक्तः । **तिल०** अवनारत्यागवा-
 लमाह—दशेति । उपासित्वा नित्यवदनुष्ठायेत्यर्थः । ब्रह्मलोकं मार्गिकवैकुण्ठादिलोकः । अनेननिजनित्यकर्मयोगेनस्यवसाक्षात्प-
 रपर्यावाब्रह्मलोकप्राप्तिरितिध्वनिः । **शिरो०** दशवर्षसहस्राणिदशसहस्रागुणितानिदशवर्षसहस्राणि त्रिमहस्रसहस्राणि
 त्रिंशत्सहस्रवर्षाणीत्यर्थः । दशवर्षशतानिच दशसहस्रागुणितानिदशवर्षशतानिदशवर्षाणि सहस्रत्रयवर्षाणीत्यर्थः । एवचत्रयत्रि-
 शत्सहस्रवर्षाणिराज्यरामोनिखरमणशील उपासित्वाकृत्वैत्यर्थः । त्वबभावार्थः । आब्रह्मलोकं अ विष्णु आ प्रजापति
 ब्रह्मशिव तैलोक्यतेहृदिनित्यस्मर्येतेतत् । किंच ब्रह्माभिन्नलोकंआनन्दघन अप्रकटायोभ्यापुरप्रयास्यतिप्रास्यति । अप्रकटनया-
 तत्रैवस्थास्यतीत्यर्थः । अत्रप्रशब्दोपादानेनतत्परिकराणामपितादृक्स्थितिनिव्यञ्जितम् । बहुवचनान्तसहस्रशब्देनबहुवचनान्तश-
 तशब्देनच सहस्रत्रयशतत्रयलाभ कपिञ्जलाधिकरणन्यायेनावगन्तव्यः । एकसहस्रैकशतार्थकत्वतुनोपपद्यते तयोर्बहुवचनान्त-
 त्वात् । “विशालाद्या सदैकत्वे” इत्यनुशासनंनकशेषमन्तराबहुवचनान्तत्वस्यदुर्लभत्वात् । अतएव “त्रयोदशशब्दमाहसब्रह्म-
 चर्यमखण्डित” इति ॥ ९४ ॥

[पा०] १- च—ट प्रत्ययान्ति ।

पठन्विजो वागृपभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् । वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च
शूद्रोपि महत्त्वमीयात् ॥ ९७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे श्रीमद्रामायणकथामंक्षेपोनाम
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

सांप्रतिधावन्तिशतंमालाहस्ता शतंचूर्णहस्ता ” इति-
श्रुते ॥ ९६ ॥ अथ चातुर्वर्ण्यव्यतिरिक्तस्यनाधिका-
रइतिसूचयनवर्णविशेषनियतानिफलानिदर्शयति—
पठन्निति । स्यादित्येतदव्ययंयद्यर्थे । इदंवालरामायणं
पठन द्विजोयदि । वागृपभत्वं वाचिश्रेष्ठयं वेदवेदाङ्ग-
पारगत्वं । ईयान् प्राप्नुयान् । ईगतावित्यस्माद्धातो-
लिङ् । पठन क्षत्रियोयदि भूमिपतित्वं चक्रवर्तित्वमी-
यान् । पठन वणिग्जोयदि पण्यफलत्वमीयान् ।
पणंमूल्यंतदहर्हतीतिपण्यं क्रयविक्रयाह्वस्तु तदेवफलं
लाभोयस्य स पण्यफल । तस्यभावः पण्यफलत्वं ।
“पणोद्युतादिपून्मृष्टेभृतौमूल्येधनेपिच ” इत्यमरः ।
पणशब्दादहर्हार्थेयत्प्रत्ययः । “अवद्यपण्य—” इत्या-
दिना पणतेर्यत्प्रत्ययान्तोनिपातोवा । पठन शूद्रोपि
जनोयदि महत्त्वं स्वजातिश्रेष्ठत्वमीयान् । यद्वा ।
स्यादित्येतदल्पार्थेऽव्ययः स्यान्क्षत्रियः अल्पनृपतिः ।
भूमिपतित्वं अग्वण्डभूमण्डलेश्वरत्वमीयान् । एवमल्प-
ब्राह्मणइत्यादि नेयम् । यद्वा स्याच्छब्दः कथंचिद-
र्थेनिपातः । “स्यादस्तिस्यान्नास्ति—” इत्यादिसप्तभ-
ङ्गीव्याख्याने तथोक्तत्वात् । तथाच कथंचिपठन्
शास्त्रोक्तनियमंविनापिपठन्नित्यर्थः । एकदेशंपठन्नि-
तिवा । अथवा वागृपभत्वादिकमीयान् । स्याच्च
सत्तालंभतंचेति सर्वसाधारणंसत्तालाभरूपंफलं ।
“अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदः सन्तमेतंततोविदुः” इतिश्रुतेः ।
कश्चिन् “स्यात्प्रबन्धेचिरार्ताते” इतिवचनान् स्याच्छ-
ब्दःप्रबन्धपरइत्याह । तदज्ञानविजृम्भितं । “स्यात्प्रव-
न्धेचिरार्तातनिकटागामिकेपुरा” इति वाक्यशेषान्
पुराशब्दस्यनानार्थत्वंहितत्रोच्यतइति । यद्यपि “आ-
वयेच्चतुरोवणीन्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः” इतिशूद्रस्येतिहा-

सपुराणयो श्रवणमात्रंस्मृतिभिरनुज्ञातं नतु पठनं ।
तथापि “पठन” इत्यादिकृपिवचनप्रामाण्यात् “वच-
नाद्रथकारस्य” इतिन्यायेनास्मिनसंक्षेपपाठमात्रेधि-
कारोस्तीतिसिद्धं । तथा सहस्रनामाध्यायान्तेचट्ट-
यते “यइदंशृणुयान्नित्यंयथापिपरिकीर्तयेत्” इत्या-
रभ्य “वेदान्तगोब्राह्मण स्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ।
वैश्योधनसमृद्धं स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयान्” इति ।
यद्वा वेदोपबृंहणंशूद्रस्यसर्वथाऽनधिकारान् शूद्रइ-
त्यत्र पठन्नितिनानुपपद्यते किंतु शृण्वन्नित्यध्याह्रियते ।
“शृण्वन्नामायणंभक्त्या” इतिश्रवणस्यापिमहाफल-
त्ववचनान् । अत्रसंक्षेपे तकारेणोपक्रम्य यादितिस
मापनान् गायत्रीरूपत्वमस्यगम्यते । अत्रश्लोके उप-
जातिवृत्तं । “स्यादिन्द्रवज्राततजास्ततोऽगौ” । “उपे-
न्द्रवज्राजतजास्ततोऽगौ” । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभा-
ज पादायदीयाउपजातयस्ता ” इतिलक्षणान् ॥९७॥
प्रथमसर्गमुपसंहरति—इतीति । ऋषिणाप्रोक्तमां
“तेनप्रोक्त” इत्यण् । श्रीमद्रामायणे श्रीमद्रामाय-
णाख्ये । आदिकाव्ये प्रथमकाव्ये । बालकाण्डे संक्षे-
पोनाम प्रथमः सर्गः । समाप्रइतिशेषः । काव्यलक्षणं
सर्गलक्षणंचोक्तंदण्डिनाकाव्यादर्शे “नगरार्णवशैलं
चन्द्रार्कदिवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानर-
तोत्सवैः । विप्रलभैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः । मन्त्र-
वृत्तप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तं
रसभावनिरन्तरं । सर्गैरनतिविस्तीर्णैःश्राव्यवृत्तैः
सुसन्धिभिः । सर्वत्रभिन्नवृत्तान्तरैरुपेतं लोकरञ्जनं
काव्यंकल्पान्तरस्थापिजायतेसदलंकृति” इति ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जिराख्याने बालकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥१॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

वाल्मीकिना सादरप्रजितेनारदे ब्रह्मलोकंप्रति प्रस्थिते शिष्येणभारद्वाजेनसह ज्ञानायतमसातीरंगतेनतेन तत्र कौञ्चमि-
थुनदर्शनम् । १ ॥ व्याधेन कौञ्चमिथुने पुसोवधे वाल्मीकिना तत्रप्रति मानिपात्रेयादिशापवचनोक्तिः । २ ॥ तथा पश्चाद्वि-
मर्शेन स्तोक्तशापवचनस्यानुष्टुप्छन्दोबद्धश्लोकरूपत्वावधारणम् । ३ ॥ तदनु सविस्मय शिष्येतन्निवेद्य मायाह्निकमज्जनादि-
करणपूर्वक पुनस्स्वाश्रमप्रत्यागमनम् । ४ ॥ तदनु वाल्मीक्याश्रममुपागतेनब्रह्मणा तत्रप्रति रहस्यप्रकाशरूपश्रीरामादिनि-
खिलवृत्तान्तप्रतिभानरूपवरदानेन श्रीरामायणप्रणयनप्रेरणापूर्वक स्वलोकगमनम् । ५ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिः ॥ १ ॥
यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिनारदस्तदा ॥ आपृष्ट्रैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २ ॥
स मुहूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा ॥ जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छठारिगुरुणागुरुणोपदिष्टरामायणस्यहृदयंसर-
संगृहीत्वा ॥ श्रीकौशिकान्वयकुलेन्दुराजेपवन्धुर्गोवि-
न्दराजविनुद्योविशदीकरोति ॥ १ ॥ अथपरमकारुणि-
कोवाल्मीकिः “इष्टं हि विदुषां लोके समामव्यासधारणं”
इत्युक्तरीत्यासक्षेपेणोत्तररामचरित्रपुनर्विस्मरेणप्रतिपि-
पादयिषुः तत्रप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं वक्तृवैलक्षण्यप्रबन्धवै-
लक्षण्यप्रतिपादवैलक्षण्यचेति वैलक्षण्यत्रयं निदिदर्श-
यिषुः वक्तृवैलक्षण्यं तावदादौ दर्शयति नारदस्येत्यादि-
नाद्वितीयसर्गेण । वक्तृवैलक्षण्यं तु परमाप्रत्वं । आप्र-
त्वं च यथार्थदर्शित्वेसति यथार्थवादित्वं । तस्य परमत्वं
तु पितामहवरप्रसादलब्धत्वं तदेतदुपदर्शयितुमुपोद्घा-
तत्वेनाह—नारदस्येत्यादि । तुशब्दोवैलक्षण्यपरः ।
“तु” स्याद्भेदेऽवधारणे ” इत्यमरः । सचकाकाश्चिन्त्या-
येनोभयत्रान्वेति । त्रिलोकज्ञतयेतरविलक्षणस्यनारदस्य
शब्दतोर्थतश्चेतरवाक्यविलक्षणोत्कर्षः । तन् पूर्वसंक्षेप-
रूपेणोक्तं । वाक्यं संपूर्णार्थप्रतिपादकपदसमूहं प्रश्ना-
नुरूपोत्तरं । श्रुत्वा निशम्य । वाक्ये विशारदो विद्वान् ।
“विद्वत्प्रगल्भौ विशारदौ” इत्यमरः । वाक्यविशेषज्ञ इ-
त्यर्थः । धर्मे आत्मा बुद्धिर्यस्यामौ धर्मात्मा । धर्मस्वभावो
वा । अत्र प्रकरणादुत्पन्नवर्तनधर्मज्ञइत्यर्थः । महामुनि

वेदान्तार्थनिर्णयसंपन्न्यासवोक्तप्रमुनिर्वाल्मीकि । मह-
शिष्यः शिष्यसहित सन । “वोपसर्जनस्य” इति
पक्षे सहशब्दस्यसमावाभावः । पूजयामास अहोवा-
क्यवैखरीतितद्वाक्यश्रावयामासेतिवाक्यविशारदत्वा-
क्तिभङ्गाऽवगम्यते । महामुनिमितिपाठो वाल्मीकिप-
दाध्याहारः । तमितिप्रयोक्तव्ये अन्यत्वप्रतीतिकर्म-
हामुनिपदप्रयोगास्वारस्यं ॥ १ ॥ देवश्चामौक्तपिश्च
देवर्षि नारदः । “नारदाद्या सुरर्षयः” इत्युक्ते ।
तेन वाल्मीकिना । यथावन यथाह । पूजितं प्रदक्षि-
णनमस्कारादिभिरर्चितं सन । तदा पूजावसाने । आ-
प्रष्ट्वा आपृच्छत्य । “क्त्वापिच्छन्दमि” इतिल्यत्रभावः ।
अभ्यनुज्ञातः गच्छत्वमितिवाल्मीकिनाकृताभ्यनुज्ञा-
नः । विहायसं आकाशं जगाम ॥ २ ॥ नस्मिन्
नारदे । मुहूर्तं अल्पकालः । “मुहूर्तमल्पकालेभ्यः”
इतिनिघण्टुः । अत्यन्तमयोगेद्वितीया । देवलोकं ब्रह्म-
लोकः । गते वाल्मीकेरामभक्तिब्रह्मणेकश्रयितुंप्राप्तेस-
ति । समुनिः वाल्मीकिः । तदा नारदगमनोत्तरका-
ले । जाह्नव्या गङ्गायाः । अविदूरतं समीपे । सप्र-
म्यथेतसि । स्थितमितिशेषः । तु गङ्गातोपिविलक्षणः ।
तमसातीरं जगाम माध्याह्निकाभिप्रेकायप्राप्तः ॥ ३ ॥

तिल० वाक्यविशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवतीविचित्रार्थाचशारदावार्णायस्य विशारदः । शिरो० वर्मात्मा
वर्मेऽन्त्यायज्ञोयस्य परमधर्मापेक्षेत्यर्थः । तन् वाङ्मनसागोचरेश्वरेश्वरबोधकं वाक्यं । विपम० महामुनिं शतकाटिबिस्तररा-
मायणमननशीलं । नारदं पूजयामास । १ ॥ तिल० मुहूर्तं स्वाश्रमे स्थित्वा पश्चात्माध्याह्निकार्थं जाह्नव्या अविदूरतं समीपं वर्तमानं
तमसातीरं जगाम । यत्तु मुहूर्तमात्रेण देवलोकगतइत्यन्वयइति तत्र । छान्दमलकत्पनेमानाभावान् अव्ययलकल्पनस्यागतिरु-
क्तिलाञ्छ । ३ ॥

[पा०] १ घ. ड. धर्मः. २ ड. च. ज. मुनिम् ३ ड. च. छ. ज. झ. ज. पृच्छय. ४ ग. जगामच. ५ च हूतं.
वा रा. ५

स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ॥ शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्मम् ॥ ४ ॥
 अकर्ममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ॥ रमणीयं प्रसन्नांबु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥
 न्यस्यतां कलशस्तातं दीयतां वल्कलं मम ॥ इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ॥ प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥
 स शिष्यहस्तादाया वल्कलं नियतेन्द्रियः ॥ विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८ ॥
 तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम् ॥ ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुनिस्स्रनम् ॥ ९ ॥
 तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ॥ जघान वैरनिलयो निपादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥
 तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले ॥ भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥

समुनिः तमसायाविलक्षणं तीरमासाद्य । तदा आसा-
 दनकाले । अकर्म अपङ्क । तीर्थं जलावतरणं ।
 “ तीर्थमन्नाम्बुपाध्यायशास्त्रेष्वंबुनिपावने । पात्रोपा-
 यावतारेषु ” इतिवैजयन्ती । दृष्ट्वा पार्श्वस्थितं शिष्यं
 आह ॥४॥ भरद्वाजइतिवाल्मीके प्रधानशिष्यस्यनाम ।
 हे भरद्वाज । अकर्म अपङ्क । अधः प्रदेशे पङ्कजहितमित्य-
 र्थः । अन्यत्र पापरहित । प्रसन्नांबु प्रसन्नसलिल ।
 लोके किंचिदधः पङ्कजहितत्वेपि जलं कलुषमेव भवति ।
 किंचिन्निर्मलोदकत्वेऽप्येव स पङ्कमेव दृश्यते न तथेदमि-
 तिभाव । अन्यत्रांबुवत्प्रसन्नं । अतएवरमणीयं ।
 सन्मनुष्यमनोयथा सत्पुरुषहृदयसदृशमिदं तीर्थं । नि-
 शामय पश्य । “ शमोऽदर्शने ” इतिमित्राभावादर्श-
 नार्थोऽयं शब्दः । सन्मनुष्यमनोवत्प्रसन्नां विवृतिवा यो-
 जना ॥ ५ ॥ हेतान वत्स । कलश उदपात्रं । न्य-
 स्यता भूमौ स्थाप्यतां । मम वल्कलं स्नानशास्त्रार्थावृश्-
 त्वक् । दीयतां । किमर्थमित्यत्राह—इदमेवेति । उत्तमं
 अकर्मत्वादिगुणयोगेन जाह्नवीतीर्थान् श्रेष्ठं इदमेव तम-
 सातीर्थं अवगाहिष्ये अत्रैव स्नास्यामि । माध्याह्निक-
 कालातिक्रमादगत्वा जाह्नवीमिति शेषः । त्वमप्यत्रैव
 स्नाहीत्यर्थः ॥ ६ ॥ महात्मना महामनसा । वाल्मी-
 केन वाल्मीकिना । “ तस्येदं ” इति संबन्धमात्रेण ।
 संबन्धश्चात्र पुत्रत्वं । एव पूर्वोक्तरीत्या । उक्तः । गुरो-
 र्नियतः परतन्त्र भरद्वाजः । मुनेस्तस्य वाल्मीके ।
 वल्कलं । प्रायच्छत प्रादान् । दाण यच्छादेशः । छ-

न्दसिवहुलग्रहणादात्मनेपदं संबन्धसामान्येपि तस्मा
 इत्यर्थः ॥ ७ ॥ नियतेन्द्रियः निगृहीतेन्द्रियोपि ।
 सः वाल्मीकिः । शिष्यहस्ताद्वल्कलमादाय । विपुलं
 विशालं । वनः । सर्वतः पश्यनसन । विचचार । हेति-
 विस्मये । निगृहीतेन्द्रियस्य विपुलवनावलोकनं दैवकृ-
 तत्वादिस्मयनीयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ भगवान् माहात्म्य-
 वान् । “ भग श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाङ्गीर्तिषु ”
 इत्यमरः । शापानुग्रहसमर्थ इत्यर्थः । वाल्मीकिः । तत्र
 वने । तस्य तीर्थस्य । अभ्याशे समीपे । चरन्तं वर्त-
 मानं । अनपायिनं अविनाभूतं । क्षणविरहासहिष्णु
 क्रौञ्चमिथुनमिति प्रसिद्धं । चारुनिस्स्रनमिति रतिका-
 लिकस्वरोच्चा रतिर्द्योत्यते । क्रौञ्चयोर्मिथुनं द्वन्द्वं ।
 पुल्लिङ्गत्वमार्षः । ददर्श ॥ ९ ॥ पापनिश्चयः रतिसम-
 येपि हननकरणान्करुनिश्चयः । वैरनिलयः सर्वजन्तु-
 विषयसहजशात्रवयुक्तः । निपादः । तस्मान्मिथुनान्
 तन्मिथुनमासाद्य । ल्यब्लोपेपञ्चमी । पुमांसं एकं
 अवयवं । तस्य पश्यतः । तं पश्यन्तं मुनिमनादृत्य “ पृष्ट्वा चा-
 नादरे ” इत्यनादरेपि । जघान हतवान् ॥ १० ॥
 भार्या क्रौञ्ची । निहतं व्याधहतं । अतएव । मही-
 तले भूतले । वेष्टमानं घूर्णमानं । शोणितपरीताङ्गं
 रुधिरव्याप्रशरीरं । तं क्रौञ्चं । दृष्ट्वा । करुणां श्रोतुः
 कारुण्यावहं । गिरं । रुराव करुणशब्दमकरोत् ।
 ओदनपाकपचतीति वन् । अरोदीन् ॥ ११ ॥

शिरो० तीर्थं ऋषिसेवितममाजलं । “ तीर्थशास्त्राध्वरक्षेत्रमन्त्रोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारपिण्डाभस्वीरजस्सुचिविभुतः ”
 इति विश्वकोशात्तीर्थशब्दस्य ऋषिपुत्राभ परल । ४ शिरो० प्रायच्छत । सन्नापूर्वकविधेरनिलत्वादान्मनेपदम् । ७ ॥

[पा०] १ छ. सन्नतु. २ न्मानुष ३ घ स्तावद्दी ४ ख च लात्रि

वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ॥ ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥
 तथा तु तं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥
 ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः ॥ निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 मानिषाद् प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ॥ यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥

पतिना पत्या । नाभावआर्षः । सहचारिणा सहचार-
 शीलेन । ताच्छ्रील्येणिनि । सहितेनेत्यनेन मनस्स-
 ज्जतिरुच्यतइति नतेनपुनरुक्तिः । ताम्रशीर्षेण रक्त-
 शिरसा । “ उत्तमाङ्गशिर शीर्ष ” इत्यमरः । मत्तेन
 रनिपरवजेनेत्यर्थः । पत्रिणा प्रशस्तपक्षेण । तेनद्विजेन
 पक्षिणा । “ दन्तविप्राण्डजाद्विजा ” इत्यमरः ।
 भार्या वियुक्ता विरहितासती । करुणांगिरः रुरावेति-
 पूर्वणान्वयः । वै इतिपादपूरणे । “ तुहिचस्महैवपाद-
 पूरणे ” इत्यमरः । अत्रविशेषणानि भार्यायाः शोका-
 तिरकहेतुत्वेननिर्दिष्टानि ॥ १२ ॥ तथा शोणितपरी-
 ताङ्गमित्याद्युक्तरीत्या । निषादेन निपातित हिंसित-
 मित्यर्थः । तंद्विजदृष्ट्वा स्थितस्य । धर्मात्मन धर्मस्व-
 भावस्य । ऋषेर्वाल्मीकेः । करुणैव कारुण्यं । स्वार्थ-
 एवञ्च । दया । समपद्यत आसीत् ॥ १३ ॥ ततः
 क्रौञ्चीविषयकारुण्यसंपत्त्यनन्तरं । द्विज सहजका-
 रुण्यस्वभावोमुनिः । रुदन्तीक्रौञ्ची । निशाम्य दृष्ट्वा ।
 करुणवेदित्वान् कारुण्यभाक्त्वान् । विदुलाभइत्य-
 स्मान्निनि । अयं रतिकालेहिंसनमधर्मइतिमत्वा इदं
 वक्ष्यमाण । वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ तदेववचनमाह

मानिषादेति । हेनिषाद् त्वं शश्वदेव शाश्वत्य । स्वा-
 र्थेअण् । ततोडीप् । ता अनारताइत्यर्थः । समा सव-
 त्सरान् । “ सवत्सरोवत्सरोब्देहायनोस्त्रीशरत्समा ”
 इत्यमरः । अत्यन्तमयोगेद्वितीया । प्रतिष्ठां कचिच्छा-
 न । “ प्रतिष्ठास्थितिमाहात्म्य— ” इतिवैजयन्ती ।
 मागमः । माप्राप्नुहि । “ आशमायाभूतवच्च ” इतिलुङ्-
 तिदेशानुलुङ् लुटित्वादङ् । नायमाङ्क अपितुमाशब्द-
 इतिकाशिकाकारः । तेनाडागमपिनविरोधः । दुर्घटवृ-
 त्तिकारस्तु अमेतिपदच्छेदः हेअम हेअलक्ष्मीक इतिनि-
 षादविशेषणं ततो “ नमाडयोगे ” इत्यडभावइत्याह ।
 एवंप्रवर्धनेनापउक्त तत्रहेतुरुक्तगर्वेनोच्यते । यद्यस्मा-
 त्कारणान् क्रौञ्चमिथुनान् क्रौञ्चमिथुनमामात्र ल्य-
 व्लोपेपञ्चसो । एकंकाममोहित कामेनमोहप्रापितं र-
 तिक्रीडाविवशमित्यर्थः । एकमवयवमवधी हिंसित-
 वानसि । तस्मात्तद्वदेवप्रतिष्ठामागमइतियाजना ।
 चतुर्मुखप्रसादेनवाल्मीकिमुखात्प्रथमोदितोऽयश्चोक्त
 केवलशापपरोनभविमुमर्हतीतिभगवन्मङ्गलाशामनप-
 रतयामङ्गलाचरणपरोऽयप्राथमिकश्चोक्तइतिपूर्वाचा-
 र्यावर्णयन्ति । तथाहि । निपीडन्यस्मिन्नितिनिषादो

तनि० हेनिषाद, लशाश्वती समा प्रतिष्ठामागम । नगनोमीतिकाकु । भार्यामहितएकत्रातिवासेम्यामामासिकमुखनानुभूतवा-
 नित्यर्थः । यद्यस्मान् क्रौञ्चमिथुनादेककाममोहितमवधी । एवदुस्महजीवनादपिस्वहननमेवयद्यडतिभावः । तिल० समतुप्रतिभाति ।
 नारदान्स्वगुणश्रवणानन्तरमुने स्ववर्णनेच्छाज्ञात्वा स्वचरित्रस्यचकरुणारमयवचनेन तन्प्रयानकाव्येऽनिकरुणचित्तस्यैवावकाशःप
 करुणचित्तत्वजिज्ञासायैवपूर्वमुदत्तशापस्यपुनरुक्तत्वकरणेनदाक्ष्येसपादनायमुनेरीक्षणायचभगवात्रामएवनिषादपेणपश्यनोमुने पु-
 रतस्तमानाह्य क्रौञ्चरक्षोविशेषरूपंजघान । तन्नुदिच्छावशादन्तर्थासितयानयाप्रेगणाचमहानधर्मोऽयमनेनकृतइतिरुपा पापमते
 निषादः यच्चकाममोहितक्रौञ्चमिथुनान् मिथुनाभूतान्क्रौञ्चयुगाद्विभक्तमेकमवधी तत्त्वमपिशाश्वती यमा आयुश्शेषभूतानिवद्वृ-
 त्तिवर्षाणि । प्रतिष्ठा स्वस्त्रीमाहिलेनस्थितिः । इहलोके मागमोमाप्राप्नुहि । किन्तु अल्पकालमेवतयावाम एकमिथुनीभावपर्यन्त-
 मितियावत् । इतिशप्तवामुनि । एकमवधीरित्युक्ते यथामलयाश्रमाविरहितं कृतं, माचनयकहीनाकृता तथावमपि प्रिययास्व-
 भार्यायाहीनोभव । साचवयाहीनाभववित्तिपर्यवसानम् । अगमइत्यडागमस्तुमाडयोगेयार्पत्वान् । तस्यरक्षोरपन्वत्वेनदुत्तरवद्व्य
 सकाशान्मकलरामवृत्तान्तज्ञानवरलाभोत्तरकालकृतेतस्मात्तुमिथुनादेकमितिश्रेष्ठे वैरनित्यइतिविशेषणेनमूचितम् । रक्षस्वेवतस्य
 लोकदृष्ट्यावैरनित्यत्वप्रसिद्धे । निषादस्यापिप्राणिपुनर्वैरं किन्वाहाराद्यर्थमेवतद्वननमितिप्रसिद्धे । अगएवारण्यकाण्डेमुगयाव्यस-
 नमुपक्रम्य “ विनावैरचरौद ” इति “ तृतीयादिदोऽदपरप्राणाभित्सनं । निर्वैरक्रियतेमोहात्तच्चनेममुपस्थितम् ” इतिचवक्ष्यति ।
 “ त्रीण्येवव्यमनान्यकामजानिभवंतुते ” इतिबोपक्रमेउक्तम् । नन्वीदृशोर्वस्वयाकंनमानेननिर्णातइतिचेच्छृणु । कृष्यधरस्वार-

निवासः । अधिकरणेघञ् । मालक्ष्मी-तस्यानिपादो-
मानिषाद् श्रीनिवासः । तत्रसंबुद्धिं हेश्रीनिवास । त्वं
शाश्वतीःसमाःसर्वकालंप्रतिष्ठांमाहात्म्यंअगमः गच्छ ।
लकारव्यत्ययः । यद्यस्मान्कौश्वमिथुनान् राक्षसमि-
थुनाद्रावणमन्दोदरीरूपान कामनमन्मथेनमोहितंसी-
तापहर्तारमेकरावणमवधी रावणहत्वाकृतत्रलोक्य-
त्राणस्त्वंयावत्कालंविजयीभवेत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं-
काव्यलिङ्गमलंकारः । एवमनेनश्लोकेनेष्टदेवतास्मरण-
रूपमङ्गलमाचरितं । “काव्यार्थमूचनकैश्चिन्नान्दामे-
निरूपयत इतिवचनादस्मिन्नेवश्लोकेवक्ष्यमाणका-
व्यार्थ संक्षेपेणदर्शित । तथाहि । मानिषादेत्यनेन
सीतापरिणयपर्यवसायिनीबालकाण्डकथोद्बोधिता ।
प्रतिष्ठात्वमगमइत्यनेन पितृवचनपरिपालनप्रतिष्ठाभि-
धायिन्ययोध्याकाण्डकथाऽऽवेदिता । शाश्वती-समा-
इत्यनेन ऋषिगणविषयप्रतिज्ञानिर्वहणेनरामस्यप्रतिष्ठा-
नुवृत्तिमभिदधत्यारण्यकाण्डकथासूचिता । कृश्वगति-
कौटिल्याल्पीभावयोरित्यस्माद्वातो ‘कत्विक्-’इत्या-
दिनाकिन्निपातानान् नलोप-संयोगान्तलोपश्चनभवति ।
कुश्वेवकौश्व-स्वार्थेअण् । तथाचकौश्वयो कुटिल-
योस्तिरश्चोस्ताराबालिनोर्मिथुनादेककाममोहितंसुग्री-
वभार्यापहर्तारंबालिनमवधीरितिकिन्धाकाण्डक-
थाऽभिहिता । कौश्वो अल्पीभूतौ कृशावितियावन् ।
तयोरन्योन्यविरहक्लेशकगीयसो-सीतारामयोरेकमव-
यवंसीतारूपंअवधी भृशंपीडितवानमीति । सीतावि-
रहदुःखातिशयवर्णनपरामुन्दरकाण्डकथावोधिता ।
कौश्वौकुटिलौराक्षसौतन्मिथुनादेककाममोहितंरावण-
मवधीरितियुद्धकाण्डकथामूचिता । दण्डकारण्यवासी-

ऋषिपत्नीदर्शनाभिलाषमोहितसीतापीडाभिधानेनोत्त-
रकाण्डार्थोपसंक्षिप्तः । ननुमृगपक्ष्यादिवधस्यव्याध-
कुलधर्मत्वान् कथमनपराधिनमेनमुनिःअप्रमहति
वक्ष्यति रामएवबालिवधप्रस्तावे । “प्रमत्तानप्रमत्ता-
न्वानरामांसार्थिनोभृशं । वध्यन्तिविमुखांश्चापिनच-
दोषोत्रविद्यते” इति । सत्यं । तथापि रतिपरवशता-
दशायां तद्वधोदोषएवेतिमुनेराशयः । सूचयतिहिर-
तिपरवशतांकाममोहितमितिपदेन । अतएवभारतेपा-
ण्डुप्रतिमुनि । “अस्वर्ग्यमयशस्यत्वमनुतिष्ठसिभार-
त ॥ कोहिद्विद्वान्मृगहन्त्याच्चरन्तंमैथुनवने” इति ।
नन्विदं मलयंगच्छतोमन्दरपथोपवर्णनं । यद्यमात्म-
नोवैलक्षण्यंपरमाप्रत्वंवक्तुमारभ्य स्वचरित्रवर्णनंकरो-
ति । ब्रह्मागमनवरप्रदानाद्रेवतदर्थवक्तव्यत्वान् । उ-
च्यते । श्रूयतामवधानेन । “अर्थत शब्दतोवाऽपि
मनाकाव्यार्थसूचन” इतिदर्शितरीत्याकाव्यार्थसूचन-
मित्याप्रन्थसंदर्भेणक्रियते । तथाहि । अकर्दममित्या-
दिना पावनंसमुद्रसेतुस्थलमुच्यते । तस्याभ्याशइत्या-
दिना तत्तीरमन्दोदर्यासहचरन्तंभोगानभुञ्जानं अन-
पायिनं चतुर्मुखवरप्रदानेनलब्धचिरायुष्कं चारुनिस्व-
नरस्यवीणादिविनोदं कौश्वयोरारक्षसयोर्मिथुनदं दर्श-
धर्मवलेनालोकितवान् तस्मादित्यादिना पापनिश्चयो
निश्चितरावणपाप । वैरनिलय हिरण्यकशिपुरावण-
शिशुपालरूपजन्मत्रयानुसारित्वात्सहजशात्रव । नि-
पीदन्यत्रसर्वाणिजगन्तीतिनिपादोविष्णुः । पुमांसंरा-
वणजघानेत्युच्यते । भार्यात्वित्यादिना मन्दोदरीप्रला-
पः । द्विजेन पुलस्त्यवंशत्वान् ब्राह्मणेन । ताम्रशीर्षेण
रत्नमुकुटधारित्वान् । पत्रिणा वाहनपरिच्छादमित्ता

स्यात् । तच्च श्रे स्फुटम् । तत्रमदेहध्वंस्वान्तर्यामिणपृच्छ । तदुक्तपद्मेगिवाशिवसवादेरामवैभववर्णनेचतुर्विंशेऽध्याये । “ततो जा-
नपदं कथिन्नाम काष्टविक्रयी । खवभूगर्हणद्वारावणस्यगृहोपिताम् । गर्हयामामवेदेर्हृदुत्तोलोकनिन्दक । तच्छ्रुत्वादेविचारे-
भोभीतो लोकापवादत । आहूयलक्ष्मणप्राहरामोर्जीवल्लोचन । शृणुमेवचनमुद्यसीतासंलयाकारणम् । वाल्मीकिनाथभृगु-
णाशतोस्मिन्किललक्ष्मण । तस्मादेनात्यजाम्यजजनेनावत्राकारणम्” इति । कत० प्रत्यक्षसहन्नुनिषादशापरूपोऽर्थस्तु स्पष्टएव ।
किञ्चनिनग सधैर्वर्षिगणत्रैलोक्यंसादयतिपीडयतीतिनिषाद तस्यसंबुद्धिर्हेनिषादरावण । यद्यस्मान् कौश्वमिथुनान् । अल्पीभावार्थक-
कुब्जे पचायन । कुब्जं । ततस्स्वार्थिकोऽण् । कौब्जं राज्यक्षयवनवासादिदुःखेनात्यलीभूत परमकाश्यंगतयन्मिथुनंसीतारामरूपं
तस्मादेकं सीतारूपं यस्मादवधी वधाभ्यधिकपीडाप्रापितवानसि तस्मात्त्वं प्रतिष्ठायालङ्कारपुरोपुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणा
प्रतिष्ठादत्तानामन पर मागमइतिवाक्यार्थसूचनम् ॥ शिरो० त्वमेतिनिषादविशेषणं त्वेन आत्मभिन्नेनरागादिना म बन्धनंयस्य
अनात्मभूतरागादिवशइत्यर्थः । “माचमातरिभोमानेवबन्धनेचप्रकीर्तित ” इतिमशब्दस्य बन्धनवाचकत्वं । त्वशब्दस्यान्यपरत्वंतु
सर्वादिगणप्रसिद्धम् । अत्रपक्षे अङ्घ्रिह भविष्यत्कालबोवकलुङ्चमिद्धइतिबोध्यम् ॥ मानिषाद् मानिनागवैविशिष्टाना प श्रेष्ठ-
परशुरामः तं आसमन्ताद्भावेन दतिखण्डयति वैष्णववनुस्सज्जीकरणादिनातद्वर्षं निवर्तयतीतिमानिषाद् तस्यबुद्धिः । इति बाल-

तस्यैवं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥
चिन्तयन्स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् ॥ शिष्यं चैवात्रवीद्वाक्यमिदं ग मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
पादबद्धोक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥
शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राह ग्रंथेष्टस्य तुष्टोऽभवद्दुःखः ॥ १९ ॥

सहितेन कुम्भकर्णेन्द्रजिदादिसहायसपन्नेन । कारुण्य जु
गुप्ता “जुगुप्साकरुणाघृणा” इतिनिघण्टु । अधर्मोय-
मितिरावणकृतोयमधर्मइति एतत्सर्वरावणवधवृत्तान्त-
मवलोक्यपौलस्त्यवधाभिधानं तद्विषयप्रबन्धनिरमिमी-
तेतिमानिपादेत्यस्याभायणार्थसंग्रहपरत्वचोक्तं । अथ
वा । अकर्दममित्यादिना गोदावरीतीर्थमुच्यते । तत्तीरे
पञ्चवत्यांगमस्यमीतयामहवर्तनं तयोरैकस्या सीता-
यारावणेनदुरासनाहिसनपीडनमित्येतत्सर्वमाश्वात्कृ-
त्य विधिचोदिनोमुनि सीतायाश्चरितमितितद्विषयप्र-
बन्धमकरोदित्यर्थः । तस्मिन्पक्षेअनपायिनमायन्तशू-
न्यं । चारुनिम्बनसर्ववेदान्तप्रवर्तकं । क्रौञ्चयो कृश-
योःतपस्विनो सीतारामयो पापनिश्चयोवैरनिलय नि-
पादोलोकहिसको रावण सीतामपजहार साचरुरोद ।
द्विजेनक्षत्रियेणताम्रशीर्षेणरत्नमुकुटारुणत पत्रिणाश-
रेणोपलक्षितेन सहितेनलोकहितपरेण । अन्यत्सर्वस-
मानं । मानिपादेत्याद्यर्थं शापार्थनदर्शितः ॥ १५ ॥
वीक्षत’ तन्मिथुनंवीक्षमाणस्य । ‘संज्ञापूर्वकोविधिर-
नित्य’ इतिवा चक्षिडोनुदात्तस्याडित्करणज्ञापितानि-
त्यत्वेनवा परस्मैपदं । एव मानिपादेयेय । ब्रुवत
क्रौञ्चीदृष्टामानिपादेत्येवंवदतइत्यर्थः । तस्य वाल्मीकि-
हृदि।अस्यशकुनेः एतत्पक्षिनिमित्तशोकार्तेनमया । व्या-

हृतमिदवाक्य किं किरूपमितिचिन्ताबभूव ॥ १६ ॥
प्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञ उहापोहसमर्थं प्रज्ञावप्राज्ञ ।
‘प्रज्ञादिभ्यश्च’ इतिस्वार्थेऽण । यद्वा । प्रज्ञाधी “धी
प्रज्ञाशेमुपीमति इत्यमर” । माऽस्यास्तीतिप्राज्ञ ।
“प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योण” इतिमत्वर्थीयोण । महाश्रासौ
प्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञ । मतिमान् शास्त्रज्ञानवान् । स.
वाल्मीकि । मति उत्तरश्लोकेवक्ष्यमाणनिश्चय
चकार । समुनिपुङ्गव । शिष्यमिदवाक्यमत्रवीक्ष
‘व्यासि’ इत्यादिनाद्विकर्मकत्व । अयोगव्यवच्छेद-
कण्वकार ॥ १७ ॥ शोकार्तस्य क्रौञ्चीशोकेनार्तस्य
मेप्रवृत्त मत्त प्रवृत्त अयमदर्भइत्यर्थः । पादबद्ध.
चतुर्भिर्पादैर्युक्त । अक्षरसम प्रतिपादसमाक्षर
तन्त्री वीणागुणः । लयः तौर्यत्रिकस्यैककालविराम
“नाशेसश्रेणेतौर्यत्रिकमाभ्येभवेइय” इतिरत्नमा-
ला । ताभ्यामसमन्वित तत्रयामारोप्यवाद्यैः नद्गातु-
शक्यइत्यर्थः । श्लोकोभवतु श्लोकलक्षणगलान्नतत्त्वान-
श्लोकशब्दाच्चोभवतु । नान्यथा श्लोकादन्य के-
वलपदसदभौनभवति । इतिमतिचकारेतिपूर्वेणान्वय
॥ १८ ॥ शिष्यः भगद्वाज । तस्यमुनेर्ब्रुवतः तस्मि-
न्मुनौब्रुवतिमति । यस्यचभावेनभावत्वक्षण” इत्य-
न्विन्नर्थपेष्टी । अनुत्तम सर्वगामायणार्थसंग्रहरूपत्वेन

काण्डकयामुचिता ॥ १५ ॥ **निल०** मयामुनिनाशान्तेनतपस्विनाजकुनिशोकात्तेनदृष्ट इत्यं कर तपोनाशकर क्रियात्-
मितिवीक्षतोऽन्तर्यामिप्रेरणयानिपादेयवेतोमहत्त्वसमावनया इत्यमानकौशेतेदुपरीत्यमभावनयाऽनिनिन्यमयशस्करमहापातके गो-
प्यविकर्षपापवृत्तमितिचिन्ताबभूव । यद्यथेतन्मन्वेदार्थाकिंकृतमेव तथापि कुशलवशेयनयाअस्यकाव्यस्वरूपान् तदुक्तिर्यैवमुपि ।
अन्यथा स्वचिन्ताया स्वापरोक्षत्वात् बभवेनिलिडसगति स्यात् । यद्वा गर्गचतुष्टयमायमुपोडातरूपस्यचिच्छिद्यस्य । वा मांकी-
योपोद्धानत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिः । पारोक्ष्यमारोप्यस्यमपि तयोक्तिरुपोद्धानत्वाद्येनानायेत्यन्ये । **विष०** इदवाक्य किं किरूप
गद्यपद्येवेतिचिन्ताबभूवेतिसबन्ध ॥ १६ ॥ **तिल०** अतः शोकार्तस्यशापरूपयथाऽनौचित्येनप्रवृत्तापिमेवमश्लोकोयशोश्लोकोभवतु
अन्यथा अयशोश्लोकोमाभूदित्यर्थः । “श्लोकोयशामपयेच” इतिनिघण्टु ॥ **शिरो०** तन्त्रीलयसमन्वित तन्त्रिणाशान्नाभिज्ञाना
इलंप्रतिष्ठानकृतमहत्त्वंतस्य य प्राप्ति तेनममन्वित युक्त । पादबद्धोक्षरसम पादबद्धोयउक्षर उक्षावृपभ्रमणौ रथेति वृषभश्रे-
ष्ठइत्यर्थः । तन्म तत्सदृश शोकार्तस्यमेप्रवृत्त श्लोक अन्यथा अन्यपरक नभवतु । यथाबद्धोवृषभ स्वस्थानादन्यत्रगन्तुंनशक्नो
ति तथाऽयश्लोक तात्पर्यविपरीभृतरघुना । अन्यत्रनगच्छत्वितिफलितोऽर्थः । “रथमुपेप्रकीर्तित” इतिकोशान् रथवद्
श्रेष्ठपर ॥ १८ ॥

[पा०] १ ड झ. ज स्येन्य २ घ यन्मनगा प्रा ३ ग तोय ६ ड. च. झ. वन्मुनि ।

सोऽभिपेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्यथाविधि ॥ तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥
 भग्द्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान्मुनिः ॥ कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगामह ॥ २१ ॥
 स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मविन् ॥ उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥
 आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः ॥ चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
 वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यतः ॥ प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥

स्वापेक्षयोत्तमान्तररहितं । वाक्यमानिपादेत्यादिकं ।
 संहृष्टः सन । प्रतिजग्राह वाग्विधेयचकारेत्यर्थः । गु-
 रुः । वाल्मीकि तस्य तुष्टोऽभवन् स्वश्लोकधारणात्त-
 स्मिन्प्रीतोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ततः शिष्यविषयम-
 तोपानन्तरं । सः मुनिः । तस्मिन्तीर्थे अर्द्धममि-
 दंतीर्थमित्यादिनावर्णितेतीर्थे । यथाविधि विधिमत-
 क्रम्य । अभिपेकं माध्याह्निकस्नानं । कृत्वा । तमेवार्थं
 अवशान्श्लोकोत्पत्तिरूपमेवार्थः । चिन्तयन्सन । उपा-
 वर्तत आश्रममागच्छन् । अभिपेकविधिस्तुव्यासस्मृ-
 तौविशेषतोदादिशतः । "ततोमध्याह्नमयस्नानार्थमृद-
 माहरेत् । पुष्पाक्षतान्कुशतिलान्गोमयगन्धमेवच ।
 नदीपुदेवगवातेपुनटाकपुसरम्मुच । स्नानमसाचरेज्जि-
 ल्यंनदीप्रस्रवणेपुच । मृदकयाशिर श्राल्यद्वाभ्यानाभे-
 स्तथोपरि । अधश्चतमृभि श्राल्यंपादौपद्भिस्तथैवच ।
 मृत्तिकाचसमादिष्टात्वाद्र्मिलकमात्रतः । गोमयस्यप्र-
 मार्णतत्तेनाङ्गलेपयेत्ततः । लेपयेदथतीरस्थन्लङ्घनै-
 वमन्त्रतः । प्रक्षाल्याचम्यविधिवन्तः स्नायात्ममाहितः ।
 अभिमन्त्रयजलमन्त्रैरद्विद्धैर्वारुणैः शुभैः ॥ आपोनागा-
 यणोद्भूतास्ताण्वास्यायनं पुनः । तस्मान्नारायणदेवं-
 स्नानकालेस्मरेद्बुधः । प्रक्षयसोद्धारमादित्यत्रिन्मज्ज-
 जलाशये । अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वपुष्पजलान्वितं ।
 प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमृग्यजु सामरूपिणं ॥ इत्यादि ॥ २० ॥
 ततः मुनेरुपावर्तनानन्तरं । विनीतः विनयसपन्नः ।

श्रुतवान् शास्त्रवान् अवधृतवान्वा । "श्रुतंशास्त्रावधृ-
 तयो " इत्यमरः । धृतगुरुश्लोकइत्यर्थः । मुनिः
 मननवान् । भग्द्वाज भग्द्वाजाख्यः शिष्यः । पूर्ण ज-
 लपूर्णं । कलशमादाय । पृष्ठतः पश्चान् । अनुजगाम ।
 अनुगमनोक्तौपृष्ठतइत्युक्तिरव्यवधानमूचनायाः ॥ २१ ॥
 सः वाल्मीकिः । शिष्येणसह । आश्रमपदं आश्रम-
 स्थानं । प्रविश्य । धर्मविन् कृतदेवपूजादिवर्मः । उप-
 विष्टः कृतसुखासनः सन । ध्यानं अवशोत्पन्नश्लोकवि-
 पर्याचिन्तां । आस्थितः प्राप्तपञ्चमनः । अन्याः कथाः
 पुराणपारायणानि । चकार ॥ २२ ॥ लोककर्ता लो-
 कस्रष्टा । प्रभुः स्वामी । चतुर्मुखः वेदचतुष्टयोच्चार-
 णोपयोगिमुखचतुष्टयः । महातेजा महाप्रभावः । ब्र-
 ह्मा । मुनिपुङ्गवः नारदोक्तवैभववाल्मीकिः । द्रष्टुंकुतू-
 हलात्स्वयमाजगाम स्वस्थानस्थितपरायणप्रवर्तन-
 समर्थोऽप्यादरातिशयेनस्वयमेवाजगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 अथ ब्रह्मागमनानन्तरं । त ब्रह्माणं दृष्ट्वा सहसाउत्था-
 य "ऊर्ध्वप्राणाद्युत्क्रमन्तेयूनः स्थविरागते । प्रत्युत्था-
 नाभिवादाभ्यापुनस्मान्प्रतिपश्यते " इतिवचनान् स्व-
 प्राणाउत्क्रामेयुरितिसहस्रोत्थायेत्यर्थः । परमविस्मितः
 सन । वाग्यतः यतवाक् । आहिताश्यादित्वात्परनि-
 पातः । प्रयतः नियतमनस्कः । प्रकृष्टः अञ्जलिर्यस्या-
 मौप्राञ्जलिः मचभूत्वा । तस्यौ स्थितवान् ॥ २४ ॥

तनि० तमेवार्थंशापापदेहेनप्रज्ञम्यवाक्यम्यञ्जितंलोकोत्तरचमन्कारलक्ष्मीपतिप्रतिष्ठारूपः ॥ २० ॥ तिल० मुखतोऽन्या
 कथाश्चकार मनसातुशापार्थक्योक्तविषयं यानमास्थितः ॥ २२ ॥ तिल० अथचिन्तानिर्वर्तयितुं ब्रह्मागमनमाह— आजगा-
 मेति । स्वयंप्रभुः अनन्यमुखनिर्गन्तकतया सर्वलोकमृष्टपुष्टयोगिज्ञानैर्व्यादिशक्तिमान् अतएव भृगुदिलोकनिर्माता त चिन्ता-
 क्रान्तः ॥ २३ ॥ तनि० परमविस्मितः । प्रथममनर्किनंनारदागमनं । तनोलोकोत्तरविषयप्रदः । तदनुसृतमुत्तरः । अतर्किन-
 मेवशकुनिमिथुनदर्शनः । तत्रच करणरमोदयः । एतन्मयं देवतन्त्रमिति विस्मितः । अनन्तरं अनर्कितचतुर्मुखागमनेनपरमवि-
 स्मितः ॥ तिल० प्रयतः अतिनम्रः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ख. ज. तमेवं २ ग. वान्मुने. ३ ख. ज. वान्गुरो ३ च. प्रयतं. ख. दृष्टवान्मुनि ४ ग. प्रणतो

पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः ॥ प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वाऽनामयमव्ययम् ॥ २५ ॥

अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ॥ वाल्मीक्ये महर्षये संदिदेशासनं ततः ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने ॥ २६ ॥

उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षालोकपितामहे ॥ तद्वत्तेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ २७ ॥

पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणवृद्धिना ॥ यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥ २८ ॥

शोचन्नेव मुहुः क्रौञ्चीमुप श्लोकमिमं पुनः ॥ जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ २९ ॥

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् ॥ श्लोक एवं त्वया वद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥

मुनिः तदेवं ब्रह्माणं । पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः पाद्यं पा-
दोदकप्रदानं अर्घ्यं अर्घजलसमर्पणं वन्दनं स्तुतिः प-
तेरुपचारैः पूजयामास । एतं ब्रह्माणं । अन्वादेशेऽद-
मणनादेशः । विधिवन् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रणम्य । अ-
व्यय अविच्छिन्न । अनामयं कुशलं । पृष्ट्वा च पूज-
यामासेतियोजना । प्रणामशास्त्रं ' मनोबुद्धयभिसा-
नेनसहस्यधरातले । कूर्मवच्चतुर पादाङ्गिरस्तत्रैव-
पञ्चमं । प्रदक्षिणममेतेनह्येवंरूपेणसर्वदा । अष्टाङ्ग-
ननमस्कृत्यद्युपविश्याग्रतः प्रभो ' इति । यद्वा तमे-
नंदेवंविधिवत्प्रणम्यानामयंपृष्ट्वाचपाद्यार्घ्यासनवन्दनैः
पूजयामास । वदिअभिरादनस्तुत्योरितिधातु ॥२५॥
अथेतिसार्धश्लोकएक । अथ पूजानन्तरं । भगवान्
ब्रह्मा । परमार्चिते परमयथाभवतितथावाल्मीकिना-
र्चिते । ब्रह्मोपवेशार्थपूजिते । आसने विष्टेर । उपवि-
श्य स्थित्वा । महर्षये वाल्मीक्ये । आसन उपवेशन ।
संदिदेश आज्ञापयामास । सोऽपि ब्रह्मणासमनुज्ञात-
सन । आसने उचिततीक्ष्णमने । उपाविशन् । आस-
नानुज्ञानं लोकहितार्थमनेनकाव्यंकारयितु । वाल्मीक-
येमहर्षयइत्यत्रायुजिपादेपञ्चावक्रस्यगणनियमाभावा-
त्तथोक्त । नन्वर्धत्रयकरणमीदृशं करवाण्यहमित्यनेन

विरुध्यते । मैत्र । लेखकदोषेणार्धान्तरपतनमभवत् ॥
२६ ॥ लोकपितामहे तस्मिन् साक्षान् प्रत्यक्षतया ।
उपविष्टेऽपि तदा तद्वत्तेन क्रौञ्चहन्तनगतेन मनसा ध्या-
नमास्थितः तद्विषयचिन्तामकरोत् ॥ २७ ॥ वैरग्रह-
णवृद्धिना वैरेणक्रौञ्चग्रहणवृद्धिना । पापात्मना पाप-
स्वरूपेणव्याधेन । कष्टं कुत्सितं कर्म । कृतं । कथमि-
त्यत्राह—यइति । योव्याध । तादृशं रतिलालसमि-
त्यग्राह्यलोक्ति । चारुरव रम्परतिक्रान्त । क्रौञ्चं ।
अकारणान् निष्कारण । ' निमित्ताकारणहेतुनाप्रयोगे-
सर्वासाप्रायदर्शन ' इत्युक्ते पञ्चमी । हन्यात् हन्तुं-
शक्तयान् । शकिलिङ् ॥ २८ ॥ शोकपरायः । क्रौ-
ञ्चवददर्शनेनदुःखपरवशः । पुनः क्रौञ्चीगतमनाभू-
त्वा क्रौञ्चीविचिन्त्येत्यर्थः । मुहुः शोचन्नेव वाल्मीकिः
इमं मानिपादेत्यादिश्लोक । अन्तः मनसि । उपजगा-
वित्यन्वयः । ' व्यवहिताश्च न्युपमर्गस्यव्यवहित-
प्रयोगः ॥ २९ ॥ ततः मनसि श्लोकपाठश्रवणानन्तरं ।
मुनिपुङ्गवप्रहसन मन्त्रियोगेनसृजिह्वाप्रेषवतीर्णोमर-
स्वतीमयनजानातीतिप्रहसन । उवाच । मानिपादेत्य-
स्यश्लोकत्वनिश्चयद्रढयति—श्लोकइति । त्वया वद्ध
मानिपादेत्यादि । श्लोकएव । अत्र श्लोकविषयः ।

तिल० एनमित्वाद्युत्तरान्वयि । अनामयः आमय पीडनद्रुति । अव्ययः व्यवहीन । तपडतिशेपः । एतेन "ब्राह्मणकुशलपुच्छ-
श्चत्रवनुसमाभयम्" इत्युक्ते ब्राह्मणप्रत्ययप्रत्ययान्ताचारविहृतं तदेवमित्यनेनैवास्ति एनमित्यस्यव्यव्यापान्तथ्येव्यापाम् ।
विपम० अनामयः अनामयोपलक्षितः अव्ययः नित्यगच्छः कुशलः ॥२५॥ **शिरो०** तद्वत्तेन रघुनाथन्यानाविष्टेनव ॥२॥ **तिल०**
हन्यात् हन्तवानित्यर्थेछान्दसम् । पापात्मनेति । मयेतिशेपः । तपोनाशमपादकशापनि गार्ग्येनकष्टकृतनिर्निवार्यः ॥ **शिरो०** यः
व्याध चारुरवमनोहरशब्द तादृशं पृष्ठात्विशेषणविशिष्टं क्रौञ्चअकारणाद्वन्यान् अहन्तस्य उग्रमोपडतिउत्तरेणान्वयः ॥२८॥
शिरो० उप व्यावस्यसमीपे क्रौञ्चीशोचन्नेवअह इमं धर्मकर्मानपादेति श्लोकं जगौ अवदम्, "वदुःखमदपुनस्तान्मयमनाकलाहम्" ॥
इतिवत् लिट्प्रयोगः । अन्तर्गतमना अन्तः अन्तरङ्गायगतनिविष्टमनोयस्यतादृक् शोकपरायणः शोकात्परः सकारणशोकमवबन्ध-
शून्यः नारदोपदिष्टरघुनाथः तस्मिन् अयनेनस्थितिर्यस्यस्य आगमितिशेपः ॥ २९ ॥ **तनि०** श्लोकव्ययशोभित्युक्तपद्यमेवतनु-
केवलपदसमुदायः नापिकेवलनिपादशापरूपाः ॥ ३० ॥

[पा०] १ घ. विधिवच्चैनमामयः २ ड झ पृष्ट्वाचैवनिगमय ३ ख पविष्टो ४ झ कये च कृपये ५ ख ग.
न तदा ६ घ कृतमिदं ७ ड झ एवास्म्यव्य

मच्छन्दादेव ते ब्रह्मप्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३१ ॥
 धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ ३२ ॥
 रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ रामस्य सहस्रमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३३ ॥
 वेदेह्याश्च यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ॥ तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३४ ॥
 न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ॥ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकवद्वा मनोरमाम् ॥ ३५ ॥
 यावत्स्यास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ॥ तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ३६ ॥

विचारणा चिन्ता । नकार्या ॥ ३० ॥ अकारणकार्योत्पत्तिकृतविस्मयवारयति—मदिति । हे ब्रह्मन् . ते इयं सरस्वती मानिपादेत्यादिरूपा । मच्छन्दादेव मदभिप्रायादेव । ननु कारणान्तरान् प्रवृत्ता । प्रवर्तनप्रयोजनमाह—रामस्येति । हे ऋषिसत्तम “नानृषिः कुरुते काव्यं” इत्युक्तीत्याप्रतिलब्धकाव्यनिर्माणशक्तिक । सर्वं रामस्यचरितं रामचरितविषयप्रबन्धं । कुरु । ईदृशं श्लोकैरिति शेष । ईदृशं करवाण्यहमित्यनुवादान् ॥ ३१ ॥ एवं सामान्येन रामचरितविषयप्रबन्धनिर्माणमनुज्ञायसंक्षेपकरणमादिशति—वर्मेति । अत्र विशेषणै प्रबन्धनाय कस्य रामस्य नायकगुणादर्शिता । नायकगुणवर्णनेन हि काव्यं प्रथते । उक्तं हि भोजेन “कवेरल्पापि वाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णावतंसति । नायकोयदेव ष्येतलोकोत्तरगुणोत्तर” इति । नायकगुणान्तु “महाकुलीनतौज्ज्वल्यं महाभाग्यमुदारता । तेजस्विताविदग्धत्वं धार्मिकत्वादयोगुणा.” इत्युक्ता । तत्र धर्मासनइत्यनेन धार्मिकत्वमुक्तं । लोके लोकमध्ये । गुणवत बहुगुणकस्य । अनेन उदारतोक्ता । रामस्येत्यनेन तेजस्वित्वमौज्ज्वल्यच । धीमतइत्यनेन पण्डितत्व । धीरस्येत्यनेन वसुधाराधुरंधरत्वरूपं महाभाग्यं । अन्यद्गुणशब्देन ज्ञेयं । एवंभूतस्य रामस्य वृत्तं चरित्रं । “वृत्तं पश्ये चरित्रे” इत्यमर । यथा येन प्रकारेण । नारदान् ते त्वया । श्रुतं । तेन प्रकारेण । कथय संक्षेपेण कथय-

त्यर्थ ॥ ३२ ॥ पुनर्विस्तरेण रामचरित्रवर्णनं नियोक्ष्यमाणस्तद्विषयज्ञानलाभमनुगृह्णाति—रहस्यमित्यादिना । श्लोकद्वयमेकवाक्यं । धीमतइति रहस्यवृत्तसंभवे हेतुतयोक्तं । सुमित्राया अपत्यं पुमान्सौमित्रि । बाह्मादित्वादित्त्वं । सहस्रमित्रे सौमित्रिसहितस्य । धीमतस्तस्य रामस्य । रहस्यं अनितरविदितं च । प्रकाशं सर्वविदितं च । यद्वृत्तं । राक्षसानां रावणादीनां च । सर्वशः सर्वप्रकारं रहस्यप्रकाशरूपं यद्वृत्तं तन् । वेदेह्या सीतायाश्च । अपिशब्दाद्भरतादीनां च । प्रकाशं । यदि वा रहो रहस्यं वा । यद्वृत्तं तच्च सर्वमविदितमपिनारदमुखेनाज्ञातमपि । तेविदितं भविष्यतीति योजना ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ एवं यथार्थदशित्वमनुगृह्य यथार्थादित्वमनुगृह्णाति—नेति । अत्र करिष्यमाणे काव्ये ते वाक्काचिदपि किंचिदपि वाक्यमित्यर्थः । अनुता बाधितार्था । न भविष्यति । यद्वा । वाक् पदं । कदाचिदपि । अनृता दुष्टा । न भविष्यति । तेन काव्यदोषत्वेनोक्तपदवाक्यतदर्थदोषशून्यत्वमुक्तं । अतः रामकथां रामविषयप्रबन्धकल्पनां । कुरु । काव्यनिर्माणप्रयोजनमाह । पुण्यां पापहरां । प्रयोजनान्तरमाह । मनोरमां शब्दश्रवणसमन्तरमेव विगलितवेद्यान्तरमानन्दं जनयन्तीमित्यर्थः । श्लोकवद्भामित्यनेन गद्यप्रबन्धेभ्यो हर्षचरितजार्तायेभ्यो मिश्रप्रबन्धेभ्यो नाटकादिव्यश्रव्यावृत्तिरुक्ता ॥ ३५ ॥ यशोपिकाव्यनिर्माणप्रयोजनमित्याह—

तनि० मच्छन्दात् भगवच्छन्दानुवृत्तमन्यकपादेव ननु घुणाक्षरन्यायान् । प्रवृत्ता “स्वयमेवागतावरा” इति स्वारसिकतया प्रवृत्ता । इयं रामभावात्कारवस्तुभेदभिन्नवर्निममुदायाश्रयतया प्रवृत्ता । सरस्वती मृगनाविति वानोरुपन्न सरदशब्द प्रवाहेवर्तते । सरोम्यान्मतिमरस्वती । तेनानगलप्रवाहनासर्वतोमुखत्वमुक्तं । रुद्रादेवताविशेषोक्तिः । वागधिष्ठानदेवतैव जिह्वा प्रवर्तत इति भावः । गम्यन्तीत्यनर्वाहिनो वृत्तान्याकाव्यस्यानेकवर्णनिर्गमितत्वं व्योत्यते । रामस्य रमनार्थं रमन्तेऽत्रेति च स्वयमानन्दपूर्णतया स्वनरममयितृत्वं तन्मिदं । एतेन “नायकोयदिव ष्येतलोकोत्तरगुणोत्तर” इति प्रमिदलोकोत्तरनायकत्वव्योत्यते । कृत्स्नचरित्रं गद्यप्रकाशान्मकं सर्वचरित्रं च कुरु राममन्त्रानुसन्धानजनितजन्मपरिशुद्धिस्त्वमेव कुर्वित्यर्थः । ऋषिसत्तम जन्मान्तरसहस्रतपोध्यानादिपरिपक्वक्रयायनयानिधनभगवद्रक्तिपरीवाहप्रवृत्तगमावताररहस्यज्ञानेन चिकीर्षितप्रबन्धे सामर्थ्यं त्वं वास्तीति भावः ॥ ३१ ॥ शिरो० यद्वा अलोकेषु प्राकृतलोकविलक्षणैर्पुर्वकृष्टादिपुगीयमाना गमायणकथा यावत्काल गिरयः पर्वताः सरितो नद्यश्चास्यास्यन्ति तावत्कालमहीतले प्रचरिष्यति त्वन्नाम्ना प्रचारप्राप्स्यति अतएव महीतलेऽस्य नवैवैवार्थम् ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ख. श्रीरामचरित २ ज. लोकनाथस्य. ३ ख. वीरस्य ४ घ. तत्त्वेन, इ. रामस्य. ४ घ. ह्याश्वापि

यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ॥ तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ततः सशिष्यो वाल्मीकिमुनिर्विस्मयमाययौ ॥ ३८ ॥
 तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ॥ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ३९ ॥
 समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गतिं महर्षिणा ॥ सोऽनुव्याहरणाद्भ्यः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥
 तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥
 उदाग्वृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् ॥
 समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदाग्वृत्तार्थमुनिः ॥ ४२ ॥

यावदिति । गिरयः सरितश्च । महीतले भूतले । याव-
 त्स्थास्यन्ति । तावत् । रामायणकथा रामायणरूपा क-
 था । लोकेषु सप्रसु । प्रचरिष्यति । यावत्त्वन्प्रबन्ध-
 प्रचारस्तावत्तत्र यशो भविष्यतीतिहृदय ॥ ३६ ॥ यश-
 सःस्वतोऽपुरुषार्थत्वात्फलमाह—यावद्रामेति । किंच
 त्वत्कृता रामस्यकथा । यावत्प्रचरिष्यति तावत् ।
 मल्लोकेषुमध्ये यावच्छरीरपातं अध भूमौ । तदुपरि
 ऊर्ध्वं च । निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥ तत्रैव आसन्नपत्र
 ॥ ३८ ॥ ततः मुनिर्विस्मयानन्तरं । सर्वे तस्य वा-
 ल्मीकेः । शिष्याः । मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः सन्त । इमं
 मानिपादेतिश्लोकं । पुनर्जगुः । भृशंविस्मिता अत्य-
 न्तंविस्मिता सन्त । “अव्ययमात्रस्यसमासेतुलोपः”
 इतिमलोपः । प्राहुश्च अन्योन्यमिदमद्भुतमितिप्रा-
 हुश्चेत्यर्थः । आश्रमएवस्थिताभ्यांकुशलवाभ्याभर-
 द्वाजेनचात्रवहुवचनं ॥ ३९ ॥ यः । समाक्षरैरिति
 विषमवृत्तव्यावृत्तिः । चतुर्भिरित्यर्थसमवृत्तव्यावृत्तिः ।
 पादैश्चतुर्थांशैः । महर्षिणा गीतः उक्तः । स
 श्लोकः । अनुव्याहरणान् शिष्यैः पुनः पुनर्व्यवहिय-
 माणत्वान् । भूयः श्लोकत्वमागत इति । पूर्वश्लोकल-
 क्षणलक्षितत्वान् श्लोकत्वंगतः संप्रतिश्लोक्यमानत्वान्

पुनः श्लोकत्वगतइत्यर्थः । श्लोकः श्लोकत्वमागत इतिपा-
 ठे श्लोककृतश्लोकएवश्लोकइत्युच्यतइतिज्ञेयः । यः श्लोकः
 महर्षिणामसमाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्यद्वः श्लोकः क्रौञ्चीविप-
 यः तादृशश्लोकत्वमागतः सश्लोकवेगादुत्पन्नइत्यर्थः ।
 कथमवगम्यते । अनुव्याहरणान् । अनु पश्चान् श्लो-
 कानन्तरं उच्चारणान् श्लोकमतिजानत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥
 अधमुने कृतिप्रणयनविषयसकल्पमाह—तस्येति । भा-
 वितात्मनः चिन्तितपद्ममात्मनः । अनेनागमकर्तव्यं
 विघ्नविघानकमङ्गलमुनिना आचरितमिदमुक्तः । तस्य
 वाल्मीके । इयवृत्तिर्जाता ॥ इदंशब्दार्थमाह—कृत्स्न-
 मित्यादिना । सवगमायणान्यकाव्यः । ईदृशः मानि-
 पादेतिश्लोकप्रकारैः श्लोकैः । करवाणि इतिइयवृद्धिरि-
 त्यन्वयः । ईदृशैरिति प्रायिकाभिप्रायमेतन् । वृत्तान्त-
 राणामपितत्रतत्रप्रयोगान् ॥ ४१ ॥ अथयथासकल्प
 काव्यरचनामाह—उदारेति । क्षीरगम्यासीति कीर्ति-
 मानः । अनेन “काव्ययशसोऽयं कृतव्यवहारविदेशिवेत्-
 रश्नये । सद्यः परनिर्धृतयेकान्तामस्मिन्तयोपदेशयुजे”
 इत्यालंकारिकोक्तकाव्यप्रयोगेनैवमस्ययशःप्रधानं प्र-
 योजनमिति दर्शितं । काव्यनिर्माणानन्तरं भाविनो-
 यशसः पूर्वभावोक्त्याऽतिशयोक्तिरुक्ता । उदारगमहती

शिरो० मल्लोकेषु ममलोकोद्दर्शनं येतुपेयुस्थानेषु निवत्स्यसि । मममीपएव त्वा निवामविश्यामीत्यर्थः । एतेनवाल्मीकिमु-
 खनिस्मृतगमायणकथातिशुश्रूषा ब्रह्मणोऽस्तीति ध्वनितम् ॥ ३७ ॥ **तिल०** अनु अतिशयितश्लोकान्यनन्तरव्याहरणान्भूयः
 श्लोकविपुलः श्लोकएवश्लोकत्वप्राप्तइति वयमन्यामहेइतिप्राहुरितिपूर्वेणसकन्वः । उपेक्षाचैव । तेनास्य श्लोकस्य कर्णरसमयत्वं
 ध्वनितम् । अत्र नष्टकौशालंवनकः क्रौञ्चीविरावानुदापित निपादविषयकोव्यभिचारिश्च “मानिपादः” इत्यादिवाक्यानुभाषिकः
 कर्णोरसइतिबोध्यम् ॥ ४० ॥ **तिल०** ईदृशं “मानिपादः” इतिवत् कर्णरसप्रधानंनित्यं । अनेनान्येसमा अत्रगुणीभूता
 इतिध्वनितम् । **शिरो०** ईदृशं “मानिपादः” इतिवद्भानयोग्यं पर्य ॥ ४१ ॥ **तिल०** उदारमस्यद्वन् चरित उदारवायचरितं
 तदुपायबोधकं पदैः । मनोरमं श्रुतिकटुलादिदोषरहितं अस्य यशस्विनोगमस्यदायरथेगमस्यनागदोषदिष्टम् । श्लोकशतैरिति-
 शतशब्दोऽनन्तवाची । **शिरो०** उदारवन्नार्थपदैः उदारा अभिप्रायदानात् वृत्तार्था रघुनाथचरितरूपार्था येपु तान्येव
 पदानितैः “उदारोदानमहतो” इतिश्लोकः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ घ मम लोके २ क—स भगवान्मुनिः, ३ क—स श्लोकः श्लोकत्वं, ४ ड, च, ज, झ, महर्षेर्भा ५ घ,
 च, छ, तदस्य ६ ड झ मुदारदर्शनः,
 वा, रा, ६

तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ॥

रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २

धीर्यस्यासौ उदारधी । “उदारोदात्तमहो.” इत्यमरः । तेन कवित्वबीजभूता निपुणतोक्ता । तदुक्तंकाव्यप्रकाशे “शक्तिर्निपुणतालोककाव्यशास्त्रायवेक्षणान् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासइतिहेतुस्तदुद्भवे” इति । मुनिः मननशील । अनेन विविक्तसेवित्वमरोचकित्वंचोक्तं । तदुक्तंवाग्मनेन “द्वयेहिकवय अरोचकिनः सृष्ट्वाऽभ्यवहारिणश्च” इत्यादि । तदा ब्रह्मवरप्रदानानन्तरकाले । अनेनकवित्वंहतुभूताशक्तिरुक्ता । यशस्विनोपिरामस्य यशस्कृत् । तदुक्तंदण्डिना “आदिराजयशोविममादर्शप्राप्यवाङ्मयं तेषामसन्निधानेपिनस्वयंपठयनइयति” इति । इतरकीर्त्यपेक्षयाकाव्यनायकत्वकृताकीर्तिरनुपमेयार्थः । काव्यं । कविलोकोत्तरवर्णननिपुण । कवेः कर्मकाव्यं शब्दार्थयुगलं । तथोक्तं “सगुणौसालंकारौशब्दार्थौदोषवर्जितौकाव्यं” इति । अत्रकाव्यशब्देनकाव्यसंदर्भरूपमहाकाव्यमुच्यते । तल्लक्षणमुक्तकाव्यादर्शं “सर्गवन्धो महाकाव्यमुच्यतेतत्स्यलक्षण । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवाऽपितन्मुख्य । इतिहामकथोद्भूतमितरद्वारसश्रयं । चतुर्वर्गफलायतंचतुरोदात्तनायक । नगरार्णवशैलतुचन्द्रार्कौदयवर्णनं । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलंभैर्विवहैश्चक्रुमारोदयवर्णनं । मन्त्रवृत्तप्रथाणाजिनायकाभ्युदयरपि । अलंकृतमसक्षिप्रसमावनिरन्तरं । संगैरनतिविस्तीर्णैश्चाव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्रभिन्नसर्गान्तरुपेतलोकरजनः । काव्यकल्पान्तरस्थायिजायतेसदलंकृति” इति । एवंभूतंकाव्यंश्लोकशतैरवयवैश्चकार । श्लोकशब्देनगद्यपद्यमिश्रप्रबन्धेषुस्वप्नस्थपद्यरूपतादर्शिता । शतैरित्यनेन शतकादिभुद्रप्रबन्धव्यावृत्तिरुक्ता । बहुवचनार्थचस्वयमेवविवरिष्यति “चतुर्विंशत्सहस्राणि” इति ।

कीदृशैः श्लोकशतैः । उदारवृत्तार्थपदैः उदाराणिमहान्ति वृत्तार्थपदानियेपातं । वृत्तानिपण्यावक्रोपजातिवंगस्थवसन्ततिलकादीनि । तेषामुदारत्वंनामनतत्तन्माभिव्यञ्जकत्वं । अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या । तेषामुदारत्वद्राक्षापाकनारिकेलपाकरसालपाकेषुद्राक्षापाकवत्त्वं । एतल्लक्षणमुक्तरुद्रेतेन “द्राक्षापाक सकथितोवहिरंत स्फुरद्रमः” इति । पदानि वाचकलक्षकव्यञ्जकानि । तेषामुदारत्वं “यापदानापरान्योन्यमैत्रोशय्येतिकथ्यते” इत्युक्तलक्षणशय्यावत्त्वं । पुन कीदृशैः । मनोरमै रमणीयै । अनेन वैदर्भीर्गाङ्गीपाञ्चालीचेत्युक्तामुगीतिपुवैदर्भीरीतिमत्त्वमुक्तं । तल्लक्षणंचोक्तं “वन्धवपारुष्यरहिताशब्दकाटिन्त्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासाचवैदर्भीरीतिरिष्यते” इति । समाक्षरैः प्रतिपादंसमानाक्षरैः । अनेन विपमवृत्तादिरूपताव्यावृत्ता ॥ ४२ ॥ एवंप्रबन्धनिर्माणमभिवायकुशलवादिभ्यस्तत्प्रतिपादनंसप्रहेणदर्शयति—तदिति । स्वप्नस्थस्योत्तमकाव्यत्वप्रदर्शनायनिर्दोषत्वमाह—उपगतसमाससन्धियोगमिति । समासास्तत्पुरुषादयः सन्धयः संहिता । योगः पदव्युत्पत्तिः । उपगताः शास्त्रानुरूपेणप्राप्ता समाससन्धियोगायास्मिन्नतत्तत्थोक्तं । अनेन समासदोषसन्धिदोषपददोषशून्यत्वमुक्तं । प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेनैतत्सर्वदोषराहित्यस्योपलक्षणं । अथकाव्यगुणानप्राधान्येनदर्शयति—समेति । समैमधुरैरुपनतार्थैर्वाक्यैर्वर्द्धरचितं । तत्रसमतालक्षणमुक्तंदण्डिना “समबन्धेष्वविपमंतैर्मृदुस्फुटमध्यमाः” इति । माधुर्यलक्षणंचतेनैवोक्तं । “मधुरंरसवद्वाचिवस्तुन्यपिरसस्थितिः । येनमाद्यन्तिधीमन्तोमधुनेवमधुव्रताः” इति । उपनतार्थत्वं अर्थव्यक्तिः । तत्स्वरूपंचतेनैवोक्तं “अर्थव्यक्तिरेमेयत्वमर्थ-

तीर्थो० सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्ध सम सवोपादानवन्धेनमर्वाणुराग मधुर आनन्दैकरम उपनत नित्यापरोक्षनया प्राप्त । यन्साक्षादपरोक्षाद्भवेतिधृते । अर्थ श्रीरामब्रह्मरूपायः येषातैर्वाक्यैर्बद्धम् ॥ तिल० एवकाव्यनिर्माणमुक्त्वातत्रथोतूनमिमुखीकरोति—तदिति ॥ इहशस्यापिमिव्यार्थकत्वेऽनुपादयत्वस्यादत्ताह । मुनिप्रणीतं ब्रह्मानुग्रहप्राप्तमत्यवागुपिप्रणीतम् । पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिमायनन्वतु रघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव । दशशिरसश्चवमिलनेन वनान्तमिदं श्रोतव्यमितिमुचितम् । तेनैवमूचितफललाभात् । उत्तरकाण्डेनसखिलं भारतस्यहरिवंशवत् । अतएवाग्रिमसंगं वनसचरणपथन्तवृत्तान्वेषणमेवसमाधिनारुपेवैश्यतीतिप्राच । परेनुदशशिरसोवधचेल्यन्वयः । चैनसीतात्यागादिरूपोत्तरकाण्डार्थावृत्तान्तसमग्रइत्याहुः ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

वाल्मीकिना ब्रह्मप्रसादाद्योगेन यावदर्थपरोक्षीकरणपूर्वकं काण्डसंस्कृतमकश्रीरामायणप्रणयनम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मोत्तमा धर्ममंहितम् ॥ व्यक्तमन्वेपते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥
उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ॥ प्राचीनाग्नेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेपते गतिम् ॥ २ ॥
रामलक्ष्मणसीताभी राज्ञा दशरथेन च ॥ सभार्येण सगप्रेण यन्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥
हसितं भाषितं चैव गतिर्या यच्च चेष्टितम् ॥ तन्मर्व धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥

स्य " इति । रघुवंश्यारघवन्मेघवरोरामसत्त्वरितं तच्च-
रितविषयकं । मुनिनावाल्मीकिनामयाप्रणीतं । मुनि-
नानारंजनवाप्रणीतं । दशरथस्य रावणस्य वधमधिकृ-
त्यकृतं ग्रन्थं । " अतिकृत्यकृतग्रन्थे " इति विहितस्या-
णोलुप् । निशामयध्वं निशामयध्वं निशामयध्वमिति
न्यशामयतेत्यर्थः । " क्रियासमभिहारे लोदोलोहोहि-
स्योवाचतध्वसो " इति तद्धर्मोहिंस्वादेशस्यैककल्पक-
त्वान्ध्वमपाक्षिकस्वादेशाभावः । " मितान्हस्य " इति
विहितस्य हस्यस्य ' मन्त्रापूर्वकोविधिरनित्य " इति
अनित्यत्वान् तदभावः । कितुणिचिदीर्घण्व ।
अश्रावयदित्यर्थः । शिष्यानिनिशेषः । " णिचञ्च " इत्यात्मनेपदः । यद्वा । मुनि रघुवरचरितचकार ।
तन्निशामयध्वमिति शिष्यान्प्रतिपरोक्षतयोच्यते । श्र-
वणेपि चरितस्य दर्शनसमतया भातान्निशामयध्वमित्यु-
च्यते । " चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् " इति हि
वक्ष्यते । पूर्वश्लोके वंशस्थवृत्तं । " जतौ तु वंशस्थमुदीरि-
तं जतौ " इति लक्षणम् । अत्र पुष्पिण्याप्रावृत्तं । " अयु-
जिनयुगारफतोयकारोयुजिचनजौ जरागात्रपुष्पिण्याप्रा " इति
लक्षणम् ॥ ४ ॥ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्सर्गे स्वग्रन्थस्यात्यन्तादरणीयत्वद्योतनाय प-
रमाप्रत्वरूपं वक्तृवैलक्षण्यप्राधान्येनोक्तं । सप्रतितद-
र्थमेव विषयवैलक्षण्यदर्शयति । विषयस्यैवैलक्षण्यनाम

सम्यग्ज्ञानावधृतत्वं लोकोत्तरनायकगुणपरिष्कृतत्वं
च । तत्र प्रथमसम्यग्ज्ञानावधृतत्वं विवक्ष्यन्तद्वेत्त्वन्वेपण-
माह—श्रुत्वेति । धर्मो आत्मा स्वभावो यस्यासौ धर्मात्मा
इत्यन्वेपणहेतुर्नृत्तिः । धर्ममहितं धर्ममहितं "समो-
वाहितततयो " इति विकल्पितत्वान्कारलोपाभावः ।
समग्रं कृत्स्नं । तन् नारदोक्तं । वस्तु कथाशरीरं ।
श्रुत्वा भूय ततोधिक । वीमतोरामस्य यद्वृत्तं चरि-
त्रमस्ति तच्च तत्तथाभवति तथा । अन्वेपते पर्यालोच-
यति स्म । ' वर्तमानसामान्यवर्तमानवद्वा ' इति लट्

१ ॥ धर्मात्मन्यननसृजितमन्वेपणप्रकारमाह—
उपात्तः । मुनि सम्यक्प्रथाशास्त्र उदक उपस्पृश्य
आचम्यत्यथ उपस्पृशत्वाचमनं ' डयमर ।
प्राचीनाग्नेषु दर्भेषु स्थित्वा निजगुरुमुहियकृताञ्जलि-
मनः । धर्मेण ब्रह्मप्रसारूपश्रयस्माधनेन । गति
रामादिवृत्तः । अन्वेपते ॥ २ ॥ गतिशब्दार्थविषयवन्धमे-
ण अन्वेपणफलमाह—रामेति । रामादिभिर्यन्प्राप्तं तत्र
विषये । तत्त्वं तत्त्वेन । सप्रपश्यति समन्तात्प्रकर्षे-
ण पश्यति । तन्मर्वविशदन्तर्गट् प्रतीयनुपश्यते ॥ ३ ॥
किंप्राप्ततत्राह—हसितमिति । पूर्वोक्तगामादीनां यन्
हसितं हस्यम् । यच्च भाषितं भाषणं भावकं । याच-
गतिं गमनम् । यच्च चेष्टितं चेष्टा युष्मादिकमितियावत् ।
तन्मर्व । धर्मवीर्येण ब्रह्मवरप्रसादशक्त्या । यथावन्
तत्त्वेन । सप्रपश्यति । अत्र योगजधर्मस्थानीयत्वान्
ब्रह्मप्रसादो धर्मशब्देनोच्यते । सच साक्षात्कारहेतुश्च-

विषयः अत्र पर्यग्योन्निपन्नरघुवंशशब्देन तन्मयवान्तर्गमिन्वचनितं तेन चरितस्य स्वगमोक्षादमर्थपुरुषार्थमायनत्वमुक्तं
भवति ॥ ४ ॥ इति तृतीयः सर्गः ॥ २ ॥

तिल० धर्मो धर्ममहितं धर्माद्यनिर्विषयगोपलक्षणम् फलत्वेन तन्महितम् । हितमोक्षफलम् अन्वेपते स्मतिशेषः ॥ १ ॥
तिल० धर्मयोगजेन । अन्वेपते अतियत्नेन पश्यति स्म । शिरो० कृताञ्जलिं प्रार्थनामृचकवडकरयुगलं ॥ २ ॥ तीर्थो०
तत्र रात्रौ । तिल० तत्र समाया पश्यति स्म ॥ ३ ॥ शिरो० धर्मवीर्येण रघुनायस्मरणरूपवलेन ॥ ४ ॥

[पा०] १ क ड छ झ मर्थमहितं हित घ ज मर्थममगमिन २ ख. सभार्येण च यन्प्राप्तं तत्र तत्र च तत्त्वं ।
३ घ. ड. च छ झ. यावच्च

स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने ॥ सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वं चान्वेक्षितम् ॥ ५ ॥
 ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः ॥ पुरा यत्तत्र निवृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥
 तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महाद्युतिः ॥ अभिरामस्य रामस्य चरितं कर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥
 कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥
 स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा ॥ रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः ॥ ९ ॥
 जन्म रामस्य सुमहद्दीर्घं सर्वानुकूलताम् ॥ लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥
 नानार्चित्रं कथाश्चान्या विश्वामित्रमैमागमे ॥ जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥

क्षुरादिवदिति प्रमाणतोऽध्यवसीयते ॥ ४ ॥ नगरनि-
 वासकालिकचरितावलोकनमभिधाय वनवासकालिक-
 वृत्तान्तनिरीक्षणमाचष्टे—स्त्रीति । स्त्रीतृतीयायस्यतेन
 सीतालक्ष्मणसहितेनेत्यर्थः । वने दण्डकारण्ये । चर-
 ता । सत्यसन्धेन सत्यप्रतिज्ञेन । रामेण । यत्प्राप्तं तत्स-
 र्वं च । अन्वेक्षितं साक्षात्कृतं । वाल्मीकेनेति शेषः ।
 धर्मवीर्येणेतिसिद्धं ॥ ५ ॥ एवमामादिवृत्तान्तदर्शनस्य-
 विशदतमत्वमाह—तत इति । तत अवेक्षणानन्तरं ।
 धर्मात्मा वाल्मीकि । योगं ब्रह्मप्रसादरूपोपायं ।
 आस्थितं सन । “ योग सन्नहनोपायध्यानसंगतियु-
 क्तियुक्तं ” इत्यमरः । तत्र रामादौ । पुरा यत्निवृत्तं
 निष्पन्नं । तत्सर्ववृत्तं पाणौ आमलकमिव पश्यति स्म
 ॥ ६ ॥ अथ दर्शनफलप्रन्थनिर्माणयोगमाह—तदि-
 त्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । महाद्युतिः रामगुणानु-
 भवजनितहर्षप्रकर्षकृतद्युतियुक्तः । स वाल्मीकिः ।
 तत्सर्वं रामवृत्तान्तं । तत्त्वतो धर्मेण पूर्वोक्तं दृष्ट्वा ।
 अभिरामस्य निरवधिकभोग्यस्य । चरितं चरितविप-
 यप्रबन्धं । कर्तुमुद्यतः उद्युक्तोऽभूत् । कीदृशं चरित्रमि-
 त्यत्राह—कामार्थेति । कामश्चार्थश्च कामार्थौ गुणश-
 व्देनाप्राधान्यमुच्यते । अप्राधान्याभ्यामर्थकामाभ्यामं-
 युक्तं त्याज्यताप्रदर्शनार्थतत्रतत्रार्थकामप्रतिपादकमि-
 त्यर्थः । धर्मार्थयोर्धर्ममोक्षयोरुणोतिशयसंविमृष्टाती-
 ति धर्मार्थगुणविस्तरं । पचाद्यच् । प्राधान्येन धर्माप-

वर्गप्रतिपादकमित्यर्थः । “ अर्थं स्याद्विषये मोक्षेशन्द-
 वाच्ये प्रयोजने ” इति वैजयन्ती । अतएव रत्नाढ्यं-
 समुद्रमिवस्थितं । समुद्रो यथा शङ्खशुक्तादियुक्तोपि
 प्राधान्येन रत्नानिवहति तथस्थितमित्यर्थः । सर्वेषां ज-
 नानां । श्रुतिमनसीश्रोत्रद्वये हरतीति सर्वश्रुतिमनो-
 हरं । शन्दमाधुर्याच्छ्रोत्रार्कपकं अर्थसौष्टवाच्चित्ताक-
 र्पकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यथोद्योगप्रबन्धनिर्माणमा-
 ह—स इति । भगवान्मरुपि । रघुवंशस्य रघुवंशो-
 द्वयस्य रामस्य । चरितं । पूर्वनारदेन महर्षिणा । यथा
 कथितं येन प्रकारेणोक्तं । तथा चकार ॥ ९ ॥ अथ
 विस्तरणब्रह्मोपदिष्टरीत्यागमचरितनिर्माणदर्शयति—
 जन्मेत्यादिना सर्गशेषेण । द्वितीयां नानां तत्प्रतिपादक-
 परत्वबोध्यं । वाल्मीकिर्भगवान्कर्षश्चकारेति वक्ष्य-
 माणे कर्तृक्रिये अनुपपन्नौ । जन्मन सुमहत्त्वं दशर-
 थमहातपो वल्लभ्यत्वं विष्णोरवतारत्वं च । वीर्यं ता-
 टकाटाटकेयादिह ननक्षमत्वं । सर्वानुकूलता सर्वानु-
 वर्तित्वं आर्जवमित्यावन् । लोकस्य प्रियता प्रेमास्पद-
 त्वं । क्षान्तिं अपराधमहिष्णुतां । सौम्यतां रम्यताम-
 नुग्रतां वा । “ सौम्यः पुमान्युधैर्विप्रेत्रिपुस्यात्सोमदैव-
 ते । रम्यनुप्रेच ” इति रत्नमाला । सत्यशीलतां सत्य-
 स्वभावतां “ शीलं स्वभावे सद्वृत्ते ” इत्यमरः ॥ १० ॥
 विश्वामित्रसमागमे विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणयोः संयो-
 गे सति । अन्याः रामचरितादन्याः । नाना नानाप्र-

तिल० तन्मवचेति चम्यतदुत्तमकालिकमुनिरकाण्डस्थचेत्यर्थ इत्यपरे ॥ ५ ॥ तीर्थी० रत्नाढ्यं रत्नान्यैः पदैरेव आढ्यं
 संपूर्णम् । सर्वश्रुतिमनोहरम् सर्वाभिः पञ्चजादिसर्वमबन्धिनीभिः कान्ताप्रभावतीप्रभृतिभिः द्वाविंशतिश्रुतिभिः मनोहरम् ।
 धृतिशब्देन नाडीसमुद्रं सुखहेतुर्वर्णनविशेष उच्यते ॥ यद्वा सर्वासाधुतीनामुपनिषदामनोहदयं तात्पर्यं हरतिगृह्णातिप्रतिपादय
 तीति तथा । तिल० रत्नाढ्यं रत्नैः काव्यगुणालङ्कारव्यङ्ग्यैः आढ्यं पूर्णम् ॥ ८ ॥ तिल० विश्वामित्रसहायमे विश्वामित्रेण सहगमने
 [पा०] १ क. ख. ग घ च छ तदा २ ड. ज झ. चान्वेक्षित ३ क. ग. ड झ. महामति ज. महामुनिः.
 ४ क. ग. ड. च छ झ. तत्सर्वकर्तुं ५ ख. संपन्नं. ६ घ. तद्यथा. ७ ड—झ. महात्मना ख. सुरर्षिणा. ८ क. ख.
 रघुनाथस्य ९ ड. च छ. झ. वान्मुनि. ख. सुमहानृषि १० ग—छ. झ. विप्राः कथा. क. विधाः कथा.. ११ ड. च.
 छ झ. सहायने. ज. समागम.

रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्तथा ॥ तथाभिपेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥
विधातं चाभिपेकस्य रामस्य च विवासनम् ॥ राज्ञः शोकैविलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥
प्रकृतीनां विपादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् ॥ निपादाधिपसंवादं मृतोपावर्तनं तथा ॥ १४ ॥
गङ्गायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥
वास्तुकर्म विवेकं च भरतागमनं तथा ॥ प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
पादुकाश्याभिपेकं च नन्दिग्रामनिवासनम् ॥ दण्डकाण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥
दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेनाभिसंगमम् ॥ अनमृयासहास्यामध्यङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥
अगस्त्यदर्शनंचैवजटायोरभिसंगमम् ॥ पञ्चवत्याश्च गमनं शूर्पणख्याश्च दर्शनम् ॥ १९ ॥
शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ वधं खरत्रिशिरमोरुत्थानं रावणस्य च ॥ २० ॥
मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिवर्हणम् ॥ २१ ॥
कवन्धदर्शनं चापि पंपायाश्चापि दर्शनम् ॥ शर्वर्यां दर्शनं चैव हनूमदर्शनं तथा ॥
विलापं चैव पंपायां राघवस्य महात्मनः ॥ २२ ॥

कारा चित्रकथा आश्रयावहकथाश्च । जानक्याश्चे-
नित्तकारेणोर्मिलादयः समुच्चीयन्ते । धनुषः, हरचा-
पस्य । विभेदनं भङ्गं च ॥ ११ ॥ रामेण परशुरामेण ।
रामस्य राघवस्यविवादः । रामेणरामविवादमित्यत्रतृती-
येतियोगविभागात्समाम् । अतो नैकशेषप्रसक्तिः ।
दाशरथेर्गुणान् अयोध्याकाण्डादौवक्ष्यमाणान् । तथे-
ति समुच्चयार्थः सर्वत्रद्रष्टव्यः । रामस्य अभिपेकं अभि-
पेकोद्योगं कैकेय्यादुष्टभावतां दुष्टद्वयत्वच ॥ १२ ॥
अभिपेकस्य रामाभिपेकस्य । विधातं कैकेयीदुष्टद्व-
यत्वकृतंविघ्नच । रामस्यविवासनंच राज्ञः दशरथस्य ।
शोकेनविलापं प्रलापच । राज्ञः परलोकस्य स्वर्गस्य ।
आश्रयं आश्रयणं च ॥ १३ ॥ प्रकृतीनां प्रजानां ।
विपादं दुःखं । प्रकृतीनांविसर्जनं वञ्चनेननिर्वापण-
च । निपादाधिपसंवादं गुहेनसहसंभाषणं । मृतस्यो-
पावर्तनं पुनरागमनंच ॥ १४ ॥ १५ ॥ वास्तुकर्म
तदुपस्थितिकालेयमाया मांसगमनकालेच । चित्रानानाकथा अन्यश्चकथा योगदानिद्रोक्ता ह्यप्रतिपादका कथा । अत्रप्र-
धेयकागतादिकथाश्चैतर्थाः । एतेनात्र शोके नानेन अन्याष्टनित्तकारेणमिलप्राप्तम् ॥ १५ ॥ शिरो० दुष्टभावेना प्रातिभाषिकदु-
ष्ट्यभावत्वं ॥ १२ ॥ शिरो० शोकः प्रकटभूतगमविशेषजनितशोचनम् । निपादः तच्छब्देननिर्वाहगममेत्याद्युत्तरणच ।
परलोकस्य अप्रकटायोभ्यापुरस्य आश्रयस्थितिच ॥ १३ ॥ तिल० अन्युज्ञानान् समने ॥ १५ ॥ तीर्थो० निवेशः तत्रगृहे-
ऽवस्थानम् ॥ १६ ॥ तिल० नन्दिग्रामनिवासनं नन्दिग्रामस्य नितरा अतिशयेनवासनम् । मने तत्रगते सर्वप्रज्ञास्मन्त्रैव
वासंकृतत्वइत्यर्थः ॥ १७ ॥ तिल० वनुपोग्रहणं अगस्त्यस्यकाथादिनिशेषः ॥ १९ ॥ विपम० उन्धानं जानकीहरणोद्यो-
गम् ॥ २० ॥

शास्त्रोक्तप्रकारेणयथोचितमन्दिरनिर्माण । विवेशं
शास्त्रोक्तवास्तुपुत्रादिपूर्वकगृहेप्रविश्यावस्थान । राम-
स्यप्रसादनं भरतेनेतिशेषः । सलिलक्रिया सलिलदानं
॥ १६ ॥ पादुकाध्ययो पादुकाश्रयो । शूर्पणधृत-
त्वान् । अभिपेकं राज्यनियतृतयास्थापन । नन्दिग्रामे
निवासनं निवसनं । म्यार्थेण । पादुकयो मृत्पत्रं वा
॥ १७ ॥ अनमृयाया अत्रिपत्न्या । सहास्या सहाम-
न । सीतायाइतिशेषः । आस्यात्वात्मनमासीन—
इत्यमरः । यद्यप्येतद्विरागवव्याप्यवमेवतथापि अत्र-
सर्वत्रकमोतविश्रितः । रावणप्रतिपाद्यसंक्षेपमा-
त्रेतात्पर्यात् । अङ्गरागस्य चन्दनस्य ॥ १८ ॥ शूर्प-
णख्याइतिडीवत्रार्पणं ॥ १९ ॥ खरत्रिशिरमो-
रितिद्रूपणादीनामुपलक्षणः । उन्धानं निर्गमनं
२० ॥ पञ्चकार पादपूणार्थः । पञ्चमुत्तरत्रम-
वत्रद्रष्टव्यः ॥ २१ ॥ चापेयैकानपातं समुच्चयार्थः

[पा०] १ ख. तथारामाभिपेकं. २ ख ग घ ज व्याधानं ३ इ-झ ट शोचं विलापं ४ प्रकृते सामवादंच.
५ ख. मृतस्यपरिवर्तनं ६ क-झ. निवस ७ क-झ क्षणसमागम ८ क ग-छ झ समास्या च अङ्ग ख
सपयोच. ९ क. ख छ झ. दर्शनं चाश्रयगस्त्यस्यधनुषोग्रहणंतथा १० घ-छ. झ शर्वरीदर्शनं. इ. झ शर्वरीदर्शनंच-
वफलमूलाशनंतथा. प्रलापंचैवपम्पायाहनूमदर्शनंतथा. कट्य०.

ऋश्यमृकस्य गपनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥
 वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥
 कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥
 अङ्गुलीयकदानं च ऋक्षस्य विलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनं चैव संपातेश्च दर्शनम् ॥ २६ ॥
 पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव छायाग्राहस्य दर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम् ॥
 रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्य च विचिन्तनम् ॥ २८ ॥
 आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ २९ ॥
 अशोकवनिकायानं सीतायाश्चैव दर्शनम् ॥ अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चाभिभाषणम् ॥ ३० ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटाम्बुददर्शनम् ॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं चैव किङ्कराणां निर्वहणम् ॥ पञ्चमेनाय्यनिधनं सममन्त्रिनिर्वहणम् ॥ ३२ ॥
 तथाऽक्षस्यापि निधनं तोरणस्य विभञ्जनं ॥ ग्रहणं वायुमनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ॥ ३३ ॥
 प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ॥ राघवाश्चामनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ ३४ ॥
 मंगमं च समुद्रेण नलमेतेश्च वन्धनम् ॥ प्रतारं च समुद्रस्य गत्रौ लङ्कावरोधनम् ॥ ३५ ॥
 विभीषणेन मंगमं वधोपायनिवेदनम् ॥ कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिर्वहणम् ॥ ३६ ॥

॥ २२ ॥ ऋश्यमृकस्येतिकर्मणिपट्टी । प्रत्ययोत्पादनं
 सालभेदनादिभिः सुग्रीवस्य विश्रामजननं । वालिसुग्री-
 वविग्रहं वालिसुग्रीवयुद्धं । वालिसुग्रीवयोर्वैरानुकथन-
 वा ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं वालिवधं । सुग्रीवप्रतिपा-
 दनं सुग्रीवाय राजप्रदानमित्यर्थः । ताराविलापं तारा-
 प्रलापं । समयं शरदिमीतान्त्रेष्ट्येति रामसुग्रीवयो-
 र्मैत्रेयं । “ समयं कालसिद्धान्तप्रतिज्ञाशेषेषुच ।
 सकेताचारयोश्च ” इतिरत्नमाला । ताराविलापसम-
 यमिति पाठे “ सर्वोद्बन्धो विभाषयैकवद्भवति ” इत्येक-
 वद्भावः । वर्षरात्रनिवासनं वर्षवृष्टिं तद्युक्तरात्र-
 योर्वर्षरात्रौ “ रात्राह्वाहा पुंसि ” इति पुंलिङ्गत्वं ।
 तेषु निवासनं निवसनं । स्वार्थेण । वर्षदिनेष्वित्यर्थः ।
 रात्रिजटाम्बुदिवसपरत्वं त्रिजटाम्बुदं ॥ २४ ॥
 राघवसिंहस्य राघवाणां श्रेष्ठस्य । कोपं सुग्रीवविषय-
 क्रोधं । बलानां मैनानां । उपसंग्रहं संमेलनं । दिशः
 प्रति वानराणां प्रस्थापनं । पृथिव्याश्च निवेदनं पृथिव्या
 द्वीपसमुद्रादिमन्निवेशकथनं ॥ २५ ॥ अङ्गुलीयकदानं
 हनुमत्तडितिशेषः । ऋक्षस्य विलस्यं प्रभाविणं । तस्य-
 तथा मन्त्राः । प्रायोपवेशनं प्रायायमरणाय उपवेशनं
 शयनं । संपाते । जटाम्बुजस्य ॥ २६ ॥ पर्वतारो-

हणं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रपर्वतारोहणं । समुद्रवचना-
 च्चेति चकारेण देवानुज्ञासमुच्चीयते । मैनाकस्य हिमव-
 त्पुत्रस्य गिरः ॥ २७ ॥ सिंहिकाया अमुराख्य ।
 लङ्कामलयस्य लङ्काधारपर्वतैकदेशस्य । “ मलयं पर्वता-
 न्तरं । पर्वतांशे प्रयोज्याने ” इति रत्नमाला । एकस्य
 हनुमतः ॥ २८ ॥ आपानभूमिं मयपानभूमिं ।
 अवरोधस्य अन्तःपुरस्य ॥ २९ ॥ अशोकवनिकाया-
 न हनुमतोऽशोकवनिकागमनं । अभिज्ञानप्रदानं सी-
 ताया अङ्गुलीयकदानं ॥ ३० ॥ राक्षसीनां तर्जनं सी-
 तां प्रतीतिशेषः । त्रिजटाम्बुदविभीषणपुत्री । तस्या स्वप्रदर्शनं
 रामश्रेयोविषयस्य प्रदर्शनं । मणिप्रदानं हनुमते चूडाम-
 णिप्रदानं । वृक्षभङ्गं अशोकवनिकावृक्षभङ्गं ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं एकादशैककर्णप्रभृतिराक्षसीनां पलायनं
 हनुमद्व्यादितिशेषः । किङ्कराणां रावणभटानां ॥ ३२ ॥
 वायुमनो हनुमतः । ग्रहणं इन्द्रजितेशेषः । लङ्का-
 दाहेनाभिगर्जनं राक्षसानामित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रतिप्लवनं
 पुनः समुद्रलङ्घनं । मधूनां मधुवनस्थमधूनां हरणं
 ग्रहणं वानरैरिति शेषः । मणिनिर्यातनं रामाय चूडाम-
 णिप्रदानं ॥ ३४ ॥ नलसेतोः नलेन वन्धनीयसेतोः ।
 प्रतारं प्रतरणं ॥ ३५ ॥ वधोपायनिवेदनं इन्द्रजिदादि-

विषम० प्रायोपवेशनं प्रायेण अतश्चेन वनराणा उपवेशनं समुद्रमभीवेशनम् ॥ २६ ॥ निल० लङ्कादाहाभिगर्जनं
 लङ्कादाहे हनुमद्गर्जनमित्येवात्र । अभिमर्दनमिति पाठे लङ्कायादाहेनाभिर्नोमर्दनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमगेः पुरे ॥ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ ३७ ॥

अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम् ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वमेव विमर्जनम् ॥

स्वराष्ट्रञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विमर्जनम् ॥ ३८ ॥

अनागतं च यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

रामायणघटककाण्डसर्गश्लोकमङ्गलानिर्धारणम् ॥ १ ॥ वाल्मीकिनास्वप्रणीतरामायणप्रचारणाय समुचितशिष्यलाभ-
चिन्तने कुशलवाभ्या शिष्यतयास्वप्रतिग्रहाय तत्पादाभिवादनम् ॥ २ ॥ कुशलवाभ्या कदाचनमुनिमण्डलमध्ये वाल्मी-
किनोपदिष्टरामायणस्य गान्धर्वशास्त्रानुसारेण तन्त्रीम्बनमाहिलेनगानम् ॥ ३ ॥ मुनिभिन्नाभ्यापारितोषिकदानम् ॥ ४ ॥
भरतमुखेनकुशलव्रीहपुत्रता श्रीरामेण तयो स्वावामानयनेन मन्त्रारपूर्वकं रामायणगानचोदना ॥ ५ ॥ ततस्ताभ्यामपरि-
वार श्रोतुकामेरासे रामायणगानोपक्रमः ॥ ६ ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ चकार चरितं कृत्वा विचित्रपदमान्मवान् ॥ १ ॥

वशोपायदर्शनं ॥ ३६ ॥ अरे पुरइतिशौर्यातिशयोक्ति उत्तरत्रचान्वय ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभि-
षेकमहोत्सवं । स्वराष्ट्रव्यर्थमधिक । वैदेह्याश्च विमर्जन-
मित्यन्तं "चकारभगवानृषिः" इतिपूर्वोपसम्बन्धनीय ॥ ३८ ॥ सीताभूषणप्रभृत्युत्तरकाण्डकथासाह—अ-
नागतंचेति । वाल्मीकिनामाभगवानक्षपि रामस्यवसु-
धातले । अनागत भावियन्किंचिचरितमस्मि ब्राह्मणपु-
त्रजीवनाश्रमेधादिक । तन् उत्तरेकाव्ये उत्तरकाण्डे ।
चकार प्रतिपादितवान् । यत्किंचिद्व्यनेन सीताविम-
र्जनापूर्वकालस्यभूयस्त्व अनन्तरकालस्याल्पत्वचयो-
त्यतइत्याहु । एतदुत्तरकाण्डे विचारयिष्यते ॥ ३९ ॥
॥ इतिश्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने वालकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ।

पूर्वस्मिन्सर्गेप्रतिपाद्यवैलक्षण्यमुक्तं । संप्रतिप्रव-
न्धवैलक्षण्यकथ्यते । प्रबन्धस्यवैलक्षण्यं नाम पर-
माप्रप्रणीतत्वं । पुण्यश्लोकविषयत्वं महाजनपरिगृ-
हीतत्वं प्रबन्धनायकश्लाघितत्वमित्यादि । परमा-
प्रप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वचानेनोच्यते ॥ प्राप्तरा-
ज्यस्य स्वीकृतराजभावस्य । पुरोहितादित्वाद्य-

कप्रत्यय । लोकप्रक्षणायगुरुकुलेवर्तमानस्येत्यर्थ । रा-
मस्य सकलगुणाभिरामस्य । अनेनपतिपाद्यमहिम्ना
काव्यस्यआदरणीयतानातिशयउक्त । तदुक्तवामनेन
"उपश्लोकस्यसाहाय्यादुज्ज्वला काव्यसंपद इति ।
विचित्रपद आश्चर्यपदमनिवेश । अनेन काव्यस्यात्म-
भूतार्गीनिरुक्ता । तदुक्तवामनेन रीतिगत्याकाव्य-
स्य विशिष्टपदरचनार्गीति । समग्रैरज्ञेय प्रसादप्रभृति-
भिर्गुणैरुदिताना वैदर्भानामर्गीति इत्यादिना । यद्वा ।
विचित्रानाविचित्राणां अद्वैतार्थलकाराणां पदस्थान-
कृत्स्नचरित प्रतिपादकप्रत्ययसदभम । अनेन विज्ञाना-
द्यनेकफलमुपुरुषचरित्रत्वमुक्तं ॥ तथोक्त [पाकृत]
" परिवर्तुड विष्णोणां सभाविजड जसो विमर्षान्दि-
गुणा । मुद्वडमुपुर्गिमचरिअ कितजेण णहरन्ति क-
व्वालावा " ॥ [छा०] " परिवर्ततेविज्ञानसभा-
व्यनेयशोविमर्षान्तिगुणा ॥ श्रूयतेमुपुरुषचरितकित-
व्यननहरनिकाव्यालापा " इति ॥ भगवान् ब्रह्मप्र-
सादलव्यविद्विजानवान् । आत्मवान् प्रबन्धरचनानु-
कूलयत्नवान् । अपि " दानृषि कुरुतेकाव्य " इत्यु-
क्तरीत्या काव्यनिर्माणपटु वाल्मीकि । चकार परोप-
कारायकृतवान् । उदारवीरिरितिपूर्वमुक्त । प्राप्तराज्य-

तिल० अयोध्यायाश्चगमनं तदुद्देश्यकगमनम् ॥ शिरो० भरतेनममागम हनुमद्द्वारायाक्षाचभरतममेलनम् ॥ ३८ ॥
इतिनृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ तीर्थो० "तेवगन्धनारण्यामवद्विषयवामिनः" इतिर्कामरेवोक्तवान् रामस्यविषयेवमन्वान्माकिरि-
त्यर्थाह्वयते । चरितं चरित्रप्रतिपादककाव्य ॥ तिल० अर्थवत् "वन्द्यलकारादिप्रशस्तार्थः । आत्मवानितिपाठे अवहितान्त-
करण । प्राशस्त्येनमुप । आत्मशब्दश्चान्तं करणवाची ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. अयोध्यायाश्चगमनंभरद्वाजसमागमं. प्रेषणंवायुपुत्रस्यभरतेनममागमं. २ ड. पदमर्थवत्.

चतुर्विंशत्यहस्याणि श्लोकानामुक्तवानृषिः ॥ तथा सर्गशतान्पञ्च पट्टाण्डानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥

स्येत्यनेन रामराज्यकरणकालेरामायणकरणमिति गम्यते । एतज्जापनायैव पुनरागमः ॥ १ ॥ अथ प्रश्ने पञ्चशसंभावनापरिहाराय नाति संकोचविस्तरश्लोकमर्गाकाण्डवत्तयाऽन्यन्तादरणीयत्वाय चाह—चतुर्विंशदिति । ऋषिः वाल्मीकिः । “तपः स्वाध्यायः—” इत्यारभ्य “तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत” इत्यन्तेन चिकीर्षिते रामायणाख्ये प्रबन्धे श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्राण्युक्तवान् । इकारलोपच्छान्दसः । “पङ्क्तिविंशतिः—” इति सूत्रे विंशतीत्येव निपातनान् । “आदशतः सङ्ख्यासङ्ख्येयवर्तन्ते । ततः परं मन्व्यान्तिसङ्ख्येयवर्तन्ते” इति नियमात्सहस्रशब्दोऽत्र मन्व्यापरः । चतुर्विंशतिसहस्रसङ्ख्याकश्लोकांश्चकारेत्यर्थः । तथेति समुच्चये । पञ्चसर्गशतांश्चकृतवान् । “शतायुतप्रयुता पुंसि च” इति लिङ्गानुशासनवचनात्पुंलिङ्गत्वं । सर्गशतपञ्चेति पाठे शतमित्येतत्पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पट्टिसप्तत्यशीतिनवतिशत” इति सूत्रे शतमिति बहुत्वे निपातनात्साधु । पट्टाण्डानि उत्तरं च पट्टाभ्यः उत्तरं । सप्तमकाण्डं चकृतवान् । परत्वमोक्षप्रदत्वादीनां व्यक्ततया प्रतिपादनेन सर्वोत्तरत्वादुत्तरमिति प्रथमुक्तिः । यद्यप्याधुनिके पाठे श्लोकानां सर्गाणां च विषयां मोहयते तथापि बहुचतुर्युगान्तरित्वेन विप्रबोध्युक्तः । यद्वा । संकल्पमात्रपरोयश्लोकः । कृतवान् कर्तुमशुक्त इत्यर्थः । ग्रन्थसमाप्तिदशायाः कापि वृद्धिप्रजातं तिनकोपि विरोधः । यद्वा । अन्यनाभिप्रायमिदं वचनं । पञ्चशतसर्गेषु चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकेषु चतुर्नयूनतयर्थः । यद्वा । अल्पीयसीमधिकसंख्यामनाहत्य प्रकृष्टसंख्यया व्यपदेशोऽयं । यथा “मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः” इत्यमरः । “चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इत्युक्तब्रह्मदिनस्य चतुर्दशमन्वनुसारेण चतुर्दशधा विभागे मन्वन्तरस्य एकसप्तत्याधिक्यान् । वर्तमानसं-

ख्यातु “बालकाण्डे तु सर्गाणां सप्तमप्रतिरीरिता । अयोध्याकाण्डास्मर्गांश्चतुर्नयूनतयः । आरण्यकाण्डे सर्गाणां पञ्चमप्रतिरीरिता । किष्किन्ध्याकाण्डास्मर्गास्तसप्तपट्टिरुदीरिता । सर्गाणां मुन्द्रेकाण्डे त्वष्ट्रपट्टिरुदीरिता । एकत्रिंशच्छतं सर्गाहस्यन्ते युद्धकाण्डगाः । दशोत्तरशतं सर्गा उत्तरेकाण्डे ईरिता [६४७] ॥ अत्र सर्गशतान्पञ्चेत्येतन् पट्टाण्डानामेव न तु सोत्तराणां । पट्टाण्डानीत्येतत्प्रायसत्तं । चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकता तु सप्तकाण्डपेक्षेत्यप्याहुः । बालकाण्डगता श्लोकाश्चमर्गारिप्रकीर्तिता [२२५६] । अयोध्याकाण्डगा श्लोकाश्चकुम्भावा प्रभाषिता [४४१५] आरण्यकाण्डगा श्लोकाः खगमारा प्रदर्शिता [२७—३२] । किष्किन्ध्याकाण्डगा श्लोकानीरचारा प्रकीर्तिता [२६२०] श्लोकास्तु मुन्द्रेकाण्डे ताननागाः प्रभाषिता [३००६] युद्धकाण्डगता श्लोकानि धीशा प्रवेदिता [५९९०] । श्लोका म्युरुत्तरेकाण्डे वलरागा प्रभाषिता [३२३४] । श्लोकाः २४२५३ तत्रैवमवधातव्यः । बालकाण्डे त्रिंशो सर्गः “स तेन परमाख्ये मानवेन समाहृतः” इत्यतः पूर्वमेकं सहस्रं । त्रिपट्टितमे “विश्रामित्रो महते जाभूयस्तेपे महत्तपः” इत्यतः पूर्वद्वे सहस्रे । अयोध्याकाण्डे चतुर्दश “चतुरश्वोरथ श्रीमान्निबिडो धनुर्नृत्तमं” इत्यतः पूर्वं त्रीणिसहस्राणि । चतुश्चत्वारिंशे “वर्तते चोत्तमां वृत्तिलक्ष्मणोऽस्य सदानघः” इत्यतः पूर्वं चत्वारिसहस्राणि । एकसप्तातम द्वारणवजयन्तन प्राविशच्छान्तवाहनः” इत्यतः पूर्वं पञ्चसहस्राणि । एकोनशततमे “उत्तरे जाममासीनं जटामण्डलधारिणं” इत्यतः पूर्वं पदसहस्राणि । आरण्यकाण्डे द्वादशे “ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात्” इत्यतः पूर्वं सप्तसहस्राणि । सप्तचत्वारिंशे “मम भर्ता महते जावयसा-

तीर्थो ॥ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणकाण्डे द्विसहस्रादुपरि द्विंशतचाशोतिर्ग्रन्था [२२८०] । श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुस्सहस्राणि चतुर्दशतानि पञ्चदशग्रन्था [४४१५] । श्रीमदारण्यकाण्डे द्विसहस्रादुपरि सप्तशतानि द्वात्रिंशद्ग्रन्था [२७३२] । श्रीमत्किष्किन्ध्याकाण्डे द्विसहस्रादुपरि पट्टशतानि विंशतिर्ग्रन्था [२६२०] । श्रीमत्मुन्द्रेकाण्डे त्रिसहस्रादुपरि पट्टग्रन्था [३००६] । श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चसहस्राणि नवशतानि नवग्रन्था [५९९०] । श्रीमदुत्तरकाण्डे त्रिसहस्राणि द्विंशतं सप्तमप्रतिश्वग्रन्था [३२७७] । अत्र ये देवदक्षिकसप्तसप्तयुत्तरद्विशतं तत्रिपृच्छजगत्यादिच्छन्दोवृत्तानामधराधिक्येन जनितः । उत्तरकाण्डस्य काण्डेऽसहस्रकथनमादरातिशयेन । तथा हि । यथा यत्र काण्डे पुराणस्य परत्वात् नुसन्धानं । तथा यत्र काण्डे प्राचुर्येण परत्वाभिप्रायः । कोसलानां सर्वेषामपि भगवता सह तद्भोक्तृप्राप्तिश्चापरोतिशयोगमर्थः । अतएव सर्वोत्तरत्वात् उत्तरकाण्डत्वसंज्ञा । कतफ० । उक्तसङ्ख्यापेक्षया षट्त्रिंशत्सर्गमङ्गवाधिव्यदर्शनान् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया श्लोकसङ्ख्याया अप्याधिक्यदर्शनाच्च उत्तरकाण्डीयसर्गसङ्ख्यायुक्तं श्वप्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः न त्वार्थः ॥ २ ॥

कृत्वापि तन्महाप्राज्ञः स भविष्यं सहोत्तरम् ॥ चिन्तयामास को न्वेतत्प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ अगृहीतां ततः पादौ मुनिवैपौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥
 कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ भ्रातरौ स्वर्गपन्नौ ददशोऽत्रमवामिनौ ॥ ५ ॥
 स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशक 'इत्यतः पूर्व चाष्टौसहस्राणि । किष्किन्धा-
 काण्डेचतुर्थे " ततः परमसहस्रेहन्मानुष्यवर्गभ. " इत्यतः पूर्व नवसहस्राणि । एकत्रिंशे " तन्नेन्द्रमुन-
 रदेवपुत्रगमानुजः पूर्वजमित्युवाच " इत्यतः पूर्व दशसह-
 स्राणि । किष्किन्धाकाण्डसमाप्तावेकादशसहस्राणि ।
 सुन्दरकाण्डसप्तविंशे " ततस्मत्सप्तगम्यामे " इत्यतः
 पूर्व द्वादशसहस्राणि । पटचत्वारिंशे " नावमान्योभ-
 वद्विभ्रहर्षिर्धीरपराक्रमः " इत्यतः पूर्व त्रयोदशसहस्रा-
 णि । सुन्दरकाण्डसमाप्ताचतुर्दशसहस्राणि । युद्धका-
 ण्डेऽष्टाविंशे " रक्षोगणपरिक्षिप्रोराजाहोपविभीषण " इत्यतः
 प्राक् पञ्चदशसहस्राणि । पञ्चांशे " प्रदर्शन-
 चतुर्द्विभ्रमृतिश्चद्विगुणतयो " इत्यतः प्राक् षोडश-
 सहस्राणि । उत्तरभागारम्भे " कुभकर्णहतदृष्ट्वा राघवे-
 णमहात्मना " इत्यतः प्राक् सप्तदशसहस्राणि । अशी-
 त्यन्तेन अष्टादशसहस्राणि । द्वादशजनतमे " सर-
 गान्तानिचैराणि " इत्यतः प्राक् एकोनविंशतिस्सहस्रा-
 णि । युद्धकाण्डसमाप्ताविंशतिस्सहस्राणि । उत्तरका-
 ण्डेद्वाविंशे " ततः प्राचोदयत्स्मृत्स्नान्दह्यान्नुचिरप्रभा-
 न् " इत्यतः पूर्व एकविंशतिस्सहस्राणि । चत्वारिंशत्स-
 मान्या द्वाविंशतिस्सहस्राणि । पटसप्ततितमे " ब्राह्म-
 णस्यचधर्मेणत्वयावैरक्षितस्मृत " इत्यतः पूर्व त्रयोविंश-
 तिस्सहस्राणि । ततः प्रबन्धसमाप्त्याचतुर्विंशतिस्सह-
 स्राणीत्याहुः ॥ २ ॥ अथास्यकाव्यस्यमहाजनपरिग्र-
 हं वक्तुं पीठिकामारचयति—कृत्विति । महाप्राज्ञः प्रक-
 र्पेणजानातीतिप्राज्ञः प्रज्ञएवप्राज्ञः । " प्रज्ञादिभ्यश्च " इतिस्वार्थेऽणप्रत्ययः । यद्वा । प्रज्ञा धी । " धी प्र-
 ज्ञाशेमुपीमतिः " इत्यमरः । साऽस्यास्तीति प्राज्ञः ।

" प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योण " इतिमत्वर्थीयोणप्रत्ययः । म-
 हाश्रमाप्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञः । निरतिशयज्ञानसयुतो
 वाल्मीकिः । सहोत्तरः रामाभिपेकादुत्तरेणवृत्तान्तेन
 सहितः विकल्पात्महृदयस्यसमाभावः । सभवि-
 ष्य अश्वमेधोत्तरभाविवृत्तान्तमहितः । अश्वमेधपूर्वका-
 लेअस्यकाव्यस्यप्रवृत्तत्वात् । ततः काव्यः कृत्वापि ।
 एतन् काव्यः । प्रभुः समर्थः । " प्रभुः शक्तावैपौ " इतिभास्करः । कः पुरुषः । प्रयुञ्जीयात् वाग्विधेयं
 कुर्यात् इतिचिन्तयामास । प्रयुञ्जीयादित्यत्रात्मनेप-
 दाभावोऽनित्यत्वात् । सभविष्यमित्यत्र आणविकस्य-
 प्रत्ययेऽग्निसिन्धुत्वत् ॥ ३ ॥ ततः वाल्मीकिचिन्ता-
 नन्तरः । मुनिवैपौ वस्तुनोराजकुमारौ । कुशीलवौ
 कुशलवौ । ईकारोऽङानन्दसः । चिन्तयमानस्य ।
 भावितात्मनः चिन्तितपरमात्मनः । तदनुकूलशिष्य-
 लाभायकृतपरमात्मनसम्कारस्येत्यर्थः । तस्य महर्षेः ।
 पादौ अगृहीतां रामायणग्रहणार्थमन्वर्वन्तामित्यर्थः
 ॥ ४ ॥ धर्मज्ञौ गुरुशृङ्गपावर्मज्ञौ राजपुत्रौ आसमा-
 म्ने वीर्यवन्तौ । यशस्विनौ विद्यान्तराभ्यासजकार्ति-
 युक्तौ भ्रातरौ तुल्यस्वर्गौ स्वर्गपन्नौ शारीरवन्तौ ।
 आश्रमवामिनौ स्वाश्रमवामित्वेनस्नेहविषयभूतौ । कु-
 शीलवौ कुशलवौ ददशः उपदेशयोग्यावाकलयाचका-
 रेत्यर्थः । अनेनरामाभिपेकानन्तरकालेरामायणकरणं
 " प्राप्रराज्यस्वराजस्य " इतिमर्गादावुक्तः । अनन्तरंकु-
 शलवोत्पत्तिरितिमृत्तः । एतज्ज्ञात्वेववाल्मीक्याश्रमे
 मीतायत्कारामेण ॥ ५ ॥ वेदेषु कस्यचुः सामाध्वन-
 लक्षणेपु चतुर्षुविषये मेधाविनौ मेधाधारणक्षमावुद्धिः
 " मेधाधीधारणक्षमा " इत्यादौ । तद्वन्तौ " अ-

तिल० सहोत्तरमित्यत्र उत्तरपदार्थस्य स भविष्यमितिप्रतिपक्षेणान्वेपि आर्षे समासः । भविष्यचर्माताविमर्जनमारभ्येत्येके ।
 तस्याभूतवशोत्तरकालिकमित्यपरे । प्रयुञ्जीयादितिच्छान्दसः । वि० भविष्येणसहितंयदुत्तरं तेनमहितं ॥ ३ ॥ तिल० अगृ-
 हीतामितिच्छान्दसः । कुशीलवौ कुशलवौ । कुशशब्दस्यकुशीभावपृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ तनि० तुशब्देनइतरवैलक्षण्यमुक्तं ।
 वेदेषुपरिनिष्ठितौ एतेनस्वरानुगुणार्थज्ञानवत्त्वसामगानवेदितं तदादरेणैवगान्धर्वशास्त्राभ्याश्रवावगम्यते । वेदोपबृंहणवेदाध्य-
 क्षीकरणं । तिल० उपबृंहणं वेदस्यतत्तद्वशात्पर्यग्रहणं । तदृपायार्थावप्रयोजनाय । अनेनश्रुतिनास्पर्यविषयभूतार्थप्रतिपादक-
 तयाप्राप्तमप्यस्योपादेयत्वंचसूचितं ॥ शिरो० प्रभुः दुर्बोववस्तुर्बोवनसमर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. कृत्वात्. २ झ. सभविष्यसहोत्तर. ३ झ. अगृहीतां.

वा. रा. ७

काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥

स्मायामेधाम्नाजोविनि 'इतिमत्वर्थोविनिप्रत्यय । अनेनाक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमुक्तं । परितोनिष्ठापरिनिष्ठा साङ्गाव्ययन माऽनयो सजातेतिपरिनिष्ठितौ । तारकादित्वादितच् । अनेनविशेषणद्वयेनाधीतसाङ्गवेदत्वादापातप्रतिपन्नवेदार्थत्वाच्च तदुपबृंहणापेक्षित्वमुक्तं । तौ कुशलवौ । प्रभु स्वतन्त्रोवाल्मीकि । वेदोपबृंहणार्थाय वेदोपबृंहणरूपप्रयोजनाय वेदोपबृंहणरूपस्वप्नपठनायेत्यर्थः । उपबृंहणं नाम नानाशाखानुसारणनिर्णीतवेदार्थप्रतिपादकोग्रन्थः । अग्राहयत अग्रहान् । स्वार्थेणिच् ॥ ६ ॥ चरितव्रतचरितव्रतत्वेननिरतिशयज्ञानोवाल्मीकि । काव्यं कवे कर्म । कवयतेवर्णयतीतिकवि । कविवर्णनइत्यस्माद्धातोर्गौणादिकडप्रत्ययः । लोकोत्तरवर्णननिपुणइत्यर्थः । यद्यपि "इगन्ताच्चलधुपूर्वान्" इतिअभाषितव्यं तथापिप्राज्ञणादित्वात्पञ्चइतिकाशिकाकारः । यद्वा तस्मादेवधातो "ऋहलोर्ण्यन्" इतिण्यत्प्रत्ययेआदिबृद्धौचकाव्यमितिरूपः । दोषवर्जितं गुणालकारसहितंशब्दार्थयुगलमित्यर्थः । तदुक्तकाव्यप्रकाशे "तददोषैशब्दार्थोमगुणावनलकृतीपुन क्वापि" इति । वेदोपबृंहणत्वेपिकान्तासंमितत्वादस्यकाव्यत्वव्यपदेशः । तथाहि । त्रिविध संदर्भः प्रभुसमितः सुहृत्संमितः कान्तासंमितश्चेति । शब्दप्रधानोवेदः प्रभुसंमितः । अर्थप्रधानइतिहासदि सुहृत्संमितः । व्यङ्ग्यप्रधानकाव्यं कान्तासंमितः । महदितिकाव्यविशेषणं । तस्यमहत्त्वमुत्तमकाव्यत्वः । तदुक्तं तत्रैव "इदमुत्तममतिशयिनिव्यङ्ग्येवाच्याद्वु निर्वुधैः कथितः" इति । यद्वा महत्काव्यं महाकाव्यं । तलक्षणमुक्तदण्डिना । "सर्गबन्धोमहाकाव्यमुच्यतेतस्यलक्षणं"

इत्यादिना । ननुकाव्यंनारंभणीयं काव्यालापांश्चवर्जयेदितिनिषेधादित्याशङ्क्याह—रामायणमिति । रमयतीतिगमः । "रामोरमयतांवरः" इत्यार्पणनिर्वचनान् । यद्वा । रमन्तेस्मिन्सर्वेजना इतिरामः । "अकर्तरिचकारकेमंज्ञायां" इति घञ् । स. अय्यतेप्रतिपाद्यतऽनेनतिरामायणं । अयगतवितिधातोः कर्मणिच्युद् । "पूर्वपदात्मंज्ञायामग" इतिणत्वं । समस्तगुणसंपन्नरामविषयत्वान्नास्यनिषिद्धत्वं किंतूपादेयत्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तंभामहेन । "उपश्लोक्यस्यमाहात्म्यादुत्तमाः काव्यसंपदः" इति । प्रतिपादितचोद्धटेन "गुणालङ्कारचारुत्वयुक्तमयधिकोज्ज्वलं । काव्यमाश्रयसंपत्त्यामेरुणेवामरद्रुम इति । रुद्रटेनाप्युक्तं "उदारचरितनिबन्धनात्प्रबन्धप्रतिष्ठा" इति । निषेधस्त्वसत्काव्यविषयइतिभावः । इदंचरामचरितप्रतिपादनमप्राधान्येन प्राधान्येनतु सीताचरितमेवप्रतिपाद्यतइत्याह । कृत्स्नंसीतायाश्चरितमिति कृत्स्नंरामायणंसीताचरितपरं । अतएवोक्तं श्रीगुणरत्नकोशे "श्रीमद्रामायणमपिपरप्राणित्वच्चरित्रे" इति । आभाषकश्च । "प्रातर्गृतप्रसङ्गेनमध्याह्नेक्षीप्रसङ्गतः । रात्रौचोरप्रसङ्गेनकालो गच्छतिधीमतां" इति । "उपायपुरुषकारयोर्मध्येउपायस्वरूपंभारतेदर्शितं । पुरुषकारस्वरूपं श्रीरामायणं" इतिरहस्यपदवी । अतएव "कृपावानविकन्धन" इत्याद्युक्तलक्षणधीरोदात्तरूपोरामः कुशलवाभ्यारामायणंश्रुतवान् । रामायणस्यरामैकपरत्वेस्वेनैवसदसिश्रवणनसंगच्छते सीतापरत्वेतुसंगच्छते । विग्रहिणः कामिनीकथाचरितश्रवणस्यस्वाभाव्यान् । एवंव्यञ्जनावृत्त्यासीतारामयोः प्रतिपादनमुक्त्वाशब्दवृत्त्यासिद्धमिति वृत्तमाह—पौलस्त्येति । पु-

तनि० कृत्स्नंसीतायाश्चरितमितिगीताया प्रबन्धनायिकालमुक्तः । तस्यैवोपपादकं रामायणमिति । कृत्स्नस्यसीताचरितत्वेपिरामायणव्यपदेशः रामचरितस्यतदुपुक्तार्थलक्षणपदार्थः । रमायाइदंचरितंगमं तस्यायनमितिवाव्युत्पत्तिः । रामशब्दस्यलक्ष्मीपञ्चादशवद्वन्कीपुरस्मरनिर्देशः प्रबन्धस्यलक्ष्मीप्राधान्यज्ञापनार्थः । नेनसीतायाश्चरितमितिमुपृक्तं । हारिद्रमाक्षिकादिशब्दवदणप्रत्ययोपनिर्दिष्ट्या । "हारिद्रमज्ञायवितोर्णभूतः" इतिश्रीहर्षः । महत् नारायणकथापेक्षायामहत् । मापराधेयविरक्षणप्रवणत्वप्रतिपादान्महत्त्वं । "मानमैयलिंगाक्षसीस्त्वयितदेवार्द्रापरवास्त्वयारक्षन्त्यापवनामजाह्वुतगरामस्यगोष्ठीकृता । काकं तंचविभीषणंशरणमिन्त्युक्तक्षमैरक्षत सान सान्द्रमहागम सुखयतुक्षान्तिस्तवाकस्मिकी" इत्यभिमुक्तोक्तं । अनेनशरणगतिमन्त्रोपबृंहणत्वमस्यप्रबन्धस्यव्यञ्जितम् । अष्टाक्षरोपबृंहकश्चीभागवतादिपुहिमगवत्प्राधान्यं । अतएव "नारायणकथामिमा" इति तत्रोक्तं । शिरो० चरितव्रत चरितं आचरितं व्रतं रघुनाथोपासनं येन स मुनिः । कृत्स्नं कृता सुकृतिना ज्ञानं सादरावलोकनादि यस्मिन् मुकुटिराहतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. ड. झ खेवं.

पाठ्ये गेये च मधुर्गं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ जातिभिः सप्तभिर्वदं तन्त्रीलयममन्वितम् ॥ ८ ॥
रसैः शृङ्गारकौरुण्यहासवीरभयानकैः ॥ रौद्रादिभिश्च मयुक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥

लस्यस्यगोत्रापत्यं पौलस्य । गर्गादित्वाद्यच् । तस्य
वधः । वधस्यफलत्वात्तेनव्यपदेश । पौलस्यवधमधि-
कृत्यकृतोग्रन्थः पौलस्यवधः “अधिकृत्यकृतेग्रन्थे”
इत्यण् । “लुवाख्यायिकाभ्यः प्रत्ययस्यबहुलं” इतितस्य
लुप् । यद्वा अपिपुनरादिवृद्धौतदेवरूपं । वधप्रधान-
त्वादितिवृत्तस्यफलेनव्यपदेश । तथाहि । पञ्चकाव्य-
प्रतिपाद्यानि । तदुक्तं “बीजविन्दुपताकाख्या प्रकरी-
कार्यमित्यपि । अर्थप्रकृतयः पञ्चपञ्चावस्थासमन्वि-
ताः” इति । “आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्रि फलाग-
मः” इतिपञ्चावस्था । तत्र “स्वल्पोद्दिष्टं कार्यहेतुर्वी-
जंविस्तार्यतेतथा” । तच्चबालकाण्डोक्तविष्णवतरण-
सीतापरिणयादि । “वस्तुन सतिविच्छेदेविन्दुरच्छेद-
कारणं” इति । यथाऽयोध्याकाण्डे अभिषेकवृत्तान्तेन
रावणवधरूपकार्यविच्छेदेप्राप्तेवचनवामकरणमच्छेद-
कारणं । “यदन्तरानुवृत्तस्यात्मापताकेतिकीर्यते” ।
यथामुग्रीववृत्तान्त । कथान्तरप्रसङ्गेनप्रकरीस्यात्प्रदे-
शभाक् । यथाविभीषणादिवृत्तान्त । “सप्तप्रफलम-
पत्तिफलयोगोयथोचितः” । यथागवणवध । एव-
फलत्वात्पौलस्यवधमितिनिर्देशः । इत्येवेत्यस्यायमर्थः ।
पौलस्यवधव्याजेनाप्रधानरामचरितंप्रधानसीताचरितं
कृतवानिति । यच्चकारतद्वापयामासेतियोजना उत्तर-
श्लोकेऽगायतामित्यनुवादान् ॥ ७ ॥ यथोपदेशमगा-
यतामित्याह—पाठ्ये इत्यादिश्लोकद्वयेन । पाठ्य पाठ-
भावेण्यन् । केवलोच्चारणविशेषः । तदुक्तंभरतेन
“पडलङ्कारमयुक्तंकलाकालममन्वितं । यत्पठ्यतेना-
टकादौतत्पाठ्यमभिधीयते” इति । गेयं स्वरविशेषम-
मन्वितंगान । भावेयन् । तत्रोभयत्र मधुर्गं श्राव्यं ।
लोकेकानिचित्पद्यानिपाठदशायामधुराणि नगानदशा-
या अपराणिपुनर्गानदशायामेव नपाठदशायां इदन्-
भयत्रापीलर्थः । इतः परंतीणिक्रियाविशेषणानि ।
त्रिभिः प्रमाणैः गानध्वनिपरिच्छेदकैः व्यश्रचतुरश्रमि-
श्रसंज्ञकैः द्रुतमध्यविलंबितैर्वा । अन्वितं विशिष्टं । सप्त-
भिर्जातिभिर्वदं शृङ्गारविकृतसंकीर्णादिष्वष्टादशमुजाति-
पुप्रधानभूताभिः सप्तभिर्वदं । तदुक्तंशाण्डिल्येन “स-

वर्गातसमाधारोजातिरित्यभिधीयते । पादजीचैवाथनै-
पादीधैवतीपाञ्चमीतथा । मायमीचैवगान्धारीसप्त-
मीत्वार्षभीमता” इति । तन्त्रीलयममन्वितं । तन्त्रीशब्दे-
नतन्त्रीयुक्तवीणाक्षयते । लयशब्देनतालवेणुमुदङ्गादी-
नामेककालविरामउच्यते । ताभ्याममन्वितम् ॥ ८ ॥
पुन काव्यविशेषणमाह—रसैरिति । आदिशब्देनवी-
भन्माद्भुतशान्तागृह्यन्ते । रमोनाम स्याथिभाववरूपचि-
त्तवृत्त्यभिव्यक्तिः । स्याथिभावश्चनवविधः । तदुक्तं
“रतिर्हसिश्चशोकश्चक्रोयोत्साहोभयतया । जुगुप्सा-
विस्मयशमा स्याथिभावा प्रकीर्तिता” इति । तदभि-
व्यक्तिश्चविभावादिति । तदुक्तं “विभावेननुभावेश्च
मात्विकैर्यमिचारिभिः । आनीयमान स्यादुत्सयाथी-
भावोऽयमस्मृतः” इति । विभावाद्विस्मयरूपमप्रहेणोक्त-
म् । कारणान्यथकायाणिमहकारिणियानिच ।
रत्यादे स्याथिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः । विभा-
वाअनुभावाश्चकव्यन्तेव्यभिचारिणः । व्यक्तं शनैर्वि-
भावाद्यैः स्याथीभावोऽयमस्मृतः इति । तत्र शृङ्गारो-
द्विविधः संभोगोविप्रलभश्चेति । “मयुक्तयोऽनुसभो-
गोविप्रलभोवियुक्तयोः” इत्युक्ते । अस्यशृङ्गारादिम-
वर्गसमयुक्तत्वप्रदर्शयते । तत्र “रामस्तुसीतयामाव”
इत्यारभ्यसीतापहरणवृत्तान्तपदान्तेनसंभोगोदर्शितः ।
ततः परेणविप्रलभः । विकृताचारवाक्याङ्गविकारवैषे-
धूर्तप्रलापैश्चहास्यरसोऽव्यज्यते । सच अर्पणम्यादिवृत्ता-
न्तेन सुगमः । इष्टवियोगादनिष्टमवन्वाद्वाकरुणः ।
मचदशरथादिवृत्तान्तेन । व्यवसायाऽविपादाऽसमो-
हादिभिर्वीरः । यथालक्ष्मणादिवृत्तान्तः । पाटनतड-
नादिभीरौद्रः । यथारावणादिवृत्तान्तः । विकृतक्रन्दश-
नादिभिर्भयानकः । यथासारीचवृत्तान्तः । कुत्सितद-
र्शनादिभिर्वीभन्सः । यथाविराट्कवन्वादिवृत्तान्तः ।
विचित्रशिन्पवाक्यादिभिरद्भुतः । यथारामरावपायु-
द्वादिषु । शान्तरस श्रमणादिवृत्तान्तादौ । अलंवि-
स्तरेण । अत्रकेचिन “शोकः श्लोकत्वमागतः” इत्यु-
क्त्याऽस्मिन्प्रबन्धेशोकरमण्वप्राधान्येनोच्यते अन्ये
तदङ्गनथेत्याहुः । अन्येनु वीरगवप्रधानभूतः । पौल-

तीर्थी० पाठ्येगेयेचेत्यारभ्य रामदेहान्तापराविल्यन्तंकुलकं ॥ ८ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. भिर्भुक्तं. २ ड. झ. करुण.

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्च्छनास्थानक्रोविदौ ॥ भ्रातरौ स्वरमपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥
 रूपलक्षणमपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ॥ विवादिबोन्धितौ विवौ गमदेहात्तथाऽपरे ॥ ११ ॥
 तौ गजपुत्रौ कान्तर्ह्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ वाचोविधेयं तत्त्वम्व कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥
 ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे ॥ यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगत्तुस्तौ समाहितौ ॥
 महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ १३ ॥

स्वयवद्वितिकाव्यनामकरणादित्याहु । वयंतुद्रम् शृ-
 ङ्गारणवप्रधानरम 'सीतायाश्चरितमहन' इत्युक्ते ।
 तथोक्त "एकोरमोभवेदङ्गीवीरशृङ्गारयोर्द्वयो । अ-
 ङ्गान्यन्येरसा सर्वतस्यनिर्वहणोयता " इति ॥ ९ ॥
 अथकुञ्जलवयोर्गानमामर्थमाह—तौत्वित्यादिश्लोक-
 द्वयेन । अस्यागायतामितिप्रवर्णनस्य । गान्वयं
 गानशास्त्रम् 'गान्वयगानशासन' इतिवैजयन्ती ।
 तस्यतत्त्वनात्पर्यार्थ । तन्जानीतदतिगान्वयतत्त्वज्ञौ ।
 मूर्च्छना वीणादिवादन । 'वादेनमूर्च्छनानना' इति
 वैजयन्ती । स्थानानि मन्द्रमध्यताररूपस्वरत्रयोत्पत्ति-
 स्थानानि । यथोक्तजाण्डव्येन यद्व्यहदयग्रन्थे
 कपालफलकादय । प्राणमचरणस्थानस्थानमित्यभि-
 धीयते । उग्र कण्ठशिखरेतितन्म्वर्गास्त्रिविधा मृता ।
 मन्द्रमध्यतारचनानामेतपायथाक्रमम् 'इति । तेषुको-
 विदौ तद्विषयमसीचीनज्ञानयुक्तौ । एतेन गानशास्त्र-
 ज्ञानतदनुगुणवीणादिवादनतदनुगुणोच्चारणनिपुणा-
 वितिदर्शित । भ्रातरावित्यनेन श्राव्यताहेतुममस्वर-
 त्वमुक्त । स्वरमपन्नौ शारीरयुक्तौ । अतएव रूपिणौ
 मनुष्यवेषधारिणौ । गन्धर्वाविवस्थितौ । रूपलक्षणम-
 पन्नौ नाटकलक्षणज्ञौ । गत्यर्थज्ञानार्था । 'रूपस्व-
 भावेऽशुक्लादौर्मोन्दैर्यनाटकेषु' इतिभास्करः । गान-
 कालिकामिनयप्रकारज्ञावित्यर्थः । मधुरस्वरयथाभव-
 तितथाभाषितुंशीलमनयोरिति मधुरस्वरभाषिणौ ।

ताच्छील्येणिनि । केवलभाषणकालेपिमधुरस्वरौ कि-
 मुतगानकालइतिभावः । उत्तमकलगुणमपत्तिमूलरा-
 मपुत्रत्वमाह—विवादिति । रामदेहरूपाद्विवान् तथा
 उत्थितौ उद्धृतौ । विवौ प्रतिविवाविवस्थितौ । यद्वा
 प्रतिमानिर्माणार्थचातुर्येणनिर्मिताप्रतिकृतिविवः राम-
 देहाख्यातस्मान्तथाउत्थितौउत्कीर्णौ । अपरौ विवा-
 विवस्थितौ । प्रतिविधेतत्कृतौचप्रतिकृत्यांचमण्डले ।
 लाञ्छनेपिचविवोस्त्री 'इतिभास्कर । एवभूतौकुञ्ज-
 लावेनत्काव्यमगायतामितिसम्बन्ध ॥ १० ॥ ११ ॥
 नरेन्द्रलस्याव्ययत धारणप्रकाशनचकृतमित्याह—
 तावित्यादि । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रियाभेदात्त-
 च्छब्दावृत्ति । यद्वा राजपुत्रौमन्तौ । तौ मुनिपुत्रौ
 मुनिपुत्रवेषधरावित्यर्थ । अनिन्दितौ यथोपदेशगाने-
 ननिन्दानर्हौ । यथोपदेशं गुरूपदेशमनतिक्रम्य तत्त्व-
 ज्ञौ पाठयुद्धिज्ञौ । समाहितौ सावधानौ । कुत्राप्यं-
 शेविस्मृतिरहितावित्यर्थ । महात्मानौ महायुद्धी ।
 महाभागौ एतादृशगुणहेतुभूतमहाभाग्यौ । "भागा-
 भाग्याशनुन्याशा 'इतिवैजयन्ती । सर्वलक्षणलक्षितौ
 लक्षितसर्वलक्षणौ ज्ञातसर्वशब्दलक्षणावित्यर्थ । तौ
 कुञ्जलवौ । कान्तर्ह्येन धर्म्य धर्मादतपेतं । उत्तममा-
 ख्यान पुरावृत्तकथनरूप । तद्वाभायणाख्यंसर्वकाव्यं ।
 वाचोविधेय आवृत्तिवाहुल्येनवाग्वशवार्ति कृत्वा ।
 ऋषीणांच साधूनां द्विजातीनांच समागमे सद्मि ।

निल० स्थान च मूर्च्छनाचतयोस्मभाहार गानमूर्च्छन तत्रक्रोविदौ ॥ तीर्थी० गान्वयतत्त्वज्ञौ गान्वयनान पदावस्थितता-
 लपरिच्छेदयुक्तावधानेन प्रयुक्तपडादिवस्वरममुच्यते । तदाह दन्तिः । 'पदम्यस्वरसवातस्तालेनमुमित्यन्या । प्रयुक्तावधाने-
 नगान्वयवर्माधीयते' इति । मूर्च्छनास्थानक्रोविदाविति । मूर्च्छनाप्रयुदिवस्वरमर्णना । तदुक्तजाण्डव्येन "यत्रैवस्यु खरा पर्णा
 मूर्च्छनासेत्युदाहना ।" इति ॥ १० ॥ निल० विम्बान्मूर्त्यादेरुत्थितौविवाविवप्रतिविम्बाविव तयारामदेहादुत्थितौ परारामदे-
 हावित्यर्थ ॥ ११ ॥ निल० लक्ष्यलक्षणतिपाठेयामुद्रिकविद्धि लक्ष्यपरीक्ष्यलक्षणमुलक्षण तेन लक्षितौयुतौ । अतएवमहात्मा
 नौ महाभागौ च । ऋषीणाद्विजातीनामितिगोबलीवर्दन्यायेन । साधूनाद्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगत् शिरो० तौ अमृत-
 वदास्त्रादनीयगानविशिष्टौ । "तश्चोरामृतपुच्छेषु" इति मेदिनी ॥ १३ ॥

[पा०] १ झ स्थानमूर्च्छनक्रोविदौ. २ ज. द्वावक्षिनाविव ३ क. घ. बोद्धतौ. ४ क. च. छ. धर्माख्यानमनुत्तमम्.
 ५ झ. स्मृसमाहितौ.

तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥ १४ ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे वाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ साधुमाध्विति तावचुः परं विन्मयमागताः ॥ १५ ॥
 ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ प्रशंसुः प्रशस्तव्यां गायमानां कुशीलवां ॥ १६ ॥
 अहो गीतस्य साधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १७ ॥
 प्रविश्य तावुभौ सृष्टु तदौ भावमगायताम् ॥ सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा ॥ १८ ॥
 एवं प्रशस्यमानौ ता तपश्श्लाघ्यैर्महान्मभिः ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १९ ॥
 प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ प्रमन्नो बल्कले कश्चिददौ ताभ्यां महायशः ॥ २० ॥
 [अन्यः कृष्णाजिनं प्रादाद्यज्ञमन्त्रमथापरः ॥ कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मोक्षीमन्यो महामुनिः ॥ २१ ॥
 वृषीमन्यस्तदा प्रादान्कौपीनमपरो मुनिः ॥ ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ॥ २२ ॥
 कापायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ जटावन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदाऽन्वितः ॥ २३ ॥
 यज्ञभाण्डमृषिः कश्चिन्काष्ठभारं तथाऽपरः ॥ औदुम्बरीं वृषीमन्ये स्वस्ति केचित्तदाऽवदन् ॥ २४ ॥
 आयुष्मसपरं प्राहुर्मृदा तत्र महर्षयः ॥ ददुश्चैव वगन्मवे मुनयः सत्यवादिनः ॥ २५ ॥]
 आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम् ॥ परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम् ॥ २६ ॥

जगत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथतस्त्यकाव्यस्यमहाजन-
 परिगृहीतवत्दर्शयितुमाह—तावित्यादि । तौ कुशील-
 वा । कदाचित् रामाश्रमेषकाले । भावितात्मना निश्चि-
 तधिषां । समेतानां अश्रमेयेममिलितानां । आसीनानां
 क्रियाकलापावसानेमुख्यमासीनानां । कृषीणां । समी-
 पस्थौमन्तौ । इदंकाव्यं अगायताम् ॥ १४ ॥ सासा-
 न्यतः काव्यप्रशंसामाह—तदिति । तत्र काव्यं । श्रुत्वा ।
 परं विन्मय आगता वाष्पपर्याकुलेक्षणा सर्वेमुनयः ।
 तौ साधुमाध्विति । ऊचुः प्रशंसुमुरित्यर्थः ॥ १५ ॥
 गानुप्रशंसामाह—तदिति । धर्मवत्सला निर्ममपराह-
 ल्यर्थः । ते सर्वेमुनयः प्रीतमनसः सन्त । गायमानौ
 अतएवप्रशस्तव्यौ प्रशसितुमर्हौ । कुशीलवौ प्रशंसु
 ॥ १६ ॥ काव्यप्रशंसाप्रकारमाह—अहोइति । गीतस्य
 गानस्य । साधुर्यं अहो आश्चर्यं । श्लोकानां साधुर्यं
 विशेषतः अहोआश्चर्यं । गानतोपिश्लोकमाधुर्यं अति-
 शयितमित्यर्थः । तमेवविशेषमाह—चिरंति । एतन्
 काव्यप्रतिपाद्यकथाशरीरं । चिरनिर्वृत्तमपि बहुकाला-
 न्निष्पन्नमपि । प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षतया अनुभूयमानमिव ।
 दर्शितं अनेनकान्धेनबोधितं । पाकविशेषात्मकं सर्वा-
 र्थविशदतरं अवगमयतीदंकाव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥
 गानुप्रशंसाप्रकारमाह—प्रविश्येति । सतिनौ समल-
 यादियुक्तवित्यर्थः । तावुभौ कुशीलवा । तदा मुनि-
 जनश्रवणकाले । भावः मुनिप्रविश्य रतिहासद्विभावो-
 यथाप्रकाशतोभयति तत्रवगाव्येति । स्वरः तदा प-
 द्वादिस्वरसंपदा । संपन्नः । अतएवमुत्तरमगाय । रक्तं
 रंगयुक्तं च यथाभवतिनया । अगायताम् ॥ १८ ॥ प्रशं-
 साजनितोत्साहोपुनरनिशयेनागायतामित्याह—एव-
 मिति । तपश्श्लाघ्यैः श्लाघ्यतपस्वैः । अतमूयकेरितिया-
 वन । मन्त्राभिः मन्त्रावुद्दिभिः । विशेषजेरितिभावः ।
 तादृशैरदमुत्तरीया । प्रशस्यमानौ । आश्रयमानौ तौ ।
 संरक्ततरं अनिशयेनसमीचीनरंगयुक्तं । अत्यर्थं भृशः ।
 मधुरं च यथाभवतिनया तावगायता । क्रियाभेदात्त-
 न्छ्रुत्वावृत्तं ॥ १९ ॥ अथप्रीतिकारितययोचितं परि-
 तोषिकप्रदानमाह—प्रीतइति । संस्थित उन्निधित । स-
 स्थास्थितोऽव्यवस्थायाः । निष्ठासंस्कारः । कलशं जलाहरण-
 पात्रं प्रीत्यनिशयेनोत्थाय ददावित्यर्थः । महायशः गान-
 शास्त्रविषयकीर्तिमानं गीतितारतम्यज्ञइत्यर्थः ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमुनिजनप्रशंसा-

शिरो० भावितात्मना परिशीलितपरमात्मना ॥ १४ ॥ तीर्थी० तत्र गानम् ॥ १५ ॥ तिल० प्रशस्तव्याविनि इदमावन-
 लोपौ छान्दसौ । शिरो० धर्मवत्सला धर्मा धर्मस्वरूपा वत्सला वागमन्यरमवन्त ॥ १६ ॥ तीर्थी० भावप्रविश्यसुष्टुगा-
 यतामितिसबन्धः । भावपुरस्कारेण काव्यकर्तुर्मिप्रायहृदिनिधायशृङ्गादिरगाविभावोयथाभवतिनया अगायतामित्यर्थः । मधुरं
 पाठयोगानतश्च ॥ १८ ॥ शिरो० तपश्श्लाघ्यैः शानजनिप्रशंसाविशिष्टं ॥ १९ ॥

[पा०] १ इ च छ मयेसभरसीपस्था २ ग गायन्तौतौ, कुशीलवौ, ३ क स्व, ड, चिरनिर्वृत्त ४ इ स तथा,
 ५ क, ग इ, च छ ज, क्ष अन्य कृष्णाजिनमित्यादिपञ्चश्लोकाः, ६ ग ज, औदुम्बरीवृषीमन्यो जपमाला तथाऽपर

अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतेषु कोविदौ ॥ आयुष्यं पुष्टिजनकं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ २७ ॥
 प्रशस्यमानो सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ॥ २८ ॥
 स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ ॥ पूजयामास पूजाहो रामः शत्रुनिवर्हणः ॥ २९ ॥
 आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नो तांबुभौ नियतस्तदा ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ ३१ ॥
 श्रूयतामिदमाख्यानमनयोद्वेगवर्चसोः ॥ विचित्रार्थपदं सम्यग्गायिनां तावचोदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ चापि मधुरं रक्तं स्वञ्चितायतनिःस्वनम् ॥ तन्नीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ ३३ ॥
 ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ॥ श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्भौ जनसंसदि ॥ ३४ ॥

मुक्त्वातदितरसकलजनप्रशंसासाह—आश्चर्यमित्यादिना । श्लोकत्रयमेकंवाक्यं । आख्यानं प्रबन्धविशेषः । “कथात्वाख्यायिकाख्यानं” इतियादव । इतिहास इत्यर्थः । मुनिना वाल्मीकिना । संप्रकीर्तितं सम्यक्कलक्षणवत्तयाप्रकर्षेणविस्मरेणकीर्तितं कथितं । कवीनापरं आधारं । “काव्यंकाव्यम्यलक्षणं” इत्युक्तरीत्याकवीनां काव्यनिर्माणमूलमित्यर्थः । यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य समाप्त मध्ये अविच्छिन्नमित्यर्थः । यथाकृतमितिपाठे यथाकर्तुमारब्धं तथासमाप्तमित्यर्थः । इदमाश्चर्य आश्चर्यावहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रबन्धं प्रशस्यगात्रारौ प्रशंसति—अभिगीतमिति । हेसर्वगीतेषुकोविदौ समर्थौ । युवाभ्यां । आयुष्य आयुर्वर्षकः । पुष्टिजनकं सत्यपि आयुषिकाङ्क्षेतस्याकिञ्चित्करत्वात्पुष्टिकरः । सर्वाभि श्रुतिभि स्वरारभकावयवैर्मनोहरं । तदुक्तं “प्रथमश्रवणाच्छब्दं श्रूयतेय स्वभावन । साश्रुति संपरिज्ञेयास्वरवयवलक्षणा” इति । इदं गीतं अभिगीतं शोभनं गीतं । अभिपूजाया । यद्वा इदं गीतं सर्वगीतेषु अभिगीतमित्यन्वयः ॥ २७ ॥ प्रशस्यमानाविति । अस्याद्वार्तिशब्दोऽध्याहार्यः । तत्र यज्ञवाते । रथ्यासुगजमार्गेषु च सर्वत्रेथं प्रशस्यमानोऽतौ । कदाचित् । भरताग्रजः रामः । ददर्श भरतमुखेन ददर्शेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ततः दर्शनानन्तरं शत्रुनिवर्हणो गमः । पूजाहो स्वप्रबन्धगतुल्येन श्लाघाहो । भ्रातरौ कुशीलवौ । तुल्यवयोरूपादिमन्वेनाश्चर्यकरौ । स्ववेश्म स्वशालागृह आनीय । नयतिर्द्विकर्मकः । पूजयामास

श्लाघयामास ॥ २९ ॥ अथास्यप्रबन्धस्य प्रबन्धनायकभूतमहापुरुषपरिग्रहमाह—आसीन इत्यादिना । द्वयोरेकान्वयः । प्रभु स्वामी । तदनु रूपतया काञ्चने सौवर्णे । दिव्ये स्वर्गादृशरथेनानीते । सिंहासने आसीनः सचिवैर्मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च उपोपविष्टः परिवृत इत्यर्थः । “प्रसमुपोऽपादप्रणे” इति द्विरुक्तिः परं शत्रुनापयनीतिपरतपः । द्विषत्परयोस्तापः ” इति खच् “स्वचिह्नस्य” इत्युपधाहस्य । “अरुद्विषदजन्तस्य मुमु” इति सुमागमः । अनेन त्रयमङ्गहितत्वं गूचितं । नियतं अश्वमेवेदीक्षितं । स रामः । रूपमपन्नौ भ्रातरौ दृष्ट्वा । लक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देववर्चसो देवतुल्यतेजसो । रूपमपत्तिरपि गीतिरस्यनासामग्रीतिभावः । अनयोः कुशीलवयो मंत्रन्धि । विचित्रार्थपदं इदमाख्यानं । श्रूयतां इत्युक्तेवत्युपस्कार्यः । सम्यग्गायिनौ । अचोदयन् गानाय प्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वाणिक्रियाविशेषणानि । मधुर पाठतोगानतश्च मनोहरः । रक्तं रागवत् । स्वञ्चितं सुतरांप्रजितं आयतोदीर्घः निम्बन आलापोयस्मिन् । तन्नीलयवनं तद्वयारोपलयाभ्यायुक्तं । अत्यर्थं भृशं । विश्रुतार्थं विस्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥ सर्वगात्राणि सर्वावयवान् । हृदयानि गात्रान्तरवर्तीनि मनोधिप्रानानि । मनांसि च ह्लादयन् सुखयन् । श्रोत्राश्रयसुखं श्रोत्रं कर्णशक्कुली तदाश्रयं श्रोत्रेन्द्रियं तत्सुखतत्सुखकरं । ततः कुशलवक्तुं । गेयं गानं । भावेयन् । जनसंसदि सभायाः । जनशब्दो मण्डपव्यावृत्त्यर्थः । वभौ प्रच-

तिल० अविगीतमितिपाठे अनवयं यथातथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तिल० “उपोपविष्टमचिव” इति पाठे उपमर्शोपे उपविष्टा सचिवायस्येत्यर्थः । “उपोपविष्टं सचिवै” इति पाठे समीपस्थं मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च समन्वित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीर्थ० आत्मरूपसंपन्नो आत्ममदृशः । तिल० दृष्ट्वातु रूपसंपन्नाविति प्रचुर पाठः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ गायनौ । २ ग. इ उपोपविष्टं क मुखोपविष्ट ३ ज दृष्ट्वात्म- ४ घ-झ पन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ । ५ ज. गायन्तौ समचोद- ६ झ गायकौ सम- ७ ज. व्यक्त. ७ ख ड- ८ झ. स्वचित्तायत. ८ घ. श्रोतुः सुखकर.

इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ॥

ममापि तद्वृत्तिकरं प्रवक्ष्यते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३५ ॥

ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा ॥

स चापि रामः परिपठतः शनैर्बुभूषया सक्तमना बभूव ह ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

काशे अजृम्भतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ उक्तमेवाधवृत्तान्तरणस-
र्गान्तेसगुह्याति-इमावित्यादिश्लोकद्वयेन । इमौ मुनिवै-
पावपि पार्थिवलक्षणान्वितौ । कुशीलवावपि गायका-
वपि महातपस्विनौ महान्तौतपस्विनौ भवत । तन्
तस्मान् । ममापि प्रियाविरहकृशस्यापि । भूतिकर श्रेय-
स्करं धारकमित्यर्थः । महाननुभावोयस्यतन महानुभा-
वं । चरितं सीताचरित्रमित्यर्थः । प्रवक्ष्यते आभ्यास्यक्त
पठिष्यते । तन्निबोधत तच्छृणुतेत्यर्थः । अत्रपौराणि-
काः । वक्तारोमहात्मानोवक्ष्यमाणं चमच्चरितं महानु-
भावं । अतस्तन्निबोधतेत्याहुः । एवम्यासप्रशमास्या-
त्साचनयुक्ता अयं हिरामोधीरोदात्त तस्यचाविकत्थन-
इतिलक्षणं । तस्यचस्वविषयप्रबन्धश्रवणं महानुभाव-
त्वोक्तिश्चनकथमायुपपन्नं । लोकेहिक्षुद्रोपिकश्चित्स्ववि-
षयप्रबन्धश्रवणेन लज्जते । अतोऽन्यथायोजयन्त्याचा-
र्या । नायंप्रबन्धोरामचरित्रपरः किन्तु सीताचरित्रपरः
“सीतायाश्चरितं महत्” इति पूर्वमुक्तत्वात् । “श्रीमद्रा-
मायणमपि परंप्राणितित्वचरित्रे” इत्यभियुक्तवचनान्
स्त्रीप्रसङ्गइत्याभाषणकश्च । तद्विषयस्तु प्रबन्धोरामेण श्रा-
व्यएव । विरहिणो हि कान्ताचरित्रगाथा शृण्वन्ति श्रा-
वयन्ति च । अतएव ममापि भूतिकरमित्युक्तं । विर-
हिणोपि मे सत्ताप्रदमित्यर्थः । यद्वा “अप्रमेयं हितं ते जो
यस्य साजनकासजा” इत्युक्तरीत्या ममाप्यतिशयावह-
मित्यर्थः । महानुभावमियस्य च प्रणयिन्यसन्निधानद-
शायामपि धारकमित्यर्थः । यद्वा । महानुभावं । ‘लघु-
तरारामस्य गोप्रीकृता’ इत्युक्तरीत्या स्वविषये निरवधि-
कापराधकारिराक्षसीरक्षणेन स्वसादृश्यतिशयितवैभ-

वमित्यर्थः । यद्वा । “दोषो यद्यपि तस्य स्यात्समासेन तदगर्हि-
त” इति मयोक्तं । अनया तु न कश्चिन्नापराध्यति” इति ।
अतोमनोऽप्युत्कृष्टचरितमित्यर्थः । यद्वा । स्वचरणेति-
गडवद्वादेव स्त्रीचरणनिगडविच्छेदकारितयामत्तोप्या-
श्रितरक्षणं ऽतिशयितवरायुक्तमित्यर्थः । यद्वा पितृत्व-
प्रयुक्तहितपरतयामयिमापराधविषयकलुपधायि मातृ-
त्वप्रयुक्तवात्सल्येन मामपि श्रमापयन्त्याश्चरितत्वेन म-
हानुभावमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत श्रोतृप्राप्तामहानान-
न्तर । रामस्य वचमाप्रचोदितौ ननु चेष्टये यादरातिश-
योक्तिः । तौ कुशीलवौ । मार्गविधानसंपदा देशी
मार्गश्चेति द्वौ गानप्रकारौ । तत्र मार्गः सार्वत्रिकः ।
देशीकाचित्कः । तयोर्मध्ये मार्गनिर्वाहसामग्र्या ।
अगायतां । स रामोपि । शनैः परिपठत इति न्युत्था-
यगमने परिपठोऽप्युत्थानादभिमग्नो भविष्यतीति मन्दं म-
न्दं मिहासनादवतीर्य परिपठप्राप्तः । “एकं स्यादनुभु-
ञ्जीत” इति न्यायादुन्नतमिहासनावस्थानेन स्वात्मानमे-
काकिनमन्यमानं सभामव्यगतं । बुभूषया अनुबुभू-
षया श्रोत्रमुस्वानुभवेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । बुभूषया
भवितुमिच्छया कान्ताकथाश्रवणेन स्वसत्तालाभं च्छये-
त्यर्थः । सक्तमना गानश्रवणसक्तचित्तः । बभूव ह
स्वशिष्योक्तप्रबन्धश्रवणरामः स्वयमेव सादृशप्रसक्तइति
मुनिस्तुष्यति । अत्र श्लोकद्वयेन शस्यवृत्तः । “जतौ तु व-
शस्य मुदीरितं जरा” इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥ इति
श्रीगोविन्दविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसंज्ञी-
राव्याने वालकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तनि० मुनीमननशीलौ । पृथिन्या पति पार्थिवः । तस्य लक्षणानि अगावराणावयवसंस्थानविशेषा नैरन्विता । कुशीलवौ
गायकाः । इमौ अनिवार्यौ । क्रमुनिजं कराज्याहंता क्रमहातपस्विन्व क्रगायकलं केभुगुणा कान्तिवालाविमार्विनि शिरोधालकार-
ध्वनिः । गायमानौ चापि महानपस्विनावित्याश्रयालंकारध्वनिश्च । तपस्विनौ कुशीलवावित्यनेन गानस्य वशपरपरगतत्वाभावेन
तत्प्रयुक्ताहंकाराद्यभावः केवलेश्वरप्रसादसिद्धवचन्यजितम् । ममापि भूतिकर उभयविभूतिनायकस्यापि भूतिकर सपत्कर
किमुतान्येषा । यद्वा तदभावे ममापि सत्ताननिर्वहतीत्यर्थः । महानुभावं महामहिमवत् ममापि महानुभावमिति ‘मोक्षद्वन्द्व-
दिवानन्द’ इत्युक्तरीत्या दुर्विज्ञेयमहिमयुक्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ विपम० प्राकृतावलंबिगान देशी सस्कृतावलंबितु मार्गः । स्वय
श्रवणे चोत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयत्वबुद्ध्या श्रवणप्रवृत्तौ तस्य स्थिरत्वभवतीति तदशयः ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

इदं तपस्वाध्यायेत्यारभ्यसर्गचतुष्टयमहत्परिग्र-
हसिद्धये उक्तवैलक्षण्यत्रयप्रतिपादनपरत्वेन प्रवन्वोपो-
द्घातत्वात् श्रीरामायणान्तर्गतं कथाशरीरानुप्रविष्टप्र-
स्तावनाग्रन्थवन् । ननु रामायणनिर्माणानन्तरभावि-
नः कथाशरीरस्यास्य कथं तत्पूर्वभावइति चेन्न । अन-
न्तरभावित्वेऽपि त्रिकालज्ञेन महापिणाप्रथमतः निर्माणस-
म्भवान् । नन्वात्मप्रशसापरमिदमर्गत्रयं कथं सृष्टिं स्वय-
मेव वक्तुमर्हतीति चेन्न । अन्यापरिज्ञातस्यैतस्य वृत्तान्त-
स्वप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमादाववश्यवक्तव्यत्वान् । यद्वा ।
सर्गत्रयमिदं केनचिद्वाल्मीकिशिष्येण रामायणनिर्वृत्त्य-
नन्तरनिर्मायैव भवप्रकटनायमगमित । यथा याज्ञ-
वल्क्यस्मृत्यादौ तथैव तत्र विज्ञानेश्वरेण न्याकृतं । नन्वे-
तस्मिन् सर्गत्रयस्य रामायणादित्वे कुशलवाभ्याण्टद्वानेन प्र-
थमक्रियमाणेतौ रामेणादावेवम् पुत्राविति परिज्ञातौ-
स्यातां । तथाच । तदेव मीनानां नापत्तिः । “विवादि-
वोत्थिता विवौरामदेहात्तथापरा । तौराजपुत्रौ” इत्या-
दिना हिरामपुत्रत्वमनयो मूच्यते तस्मादिदमसगतमि-
ति चेन्न । मीनापुत्रत्वादेरत्राकथनान् । रामसाहच्य-
मात्रस्य राजपुत्रान्तरेणैव पिसम्भवान् । अयं च प्रवन्वोवै-
दोपवृंहणरूपो वेदान्तार्थमुपवृंहयति । ‘प्रायेण पूर्वभा-
गार्थाधर्मशास्त्रेण कथ्यते । इति हासपुराणाभ्यां वेदा-
न्तार्थं प्रकाशयते’ इति वचनान् । तत्र “यतो वा इमा-
नि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति तत्प्रयन्त्यमि-
मं विशन्ति तद्विज्ज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति श्रुतं । तत्किं जग-
ज्जन्मादिकारणं ब्रह्म विष्णुरुत ब्रह्म रुद्रादिष्वन्यतम इत्य-
पेक्षाधारामत्वेनावतीर्णो विष्णुरववेदान्तवेद्यपरब्रह्मेत्यु-
च्यते । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासो पूर्वताफलं । अथ-
वादोपपत्तीचलिङ्गतात्पर्यनिर्णयः” इत्युक्तपट्टिधतात्प-
र्यलिङ्गसंभवान् । तथाहि । उपक्रमेतावन “कोन्वस्मि-
न—” इत्यादिना वेदान्तोदितमकलगुणमपन्नं किं वि-
ष्णुरुतान्यो ब्रह्मादिष्वन्यतम इति वाल्मीकिनाष्टे “इ-
क्ष्वाकुवंशप्रभवो राम —” इत्यादिनारामत्वेनावतीर्णो
विष्णुरेवेति नारदेनोक्तं । उपसंहारे च चतुर्मुखः प्राह ।
“तवाहं पूर्वकभावे पुत्र परपुरजय । संक्षिप्य च पुरालो-
कान्मायया स्वयमेव हि । महार्णवेशयानोऽमुमात्पूर्व-
मजीजनः । पद्मे दिव्यैर्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्य मामपि ।
प्राजापत्यत्वाकर्ममयि सर्वनिवेशितं” इत्यादिना सर्व-
जगत्कारणप्रजापतिजनकत्वेन सकलजगत्कारणब्रह्म-
विष्णुरेवेत्युक्तं । अभ्यासश्च तस्यैव दृश्यते बालकाण्डे ।

“एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरूपजातो महाश्रुतिः । गङ्गचक्र-
गदापाणि पीतवामाजगत्पतिः” इति जगत्कारणत्व-
मुक्तं । तत उत्तरत्र देवाः । “त्वं गतिः परमादेव सर्वेपानः
परतपः” इत्याहुः । तेन परत्वासाधारणं सर्वशरणत्वमु-
क्तं । तत उत्तरत्र । “ततो देवपि गन्धर्वा सरुद्रा सांस्-
रोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तु दुर्धुर्मधुमदनः”
इति सर्वस्तुत्यत्वमुक्तं । ततो विश्वामित्रः “अहं वैश्वाम-
हात्मानरामसत्यपराक्रमः । वसिष्ठश्च महातेजा ये चान्ये
तपसि स्थिताः” इति । “वेदाहमेतं पुरुषमहातं तमेतं-
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि पतित्यज्ञेन दानेन तपसा-
नाशकन इति श्रुत्युक्तरीत्या महापुरुषत्वं तपोवर्लविना-
तस्य दुर्ज्ञेयत्वं चाह । मीता विवाहे वसिष्ठोऽपि “अव्यक्त-
प्रभवो ब्रह्माशाश्वतो नित्य अव्ययः । तस्मान्मरीचि संज-
ज्ञे मरीचे काशयप मुनिः” इति सर्वमूलकारणत्वप्राची-
कथनं । परशुरामोऽपि “अधिकमेनिरं विष्णुदेवाः सर्पि-
गणास्तदा इति सर्वाधिकत्वं निदर्शितवान् । अयो-
ध्याकाण्डे । “सहिदेवैर्कृदींस्वरारवणस्य वधार्थाभिः ।
अर्थितो नाम नृपलोकं जज्ञे विष्णुः सनातनः” इति सनात-
नत्वमुक्तं । उत्तरत्र “आकाशप्रभवो ब्रह्माशाश्वतो नित्य-
अव्ययः इत्याकाशशब्देन स्वयंप्रकाशत्वं व्यापकत्वं
चाह । आरण्यकाण्डे मारीचेन “अग्रमेयं हितं तेजो-
यस्य सा जनकात्मजा” इति परिच्छेदातीतमहिमत्वमु-
क्तं । किष्किन्वाकाण्डे नारावचनं । निवासवृक्षः
साधूनामापन्नानां परागतः । आर्तानामश्रयश्चैव यश-
सश्चैकभाजनः । ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशनिरतः पितुः
धानूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान्” इति । “त्व-
मग्रमेयश्चतुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अ-
क्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च भ्रितिश्रमावान्श्च तजोपमाश्च”
इति च । अनेन च ज्ञानानन्दादिसमस्तकल्याणगुणाकर-
त्वमुक्तं । मुन्द्रकाण्डे “ब्रह्मास्त्रयं भूश्चतुराननो वारुद्र-
स्त्रिनेत्रश्चिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा
त्रातुं न शक्त्युधिरामवर्धय” इति सर्वसंहृतत्वोक्तिः ।
उत्तरत्र । “किं वेणुवंशकपिरूपमेत्यरक्षो विनाशाय परं
मुनेजः । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपस्वमायया सांप्र-
तमागतवा । द्वितीयो वाकोरोऽवधारणार्थः । अनेना-
नन्तरूपत्वमुक्तं । युद्धकाण्डे विष्णुरेव कथं जगत्कारणं
अन्येषां अपि “हिरण्यगर्भस्ममवर्ततामे” “यदा तम-
स्तन्न दिवानरात्रिनसन्नचासच्छिव एव केवलः” । “इ-
न्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इत्यादिना तत्त्वश्रवणादि-

त्याशङ्क्य तेभ्यः सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनाद्विरण्यगर्भ-
शिवेन्द्रादिशब्दा मद्रह्यात्मशब्दवद्विष्णुपराएवेत्याशये-
नोच्यते । “व्यक्तमेपमहायोगीपरमात्मात्मनातन ।
अनादिमध्यनिधनोमहत परमोमहान् । तमस परमो
धाताशङ्खचक्रगदाधर । श्रीवत्सवद्वानित्यश्रीरजस्य
शाश्वतोऽश्रुव ” इति । अनेनचपरमात्मत्वश्रीपतित्वा-
दिकमुक्त । उत्तरत्र “भवान्नारायणोदेव श्रीमांश्चक्रायु-
धोविभु । एकशृङ्गोवराहस्त्वभूतभव्यसपत्नजिन”
इत्यादि । अनेनतस्यनारायणशब्दवाच्यत्वमुक्त । अपृ-
र्वताचप्रमाणान्तराप्राप्ति । नहि परतत्त्वस्यविष्णुत्वं
प्रमाणान्तरादवगन्तुशक्य । फलच भगवत्सालोक्या-
दिकमित्यन्तेमुच्यते । अर्थवादोपपत्तीच वालकाण्डेद-
र्शिते । “इमेद्वेधनुपीश्रेष्ठे” इत्यादिनाऽर्थवादमुक्त्वा
जृम्भिततद्गुणैर्द्वाशैवविष्णुपराक्रमं । अथैकमेनिरं वि-
ष्णुदेवा सर्वापिगाम्मदा” इत्यादिनात्रह्यप्रमुखेस्मर्पिग-
णैर्देवैर्मांसांमापूर्वकविष्णुरुद्रयोर्मध्येविष्णोराधिक्यनि-
र्णयोक्तेरुपपत्तिरुक्ता । नचवाच्य मेनिरिति वचनान्
“महाशरतरस्तथा” इतिवरदानकृतसिद्धिमाधिक्यमि-
ति । तथात्वे तस्यरोपानुपपत्ते । “धनुरुद्रस्यमक्रुद्धः”
इतिव्युक्त । किचागम्याश्रमे “मतत्रब्रह्मण स्थानवि-
ष्णोः स्थानंतथैवच । अग्रे स्थानंमहेन्द्रस्यस्थानंचैवविव-
स्वन । सोमस्थानभगस्थानस्थानंकविरेमेवच” इत्यादि-
नात्रह्यादीनाअगस्त्योपास्यत्वमुक्त्वा रुद्रस्यतदकथना-
दपूज्यत्वमुच्यते । नचैमान्यगम्यपूजकब्रह्मादिस्थाना-
नीतिवाच्यं । असंभवान् । “अत्रदेवा मगन्धर्वास्मि-
द्धाश्चपरमर्षयः । अगम्यनियताहार्गसततंपर्युपासते”
इतिवचनं ब्रह्मादिव्यतिरिक्तैवलदेवविषय । किंच ।
यथा गृहस्थस्यगृहेदेवगृहस्त्वन्वेगृहस्थस्यैवपूजकत्वस्वर-
सतःप्रतीयते । एवमेवात्रापि नापलापावकाशः ।
किंच । दक्षयज्ञवधे “यस्माद्गागार्थिनोभाग कल्पितो
नैवमेसुराः । वराङ्गानिमहार्हाणिवनुपाशानयामिव ”
इतिरुद्रस्ययज्ञभागाकल्पनादपूज्यत्वादत्रतस्यस्थानानि-
र्देशः । ननु यदिविष्णु परादेवतः कथं तर्हि तस्यराम-
त्वेनजन्मेतिचेन्न । “अजायमानोबहुधाविजायते”
इत्युक्तीत्या लोकानुजिघृक्षाकृतंतदितिचोद्यानवका-
शान् । मोक्षप्रदत्वंचपरदेवताऽसाधारणमत्रोच्यते ।
“यागतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्रयागतिः । अपराव-
र्तिनांयाचयाचभूमिप्रदायिनां । मयात्वंसमनुज्ञातो
गच्छलोकाननुत्तमान्” इति । अत्रापरावर्तित्वंपुनरा-

वृत्तिशून्यत्व । मुक्तिरितियावन् । “नचपुनरावर्तते”
इतिश्रुते । नच रणादपलायनमुच्यतइतिवक्तुशक्यते
तस्यस्वतस्मिन् द्वत्वेनतत्फलस्याननुप्राप्तत्वात् । तथाच
यज्ञादिफलावधिभूतामुक्तिप्राप्तीत्यर्थः । अतएव नृसि-
हपुराणे “मत्कृतेनियनयस्माच्चयाप्राप्तद्विजोत्तम ।
तस्मान्त्वंमत्प्रसादेनविष्णुलोकमवाप्स्यसि” इति ।
एवमुपक्रमादिपडिधनात्पर्यलिङ्गैर्वेदान्तवैद्यपरतत्त्व-
विष्णुरेवेतिश्रीरामायणेनोपबृहते । एवमेवान्तब्रह्मा-
प्याह “अस्या परिपदोमव्येयद्वर्षीमितिबोधतन् । एत-
देवहिकाव्यतेकाव्यानामुत्तमश्रुत । सर्वविस्तरतोरा-
जन्व्याख्यास्यतिनमशय । आदिकाव्यमिदरामत्व-
यिसर्वप्रतिष्ठित । नह्यन्योऽर्हतिकाव्यानायशोभाप्राध-
वाहते” इति । एवस्थित्यन्तेनचिन्नवीननजल्पितं
व्यञ्जनावृत्त्याशिवपररामायणमितितदपहस्यमेव ।
नह्यन्योऽर्हतीतिप्रतिपिद्वरुद्रस्यप्रतिपाद्यकोऽन्यन्तर्भाव-
वचनस्यकेवलवालिशप्रलपितत्वात् । “यच्चरामेणादित्यो-
पम्यानादिककृतनतस्मर्वविश्रामित्राशुपासनवन्मनुष्य-
भाववानुसारणेतिविज्ञेय । विशेषतश्चतत्रतत्रवक्ष्याम ।
“श्रीविष्णो प्रथमेकाण्डेजगज्जननेनुता । द्वितोऽस्थि-
निहेतुत्ववृत्तीयेमोक्षदायिता । चतुर्थेगुणमर्पित पञ्च-
मेमवहनृता । षष्ठेवेदान्तवैद्यत्वसप्रमस्यपृष्टेनुता ।
एवंविष्णु परतत्त्वरामात्मेतिसुनिश्चितम । श्रीशलपू-
र्णाद्यतिशयेरणश्रुतानपुराष्टादशयापमित्रान् । रामा-
यणार्थान्क्रमशः करोमिव्यक्ताच्छठारतिगुरुपदिष्टा-
न” । गतएकोर्थ । द्वितीयम्नु एवभूतपरतत्त्वकेनप्रा-
प्यतइत्याकाङ्क्षायातत्प्राप्त्युपायभूताशरणागति “योत्र-
ह्माणविदधातिप्रवयोर्वेदाश्चप्रहिणोतितमम् । तहदेव-
मात्मवुद्धिप्रसादमुमुक्षुर्वैशरणमहप्रपश्ये” इतिश्रुतिमुप-
बृहयन वाल्मीकिव्यस्मिनरामायणे उपक्रमप्रभृत्युपम-
हारान्तमनैकाधिकारिकलविशेषादिप्रदर्शनमुखेनाखि-
लफलसाधनतयाप्रतिपादयति । तथाहि । उपक्र-
मेतावन् “एतस्मिन्नन्तरेविष्णुरूपयानोमहावृत्तिः ।
शङ्खचक्रगदापाणि पीतवामाजगत्यति” इति सर्वशे-
पीसर्वेश्वरोरक्षापेक्षाप्रतीश्वोरक्षणसमयोलब्धइतिसमु-
द्भूतौज्वल्योरक्षणेपकरणै सहमन्त्रद्वोर्भयैतस्यौ । त-
दा । “देवगन्धर्वयक्षाश्चततस्त्वांशरणगता” इति
रावणवधरूपफलार्थब्रह्मरूपादिदेवगणशरणागतिरु-
क्ता । ततस्त्रिंशंकुशुन शोफादिवृत्तान्तेपुविश्रामित्रादि-
व्यापारविशेषानुदीर्य शरणागतरक्षणंपरमोधर्म सम-

र्थकारुणिकविषयाशरणागतिः फलाविनाभूतेतिप्रदर्शितं । ततश्च “सध्रातुश्चरणौगाढंनिपीड्यरघुनन्दनम् । सीतामुवाचातिशराघवंचमहाव्रतम्” इति पुरुषकार-पुरस्करणपुरस्मराशरणागतिः कार्येन्युदीरितं । ततो-भरतः “जेष्ठेपुरस्ताच्छालायायावन्मेनप्रसीदति” इतिरामाभिषेकफलाशरणवरणमकरोत् । अत्र रावणवधायकृतदेवगणप्रपत्तिफलदानायनिर्गमनान् तदा-नीरामस्वप्रतिनिधिभूतपादुकाप्रदानेन तत्फलकृत्वापश्चाद्देवगणमनोरथपूरणानन्तरमात्मानंअभ्यषि-ञ्चन् । अतोऽनशरणागतिर्वैफल्यचोद्यं । अथदण्डका-रण्यवासिमिर्विरोधिनिरसनयाशरणागतिरनुष्ठिता । “तेवयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः । नगरस्थोवन्-स्थोवात्वनोराजाजनेश्वरः” इति । अत्रकोमलजनपद-वासिनामिवभगवद्विषयवासएवशरणागतिः । तदन-न्तरं “मपित्राचपरित्यक्तः सुरैश्चसमहर्षिभिः । त्रील्लो-कान्संपरिक्रम्यतमेवशरणगतः । सतंनिपतितंभूमौश-रण्य शरणागतं । वधाहंमपिकाकुत्स्थः कृपयापर्यपाल-यन्” इति काकवृत्तान्तेनाग्रतः पतनमेवशरणागतिरि-त्यदर्शितम् । तदनुसुग्रीववृत्तान्तेन “कृतापराधस्यहिते नान्यनपश्याम्यहंक्षमं । अन्तरेणाञ्जलिबद्धालक्ष्मण-स्यप्रसादानम्” इतिशरणागतिरञ्जलिरूपोक्ता । अथ-सीतावचनेन । “मित्रमौपयिककर्तुराम स्थानंपरी-प्सता । वधंचानिच्छताघोरंत्वयासौपुरुषर्षभः । विदितःमहिर्धर्मज्ञः शरणागतवन्मलः । तेनमत्रीभवतु तेयदिजीवितुमिच्छसि” इत्येनानां कृत्यमेवशरणाग-तिरित्यबोधि । उपरि “साहंपरुषितस्तेनदासवच्चाव-मानितः । त्यक्त्वापुत्रांश्चदाग्राशराघवशरणगतः” इति विभीषणशरणागत्याविरोधिपरित्यागपूर्वकत्वमुक्तम् । “ततःसागरवेलायादभानास्तीर्यराघवः । अञ्जलिप्रा-ङ्मुख कृत्वाप्रतिशिष्येमहोदधेः” इतिरामशरणाग-त्यायोग्यस्यनायोग्यताऽन्वेष्टव्या । अयोग्यस्यचनयो-ग्यतत्त्युक्तं । अशुचिभूतलङ्कानिर्गतमात्रएवहि विभीष-णशरणमवृणोत् । रामशरणागते फलाभावः समर्थ-कारुणिकविषयत्वाभावादित्याहुः । उत्तरत्र “अभि-याचामवैदेहीमेतद्धिममरोचते । राघवाद्धिभयंघोरं राक्षसानामुपस्थितं” इतित्रिजटावचनानुमतिमात्रेणह-नुमद्भयान् सर्वासारक्षितत्वकथनादन्यविषयेऽन्येना-पिकृताशरणागतिः फलवतीतिनिर्दिष्टा । विभीषण-शरणागत्यैवतत्सच्चिदानांरक्षणान् शरणागतसंबन्धि-

नोपिभगवत्कटाक्षपात्रभूताएवेतिनिरणायि । एवम-न्यत्रापिद्रष्टव्यं । एवमुपक्रमप्रभृत्योपसंहारान् प्रति-पादिताशरणागतिरेवसर्वफलप्रदाः सैवमुक्तरपिहेतुरि-त्युक्तं । विशेषस्तुतत्रप्रकरणंप्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥ अस्यचोपायस्यप्राप्यंभगवत्प्राप्तिपूर्वकतत्कैङ्कर्यमेवेतिरा-मायणेनप्रतिपाद्यते । तथाहि । उपक्रमदेवजातीय-शरणागतेरामकैङ्कर्यप्रधानफलमित्युच्यते । आसुरःप्र-भृतिष्ववतीर्यतैस्तदनुवर्तनोपदेशान् । रावणवधस्त्वा-नुपज्ञिकः । लक्ष्मणोपिप्रपद्याह “अहमवैकरिष्यामि जाग्रत स्वपतश्चते । भवांस्तुमहवदेह्यागिरिसानुपुरं-स्यते” इति । तेनसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितमवकै-ङ्कर्यफलमित्युच्यते । भरतोपिरामकैङ्कर्यायैवतद-भिषेकंप्राप्यपादुकाविषयकैङ्कर्यक्रमेणमनीषितमलभ-त । दण्डकारण्यवासिनांशरणागतेरपिवाचिकादिरू-पमेवकैङ्कर्यफलमित्यवगम्यते । “तेतंमोममिवाद्यन्तं द-ध्वावैधर्मचारिणः । मङ्गलानिप्रयुजानाः प्रत्यगृह्णन्तद-व्रताः” इत्युक्तं । सुग्रीवविभीषणादिप्रपत्तेरपिमुख्यं फलकैङ्कर्यमन्यदानुपज्ञिकमितिस्पष्टं । “अथहरिवर-नाश्च प्राप्यसंग्रामकीर्तिनिशिचरपतिमाजौयोजयित्वा-श्रमेण । गगनमतिविशालंलङ्घयित्वाऽर्कमृनुर्हरिवर-गणमध्येरामपार्श्वजगाम । परित्यक्तामयालङ्कामित्रा-णिचधनानिच । भवद्भूतंमेराज्यचजीवितचमुखानिच” इत्यादिना । एवंप्राणार्थिनः काकस्यप्राणप्रदानेनतत्प्र-पत्तिःसफला । असत्प्रकृतेरस्यपुनरायेवंदुरितप्रवृत्ति-र्माभूदितिशिष्यरूपानुग्रहायैकाङ्गिनिरसनेनान्वनव-र्तयामास । यथा परशुरामंप्रतिप्रयुक्तमस्त्रं तस्मिन्प्रा-तिकूल्यान्निवृत्ततन्मनीषितविरोधिमुकृतपुत्रायुङ्क्त । यथाच समुद्रं प्रत्युपात्तमस्त्रम् तस्मिन्सानुतापशरणा-गते द्विपत्न्यु आश्रितानापापकृत्याप्रवेगनन्यायेनतद्वि-रोध्यमुरेपुत्रयुयुजे । रामप्रपत्तिस्त्वाकिञ्चन्यानन्यग-तित्वरूपाधिकाररहितेनकृतत्वादल्पज्ञात्पशक्तिकवि-षयत्वाच्चविफलतिष्ठेयम् । “समुद्रराघवोराजाशरणं गन्तुमर्हति” इतिविभीषणोक्तिस्तुस्वप्रपत्तेः फलदर्शन-कृता । तस्मादनेनप्रकारेणशरणागतर्देशकालाधिकारि-फलनियमाभावेपि विषयनियमोस्तीत्युक्तं । इयंचप्र-पत्तिरस्मिन्प्रबन्धेप्रधानतयाप्रतिपाद्यते । अतएव “श्रीरामायणमदीर्घशरणागतिः” इत्याभाणकः । तदुपयुक्ततयेतरेषामर्थानांप्रतिपादनम् । तथाहि । समर्थकारुणिकसुशीलविषयिणीशरणागतिःफलदा-

यिनी । तत्र रौद्रधनुर्भङ्गपरशुरामजयसालभेदनसमु-
द्रवन्धनादिभिर्भक्तपरत्वप्रतिपादनैश्चसामर्थ्यं सर्वज्ञ-
त्वादिकंचोक्तम् । सीतावियोगकालिकवृत्तान्तविशेषैः
परमकारुणिकत्वम् । गुह्यशवरीमुग्रीवादिभिर्नीरन्ध्रस-
श्लेषेणमौशील्यम् । विश्वामित्राध्वरत्राणदण्डकारण्य-
वासिमुनिजनरक्षणरावणवाधितेन्द्रादिसकलदेवगण-
परिपालनैः निजजनपदजनानामात्मसौन्दर्यशीलादि-
भिः प्रीतिमुत्पाद्यस्वपदप्राप्तिरूपसाक्षादवतारप्रयोजन-
भूतमोक्षप्रदानैश्चसर्वरक्षकत्वम् । अतः समर्थपरम-
कारुणिकमुशीलभगवत्प्रपत्तेः सकलफलसाधनत्वेऽपि
अधिकारिविशेषानुष्ठितायास्तस्याभगवत्प्राप्तिपूर्वकत-
त्कैङ्कर्यरूपमोक्षएवमुख्यफलम् । आनुपङ्गिकं फलान्त-
रमितिसुस्पष्टम् । एवं सर्वत्र दृष्टव्यं ॥ ३ ॥ इयंच प्रप-
त्तिः पुरुषकारणविनानफलाय भवतीत्यर्थोऽस्मिन्प्रबन्धे
प्रधानतया प्रतिपाद्यते । “सीतायाश्चरितं महत्” इति-
ह्युक्तं । तस्याश्च विश्लेषत्रयेण कृपापारतन्त्र्यानन्याहृत्वरू-
पपुरुषकारधर्मप्रतिपादनान् । तत्सन्निधानेन काक-
शिरोलेभेतद्भावात्त्रावणः । विभीषणोऽपि “निवेद-
यतमांश्चिन्निविभीषणमुपस्थितं” इति घटकमुखेनैव रामं-
शरणमवृणुत । रामोऽपि । “आनयैनहर्षिश्च” इति-
घटकमुखेनैव विभीषणं विपयीचकार । एवमुग्रीवोऽपि
रामभक्तहनुमन्मुखेन रामशरणं यथा इत्येवं ज्ञातव्यं ॥ ४ ॥
एवं भूतोपायाधिकारिस्वरूपं शेषत्वं पारतन्त्र्यं च । तत्र-
शेषत्वं लक्ष्मणाचारेण प्राचीकशन । “अहमस्यावरो
भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः” । कुरुष्व मामनुचरं वै धर्म्यते-
हविद्यते । कृतार्थोऽहं भविष्यामिति वचार्थः प्रकल्पते”
इत्यादिना ॥ ५ ॥ भरतमुखेन पारतन्त्र्यं प्रकटीकृतं
“विललापसभामध्ये जगर्हच पुरोहितं । राज्यचाहं च
रामस्य धर्मवक्तुमिहार्हसि” इत्यादिना “सर्वात्मना पर्यु-
नुनीयमानो यदानसामित्रिरूपैतियोगः । नियुज्यमानो
भुवि यौवराज्ये ततोभ्यषिच्चरतं महात्मा” इत्यन्तेन
॥ ६ ॥ श्रीशत्रुघ्नव्यापारेण भागवतपारतन्त्र्यं प्राचीक-
शन् । “गच्छतामातुलकुलं भरतेन तदानधः । शत्रुघ्नो
नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः” इत्यादिना ॥ ७ ॥
अस्य चाधिकारिणो ज्ञातव्यमर्थपञ्चकमत्रोच्यते । त-
थोक्तं । “प्राप्य स्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्नुयश्च त्रयगत्स नः ।
प्राप्त्युपायं फलं प्राप्तेः स्थाप्राप्तिविरोधि च । वदन्ति सक-
ला वेदाः सेतिहासपुराणकाः । सुनयश्च महात्मानो वेदवे-
दाङ्गपारगाः” इति । तत्र रामप्रस्तावेन परस्वरूपं ।

लक्ष्मणादिवृत्तान्तेन प्रत्यगात्मस्वरूपः । शरणागतिवर्ण-
नेनोपायस्वरूपं । विभीषणादिकथया फलस्वरूपं
भगवत्कैङ्कर्यरूपम् । रावणादिवृत्तान्तेन विरोधिस्वरू-
पचोक्तमिति ज्ञेयं ॥ ८ ॥ अस्याधिकारिणाऽकिञ्च-
न्य अनन्यगतिर्वचोपेक्षितमिति वक्तुं ब्रह्मरुद्रादिदेवत-
स्वरावणस्य वधेन ब्रह्मरुद्रादिदेवतान्तराणां । दशरथच-
रितेनऽपि तु । कैकेय्यादिवृत्तान्तेन मात्रादेः । विभी-
षणमेवनादादिवृत्तान्तेन भ्रातृपुत्रादेश्वररक्षकत्वोक्तिः
॥ ९ ॥ अस्य च भगवज्ज्ञानलाभआचार्यमूलइति हनुम-
च्चरितेन दर्शितं । तदेव सुन्दरकाण्डे वक्ष्याम ॥ १० ॥
अनेन चाधिकारिणा “कृतकृत्या प्रतीक्षन्ते मृत्युप्रिय-
मिवातिथिम्” इत्युक्तीत्याशरीरपातावधिकालः प्रती-
क्षणीय इति सीताध्यवसायेनोच्यते । “शरैस्तु सकुलाकु-
त्वालङ्कापरवलादन । मानयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्य स-
दृशभवेत्” इति ह्युक्तं । लङ्कानामशरीरः । रावणकुम्भक-
र्णावहकारममकाराः । इन्द्रजिदादयः कामक्रोधादयः ।
विभीषणो विवेकः । तत्र रुद्रासीताचेतन । तस्य च भ-
गवज्ज्ञानं हनुमताऽऽचार्येण । तादृशशरीरध्वंसपूर्वकं
तदन्तर्निर्मुक्तचेतनोद्धरणम् । भगवन्तेवैति विरग्भो भवि-
ष्यति ॥ ११ ॥ अस्य च यावच्छरीरकर्तव्यावपयैरा-
मादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशश्च यथायोगं-
क्रियते ॥ १२ ॥ अस्य च वासयोग्यो देशो भगवत्सन्नि-
धिमान् देश एवेति कोमलजनपदस्थ जनवृत्तान्तेनोक्तं
॥ १३ ॥ अस्य च कालश्लेषोऽपि गमायर्णनैव । द्वयविव-
रणरूपत्वान् । अतएव “रामायणदीपशरणागति”
इत्यभिप्रेत्युक्तं । “द्वयमर्थानुसधानेन महसद्वैवक्तुः”
इति च भाष्यकारः । तत्र बालकाण्डेन श्रीमच्छब्दा-
र्थोक्तः । अयोध्याकाण्डेन नारायणशब्दार्थः । क-
ल्याणगुणानामुपवर्णनान् । आरण्यकाण्डेन “ते तपो-
मसिबोद्यन्ते” इत्यादिना दिव्यमङ्गलविग्रहवर्णनान् ।
चरणशब्दार्थः । किष्किन्धाकाण्डे सुन्दरकाण्डाभ्यां
शरणशब्दार्थः । युद्धकाण्डेन प्रपद्य इत्यस्यार्थः । उत्त-
रकाण्डेन मुक्तिफलकीर्तनादुत्तरखण्डार्थः ॥ १४ ॥
अस्य चाधिकारिणः सदाजय्यरामायणमेवेति दर्शयितुं
गायत्र्यर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । तथाहि । बालकाण्डे वद-
सिद्धजगत्प्रसूतिहेतुभूतभगवत्स्वरूपवर्णनान् । तत्सवि-
तृशब्दार्थः । अयोध्याकाण्डे किष्किन्धाकाण्डयोः गुण-
गणवर्णनान् । वरेण्यशब्दार्थः । आरण्यकाण्डे तजोमय-
शरीरवर्णनान् । भर्गशब्दार्थः । सुन्दरकाण्डे दिव्यम-

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अयोध्यावर्णनम् ॥ १ ॥

सर्वापूर्वमियं येपामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥

येषां स मगरो नाम मागरो येन खानितः ॥ पृष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ॥ २ ॥

इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महान्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥

झलविप्रहलक्षणवर्णनान् देवशब्दार्थः । युद्धकाण्डे धीमहिशब्दार्थः । शरणागत्युक्ते । उत्तरकाण्डे मुक्ति-फलक्रीतनात्तृतीयपादार्थ इति ॥ १५ ॥ एतेनचाधिकारिणा चार्वाकवाद्वाददर्शनाद्यसन्ध्यास्त्रस्पर्शोपि न-कार्य इति जावालिलक्ष्मणवचनतत्प्रत्यादेशादिना निर्णी-यते ॥ १६ ॥ महतामपि व्यसनभवति । अतः संसारे-जिह्वासाकार्येति वैराग्यसंपत्तये नागपाशब्रह्मास्त्रबन्ध-सीतापहरणराज्यभ्रष्टादिना व्यक्तमुक्तं । विस्तरस्तुत-त्रतत्र प्रदर्शयिष्यते । दिङ्मात्रमत्रप्रदर्शितं ॥ १७ ॥ लोकव्यवहाराय चतुष्पट्टिकलार्थोपि सग्रहेणात्रप्रति-पाद्यते । “यदिहाम्बितदन्त्यत्रयज्ञेदास्तिनतत्कचिन” इतिन्यायान् । तथाहि । प्रतिपादितयादिशब्देदार्थोद-र्शितः । हनुमद्वचनश्लाघाया “अनयाचित्रयावाचा-त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया” इत्यादौ शीघ्रार्थः । अश्वमेधा-दिप्रकरणे कल्पमूत्रार्थः । “नूनव्याकरणकृत्स्नमनेन बहुधाश्रुत इत्यादौव्याकरणार्थः । एवमन्यत्सर्वत्र सूक्ष्मबुद्ध्याज्ञातव्यं । एवमेतत्प्रादृशार्थाआचार्योप-दिष्टा” ॥ १८ ॥ तत्र प्रथमंरावणनिवर्हणफलागीर्वा-णगणशरणागतदर्शयितुपीठिकामारचयति । वाजि-मेधपर्यन्तवृत्तान्तेन । अग्निपुरुषोत्थानमारभ्यरावण-वधपर्यन्तवृत्तान्तस्तत्फलम् । उत्तरकाण्डम्बावतारप्र-योजनम् धर्मस्थापनंमुक्तिप्रदानंच वक्तव्यमन्य-त्तात्पर्यतत्रतत्राभिधीयते ॥ सन्तोत्युक्तमनुक्तंचस-माधातुमिहार्थः । नमः शठारिगुरवेनमोवल्मीकज-न्मने । नमो नारायणायेदंनमो रामायविष्णवे ॥

इत्थं संक्षेपेण “आचार्यवान् पुरुषो वेदः । आचार्याद्वै-

वविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापन्” इति श्रुत्युक्तीत्याऽऽचा-र्यादेवविद्याप्राप्तयेत्यमुमर्थमभिव्यञ्जयन्स्वेननारदा-द्विदितमर्थप्राचीकशन् । अथसर्गत्रयेणाचार्यप्रसादकार्य-सर्ववस्तुसाक्षात्कारस्तद्विषयप्रबन्धनिर्माणचातुर्यचाभि-हितं । अथपरमकारुणिकोभगवान्वाल्मीकिः । रामाय-णाख्यकाव्यमारभमाणः प्रारम्भितप्रबन्धस्यनिर्विघ्नप-रिस्माद्व्यर्थप्रचयगमनार्थं च “आशीनमग्निं यावस्तु-निर्देशोवापितन्मुख” इत्युक्तीत्याकाव्यमुखत्वेनादौक-र्तव्यवस्तुनिर्देशकुर्वन् अर्थाद्विषयप्रयोजनेचदर्शयन् क-र्तव्यप्रतिजानान् सत्परिग्रहसंश्रयते—सर्वापूर्वमित्या-दिश्लोकचतुष्टयेन । कृत्स्ना सप्रद्वीपात्मिका इयंवसुंधरा भूमिः । जयेनशालन्ते भामन्तइति जयशालिनः तेषां येनानृपाणां प्रजापतिः मनुः । मनुः प्रजापतिः पूर्व-मिध्वाः कुशतुमनो सुतः “इतिवक्ष्यमाणत्वान् । उपादाय आरभ्य सर्वोपर्व सर्वेषामितरेषां राज्ञां अपूर्वदुर्लभं य-थाभवति तथा आसीन् स्वमासीदित्यर्थः ॥ १॥ जयशा-लित्वंकुत्रचिदुदाहृत्यदर्शयति—येपामिति । येषां नृपा-णामध्ये सः प्रसिद्धः सगरः । प्रसिद्धिमेवाह—सागरः समुद्रः स्वनामाङ्कितः येन सगरेण खानितः पृष्ट्यापु-त्रसहस्रैरवदारितः । नामप्रसिद्धौ । किंच यान्तं ढण्डया-त्रयागच्छन्तं यं पृष्टिः पुत्रसहस्राणि पर्यवारयन् परितो-ऽगच्छन् । इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रिणामनेपुसगरमात्रक्रीत-नं तेनाग्निलया भूमौ पुनरुद्धृतवान् । पृष्टिरिति पङ्क्ति-मुत्रे निपातितः । अतएवचनस्यापित्रहृवचनविशेषण-त्वं ॥ २ ॥ महात्मना महाप्रभावातां । इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकु-

वश्यानां । “तदाजस्रबहुपुतेनैवास्त्रियां” इति तदाज-

तीर्थोऽऽविद्यमानः पूर्वो यस्मादपर्वसंवेपाराज्ञा अपर्वप्रथममिति यावत् । क्रियाविशेषणमेतत् । तिलः सवापुत्रेणेहिकामुष्मि-कमवापुर्वमायनं यथाभवति तथा आसीत् । सर्वापूर्वशब्दोद्वापुदेवपरोनियतनपुसकलिङ्गइतिकेचित् ॥ १ ॥ तिलः येषां वशे समगरो नामाभूत् । पृष्टिगुणितानि पुत्रसहस्राणि पृष्टिपुत्रसहस्राणि । अनेन दुद्धाराय तद्वंशेन जगत्पवित्राकरणमर्थगङ्गायद्वंशेऽव-तारितेति व्यज्यते । तेन चानिश्चितं तद्वंशमाहात्म्यमूचितं । तद्वंशस्य गङ्गापरनामकभगवदवतारयोग्यताचेतनमूचिता ॥ २ ॥ शिरोऽऽक्ष्वाकूणावशेरामायणमुत्पन्नमित्यनेन रामरामायणयोस्तादात्म्यमूचितम् । प्रसिद्धचप्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्तादात्म्यं “रामेति धर्धरनाम” इत्यादौ ॥ ३ ॥

[पा०] १ च यशस्विना २ इ पृष्टिपुत्रसहस्राणि.

कवाटोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ॥ सर्वयन्त्रायुधवनीमुपेतां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥
 मृतमागधसंवाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ उच्चाटालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥
 वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥ उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥
 दुर्गगंभीरपरिधां दुर्गामन्यैर्दुर्गसदाम् ॥ वाजिवारणमंपूर्णां गोभिरुष्टैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥
 सामन्तराजमङ्गैश्च बलिकर्मभिगवृताम् ॥ नानादेशनिवाग्मैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
 प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतरूपशोभिताम् ॥ कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥
 चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ॥ सर्वगत्तसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥

गुणमाह—तांत्विति । महच्चतुष्टयप्रचमहाराष्ट्रं “आन्मह-
 त—” इत्यात्व । तद्विवर्धयति धर्मेणपालयतीतिमहाराष्ट्र-
 विवर्धनः । कर्तरिल्युट् । महंश्चास्यौराष्ट्रविवर्धनश्चेतिवा ।
 पूर्वराजेभ्योधिकइत्यर्थः । दशरथाख्योराजा दिव स्वर्ग
 अमरावती देवपतिर्यथा इन्द्रइव तापुरी तु पूर्वनृपवै-
 लक्षणेन आवासयामास स्थापयामास । “हेतुमतिच”
 इतिणिच् ॥ ९ ॥ वैलक्षणेयमेवदर्शयन्नयोध्यावर्णयति
 सर्गशेषेण । तोरणोवहिव्द्वारालकारदारुबन्ध । प्रशस्त-
 कवाटोरणयुक्तां । प्रशसायामतुप । सुविभक्तपरस्परा-
 संस्पर्शं अन्तरमध्यप्रदेशोपपातादृशा आपणा निपद्या-
 यस्यांसा तां । “आपणस्तुनिपद्यायां” इत्यमरः । स-
 र्वाणिसर्वविधानि यन्त्राणिशिलाक्षेपणीप्रभृत्यानि आयु-
 धानित्राणादयः लोकेयानिनियन्त्रायुधानिसन्तितद्व-
 तीमित्यर्थः । शिल्पिभिश्चित्रकारप्रभृतिभिः उपेतां
 युक्तां ॥ १० ॥ सूताःवर्न्दनः “सूतोनातक्षिणसारथौ ।
 क्षत्राद्विप्रासुतेव्यासशिष्यपारदवन्दिनो” इतिभास्करः ।
 मागधाः राजप्रबोधका “मागध स्याद्वाग्मीरा-
 जप्रबोधकः” इत्यादव । तै.संवाधानिरन्तरां श्रीम-
 तीं धनधान्यसमृद्धिमतीं । अनुलप्रभां निरुपमकान्ति
 अट्टाट्टालशब्दौपर्यायौ । “स्यादट्ट श्रौममन्त्रियां”
 इत्यमरः । मण्टपोपरिनिर्मितगृहाणैत्यर्थः । उन्नतै-
 रट्टालध्वजैर्युतां । शतघ्नी प्राकारस्थयन्त्रविशेषः “शत-
 घ्नीतुचतुस्तालालोहकण्टकसंचिता” इत्यादव ।
 शतशब्दोऽनन्तवचनः “शतसहस्रमयुतसर्वमानन्त्य-

वाचक” इत्युक्ते । अनेकशतघ्नीसंवृताम् ॥ ११ ॥
 सर्वतः पुरीमिति “उभसर्वतसो—” इतिद्वितीया ।
 सर्वत्रपुर्या वधूनायेनाटका नर्तयितारस्तत्सङ्घैः संयुक्तां ।
 आम्राणाचूतानावनमाम्रवणं । “प्रनिरन्तः—” इत्या-
 दिनाणत्वं । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपात । आम्रवणरू-
 पोद्यानोपेतां । साल प्राकारः मेखला मेखलावदावर-
 णभूतायस्यास्तां । “प्राकारोवरण साल.” इत्यमरः ।
 महतीमितिसालद्वारानगरविशेषणम् ॥ १२ ॥ अत्र
 दुर्गशब्देनविशालतोच्यते । विशालागाधपरिधां दुर्गा
 स्थलदुर्गभूतां अतएव अन्यैः शत्रुभिः दुरासदां
 दुराक्रमा वाजिभिर्वारणैश्च संपन्नां समृद्धां गोभिरुष्टैः
 खरैः खरविशेषैश्च तथा संपन्नामित्यर्थः ॥ १३ ॥
 समन्ताद्भवा सामन्ता “सामन्ताराज्यसन्धिस्थाः”
 इतिवैजयन्ती । तादृशराजसङ्घैः । कीदृशैः बलिकर्मभिः ।
 बलि.करः “भागधेय करोबलि” इत्यमरः । बलिश-
 व्देन बलिप्रदानमुच्यते तत्कर्मयेपांतैः । नानादेशनिवा-
 सैः । क्रयविक्रयार्थमागतैः । वणिग्भिरुपशोभिताम्
 ॥ १४ ॥ रत्नविकृतैः रत्नैः विकृतैः विशेषेणकृतैः प्रा-
 सादै राजगृहैः पर्वतैः क्रीडापर्वतैः कूटागारैः बल-
 मिभिः “कूटागारतुबलिभिः” इत्यमरः । संपूर्णा अत-
 एव इन्द्रस्येवामरावतीं इन्द्रपालिताममरावतीमिव
 स्थितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्रां नानाराजगृहवतीं ।
 अष्टौपदानिस्थानानियस्यतदष्टापदं । “अष्टनःसंज्ञायां”
 इतिदीर्घः । “अष्टापदंशारिफलं” इत्यमरः । तदाकारां

तिल० । सर्वयन्त्रायुधवतीं । प्राकारोपरीतिशेषः । उपिता कृतवामा ॥ १० ॥ तीर्थी० उद्यानाम्रवणोपेता क्रीडाथमसा-
 धारणत्वेननिर्मितान्युद्यानानि । आम्रवगानितुसर्वजनोपभोग्यत्वेनकल्पितानि । तिल० वधूनाटाकशालासमुदायैः । शिरो०
 सर्वतश्चतुर्दिक्षुपुर्य वाराणस्यादयोयस्यास्यासर्वतः पुरी ता । तथाचस्मृति “साकेतपश्चिमद्वारिवृन्दावनमदूर्त” इत्यादि । समा-
 सान्तविधेरनिलत्वात्कवभावः ॥ १० ॥ तिल० कूटाख्यैरगारैर्गृहैः खीणाक्रीडागृहैरित्यावत् ॥ १५ ॥ तिल० वरनारीगणै
 आयुताव्याप्ता । अष्टापदसुवर्णतज्जलेनकृतआकारोऽलंकारोयस्यास्या ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड झ वतीमुपिता. २ घ सर्वतश्चोत्तशोभिता. ड च. छ. ज झ. पर्वतैरिवशोभिता ३ घ. नरनारी.
 ४ ङ. च. छ. झ. ट. गणायुताम् ५ घ. विमानवरशोभिता.

गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ॥ शालितण्डुलमंपूर्णाभिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥
 दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ॥ नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥
 विमानमिव सिद्धानां तपसाऽधिगतं दिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥
 ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ॥ शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥
 सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नर्दतां वने ॥ हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्वलाद्वाहुवलैरपि ॥ २१ ॥
 तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ॥ पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२ ॥

तामग्रिमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदपटङ्गपारगैः ॥

सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

तत्सदृशसंस्थानामित्यर्थः । मध्येराजगृहंचतुर्दिक्षुराज-
 वीथयः तन्मध्येष्ववकाशाश्चेत्येवंविधसंस्थानामित्यर्थः ।
 वरनारीगणैः सुन्दरस्त्रीगणैः । युतां युक्तां । सर्वत्रैव स-
 माकीर्णा व्याप्रां । तानितु "गारुत्सतंमरकतसमभूमौह-
 रिन्मणि । शोणरत्नरोहितकंपद्मारागोरुणोपल" । वि-
 द्भूमोनाप्रवालोस्त्रीवज्रोस्त्रीहीरक पुमान् । इन्द्रनीलम-
 हानीलवैदूर्यवालवायजं । कुरुविन्दस्तुकुलमापारत्र-
 भेदास्तुमौक्तिकं । माणिक्यंपोष्पकंशङ्ख - "इत्यादिनि-
 घण्टुपर्यायोक्तानि । विमानाख्यगृहं शोभिनां । 'विमा-
 नोस्त्रीदेवयानेसार्वभौमिकसद्मनि" इति भास्कर ॥ १६ ॥
 गृहैः कुटुंबिगृहैः गाढानि विडां । अविच्छिद्रा निर्दूपाणां ।
 "छिद्रन्न्नेद्रूपणेपि" इति भास्कर । समभूमौ अनिशो-
 ब्रतप्रदेशे निवेशितां निर्मितां । शालय श्वेततण्डुलात्री-
 हय । "शालय श्वेततण्डुला" इति वैजयन्ती । तेषां
 तण्डुलैः संपूर्णा । इक्षुकाण्डस्य इक्षुदण्डस्य योरम तनु-
 त्यमुदकंयस्यांताम् ॥ १७ ॥ दुन्दुभीभिः भेरीभिः ।
 ईकारान्तत्वमार्प । मृदङ्गैः मृत्तङ्गैरप्येतैः । पणवै म-
 र्दलैः । तथैतिसमुच्चये । भृशनादितां । पृथिव्या अत्यर्थम-
 नुत्तमां श्रेष्ठां । तां प्रसिद्धाम् ॥ १८ ॥ सिद्धानां तप-
 स्सिद्धानां पुरुषाणां । दिवि स्वर्गे । तपसाऽधिगतं लब्ध
 विमानमिव देवयानममूहमिव स्थितां । जातावेकवचनं ।
 सुनिवेशिता सुपुनिर्मिता वेश्मान्ता गृहप्रान्तायस्या
 सा । सर्वतः सम्यक्निर्मितगृहामित्यर्थः । नरोत्तमै वि-
 द्भिः समावृतां ॥ १९ ॥ श्लोकत्रयमेकान्वयं । लघुह-

स्ता शिक्षिताम् । "लघुहस्त मुहस्तश्चक्रताम्" कृत-
 पुद्गक "इति वैजयन्ती । विशारदा समर्था उपाय-
 ज्ञा इति यावत् । तथाभूता अपि ये राजान् । विविक्तं
 विजनममहायमितियावत् । "विविक्तोपृतविजनौ" इ-
 त्यमर । अपरापरं अविद्यमानपरापरं परे पित्रादयः
 अपरे पुत्रादयः तैर्हनि । वशस्यैकतन्तुमितियावत् ।
 शब्दवेध्यं शब्देन लक्ष्येण वेध्यं । एतेन प्रच्छन्नबंधनमुप-
 लक्ष्यते । वितन पलायितच बाणैश्च न विव्यन्ति न प्रह-
 रन्ति । किपुनर्यच्चादिभिरिति भावः ॥ २० ॥ मत्ताना
 वने स्वदेशं नर्दतां गर्वणगर्जता । सिंहव्याघ्रवराहाणां
 बलान् मनोबलेन । बाहुवलैरपि महकारिभिः । निश-
 तै तीक्ष्णैः । शस्त्रैः आयुधैः करणैः हन्तारः । "शस्त्र-
 मायुधलोहयो" इत्यमर ॥ २१ ॥ महारथैः "आ-
 त्मानसाग्निधियाश्चान्नरश्चन्युः क्वेनयोनः । समहारथसं-
 ज्ञ स्यात्" इत्युक्तलक्षणैः । तादृशानां तेषां सहस्रैः
 अभिपूर्णा । तां तथात्वेन प्रसिद्धां पुरीं आवासयामा-
 म् ॥ २२ ॥ अग्रिमद्भिः आहिताग्निभिः । गुणवद्भिः
 शमदमादिगुणवद्भिः । वेदानापटङ्गानां च पारमन्तम-
 ध्ययनेन गच्छन्तीति तथा । "अन्तात्यन्त-" इत्यादिना
 उपपत्त्यः । सहस्रदैः बहुप्रदैः । सत्यमत्यवचने रतैः
 निरतैः । महात्मभिः महामतिभिः । केवलैः ऋषिभिर-
 पि महर्षिकल्पैः वसिष्ठादिमहर्षिपुत्र्यैः । ईपदमभाप्रौ
 कल्पप्रत्ययः । द्विजोत्तमैः आवृतांतामावासयामासेत्य-
 नुपपद्यते । अत्रवंशस्थवृत्तेप्रथमचरणे जगणाभावेनोपजा-

शिरोऽ गृहगाढामविच्छिद्रा गृहगाढा कुटुंबिगृहनिविडा अमा अपरमितप्रभावा विच्छिद्रा शोपरहिता ज्योतिशात्रानुकूलामि-
 त्यर्थः । त्रयाणाकर्मधारयः ॥ १७ ॥ तिलऽ शब्ददेव्यशब्दमात्रानुमितमनयावेत्येवयोग्य । प्रच्छन्नमितियावत् । शिरोऽ वितनं
 विगतं तनं युद्धविस्तारो यस्य । नष्टसामर्थ्यादिना भ्रष्टयुद्धकमित्यर्थः ॥ २० ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ग. मवरावरम्. घ. मपरावरम्. २ ख ड छ. झ. नदता.

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अयोध्यायादशरथेनपरिपालनसमयेस्थितिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मगतो वशी ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥
 बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः ॥ धनैश्च संग्रहैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥
 यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ तथा दशरथो राजा वैमञ्जगदपालयन् ॥ ४ ॥
 तेन सत्याभिमन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालिता मा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणैवामगवती ॥ ५ ॥
 तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मान्मानो बहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टा धनैः स्वैःस्वैरुद्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥

तिवृत्तसिद्धिबोध्य । आचार्या प्राहुः तमेतदेवानुवच-
 ननब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनदानेनतपसानाशकेन
 इतिश्रुतिरनेनोपवृद्धते । द्विजोत्तमैः “अष्टवर्षब्राह्मणमु-
 पनयीत” इत्युक्तरीत्याकृतोपनयनैः । वेदपडङ्गपारगे
 अधीतसाङ्गमशिरस्कवेदैः । अग्निमहि अनुष्ठितयज्ञैः ।
 सहस्रदैः यथाशक्तिब्राह्मणस्मात्कृतद्रव्यैः । महान्मभि
 महायज्ञैः कृततपस्कैरित्यर्थः । गुणवाद् शमदमा-
 युपेत स्यात् । शान्तोदन्तउपरतस्मिन्निशुम्भमाहितो
 भूत्वा “इत्युक्तशमादिमहि । सत्यरतैः “सत्यस्यस-
 त्य” इत्युक्तब्रह्मणिभक्तिरूपापन्नज्ञानवद्भिः । केवलैः
 “तस्माद्ब्राह्मण पाण्डित्यान्विद्यवाल्यानन्तेष्टाः” “इ-
 त्युक्तरीत्याननाविष्कृतस्वरूपैः । कपिभिः “वान्यं
 चपाण्डित्यं चनिर्विनाशमुनि” इत्युक्तस्वरूपैः । महर्षि-
 कल्पैः “यत्रपर्यय प्रथमजयेपुराणा” इत्युक्तरीत्यामू-
 रिसदृशैः । आवृता अवतरिष्यतिभगवानत्रतिममाग-
 म्यसंसेवितां । तामावाभयामाम् । यद्वा हेकेवल परि-
 हृद्धचित्तं ए त्वमपिवासायगच्छेति कविराह “तदु-
 पगत” इतिवन् ॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीम
 द्रामायभू० मणिमञ्जीराख्याने बाल० षष्ठम सर्ग ५

एवंभगवदवतारयोग्यदेशोदर्शितः अथतयोग्यपुरु-
 षंदर्शयति सर्गोपष्टे । तस्यामित्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्व-
 यं । दशरथ तस्यावसनसन जगन्अपालयन् । सकीदृश ।
 वेदवेदार्थ वेत्तीति वेदविन् । संगृह्णातिधनप्रदानादिना
 स्वीकरोतीतिसंग्रहं पचाद्यच् । सर्वेषांशूराणांविदुषांच
 संग्रहः सर्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी दीर्घचिरकालभाविप-

दार्थदृष्टृशीलमस्यान्तीतितथा । नाञ्जीन्येणिनि ।
 महातेजा महाप्रताप “तेज पराक्रमेप्राणैर्वचस्वर्चि-
 पिरेतसि” इति रत्नमाळा । पुरेभवाजना पौरा ।
 जनपदेभवाजानपदा । तेप्रियःयस्यमतथा ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणा मध्ये अतिरथ बहुर्मिहाराथैरेकोयाद्राग-
 र्थी । यज्वा विधिनेष्टवान् । धर्मेषु तटाकयननाराग-
 प्रवर्तनादिषु रत । वशी स्वाधीनचर्चजन । “त्रि-
 ध्वीनेवशोवाञ्छाप्रभुत्वाधीनतामुता” इतिभास्कर ।
 महर्षिकल्प महर्षितुन्य । राजर्षि राजरूपकर्षि ।
 त्रिषुलोकेषु भूभुवस्वलोकेषु विश्रुत प्रसिद्ध ॥ २ ॥
 बलवान् चतुरङ्गमेनायुक्त । अतएव निहतामित्र
 निहतशात्रव । मित्रवान् प्रशस्ममित्रयुक्त । विजि-
 तेन्द्रिय निषिद्धेपुशब्दादिष्वप्रवर्तितेन्द्रिय । धनैः
 हिरण्यरत्नदिव्यावराभरणादिभिः । अन्यैः तदपेक्ष्या-
 न्यैः । संग्रहैः सचयैः । निधिभिरिति यावन् । शक्र-
 वैश्रवणोपम यथाक्रमे इन्द्रकुवरोपम ॥ ३ ॥ यथा
 मनु वैवस्वतमनु लोकस्यपरिरक्षिता तथा दशरथो
 राजा तस्यावसन जगन् भूलाक अपालयन् ॥ ४ ॥
 एवंराजगुणाउक्ता लोकपालनचोक्तं संप्रतिपुरपरि-
 पालनमाह—तेनेति । सत्ये अभिमन्धा अभिप्रायोयस्य
 तेन त्रिवर्ग धर्मार्थकमान अनुतिष्ठता अनुसरता ।
 पालिता सत्यादिपुरस्मरंगत्रिवर्गार्थपालितेत्यर्थः ॥ ५ ॥
 पालनफलदर्शयति—“तस्मिन्” इत्यादिना “मानवे-
 न्द्रेणधीमता” इत्यन्तेन । हृष्टा वाससौख्येनप्रीताः ।
 धर्मात्मान । बहु श्रुतंशास्त्रश्रवणं येषांते बहुश्रुताः ।
 स्वैः स्वैः धनैस्तुष्टा परधनानभिलाषिणइत्यर्थः । वी-

तिल० अतिरथ दशरथसमहारथैः असहायेनयोद्धा ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. वर्मपरो २ क. ख ग ड. च. छ. झ सचयैश्चान्यै ३ ड च छ. झ राजालोकस्यपरिरक्षिता.

नाल्पमन्त्रिचयः कश्चिदामीतस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुंबी यो ह्यभिद्वार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥
 कामी वा न कदर्यो वा नृशमः पुरुषः कश्चिन् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान् च नात्मिकः ॥ ८ ॥
 सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ॥ उदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥
 नाकुण्डली नामकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टो नानुलिप्ताङ्गो नामुगन्धश्च विद्यते ॥ १० ॥
 नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणो वाऽपि दृश्यते नाप्यनान्मवान् ॥ ११ ॥
 नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तम्करः ॥ कश्चिदामीदयोध्यायां न च निर्वृत्तमंकरः ॥ १२ ॥
 स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ १३ ॥
 न नात्मिको नानृतको न कश्चिदवहृश्रुतः ॥ नामृषको न वाऽशक्तो नाविद्वान्विद्यते तदा ॥ १४ ॥
 नापङ्कजविद्वत्प्रासीन्नाव्रतो नामहमदः ॥ न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥

पुन्या स्ववर्णस्वाश्रमोचितवनमात्रपरिग्रहं मुच्यते । अ-
 लुब्धा दानेप्राप्तेलोभरहिता । सत्यवादिन सत्यवच-
 नशीला । आत्मनिनिशेष ॥ ६ ॥ तस्मिन्पुरोत्तमे
 पुरश्चरे । अल्पमन्त्रिचयः अल्पकोशवान् । अगवाश्वधन-
 धान्यवान् अमिद्वार्थं धनादिभिरप्राप्तधर्मार्थिकामरूप-
 पुरुषार्थं । यः कुटुंबी सर्काश्चामीन । 'मातापि-
 तान्मुपेपुत्रौपुत्रीपत्न्यतिथिं स्वयं । दशमङ्गयः कुटुर्वाति
 विष्णुतोक्तद्विजोत्तमः' ॥ ७ ॥ कामी कामकपरः ।
 पुरुषः अयोध्यायाः काचन काणापः द्रष्टुंशक्यः । शक्य-
 मितिनिपातः 'शक्यमरविन्दमुरभिः' इतिकालि-
 दायेनापिप्रयुक्तः । कदर्योवा द्रष्टुंशक्यं आत्मा-
 नधर्मकृत्यचपुत्रदाराश्रपीडयेत् । लोभाच्च पितरौश्चातृ-
 न्सकदर्यइतिमृत् । नृशमः क्रूरोपि नद्रष्टुशक्यः ।
 'नृशमोवातुकः क्रू' इत्यमरः । अविद्वान् विद्या-
 रहितः । परलोकोन्नास्तीत्ययोमन्यते सत्तात्मिकः ।
 'अस्तिनास्तिद्रिष्टमिति' इतिठक् ॥ ८ ॥ अयो-
 ध्यायां सर्वे नराः सर्वा नार्यश्च धर्मशीलत्वादिविशि-
 ष्टाभवन्ति । सुसंयताः सुप्रतिनियतेन्द्रियाः । शीलवृत्ता-
 भ्या उदिताः उत्पन्नाः । सहजशीलवृत्ताइत्यर्थः । शील-
 सत्त्वभावः । वृत्तः आचारः । 'शीलस्वभावेमद्वृत्ते' ।
 'वृत्तपथेचरित्रे' इत्युभयत्राप्यमरः । असला निर्म-
 लमनस्काः ॥ ९ ॥ अकुण्डली अयोध्यायाः नविद्यते
 एवमुत्तरत्रायन्वयः । अल्पभोगवान् अल्पसुखवान्

'भोगः सुखेख्यादिभृतावहेश्चफणकापयो' इत्यमरः ।
 मृष्टः अभ्यङ्गस्नानशुद्धः । नानुलिप्ताङ्गइत्यत्रमुमुपेति
 समाम् । चन्दनाद्यननुलिप्ताङ्गइत्यर्थः । अत्रापिनञनु-
 पज्यते । सुगन्धश्चन्दनकुङ्कुमरुन्त्यादिकमुच्यते ॥ १० ॥
 मृष्टपूर्णः अन्नाभावप्रयुक्ताल्पभोजनवानयोध्यायानह-
 इत्यने । एवमुत्तरत्रापियोऽयं दाता प्रकरणादन्नदाना अ-
 ङ्गदवाहृभूषणः । निष्कः उरोभूषणः । 'साष्टे'
 र्णानाहेत्युरोभूषणेपले । दीनारोपिचनिष्कोऽस्त्री' इत्यम-
 रः । तत्परतातज्जदानेष्कधृक् । वृगयः पाठः । ह-
 स्ताभरणः कटकाङ्गुलीयकादिः । अनात्मवान् अजितान-
 न्तकरणः ॥ ११ ॥ आहिताग्निः अजस्राग्निहोत्री ।
 यज्वापिहिः कश्चाद्विच्छिन्नाग्निर्भवति । अयज्वा सोम-
 यागरहितः । क्षुद्रः अल्पविद्वेऽर्थवान् । निरस्कारार्हदृ-
 नियावनः । निर्वृत्तः अनुप्राप्तः मंकरः परश्चेत्तवीजा-
 वापादिर्येनसः ॥ १२ ॥ अन्यथन जपरूपाः अन्यथन ।
 संयताः संकुचिताः ॥ १३ ॥ अनृतः असत्यः कायनि-
 वृत्तीत्यनृतकः । कैशन्दइत्यस्मादात्ये 'आतोनापमर्गे-
 कः' इतिकप्रत्ययः । श्रुतः श्रवणः भावेनिष्ठाः । बहुप्रकार-
 शास्त्रश्रवणरहितइत्यर्थः । अमृषतीत्यमृषकः । क-
 ण्डादिभ्योयक् 'इतियक्' । धानुसज्जायावृत्तः । अशक्तः ।
 ऐहिकामुष्मिककार्यमायनाशक्तः । तदा दशरथराज्यपाल-
 नकाले । अनेनायश्रोकोजानपदविषयइतिगम्यते । ते-
 नात्रनपानरुक्तयाशङ्का ॥ १४ ॥ पङ्कजानि शिक्षाक-

तीर्थाः सतामुत्कृष्टवनानां निचयस्मन्त्रिचयः । अपस्मन्त्रिचयोऽयस्मान्वागनास्ति ॥ ७ ॥ तीर्थाः शक्यमितिवस्तुसामा-
 न्येननपुमकलिनिर्देशः ॥ ८ ॥ नलिप्ताङ्गइतिमुमुपेतिगमाम् । शोभनोगन्धः स्वाभाविकशरीरगमोद्योग्यः ॥ १० ॥ तिलः
 अवृत्तः सदाचरग्रहितः । मंकरः कुण्डगोलकादिः ॥ १२ ॥ परिग्रहेस्वभार्यायाः मयता नियता ॥ १३ ॥

[पाठः] १ क-झ ट मुदिता २ झ. ननलिमाद ३ ट. नामुगन्धश्च ४ घ ज विप्रोवाग्यमह्यद. ५ झ नचा-
 वृत्तोनसकर ६ च. परिग्रहे. ७ ड. ज. झ नाबहुश्रुत. च. छ. नासहप्रवान् ८ च. छ. निन्दित. ९ ज. व्याधितोवापि
 ख व्याधितोवानकश्चन

कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥
 वर्णेष्वय्यचतुर्थेषु देवतानिधिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं मत्यं च संश्रिताः ॥ सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥
 क्षत्रं ब्रह्ममुखं चार्माद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥
 सा तेनेश्वराकुनाथेन पुरी मुपरिगृहिता ॥ यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥
 योधानामयिकल्पानां पेशलानामर्मर्षिणाम् ॥ संपूर्णां कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१ ॥
 कामोजविषये जातेवाहीकैश्च ह्योत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णाहरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥
 विन्ध्यपर्वतजैर्मतैः पूर्णा ह्येवतैरपि ॥ मदान्वितैरतिवलैर्मतैश्च पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥
 ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ॥ अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विषैः ॥ २४ ॥
 भद्रमन्द्रमृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ॥ भद्रमन्द्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ।
 नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नार्गचलमन्त्रिभैः ॥ २५ ॥

लोप्याकरणातिरिक्तकृत्येविविचित्रित्येतिपामयनच ।
 अत्रत चान्द्रायणाद्वित्रतरहित । अमहम्बद अवह-
 प्रद । दानाध्ययनेत्यत्रविद्यादानमुक्तं । अत्रहिरण्यादि-
 दान । श्रिप्रचिन्न व्याकुलमनस्क । व्याथत व्या-
 ध्यादिनापीडित ॥ १५ ॥ अश्रीमान् कान्तिरहित ।
 अरूपवान् सौन्दर्यरहित । नारीपक्षे अश्रीमती अरु-
 पवती अभक्तिमती चेत्यूह । राजनि दशरथे अभक्ति-
 मान भक्तिरहित । भक्ति अधिकमान्यविषयस्त्वैह
 ॥ १६ ॥ अग्रभवोऽय्य 'अग्रायन' । ब्राह्मण ।
 सचतुर्थीयेपातेषु वर्णेषु वर्तमाना नराः । देवतानि-
 धिपूजका । शूद्राणादेवतापूजा तान्त्रिकमन्त्रेण । अ-
 र्तिधिप्रजन हिरण्यादिदानेन । कृतज्ञा उदकारज्ञा ।
 वदान्या दानशौण्डा । "वदान्यादानशौण्ड स्यान्"
 इतिविश्व । शूरा ब्राह्मणेष्वध्ययनशूरत्वं । विक्रमसं-
 युता पराक्रमसंयुता । ब्राह्मणानांपराक्रमोवादक-
 थासु । आसन्नितिशेष ॥ १७ ॥ तस्मिन्पुरोत्तमे सर्व-
 नराः धर्मं मत्यं च संश्रिता । अतएवहेतोः दीर्घायुषः ।
 स्त्रीभिः पुत्रपौत्रैश्च संयुता । आसन ॥ १८ ॥
 क्षत्रं क्षत्रियजाति । ब्रह्ममुख ब्राह्मणप्रधानं आसीत् ।
 तदाज्ञानुवर्तीति यावत् । 'मुख्यनिस्मरणेवक्त्रेष्ठार्युपा-
 यप्रधानयो' इतियादव । वैश्या क्षत्रमनुव्रता क्ष-
 त्रस्यानुवर्तिन । शूद्रास्त्रीनवर्णानुपचारिणः त्रयाणां
 वर्णानामुपचारशीला सन्तः स्वधर्मनिरताआसन्

॥ १९ ॥ एतत्सर्वदशरथपालनकृतमित्याह—सेति
 ॥ २० ॥ अग्निकल्पानां शौर्यातिशयादग्निमुत्पानां
 पेशलानां अकुटिलानां । अमर्षिणां पराभिभवासहि-
 ण्णानां कृतविद्यानां शिक्षितशस्त्रास्त्रादिविद्यानां । यो-
 धाना भटानां । "पृग्गुण—" इत्यादिनापट्टी । सा
 पुरी । योधै संपूर्णा । गुहा केसरिभिः सिंहैरिव ।
 तथार्द्रुर्धर्षाभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं चतुर्ङ्गसंपत्तिपु-
 पदातिर्मेपत्तिमुक्त्वा तुरङ्गसंपत्तिमाह—कामोजेति ।
 कामोजविषये कामोजाख्यदेशे जाते । वाहीकैः
 वाहीकदेशभवैः । "तत्रभव" इत्यण् । वनायुजैः व-
 नायुदेशजातैः । नदीजैः सिन्धुदेशोद्भवैः । हरिरिन्द्र-
 स्य ह्योहरिहयः उच्चैश्चवा तद्वदुत्तमैः हरिहयोत्तमै-
 रथश्रेष्ठैः । सा पूर्णाऽभवत् ॥ २२ ॥ गजसंपत्तिमाह—
 विन्ध्येत्यादिना । श्लोकद्वयमेकान्वयं । मत्तैर्विन्ध्य-
 पर्वतजैर्मतैश्च । ह्येवतैः हिमवतितैः । "तत्रजा-
 तः" इतिशेषिकोण् । मदान्वितैः अतिवलैः मातङ्गैः
 गजैरपि पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥ ऐरावतकुलीनैः ऐराव-
 तकुलोद्भवैः । "कुलान्त्व" । द्विषैश्च महापद्मः
 पुण्डरीकाख्योदिग्गजः तस्यकुलंयेपातैः । द्विषैश्च
 अञ्जनान् वरुणदिग्गजान् निष्पन्नैर्द्विषैरपि वामनान्
 यमदिग्गजान् निष्पन्नैर्द्विषैरपि सा पूर्णाऽऽसीत्
 ॥ २४ ॥ भद्रैरित्यादिसार्धश्लोकैकान्वयः । भद्राः
 मन्द्राः मृगाश्चेतिगजजातित्रयं । "भद्रोमन्द्रो-

मुनिभा० "भद्रोमन्द्रोमृगश्चेतिविज्ञेयान्निविधागजाः" । तद्वक्ष्ये "पञ्चोन्नतसप्तसमस्यैर्धर्मश्रौचहस्ता परिणाहमान । एकद्वि-

[पा०] १ घ छ झ. स्वधर्म. ख. स्वधर्म २ ख. ननुयायिनः. ३ ग च. नासुवर्चसाम् ज. नामनीषिणाम्. ४ ख. घ.
 सधै पूर्णा सुशूराणा ५ घ. ह्योपमै ६ ड च छ झ निष्कान्तै

सा योजने च द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ यस्यां दशरथो राजा वमज्जगदपालयन् ॥ २६ ॥
तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ॥ शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥

तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ॥

पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रममो महीपतिः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

दशरथस्य प्रधानासत्यानां प्रधानविविजोश्रुतामत्रेयनिर्देश ॥ १ ॥ तथाऽन्येषामसत्यानामसमर्थकथनम् ॥ २ ॥

तस्यामात्या गुणैरासन्निश्वाकोस्तु महात्मनः ॥ मन्त्रज्ञाश्चेज्जितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥

अष्टौ वभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥

धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो हर्थासाधकः ॥ अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवन् ॥ ३ ॥

मृगश्चेतिविज्ञेयास्त्रिविधागजा "इतिहलायुध । भद्र-
मन्द्रोभद्रमृगोमृगमन्द्रश्चेतिद्विप्रकृतिका सकीर्णजातय-
स्तिस्त्र" । भद्रमन्द्रमृगास्त्रिप्रकृतिका सकीर्णगजा ।
तल्लक्षणमुक्तवैजयन्त्या "अङ्गप्रत्यङ्गभद्रत्वमाक्षप्रभद्र-
लक्षणं । पृथुत्वंश्रुतस्थोऽन्यमंक्षिप्रमन्द्रलक्षणं । तनु-
प्रत्यङ्गदीर्घश्चप्रायोमृगगुणोमत । भद्रमन्द्रोभद्रमृगो
भद्रमन्द्रमृगोपिच । मृगमन्द्रादयोऽप्येवमितिस्मरजा-
तय " इति । एवंभूतैर्नित्यमत्तैरचलसनिभै नागै ।
सासदापूर्णोऽभवन् ॥ २५ ॥ अतिरथमहारथादिशब्दे
रथसंपत्तिरपिसूचिता । एवं चतुरङ्गवलमपन्त्या नन-
गरमात्रमप्रधृष्यं किंतु अभितोद्वेयोजनेदुर्गमेत्याह—
सेति । सा नगरी भूयः नगराद्गहिरपि द्वेयोजने
द्वयोर्योजनयोः । अत्यन्तसयोगेद्वितीया । सत्यनामा
यथार्थनामा अयोध्यानामा । "डावुभाभ्यामन्यतर-
स्यां" इतिडाप् । अत्रहेतुमाह—यस्यामिति । योजनत्र-
यविस्तारवत्यांतस्यां मध्येयोजनद्वयमत्यन्तंयोद्रुमश-
क्येत्यर्थ इत्याह । ॥ २६ ॥ पालनचाह्लादनपूर्वक-
मित्याशयेनाह—तामिति ॥ २७ ॥ सर्गोक्तमर्थस-
क्षेपेण सर्गान्ते पुनर्दर्शयति—तामिति । अर्गलंताम

कवादनिश्चलत्वायनिर्यद्विचित्रोदाहरणशेष । "तद्वि-
ष्कभोगलनना 'इत्यमर । शिवा मङ्गलवती । वश-
स्थोपजातिवृत्तं ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्वोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे सप्तमोऽध्यायः । वाल-
काण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथोक्तगुणसंपन्नस्यदशरथस्यधर्मानुष्ठानमहायमा-
धिष्ठमचिबमर्पात्तदर्शयति सप्तमे—तस्येत्यादि । महा-
त्मन महामने । तस्य इक्ष्वाको । दशरथस्य तद्वज्रज-
त्वात्तच्छब्द । मन्त्रज्ञा तथ्याविचारज्ञा । ईजित
परानिप्राय त सुवर्वाकाभसकोचव्यङ्ग्यवचनादिभि-
र्जातन्तीति ईजितज्ञा । अमात्या अमा राज सर्वरा-
ज्यव्यापारपुसहभवन्तीत्यमात्या । "अव्ययान्यप्"
गुणै वक्ष्यमाणमन्त्रिगुणै । उपेताऽस्मन् ॥ १ ॥
"मन्त्रिण सप्तवाष्टौवाप्रकुर्वीतपरीश्रितान् इतिस्मृतो-
क्तरीत्याह—अष्टाधिति । शुचयः सर्वात्मनास्वाभिद्रोह-
चिन्तारहिता । नित्यशः राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु ।
अनुरक्ता तत्परा । अष्टावमात्या वभूवुः ॥ २ ॥
तेषामासानिदर्शयति—धृष्टिर्गिति । धृष्टिः प्रथमोऽभ-

वृद्धावयमन्द्रभद्रासकीर्णनागोऽनित्यतप्रमाण । अत्रपूर्वावमृगाख्यगजस्यलक्षणमुक्त । मृगाख्यगजप्रमाणदेकदशमात्रकृद्धोमन्द्रा-
ख्यगजइत्युच्यते । मन्द्राख्यगजात् द्विहस्तवृद्धोभद्राख्यगजइत्युच्यते । भद्राख्यगजात् त्रिहस्तवृद्धोभद्रमन्द्रमृगाख्यगजइत्युच्यते ।
भद्रमन्द्रं भद्राख्यगजस्यऔत्तल्यदैर्घ्यपरिणाहादिप्रमाणे मन्द्राख्यगजस्यऔत्तल्यदैर्घ्यपरिणाहादिप्रमाणैश्चयुक्तागजा भद्रमन्द्रास्ते । भ-
द्रमृगौ भद्राख्यमृगाख्ययोगजयोः प्रमाणयुक्ताः । मृगमन्द्रं मृगाख्यमन्द्राख्ययोगजयोः प्रमाणयुक्तागजामृगमन्द्रास्ते ।
सकीर्णनागा इतरगजाअनित्यतप्रमाणा ॥ २८ ॥ इतिषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

शिरो० तुशब्दइवायं । किंवद्विषाकोरेवामात्यास्तस्यदशरथस्यामात्याआसन्नित्यत्र । अत्रावतुर्गवाय ॥ १ ॥

[पा०] १ इ.स. इदमर्धनदश्यते २ ट. वृषमिहसंकुला ३ ट. ज. तुमग्रीराण्यवन सरोपोवमेणलश्चसुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्धवित्

ऋत्विजौ द्वावभिमता तस्यास्तामृषिसत्तमौ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथाऽपरे ॥ ४ ॥

[सुयज्ञोऽप्यथ जावालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः ॥ मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः । एतैर्ब्रह्मर्षिभिनित्यमृत्विजस्तस्य पौर्विकाः ॥ ५ ॥]

विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः ॥ [परस्पैरानुरक्ताश्च नीतिमन्तो बहुश्रुताः ॥]

श्रीमन्तश्च महान्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ ६ ॥

कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ ७ ॥

क्रोधान्कामार्थहेतोर्वा न व्रयुर्गन्तं वचः ॥ ८ ॥

तेषामविदितं किञ्चिन्मेषु नास्ति परंपुं वा ॥ क्रियमाणं कृतं वाऽपि चाग्रेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥

कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं तु ते दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥

कोशसंग्रहेण युक्ता बलस्य च परिग्रहे ॥ अहितं वाऽपि पुरुषं न विहिंस्युर्दूषकम् ॥ ११ ॥

वीराश्च नियतोन्माहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवाभिनाम् ॥ १२ ॥

वन । जयन्तोऽद्वितीयोऽभून् । इति क्रमेणयोजयित्वा सुमन्त्रोऽभोऽभवदिति योज्य ॥ ३ ॥ वसिष्ठ वामदे-
वश्च द्वौ ऋषिसत्तमौ ऋत्विजौ पुरोहिता । अभिमता प्रधानौआत्मा । तथा अभिमता अपरेमन्त्रिण । ऋ-
त्विज जावालिप्रभृतयश्चात्मन ॥४-५॥ अथमन्त्रिगु-
णान प्रपञ्चयति सर्गशेषेण । विद्यामुआन्वीक्षिकीप्र-
भृतिषु विनीता शिक्षिता । ह्रीमन्त अकृत्यकरणेषु
लज्जावन्त । कुशला नीतौसमर्था । नियतेन्द्रिया
अविहितविषयेभ्योनिवृत्ता । श्रीमन्त लक्ष्मीसमृद्धा ।
महान्मान महाबुद्धय । शास्त्रज्ञा नीतिशास्त्रज्ञा ।
दृढविक्रमा अप्रतिहतपराक्रमा ॥ ६ ॥ प्रणिहिता
राजकृत्येष्वप्रमत्ता । यथावचनकारिण यथोक्तवन्त-
स्तथैवकुर्वन्ति । ननु ' मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कर्मण्यन्य-
त्' इतिन्यायतदविभाव । तेज क्षमायशसिप्राप्ता ।
' द्वितीयाश्रित— इत्यादिनाममास । अत्रयश प्रता-
पक्षमाजन्याप्रथा । कीर्तिमन्तइत्यत्र कीर्तिस्तु मन्त्रज्ञता-
कृताप्रथा । स्मितपूर्वाभिभाषिणइत्यनेन निर्मलमख्यमु-
च्यते । आसन्मन्त्रिणइति श्लोकद्वयशेष ॥ ७ ॥ अर्ध-

मेकान्वय । क्रोधाद्वा कामहेतोरर्थहेतोर्वा अनृतअमत्यं
वचोनव्रयुः ॥ ८ ॥ तेषा मन्त्रिणा । मेषु स्वराष्ट्रीयवृ-
त्तान्तेषु । परंपु परराष्ट्रीयवृत्तान्तेषुच । कृत क्रियमाणं
चिकीर्षितं कर्तुमिष्ट । करिष्यमाणमितियावन । यत्कि-
चिदपिवावृत्तं । चाग्रेण चाग्रेभ्येन । अविदितंनास्ति ।
सर्वोपिस्वराष्ट्रपरराष्ट्रवृत्तान्तभेदस्मैर्ज्ञातइत्यर्थ ॥ ९ ॥
व्यवहारेषु निश्चिन्तार्थप्रतिपादनेषु । कुशला समर्था ।
सौहृदेषुविषयेषु । परीक्षिता राजावध्यापरीक्षिता ।
ते मन्त्रिण । सुतेष्वपि । प्राप्तकाल प्राप्तमापरावत्वलक्ष-
णकाल । दण्ड । धारयेयु प्रवर्तयेयु ॥१०॥ कोशस्य
अर्थनिचयस्य । संग्रहेण संपादने । बलस्य चतुर्विधसैन्य-
स्य । परिग्रहे अर्थप्रदानेनसंग्रहाणेच । युक्ता अवहिताः
सन्त । अहित शत्रुमपि । अदूषक अनपराधिन । नवि-
हिंस्यु नपीडयेयु । शकिलिङ् ॥ ११ ॥ वीरा शत्रु-
निवारणक्षमा । नियतोन्माहा शत्रुजयेनियोन्माहा ।
राजशास्त्र नीतिशास्त्रं । अनुष्ठिता अनुष्ठितवन्त ।
अतएव विषयवाभिना स्वराज्यवाभिना । शुचीना मा-
धूना । नित्यरक्षितार । अशुचीनानुनिहन्तारइतिचसि-

तीर्थो० प्रधानान्वर्जोर्वसिष्ठवामदेवयोर्षिमन्त्रिणयेपाठान्मन्त्रपर्यालोचनायामभ्यन्तर्भावोद्योत्यते । तिल० अमात्या देशा-
दिकायनिर्वाहका । मन्त्रिणोव्यवहारप्रशस्तभेद ॥ ४ ॥ तिल० परानेवाह—सुयज्ञइत्यादि । सुयज्ञ कीर्तिशेष । एतैर्ब्र-
ह्मर्षिभिनित्यमहितात्मास्यऋत्विजइत्यनेनमवैधाकर्मसादुप्यर्थागत । पौर्विका परपरागताडत्यर्थकमसाद्विजाविशेषणम् ॥ ५ ॥
तिल० शस्त्रज्ञा शस्त्रप्रतिपादकयनुर्धेदविद ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड च छ ज न ट सार्वभौमोयिकोऽप्यथे, २ घ कुशलाविजतेन्द्रिया ३ ग इदमर्धमविक दृश्यते.
४ घ. शास्त्रेष्वकृत्यद्वय . ५ झ शस्त्रज्ञादृढविक्रमा ५ छ पुच ६ ख घ नीतिज्ञा गत्यवादिन ७ क स घ ज.
कालंचयेदण्ड च. छ कालेयथादण्डं ८ झ. ट कालेयथादण्डं ८ स सार्वभेयुः ९ स सरक्षणं. क ग्रहणसयुक्त .
१० ख. स्पष्टसंग्रहे ११ ड-ज नहिंस्युर्दूषक. १२ स रक्षितारश्चवर्णना

ब्रह्मक्षत्रमहिंसन्तस्ते कोशं ममपूरयन् ॥ मुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलावलम् ॥ १३ ॥
 शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् ॥ नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः कचिन् ॥ १४ ॥
 कश्चिन्नं दुष्टस्तत्रामीत्पदार्गुरतो नरः ॥ प्रशान्तं सर्वमेवामीद्राष्ट्रं पुनर्वरं च तत् ॥ १५ ॥
 सुवाससः सुवेपाश्च ते च सर्वे सुशीलिनः ॥ हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥
 गुरौ गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमे ॥ विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयान् ॥ १७ ॥
 [अभितो गुणवन्तश्च न चासन्गुणवर्जिताः ॥]

सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदाऽन्विताः ॥ मन्त्रैर्मन्वरणे शक्ताः श्लक्ष्णोऽस्मृक्ष्माणु बुद्धिषु ॥ १८ ॥

द्वं । ते आसन्नित्यनुपपद्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणान् ।
 क्षत्रं क्षत्रियाश्च । अहिंसन् वित्ताऽपराधतत्त्वमनपह-
 रन्त । सत्यायपराधे । पुरुषस्य अपराधिन । बलावलं
 अपराधतारतम्यं शक्तितारतम्यत्वा । संप्रेक्ष्य । अपराध-
 गुरुत्वे मुतीक्ष्णदण्डा । अपराधात्पले मृदुदण्डाश्च ।
 शक्तत्वे मुतीक्ष्णदण्डा । अशक्तत्वे मृदुदण्डाश्च । कोश
 ममपूरयन् ॥ १३ ॥ अथमन्त्रिगुणसर्पान्फलदर्शयति—
 शुचीनामित्यादिश्लोकद्वयेन । शुचीना एकरूपकरण-
 त्रयवता । एकबुद्धीनां एककण्ठानां सर्वेषां । मन्त्रिणा
 संप्रजानता राज्यतन्त्रविचारयतां । भावलक्षणसम्प्रत्य-
 र्थपट्टी । “पट्टीचानादरे” इत्यत्रयोगविभागेन । सर्व-
 पुमन्त्रिपुराज्यतन्त्रविचारयत्स्वित्यर्थः । पुरे वा राष्ट्रे वा ।
 कचिन्कोणेषु । मृषावादी अमत्यवादी । नरः नासीत्
 ॥ १४ ॥ किञ्च तत्र पुरराष्ट्रेषु । कश्चिन्नर । दुष्ट-
 कुटिलः । परदाररतश्च नासीत् । प्रत्युत यद्राष्ट्रं पुरन-
 रञ्च तत्सर्वं प्रशान्तमेव आसीत् । नगरजनपदवासि-
 नः सर्वेऽप्यन्यायाधर्मरहिता एवासन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पुनस्तान्विशेषयति—सुवासस इत्यादिनामार्थश्लोक-
 त्रयेण । सुवाससः शुभ्रवाससः । सुवेपा शोभनाल-

कारा । सुशीलिनः सुसद्गुत्ता । नरेन्द्रस्य स्वामिनः ।
 हितार्थं नयचक्षुषा जाग्रत जागरूका । सर्वदानी-
 तिपुदन्तावधानादित्यर्थः ॥ १६ ॥ गुरौ गुरुषु । ज्ञा-
 त्यकवचनं गुणगृहीता गृहीतगुणा । गुणमात्रप्राप्ति-
 णोदोषमपश्यन्त इत्यर्थः । पराक्रमे विपश्ये प्रख्याता
 विदेशेषु देशान्तरैरपि । सर्वतः सर्वत्रातीतानागतवि-
 पश्येपु । बुद्धिनिश्चयान् निश्चयरूपबुद्धेहेतोः । विज्ञा-
 ता विख्याता ॥ १७ ॥ सन्धि सामन्तं समाधानं
 विग्रहं तैः कलहं तथास्तत्त्व देशकालागुचितत्वं ।
 तज्ज्ञानन्तीति तथा । उक्तचमनुना “यदाले तान्पिकापी-
 डान्तामन्त्रिसमाश्रयेत् । अभ्यन्त्योऽपदन्मानतदा
 मन्येतविग्रहः” इति । प्रकृत्या स्वभावेन । सपदा ऽर्थ-
 ण । अन्विता । सपदभावे तच्चापलेनान्यथाकुर्युर्गति-
 भावः । मन्त्रोपाकार्यचिन्तनं । मन्त्रमन्वरणे वहिर्प्रक-
 र्त्तने शक्ता । सपत्कार्यमिदं । मन्त्रमासुर्गुद्विप मन्त्र-
 र्थविशेषविचारेषु । श्रद्धा अपरम्पा । मन्त्रं प्रति-
 भावन्त इत्यर्थः । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः नीत्याशामन्त-
 विशेषज्ञाः । “ग्रन्थशासनयोऽशास्त्र” इति भास्करः ।
 सतत राज्ञः प्रियवादिनः । हितवचनस्यैव राज्ञः प्रिय-

तिल० । अभिपूरयति शिवादेऽडभावार्थः । शिरो० ब्रह्मक्षत्रं ब्रह्मणो वैदित्यक्षतं अप्रामाण्यप्रतिपादकत्वेन तस्मिन्वेपातेना-
 स्त्विहान्मेवम्यायनेवेदप्रामाण्यवादिनिवर्तनपूर्वकं । वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वेन अनार्यत्वं निवृत्तं । अत्र ब्राह्मणपुराणि त्रयः ॥ १३ ॥

तिल० हितार्थाः हितप्रयोजनाः ॥ १६ ॥ ती० गुणागुणगृहीतः गृहीतगुणशेषः । अथ गुणवानशेषोऽपि निति ज्ञानवन्तः ।
 अहिताभ्यादित्वात्परिपातो निष्प्रतम्यः । ति० गुरोः सन्त्यसामान्येषां । गण्णा स्यात्तथागणज्ञात्वा । अथ आपन्नगुणशब्दे-
 न गुणवन्ता गृहीता इत्यर्थः । तेन गुरुवृत्तप्रहसमवेत्यर्थमुच्यते । विदेशेष्वपि समवेतो विज्ञानमर्थे तु बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिपत्राः ।
 ॥ १७ ॥ तिल० अभितो गुणवन्तः सर्वदेशैर्भवकालेषु गुणवन्तः । प्रकृत्या त्रिगुणयानपदाऽन्विताः । तत्रमात्रव्यापपदाभि-
 श्रुतत्वेन । तामस्यासपदादुष्टनिग्रहकाले । भोगकाले राजस्यासपदावनान्प्रदार्थादाय शिविकाश्वगादिस्पृष्टा ॥ १८ ॥

[पा०] १ ग ते कोशमपूरयन् २ ग त्रमन्द ३ च ड — अ रतिनर ४ ट च — अ
 शुचित्रिना ५ ग घ ड ज. हितार्थाश्च ६ घ चक्षुषः ७ ट च ज गुरोः गुण स छ ज गुणागुण ८ ट च छ झ
 पराक्रमै ९ ख ग विख्याता १० ड निश्चिता ज झ । अथ घ निश्चये ११ = झ. डम्भवेदित्ये १२ ट सप्रार्ण.
 १३ गं घ. च युक्ता १४ ग घ च शाक्ता १५ मक्ता. क. छ ज. झ शक्ता

नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः ॥

उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम् ॥ १९ ॥

अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रञ्जयन् ॥ प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन् ॥ २० ॥

विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः ॥ स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २१ ॥

नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ॥ मित्रवान्नतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः ॥ २२ ॥

स शशास जगद्राजा दिवं देवपतिर्यथा ॥ २३ ॥

तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते नियुक्तैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः ॥

स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोर्मयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥

इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

पुत्राभावात्परिखिद्यतादशरथेनतदर्थमश्वमेवयजननिर्धारणेन सुमन्त्रमुखादाहूतपुत्रसिद्धादिपुस्वाभिप्रायनिवेदनम् ॥ १ ॥

तैस्मदनुमोदनेनमरयुत्तरतीरेयज्ञशालानिर्माणविधानपूर्वकं भूम्यंशारणायश्वमोचनचोदना ॥ २ ॥ दशरथेनमन्त्रिपुत्रज्ञसंभार-
संभरणादिनियोजनपूर्वकं पत्नीनातन्निवेदनेनदीक्षाविधानम् ॥ ३ ॥

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ सुतार्थं तप्यमानस्य नामीदृशंशकरः सुतः ॥ १ ॥

त्वान् । आसन्नितिपूरणीयं ॥ १८ ॥ ईदृशे उक्तगुण-

विशिष्टः । गुणोपेतैः उक्तगुणानिरिक्तगुणोपेतैः । तैः

अमात्यैः । उपपन्नः । अनघ व्यसनरहित । उक्त-

मनुना 'दशकामसमुत्थानितथाष्टौक्रोधजानिच ।

व्यसनानिदुरन्तानिप्रयत्ननविवर्जयन्' इति । व्यसन-

स्वरूपचोक्तं 'सृगयाश्लोदिवास्वाप परिवारं स्त्रियोम-

दः । तार्थत्रिकवृथाख्याचकामजोदशकोगुण । पैशु-

न्यंसाहमंद्रोहैर्द्व्यामूर्यदूषणे । वागदण्डनंचपारु-

ष्यंक्रोधजोपिगुणोष्टक' इति । दशरथोराजा । वसु-

धरां भूमि । अन्वशासदितिलुङ् । 'मर्तिशास्यति-

भ्यश्च' इत्यङ् ॥ १९ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।

चारेण चतुःस्थानीयेन । अवेक्षमाणं स्वपरापटुवृत्तान्-

तान्पश्यन् । जात्येकवचनमिदं । अनेकचारैर्ज्ञेयत्व-

वचनान् । यथाहमनु 'वनवनचरा कार्याश्रमणाट-

विकादय ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थशीघ्राश्चरपरंपरा "

इति । धर्मेण दण्ड्यदण्डनादिना । प्रजा । रञ्जयन्

आह्लादयन् । पालनमनिष्ठनिश्चितपूर्वकेष्टप्रापणं । अ-

धर्मं अदण्ड्यदण्डनादि । विश्रुतं दानविक्रमादिभि-

प्रसिद्धं । वदान्यं दानशीलं । सत्यसगरः सत्यप्रति-

ज्ञ । "संगरोनाक्रियाकालेप्रतिज्ञाविपदोर्मुधि" इति

यादवः । सः । पुरुषव्याघ्रः पुरुषश्रेष्ठ । तत्र अयो-

ध्याया । वसन्नितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ विशिष्टं

अधिकं । तुल्यं वा । आत्मनः शत्रुनाध्यगच्छन्

नज्ञातवान् । तत्रहेतुमाह । मित्रवान् । नतसामन्तः

पादान्तसमानसीमाविपतिकः । प्रतापेनहताः कण्ट-

काः शत्रवोयस्यसन्तथा 'वेणोदुमाङ्गेरोमाञ्चक्षुद्रशत्रौ

चकण्टक' इतियादवः । सइतिशेषः ॥ २२ ॥ उक्त-

मर्थसदृष्टान्तमाह—सइति । अर्थमेक ॥ २३ ॥ सर्गा-

र्थसग्रहेणदर्शयति—तैरिति । मन्त्रहिते मन्त्रे हितेच ।

नियुक्तं । कुशलैः बुद्धिकुशलैः । समर्थैः कार्यकरण-

समर्थैः । मन्त्रिभिः । वृतं नृपः । तेजोर्मयः । स्वार्थ-

मयद् । गोभिः । किरणैः । युक्तः । उदितोऽर्कः बाल-

सूर्यइव । दीप्तिमवाप । त्रिपुत्रप्राप्तिवृत्तम् ॥ २४ ॥ इति

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-

ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवंधार्मिकत्वेनदशरथस्यभगवद्वतारयोग्यत्वमु-

क्त्वा अथतदुपयुक्ततदाराधनोपक्रमंदर्शयत्यष्टमे—

ति० प्रजा वनमयुक्तावयामवन्तिनथा पुम्यं रक्षयन् । सर्वत्रहेतौ शना ॥ २० ॥ ती० प्रतापाहनकण्टकइति पाठे
प्रतापेन समन्तानिहतकण्टकइत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतिममम सर्गः ॥ ७ ॥

ति० एवसमग्रगुणस्यापुत्रत्वेनाजितमित्लोकवान्पुत्रार्थमश्वमेवप्रस्ताव ॥ १ ॥

[पा०] १ ड नातिशास्त्रे २ च छ उपपन्न ३ ड छ श. रक्षयन्. ४ ख ड. झ दिवि. ५ क. झ. निविष्टे.
६ ख. घ. समर्थैः. ७ च छ मन्त्रोगोभिः

सर्वथा प्राप्स्यमे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव ॥ यस्य ते धार्मिकी वृद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः 'प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तद्विजभाषितम् ॥ अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ १३ ॥
 संभाराः संश्रियन्तां मे गुरुणां वचनादिह ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 मरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिविधीयताम् ॥ शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मगक्षमाः ॥ निहतस्य च यज्ञस्य मद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुषु समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः कर्णेष्विह ॥ १८ ॥
 तथेति चाब्रुवन्सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तं निशम्य ते ॥ १९ ॥
 तथा द्विजान्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जगुर्मुखागतम् ॥ २० ॥
 विमर्जयित्वा तान्विप्रान्मन्त्रिणानिदमब्रवीन् ॥ ऋत्विग्भिरूपदिष्टोऽयं यथावन्क्रतुराप्यताम् ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान्समुपस्थितान् ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविशेश महाद्युतिः ॥ २२ ॥
 ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयप्रियाः ॥ उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणान् ॥ २३ ॥

एकपुत्रस्यापुत्रप्राप्तवान् । "एष्टव्यावहव पुत्राः" इति वचनाच्च पुत्रानिति वदवचन । प्राप्स्यमइति कर्मकर्तृ-
 यान्मनेपद । धार्मिकी "धर्मचरति" इतिठक् । धर्माच-
 रणविपश्चिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ हर्षेण हर्षाश्रुणा पर्याकु-
 लेभ्याप्रिडक्षणेयस्यम हर्षेणव्याकुलहृष्टिमान् । क्रिया-
 भेदाद्राजपदद्वयमितिनविरोधः ॥ १३ ॥ मे गुरुणा-
 मित्यन्वयः । इह इदानीं । समर्थे । "चतु शतारक्षन्ति
 यज्ञस्याधानाय" इत्युक्तरीत्यारक्षणसमर्थे अधिष्ठित
 रक्षित । सोपाध्याय अध्वर्युप्रभृतिकृत्विक्सहित
 ॥ १४ ॥ मरय्वाडिति । अनेन सरयूदक्षणेतीरे अ-
 योध्येतिगम्यते । शान्तय विप्रनिवारकाणिकर्माणि
 अभिवर्धन्तां अभिवर्धयन्ता । अन्तर्भाविनण्यन्तोयं-
 शब्दः । यथाकल्पं यथाक्रमः । "क्रमस्तुक्लप्यतकल्पे"
 इतिभागुरि । यथाविधि यथाशाम् ॥ १५ ॥ अयं-
 यज्ञ अश्वमेध । सर्वेणापि राजमात्रेणापि । महीक्षय-
 तीतिमहीक्षन् । श्रि निवामगयोरित्यस्मात्कप् । तेन ।
 प्राप्तुंशक्य । कष्ट हेतुकर अनर्थकरोवा । अपराध
 अपचार । यदि नभवेन् प्रसादेसत्यनर्थ सिद्धएवेति-
 भीत्याशुद्वाराजानोनकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्वांस-
 अश्वमेधम्वरूपाभिजा । ब्रह्मराक्षसा अकृतप्रायश्चि-

त्ताप्रतिग्राह्यप्रतिग्राह्याज्ययाजनादिपापै राक्षसत्वप्रा-
 प्रा ब्राह्मणा । यज्ञस्वरूपतदपराधज्ञत्वान् अत्र अश्व-
 मेधे । छिद्रं अपराधं । मृगयन्ते अन्वेपयन्ते । मृगअन्वे-
 पण इतिधानु । "छिद्ररन्त्रापराधयो" इतिवैजयन्ती ।
 अपराधदर्शने यज्ञमात्ममात्कृत्यनाशयन्तीतिभावः ।
 किततइत्यनआह—निहतस्यचेति ॥ १७ ॥ फलित-
 माह—तदिति । विधिपूर्वं अनपराधंयथाभवतितथा
 यथासमाप्यते । तथा विधानं यत्नः । क्रियतां । इह-
 करणपु यज्ञानुष्ठानपु । समथा । यूयामातशप । यू-
 यंसमर्था खन्वितिमुनि ॥ १८ ॥ ते सर्वे मन्त्रिणः ।
 पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं निशम्य । यथा आज्ञप्तं आज्ञा-
 पितं । "वादान्त—" इत्यादिना वैकल्पिकइडभावो
 निपातित । तथा कुर्मइत्यनुव्रन । समीचीनोमहारा-
 जस्याध्यवसायइति प्रत्यपूजयश्च ॥ १९ ॥ वर्धयन्तः
 आशीर्भिरितिशेषः । द्विजाः कृत्विजः । भाविन्यां
 चैत्रपौर्णमास्यांतथैवकरिष्यामइत्युक्त्वाजगुर्मुर्त्यर्थः
 ॥ २० ॥ क्रतुः क्रतुसंभारः । आप्यतां संपाद्यतां
 ॥ २१ ॥ महाद्युतिरितिप्रीत्यतिशयद्योतनं ॥ २२ ॥
 ता प्रसिद्धा कौसल्याद्याः । पत्नी यज्ञार्हा । "पत्यु-
 नंयज्ञसयोगे" इतिपतिशब्दस्ययज्ञफलभोक्तृत्वरूप-

१ श. सापा-याद्य मुख्यकृत्विक्सहित । उपा यायप्रयोजनतु "पदेपदेजुहोति" इतिश्रुतिविवेकमेनिर्वहण ॥ १४ ॥
 तीर्था० यज्ञादिपुमन्त्रलोपक्रियालोपादिनाराक्षमत्वंप्राप्ताब्राह्मणा ब्रह्मराक्षसाड्युच्यन्ते । तिल० उप स दिष्ट इति त्रिपदं ।
 समित्यस्या यतामित्यनेनान्वयः । व्यवहितप्रयोगार्थः ॥ २१ ॥ इलष्टमस्मर्ग ॥ ८ ॥

[पा०] १ श. स्तुष्टो २ श. व्याकुलोचनः ३ ड छ. श. विविहीनस्य ४ श. साधनेष्विति . ५ च. छ. प्विति .
 ६ ड. श. प्रतिपजिता . ७ श. यथापूर्वं ८ ख. तान्सर्वान् ९ क ड. च ज रूपसदिष्टो, १० ड.—श. महामति . ११ ड.,
 च उ. श. हृदयगमा .

तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ सुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्ये ॥ २४ ॥

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सुमन्त्रेण शरथप्रतिपत्तस्य अङ्गराजेन अनावृष्टिनिवारणार्थमानीतस्य ऋश्यशृङ्गस्यानुग्रहेण पुत्रोत्पत्तिप्रतिपादकमनन्कुमारवचसो रहस्यमन्त्रेण विनिवृत्तम् ॥ १ ॥

एतच्छ्रुत्वा रहः सृतो राजानमिदमब्रवीन् ॥ [श्रूयतां तत्पुगावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ।]

ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुगावृत्तो मया श्रुतः ॥ १ ॥

सनन्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ ऋषीणां मन्त्रिणां राजंस्त्व पुत्रागमं प्रति ॥ २ ॥

ऋश्यपस्य तु पुत्रोन्नि विभण्डक इति श्रुतः ॥ ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥

स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः मदा ॥ नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तमान ॥ ४ ॥

द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ लोकेषु प्रथितं राजन्विप्रैश्च कथितं मदा ॥ ५ ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ॥ अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ ७ ॥

तस्य व्यतिक्रमाद्वाज्ञो भविष्यति मुदारुणा ॥ अनावृष्टिः सुघोरा वै भवेभूतभयावहा ॥ ८ ॥

यज्ञमयोगे नकागदेशविधानान् । ईशाना ईशान्यवसा-
य । विगतं गच्छतेत्यर्थः । सुतकारणान् सुतार्थः ।
“निमित्तकारणहेतूनाप्रयोगे सर्वामिष्टिः” इति पञ्च-
मी ॥ २३ ॥ अतिकान्तेन अत्यन्तमिष्टेन । सुखपद्मानि
मुन्दराणि सुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगाविन्दरा-
जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने वा-
लकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ भगवद्वतारासाधारणकारणपुत्रेष्टिमुपक्षिपति-
सर्गत्रयेण । सन् सारथिवेन मन्त्रिवेन च स्थित सु-
मन्त्र । रह एकान्ते । इदमब्रवीन् अन्तःपुरमागत्या-
क्तवानित्यर्थः । अयं अश्वमेधप्रवृत्तिरूप पुत्रार्थेपात्र ।
ऋत्विग्भि वसिष्ठादिभि । उपदिष्ट । मया तु पुगावृ-
त्त इति हामरूप यः श्रुतः ॥ १ ॥ कथमित्यत्राह—
सनन्कुमार इत्यादि । भगवान् भविष्यज्जानवन्वरूप-
माहात्म्यवान् । कथां भविष्यद्विषयिणी ॥ २ ॥
ख्यातो भविष्यतीत्यत्र “धातुसम्बन्धे प्रत्यया” इति-

भूतभविष्यतो साधुत्वं ॥ ३ ॥ अन्य ग्रामग्रामीणा-
दिक । न जानाति न ज्ञास्यति ॥ ४ ॥ द्वैविध्यं द्वैवी-
भावः । श्रीमद्भक्तो भङ्ग इत्यर्थः । लोकेषु प्रथितमित्य-
त्र ब्रह्मचर्यमित्यनुपद्व । यद्वा । सत्यलाजिनदण्डादि-
ना लोकेषु प्रथित । विप्रैः स्मृतम् । कथितं क्रतुग-
मनलक्षणं च । ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं भविष्यति । आह्या-
जवन्त्यः । पोडुशर्तुनिशं स्त्रीणां तस्मिन् युग्मायुष्म-
विशेन । ब्रह्मचार्येव पवाण्यायाश्च तस्मै चर्जयेत् इति
॥ ५ ॥ तथा विषयः द्वितीयब्रह्मचर्यस्य प्रसक्तदर्शय-
ति—तस्येत्यादिना । तस्य । अग्निः । यशस्विनपितरं ।
चातुर्यः । शुश्रूषमाणस्य । प्रथमे ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्येत्य-
र्थः । कालं कतिपयकालः । समभिवर्तत । भविष्य-
दर्थे लङ् । “छन्दस्मि लुङ् लृङ् लिट्” इति सर्वलकाराप-
वादत्वेन लङोपविधानान् । अडभावश्चापि ॥ ६ ॥
एतस्मिन्काले तस्य ब्रह्मचर्यदशायाः । अङ्गेषु अङ्गदेशे-
षु ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमान् धर्मातिक्रमान् । मुदारुणा
बहुकालव्यापिनी । सुघोरा तदीयमवराट् व्यापिनी ।

ति० पितु नकापिलयागन्तव्यमिच्छाजनुवर्तनाद्वनचरत्वं ॥ ४ ॥

[पा०] १ च—ज. यत्पुरा. ख ड—ज्ञ इदमर्थमधिक २ ख. ग ड विभाण्डक ३ व धेचनं सह. ४ ग ज.
मत्य. ५ ख. समभिवर्तत. ग समभिवर्तते. ६ ख. घ. ड क्ष. सर्वलोक.

वा. रा. १०

अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतवृद्धांश्च समानीय प्रवक्ष्यति ॥ ९ ॥
भवन्तः श्रुतधर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ॥ समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥

[इत्युक्तास्ते ततो राजा सर्वे ब्राह्मणमत्तमाः] ॥ १० ॥

वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ विभण्डकमुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ ११ ॥

आनाय्य च महीपालं ऋश्यशृङ्गं सुमत्कृतम् ॥ [विभण्डकमुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥]

प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः ॥ १२ ॥

तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ॥ केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १३ ॥

ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरान्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्च ततः प्रेष्यति सत्कृतान् ॥ १४ ॥

ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विनताननाः ॥ न गच्छेम ऋषेर्भाता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् ॥ १५ ॥

वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तत्क्षमां ॥ आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १६ ॥

एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिक्रमेः सुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १७ ॥

ऋश्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तत्र विधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्वाहृतं मया ॥ १८ ॥

अतएवमवभूतभयावहा ॥८॥ श्रुतेनवृद्धा श्रुतवृद्धा । बहुभ्योबहुवाश्रुतशाम्नाइत्यर्थः । प्रवक्ष्यतिचेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ श्रुतधर्माणः । “वर्मादनिचुकेवलान्” इत्यनि-
च् । लोकचारित्रवेदिनः । लोकचारिजा । अतः अना-
वृष्टिर्मूलस्यमत्पापस्य प्रायश्चित्तं यथाभवेत् तादृशं
नियमं अनुप्रेष्यवर्म आदिशन्तु ॥ १० ॥ शुद्धब्रह्मचा-
रिणेकन्याप्रदानमेवपरमप्रायश्चित्तमितिब्रह्मन्तीत्या-
ह—वक्ष्यन्तीत्यादिना । सर्वोपायैः नानाविधोपायैः
॥ ११ ॥ ऋश्यशृङ्गइत्यत्र “ऋत्यक” इतिप्रकृति-
भावः । आनायेति आहुपमृष्टाण्णीत्त्राणाण्ड्यम्ना-
द्धेतुमण्यन्ताह्यप् । प्रयच्छ देहि । ऋश्यशृङ्गायेतिशे-
षः । सुमत्कृतमित्यानयनक्रियाविशेषण । सुसमाहितः
निर्विचारइतियावत् ॥ १२ ॥ चिन्ताप्रकारमाह केने-
ति । वीर्यवान् नियतब्रह्मचर्यं ॥ १३ ॥ विनिश्चित्य
ब्राह्मणंब्राह्मणाएवानुनेष्यन्तीतिनिश्चित्य । ततः तस्मा-
द्देशान् । प्रेष्यति प्रेषयिष्यति । भविष्यदर्शयलट् ।
“कालसामान्येल्डवत्कृत्य” इतिवचनान् ॥ १४ ॥
व्यथिता स्विन्ना । अतएव विनतानना नम्रमुखा ।

ऋषे विभण्डकान् । भाताइत्यनन्तरमितिकरणबोधार्थः ।
अनुनेष्यन्ति नवयगन्तुशक्ताः । किन्तु तदानयनउपा-
यंविचिन्त्यवक्ष्यामइति सान्त्वयिष्यन्ति ॥ १५ ॥
तत्क्षमां ऋश्यशृङ्गानयनोचितान् उपायांश्चिन्तयि-
त्वा । तान् तस्य राज्ञोवक्ष्यन्ति । एतैरुपायैर्वयंविप्र-
मानेष्यामः । नचदोषोभविष्यति । ऋश्यशृङ्गस्यब्रह्म-
चर्यवैकल्यदोषश्चनभविष्यति । तत्रभवतानशङ्कनीयं ।
यथागणिकामपर्कानभवेन्नतथाऽऽनेष्यामइत्यर्थः । ऋ-
षिणापदोपोनभविष्यतीतिवार्थः । अनावृष्टिदोपोनभ-
विष्यतीतिवा । इतिवक्ष्यन्तीतिपूर्वणान्वयः ॥ १६ ॥
सनत्कुमारोक्तममाय्य स्वयमाह—एवमिति । यथा-
आनेष्यामइत्युक्तं एवमानीतः । देवः पर्जन्यश्च
अवर्षयन् । शान्ता रोमपादकन्याच । अस्मै ऋश्य-
शृङ्गाय । प्रदीयते प्रादीयत । कालसामान्येल्ड
॥ १७ ॥ जामाता रोमपादस्यदशरथस्यापिवा । दश-
रथस्यारसी । शान्ता दन्तारोमपादस्य । सनत्कुमार-
कथितमेतावत् । एवमङ्गाधिपेनेत्यादितु मयाव्याहृत-
मित्यर्थः । यद्वा सर्वसनत्कुमारवचनमेव । अवर्षयन्

ति० श्रुतधर्माणः अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः ॥ १० ॥ ति० वीर्यं जितेन्द्रियत्वं विद्यावृत्ततपोवीर्यं च ॥ १३ ॥ तिल०
वनतानना नम्रमुखा । अवयवादेलाप ॥ १५ ॥

[पा०] १ च छ श्रुतसंपन्नान् ३ झ श्रुतसंवृद्धान् क श्रुतवृत्ताश्च २ इ झ श्रुतकर्माणो ३ क. ख. ग लोके-
चारित्र. ४ इ च. छ झ. ज. इदमवर्ममधिकं दृश्यते ५ ख ग ज. आनीयच. क च. छ. आनयित्वा. घ. आनाय्यन्त्वं.
६ इ. झ. इदमवर्ममधिकं दृश्यते. ७ क. ख ग ज. शक्यइहा ८ झ ज. त्यागप्रेषयिष्यति ट ततः प्रेष्यतिधर्मविन् ९ क इ.
च. छ. झ. वनतानना. ।

अथ हृष्टो दशग्रथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत ॥ यथार्थशृङ्गस्त्वानीतो विस्तरेण न्ययोच्यताम् ॥ १९ ॥

इत्थर्पे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे नमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुमन्त्रेण दशग्रथं प्रति कश्यपशृङ्गं यरोमपादेन मन्त्रनगरप्रत्यानयनप्रकारादेर्विस्तरेण प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथा मन्त्रकुमारोक्त-
कथाशेषस्य विस्तरेण कथनपूर्वकं अङ्गदेशादशयशृङ्गानयनचोदना ॥ २ ॥

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तथा ॥ यथार्थशृङ्गस्त्वानीतः शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥

[तन्मे निगदितं सर्वं विस्तरेण शृणुष्वह] ॥ १ ॥

रोमपादमुवाचेदं संहामाल्यपुरोहितः ॥ उपायो निग्पायोऽयमस्माभिरभिचिन्तितः ॥ २ ॥

कश्यपशृङ्गो वनचरस्तपस्स्वाध्यायने रतः ॥ अनभिज्ञः सैनारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥

इन्द्रियार्थरभिमतैर्नरचितप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥

गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्थलंकृताः ॥ प्रलोभ्य विविधोपायैर्गगनयिष्यन्ति मेनूकृताः ॥ ५ ॥

श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् ॥ पुरोहितो मन्त्रिणश्च तथा चक्रुश्च ते तदा ॥

वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविशिशुर्महन् ॥ ६ ॥

वर्षयिष्यति । प्रदीयते प्रदास्यते ॥ १८ ॥ अथेन्युत्तर-
शेषः श्लोकः । अत्र सर्गविच्छेदोलेखरूपोपकृतइति-
प्रतिभाति ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

मे मत्तः । सः कश्यपशृङ्गः । यथामन्त्रिभिरानीत
तथा शृणु । हेतिप्रसिद्धौ ॥ १ ॥ निरपायः अव्यभि-
चारिफलः ॥ २ ॥ तपस्स्वाध्यायने तपस्स्वाध्याययोः
“सर्वोद्विन्दो विभाषयैकवद्भवति” इत्येकवद्भावः ।
“अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । तेन पुराणेतिहा-
सादिमुखेनापि नस्त्रीस्वरूपं जानानीति भावः । नारी-

णामनभिज्ञइतिकर्मणिपट्टी । विषयाणां शब्दस्पर्शरू-
परमगन्वानामवन्विनः सुखस्य चार्त्ताभिरुभय-
भवति ॥ ३ ॥ नरचितप्रमाथिभिः नरचितकार्षिकैः । तस्मि-
न्निशेषः । क्षिप्रं शीघ्रं जानायायिष्यामः । अध्यवसीय-
तां निश्चीयतां । अस्मदुक्तप्रकारइति शेषः ॥ ४
केन्द्रियार्था कथनैरानयनतत्राह—गणिकाइति । ग-
णिका वेद्या । प्रलोभ्य बन्धयित्वा । सत्कृताः
अस्माभिः कृतबहुमाना कश्यपशृङ्गेण वा ॥ ५ ॥
राजापुरोहितनयेति प्रत्युवाच । पुरोहितोपि मन्त्रिण-
स्तयेति प्रत्युवाच । तेच मन्त्रिणमन्त्राचक्रुः । तेषामे-
वाधिकारान् । वारमुख्या प्रेषयामागुरित्यर्थः । वारेति
अर्थमेकः । वारशब्देन वारस्त्रियउच्यन्ते नामैकदेशे-

ति० सोच्यता स. उच्यतामित्यर्थः । सन्निवर्गः । यद्वा सा तद्विषयका कथा उच्यतामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

ति० मन्त्रिभिस्सहसमन्त्र्य रोमपादेन यथा कश्यपशृङ्गानीतं येन चोपायेनानीतं तन्मयाभिगदितं सर्वप्रकारं मे मत्तं
मन्त्रिभिस्सहऽपि विधायोजना ॥ १ ॥ शिरो० तपस्स्वाध्यायनत्परं तपस्स्वाध्याययोर्निरतः ॥ ३ ॥ ति० अध्यवसीयता
अस्मदुक्तकरणायत्यलता ॥ ४ ॥ ति० राजा पुरोहितः । तथेति । त्वैव नयार्कर्त्तव्यमित्युवाच । अन्यविषयत्वाद्वाजपर्ववादः ।
अथ पुरोहितस्य विप्रत्वाद्गणिकाभिस्सहसवादोऽनुचितइतिसोपिमन्त्रिणं प्रत्युवाच ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड च. झ. येनोपायेन सोच्यताम् २ क—झ स्तदा ३ ख ड. झ. स्वानीतो येनोपायेन मन्त्रिभिः । तन्मे नि-
गदितं सर्वशृणुमे. ४ इदमर्कः क. ख. ड. झ. दृश्यते. ५ क. च. संहामालं. ६ ड च. झ. स्वाध्यायसंयुतः. घ. ट. स्वाध्यायन-
त्परः. ७ ट. झ. सुनारीणां. ८ च. साधवसीयताम् ९ क—ड. ज. झ. रानेप्यन्तीह सत्कृता. १०. च. हसकृतम्.
११ ख. श्वतेमतिम्.

आश्रमस्याविद्वेऽस्मिन्यनं कुर्वन्ति दर्शने ॥ ऋषिपुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ ७ ॥

पितुः स नित्यमंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमान् ॥ ८ ॥

न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ॥ स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यन्मर्षं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥

ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया ॥ विभण्डकमुतस्तत्र ताश्चापश्यद्गगद्गनाः ॥ १० ॥

ताश्चित्रवेपाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरेः ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥

कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मज्ज्ञानमिच्छामहे वयम् ॥ एकस्त्वं विजने धीरे वने चरमि शंस नः ॥ १२ ॥

अदृष्टरूपाम्नास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः ॥ हादोत्तस्य मतिर्जाता ह्याख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥

पिता विभण्डकोष्माकं तस्याहं सुत औरमः ॥ ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥

इहाश्रमपदोष्माकं समीपे शुभदर्शनाः ॥ करिष्ये वोत्र पूजां वै सर्वपां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥

ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा भर्वासां मतिराम वै ॥ तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः भर्वाश्च तेन ताः ॥ १६ ॥

आगतानां ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह ॥ इदमर्थमिदं पाद्यमिदं मूलमिदं फलम् ॥ १७ ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ॥ ऋषेर्भानास्तु शीघ्रं ता गमनाय मतिदधुः ॥ १८ ॥

नामग्रहणान् ॥ ६ ॥ अस्मिन् वने आश्रमस्याविद्वेऽ

दर्शने ऋष्यशृङ्गदर्शने । यत्र अवयान । कुर्वन्ति अ-

कुर्वन् । ऋषिपुत्रस्येति विशेषणत्रय यत्रस्य कर्तव्य-

त्वेहेतुः ॥ ७ ॥ उक्तेहेतुविप्रोति—पितुरित्यर्थेन ।

पितु सकाशान् । नित्यमंतुष्टं पितृशुश्रूषणैकग्नइत्यर्थः

॥ ८ ॥ हेत्वन्तरमाह—ततेनेति । जन्मप्रभृति ज-

न्मारभ्य । नगरज अश्वादि । राष्ट्रज कुक्कुटादि ॥ ९ ॥

यदृच्छया देववशान् ॥ १० ॥ चित्रवेपा नानाल-

कारा ॥ ११ ॥ कस्त्वं किं वर्तसे । इच्छामहे इत्यात्मनेपदमाप । भवान्

किंजाति किनामयेय कस्यपुत्र त्वं धीरस्मिन्वने

किमर्थं वर्तसे । किमर्थमेकश्चरसीति योजना ॥ १२ ॥

यस्मात्कारणान् । काम्यरूपा काम्यमानरूपा ता

स्त्रिय । वने तेन अदृष्टरूपा तस्मान् । हादोत्त

दर्शनजन्मेहान् । स्वकपितरं पित्रादिक । आख्यातु

मतिर्जाता ॥ १३ ॥ अस्माकमिति सृगाद्यपेक्षया बहु-

वचन । किनद्वयैरेण पुत्रोसि । नेत्याह—औरमइति ।

पुराकिल महाभूततटाकास्थेसरसि उपसृशतोविभ-

ण्डकस्य उर्वशीहृद्धारणेनोन्म्वलन । तन्मृगी जलेन सह-

पीत्वागमिष्यामीति । तस्याजातः ऋष्यशृङ्गपुत्रोऽभूदिति पौराणिकीकथा । मे

ऋष्यशृङ्गेति नाम ख्यातं । मे तपोरूप कर्मच ।

भुवि वनभुवि । ख्यान ॥ १४ ॥ इह वनसमीपेप्रदे-

शे । अस्माक आश्रमपद । पुस्त्वमाप । अत्र व पूजां

करिष्ये । आगन्तव्यमितिभाव । सर्वपांसितिपुलिङ्ग-

निर्देश स्त्रीस्वरूपाऽपरिज्ञानकृत् ॥ १५ ॥ द्रष्टुम-

नि । आस अभून् । अस्मेर्भूभावाभावार्प । तेन-

सह । तदाश्रमपदं जग्मुश्च ॥ १६ ॥ आगतानां

आश्रमपदं आगताना । अन्तेइति करणद्रष्टव्यं ॥ १७ ॥

समुत्सुका तस्मलापमाभिलाषा । ता सर्वा । तां-

पूजां ऋषिपुत्रदत्तापूजाय । प्रतिगृह्य । ऋषेः विभ-

ण्डकान् । भानास्मय । शीघ्रगमनाय मतिदधुः

नीर्थाः अस्मिन् दर्शने । ऋष्यशृङ्गदर्शनस्य बुद्धिस्थं च दर्शनातिनिर्देश ॥ ७ ॥ तिः रूपादिकजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वेनभवति

ययानवाव्यवहित्येन दर्शने ॥ ९ ॥ तिः कस्त्वं किंजाति कस्यपुत्र किनामाच त्विवर्तने किमसीति । अपि च । एकस्स-

स्व विजनेदरे जनवायकाग्रामादिभ्योदरे वने किमर्थं चरमोति प्रश्नत्रय ॥ १० ॥ तिः स्त्रियइत्यस्यद्वयनिर्देश । अनेनहाद-

मूलभूता 'चलस्यचेतसोऽस्यापिदुःखानां सुखमुत्पु । अवर्गीयापुनिरस्यादृष्टिजद्वेदक-यते' इत्युक्तलक्षणादधिकृता । ततस्मर्वांशे-

ऽनुपेक्षामकज्ञानस्य परिचयोभिमतयेत्येव । अतन्नाम् हादोत्त दर्शनजन्मेहान् । "दोमानं लोकनीप्रीत्याह्वयितव्यंतिर्हाद" इत्युक्ते

॥ १३ ॥ तिः नामेल्यन आद्यप्रश्नोत्तर । द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । कर्मचनदीय भुविप्रतिद्ध ॥ १५ ॥ तिः तृतीयप्रश्नोत्तरमाह ।

इहेति ॥ १६ ॥ तिः न अस्माकं मय्यमितिर्देश ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख स्याविद्वेगस्य २ ड च. झ ऋषे पुत्रस्य. ३ क—च झ. त्मत्वंनगर ४ ड मधुरस्वरम् ख मधुर-

स्वनम् ग खर्त्त ५ ड झ दरेवने ६ घ तामाप्रोतिरजायत. ७ क च. सर्वाध्वनेनहि ड. ज झ सर्वान्तोद्गना. ८ क.

ख. घ. ड ज झ गतानातुत ९ क. ख. ड च छ झ. मूलफलचन १० ड ज ऋषेर्भानाश्चशीघ्रतु

अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि वै द्विज ॥ गृहाण प्रति भद्रं ते भक्षयस्व च माचिग्म् ॥ १९ ॥
ततस्तास्तं समालिङ्ग सर्वो हर्षममन्विताः ॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मै भक्षंश्च विविधाञ्शुभान् ॥ २० ॥
तानि चाभ्याद्य तेजस्यी फलानीति स्म मन्यते ॥ अनाम्बादितपूर्वाणि वने नित्यनिर्वाग्मिनाम् ॥ २१ ॥
आपृच्छत्य तु तदा विप्रं व्रतचर्या निवेद्य च ॥ गच्छन्ति स्यापदेशात्ताः भीतात्मस्य पितुः स्त्रियः ॥ २२ ॥
गताम् ताम् सर्वाम् काश्यपस्यान्मजो द्विजः ॥ अम्येत्थहृदयश्चामीहुः श्वं स्म परिवर्तते ॥ २३ ॥
ततो पश्युम्नं देशमाजगाम स वीर्यवान् ॥ [विमण्डकमुतः श्रीमान्मनसा चिन्तयन्मुहुः ॥]

मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वाग्मुख्याः स्खलङ्कताः ॥ २४ ॥

दृष्ट्वैव च तदा विप्रमायान्तं हृष्टमानमाः ॥ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमुचुर्गिदं वचः ॥ २५ ॥

एद्याश्रमपदं मौम्य ह्यस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ [चित्राण्यत्र वदन्ति स्युर्मलानि च फलानि च ।]

तत्राप्येव विधिः श्रीमान्विशेषेण भविष्यति ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तामां सर्वामां हृदयंगमम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तदा स्त्रियः ॥ २७ ॥

तत्र चानीयमाने नृ विप्रे तस्मिन्गहात्मनि ॥ वर्षर्ष महमा देवो जगत्पह्लादर्थस्तदा ॥ २८ ॥

हर्षणैवागतं विप्रं विपयं श्वं तगाधिपः ॥ प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रहः शिश्मा च महीं गतः ॥ २९ ॥

अर्थ्य च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुममाहितः ॥ वज्रे प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं र्भन्युगविशन् ॥ ३० ॥

॥ १८ ॥ प्रतिगृहाणेत्यन्वयः । छन्दमिपरेषि इति

प्रतीयस्योपमर्गस्य यानोरुपगृष्टात्यप्रोग । छन्दोव-

त्पुगणानिभवन्ति इति न्यायान् । माचिर्गं विलव-

माकुरु ॥ १९ ॥ अत्र आदावित्युक्त्वेन्युपस्कार्य ।

स्नेहिजनवद्वशीकारार्थमालिङ्ग्य ॥ २० ॥ येनित्य-

निवाग्मिना अनाम्बादितपूर्वाणि । तै पूर्वमनाम्बादिना-

नि फलानीमानीति मन्यतेस्म । अपूर्वगमत्वान् ।

‘पुण्यगुण— इति समासप्रतिपेयानेवज्ञापकानुत्ती-

यार्थपट्टी ॥ २१ ॥ व्रतचर्यानिवेद्य अस्माभि किंचि-

द्भतमनुप्रेषमस्मीति व्रतानुष्ठाननिवेद्य । तस्मादपदे-

ज्ञान व्याजान् । तस्यपितुर्भतीतात्मन्योगच्छन्तिस्म

॥ २२ ॥ काश्यपस्य काश्यपपुत्रस्य विमण्डकस्य ।

अम्येत्थहृदय कर्पितचिन्त । तु स्वयथाभवतितया

परिवर्ततेस्म सचरतिस्म ॥ २३ ॥ ततः अम्येत्थचि-

त्तत्वाद्भेदो ॥ २४ ॥ अस्माकमाश्रमपदमेहीति पूर्वणा-

न्वयः । तत्रापि श्रीमान् समुद्रिमान् । एषविधिः

सत्कारः । म्येदशत्वाद्विशेषेण भविष्यति । इति चाब्रुव-

न्नितियोजना ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ हृदयगम मनोज्ञ ।

‘स्वश्रप्रकरणे गमे सुयुपसमस्यान् इति स्वश । निन्यु-

नावमारोप्यगङ्गाप्रवाहेणात्तयेप । तथैव भारते प्राति-

पादनान् ॥ २७ ॥ तत्र अङ्गदेशव्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वविपयं स्वदेश । प्रहं विनीत ॥ २९ ॥ अर्थः

पूजा तदर्थमुदकमर्थ्य । पादार्थाभावाच्च इति यन्प्र-

त्यय । न्यायतः शास्त्रक्रमेण । विप्रेन्द्रान् काश्यपशृ-

ङ्गान् । प्रसादं गणिकाभि प्रलोभ्यानयनदृष्टोपनि-

वृत्ति । वज्रे । कथं वज्रे । विप्रं त्वा मन्यु कोपो मा-

नि० माचिर्ग । काश्यपगमनात्पूर्वमेव भक्षणात्सिवाजय ॥ १९ ॥ नि० २५ तदन्विता बालव्रजचारिणीमादित्यगद्विजग्रा-

ह्या । स्वार्थानुकुलस्यैव प्राप्ता च । शिरो० शः शान् भक्षयितुयोगदानमोदकान् ॥ २० ॥ नि० अम्येत्थहृदय अप्रगल्भ-

चिन्तामीन । तु यान् तादृशवाक्षुपदिविषयमुच्यते प्रज्ञान । पावर्तनं पञ्चदेवानवर्षाभिः ॥ २३ ॥ नि० ततः अस्व

स्थचिन्तनादेवो । मनयाचिन्तयन् । तस्या दर्शनस्य धनगमनात्प्रकाराजन्मस्यैव । तत्र गमनं तत्रागमव्यवसायीति

चिन्तयन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥ नि० प्रहर्षवचित्राणि मूलानि फलानि च मयेयु । अतः तत्र गमनं व्यर्थमिति च तत्रापि । एषविधिः

विचित्रफलमूलस्य विविध । विशेषेण इत्येव विवेक्येन भविष्यति ॥ २६ ॥

[पा०] १ इ झ हे द्विज २ च ज गृहाण विप्र ३ ट. मन्वाथ ४ क ख घ च ज निवाग्मिना ५ च तगा-

धिप्र ६ ज अम्येत्थहृदयस्त्रन्तले मे प्रतिमात्मनः । ७ ग. ड च छ. झ. दृ. स्वाचपरिवर्तते-क घ. दु. स्वात्परि ८ ज ततः

प्रजातेन देशे ९ हृदयगम इ—झ. हृदये १० ड च छ. झ. ततो विप्र ११ हृदयगम इ—झ. हृदये १२ इ झ. तत्राप्येव

विशेषणविधिद्विभविता १३ इ. झ. तात्पर्यमनरातिप १४ क ग घ छ. ज. विपदमन्त्र विप. १४ ग—न च झ. राविशेन

श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च ॥ प्रदास्यन्तं पुत्रवन्तं शान्ताभर्तागमात्मवान् ॥ ६ ॥
 प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः ॥ आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तर्गन्मना ॥ ७ ॥
 तं च राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः ॥ ऋश्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥
 यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च जैनेश्वरः ॥ लभते च स तं कामं विप्रमुख्याद्विशंपतिः ॥ ९ ॥
 पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराः संवेलोकेषु विश्रुताः ॥ १० ॥
 एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ सनत्कुमारो भगवान्पुत्रा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल तैमानय सुसत्कृतम् ॥ स्वयमेव च राजेन्द्र गत्वा मवलवाहनः ॥ १२ ॥
 [सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत् ।] ॥ १३ ॥
 अनुमान्य वसिष्ठं च भूतवाक्यं निश्चिन्त्य च ॥ [वंशिष्टेनाभ्यनुज्ञातो राजा संपूर्णमानसः] ॥
 सान्तःपुरः सहाभात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ १४ ॥
 वनानि मरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ १५ ॥
 आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादमर्भीषणम् ॥ ऋषिपुत्रं ददर्शादौ दीप्यमानमिवानलम् ॥ १६ ॥
 ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तर्गन्मना ॥ १७ ॥

अविच्छेदार्थः । शान्ताभर्ता । क्रतु आहरेत अनुतिष्ठतु
 इति वक्ष्यतीति शेषः ॥ ५ ॥ स रोमपाद । मनसा
 विचिन्त्य । ननुमन्त्रिभिः । पुत्रवन्तं पुत्रप्रदानसम-
 र्थं पुत्रयुक्त्वा ॥ ६ ॥ आहरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः ।
 अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षित ॥ ७ ॥ तस्मिन्-
 क्षेतेमेव कर्त्तव्यकरिष्यतीत्याह—तचेति श्लोकद्वयमेक-
 वाक्यं । यष्टुकामो यस्य यष्टुकामः । 'लुपेदवश्यम्'
 कृत्येतुकाममनमोरपि" इति मकारलोपः । एवंभूतो
 राजा तं वरयिष्यति । प्ररोवरण "तत्करोति" इति णिच् ।
 अलोपस्य स्थानि वन्वाद्बृहद्व्यभावः ॥ ८ ॥ किमर्थं यज्ञार्थं
 पुत्रकामप्रार्थनं तद्वारा प्रसवार्थं पुत्रार्थं तद्वारा स्वर्गार्थं ।
 "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति श्रुतेः । काम काम्यव्रतं
 ॥ ९ ॥ अमितविक्रमा अपरिच्छिन्नपराक्रमा ॥ १० ॥
 पूर्वपूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । पुरा पुराण ।

देवयुगे कृतयुगे । यद्वा हे देव पुराणयुगे कृतयुगइत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ स त्वं पुत्रार्थं च । सुसत्कृतं सुसत्कराद् स्वय-
 मेव ननु पुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनुमान्य
 कृतानुमतिक्रम्य । अन्यथा र्मायिभ्यतेकथमयमन्य
 माह्वयतीति विमिष्टं कुर्वन् । अतः सुमन्त्रोक्तकथोक्ति-
 पूर्वकमनुमान्येत्यर्थः । अनुमान्य वसिष्ठमुत्तमवा-
 क्यनिश्चयचेति वचनभङ्गात् पुनर्वसिष्ठसन्निधौ साक-
 याप्रस्ताविता सुमन्त्रमुपसंगेनैव निगम्यते । अतो वसिष्ठे-
 नानुमतिं कृतेति मन्तव्यम् । सान्तं पुरतयागमनं जामा-
 त्रुपलालनरीत्या शान्तया सहानयनार्थः । यत्र रोमपाद-
 नगरे ॥ १४ ॥ वनादिविलोकनकुतुकित्वं शनैः शनैः
 स्थितेन शोच्यते ॥ १५ ॥ तदेव शमासाद्य तमपि पुत्रं ।
 आर्द्रं रोमपाददर्शनान्पूर्वं । ददर्श । तस्मिन् भक्त्यति-
 शययोनित्वात् ॥ १६ ॥ राजा रोमपादः । राज्ञः

ति० पुत्रवन्तमित्यनेन । 'जातपुत्रं कृष्णकेशोऽनीनादर्वन्' इति नृणां श्लाघावातादिकारि मूर्चनम् । तनाहितान्निभ्यना-
 न्विज्यात्रिकारस्वाम्यमूर्चनम् । शान्ताभर्तागमित्यनेन शान्त्यामाहित्यमपि मूर्चनम् ॥ ६ ॥ शि० स्वर्गार्थं रावणोपद्रुतस्वर्गादि-
 स्वास्थ्यार्थं वरयिष्यति ॥ ७ ॥ ति० पुरादेवयुगे एतच्चतुर्युगीप्राक्तनचतुर्युगाद्ये सत्ययुगइत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० अनुमतौ हे-
 तु मूतवाक्यनिशाम्येति । श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ शि० वेजवद् यथायोग्यावान्तर्गम्यनिवासमृचक ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख सचराज २ क ग—इ यशस्काम ३ क ख ग इ—इ नरेन्द्र ४ क—इ द्विजमुख्याद्वि
 ५ ड इ सर्वभूतेषु ६ क ड च छ झ समानय ७ क—छ इ महाराज ८ इदमेव ९ च छ झ न दृश्यते
 १० ड वरिष्ठ १० झ. निशाम्य च ११ इदमेष ज दृश्यते १२ स समन्वितम् १३ ज ऋषेः पुत्र १४ ड च छ झ
 ददर्शावौ.

रोमपादेन चारुयातमृपिपुत्राय धीमते ॥ मख्यं संवन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ १८ ॥
 एवं सुमन्कृतस्तेन सहोपित्वा नरर्षभः ॥ सप्ताष्टदिवमान्राजा राजानमिदमब्रवीन् ॥ १९ ॥
 शान्ता तव सुता राजन्सह भर्त्रा विशां पते ॥ मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ २० ॥
 तथेति राजा मंथुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ॥ २१ ॥
 ऋपिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥ २२ ॥
 तावन्न्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहान्मंश्लिष्य चोरमा ॥ ननन्दतुर्दशस्थो रोमपादश्च वीर्यवान् ॥ २३ ॥
 ततः सुहृदमापृच्छच्च प्रस्थितो रघुनन्दनः ॥ पौरैर्भ्यः प्रेषयामास दृतान्वै शीघ्रगामिनः ॥ २४ ॥
 क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलकृतम् ॥ धृपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृतम् ॥ २५ ॥
 ततः प्रहृष्टाः पौगस्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ तथा ग्रंचकुस्तत्सर्वं राजा यन्त्रेपितं तदा ॥ २६ ॥
 ततः स्वलकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुष्पकृत्य द्विजर्षभम् ॥ २७ ॥
 ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तं नागरा द्विजम् ॥ प्रवेष्ट्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणन्द्रकर्मणा ॥
 [यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम्] ॥ २८ ॥
 अन्तःपुरं प्रवेश्येनं पूजां कृत्वा विधानतः ॥ कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मेने तस्योपवाहनान् ॥ २९ ॥
 अन्तःपुरस्त्रियः सर्वाः शान्तां दृष्ट्वा तथाऽऽगताम् ॥ सह भर्त्रा विशालार्क्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ ३० ॥
 पूज्यमाना च ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः ॥ उवासतत्र मुग्धिता कंचिन्कालं महन्विजा ॥ ३१ ॥

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दशरथस्य ॥ १७ ॥ सवन्धकं शान्तायाजनकर्षितुल्य-
 रूपसवन्ध । प्रत्यपूजयत् कश्यपश्चन्द्रार्तिशेषः ॥ १८ ॥
 तेन रोमपादेन । सप्ताष्टदि । लोकवचनपरिपाटी न-
 ख्यानियमोपेक्षाकृता ॥ १९ ॥ उद्यत उद्युक्त ॥ २० ॥
 तस्य कश्यपश्चन्द्रस्य । गमनं मंथुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २१ ॥
 प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य । नृप रोमपाद ॥ २२ ॥ अन्यो-
 न्यमञ्जलिमित्यर्थः ॥ २३ ॥ सुहृद् रोमपाद ॥ २४ ॥
 सिक्तचसंमृष्टचमिक्तसंमृष्ट । ' पूर्वकालः ' इत्यादि-
 नाममाम । स्वलकृत पुष्पकदलीकाण्डादिभिः ॥ २५ ॥
 आगत आगतप्राय । राजा यथाप्रेषितं तत्तथा ।
 तदा श्रवणकाल एव चक्रुः ॥ २६ ॥ द्विजर्षभपुष्पकृत्य

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सह प्रविवेश ॥ २७ ॥ नागरा-
 नगरवासिनः । नरेन्द्रेण दशरथेन । सत्कृत्य नगरा-
 लङ्कारादिभिः समान्य । प्रवेष्ट्यमानतद्विजं दृष्ट्वा । प्रमु-
 दिता मनुष्याः । आसन् । इन्द्रस्यैव कर्म पराक्रमादिकं
 यस्यस्य इन्द्रकर्मा तेन ॥ २८ ॥ उपवाहनान्
 आनयनान् ॥ २९ ॥ भर्त्रासहागता । अनेन पूर्वकन्या-
 त्वदशायामपिकदाचिदागमनं व्यज्यते ॥ ३० ॥ विशेष-
 पतं जनकत्वसवन्धान् । ऋत्विजा कश्यपश्चन्द्रेण ।
 पितृगृहत्वान् शान्ताया प्राधान्य ॥ ३१ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसंजीवा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्यानं एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

शि० सवन्धकं शान्तायाजनकर्षेणतच्छुद्ध्यन्व । अनेनमेऽनरायादन्तैयवर्गवाणिनी । यान्तेपुत्रतुल्यप्राशान्ताप्रियतगमसा ।
 सोयतेयशुगेत्रवन्धयैवाहन्तयानृपः ” इति रागाणिगीगाया ॥ १८ ॥ ति० सहद्विजा समनृपुत्रकृतियावत् ॥ ३१ ॥
 इत्येकादशसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख ततम् २ ड झ पौरेपु ३ ड झ चक्रुश्चतस्रश्च ४ ख यत्प्रेषितं ५ ड झ निर्घोषैः ६ ड झ.
 दृष्ट्वा ७ इदमर्षं ज दृश्यते ८ ख—झ. कृत्वाचयावत् ९ क—झ अन्तःपुराणिगर्वाणि १० क—झ सहद्विजा

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

दशरथेनशिरसाप्रसादनपूर्वकमृष्यशृङ्गस्ययज्ञार्थवरणम् ॥ १ ॥ तथासुमन्त्रेणसुयज्ञाद्यानयनपूर्वकतडनुमत्यामन्त्रिणासंभारसंभरणाश्वमोचनादिचोदना ॥ २ ॥ मन्त्रिभिरश्वमोचनपूर्वकसंभारसंभरणाद्युद्यमनम् ॥ ३ ॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवन् ॥ १ ॥

ततः प्रेसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् ॥ यज्ञाय वरयामास मन्तानार्थं कुलस्य वै ॥ २ ॥

तथेति च स राजानमुवाच च सुसत्कृतः ॥ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विप्रुच्यताम् ॥

[संख्याश्रोतरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ३ ॥

ततो राजाऽब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रं मन्त्रिमत्तमम् ॥ सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥

सुयज्ञं वामदेवं च जावालिमथ काश्यपम् ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च येचाप्यन्ये द्विजातयः ॥ ५ ॥

ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समर्थान्वेदपारगान् ॥ ६ ॥

तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ धर्मार्थमहितं युक्तं श्रक्ष्यं वचनमब्रवीन् ॥ ७ ॥

एवंदशरथः सर्वकामसमृद्धोऽपि पुत्रालाभसंतप्रस्तन्मूलानिपापानिस्वाधिकारानुरूपेणाश्वमेधेन विनानविनश्यन्तीति मन्वानः “सर्वपाप्मानंतरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत” इति श्रुत्या “राजसावर्भौमोऽश्वमेधेन यजेत” इति स्मृत्या च विहितमश्वमेधं यष्टुंसंकल्प्य तदानीमुद्बुद्धसंस्कारेण सुमन्त्रेणोदीरितवचनाजामात्रुपलालनव्याजेन शान्तया सह क्रश्यशृङ्गमानीय प्राप्तकाले पूर्वसंकल्पितमश्वमेधं कर्तुमारभतेत्याह—ततः काल इत्यादि । ततः क्रश्यशृङ्गानयनानन्तरं । बहुतिथे अनल्पे । काले । गते । संख्यासंज्ञाद्बहुशब्दान् पूरणार्थेऽडि “बहुप्रागणसंघस्यतिथुक्” इति तिथुगाम । कस्मिंश्चिन् मलिम्लुचत्वादिदोषरहिततया विलक्षणे । सुमनोहरे पौर्णमास्याः कालत्वेनातिमनोज्ञे । वसन्ते । समनुप्राप्ते प्रारब्धे । चैत्र्यापौर्णमास्यामित्यर्थः । राज्ञः दशरथस्य । यष्टुं सांप्रहणीमिष्टिकर्तुं । मनः मनोरथः । अभून् । “चैत्र्यापौर्णमास्यांप्रातरश्वमेधेन यक्ष्ये इति संकल्प्य सांप्रहण्ये प्रेषयाजत” इति स्मरणान् ॥ १ ॥ अथ सांप्रहणीमिष्टिकर्तुमृत्विगवरणप्राप्ते प्रथममृष्यशृङ्गब्रह्मत्वेन वृतवानित्याह—तत इति । देववर्णिनं देववर्चसं ॥ २ ॥ सच क्रश्यशृङ्गश्च ॥ ३ ॥ अथ “अपदाती नृत्विजः समावहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः”

वि० युक्तं यार्थ ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. ज. मनोगतम्. २ ड. च. छ. झ. प्रणम्य. ३ ज. यज्ञार्थ ४ ख. ड. झ. कुलस्य च. ५ ज. सुवाचेदं.

६ ड. च. छ. झ. वसुधाधिपम् ख. ग. ज. चयुसत्कृतम्. ७ इदमर्थ क—उ. दृश्यते. ८ ड. ततो ब्रवीन् नृपो वाक्य झ. नृपो वाक्यं ब्राह्मणान्वेदपारगान् ख. घ. ततो राजा ब्रवीन् तस्मून् ब्राह्मणान्वेदपारगान् ९ ख. ग. ड. च. झ. येचाप्ये द्विजसत्ता. ज. येचाप्ये च. १० घ. ज. स्वरितो. ११ क—झ. समस्तान्वेद. ज. सतान्विप्रान्संभारान्वे. १२ ख. दशरथो बली.

वा. रा. ११

इति विहितमश्वमेधं यष्टुं विवर्णमाह—तत इत्यादिना । अस्या श्रुतेरयमर्थः । तस्य तस्य गृहे गत्वानोमप्रवाकवृत्तानध्वयुब्रह्महोतृनामीध्रच हस्यश्वादिकमारोप्य राजगृहमानयन्ति राजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायां पूर्ववृत्ता एवते मंजानेष्टयर्थपुनर्भ्रियन्ते । अथ वैशाखापौर्णमास्यां प्राजापत्यर्पभपश्चर्चपूर्ववत् भोमप्रवाकवृत्तौ मैत्रावरुणप्रतिप्रथानारौहस्यादिकमारोप्यानयन्ति राजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायांतथैव वृत्तमुद्गतांरहस्यादिभिरानयन्ति । अथागामिनिवसन्ते पञ्चदश्याहस्यादिभिः प्रसोनाग्मानयन्ति । त्रैधातवीयार्थयत्र दीक्षां भस्मदिवस्मादृष्वर्चनीयादिष्वहस्वन्वहमिति रानष्टावृत्तिजो हस्यादिकमारोप्यानयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकनेष्टारं प्रतिहर्ताग्नावस्तुनपोतारं उन्नेतारं सुब्रह्मण्यमिति भोमार्थः । एवमासु ब्रह्मण्याह्वानादपदाती नृत्विज आवहन्तीति । एव क्रमेण कर्तव्यानि ऋत्विगवरणानि कार्यकरत्वात्संप्रहेण दर्शयति—सुमन्त्रावाहयेति । आवाहय आनय । ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः । ब्रह्मवादिनः वेदपाठकान् ॥ ४ ॥ ऋत्विजः परिगणयति—सुयज्ञमिति ॥ ५ ॥ त्वरितविक्रमः त्वरितपदन्यासः ॥ ६ ॥ धर्मार्थमहितं धर्मार्थरूपप्र-

मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥ ९ ॥
 ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाभ्युतम् ॥ १० ॥
 ऋश्यश्रृङ्गपुगेगाश्च प्रत्युचूर्नुपतिं तदा ॥ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥
 [संख्याश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ११ ॥
 सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः प्रीतोऽभवद्वाजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् ॥ अमात्यांश्चाब्रवीद्वाजा हर्षेणैवं शुभाश्रमम् ॥ १३ ॥
 गुरुणां वचनाच्छीघ्रं संभारास्संभ्रियन्तु मे ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्मोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 संख्याश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 शक्यः कर्तुमयं यज्ञस्मर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्कृतमत्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्रांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ विघ्नितस्य हि यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुषु समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विव ॥ १८ ॥
 तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ १९ ॥
 ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्नुवन्पार्थिवर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जगुर्मर्यादागतम् ॥ २० ॥

योजनयुक्तं । ऋक्षेण मधुरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ यष्टुमिच्छामि प्रतिबन्धकदुरितशान्त्यर्थं । ऋषिपुत्रप्रभावेन ऋश्यश्रृङ्गकृतयज्ञप्रभावेन । पशून् कामान् पुत्रान् प्राप्स्यामि च ॥ ९ ॥ ऋश्यश्रृङ्गश्लाघागर्भत्वाद्वसिष्ठप्रमुखा इत्युक्तं ॥ १० ॥ ११ ॥ मनत्कुमारवचश्चरणाच्चतुर इत्युक्तं ॥ १२ ॥ क्रियाभेदान्नराजपदपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ संभ्रियन्तु संभ्रियन्तां । आर्षपरस्मैपदं । अत्रसंभारा यज्ञीयाश्चमोचनोपकरणानि । "द्वादशारत्नीरशनाभवति" इत्युक्त्या द्वादशारत्नपरिमिता सुखाख्यवृणविशेषनिर्मितारशना "चतुष्टय्यआपोभवन्ति" इत्यनुवाकोक्ता आतपतिवर्ष्याकूप्या स्थावरावहन्यश्चेतिचतुर्विधाआपइत्यादीनि । समर्थे "चतुःशतारक्षन्ति" इति श्रृयमाणैराजपुत्राद्यैः । अधिष्ठितः रक्षितः । सोपाध्यायः उपाध्यायैश्चतुर्भिः ऋत्विग्भिः सहितः । अश्रोविमुच्यतां । "चत्वारः ऋत्विजः समुक्ष-

न्तीत्यारभ्य शतेनराजपुत्रैः सह अर्धयुः शतेनाराजभिर्गृहैः सह ब्रह्माशनेन सूतग्रामणीभिः सह होताशतेनश्च त्रसग्रहीतृभिः सहोद्गाता" इति ध्रुतेः । संगृहीतं च भद्राभ्युदयः । "सन्नाहवन्तः भित्तिपालपुत्राः मन्त्रद्वयसूताः शतमस्यतल्पाः । गोपायितार शतमेव सुग्रा मन्नाहि-नस्तादृशमनूयुक्ताः । वैश्याः शतं प्रान्तचरा पथिस्थुर्वरूथिनस्तैः शतमेव गूढाः" इति ॥ १४ ॥ अथ "पुण्यनामदेवयजनमध्यवस्यति" इत्युक्तीत्या यागार्हपुण्यस्थलपरिग्रहं दर्शयति—संख्या इति । उत्तरं विविक्तमिततत्परिग्रहः । शान्तयः शान्तिकर्माणि । अभिवर्धन्ता प्रवर्तन्तां । यथाकल्पं यथाक्रमं । यथाविधि यथाशास्त्रं ॥ १५ ॥ कष्टः क्लेशकरः ॥ १६ ॥ छिद्रं अपराधमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यथेति छेदः ॥ १८ ॥ अकुर्वत साङ्ग्रहणेऽपि प्रभृत्यश्च विमोचनान्तमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥ अनुज्ञाताः तेन तिशेषः ॥ २० ॥

वि० अनुष्ठानारम्भाय पुनरुपन्यस्यति । ममलालप्यमानस्येति ॥ ८ ॥ शि० ऋषिपुत्रस्य ऋश्यश्रृङ्गस्य प्रभावेन । रामगाक्षात्कारजनिततजसा अहं कामान्प्राप्स्याम्येव । अपिना देवकार्यसिद्धिश्च भविष्यति । चशब्दएवार्थः ॥ ९ ॥ शि० धार्मिकी प्रजा, सरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड झ तातप्यमानस्य. २ ज सुतार्थ. ३ क. ग ड झ. पुत्रार्थहय ४ क ख. घ ड—झ. हयमेधेन कर्मणा-
 ५ इदमर्थं क—ट दृश्यते ६ क—घ तद्विजभाषितम् ७ ड—झ. लानव्री ज. क्षात्रवीतत्र. ८ ग घ छ. शान्तयश्चा-
 पि. ९ घ यथाशास्त्रं. १० ग. घ. शक्यं कर्तुमय. ख. शक्य प्राप्तु ११ ख. सर्वेणैव. १२ ड. झ. मृगयन्त्येते. १३ ड.
 च. छ. विधिहीनस्य यज्ञस्य. झ. निहतस्य. ग. विहतस्य. १४ छ. पूर्वै. १५ ग. करणेष्वपि. १६ ड. द्विजास्तः.

गतेष्वथ द्विजाग्रेषु मन्त्रिणस्तान्नाराधिपः ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

दशरथेनमप्रार्थनं वसिष्ठेयागीयसकलकार्यभारसमारोपणम् ॥ १ ॥ वसिष्ठेनयागीयसकलकार्येषु समुचितजननियोजनपूर्वकं सु
मन्त्रं प्रतिनामादेशीयराजानयनादियोजनम् ॥ २ ॥ दशरथेन वसिष्ठकश्यपशुक्लाजुह्यासर्वं सहशुभमुहूर्तं यज्ञशालाप्रवेशः ॥ ३ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ॥ प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥

यज्ञो मे क्रियतां विप्र यथोक्तं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥

यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥

भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् ॥ वोढव्यो भवता चैव भागे यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥

स्ववेश्म । अग्निगृहादन्तः पुरमित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

एवं प्रथमवसन्ते चैत्रपौर्णमास्यां सांग्रहणेष्टिविधाय
द्वितीये द्विब्रह्मद्वौदनमेध्याश्वन्धनस्नापनप्रोक्षणविमो-
चनादिकं “चत्वारः कृत्विति समुश्रन्ति” इत्युक्तरोत्या-
कृत्वा “सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति” इत्युक्तरीत्या-
प्रतिदिनं सावित्रादिपुष्पकर्मस्वनुष्ठीयमानेषु सवत्सरे पूर्णे
देवयजनप्रतिप्रस्थानं दर्शयति त्रयोदशे—पुनः प्राप्त इ-
त्यादि । पुनर्वसन्ते द्वितीयवसन्ते । प्राप्ते । संवत्सर
पूर्णोऽभवत् । अमावास्याप्राप्तेत्यर्थः । तत्र भाविन्या
पौर्णमास्या प्रसवार्थं हयमेधेत्यष्टुं हयमेधाख्ययज्ञ-
कर्तुं । गतः देवयजनमिति शेषः । प्रथमसंवत्सरान्ति-
ममावास्याया उग्रामंभरणत्रैधातवीर्यदीक्षणीयादिकं दे-
वयजनप्राप्तिकर्तव्यं । यथोक्तं भास्करैः, “संवत्सरस्या-
स्यनुयाऽन्तिमा मावास्याविधेयामिह दीक्षणीयां । त्रैधात-
वीयाप्रवदन्ति सप्रदिनानि दीक्षाहुतयन्तथाष्टौ ” इति

॥ १ ॥ एवमेतत्सर्गप्रतिपाद्यदेवयजनगमनसंग्रहो-
क्त्वा पुनस्तद्विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते सर्गशेषेण । तत्र ब्र-
ह्मद्वौदनमारभ्य यावदश्वमेधसमाप्तिं यजमानस्य स्वात-
न्यप्रतिषेधेन स्वययज्ञोपकरणसमाप्तनाशयोगादध्वर्यु-
णैव तस्य सर्वस्य कर्तव्यत्वादध्वर्युत्वेन वृत्तवसिष्ठप्रतिप्रार्थ-
यते—अभिवाद्येत्यादिना । तदुक्तं भट्टभास्करैः ‘रश्म-
नाञ्जनतः पश्चादध्वर्युं परिवीर्यते । राज्यायमचराजा-
स्याद्यावत्सन्ति प्रतेकतु’ इति । येय “द्वादशारव्री-
रशनाभवति मौञ्जीभवति” इत्यश्वन्धनरजुर्विहिता
तस्या “यदाज्यमुच्छिद्यते तस्मिन् रशनायुनन्ति
इति ब्रह्मद्वौदनशिष्टाज्येनाभ्यञ्जनविहितं ततः पश्चादि-
त्यर्थः । अर्धत्रयमेकान्वयः । वसिष्ठमभिवाद्य च ।
न्यायतः शास्त्रतः । प्रतिपूज्य च । प्रश्रितं वित्तययुक्तं ।
वाक्यं अब्रवीत् । कथं । प्रसवार्थं पुत्रार्थं । आरब्धो मे-
यज्ञः । यथोक्तं शास्त्रोक्तमनतिक्रम्य । क्रियताम् ॥ २ ॥
यज्ञाङ्गेषु द्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु । यथाविघ्नोत्तमं क्रियते
राक्षसैरिति शेषः । तथा क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भ-
वान् मह्यं स्निग्धं अविच्छिन्नस्नेहः । सुहृत् । परमः

ति० समर्थप्रेषी । गतेषु द्विजातिवित्यर्थः । विसर्जयित्वा सप्रथं । सवत्सरान्ते यथायमिति शेषः । त्ववमावस्यार्थः ॥ १ ॥
इति द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

ती० प्रसवार्थं प्रसवफलमावधितुं । गतः गन्तुमुपक्रान्तः । ति० “सवत्सरान्ते दीक्षितः इति मुद्रात्पूर्ववगन्तव्यमष्टाश्वस्य पुन-
रसवत्सरान्ते वसन्ते प्राप्ते दीक्षाप्रवृत्तिरूपदिश्यते । पुनरिति । प्रसवरूपफलहयमेधेन सावधितुं गतः । वसिष्ठान्तिकमिति शेषः ॥ १ ॥

ति० वसिष्ठं चादरुन्धर्ती ॥ २ ॥ शि० चण्डिकायां । अपराचकारौ हे वयः । स्निग्धं स्नेहविशिष्टं अतएव सुहृत् सत्यं समप-
रमउच्छ्रेयः । अतएव महान् सर्वपूज्य भवानेव । अतो यज्ञस्य भारो भवतैव वोढव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

१ ख घ ङ गतेषु द्विजप्रेषु क ग च छ ज गतानां द्विजार्तानां इ गतानां द्विजप्रेषु २ ड च छ झ मरामिति ।
३ ख ग ड च छ झ क्रियतां ब्रह्मन् ४ ड झ विघ्नो क्रियन्ते ५ क घ ङ भवान्

तथेति च स राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५ ॥

ततोऽब्रवीद्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ॥ स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥

कर्मान्तिकाञ्जिश्लपकरान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकाञ्जिश्लिपनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥

तथा शुचीञ्चास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥

यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनान् ॥ इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति ॥ ८ ॥

औपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः ॥ ब्राह्मणावमथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ ९ ॥

भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः संमुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बहुविस्तराः ॥ १० ॥

[आगतानां सुदृगाश्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ॥ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ॥

भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम्] ॥ ११ ॥

आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथा जानपदस्यापि जनस्य बहु शोभनम् ॥ १२ ॥

दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया ॥ १३ ॥

सर्ववर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ १४ ॥

यज्ञकर्मणि ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥

ते च स्युः संभृताः सर्वे वसुभिर्मोजनेन च ॥ १५ ॥

वामदेवादिभ्य उत्कृष्टः । महान् वस्तुतो निरुपमः । गुरुः । अत उद्यत उपक्रान्त । यज्ञस्य भारो भवतै-
वोद्वेद्य । चकाराणां त्विज्यचकर्तव्य इत्युच्यते ॥ ४ ॥

समर्थितं सम्यक्प्रार्थितं ॥ ५ ॥ तत इति सार्धं श्लोक-
त्रयमेकान्वयं । यज्ञकर्मसु यज्ञप्रयोगेषु । स्थापत्ये तद्-
व्यानयनम्बाम्ये । निष्ठितान् पूर्वरात्रानियुक्तान् ॥ ६ ॥

कर्मणामन्त ममापि मण्डपामस्मीतिकर्मान्तिका । अ-
त इति नौ ॥ इति न भृतकानित्यर्थः । शिल्पकरान्
इष्टकादिनिर्मातृन् । वर्धकीन् तद्वर्धनं । मृकृन्मुवचम-
सग्रहयुपादिनिर्मातृन् । खनकान् वापीकृपादिकृतं ।
गणकान् लेखकान् । शिल्पिन चित्रादिकरान् ।
नटा रमाभिनयकृतं । नर्तका भावाभिनयकृतं ।
शास्त्रविदः प्रयोगशास्त्रविदः ॥ ७ ॥ अथाज्ञापनप्र-
कारमाह अप्रभि — यज्ञकर्मेत्यादि । ऋत्विज प्रत्याह

यज्ञकर्मेति । समीहन्तां व्याप्रियन्तां । शिल्पकरानप्र-
त्याह इष्टकेति । जात्येकवचनं । इत्यब्रवीदिति पूर्वोणा-
न्वयः ॥ ८ ॥ औपकार्या राजसदनानि । स्वार्थेऽप्य-
ब् । “राजसदनमुपकार्यौपकारिका” इत्यमरः । बहुगु-
णान्विताः औन्नत्यविशालत्वादिवहुगुणान्विता । ब्रा-
ह्मणावमथा इति आर्षोल्लङ्घन्यत्ययः ॥ ९ ॥ कठिन-
फलादि भक्ष्यं । सुनिष्ठिताः वातवर्षादिभिरप्रक्रांयाः
॥ १० ॥ सर्वकामैः स्रक्चन्दनादिभिः । उपस्थिताः
संयुक्ताः । बहु अधिक ॥ ११ ॥ विधिवन् यथावि-
धि । सत्कृत्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य । लीलया अनादरे-
णेत्यर्थः ॥ १२ ॥ यथा पूजाप्राप्नुवन्ति तथाकर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥ कामक्रोधवशात् स्नेहद्वेषवशान् ।
अपिशब्देन लीला समुञ्जीयते ॥ १४ ॥ विशेषेण
अत्यादरेणेत्यर्थः । यथाक्रमं यथावृद्धं । तेचेत्यत्र चश-

वि० म्याप्य मपते रयकाग्न्यकर्म । तत्रनिष्ठितान् प्रवीणान् ॥ ६ ॥ ति० गणकान् ज्योतिर्विदः ॥ ७ ॥ ती० बहुसाह-

स्या बहुमध्यमहृत्पाका । आनीयतामिति व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ८ ॥ शि० बहुगुणान्विता अनेकवि गन्धपानादियुक्ता एव ॥ ९ ॥

ति० मद्रावासा इत्यत्रावासावधार्य । वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानास्त्रदेशनिवासिनांचेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० जनस्य

इत्यश्रुद्वयजनस्यापि ॥ १२ ॥ शि० तेषामपि । अपिशब्देनातिव्यम्यागतादिसग्रहः ॥ १५ ॥

१५. पुष्पाश्च २ व—घ बहुसाहस्रा च छ ज वृद्धाहस्रा . ३ झ. उपकार्या ४ ड न झ. गजोबहु ५ ख समवेताः .

६ ड च छ रनेत्याश्चमुपस्थिता . ७ घ. ड बहुगोमेन ८ इदमवर्त्यं च छ. झ ज. दृश्यते ९ च छ. झ अ. तथापौ-

रजनस्यापि १० ख. ग ड ज झ. सर्ववर्णा ११ क—झ यज्ञकर्मसु १२ ड च. छ झ येभ्यु सपूजिताभ्यर्च्यं क तेभ्यु .

ग घ झ तेचभ्यु सुहृदः

१५. पुष्पाश्च २ व—घ बहुसाहस्रा च छ ज वृद्धाहस्रा . ३ झ. उपकार्या ४ ड न झ. गजोबहु ५ ख समवेताः .

६ ड च छ रनेत्याश्चमुपस्थिता . ७ घ. ड बहुगोमेन ८ इदमवर्त्यं च छ. झ ज. दृश्यते ९ च छ. झ अ. तथापौ-

रजनस्यापि १० ख. ग ड ज झ. सर्ववर्णा ११ क—झ यज्ञकर्मसु १२ ड च. छ झ येभ्यु सपूजिताभ्यर्च्यं क तेभ्यु .

ग घ झ तेचभ्यु सुहृदः

१५. पुष्पाश्च २ व—घ बहुसाहस्रा च छ ज वृद्धाहस्रा . ३ झ. उपकार्या ४ ड न झ. गजोबहु ५ ख समवेताः .

६ ड च छ रनेत्याश्चमुपस्थिता . ७ घ. ड बहुगोमेन ८ इदमवर्त्यं च छ. झ ज. दृश्यते ९ च छ. झ अ. तथापौ-

रजनस्यापि १० ख. ग ड ज झ. सर्ववर्णा ११ क—झ यज्ञकर्मसु १२ ड च. छ झ येभ्यु सपूजिताभ्यर्च्यं क तेभ्यु .

ग घ झ तेचभ्यु सुहृदः

यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्लिग्धेन चेतसा ॥ १६ ॥

ततः सर्वं समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथोक्तं तत्सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ १७ ॥

यथोक्तं तत्करिष्यामो न किञ्चित्परिहास्यते ॥ १८ ॥

ततः सुमन्त्रमानीय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ निमन्त्रयस्व नृपतीन्पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणान्भक्तियान्वैश्याञ्छूद्रांश्चैव सहस्रशः ॥ समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ २० ॥

मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यविक्रमम् ॥ निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ॥ २१ ॥

तमानय महाभागं स्वयमेव सुमत्कृतम् ॥ पूर्वसंवन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥

तथा काशीपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य स्वयमेवानयस्व ह ॥ २३ ॥

तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ॥ श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय ॥ २४ ॥

अङ्गेश्वरं महाभागं रोमपादं सुसन्कृतम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य समानय यशस्विनम् ॥ २५ ॥

[तथा कोसलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतम् ॥ मगधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥

प्राप्तिञ्च परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम् ॥ राज्ञश्शासनर्मादाय चोदयस्व नृपर्षभान्] ॥ २७ ॥

प्राचीनान्सिन्धुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् ॥ दाक्षिणात्यान्नेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह ॥ २८ ॥

सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले ॥ तानानय यथाक्षिप्रं सानुगान्सहयान्धवान् ॥

[एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया] ॥ २९ ॥

वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वैरितस्तदा ॥ व्यादिशन्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥ ३० ॥

स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात् ॥ सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षिनः ॥ ३१ ॥

व्दोभिन्नक्रमः । ते भोजनेन वसुभिः धनेश्च । संभृ- सुहृदं । ततः पूर्वोक्तभ्यो नृपतिभ्यः ॥ २१ ॥
ताः तृप्ताश्चस्युः ॥ १५ ॥ सर्वमपि यथा सुविहितं ॥ २२ ॥ स्वयमेवगमनेहेतवोविशेषणानि ॥ २३ ॥
सुपुअनुष्ठितस्यान् । किञ्चिदपि नपरिहीयते नत्यक्ष्यते । केकयराजानमिति । समामान्तविधेरनित्यत्वात्तृजभा-
प्रीतिस्लिग्धेन स्नेहाद्रेण ॥ १६ ॥ यथोक्तप्रवृत्तिदर्श- वः ॥ २४ ॥ समानय त्वमेवेतेशेष ॥ २५ ॥ २६-
यति—ततश्च । तन् पूर्वोक्तकार्यजातं ॥ १७ ॥ १८ ॥ २७ ॥ प्राचीनान प्राग्देशवर्तिनः । सिन्धुदेशेसौ-
एवसुपकरणनिष्पत्त्यनन्तरंराजाह्वानमाज्ञापयति—त- वीरदेशेचभवाः । सिन्धुसौवीराः । सौराष्ट्रेयान सुराष्ट्र-
तइत्यादिना । निमन्त्रयस्व आह्वय ॥ १९ ॥ सर्वदेशेषु देशभवान् । दाक्षिणात्यान् दक्षिणदेशभवान् । आन-
स्थितानितिशेष ॥ २० ॥ श्लोकद्वयमेकंवाक्यं । तं प्रमि- यस्व दूतमुखेनेतिशेष ॥ २८ ॥ यथाक्षिप्रं शैथिल्यम-
द्ध । स्वयमेव नतुदूतमुखेन । पूर्वसंवन्धिन चिरतन- नतिक्रम्य ॥ २९ ॥ शुभान अन्तरङ्गान् ॥ ३० ॥ मही-

शि० सुविहितं वेदवोचितं । अतः किञ्चिद्वदुक्तनपरिहीयते । ति० अन्वयोक्तव्यश्लोके न्वदुक्तानतिक्रमेणसुविहितं । नकिञ्चिन्नल्लुप्यतइतिशेषः ॥ १५ ॥ किञ्च उक्तं । भावेकं । वचनं यथाकथंयथाशक्तिन्यवधेयवर्कराधानं । नत्रागिनकिञ्चिदीनमवि दति ॥ १८ ॥ वि० मानवान् चतुर्वैपातिरिक्तान्सकरजातीयान् ॥ २० ॥ ति० सम्यग्वापिपस्वयमेकानयेनितमवन्व । ननुदूतमात्रेपेण । कुतएवंविशेषः कुतश्चनदानयनस्यप्रथममुपदेशस्तत्राह । पूर्वसंवन्धिनः पूर्वमिमेवकालेसम्यग्वापिनसंवन्धिनः । न्योगवदले नत्राला । ततोहेतो भाविसवान्नेत्राद्वेतो । सर्वेभ्यः पूर्वं प्रवेकाले । नदानयनत्रवर्वात्त्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ति० वसिष्ठेनविशिष्टोक्तानितिशेषः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ ड. झ. प्रीतियुक्तेन. २ क. ड. च. छ झ यथेष्टंनसुविहितं ३ ख ग ड. च छ झ. सुमन्त्रमाह्वय ४ क. ख च छ. समानयसुमन्त्रत्वा ५ क वीर ६ ग ड—अ गत्यत्रादिन ७ ज पूर्वसंवन्धिन ८ क—अ सद्गुतदेवयकाश ९ क ड. च ज झ तमिहानय १० ड झ श्वरसहेष्वासं. च छ ज श्वरवराजान ११ च ट गर्मापगम घ. सुवार्मिकम्. १२ ड अ सपुत्रंनमिहानय क—घ. तमानय १३ घ. सुसन्कृतम् १४ एनच्छोत्रद्वय ड. च. छ. झ. ज दृश्यते १५ ख. माज्ञाय १६ इदमर्थ ड. च अ. दृश्यते. १७ ड. च. छ. झ स्वस्तिनंदा. १८ ख. ड. ज. प्रयातो. १९ ड. अ. महामति .

ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वमिष्ठाय च धीमते ॥ सर्वे निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ ३२
ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्पुनरब्रवीत् ॥ ३३ ॥

[भवद्भिर्न तथा यज्ञे परिहास्येत कश्चन] ॥ अवज्ञया न दातव्यं कैस्यचिल्लीलयापि वा ॥
अवज्ञया कृतं हन्यादातारं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥

ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ वह्नि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य हि ॥ ३५ ॥
ततो वमिष्ठः सुप्रीतो गजानमिदमब्रवीत् ॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ ३६ ॥
मया च सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः ॥ यज्ञियं च कृतं राजन्पुरुषैः सुममाहितैः ॥ ३७ ॥
निर्यातु च भवान्यष्टं यज्ञायतनमन्तिकात् ॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः ॥ ३८ ॥
द्रुमर्हसि राजेन्द्र भनमेव विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥

तथा वसिष्ठवचनादश्वशृङ्गस्य चोभयोः ॥ शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातो जंगतीपतिः ॥ ४० ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वेऽप्येव द्विजोत्तमाः ॥ ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभन्तदा ॥
यज्ञवाटगताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ ४१ ॥

[श्रीमांश्च सह पत्नीभी राजा दीक्षामुपाविशत्] ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अत्रित' वसिष्ठेनविशिष्योक्तान् ॥ ३१ ॥ तेचेति ।
उपलक्षणमेतन्निष्ठपकरादीना । यज्ञे यज्ञनिमित्त ।
यन् उपकल्पितं निर्मितं । तत्सर्वनिवेदयन्तिस्म ॥ ३२ ॥
अवश्यशिश्रणीयाशपुन शिश्रयति—तत प्रीतइति ।
अर्धमेकान्वयम् ॥ ३३ ॥ लीलया विनोदेन ॥ ३४ ॥
तत दशरथनिर्गमनानन्तरं । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि
मणिमुक्ताप्रवालवस्त्राभरणचन्दनादीनि ॥ ३५ ॥
३६ ॥ यज्ञमर्हतिइति यज्ञियम् । "यज्ञस्त्रिभ्यांघस्व-
त्वा"इतिघ । यज्ञाययत्पपाशं तत्सर्वसंपादितमित्य-
र्थ ॥ ३७ ॥ अन्तिकान् समीपे । "दूरान्तिकार्थ-
भ्योद्वितीयाच"इतिचकारेणपञ्चमी । समीपे उपहृ-
तै । सर्वकामैः सर्वोपकरणैः । उपेतं ॥ ३८ ॥ द्रु-
मित्यर्थमेकान्वयम् । मनमेवेतिश्रिप्रमिद्धत्वेद्रष्टान्त
॥ ३९ ॥ वमिष्ठेयविभक्तिकोनिर्देश । वसिष्ठस्य ऋ-

श्यशृङ्गस्यचोभयोरित्यर्थः । ऋश्यशृङ्गस्यब्रह्मत्वेनवृ-
त्त्वान् तद्वचनमायपेक्षितं । शुभेदिवसे सोमसौम्यवा-
रादौ । शुभेनश्रत्रे रोहिण्यादौ । निर्यात गृहान् ।
यज्ञशालाप्रतिइत्यर्थसिद्धि । अत्राहुः "शृङ्गदुन्दुभिसृद्-
ङ्गवादनेर्मङ्गलैः पटहकाहलादिभिः । स्वस्तिवादमुखरै-
र्मखश्रिति ब्राह्मणैश्चसहसंप्रपद्यते"इति ॥ ४० ॥ तत-
इतिसार्धश्लोक । आरभन्नितिछान्दस । यज्ञवाटगताः
सर्वे यजमानर्त्विगादयः । यथाविधि यथाक्रमं ।
यथाशास्त्रं । सर्वेयज्ञकर्मारभन् स्वस्वकर्मारभन्तेत्यर्थः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ती० अन्तिकं अन्तिकेति ॥ ३८ ॥ ति० मनमेवेति । द्विप्रमिद्धत्वापकरणसौष्ठवज्ञापनायोपेक्षय ॥ ३९ ॥ ती०
यथाशास्त्रं वेदोक्तमनतिक्रम्य । यथाविधि कपमृत्रानुसारेण ॥ ४१ ॥ इतित्रयोदशसर्गः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड झ मर्त्यये २ ड ज मुनिरब्रवीत् ख ग घ निदमत्र ३ ड दमर्व ज हृद्यते ४ ड कदाचिल्ली-
लया ५ ड ज राजगन्तम ६ ख छ यज्ञियशृङ्गनोराजन क—घ ज याज्ञिय च ७ ड ज झ कृतमर्त्य ८ च छ, ज,
मन्तिकम् ९ रा ज मनमेव १० ज, ततोवमिष्ठ ११ ड—झ दिवसेशुभनक्षत्रे १२ घ जगत प्रभु, १३ घ—छ, झ,
यज्ञवाटगता, १४ क, ख ड, च, छ, झ, ज, इदमर्त्यमधिकहृद्यते

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ऋश्यशृङ्गपुरस्कारेणवसिष्ठादिभिर्दशरथस्याश्वमेधयाजनम् ॥ १ ॥ विम्बरेणयागवैभववर्णनम् ॥ २ ॥ दशरथेनाश्वमेधा
न्ते दक्षिणादिभिर्कृत्विगादिसंमाननपूर्वकं ऋश्यशृङ्गप्रतिपुत्रेष्टियाजनप्रार्थना ॥ ३ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरङ्गमे ॥ सरय्वाश्वोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥
ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य मुमहात्मनः ॥ २ ॥
कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः ॥ यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥
प्रवर्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ॥ चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥
अभिपूज्य ततो हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातस्मवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
ऐन्द्रश्च विधिवदत्तो राजा चाभिपुतोऽनघः ॥ माध्यन्दिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

पूर्वसर्गान्तेशालाप्रवेशानन्तरमश्वमेधारंभस्संग्रहे-
णदर्शितः । तदनुष्ठानंविस्तरेणदर्शयित्वा तस्याश्वाग-
मनपूर्वकत्वात्तदनुवादपूर्वकं यज्ञानुष्ठानंदर्शयित्वाचतु-
र्दशे—अथेत्यादि । अथ अश्वविमोचनानन्तरं । तुर-
ङ्गमेप्राप्ते क्रमेणप्राप्ते । तस्मिन्संवत्सरेपूर्णं । राज्ञो-
यज्ञः । अभ्यवर्तत प्रावर्तत । अश्वागमनक्रमस्तु ।
विमुक्तमश्वंस्वेरचरन्तं राजपुत्रराजोपमृतप्रामणिश्चत्र-
संग्रहितारश्चतुर्दशता । परिपालयन्तोनावर्तयन्तोनुचर-
न्ति । ब्रह्माध्वर्युहोत्रुद्गातारश्चत्वारऋत्विज त रथकार-
रगृहेसमानीयवध्वा तस्यचतुर्पुपदेषु “इहधृतिस्वाहा”
इत्याद्याहुतित्तुप्रयंजुह्वति । तथाहु । “ रथकारगृहे-
श्वस्यवसतःसायमस्यतु । चतुर्पुपत्सुहोतव्याश्चतस्रोधृ-
तयःक्रमान्” इति । अथैकादशमासादूर्ध्वं तंसदस्या-
समानीयआश्वत्थेत्रजेवध्नन्ति । तथाहआपस्मन्व ।
“ऊर्ध्वमेकादशमासादाश्वत्थेत्रजेवध्नन्तीयात्” इति ।
ततोद्वादशेमासे शालानिर्माणानादिसकलसंभारान्मभृत्य
फाल्गुनामावास्यायामृत्विग्भिः शालांप्रविश्य प्रतिपद-
मारभ्याश्वमेधप्रारम्भन्ते ॥ १ ॥ ऋश्यशृङ्गमिति । अ-
नेनप्रधानांत्विज्यं ब्रह्मत्वंतस्येतिगम्यते ॥ २ ॥ प्रति-
पदमारभ्यसप्रमुदिनेपुकर्तव्यान “ त्रीणित्रीणिवैश्वदे-
वानिजुहोति” इतिविहितानेकविंशतिहोमान् “पूणी-
हुतिमुत्तमांजुहोति” इतिविहितकर्मविशेषं च अभिप्रे-
त्याह—कर्मैति । याजकाः ऋत्विज । वेदपारं तद-

र्थावबोधं तदनुष्ठानंतीतिवेदपारगा । कर्म पूर्वाक्त
विधिवत्कुर्वन्तिस्म । यथाविधि यथावेदोक्त । यथा-
न्याय यथामीमाम् । शास्त्रतः कल्पसूत्रानुसारेण ।
परिक्रामन्ति । “नामस्थितेसोमेध्वर्यु प्रत्यङ्मन्त्रोती-
यान्” इत्याद्युक्तक्रममतिरुक्तत्विजोऽनुविहरन्ती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ अथसोमक्रयानन्तरसोमराजायायन-
कर्मविशेषान्दर्शयति—प्रवर्यमिति । द्विजा ऋत्वि-
ज । प्रवर्यं “देवावैमत्रमागत” इत्यादिप्रवर्यत्राह्मणो-
क्तकर्मविशेषः । शास्त्रतः विविमीमासावल्पसूत्रानु-
सारेण । कृत्वा । उपसद इतिविशेषः । तथैव शास्त्रतएव ।
कृत्वा । शास्त्रतः उपदेशशास्त्रान् । अधिकं अनिदे-
शनं प्राप्तं । सर्वकर्मच चक्रुः । “ निम्नपयसाहस्योपसदो-
द्वादशाहीनस्य ” इतिप्राप्ता द्वादशप्रवर्योपसदश्चक्रु-
र्यर्थः ॥ ४ ॥ अथसोमप्रयोगदर्शयति—अभिपूज्य-
ति । वहिष्पवमानादिभिस्तत्कर्मदेवता । अभिपू-
ज्य ततः प्रवर्योपसदनावमाने । प्रातस्मवनपूर्वाणि-
प्रातस्मवनमाध्यन्दिनमवनतृतीयमवनानि । कर्माणि
चक्रुः ॥ ५ ॥ ऐन्द्र इन्द्रग्रहनिष्ठ सोमाश । स-
विधिवत् इन्द्रायदत्त । अनघ पापनिवर्तक । राजा
सोमराज । अभिपुतः सोमत्रयस्मैस्तुत । यद्वा ।
ऐन्द्र इन्द्रदेवताकोहविर्भाग । धाना कर्म परिवाप
पुणोद्वाश पयस्येति प्रातः सवनहवींषि । इन्द्रायहरिव-
तधाना । इन्द्रायपृषण्वनेकरंभ । सम्यक्तेपरिवाप ।

ति० अत्र त्रिंशदिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नोक्तस्त्वत्तः ॥ १ ॥ ति० अप्रपुत्रेष्टं । “इष्टितेऽहकर्मिण्यामि” इतिऋश्यशृङ्गोक्तं
“जुहावामौचतेजस्वी” इतिऋश्यशृङ्गप्रक्रम्यवाल्मीक्युक्तेऽऽवर्षवमस्येनियुक्तः ॥ २ ॥ ती० प्रवर्यं आरादुपकारककर्मैवि-
शेषः ॥ ४ ॥

[पा०] १ ख घ. राजस्यस्य. २ ख. तथैवोपसदो ३ ड. न तदाहृष्टा ४ ग ड. क्ष चाभिपुतो ५ ड. झ
मध्यन्दिनं च. ६ घ. यथाविधि.

तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा तथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७ ॥
 [आह्वयाञ्चक्रिरे तत्र शक्रादीन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋश्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥
 गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथाहृतैः ॥ होतारो ददुरावाह्य हविर्भोगान्निदवौकसाम्] ॥ ९ ॥
 न चाहुतमभूत्तत्र स्वलितं वाऽपि किञ्चन ॥ दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥
 न तेष्वहस्मि श्रान्तो वा क्षुधितो वाऽपि दृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणस्तत्र नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नार्थवन्तश्च भुञ्जते ॥ तापसा भुञ्जते चापि श्रमणा भुञ्जते तथा ॥ १२ ॥
 बृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रियो बालास्तथैव च ॥ अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥
 दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च ॥ इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥
 अन्नकूटाश्च बहवो दृश्यन्ते पर्वतोपमाः ॥ दिवसेदिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १५ ॥

इन्द्रायपुरोडाशः । मित्रावरुणाभ्यांपयस्येतिहोतव्या-
 नीन्द्रमुद्दिश्यैव “अथकस्मादेतेपाहविपामिन्द्रमेवयज-
 न्ति” इत्यादिश्रुतेः । माध्यंदिनसार्यतनसवनयोः पय-
 स्यावर्जमन्यत्सर्वसमानं । अभिपुनडतिपाठे चतमृषु-
 दिक्षुचतुर्भिः ऋत्विग्भिः पापाणैरभिहृत्यनि सारितसारा
 सोमलताऽभूदित्यर्थः । तथाहिसूत्रं “सोमंराजानंष्टप-
 दिनिधायदक्षिणतोब्रह्मापश्चादध्वर्युरुत्तरतोहोताप्रागु-
 द्गातास्थित्वाष्टपद्भिर्भिहृत्यान्” इति । अनघः अंशु-
 स्कन्दनरहितः ॥ ६ ॥ तथा शास्त्रप्रकारेण । “प्रात-
 रसवनपूर्वाणि” इत्युक्तस्यैवायंप्रपञ्चः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अहुतं स्वलितं अन्यथाहुतं वा । किञ्चन नाभूत् ।
 सर्वं होमादिकं । ब्रह्मवन् मन्त्रवन् । दृश्यतेस्म । हि
 यस्मान् । क्षेमयुक्तं निर्विघ्नम् । चक्रिरे । अत्रान्नहोमा-
 दिकमश्वमेधीयंसूचितं । तेषां बहुत्वेनस्वाल्यादिम-
 भावनयातत्परिहारस्यवक्तव्यत्वान् । तथाहुर्याक्षिकाः
 “पत्नीसंयजनान्तेहन्यमिष्टोमेतुमंस्थिते ॥ प्रजापतिस-
 मेगीतेवीणागणिकिर्मर्त्ये ॥ अस्तगतसेहस्त्राशावारु-
 ह्याश्वत्थनिर्मिताः ॥ षट्त्रिंशतमथासन्दीस्तावन्तोऽध्व-

र्यवोघृताः ॥ अप्राकृतैः सुवैर्दीर्घदण्डैः खदिरसंभवैः ॥
 सर्वातारात्रिमन्त्रानिदशाज्यादीनिजुह्वति ॥ संख्याहु-
 तीस्ताः सकृदेवहुत्वापरार्धपर्यन्तमथक्रमेण ॥ हुत्वाऽश्व-
 नामप्रभृतीनिरात्रेऽंगेषोक्तव्यसङ्ख्याहुतिभिः समाप्यः”
 इति ॥ १० ॥ अथतत्रान्नदानसमृद्धिर्दृश्यत्यष्टभिः—
 नतप्वित्यादि । यद्यपिक्रीतेसोमेयज्ञान्नभोज्यं तथापि
 सर्वद्रव्यस्यवसिष्ठमात्कृतत्वेननदोषः । तेष्वहस्मि यज्ञी-
 यदिनेषु । श्रान्तः पिपासितः । क्षुधितः बुभुक्षितः ।
 नदृश्यते नादृश्यतः । अशतानुचरः शतशिष्यरहितः
 ॥ ११ ॥ नाथवन्तः दासाः । शृङ्गादय इतियावन ।
 श्रमणाः दिगंत्रराः । “श्रमणावातवमनाः” इतिनिघ-
 ण्टुः । यद्वा “चतुर्थमाश्रमंप्राप्राश्रमणानामतेस्मृ-
 ताः” इतिस्मृतिः ॥ १२ ॥ व्याधिनाः संजातव्या-
 धयः । अनिशंभुञ्जमानानां भुञ्जानेष्वपि । यजमानस्य
 तृप्तिरल्लुप्तः । नासीदित्यर्थः । यद्वा रस्यतातिश-
 याद्भुत्तयनन्तरमपिभोजनेच्छाजायतइत्यर्थः ॥ १३ ॥
 तथा चक्रुः ददुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ विधिवन् पाकवि-
 ध्युक्तक्रमेण । सिद्धस्य पक्वस्य । अन्नेति लुपपष्टीविभ-

ति० यथेलस्ययथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ती० तत्र यागे । स्वलितं स्कन्नं । पात्रादितिशेषः ॥ १० ॥ ति० श्रान्त
 स्वस्वास्तिज्याशक्तः ॥ ११ ॥ ति० ब्राह्मणादितित्रैवर्णिकोपलक्षणं । द्विजलान् । शि० । नाथवन् ब्राह्मणस्वा-
 मिकाः क्षत्रियविद्वद्गृह्यश्च । तापसा ब्रह्मचारिप्रश्नयः । वाग्वेदेनवर्णाश्रमबहिर्भूतपरिग्रहः । तुशब्देनयथेच्छलाभः ॥ १२ ॥
 ति० भोज्यसौत्वात्तदुत्तरपूर्वावपरिणामातिशयलोभेनमानमीतृप्तिर्नोपलभ्यतइत्यर्थः । शि० भुज्यमानानां भोज्यमानानां जना-
 नां तृप्तिर्नोपलभ्यते । एतेनभोज्यानामतिसिद्धादुध्वन्निनं । किञ्च अमानानां गवैरहितानांभोजनदातृणां अनिश निरन्तरं भुजि
 भोजनायाः । भोजनदानेइत्यर्थः । अन्तर्भावितनिज्यर्थकभुजेर्भावेकिप् ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड.—झ. यथाब्राह्मण. २ ड. च. छ झ. ज. ट इदंश्लोकद्वयमधिकं दृश्यते. ३ ख. चापिकिञ्चन ड—
 झ. वानकिञ्चन ४ ख वानकश्चन ड झ. वानदृश्यते ५ ड. च. छ. झ. ब्राह्मण कश्चित्. ६ ग. नावादकुशलस्तथा.
 घ नानाचाररतस्तथा ७ ट. नाथवन्तस्तु. ८ ट. वापि. क. निलं. ९ ड झ. श्रमणाश्चैवमुञ्जते. १० क. घ—झ. स्त्री-
 बालाश्चतथैवच. ११ ट. भुज्यमानानां

नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्ने महात्मनः ॥ १६ ॥
 अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ॥ अहो तप्ताः स्म भद्रं त इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥
 खलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेपयन् ॥ उपासते च तानन्ये समुष्टमणिकुण्डलाः ॥ १८ ॥
 कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्बहून्पि ॥ प्राहुः स्म वाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥
 दिवसेदिवमे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चकुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥
 नापडङ्गविद्वान्नासीन्नात्रतो नावहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः ॥ २१ ॥
 प्राप्तं यूपोच्छ्रये तस्मिन्पङ्क्तैः खादिरास्तथा ॥ तावन्तो विल्वसहिताः पर्णिनश्च तथाऽपरे ॥ २२ ॥
 श्रेष्ठातकमयस्त्वैको देवदारुमयस्तथा ॥ द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपग्निहौ ॥ २३ ॥

क्तिकपदं । अन्नस्यखाद्यभक्ष्यलेह्यचोष्यभेदभिन्नस्य । कृताः राशयः ॥ १५ ॥ सुविहिता सुतर्पिता ॥ १६ ॥ अन्नं विधिवत् उपचारवत् । स्वादुच । अनेनतृप्ता स्म । अहो इदवर्णितुतशक्यं । इति द्विजर्षभा प्रशंसन्ति प्राशंसन् । तद्वाघव शुश्राव । “नतेवहम्सु” इत्यारभ्यप्रशंसाप्रकारेणेतुकविवाक्यं । अनेन “ब्राह्मणौ वीणागाथिनौगायत” इत्यारभ्य “इत्यददाइत्ययजथाइत्यपचइतिब्राह्मणोगायेन” इत्युक्तस्तुतिश्रवणमुक्तम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणान् ब्राह्मणेभ्यः पर्यवेपयन् भक्ष्यान्नपानादीनितिशेषः । समुष्टमणिकुण्डला उक्तेजितरत्नकुण्डला । अन्येपुरुषा माहाय्यार्थतानसेवन्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कर्मान्तरे सवनयोरन्तरालकाले । धीरा धीमन्त । वाग्मिन पटुवाच । विप्रा ऋत्विजः । परस्परजिगीषया वहनहेतुवादान् प्राहुस्म । अनेन ब्रह्मोद्यमुक्त । यथा “किंस्विदासीन्पूवचित्ति” इत्यादि होतृब्रह्मणो प्रश्नप्रतिवचनानि ॥ १९ ॥ अथ “ऊमोर्ध्वाकाव्याधिदैवत्यानि द्विनाराशंसनप्रातः सवनं द्विनाराशंसनमाध्यंदिनसवनं सकृन्नाराशंसन तृतीयसवनं” इतिविहितानि त्रिकालकर्माणि दर्शयति-दिवसेदिवसइति । दिवसेदिवसे अश्वमेधाहेतुप्रत्यहः संस्तरे आसीर्णवर्हिषि । “संस्तरोपरस्ताराध्वरौ” इत्यमरः । सर्वकर्माणि ऊमादिदैवत्यकर्माणि । यथाशास्त्रं प्रचोदिता सन्त । चक्रुः । “ऊमाऊर्व्याश्चकाव्याश्चपितरः सवनत्रये” ॥ नाराशंसननाम सकृद्द-

श्रितायायितासादितचमस २० अत्र यज्ञः । अपडङ्गवित्कश्चिन्नासीन् । अन्नतश्च कश्चिन्नासीन् । अवहुश्रुतश्चकश्चिन्नासीन् । तस्य राज्ञः सदस्याः सदसिममवेताः । द्विजा । अवादकुशला नाम्न ॥ २१ ॥ अथौपवस्यदिनकृत्यपश्चालभवक्तुंयूपोच्छ्रयणप्रकारमाह—प्राप्तइति । श्लोकद्वयमेकान्वयः । यिस्मिन् अश्वमेधे । यूपानामुच्छ्रयोयूपोच्छ्रयः । उच्छ्रय उच्छ्रयण । उद्धृत्यस्थापनमितियावत् । तत्कालोत्र लक्ष्यते । “यूपायोच्छ्रयमाणायातुवृहि” उतिप्रैप्राप्तइत्यर्थः । विल्वस्यविकारावैल्वा । “विल्वविल्वोऽण्” इत्यण् । वैल्वायूपान्पट उच्छ्रिताइतिशेषः । खादिरस्यविकारा खादिरा । तथेतिममुच्यते । खादिरायूपश्च । तावन्त पण्डेव । विल्वसहिताइति खादिराणाविल्वसमीपवर्तित्वं ननुपर्णिमसीपवर्तित्वमित्युच्यते । पटुवादिगायथाविल्वसहिताभवन्ति तथोच्छ्रिताइत्यर्थः । अपरे उक्तेभ्योऽन्ये । पर्णिन पर्णीपलाशः “पलाशे किंशुक पर्णा” इत्यमरः । तत्प्रकृतिका पर्णिन इत्युच्यन्ते । पर्णिनोयूपा । तथा पटुच्छ्रिताइत्यर्थः ॥ २२ ॥ श्रेष्ठातकमय राजजुदालविकारः । एकोयूप उच्छ्रितः । देवदारुमयस्तथा देवदारुविकारश्चयूप उच्छ्रितः । अत्रैकत्वमविवक्षितं । द्वयोश्चुत्याचोदितत्वात् । “राजजुदालमग्निप्रमिनोतिपौतुद्रवावभितोभवत्” इतिश्रुतिः । राजजुदाल श्रेष्ठातकः । पौतुद्रवा देवदारुः । अयमत्रविन्यासक्रमः । राजजुदालो-

शि० विधिवत् पाकशास्त्रोक्तविधिविनिर्मितम् ॥ १७ ॥ ति० खलंकृताइति । अनेन राजकृतोयज्ञपरिचारकसंस्कारोऽवन्ति ॥ १८ ॥ शि० प्रचोदिता प्रथं बृहीत्यादिर्वादिदशवै प्रेरिता । ते प्रमिद्धा ॥ २० ॥ ति० श्रेष्ठातक राजजुदाल । तन्मय एकोयूपः । अश्वमेधेदिष्ट उपदिष्टइत्यर्थः । शि० अग्निष्टः अग्निसुखवर्त्ता ॥ २३ ॥

[पा०] १ ज. उपासतेतथान्येच. २ क—झ. प्राहु सुवाग्मिनो. क ख. प्राहु स्मवेदकुशला ३ क ग—छ. अ मयोदिष्टो द मयोऽग्निष्टो ज. मयश्चैव
 वा. रा. १२

कारिताः सर्वे एवैते शास्त्रैर्धृञ्कोविदैः ॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनलंकृता भवन् ॥ २४ ॥
 एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ॥ वामोभिरकविंशद्भिरैकैकं समलंकृताः ॥ २५ ॥
 विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ अष्टाश्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥ २६ ॥
 आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ॥ सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥
 इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः ॥ चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शुल्बकर्मणि ॥ २८ ॥

मिष्टः अग्नौतिष्ठतीत्यमिष्ट । अग्निशब्देनाग्निस्थानवेदिरुच्यते । “अर्धमन्तर्वेदिमिन्यादध्वविर्वेदि” इति श्रुते । सोमिष्टः प्रथमयूप “तानमिष्टप्रथमान्मन्त्रेण छिनत्ति” इति सूत्रान् । तस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्वेददारूयूपौ तेषां त्रयाणां दक्षिणतस्त्रयोर्वैल्वाः उत्तरतस्त्रयः । तेषां नवानां दक्षिणतस्त्रयः खादिरा उत्तरतस्त्रयः । तेषां पञ्चदशानां दक्षिणतस्त्रयः पालाशाः उत्तरतस्त्रयः । प्रथमं पालाशपट्टमन्ते त्रित्वपट्टवा । सर्वधाखादिरा एव त्रित्वसहिता । न पुनः पालाशाः । तमिममर्थप्रत्यक्षकारो बिल्वसहिता इत्यसूचयन् । आपस्तंबश्चासूत्रयन् । “राज्जुदालमेकविंशत्यरत्नसंमिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयोर्वैल्वादक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः खादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरत” इति । एवं यूपानामुच्छ्रयणक्रममुक्त्वा तेषामन्तरालप्रदेशविस्तारं दर्शयति—द्वाविति । तत्र यूपेषु । द्वौ द्वौ वाहुव्यस्तपरिग्रहौ विहितौ कृतौ । व्यस्तौ वाहु वाहुव्यस्तौ ताभ्यां परिग्रहः स्पर्शोऽयसौ । द्वौ द्वौ यूपौ व्यस्तबाहुसृष्टयौ विहितौ । व्याममात्रान्तरप्रदेशावित्यर्थः । तथा ह धर्मनिर्णयकार । “पणवत्यङ्गुलं वाहुदण्डमष्टोत्तरं तु वा । यूपान्तरालं तन्मात्रमश्वमेधमहाकृतौ” इति ॥ २३ ॥ यूपनिर्माणमाह—कारिता इति । एते सर्वे यूपाः शास्त्रैः यज्ञशास्त्रैः । यज्ञकोविदैः यज्ञप्रयोगकुशलैः । कारिताः काञ्चनैः काञ्चनपट्टैश्चालंकृताः । भवन् “बहुलं ह्यन्तस्समाद्योगेपि” इत्यडभावः । अलंकारोपि किं शास्त्रीयं नेत्याह—तस्य यज्ञस्य शोभार्थमिति । यज्ञभूमेः शोभार्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तेषां सङ्ख्या प्रमाणेन दर्शयति—एकविंशतीति । ते यूपा । एकविंशति “सुपांसुलुक्” इत्यादिना सुलोपः । एकविंशत्यरत्नयश्च एकविंशत्यर-

न्युन्नता इत्यर्थः । “एकविंशत्यरत्नरश्मिधस्य” इति श्रुते । “चतुर्विंशत्यङ्गुलयोरत्नः” इति सूत्रं । एकविंशद्भिरितीकारलोपबहुवचने आप्तं । एकैकमितिसामान्यनपुंसक । एकोयूप एकनवाससति क्रमणसर्वेषु विवासोभिरलंकृता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ यूपस्थापनविशेषमुक्त्वा—नुवादपूर्वमाह—विन्यस्ता इति । शिल्पिभिः सुकृताः सुप्रकृताः अन्यूनानि रिकतया कृताः । दृढा सुपिरादिदोषरहिताः । अष्टाश्रयः अष्टकोटयः । “स्त्रिय पाल्यश्रिकोटयः” इत्यमरः । श्लक्ष्णरूपसमन्विताः यूपान्भ्यञ्जनेन स्त्रिगुणरूपयुक्ताः । सर्वे एव विन्यस्ताः स्थापिताः । यद्वा । “प्रापेयूपोच्छ्रये” इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयः । शास्त्रैः कारिता वैल्वादयः सर्वे एते काञ्चनलंकृताः भवन्ति त्रियूपनिर्माणमुक्तं । एकविंशतीत्यनेन संख्याप्रमाणेन दर्शयति । विन्यस्ता इत्यनेन स्थापनमुच्यते ॥ २६ ॥ यूपान्वर्णयति—आच्छादिता इति । दिविसप्तर्षय इव तेषु पावि राजन्ते स्म । दीप्तिमाने दृष्टान्तः । समानांसमानांवा ॥ २७ ॥ यूपोच्छ्रयपूर्वमाविचयनमाह—इष्टका इति । शुल्बकर्मणि यज्ञकर्मणि । “शुल्बताम्रेयज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ” इति वैजयन्ती । प्रकृते चयनं विवक्षितं । शुल्बमेकसरारज्जुः । शुल्बसाध्यं कर्म शुल्बचयनं । अतएवाह रूद्रदत्तः । “रज्जुनां विहरणसाधनत्वादेतत्कर्म शुल्बमाचष्ट आचार्यः” इति । तत्र कुशलैः ब्राह्मणैः । यथान्यायं यथाशास्त्रं । प्रमाणतः प्रमाणेन । विशिष्टा इष्टका कारिताः । अत्र सूत्रं पादमात्रोर्ध्वमात्रोणुकमात्रकं गुरत्वादक्षिणावृत्तासव्यावृत्ता रूपा लिखिताश्च” इति । अग्निः अग्न्याधारवेदिः । चितः तामि रिष्टकाभिः कृतचयनः ।

ति० याज्ञत्रं याज्ञत्रिपशास्त्रं शुल्बशास्त्रं ॥ २४ ॥ ति० महोच्छ्रयपरीणा होयूपोन्य सर्वकाञ्चन । यज्ञे समभवत्तत्र शोभार्थमुपकल्पित । इति कचिन्पाठः ॥ २५ ॥

[पा०] १ शोभनार्थचयज्ञः २ घ. ड. श्लक्ष्णरूपः ३ ग. घ. ज. गन्धैश्च भूषिताः ४ क. ड. झ. कुशलैः शिल्पकर्मणि. च छ कुशलं यज्ञकर्मणि

स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोष्टादशात्मकः ॥२९॥
 नियुक्तास्तत्र पञ्चवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ॥ उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥
 शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये ॥ ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥
 पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा ॥ अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य च ॥ ३२ ॥
 कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समन्ततः ॥ कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३३ ॥

अभूत् ॥ २८ ॥ चयनसंस्थानमाह—सचित्यइति । स. चित्य. चयननिर्वर्त्योभिः । राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य । अनेन पूर्वमनेकधानुष्ठितक्रतुत्वं सूच्यते । कुशलैः रीतिभेदविनाचयननिर्माणसमर्थैः । द्विजैः ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिः । संचितः सम्यग्यथाशास्त्रचितः । कथंचितइत्यत्राह—गरुडइति । गरुड. गरुडाकार । पक्षौपुच्छं प्रसार्याधोवीक्षमाणं प्राड्मुखं तिष्ठन् गरुडइवस्थितः । “इयेनचितंचिन्वीत” इति श्रुतौ श्येनशब्दो गरुडपरएव । “सुपर्णोसिगरुस्मान्” इति मन्त्रालिङ्गान् । यद्वा । गरुडः गरुडप्रतिकृतिः । “जीविकार्थेचापण्ये” इति वासुदेवादिवत्प्रतिकृतौ विहितस्य कनोलुपू । रुक्मपक्षः स्वर्णगर्भपक्षः । “सहस्रहिरण्यशकलैः प्रतिदिशमग्निप्रोक्षति” इति सूत्रान् । त्रिगुण त्रिगुणप्रस्तारः । प्रकृतौ षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्याग्नेरश्वमेधैः त्रैगुण्यविधानान् । “पटंचितयोभवन्ति” इति श्रुतेः । “विस्त्रावोभिर्भवतीत्यश्वमेधेविज्ञायते” इति सूत्राच्च । अतएव अष्टादशात्मकः अष्टादशप्रस्तारात्मकः । ननु षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्यस्य त्रैगुण्यविधानेनैव अष्टादशप्रस्तारात्मकत्वं सिद्धं किं पुनस्तदुपदेशेन । उच्यते । त्रिगुणइत्युक्ते पञ्चदशात्मकत्वं प्रतीयते । तैत्तिरीयके “पञ्चचितयोभवन्ति” इति विधानान् । तदिदं वाजसनेयकपक्षावलब्रनंचोतयितुमष्टादशात्मकत्वोक्तिः । एवंभूतश्चित्यलव्यः ॥ २९ ॥ अथ पूर्वोक्तेयूपेषु पशुनियोजनमाह—नियुक्ताइति । यथाशास्त्रं शास्त्रमनतिक्रम्य । प्रचोदिताः विहिताः । पञ्च उरगाः पक्षिणश्च । तत्तद्देवतं इन्द्रादिदेवतां उद्दिश्य तत्र यूपेषु नियुक्तावद्वा । यूपेष्वित्यारोकाणामुपलक्षणं । “यूपेषु ग्राम्यान्पशून्नि-

युञ्जन्ति । आरोकेष्वारण्यान्धारयन्ति” इति श्रुतेः । अत्राशक्यानामुर्गादीनानियोजनपञ्चरद्वारा । एतेचपञ्चवस्तत्तद्देवताश्च “इन्द्रायराज्ञेसूकर” इत्याद्यनुवाकेषु प्रतिपाद्यन्ते ॥ ३० ॥ तत्र “पर्यग्निकृतानारण्यानुत्मृजन्त्यहिमायै” इति श्रुतेरारण्यान्पशून्पर्यग्निकृतानुत्मृज्य ग्राम्याणां पशूनां शामित्रेनियोजनमाह—शामित्रेति । तुष्टादेनारण्येभ्यो वैलक्ष्ण्यमुच्यते । हय अश्वमेधीय । ये जलचरा कूर्मादयः ते च तदन्यत्सर्वं च ग्राम्यपशुजातं तत्र यज्ञे तदा विशसनकाले । ऋत्विग्भिः शामित्रे विशसनकर्मणि । शास्त्रतो नियुक्तः ॥ ३१ ॥ यूपनियुक्तानां पशूनां संख्यामाह—पशूनामिति । तत्र यूपेषु । पशूनां त्रिशतं नियतवद्धं । तदाराज्ञो दशरथस्य अश्वरत्नोत्तम अश्वश्रेष्ठोत्तमचर्चिणः । त्रिशतमिति प्रधानापेक्षया । अधिकानामपिश्रवणान् । तथाह भास्कर “अश्वमेधपशुसङ्ख्यातु पञ्चगतमेकोनविशतिश्च” इति । अश्वरत्नोत्तरइति पाठे रत्नोत्तमोत्तमप्रधानोऽतिपरिपातेन योजनः । तथाह भास्कर “सौत्राणां महीपी मणीन्दशगतानस्यावयव्यावहाद्वावातावयते मणीन्दशगतान्प्रत्यग्वहाद्वागतान् ॥ प्रत्यग्वश्रोणिमहम्मेवपरिवृत्त्यस्यावयेनमौक्तिकान्मन्त्रयः शङ्खमणीनयैषु समुपप्रभ्रन्त्यविस्मयन्” इति । आवयति उतान्करोति ॥ ३२ ॥ मृताश्वोपचारमाह—कौमल्येति । कौमल्या महिषी । तत्र शामित्रप्रदेशः । तं मृतहयं । रामन्ततः परिचर्य प्रदक्षिणाप्रदक्षिणमंचार्यं । अत्रमृत् “दक्षिणान्केशपशूनां द्रुध्यसव्यान्प्रमध्य दक्षिणान्कृन्नात्राना इदंमध्विदंमध्वितिजपन्त्यः स्त्रियोमहिष्याश्चान्वरगोमृगाणां परिक्रम्य सव्यानुद्रुध्य दक्षिणान्प्रमध्य सव्यान्-

ति० मचित्य अग्निः । सचितः स्थापितः । कथंचितइत्यत्राह । गरुड गरुडसंस्थान । रुक्मपक्षः “सहस्रहिरण्यशकलैः प्रतिदिशमग्निप्रोक्षति” इति सूत्राद्वक्मपक्षत्वमितिकेचित् । अत्रपक्षे “त्रिगुणोष्टादशात्मक” इत्यस्यासामञ्जस्यमन्वा चितदेशविशेषणानीमानि । स्वर्णैः काश्चि पक्षनिर्माणद्वक्मपक्षत्वमित्यन्ये । शि० रुक्मपक्षः सुवर्णमयपक्षविशिष्टः ॥ २९ ॥ ती० परिचर्यप्रोक्षणदिभिः संस्कृत्य । एन कृपाणैर्विशशासेति अतिमिर्वधंचकारेत्यर्थः । मुनिभावप्रकाशिका कृपाणैः आयुर्वै । त्रिभिः मन्त्रैः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ घ. ड. ज. झ. ऋषिभिस्सर्वे २ ज. शास्त्रतत्त्वं ३ ज. यूपेषु विनियोजितम्

पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥
 होताऽध्वर्युस्तथोद्गाता हस्तेन समयोजयन् ॥ महिष्या परिवृत्त्या च वावातामपरां तथा ॥ ३५ ॥
 पतत्रिणस्तस्य वषामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः ॥ ऋत्विक् परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥
 धूमगन्धं वषायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ॥ यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३७ ॥
 हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ॥ अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समन्त्राः षोडशर्त्विजः ॥ ३८ ॥

रुनात्राना सक्थीरवधून्वन्यस्त्वप्रदक्षिणंपरिक्रम्य प्र-
 दक्षिणमन्नतोयथापुरस्तान्नवकृत्व संपादयन्ति" इति ।
 कृपाणैस्त्रिभिस्तृप्तिमि मौवर्णीभि मूचीभि एनं पर-
 मयामुदा निरवधिकश्रद्धया । विशशास असिपथा-
 न्कल्पयामास । कौमल्येति इतरासामुपलक्षणं । "मौ-
 वर्णीभि मूचीभि पत्रयोश्चस्यासिपथान्कल्पयन्ति प्रा-
 क्कोडात्प्रत्यञ्चीभि " इति सूत्रान् । क्रोड वक्ष ॥ ३३ ॥
 महिष्या कर्तव्यातरसाह—पतत्रिणेति । तदा विशम-
 नोत्तरकाले । कौमल्या । धर्मकाम्यया धर्मसिद्धीच्छ-
 या । काम्यजन्तादकारप्रत्ययेटाप् । सुस्थितेन सुस्थि-
 रेण । चेतसा उपलक्षितामती । श्वस्पर्शकुत्स्यारहिता-
 सतीत्यर्थ । पतत्रिणा अथैन । सार्धंकारंजनीमवस-
 न । अत्रसूत्र 'अवेअवात्यविकेडतिजपन्तीमहिषी
 अश्वमुपसगम्य गणानांत्वागणपतिहवामहइत्यभिमुख्य
 उत्सक् योर्गुर्द्वेहीतिप्रजननेप्रजननमंनिधायोपविश-
 ति । सुभगेकापीलवासिनीनिश्रामेनवासमाध्वर्युर्महि-
 पीमश्वचप्रच्छाद्य वृषावागेतोथा रेतोदधात्वितिजपत्या-
 म्नीप्राणतारात्रिमृत्विजोयजमानजागरयन्ति" इति ॥ ३४ ॥
 तादात्विकदक्षिणामाह—हेतेति । तथेत्यनुक्तममुच्य-
 यार्थ । ब्रह्माचेत्यर्थ । एतेब्रह्मादयश्चत्वार प्रधानर्त्वि-

जोमहिषीपरिवृत्तिभ्यामह वावातामपरां पालाकली
 च । राजोदक्षिणार्थं परिगृह्य । हस्तेनसमयोजयन् ।
 रमणवद्वस्तेनागृह्णित्यर्थ । अत्रश्रुति "अवेअवा-
 ल्यविकेडतिपत्रीमुदानयति" इत्यादि । उदानयति
 हस्तेनगृहातीत्यर्थइतिभास्कर । सूत्रच "महिषीब्रह्म-
 णेददातिवावाताहोत्रेपरिवृत्तिमुद्गात्रेपालाकलीमध्वर्य-
 वे" इति । पश्चात्प्रतिनिधित्वदानेन निवर्त्येन ।
 "कृताभिपेकामहिषीपरिवृत्तिरूपेक्षिता । वावाताभो-
 गिनीपात्रप्रदापालाकलीमता" इतिवैजयन्ती ॥ ३५ ॥
 तस्यपतत्रिणः अश्वस्य । "पतत्रीपक्षितुर्गौ" इत्यम-
 र । वषां वषास्थानीया तेजनी । "नाश्वस्यवषाविश्व-
 ते" इतिमूत्रान् । "नान्येषा पशूनातेजन्या अवय-
 न्यवयन्त्यश्वस्य" इतिश्रुतेश्च । उद्धृत्य आदाय । निय-
 तेन्द्रिय एकाग्र । परमसंपन्न परमेणप्रयोगचानुर्ये-
 णसंपन्न । ऋत्विक् अव्ययु । शास्त्रत श्रपयामास
 पषाच । श्रापाके । शास्त्रचस्वयमेववदत्यतिप्रक्षेति ॥ ३६ ॥
 अथवषाहोमसूचयन्नाह—धूमेति । नराधिप दशर-
 थ । यथाकाल होमकालमनतिक्रम्य । यथान्यायं
 यथाशास्त्र । आत्मन पापं निर्णुदन् निवर्तयनसन ।
 वषायाधूमगन्धंजिघ्रतिस्म ॥ ३७ ॥ वषाहोममुक्त्वा

ति० पतत्रिणेति । पुगअवगतापद्या मन्तीनिप्रमिञ्चैववाद ॥ ३४ ॥ ति० अथहोत्रादय । महिष्या कृताभिपेकया ।
 परिवृत्त्या राजोभोगाद्द्विहकृतयाद स्यात्सह । वावाता राजोवृषाभुजिग्या । अथैनसमयोजयन्नितिस्ववदतिवेचिन् । अपरे
 तु वावाताशब्दोराज्ञोमथमजानीयद्वितीयभाष्यावाची । तदुक्तमंतरेयब्राह्मणभाष्ये नृतीयपश्चिकास्थद्राविशखण्डस्थवावातेतिप्रती-
 कव्याख्यानावमरे । राजाहवित्रिविवा स्त्रिय । उत्तमम यमावमजातीया । नामाभ्ये उत्तमजाते क्षत्रियायामहिषीनिनाम ।
 मथमजातेवेद्याया वावातेति । अवमजाते गद्याया परिवृत्तिरिति । अदएवावलायनसूत्र दशमाध्याये अष्टमखण्डस्थवावातेति-
 प्रतीकगृहीत्वा द्वितीयाभायिन्याख्याना नागवणवृत्तिरुक्ता । शि० गत्रिवागोत्तरकालिकहोत्रादिकृत्यमाहहेतेति । होत्रादयश्च ।
 तथाशब्देनब्रह्माच । महिष्या कृताभिपेकया । परिवृत्त्या उपेक्षितयाच सहितावावाता भोगिनी । अपरा पालाकलीच । ह्येना-
 थैनसमयोजयन् । अथाङ्गसंयोजनरूपविधिकारयामासुरित्यर्थ । तथाशब्दश्चायं । एतेन "महिषीब्रह्मणेददाति वावाताहोत्र
 परिवृत्तिमुद्गात्रे पालाकलीमध्वर्यवे" इतिमूत्राण्युपन्यस्य पत्नीदानपरन्वेनव्याख्यानप्रयुक्त । दानस्यात्रासुक्ते । अध्याहारे गौर-
 वाच । हस्तेनसमयोजयन्नितिपाठेतु हयहस्तेनत्यर्थ । पशूनामग्रिमपादयोर्हस्यत्वात् । अतएव ह्येनसमयोजयन्नितिपाठेन न
 विरोध ॥ ३५ ॥ शि० पाप प्रकटपुत्रविधोगहेतुत्वेनप्रतीयमानविघ्नविशेष ॥ ३७ ॥ शि० समस्ता मिलिता ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ज. मृकृतेन च २ क—इ छ. ज. ह्येन. ३ ख ड. छ ज. झ- परिवृत्त्या. ४ ख ग. च जिघ्रन्तिस्म-
 नराधिपा . ५ ख घ—झ. ट. विधिवत्समन्ता .

पृक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥

व्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पमृत्रेण ब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं पण्डितकल्पितम् ॥

उक्त्यर्थं द्वितीयं संख्यातमतितरात्रं तथोत्तरम् ॥ ४० ॥

कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनान् ॥ ४१ ॥

ज्योतिष्टोमायुपी चैवमतिरात्रौ विनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विष्वजिच्चैवमोक्षोर्धोमो महाक्रतुः ॥ ४२ ॥

प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः ॥ अश्वमेधे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥

उद्गात्रे वै तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ॥ हयमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ॥ ४४ ॥

अङ्गहोममाह—हयस्येति । सर्वाणि ब्राह्मणादित्यत्रगु-
र्वश्वरमार्प । सर्वाणीत्यनेन सर्वस्यहुतत्वेनशेषभक्षणं
नास्तीत्युक्तं । अङ्गहोमफलंश्रूयते । “अङ्गे अङ्गेवैपुरुष-
स्यपाभोपश्चिष्ट । अङ्गादङ्गादेवैनं पाभनस्तेनमुच्च-
ति” इति । यजमानस्यसर्वपापंनिवर्ततेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
पूर्वशास्त्रतः श्रपयामासेत्युक्तं तदवदानमाह—पृक्षेति ।
अन्येषां यज्ञानां संवन्निग्रहविषया । पृक्षशाखासु
क्रियते अवदीयते । अश्वमेधस्ययज्ञस्य भाग हविर्भा-
ग । वैतस वैतसकटेअवदातव्योभवति । शैपिकेण ।
अत्रयज्ञशब्देनपशवोलक्ष्यन्ते । तथाचश्रुतिः ‘पृक्ष-
शाखायामन्येषांपशूनामवयन्ति वैतसशाखायामश्व-
स्य’ इति । अत्रवैतसशाखाशब्दोवैतसकटपरः । यद्वा
वैतसस्यशाखावैतसी वैतस्यामस्कृतोवैतस । यस्ये-
तिच” इतीकारलोपः । वैतसकटस्तु पश्चासादनार्थः ।
“वैतस कटोभवतिअसुयोनिर्वाश्व असुजोवैतस
स्वप्वैनयोनांप्रतिष्ठापयति” इतिश्रुते । वैतसकटेऽ
श्वंप्राञ्चमामादयति” इतिमूत्राञ्च । अतोवैतसकटेव-
पावदानमितिच्याख्यानचिन्त्य ॥ ३९ ॥ अत्रसवनीय-
दिनानिकतीत्याकाङ्क्षायांमाह—व्यह इति । ‘अश्वमेध-
स्यत्रीणिमवनीयान्यहानि’ इतिकल्पमृत्रेण ब्राह्मणैः
तन्मूलभूतब्राह्मणवाक्यैश्च । अश्वमेध व्यह मह्यया-
त । अश्वमेधस्यानेकाहमात्यन्वेपिसवनीयाहानाप्रा-
धान्यात्तद्ग्रहः । त्रीणिअहानियस्यस्यह । ‘अचप्र-
त्यन्वव’ इत्यत्रयोगविभागादच् । इदमर्थमेकंवाक्यं ।
तान्यहानिपरिगणयति—चतुष्टोममिति । त्रिवृत्पञ्चदश

सप्तदशाण्कविशडितिसोमचतुष्टययुक्तत्वादतिष्टोमश्चतु-
ष्टोमइत्युच्यते । तदनुष्ठानयुक्तत्वात्तद्व्यपदेशः । एक-
विशोक् ययुक्तत्वादुक्त्यमित्यतिष्टोमस्यद्वितीयास-
स्या तद्युक्तद्वितीयमहः । सर्वसोमोतिरात्र तद्युक्तसु-
त्तरमहः । द्वितीयादुत्तरवृत्तियमहइत्यर्थः ॥ ४० ॥ एवम-
श्वमेधस्यव्यहत्वेनत्रयाणाकर्तव्यत्वेपिप्रकृतेऽश्वमेधेशा-
स्त्रान्तरदर्शनान् विहितानन्येषांपिबहवः कतवोग्राज्ञाका-
रिताइत्याह कारिताइत्यर्थेन ॥ ४१ ॥ कतेकतवइत्यपेक्षा-
यामाह—ज्योतिष्टोमेति । अतिरात्राविनिर्दिष्टवचनेनत-
स्यावृत्तिरुच्यते । विनिर्मितौ अनुष्ठितौ । अत्रापिबिभ-
क्तिविपरिणामेनायशब्दअनुपपत्तताम् । उक्तदिनत्रयादु-
त्तरेष्वहस्सुज्योतिष्टोमादयः पटकतव कारिताइत्यर्थः ।
शास्त्रान्तरेज्योतिष्टोमादीनामपिबिहितत्वेनपोडशि-
ग्रहणवत्तेपासयनुष्ठानमहान् युदयइतिमन्वानेनराज्ञा
तेपिकारिताइत्यर्थः । अत्र चयनयुपोऽन्ययपशिन्यो ज-
नवपाहोमचतुष्टोमसवनानिक्रमणवत्तद्व्यानीनितन्क्रमे-
णश्लोका पठितव्या व्युत्क्रमपाठोलेखकप्रसादकृतः ।
कर्त्तव्यवत्ता क्रमसविवक्षन्प्राणिनाय ॥ ४२ ॥ अथ-
दक्षिणादानमाह—प्राचीमिति । द्वयमेकः । स्वकुलस्य
इक्ष्वाकुकुलस्य वर्धनः । बहुदक्षिणादानं ह्युचिनमि-
क्ष्वाकुकुलस्येतिभावः ॥ ४३ ॥ एतावदक्षिणादानेकि
प्रमाणतत्राह—एपादक्षिणा । विनिर्मिता विहिता ।
प्रतिदिशदक्षिणाददानिप्राचीदिग्घोतुर्दक्षिणाब्रह्मण-
प्रतीच्यश्वयोर्ददीन्युद्धानु” इत्यादिमृत्रेणेतिशेषः ।
स्वयंभूविहिते ब्रह्मनिर्मिते । “प्रजापतिरश्वमेधममृज-

शि० तानेवगणयन्नाह ज्योतिष्टोमेति । ज्योतिष्टोमायुपी अतिष्टोमायुष्टोमप्रथमद्वितीयौ । अतिरात्राविनिर्दिष्टवचनान्तेना-
तिरात्रवृत्तान्न नृत्तावचनुयोच्येत्यर्थः । विनिर्मा विविनासपादिना । एवमोऽभिजिच्च । पशोर्विष्वजिच्च । आमोर्धोमोममम प्र-
मोच । महाक्रतुः जातावेकवचनः । एतेमहाकतवइत्यर्थः ॥ ४० ॥

[पा०] १ ख ग घ. छ झ अश्वमेधस्यैकस्य २ रा. घ च. अतिष्टोम ३ ज. रात्रचनिर्मितम्. ४ ग ज ममो-
र्धोमो ट ममोर्धोमो. ५ क-झ अश्वमेधे ६ क-घ च छ ज स्वयंभूविहिते

क्रतुं समाप्य तु तथा न्यायतः पुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां क्रतुवर्धनः ॥४५॥
[एवं दत्त्वा ग्रहणोऽभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः ॥] ॥ ४६ ॥

ऋत्विजश्चाब्रुवन्सर्वे राजानं गतकल्मषम् ॥ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ ४७ ॥
न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने ॥ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ॥
निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥

मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् ॥ तत्प्रयच्छ नरश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४९ ॥
एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ५० ॥
दश कोटीस्सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ॥ ऋश्यश्रृङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ५२ ॥
ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः ॥ सुप्रीतमनसस्सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् ॥ ५३ ॥
ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ जांबूनदं कोटिसङ्ख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ५४ ॥
दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ [काञ्चनानां शतोपेतं नवरत्नैः समाहितम् ॥]
कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ५५ ॥

ततः प्रीतेषु नृपतिर्द्विजेषु द्विजवत्सलः ॥ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ५६ ॥
तस्याश्विपोथ विधिवद्ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां प्रणतस्य च ॥ ५७ ॥
ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ पापापहं स्वर्नयनं दुष्करं पार्थिवर्षभैः ॥ ५८ ॥

त" इति श्रुते ॥ ४४ ॥ क्रतुमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । न्यायतः शास्त्रतः । हि यस्माद्वाजाददौ तस्मादृत्विजोऽब्रुवन्नित्यन्वयः । यद्यपि 'महापृथिवीनन्देया' इति द्विद्विनिपिठं तथाप्यत्र प्रदेवशिवेशेषवदत्तइति ज्ञेयं । प्रतिषेधवदत्र विधेरपि दर्शनान् केसरिदानवद्विकल्पोवा ॥ ४५-४७ ॥ न भूम्येतिसार्धश्लोकः । अशक्तौहेतुः—रताइति । स्वाध्यायकरणे स्वाध्यायाध्ययने । कथदत्तस्य पुनरपहारस्तत्राह—निष्क्रयमिति । निष्क्रय मूल्यं । कृत्स्नपृथिव्यामूल्यं कुतो लभ्यते तत्राह—किञ्चिदिति । यथोपपन्नमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ किञ्चिदित्यस्य प्रपञ्चः—मणीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं । समुद्यतं समुपस्थितं ॥ ४९ ॥ नरपतिरेवमुक्तः सन् । दश शतसहस्राणि दशलक्षमितियावन् । ददौ ॥ ५० ॥ दशोत्पदमेकं वाक्यं । नृपइत्यस्य पूर्वश्लोकस्थस्यात्रान्वयः । चतुर्गुणं चतुर्दशकोटीरित्यर्थः । अत्र रजतानि प्र-

तिनिधिलेन दत्तानि ननु दक्षिणात्वेन । अतः "तस्माद्विरजतमदक्षिण्यं" इति श्रुत्या न विरोधः ॥ ५१ ॥ सर्वे ऋत्विज सहिता सन्तः । वसु दक्षिणाप्राप्तधनं । अंशीकृत्य दानाय ऋश्यश्रृङ्गाय वसिष्ठाय च ददुः ॥ ५२ ॥ न्यायतः शास्त्रतः । "यावदध्वर्यवे ददाति तदर्थं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्टुं चतुर्थं मुञ्चेत् एतेनेतरं पादानुमुक्तं भवति" इत्युक्तक्रमेण । ततः ऋश्यश्रृङ्गाय सिष्ठमुखेन प्रविभागं कृत्वा सुप्रीतमनसः प्रत्यूचुः । सुप्रीतमनस इति विशेषणं सर्वे वयं प्रीता स्म इति प्रतिवचनप्रकारो वगम्यते ॥ ५३ ॥ प्रसर्पकेभ्यः यज्ञदर्शनार्थमागत्येभ्यः । "यावन्तो वै स दस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः" इति श्रुते । जांबूनदं जंबूनदी प्रभवमिति हिरण्यविशेषणम् ॥ ५४ ॥ हस्ताभरणं याचमानाय कस्मैचिदरिद्राय तदेव ददावित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ततः । यथेष्टदक्षिणादानेनेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ तस्य तस्मै ॥ ५७ ॥ पापं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरि-

वि० सुवर्णं पोडशमापकं । चतुर्गुणं चत्वारिंशत्कोटि ॥ ५१ ॥ ति० अथ सर्वे दक्षिणादानानन्तरं । याचमानाय दरिद्राय कस्मैचिन् दानव्यवस्त्वन्तराभावान् हस्ताभरणमेव ददौ ॥ ५५ ॥ ति० दुस्तरं प्राकृतैराजभि अप्राप्तसमाप्तिकं ॥ ५८ ॥

[पा०] १ इ च. ज. झ समाप्यतुतदा. २ घ-झ. ताकुलवर्धन ३ ख. ड. च. छ. झ. इदमर्थमधिकं दृश्यते. ४ ख. सुवर्णवाय-वत्समुपकल्पितम् ५ ख. ऋत्विग्भागं. ६ ज. इदमर्थमधिकं दृश्यते. ७ क ड. च. छ. झ प्रीतेषु विधिवद्विजेषु. ८ ड च. झ. हर्ष. व्याकुलितेन्द्रियः. छ. हर्षव्याकुलितेक्षणः. ९ क-छ. झ. विविधा ब्राह्मणं. १० ड. च. झ. पतितस्य च. ११ क. ड. च. छ. झ. दुस्तर.

ततोऽब्रवीदश्वशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ॥ कुलस्य वर्धनं त्वं तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ ५९ ॥
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ॥ ६० ॥

[सं तस्य वाक्यं मधुरं निश्चयं प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः ॥

जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृशमशृङ्गं पुनरप्युवाच] ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ऋश्यशृङ्गेणदशरथस्यपुत्रेष्टिप्रारंभः ॥ १ ॥ अत्रान्तरेदेवैर्ब्रह्माणं प्रनिरावणकृतलोकपीडाप्रकारवर्णनपूर्वकतद्वधोपायकल्प-
नाप्रार्थना ॥ २ ॥ अत्रान्तरेयदृच्छासमागतं विष्णुप्रतिब्रह्मादिभिर्दशरथगृहेऽवतारप्रार्थनापूर्वकरावणवधप्रार्थना ॥ ३ ॥
विष्णुनातान्प्रतिरावणवधप्रतिज्ञानपूर्वकं समाश्वासनम् ॥ ४ ॥

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्त्वं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥
इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ अथर्वशिगमि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥
ततः प्रारब्धवानिष्टिं पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ जुहाव चाग्नौ तेजसी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥

तंपहन्तीतिपापापहम् । “अपेक्षेशतमसोः” इतिह-
न्तेर्ङप्रत्ययः । तमपर्यायोत्र पापशब्दः । स्वर्नयनं
पुत्रप्रापणद्वारास्वर्गप्रापकं । इतरैः पार्थिवर्षभै दुष्क-
रं । नविद्यते उत्तममस्मादित्यनुत्तमं सर्वोत्तमं । यज्ञं
अश्वमेधं । प्राप्य प्रीतमना वभूवैतिशेषः ॥ ५८ ॥
एवंपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकसकलदुरितनिवारणक्षमेभग-
वदङ्गभूतब्रह्मादिदेवताराधनरूपेऽश्वमेधेनिवृत्ते साक्षा-
द्भगवदाराधनं पुत्रप्राप्तिकारणं क्रतुसुमन्त्रोक्तमनसिनि-
धाय ऋश्यशृङ्गमर्थयते—ततइति । कुलस्यवर्धनं
पुत्रोत्पत्तिहेतुभूतकर्मैत्यर्थः । त्वंतुर्मुहूर्तमीत्यन्तेइति
रध्याहार्यः ॥ ५९ ॥ पुत्रीयंकर्मकरिष्ये सुताश्चभ-
विष्यन्तीत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचितं श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथदशरथाराधनव्याजेनसाधुलोकभ्रूणायभूमा-
ववतितीर्षुर्भगवानानुपपन्नकटुकदुःखद्विनाशायदेवैरभ्य-
र्थयतेपञ्चदश—मेधावीत्यादि । ततः प्रतिज्ञानन्तरं ।
मेधावी मेधा धारणक्षमाधी तद्वान । ‘अस्मायामे-
धास्त्रजोविनि’ इतिविनिप्रत्ययः । वेदज्ञ अथर्व-
णवेदज्ञ । स ऋश्यशृङ्गः । किञ्चिद्व्याख्या किंकर्मक-
र्तुमन्त्रोचितमितिभ्रूणविविचिन्य । मेधावितया । ततः त-
दुत्तरक्षणएव । लब्धसंज्ञः प्राप्तस्मृति सनः । तनृपः ।
इदमुत्तरमब्रवीत् । द्विकर्मकोब्रुवि ॥ १ ॥ पुत्रीया
पुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूतां । “पुत्राच्छच” इतिछप्रत्ययः ।
इष्टिं यागविशेषः । ते पुत्रकारणान् पुत्रनिमित्तं ।
“निमित्तकारणहेतुपुसर्वासांप्रायदर्शन” इतिपञ्चमी ।
करिष्यामि इत्युक्तवान् ॥ २ ॥ मन्त्रदृष्टेन वेदावगते-
न । कर्मणा । अग्नौजुहावच । शास्त्रदृष्टक्रमेणएकामा-
हुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३ ॥ एतच्छेषं “ततोवैयजमा-

ति० पुनरप्युवाच पुत्रजनककर्मणे पुनरपिप्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इतिचतुर्दशसर्गः ॥ १४ ॥

शि० ततः सकलयागविस्तारकर्ता ॥ १ ॥ शि० प्रोक्तं पुत्रेष्टिसाधकंवेननिर्णयै ॥ २ ॥ शि० ततः स्वाश्रितमल्लो-
कादिस्थब्रह्मादिद्वाराजगत्सृष्ट्यादिविस्तारकर्तारं साकेतस्थब्रह्माविष्णुमहेश्वरा । सगन्धर्वा गन्धर्वसहितादेवाश्च । सिद्धा सिद्ध-
गणाश्च । परमर्षयश्च भागप्रतिग्रहार्थंयथाविधिसमवेता प्रकटीभूययोगेस्थिता । वैशद्यश्चाथे । सचहीनेप्यन्वेति । इमेसर्वेसाके-
तस्थाएवेत्यत्रबीजं “त्वानियोक्ष्यामहे” इत्यादिवाक्यम् । वि० चकारेणब्रह्मापिसमुच्चयते ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. रथोबली. २ ड. छ झ तत्तु. ३ ख. घ मब्रवीद्विज. ४ ख. ड. च. छ झ. य. ट. अयंलोकोऽधिको-
द्वयते. ५ क. ग. घ. ड. झ. ततः प्राकामदिष्टिता. ६ क. च. छ. ज भागप्रतिग्रहार्थंपूर्वमेवसमागता .

एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ सर्वे महर्षयो देवा प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ॥ शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवामा जगत्पतिः ॥ १६ ॥

नान् अवमानान् । मानुषान् मानुषेण । मृत्यु मार-
क ॥ १४ ॥ प्रहृष्टा यथाकथञ्चिद्बोधोपायसंभावनये-
तिभाव ॥ १५ ॥ अथपरमकारुणिकोभगवान् “प-
रित्राणायसाधूनाविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्था-
पनार्थोयसभवासमिगुगुगु” इत्युक्तरीत्या धर्मसंस्थाप-
नादित्रयकृते स्वाराधकदशरथमनोरथपरिपूर्णायाचा-
वतितीर्पुराजगामेत्याह—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे
रक्षापेक्षाममये । अनेनचिरमस्यावसरप्रतीक्षत्वंगम्य-
ते । “सर्वज्ञोपिहिदेवेशस्मदाकारुणिकोपिसन । संसा-
रतन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षाप्रतीक्षते” इतिश्रुतं । विष्णु
सर्वान्तर्यामितयाव्याप्यवर्तमानः भोगाद्याभ्यन्तरे-

ववरमितिस्थितइत्यर्थः । “त्वमेऽहमे” इत्यादि । महा-
द्युति रक्षाणावकाशलाभसमुद्दिनहर्षप्रकर्षकृतकान्ति-
विशेषयुक्त । अनेनइत पूर्वममारिजनदुर्दशावलोकने-
नदूयमानमानमत्वमुक्त । “सणकाकीनरमेत” इति-
श्रुते । शङ्खचक्रगदापाणि आश्रितानारक्षणापेक्षायां
रक्षणोपकरणग्रहणायविलयो माभूदिति सर्वदातैरुपे-
त । “पातुप्रणतरक्षायाविलव्रमसहान्नव ॥ सदाप-
ञ्चायुयी विश्रन्त न श्रीरङ्गनायक ” इत्यभियुक्तो-
क्तं । पीतवासा आश्रितरक्षणत्वव्यावृद्धकक्ष । जग-
त्पति उक्तमकलविशेषपहेतुभूतस्वस्वामिभावसयन्धवा-
न । उपयात वैकुण्ठादशरथयज्ञवाटमाजगाम ॥ १६ ॥

निष्प्रयोजनत्वापनेरित्युक्तोन्मदुक्तएवाधोर्ग्रन्थकृदभिमत । अतएवविष्णुप्रहृतचक्रेणनारावणवृत्ति । वक्ष्यतिचक्रणवत्नारावणस्ये-
तीतिदिक् । रघुनाथाज्ञयारावणावतारेप्रमाण “प्रतापीराधवसखोभ्रात्रवैसहरावण ” इत्यादि ॥ १४ ॥ तनि० एतस्मि-
न्नन्तरे तेषारक्षापेक्षावमरे । एतस्मिन्नन्तरे क्षणविलंबितचेतुतएवागच्छन्ति तत पूर्वमेवगन्तव्यमिति । एतस्मिन्नन्तरे देव-
गोछायादारक्षाप्रमज्जोजातस्त्वंवज्ञातमिति सर्वज्ञस्यास्याश्रितरक्षानुकूल्यमार्जवचव्यञ्जित । एतस्मिन्नन्तरे अन्य यत्रेद्रक्षणमनु-
मनस्वस्यगध्यलाभोनस्यादिति “अतस्मिन्नन्तरेमूपतिप्रहितहस्तं” इत्यादिवन् त्वगविकयगम्यत । उपयात देवनामपित्वराति-
शयेनमध्यमागमेलनयधानस्यान् तथोपयात । यस्यफलापेक्षासएवफलप्राप्त्यर्थस्वयमेवागच्छतीत्युपेक्षामकृत्वाउपयात । रक्ष-
णप्रमज्जविच्छेदभयेनयावदासनमपरिज्ञातएवोपयात “सचापिराम परिषद्वन शनै” इत्यादिवन् । विष्णुरुपयात पूर्वमेवतत्र
स्थितोपिदानीविग्रहेणाभिव्यक्त मनउपयात । सर्वेश्वरोयुपयातइति सौलभ्यमुक्त । एतस्मिन्नन्तरेविष्णुरुपयातइति देवा विधि-
शिवादिपुष्कंचनारावणहननेप्रार्थयेयु तदातेनद्वननाशक्तयानोत्तरवृथु । तदातेपामवममिति शरणायान्तरक्षणजन्यमानमखेदश्च स्या-
तामिति तेषामवमानमानसभवेदोमाभुतामिति अविलंबितमुपयात । महाद्युतिरुपयातइति “दिविमृगसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता ।
यदिभा महशीमास्याद्राससस्यमहात्मन ” इत्याद्युक्तदुस्महाप्रमेयतेजोवन्वेपितादशतेजस सर्वजनाह्लादकत्वव्यज्यते । विष्णुर्महा-
द्युतिरिति स्वरूपवन्त्युतेर्यपरिमेयवन्धनितम् । विष्णुरुपयातइति उपगमनममकालमेवशिवादीनामवमानमयमिन्द्रादीनारावण-
भयचनितृत्तमिति वनितम् । शङ्खचक्रगदापाणि “नैनमृगं प्रतपति” इत्याद्युक्तीत्यास्वस्वव्यापारेणवपिस्कोचवन्त स्वपदभ्रशश-
ङ्घिनोदेवा गभानुनिशङ्कितलारावणवधोपायमालोचयन्ति । तदानीमेवचेद्रावणस्तत्रागच्छतितदासकलदेवशिरच्छेदक स्यान् ।
सकललोकशरण्यत्वहानि स्वस्यभवेदिति तत पूर्वमेवायुधादिसकलयुद्धपरिकरयुक्तएवागत ननुभोजनपरिकरयुक्तइति । भागप्र-
तिग्रहार्थत्वंत्वानुपपन्निक । पीतवासा “तस्यमहारजतवास ” इत्याद्युक्तीतावयुक्त । जगत्पति जगन्पिषक । जगन् पो-
पणनाम अन्येभ्य परिभवनिवारणम् । एवविवस्योपास्यत्वशरणागतिमन्त्रोक्तचरणपदोऽलक्षितप्रपतत्यविग्रहवैशिष्ट्यचव्यञ्जितम् ।
शिरो० एतस्मिन्नन्तरे देवब्रह्मसवादानन्तरकाले । महाद्युति समाधिकरहितप्रकाशविशिष्ट । शङ्खचक्रगदापाणि शङ्खचक्रग-
दाभि पातिलोकमितिशङ्खचक्रगदापोविष्णुस्तेनअप्यतेप्रार्थनावचनमुच्चार्यतेअमौम । किंच शङ्खचक्रमहितागदायस्यसशङ्खचक्रग-
दोविष्णुस्तेनआसमन्तान्पाण्यतेस्तुत्यतइतिपाणि । किंच शङ्खादयोरेखारूपेणपाणावस्यम् । पीतवासा । पीतवस्त्रधारी जगत्पति
सर्वलोकस्वामी अविष्णु अस्यायुदेवस्यविष्णुर्व्यापक विष्णोर्विष्णुरित्यर्थः । किंच विष्णु ब्रह्माविष्णुमहेश्वरव्यापक रामइत्यर्थः । किंच
आसमन्तादेतिसर्वव्याप्रीतीति ए विष्णु तस्यविष्णुर्व्यापक । अन्तर अन्त बन्धक प्रापकइत्यर्थः । ररकाराक्षरोयस्यरामइत्यर्थः ।
किंच अन्त प्रापक र रकाराक्षरोयस्यस अन्तरः । आसमन्तादेतिसर्वव्याप्रीतीति एविष्णु तस्यविष्णुर्व्यापक सएवसइतिकर्म-
धारयः । उपयात प्राप्तिः । अन्तरइत्यादिपक्षद्वये एतस्मिन् देवब्रह्मसवादानन्तरकालेइत्यर्थो बोध्यः । अस्मिन्प्रकरणे विष्णुशब्द
ब्रह्मादित्रिदेवव्यापकपरएव ननुचनुर्भुजेरुह । अतएव “ततोनारायणोविष्णुः” इतिवक्ष्यमाणपद्ये न नारायणपदवैयर्थ्यं ।
अन्यथा द्वयोस्तत्रैवहृदलेनान्यतरवैयर्थ्यदुर्निवारस्यात् । अतएव “प्रभोःप्रभु ” इतिवक्ष्यमाणसानुकूलं ॥ १६ ॥

[वैर्नतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा ॥ तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानस्सुरोत्तमैः ॥] ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा च समागम्य तत्र तस्यौ समाहितः ॥ तमब्रुवन्सुराः सर्वे समभिपृथ्य मंनताः ॥ १८ ॥
त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ १९ ॥

राज्ञो दशरथस्य त्वं अयोध्याधिपतेर्विभोः ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ २० ॥
तैस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च ॥ विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ २१ ॥
तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥ अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २२ ॥
स हि देवान्सगन्धर्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ॥ राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ २३ ॥
ऋषयस्तु ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ क्रीडन्तो नन्दनवने क्रूरेण किल हिंसिताः ॥ २४ ॥
वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ॥ मिद्वगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ २५ ॥
त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परन्तप ॥ वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ २६ ॥
एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकमस्कृतः ॥
अब्रवीन्निदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥

॥ १७ ॥ तत्र सदसि । ब्रह्मणा समागम्य । समाहितः करिष्यमाणरक्षणकृत्येएकाग्र । तस्यौ । तं आश्रितरक्षणसन्नद्धं । सर्वेसुरा । ब्रह्मादयः । पितामहपुरोगमानित्युपसंहारान् । समभिपृथ्य सम्यक्स्तुत्वा । संनताः सम्यक्नताः प्रणता सन्तः । अनुवन ॥ १८ ॥ अर्थमेकवाक्यं । हेविष्णो लोकानां हितकाम्यया हितेच्छया । त्वां नियोक्ष्यामहे उत्साहयिष्यामहे । “योगः सन्नह्नोपायध्यानसंगतियुक्तिपु” इत्यमरः । “स्मारयेत्तानंशिक्षये” इतिवन् । केवलत्वाप्रोत्साहयिष्याम । स्वयमेवस्वकीयरक्षणेप्रवृत्तत्वादितिभावः । यदिनियोजनमेवार्थः स्यान् तदापूर्वश्लोकोक्तंअभिपृथ्यसंनताइत्येतद्विरुद्धेत । किंच नियोजनमत्रप्रार्थनमेव । एवमुत्तरभगीरथवचने “हरस्तत्रनियुज्यतां” इतिवक्ष्यति ॥ १९ ॥ किन्नियोज्यमित्यत्राहद्वाभ्यां—राज्ञइत्यादि । पितृभावयोग्यत्वपराणिविशेषणानि ॥ २० ॥ तस्येति यजमानोहस्तेननिर्दिश्यते । ह्रीश्रीकीर्तयोदक्षकन्याः ताउपमायासांतास्तथा । चातुर्विध्यविधानं रावणरावणिलवणगन्धर्वविनाशाय ॥ २१ ॥ ममपुत्रभावेनभवतांकिंप्रयोजनंतत्राहुः—तत्रेति । तत्र दशरथभार्यासु ।

प्रवृद्धं वरवलभुजवलैरभिवृद्धम् । मानुषभावः किमर्थं भजनीयस्तत्राहुः—अवध्यंदैवतैरिति । “कृत्यानांकर्तारिवा” इतिपक्षेवृत्तीया ॥ २२ ॥ सकिमर्थहन्तव्यस्तत्राहुः—सहीति । वीर्योत्सेकेन वीर्यकृतगर्वेण ॥ २३ ॥ ततः वीर्योत्सेकान् । क्रूरेण तेन रावणेन । ऋषयो हिंसिताः । क्रीडन्तः क्रीडन्त्यः । लिङ्गविपर्ययआर्षः । मिथुनतयाचरतांहिसनात्क्रूरेणेत्युक्तं । किलेत्यैतिह्ये ॥ २४ ॥ तस्य वधार्थं वयं मुनिभिः सहायाताः । त्वत्समीपमितिशेषः । सिद्धादयश्चायाताः । ततः रावणवधार्थं । त्वां शरणं उपायंगताः ॥ २५ ॥ रुद्रादिपुत्रिण्यमानेध्वहमेवकिमर्थमर्थ्यइत्यत्राहुः—त्वमिति । हेदेव त्वं नः परमागतिः उपायः । नान्ये । परान्शत्रून्तापयतीतिपरंतपः । “द्विषत्परयोस्तापेः” इतिखच् । अनेनशत्रुवधसामर्थ्यमुक्तं । मनःकुरु । अवतरितुमितिशेषः । देवशत्रूणामितिबहुवचनेन रावणरावणिलवणगन्धर्वादीनामपिवधोऽर्थितः । अनेनाभिप्रायेणपूर्वं “कृत्वात्मानंचतुर्विधं” इत्युक्तम् ॥ २६ ॥ एवमित्यादिसार्थश्लोकएकान्वयः । पितामहपुरोगान् ब्रह्मप्रधानान् । धर्मसंहितान् शरणागतिरूपधर्मसंयु-

तिल० आत्मानं सोपकरणमात्मानं । “अन्येषु पाञ्चजन्यात्मकैकेद्याभरतोऽभवन् । तदन्येषुसुमित्रायामनन्तात्माश्च लक्ष्मणः । सुदर्शनात्माशत्रुघ्नोद्वैजातौयुगपत्प्रिये” इतिपाञ्चोक्ते । अत्रात्मानमित्युक्त्या शङ्खचक्रानन्तानामपिभगवद्रूपतासूचिता । हुंकारेणभगवानिव पाञ्चजन्यशब्दमात्रेणसकलभुवनक्षोभकत्वाद्विष्णुतुल्यएवेतिबोध्यं ॥ २९ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोक. ख. ड. च. छ. झ. पुस्तकेध्वेवदृश्यते २ ड. च. ज. झ. अयोध्याधिपतेर्विभो. ३ ड. झ. अस्य भार्यासु. ४ घ. ह्रीश्रीकीर्तिसमासुच. ५ ड. च. छ. झ. वीर्योद्रेकेणबाधते. ६ ड. च. छ. झ. नन्दनवनेरौद्रेणविनिपातिताः, क. ख. घ. ज. नन्दनवनेरौद्रेणकिल.

भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ॥ सपुत्रपौत्रं सामात्यं समित्रज्ञातिबान्धवम् ॥ २८ ॥
 हत्वा क्रूरं दुरात्मानं देवर्षीणां भयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥
 वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ २९ ॥
 एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ ३० ॥
 ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ३१ ॥
 तैतो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३२ ॥
 तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ॥
 विरावणं साधु तपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धरतं भयावहम् ॥ ३३ ॥
 तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम् ॥
 स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

तान् ॥ २७ ॥ भयमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । श्रितवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ततः भगवदिच्छानन्तरं । भयं त्यजत । वः युष्माकं । भद्रं अस्तु । यस्मादहं सर्वेषां हितार्थं । रावणं हत्वा धर्मसंस्थापनाय दशवर्षमहस्राणि वत्स्यामीति योजना । शङ्खचक्रगदापाणिरुपया-तइति हि पूर्वमुक्तं ॥ २८ ॥ २९ ॥ आत्मवान् सर्वात्म-शेषी । मानुषे मनुष्येषु । जात्येकवचनं । चिन्तयामास यथा देवैराज्ञप्रतथेति शेषः । जन्मभूमि जन्म-स्थानं ॥ ३० ॥ ततः चिन्तानन्तरं । पद्मपलाशाक्षः दशरथगुणस्मरणकृतनयनविकासोक्तिः । यद्वा । पद्म-पलाशाक्षः सर्वैः स्पृहणीयनयनयुगलः । तथाच सर्व-स्पृहणीयः स्वयमन्यं स्पृहयामास । यद्वा । “तस्य यथा-कप्यासपुण्डरीकमेवमक्षिणी” इत्युक्तरीत्या परत्वे चिह्न-पुण्डरीकाक्षत्वयुक्तः । एवञ्च स्वस्मात्परोपि जन्मरोच-यामास । यथा जनिमतो जन्महानिरभिलषिता तथा ज-निरहितस्यापि जनिरभिलषितेत्यर्थः । दुर्लभं ह्यभिलषितं भवति । कृत्वात्मानं चतुर्विधं जन्माभिलाषेऽपि दशरथ-गुणातिरेकेण चतुर्विधशरीरपरिग्रहमभिलषितवान् । आत्मानं स्वशरीरं । चतुर्विधं पायसविभागक्रमेण । पितरं “पितापुत्रेण पितृमान् योनियो नौ” इत्युक्तरीत्या सर्वपिता स्वपुत्रकंचिन् पितरमभिललाष । रोचयामास ऐच्छन् । तदा रक्षणोद्योगसमये । दशरथं नृपं “गुणै-र्दशरथोपमं” इत्युक्तरीत्या जनित्वार्जितैः स्वाभाविकै-श्रगुणैः स्वसहस्रदेवोक्तदशरथमेव स्वजन्मभूमित्वेन नि-श्रितवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ततः भगवदिच्छानन्तरं । सरुद्रा इत्यनुवादान् पूर्वकद्रोपिशरणागतइतिसिद्धं । दिव्यरूपाभिः दिव्यात्मस्वरूपविषयिणीभिः स्तुतिभिः स्तुतिरूपप्रबन्धैः । तुष्टुवुः श्लाघयामासुः । मधुसूदन-मिति मधुवदयमपि निरसनीय इत्याशयेनेक्तं ॥ ३२ ॥ उक्तमथसर्गान्ते पुनः संगृह्णाति—तमिति । उद्धतं जन्म-तएवोद्धतं । तं प्रसिद्धं । उग्रतेजसं उग्रप्रतापं वरदा-नेन प्रवृद्धदर्पं । लोकान विरावयतीति विरावणं । सर्व-लोकानामाकन्दयितारं । तपस्विनां कण्टकं शत्रुं । “क्षुद्रेशत्रौ च कण्टकः” इति वैजयन्ती । अतएव तपस्वि-नां भयावहं तं रावणं । साधु निःशेषं । उद्धर उन्मू-लय ॥ ३३ ॥ एवकारेण चिभीपणव्यवच्छेदः । स्व-र्लोकं वैकुण्ठं । कचित्स्वलोकमिति पाठः । चिरं चिर-कालस्थायी । अनेन ब्रह्मलोकादिव्यावृत्तिः । सुरेन्द्रे-ति संबोधनं । गुप्तं अस्मदादिभिः दुर्गधिगमं । “अत्य-कान्तदीपं तस्यानन्विष्टोर्महात्मनः । स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्षं देवदानवैः” इति महाभारतोक्तेः । गतदो-षकल्मषं दोषाः रागद्वेषादयः । गतानि तद्रूपकल्म-षाण्यस्मात्तत्तथा । अनेनेन्द्रलोकादिव्यावृत्तिः । गत-ज्वर आश्रितसंरक्षणेन गतव्यथः । अनेन पुनः प्राप्ति-पर्यन्तं ससारविषये कदैते निस्तरिष्यन्तीति चिन्ता-कुलत्वमुक्तं । आगच्छेत्यनेन वैकुण्ठादवतीर्णत्वं गम्यते । अत्र स्वर्लोकपदस्येन्द्रलोकपरत्वे गुप्तत्वगतदोषकल्मष-

ति० चिन्तयामाय योग्यत्वेन विचारयामास ॥ ३० ॥ इति पञ्चदशस्मर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ घ ड. च छ. झ समन्विज्ञातिबान्धवम् २ ड च छ. झ. क्रूरं दुराधर्षं. ३ घ. तदा देवर्षिगन्धर्वाः ।

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

देवैर्विष्णुं प्रनिरावणस्य ब्रह्मवरान्मनुष्येतरावध्यत्वनिवेदनपूर्वकं मानुषभावेनावतारस्य तदुपायत्वनिवेदनम् ॥ १ ॥ ततो विष्णुना भुव्यवतारादिप्रतिज्ञानपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ २ ॥ तथा दशरथस्य ज्ञाप्तिमध्याह्नादुभूतेन दिव्यभूतेन दशरथहस्ते दिव्यपायसपूर्णस्वर्णपात्रसमर्पणम् ॥ ३ ॥ तथा तत्पात्रस्य पुत्रहेतुत्वकथनेन पत्नीभ्यो दानचोदनपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ ४ ॥ कौसल्यादिभिर्दशरथदत्तदिव्यपायसप्राशनाद्भ्रमधारणम् ॥ ५ ॥

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः ॥ जानन्नपि सुरानेवं श्रृक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥ यमहं तं समास्थाय निहन्यामपिकण्टकम् ॥ २ ॥
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषीं तनुमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥
स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम ॥ येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥
संतुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः ॥ नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषान् ॥ ५ ॥
अवज्ञाताः पुरा तेन वर्गदाने हि मानवाः ॥ ६ ॥
एवं पितामहात्तस्माद्वरं प्राप्य स दर्पितः ॥ उत्सादयति लोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्यवकर्षति ॥
तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परन्तप ॥ ७ ॥
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥
स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महाद्युतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेऽसुररिमुदनः ॥ ९ ॥
स कृत्वा निश्चयं विष्णुरगमन् च पितामहम् ॥ अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो भैर्हर्षिभिः ॥ १० ॥

त्वादिविरोधः । अन्तरिक्षादुपरितनलोकमात्रस्य स्वर्गपदवाच्यत्वान् । अतएव हि कचिद्ब्रह्मलोकादावपि स्वर्गपदप्रयोगः । “ब्रह्मलोकप्रयास्यति” इत्यत्रापि ब्रह्मणः स्वस्य लोकं अप्राकृतस्थान परमपदमिति व्याख्यातं । स्वलोकमितिसम्यक्पाठः । सुरेन्द्रः विष्वक्सेनः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

एवमनुष्यलोकदशरथपुत्रत्वनावतीर्यरावणवधकर्तव्यइत्युक्तं तत्र किमया उपेन्द्रादिवनस्वस्वरूपेण स्थातव्यं उत प्रकारान्तरेणेति भगवानब्रह्मानार्थपृच्छति—तत इत्यादि । नरिष्यन्ति न नश्यन्तीनि नराः नित्यवस्तूनि “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति प्रत्ययः । “सुसुपा” इति नगनैकादिवन्समासः । नराणां समूहो नारं “तस्य समूहः” इत्यण् । नारं अयनं वासस्थानं यस्या-

सौ नारायणः “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति तत्त्वं । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । यद्वा नाराणामयननारायण इध्मत्रश्चन पलाशजातन इत्यादिवहयुडन्तस्यापि पुंलिङ्गत्वं । एवं सर्वस्मान्परोपि सुरसत्तमैर्नियुक्त इत्याश्रितपारतन्त्र्यमुच्यते । तादृशो विष्णुः । जानन्नपि उत्तरनिश्चयश्चोपि । सन्मानार्थं श्रृक्ष्णं मधुरं । वचनं अब्रवीत् ॥ १ ॥ आस्थाय स्वीकृत्य ! यमुपायमास्थाय तनिहन्त्यां स उपायः कइत्यन्वयः ॥ २ ॥ मानुषीं ननु देवीम् ॥ ३ ॥ तत्र हेतुमाह—सहीति । लोककृत्त्वे हेतुः लोकपूर्वज इति । लोकशब्दो देवादिजनपरः ॥ ४ ॥ मानुषादन्यत्र मानुषविना । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नैतिवरं प्रददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अभयंकुतो न दत्तं मानुषेभ्य इत्यत्राह—अवज्ञाता इति ॥ ६ ॥ दर्पितः संजातदर्पः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥ पितरमिति मनुष्यरूपेणावतरितुमिति शेषः ॥ ८ ॥ तस्मिन्काले भगवद्वतितीर्षाकाले । पुत्रियामित्यत्र ब्रह्मस्व-आर्षः ॥ ९ ॥ निश्चयं मनुष्यभूत एवावतरिष्यामीति

ति० लोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टित्वान् “हिरण्यगर्भस्य मवर्तनाग्रे” इति श्रुतेश्च ॥ ४ ॥ ती० दृष्टं निश्चितं ॥ ७ ॥
[पा०] १ ख ग. नारायणो देवो नियुक्तः २ घ. सुराश्चैव ३ घ. इ. च. छ. झ. मानुषरूपमास्थाय ४. क. घ. इ. छ. ज. झ. दीर्घकालमरिन्दम ५ ख ग घ. ज. लोककृल्लोकपूर्वजितः ६ क ग घ ज. वरदानेन मानवा ७ इ. झ. दूरदानेन गवितः. च. छ. दूरप्राप्यसगर्वितः. ८ क.-च. ज. प्यपकर्षति. झ. प्युपकर्षति ९ ख घ ज. महात्मभिः. क. महाद्युतिः.

ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥
 कृष्णरक्तावरधरं रक्ताक्षं दुन्दुभिस्वनम् ॥ स्निग्धहर्षक्षतनुजश्मश्रुप्रवग्मृधजम् ॥ १२ ॥
 शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृङ्गममुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥
 दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम् ॥ [सिंहस्कन्धं महाबाहुमङ्गद्वयशोभितम् ॥ १४ ॥
 ताराविकृतकल्पेन हारेणोरमि राजितम् ॥ ताराधिपतिकल्पैश्च दन्तैः परमशोभितम् ॥ १५ ॥
 ज्वलन्निव च तेजोभिर्दीपयन्निव च श्रिया ॥ तप्तजावूनदमयैर्भूषणैर्भूषितं च यत्] ॥ १६ ॥
 तप्तजावूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ दिव्यपायमसंपूर्णां पार्त्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ॥
 प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव ॥ १७ ॥
 समवेक्ष्याव्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ॥ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १८ ॥
 ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १९ ॥
 अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयता देवानथ प्राप्तमिदं त्वया ॥ २० ॥
 इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ २१ ॥
 भार्याणामनुरूपाणामर्शतेति प्रयच्छ वै ॥ तामु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यजसे नृप ॥ २२ ॥
 तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ॥ पार्त्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिग्मयीम् ॥ २३ ॥
 अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् ॥ मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥
 ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २५ ॥

निश्चयं आमङ्ग्य माधयामीत्युक्त्वा ॥ १० ॥ अथपु-
 त्रकामेष्टिकलं भगवतश्चतुर्धाऽवतारं सूचयन् प्रजापति-
 प्रेरितपुरुषेण पायसप्रदानं दर्शयति—ततोवाडिति । श्लोक-
 पञ्चकमेकान्वयम् । ततः विष्णोरन्तर्धानानन्तरं । यज-
 मानस्येति वर्तमाननिर्देशेन द्रव्यत्यागकालएव प्रादुर्भा-
 वः सूचितः । पावकान् आहवनीयान् । भूतं पुरुषवि-
 शेषः ॥ ११ ॥ स्निग्धा चिकणाः हर्षक्षस्यैव तनुजा
 लोमानि श्मश्रुप्रवरा मूर्धजा केशाश्च यस्य तत्तथा ॥ १२ ॥
 समुत्सेधः उन्नतिः । दृप्तशार्दूलविक्रमं तद्भयंकरं
 ॥ १३ ॥ प्रभामण्डलवत्तया दिवाकरसमाकारः ।
 तैक्ष्ण्यातिशयेन दीप्तानलशिखोपमं ॥ १४-१६ ॥
 तप्तजावूनदमयी द्रुतकनकमयी । राजतं रजतवि-
 कारं अन्ते उपरि परिच्छदः पिधानपात्रं यस्यास्तां ।
 पात्र्याम्बुलिङ्गत्वेन पत्नीसान्धं । मायामयीमिव ।

असंभावितत्वेनाश्रयावहामित्यर्थः । स्वयंप्रगृह्यप्रादुर्भू-
 तमीत्यन्वयः । विपुलतरत्वेन हस्ममात्रेण प्रहीनुमश-
 क्यत्वाद्बाहुभ्यामित्युक्तः ॥ १७ ॥ दशरथसमवेक्ष्येद-
 मब्रवीत् । कथं इहागतमा प्राजापत्यं प्रजापतेरागतम् ।
 ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य’ इति प्राग्दीव्यती-
 योण्यप्रत्ययः । नगर्विद्धि ॥ १८ ॥ ततः परं तदनन्तरमि-
 नियावत् । “प्राजापत्यचमार्वादि” इत्युत्तयनन्तरमित्य-
 र्थः । तदा तदैव ॥ १९ ॥ अथोअथेति पर्यायौ । अ-
 र्चयता अश्वमेधपुत्रकामेष्टिभ्यामितिशेषः ॥ २० ॥ इद-
 म्भद्रार्थमाह—इदत्त्विति । देवनिर्मितं देवेनविष्णुना-
 निर्मितं । धन्यं धनकरं । स्वर्गादित्वाद्यन्तः ॥ २१ ॥
 अनुरूपाणां सवर्णानामित्यर्थः । चतुर्र्थेपि पृष्ठी ॥ २२ ॥
 देवान्नं देवनिर्मितान्नं । देवदत्तां देवप्रतिताम् ॥ २३ ॥
 अभितं प्रदक्षिणं अभिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥ प्राप्य

ति० । अन्तर्वायं भगवानेव स्वतेजस्संयुतपायसमादाय हुताग्नेस्मकाशां प्रादुर्भवति स्म । न ह्यन्यस्य भगवन्नेजो वारणे शक्तिरस्ति ।
 तदेवाह महद्भूतमिति । “एकोविण्महद्भूत” इत्युक्ते । अतुलप्रभं विद्युदादिव न दृष्टिप्रतिघातवत्तेजोवत् । भूतं प्राणी ॥ ११ ॥
 ति० । मायामयीमिव इव शब्दएवार्थः । भगवतो मायैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० । एवं ह्येतान् इव भूमीन् एव तदा नरवचनश्रवणानन्तर-
 काले । अतः तदुक्तिश्रवणोद्देशतो । परं तृप्तिकरवचनं । तद्भूतं श्रवणोत्तरनिर्भयत्वाच्चैत्यर्थः ॥ १९ ॥

[पा०] १ च ज. कृष्णरक्तावरधर. २ क-झ रक्तास्यं ३ च छ दिशागजसमाकार ४ च छ सान्त पुरम्भदागजा
 ट. अतः परतदाराजा. ख. ग. तमद्भूततदाराजा ५ ख.-झ इदं तु नृपशार्दूल. ६ ख तामुत्वेप्राप्यसे.

ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ॥ संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥
 हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमावभौ ॥ शारदस्याभिरामस्य चन्द्रसेव नभोऽंशुभिः ॥ २७ ॥
 सोन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ २८ ॥
 कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा ॥ अर्धादर्थं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥
 कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ २९ ॥
 प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् ॥ अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥ ३० ॥

लब्ध्वा ॥ २५ ॥ अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारं । संवर्तयित्वा
 समाप्य । तत्कर्म पायसप्रदानरूपकर्म । तत्र अग्नौ ॥ २६ ॥
 हर्षरश्मिभि हर्षकृतकान्तिभि । उद्योतं उद्भूतप्रकाशं ।
 अन्तःपुरं अन्तःपुरस्त्रिय । शारदस्य शरदिभवस्य ।
 अभिरामस्य निष्कलङ्कस्य । अयं हर्षः पायसप्रदानकृतः
 ॥ २७ ॥ पुत्रीयं पुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ॥ २८ ॥ अ-
 धराजः पत्नीभ्योविभज्यपायसप्रदानमाहर्त्रिभिः—कौ-
 सल्याया इत्यादि । पायसस्यार्धं पायसार्धं । अर्धश-

व्दोत्रसमांशवचनः “अर्धसमेशके” इत्यमरः । ददौ
 ज्येष्ठपत्नीत्वादिति भावः । अर्धानुपृथक्कृत्य अर्धं सुमि-
 त्रायै द्वितीयमहिष्यै । ददौ । चतुर्थांशमित्यर्थः । अव-
 शिष्टस्य पायसस्यार्धं अवशिष्टार्धं अष्टमांशमित्यर्थः । कै-
 केय्यै तृतीयमहिष्यै । ददौ । पुत्रार्थकारणान् पुत्ररू-
 पप्रयोजननिमित्तान् । इदं त्रिष्वपिदानेष्वन्वेति
 ॥ २९ ॥ अनुचिन्त्य कैकेय्यपेक्षया सुमित्राया अधिकां-
 शमाकृतं भवेदितिविचार्येत्यर्थः । तस्यापि हि कैकेय्यैदा-

शि० । तस्य राज हर्षरश्मिभि हर्षवर्धिनाङ्गकान्तिभि उद्योत अतिप्रकाशितं अन्तःपुरं अभिरामस्य परमानन्ददानु पूर्णसे-
 ल्यर्थः । शारदस्य चन्द्रस्यांशुभिर्द्योतं नभश्च आवभौ ॥ २७ ॥ ति० । अनुचिन्त्य कैकेय्यपेक्षया ज्येष्ठल्लं कौसल्यापेक्षया कनिष्ठल्लं
 च सुमित्राया विचार्य पादोनाशार्थं दानमयै । कनिष्ठत्वाच्च कैकेय्यै अष्टमांशदानं । एवं च भरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्धमर्धमित्याहुः । अप-
 रेण रामभरतौ प्रत्येकं त्र्यंशं । लक्ष्मणशत्रुघ्नौ चाष्टमांशौ । तथा हि । कौसल्यायै दत्तार्धस्यार्धादर्थं चतुर्थांशरूपं सुमित्रायै दत्तवान् ।
 कौसल्याया दत्तापितवानित्यर्थः । एव कैकेय्यै कौसल्या दत्तार्धावशिष्टमर्धं ददौ । ततः कौसल्या दत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्यार्धं तदर्थ-
 विचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ तथा दापयामासेत्यर्थः । अत्रार्धपदावृत्तिर्बोध्यः । तदुक्तं कालिदासेन “ सतेजो वैष्णवंप्रकृत्योर्विभजे च-
 रुस्त्रितम् । द्यावापृथिव्यो प्रत्यग्रमहर्षतिरिवानपम् । अचिन्ता तस्य कौसल्या प्रिया कैकयवंशजा । अतस्स भाविता ताभ्यां सुमि-
 त्रामेच्छदौ श्वरः । तेष्वहुस्त्यक्तज्ञेयपन्थौ पन्थुर्महोक्षितः । चरोरार्धांशभागभ्यामात्मयोजयतामुभे । साहिप्रणयवत्यासीत्सपत्न्यो-
 रुभयोरपि ” इति । अर्धार्धभागभ्यामित्यस्वस्वल्पांशसंबन्धार्धभागभ्यामित्यर्थः । पृथगिति विभज्येत्येति शेषः । अतएव-
 लक्ष्मणस्य रामानुवर्तित्वं शत्रुघ्नस्य भरतानुवर्तित्वं । उक्तच पादौ “ युगवभूवतुस्तत्र सुमित्रधौरामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ पाय-
 सागवगन्तव्यं ” इत्याहुः । कतकस्याप्येवैवरीतिस्समतेतिदिक् । शि० । तदा पायसप्राप्तिकाले । नरपते अमृतोपमं पायसा-
 र्धं पायसस्यार्धमंशं । महाभागमिति वयमाणरामविशेषणान् ज्येष्ठपत्नीत्वाच्च वंचिदधिकमंशं पुत्रार्थकारणात् कौसल्यायै ददौ ।
 ततोनुचिन्त्य अप्रकटितमाकेनैकस्मिन् पुत्रार्थं कौसल्यापुत्रानुयायी द्वितीयस्मिन् पुत्रार्थं कैकेयोपुत्रानुयायीति विचार्यैव अर्धात्
 कौसल्याभागं अर्धं किञ्चिद्व्यनमंशं नरावपस्मिन् पुत्रार्थं ददौ कौसल्याया दापयामासेत्यर्थः । अन्तर्भावितगिजर्थः । कौसल्या-
 भागादवशिष्टभागं अर्धं कृत्वा सुमित्रायै ददावित्यर्थस्तु न युक्तः । अत्रावशिष्टपदाभावात् उत्तरत्रावशिष्टपदस्य विद्यमानत्वाच्च युक्तिो-
 रामानुयायिलानुपपत्तेश्च । ततोवशिष्टार्थमवशिष्टमर्धं कौसल्याभागात् किञ्चिद्व्यनमंशं कैकेय्यै महीपतिर्ददौ दापयामासेत्यर्थः ।
 पुनरेव पुनरपि । एवोप्ययं । अवशिष्टार्धं अवशिष्टस्य दनकेक्यार्धभागस्यार्धमंशं सुमित्रायै प्रददौ कैकेय्या प्रदापयामासेत्यर्थः ।
 अयमाव । पायसेऽष्टावशा कृता । तत्र पञ्चाशन्कौसल्यायै दत्तवान् । कौसल्याभागात् सार्धमेकमंशं सुमित्रायै दापयामास ।
 कौसल्याभागात् उर्वरेतास्त्रीनशान्कैकेय्यै दापयामास । कैकेयीभागात् सार्धमेकमंशं सुमित्रायै दापयामासेति । सार्धत्रीन्स्वाशानेकी-
 कृत्य कौसल्यायुभुजे तदेव रामप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । सार्धमेकस्वाशमेकीकृत्य कैकेयायुभुजे तदेव भरतप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं ।
 कौसल्यादन्तमार्धमंशमेकीकृत्य सुमित्रापूर्वयुभुजे तदेव लक्ष्मणप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । ततः कैकेय्यै दत्तसार्धमंशं युभुजे तदेव शत्रुघ्नप्रा-
 दुर्भावे निमित्तीभूतं । भरतलक्ष्मणप्रादुर्भावे निमित्तीभूतपायसयोस्समलपि रामोद्देश्यकभागांशप्रभावाल्लक्ष्मणेऽधिकप्रभावप्रतीतिः ।
 अनुचिन्त्येयुक्तमहाराजाधिराजदशरथस्य सर्वज्ञत्वसूचिनं । तदेवोपसहराह । एवमनेन प्रकारेण भार्याणां पायसं पृथक् पृथक् विभ-
 ज्य राजा ददौ । कौसल्यायै इत्यारभ्य लोकत्रयमेकान्वयि । अपिशब्द एवार्थः । चशब्दानन्तरार्थकौ ॥ ३० ॥

एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ ३१ ॥

तौस्त्वेतत्पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ॥ संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥ ३२ ॥

ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् ॥

हुताशनादित्यसमानतेजसोचिरेण गर्भान्प्रतिपेदिरे तदा ॥ ३३ ॥

ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ॥

बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिस्सुरेन्द्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

देवगन्धर्वादिभिर्ब्रह्माज्ञारामसाहाय्यार्थं कक्षवानरादिभावेन भुज्यवतरणम् ॥ १ ॥

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥

नेकैकेयीसुमित्रयोः समांशतास्यान्तर्नयुक्तं । अन्यथा ज्येष्ठाकनिष्ठावैषम्यनस्यान् । कैकेयीहिकनिष्ठा । “न-
तेवामध्यमातातगर्हितव्याकथंचन” इतीतरपव्यपेक्ष-
यामध्यमात्वमुक्तं । वल्लभायामपिकैकेय्यांसंभोगविप-
येपक्षपातः नतुधर्म्यसंविभागे । अतोवहुमानायज्यै-
ष्ठ्यक्रमाद्वागतारतम्यंकृतं । अतएव “समानंमेनिरे”
इतिवक्ष्यति । ततोनेनभागेनरामोविष्णोरर्धांशः लक्ष्म-
णः पादांशः भरतश्चतुर्गौपादस्यार्धांशौ । नन्वेवंसति
कथमुत्तरत्र भरतः साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः लक्ष्मणश्चतु-
र्गौपादविष्णोरर्धसमन्वितावित्युच्यते । सत्यं “साक्षाद्वि-
ष्णोश्चतुर्भागः” इत्यत्रसाक्षाद्विष्णोः विष्णोरर्धस्यरामां-
शस्यचतुर्थभाग इत्यर्थः । यद्वा चतुर्थस्यभागश्चतुर्भागः
अष्टमांश इत्यर्थः । “अर्धसमन्वितौ” इत्यत्रार्थार्धशब्दए-
कदेशवाची । “भित्तंशकलखण्डेवापुंस्यर्धोर्धसमेशके”
इत्येकदेशेपिपुल्लिङ्गार्धशब्दस्यानुशासनान् । अत्रप्राश-
नादिक्रमवशान् भरतस्यलक्ष्मणश्चतुर्भागाज्यैष्ठ्यं ।
ननु लक्ष्मणस्यभरताज्यैष्ठ्यं अंशाधिक्यत्वात्प्रथमप्राश-
नाच्च । अतएववक्ष्यति “ततो लक्ष्मणमासाद्यवैदेहीचप-
रंतपः ॥ अभ्यवादयतप्रीतो भरतो नामचाब्रवीन्” इति ।
मैवं कैकेय्याएवप्रथमप्राशनं । सुमित्रायाद्वितीयांशग्रह-
णविलंबेनप्राशनविलंबात् । उत्पत्तिक्रमेतथोक्तेः । “न-
सङ्ख्येभरतानुजः” इत्युक्तत्वात् । अंभिवदान्तु सीता-
यामेवान्वेति । लक्ष्मणमासाद्य आलिङ्ग्येत्यर्थः । रा-

मानुजत्वव्यवहार आसत्तयाधिक्यात् । एवमसि कचि-
द्भरतस्यलक्ष्मणानुजत्वोक्तिः बहुव्रीहिसमासेनसमाधे-
या । भरतानुजइतिलक्ष्मणस्याभिधानात्सर्वप्राशना-
नन्तरमेवसुमित्रायामुक्तमिति । पुराणातर्गविरोध क-
ल्पभेदेनपरिहार्य । रामादिमूर्तयश्चपायसपरिणामा-
नतुशुक्रशोणितपरिणामा । तत्प्राशनानन्तरगर्भधार-
णवचनान् । “नतस्यप्राकृतामूर्तिः” “नभन्त्यद्वयस्था-
नोदेहोस्यपरमात्मनः” इत्यादिस्मरणान् । पायसचभ-
गवत्पाङ्गुप्यविग्रहणवत् । तद्वृद्धिश्चनान्नपानादिकृता
किंत्वच्छाकृतेत्यादिकसर्वमवश्यम् ॥ ३० ॥ उपसहर-
ति—एवमिति ॥ ३१ ॥ समानराजकृतपायसप्रदानक्र-
मरूपंवहुमानं । मेनिरे अनुमेनिरे । प्रहर्षोदितचेतस
उदितप्रहर्षमनसः । नाग्नम्येनदानपौर्वापर्यं च ज्येष्ठ्या-
नुक्रमकृतत्वेनसर्वासंसमतमेवामीदितिभावः ॥ ३२ ॥
वक्तव्येपियज्ञवृत्तान्तशेषे प्रसङ्गान्मौकार्यायनगरप्र-
वेशानन्तरभाविकथाशेषसंग्रहेणदर्शयति—ततइति ।
तत्पायसमित्यन्वयः । हुताशनादित्यशब्देनतेज परं
॥ ३३ ॥ प्रतिलब्धमानस स्वस्थाचित् ॥ ३४ ॥ इति
श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

विष्णोरन्तर्धानानन्तरं कार्यद्वयंप्रवृत्तं पायसहस्म-
स्यामिपुरुषस्तोस्थानं देवानप्रतिब्रह्मज्ञानयोगश्च । तत्र

ति० । हुताशनादित्यसमानतेजसइतिगर्भान्नाष्टाचतस्रेणविशेषण ॥ ३३ ॥ इतिषोडशसर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. ताक्षैवंपायस. घ. ताक्षैतत्पायस. २ ग. ड. छ ज. झ. नरेन्द्रस्योत्तमस्त्रिय. ३ च. छ सनान-
मेनिरे. ४ झ. समानवर्चसो. ५ क. ख. ग. च. छ. ज प्रसमीक्ष्य.

सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ॥ विष्णोः महायान्वालिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥
 मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगममाञ्जवे ॥ नयज्ञानबुद्धिसंपन्नार्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥
 अमंहायानुपायज्ञान्सहस्रहन्तानान्वितान् ॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥
 अप्मरस्सु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च ॥ गृक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ॥ ५ ॥
 किनरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ॥ सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥
 पूर्वमेव मया सृष्टो जाववानृक्षपुङ्गवः ॥ जृम्भमाणस्य सहसा मम क्रादजायत ॥ ७ ॥
 ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शामनम् ॥ जनयामासुरेवं ते पुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥
 ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोगगाः ॥ चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥
 वानरेन्द्रं मेहेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमृजितम् ॥ सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥ १० ॥
 बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाहरिम् ॥ सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ ११ ॥
 धनदस्य सुतः श्रीमान्वानरो गन्धमादनः ॥ विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाहरिम् ॥ १२ ॥
 पावकस्य सुतः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वानरान् ॥ १३ ॥
 रूपद्रविणसंपन्नावशिनां रूपसंमतौ ॥ मेन्द्रं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥

वाच क्रमवर्तिन्वेन प्रथमोपस्थितमग्निपुरुषोत्थानं तत्प्र-
 सक्तं च सर्वमुक्त्वा अथ ब्रह्मनिर्योगतत्फलदर्शयति सप्रद-
 शे—पुत्रत्वमित्यादि । गते गन्तुं प्रवृत्ते । भगवान् भा-
 विकार्यज्ञ ॥ १ ॥ सह अप्राधान्येन अयन्त इति महा-
 या किंकरा । तान् । कामरूपिणः कपटराक्षसयुद्धक्ष-
 मशरीरिणः ॥ २ ॥ उक्तमहायानविशेषयति त्रिभिः—
 मायेत्यादि । माया आश्चर्यशक्तिः । तद्विदः । जवे वे-
 गे विपये । नयज्ञान नीतिज्ञान ॥ ३ ॥ असंहार्यान्
 परैरिति शेषः । उपायज्ञान अनागतविधानज्ञान । य-
 द्वा नयज्ञान युक्तिज्ञान । उपायज्ञान सामानुपा-
 यज्ञान । सिंहसहन्तानान्वितान् सिंहतुल्यसंस्थानैर्युक्ता-
 न् । सर्वास्त्राणां यो गुणः शक्तिस्तेन संपन्नान् । अमृतप्रा-
 शन्तीत्यमृतप्राशना कर्तारित्युद् । पीतामृतानिवमृत्यु-
 रहितानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ हरिरूपेण वानररूपेणो-
 पलक्षितान् प्रायिकाभिप्रायमिदं तुल्यपराक्रमान् आ-
 लसदृशपराक्रमान् ॥ ६ ॥ देवत्वाविशेषान्भवतापि-
 पुत्रोत्पादनकार्यमिति मावोच ध्वमित्याह—पूर्वमिति ।
 सृष्टः भाविरामसहायबुद्धयेति शेषः । सृष्टिप्रकारमा-
 ह—जृम्भमाणस्येति । सइति शेषः । अत्र पार्वतीशापेन-

स्वक्षेत्रे पुत्रोत्पादनानामभवादासरः प्रभृतय क्षेत्रतयोक्ता ।
 गुणवत्पुत्रलाभाय मुख्यास्वित्युक्तं । अयोनिजत्वेन-
 मद्यः प्रवृद्धत्वसिद्धयेतनृष्वित्युक्तं । नन्दिकेश्वरशापानु-
 सारेण हरिरूपेणेत्युक्तं । वक्ष्यति हि दिग्विजये रावणं प्र-
 तिनन्दी “तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः” । उ-
 त्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः” इति ॥ ७ ॥
 प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य । एवं वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ८ ॥ वन-
 चारिण वानरान् ॥ ९ ॥ मेहेन्द्राभं मेहेन्द्रपर्वताभं ।
 ननु वालिनः कथं रामसहायार्थत्वं रामवध्यत्वान् । उ-
 च्यते । अङ्गदोत्पादनद्वारा तस्य साहाय्यकरणान् । किं-
 च यदि वालिनोत्पद्येत तदा सर्वेषां वानराणां साहाय्यत्वं
 न स्यात् । सति च वालिनि सुग्रीवविरोधिनि सुग्रीवमै-
 त्र्यावानरसहायसिद्धिः । वालिमैत्र्या तु रावण क्षणादे-
 वसीतादद्यात् । अतः सुग्रीवसख्यनिमित्तत्वाद्वालिनो
 रामसहायत्वमिति । तपनः सूर्यः ॥ १० ॥ सर्ववान-
 रमुख्यानामिति निर्धारणे षष्ठी । बृहस्पतिपुत्रत्वाद्नुत्त-
 मं बुद्धिमन्तं ॥ ११ ॥ कुवेरपुत्रत्वान् श्रीमानित्युक्तं ।
 महाहरिः सर्वकार्यनिर्माणदक्षः ॥ १२ ॥ अत्यरिच्यत
 अतिशयितो भून् ॥ १३ ॥ रूपमेव द्वविणंधनं तेन संप-

ती० दिव्यसहन्तानान्वितान् दिव्यदेहयुक्तान् ॥ ४ ॥ ति० पूर्वमेव पूर्वयुगइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ती० पूर्वमेव मयामृष्टइति श्लोकस्य
 पूर्वमिति पदमत्राप्यनुपपन्नं नैव । यथा श्रुतं भगवद्वतारसमये वालिमुग्रीवयोरनुत्पत्तेरिति ॥ १० ॥

[पा०] १ क ग घ विष्णोस्तुल्य २ क-छ झ. ज ज्ञान्दिव्यसहन्तानान्वितान् ३ इदमर्थं घ-ट. दृश्यते. ४ क
 ऋक्षविद्याधरीषु. ५ इदमर्थं घ-उ. दृश्यते. ६ ग महाभाग ७ ड च. छ. झ. ज. ट. वालिनमात्मज ८ ड च. छ. झ.
 म. ट. महाकवि. ९ ख. बुद्धिमान्समत प्रिय. १० क. ख. च. छ. ज. पावक. ड. झ. ट. वीर्यवान्. ११ च. छ. रूपसादा.

वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् ॥ शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥ १५ ॥

मारुतस्यात्मजः श्रीमान्नुमानाम् वानरः ॥ वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥

[सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्वलवानपि] ॥ १६ ॥

ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ॥ अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ॥ १७ ॥

मेरुमन्दरसंकाशा वपुष्मन्तो महाबलाः ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ १८ ॥

यस्य देवस्य यद्रूपं वेपो यश्च पराक्रमः ॥ अजायत रसस्तेन तस्यतस्य सुतः पृथक् ॥ १९ ॥

गोलाङ्गुलीषु चोत्पन्नाः ॥ केचित्संमतविक्रमाः ॥ ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किर्नरीषु च ॥ २० ॥

देवा महर्षिगन्धर्वास्तौक्ष्या यक्षा यशस्विनः ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २१ ॥

बहवो जनयामासुर्हृष्टास्त्र सहस्रशः ॥ [चौरणाश्च सुतान्त्रीगन्तसमुर्वनचारिणः ॥]

वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वै वनचारिणः ॥ २२ ॥

अप्सरस्तु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ नागकन्यासु च तथा गन्धर्वाणां तनूषु च ॥ २३ ॥

कामरूपबलोपेता यथाकामं विचारिणः ॥ सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च वलेन च ॥ २४ ॥

शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयोधिनः ॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २५ ॥

विचालयेयुः शैलेन्द्राभेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान् ॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सगितां पतिम् ॥ २६ ॥

दारयेयुः क्षितिं पद्मामाप्रवेयुर्महान्वम ॥ नभस्थलं विशेषुश्च गृहीयुरपि तोयदान् ॥ २७ ॥

त्रौ अतएवरूपसंमतौ रूपेणप्रख्यातौ । स्वयमित्यनेन मानससृष्टिर्द्योत्यते ॥ १४ ॥ पर्जन्यो वर्षाभिमानिदेवता ॥ १५ ॥ वज्रसंहननोपेतः वज्रवदभेद्यशरीरयुक्तः । रुद्रोद्भवाणानियुक्तोपि रक्ष पक्षपातित्वान्नकचनमृष्टवान् ॥ १६ ॥ एवप्रधानवानरसृष्टिमुक्त्वा-
ल्लुप्तवानरसृष्टिसंग्रहेणाह—तेइति । रताः आसक्ताः ॥ १७ ॥ एवंवानरसृष्टिमुक्त्वाऋक्षादिमृष्टिप्राधान्येनाह—मेर्विति । वपुष्मन्तः दृढवपुष्काः । अतएवमे-
रुमन्दरसंकाशाः । ऋक्षाः भट्टकाः । गोपुच्छा गोला-
ङ्गुलाः । अभिजज्ञिरे जाता । क्षिप्रमित्यनेनमानससृ-
ष्टिरुच्यते ॥ १८ ॥ रूपं सौन्दर्यं । वेपः संस्थानवि-
शेषः । तस्यतस्य देवस्य । तेन रूपादिना सम सुतः ।
पृथक् अन्योन्यविलक्षणः । अजायत मुखमात्रेवान-
नराकारत्वेपिसंस्थानादौसर्वेपितुल्याएवासन्नित्यर्थः

॥ १९ ॥ विजातीयाम्बपिवानगेत्यपत्तिमाह—गोलाङ्ग-
लीप्सविति । संमतविक्रमाः प्रसिद्धविक्रमाः । केचिद्वा-
नरागोलाङ्गुलीपृत्पन्नाः । केचिद्वा-
नरागोलाङ्गुलीपृत्पन्नाः । केचिद्वा-
नरा किर्नरीषुचोत्पन्नाइतियोजना ॥ २० ॥
उत्पादकश्चैवविध्यमाह—देवाइत्यादि । श्लोकत्रयमे-
कान्वयं । तौक्ष्या गरुडादयः । नागा दिग्गजाः ।
उरगा वासुकीादयः । तत्र विष्णवन्नारकाले ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ तेषांप्रभावमाहपञ्चभिः । सर्वत्र स-
र्वेइत्यनुपञ्जनीयः । सर्वेकामरूपबलोपेताअभवाज्ञित्येव-
योजनीयं ॥ २४ ॥ सर्वास्त्रकोविदा देवांशत्वेनस्वय-
प्रतिभातास्त्रप्रहारपरिहारोपाया नत्वस्त्रप्रयोक्तारः शि-
लाप्रहरणाइत्युक्तेः ॥ २५ ॥ विचालयेयुरित्यादिषु “श-
किलिङ्ग” इतिलिङ् । “कंपनेचलि” इतिमित्वपिह-
स्वाभावश्छान्दसः ॥ २६ ॥ आप्रवेयुः संतरेयुः ॥ २७ ॥

ति० धर्मपुत्रोपरसुषेणइतियुद्धकाण्डेवक्ष्यति अत्रनुवरुणपुत्रउक्तः ॥ १५ ॥ ति० किंचिदुन्नतविक्रमा देवावस्थातोपिकिंचि-
दधिकपराक्रमाइत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० आल्लवेयुः संतरेयुः । ती० आप्रवेयुः शोपयेयुः ॥ २७ ॥ इतिसमदशसर्गः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क ख, घ, छ झ ज ट महाबल २ घ-छ, झ, ज ट, सौरस ३ इदमर्थं क ड-ट दृश्यते,
४ ड च, छ, झ, ज, वधोद्यता क-घ, वधेयुता ५ क, ग-ज तेजजालसकाशा, ६ क ख ड-ज समतेन
७ घ-ज, पृथक्पृथक् ८ क, घ-ट गोलाङ्गुलेषु ९ ड-झ किंचिदुन्नत १० क ट, ऋक्षेषु ११ ख वानरीषु,
१२ ख घ झ ट, स्तौक्ष्यायक्षा १३ इदमर्थं च छ झ ज ट दृश्यते, १४ ग, घ ड, ज, झ, यथाकामविचारिण,
१५ ड, छ, झ पर्वतयोधिन, १६ क-घ, स्थितान्द्रुमान्,
वा. रा. १४

गृहीयुगपि मातङ्गान्मत्तान्प्रव्रजतो वने ॥ नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् ॥ २८ ॥
 ईदृशानां प्रमृतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ शतं शतसहस्राणि यथपानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 ते प्रधानेषु यथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ बभूवुर्गुथपश्रेष्ठा वीरगञ्जाजनयन्हरीन् ॥ ३० ॥
 अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ अन्ये नानाविधाञ्छैलान्काननानि च भेजिरे ॥ ३१ ॥
 मर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ॥ आतरावुपतस्थुस्ते सर्वे एव हरीश्वराः ॥
 नलं नीलं हनुमन्तमन्याश्च हरियूथपान् ॥ ३२ ॥
 ते तार्क्ष्यबलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ विचरन्तोऽर्दयन्दर्पान्मिहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३३ ॥
 तैश्च सर्वान्महाबाहुर्वाली विपुलविक्रमः ॥ जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३४ ॥
 तैरियं पृथिवी शूरेः सपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णा विविधमस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३५ ॥
 तैर्मधवृन्दाचलकूटकल्पैर्महाबलैर्वानरयूथपालैः ॥
 बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता गममहायहेतोः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

प्रव्रजत वेगेनगच्छत. ॥ २८ ॥ अन्येषामपरिच्छेद्यन्वा-
 गृथपमन्यान्माह—ईदृशानामिति । शतशतसहस्राणि
 शतलक्षानीत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रधानप्रधानानाह—तइति ।
 ते प्रागुक्ता सुग्रीवादिसुपेणान्तायूथपा । प्रधानेषु हरी-
 णायूथेषुसमूहेषु यूथपश्रेष्ठावभूवुः । वीरानहरीनजनय
 अ॥ ३० ॥ तेषास्थानमाह—अन्यइति । ऋक्षवतः पर्वत-
 विशेषस्य । प्रस्थानं मानुनि ॥ ३१ ॥ राजयुवराजमन्त्रिणो-
 दशयतिस्मृत्यादिस्मार्थश्लोकेन । सुग्रीव युवराज । वालिन
 राजानं । नलादीन्मन्त्रिण ॥ ३२ ॥ तेषादुःशासनत्व-
 माह—तइति । तार्क्ष्य गरुड ॥ ३३ ॥ सर्वपाशा-
 सितारमाह—तांश्चेति ॥ ३४ ॥ साहाय्यमपत्तिपौष्क-
 ल्यदर्शयति—तैरिति । अर्णव अर्णववह्नीप । विविधम-
 स्थानैः स्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिविविधदेहमस्थानवद्भिः ।
 नानाव्यञ्जनलक्षणैः नानात्वाभिन्नैश्चकासावारणध-
 र्मवद्भिः ॥ ३५ ॥ उक्तमेवार्थपुनः सगान्तिसंगृह्यदर्शय-
 ति—तैरिति । भीमशरीररूपं भयकरशरीरवर्णं ।
 रामसहायहेतोः रामसाहाय्यार्थः । भावप्रधानो निर्देशः
 ॥ ३६ ॥ नन्वस्मिन्सर्गे “धनदस्यसुत श्रीमान्वानरोग-
 न्धमादन” । वरुणोजनयामासमुपेणनामवानरं ॥ श-
 रभजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलं” इत्युच्यते । युद्धका-
 ण्डेतु रावणप्रतिशार्दूलवाक्ये “सुपेणश्चात्रधर्मात्मापुत्रो

धर्मस्ववीर्यवान् ॥ पुत्रावैवस्वतस्याथपञ्चकालान्तको-
 पमा । गजोगवाक्षोगवय शरभोगन्धमादन” इति ।
 कथमिदमगच्छते । उच्यते । अत्रवाल्मीकिनोक्तमेवतर्क्यं
 “नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभवविप्यति” इतिब्रह्मव-
 रप्रसादान् । शार्दूलस्तुभ्रान्त्योक्तवान् “रुधिरासिक्त-
 सर्वाङ्गोविह्वलश्चलितेन्द्रिय इतितत्रैवोक्ते । अत्रेदंश-
 द्भ्यते । ऋश्यशृङ्गेणपुत्रेष्टयुपक्रमानन्तरंदेवादिसमेलनं
 ततोविष्णोरवतितीर्षा पुत्रत्वतुगतेविष्णोर्वानरोत्पत्ति-
 रित्युक्तं तद्विरुध्यते । वालिसुग्रीवयोरावणदिग्विजयका-
 लिकत्वान् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “अर्जुनेनविमुक्तस्तुरा-
 वणोराक्षसविप इत्यारभ्य” नत कदाचित्किष्किन्धां
 नगरीवालिपालितां ॥ गत्वाह्वयति युद्धायवालिनहेम-
 मालिन” इत्यादिना । तथाचकार्तवीर्यार्जुनकालिको
 वालीकर्धरागमसमवयस्क स्यात् । किंच “भगवन्राक्षसः
 क्रूरोयदाप्रभृतिमेदिनी ॥ पर्यटलितदालोका शून्या
 आमन्द्रिजोत्तम ॥ राजावाराजमात्रोवाकितदानात्रक-
 श्चन ॥ धर्पणायेननप्राप्नोरावणोराक्षसेश्वर” इतिदि-
 ग्विजयवृत्तान्तरामेणप्रेष्टेअगम्येनार्जुनवालिभ्यांपरि-
 भव उच्यमानोर्जुनवालिनोरेककालत्वमवगमयति । अ-
 पिचमयोरावणायमन्दोदरीप्रदानकाले “द्वौसुतौतुमम-
 त्वस्याभार्यायांसंवभूवतुः ॥ मायावीप्रथमस्तावहुन्दु-

[पा०] १ क ख प्रव्रजितान्वने ग घ प्रव्रजितान्वने २ ट वातरह्याम् ३ ख घ ड झ ट श्रेष्ठान्वीराश्वा
 ४ घ ड. च. झ ज ट गर्वचहरीयूथपा ५ ड च छ झ ज. यन्मर्वाग्निह ६ ड. झ. महाबलोमहा ७ ज. वृन्दाचल-
 सनिकाशैः. ८ घ-छ. झ. ज. कूटसन्निभं. ९ ड. झ. यूथपाविषं.

भिस्तदनन्तरं "इत्युक्तवान् ॥ तत्रदुन्दुभिर्योवनमदा-
 द्वरदानाञ्चमत्तोवालिनाहतइत्युच्यते । अतोवालिनो-
 रावणदिग्विजयकालिकत्वव्यज्यते । सुग्रीवश्चवालि-
 भयात्परिभ्रमन्दुन्दुभिकलेवरप्रक्षेपकृतमतङ्गशापान-
 न्तरं कश्यपकृतप्रत्यतिष्ठन् । अतः सुग्रीवस्यापिवालितु-
 ल्यकालव्यंगम्यते । एवंमैन्दुद्विविदादयोपिचिरकाल-
 स्थायिनोऽवगम्यन्ते । वक्ष्यतिरावणप्रतिशार्दूल
 "मैन्दुश्चाद्विविदश्चोभौताभ्यानास्तिममोयुधि ॥ ब्रह्म-
 णाममनुज्ञातावमृतप्राशनावुभौ" इति । तेनत-
 योरसूतमथनकालवर्तित्वंप्रतीयते । सारणवाक्येच-
 "एषगन्धर्वकन्यायामुत्पन्न कृष्णवर्मन । तदादै-
 वामुरेयुद्धेमाहाय्यार्थंदिवाकसा" इति । क्रोधनस्यदे-
 वामुरेयुद्धेमाहाय्यारकथनान् चिरन्तनत्वंतत्राप्यपठिता-
 नामन्येषामपिवालिसुग्रीवमन्त्रिप्रभृतीनांसिद्धंचिरका-
 लत्वं । एवमन्यत्रापिवाचनरयूथपातानामेतिचिरस्थायित्वं-
 व्यञ्जनावृत्त्यावगम्यते । अतः कथमेषांरामावतारका-
 लिकत्वमत्रोच्यतेइति । अत्रास्मद्गुरुचरणा । यद्यपिपू-
 र्वमर्गान्ते विष्णोर्गर्भप्रवेशमुक्त्वा "पुत्रत्वगुतेविष्णौ"
 इत्यारभ्यब्रह्मानुशामनंकथितं । तथापि "उवाचदेव-
 ता सर्वास्वर्गभूर्भगवानिन्दु" इत्यादिनामामान्येनदेव-
 ताउद्दिश्य ब्रह्मासदिष्टवान् । "तेनश्रोक्ताभगवतातत्प्र-
 तिश्रुत्यशासनं । जनयामासुरेवतेपुत्रान्वानररूपिण " इतिमामान्येनदेवैर्वानरमृष्टिश्चोक्ता । अथब्रह्मणोजा-
 ववत्सृष्टिवत्पूर्वसिद्धामिन्द्रादिभ्योवाल्यादिमृष्टिमनुव-
 दति "वानरेन्द्रमहेन्द्राभिमन्द्रोवालिनमूर्जित" इत्या-
 दिना । अतएवहि "वालिनजनयामाम्" इत्येवोक्तं ।
 नतुतदाजनयामासेति । अन्यत्रतु "बहवोजनयामा-
 मुहृष्टास्तत्रसहस्रशः" इति तत्कालवाचीतत्रशब्द-
 प्रयुक्तः । इन्द्रादयः स्वस्वेवममन्यन्त ब्रह्मनियोगान-
 न्तरंकिमपूर्वसर्गेण पूर्वमन्यार्थमुत्पन्नाएवसहाय्यंकरि-
 ष्यन्तीति । यैस्तुपूर्वपुत्रानोत्पादितास्तेपुनस्तदाजनया-
 मामु । अतएव "एषगन्धर्वकन्यायामुत्पन्न कृष्ण-
 वर्मनः । तदादैवामुरेयुद्धेसहाय्यार्थंदिवाकसा" इत्या-
 दिनाक्रोधनादीनामन्यार्थमृष्टिरुच्यते । तस्मान्नकोपि
 विरोधइत्याहुः । यद्वा रामावतारकालएववाल्यादिज-
 न्म । वालिजयश्चनार्जुनजयाव्यवहितोत्तरकालिक-

ततश्शब्दस्यानन्तर्यमात्रपरत्वान् । अतएवतत कदा-
 चिदित्युक्तं । अगस्त्येनार्जुनवालिद्विजययोर्युगपत्कथ-
 नंरावणजयत्वेन कृष्णकसशिगुपालौजघानेतिवन् ।
 दुन्दुभिश्चवरदानेनमदायुवामन्त्रश्च । ततश्चतस्यबहुका-
 लानन्तरमपिवालिनयुद्धंभवत्येव । एवमन्यदयूहा-
 म् । सर्वथोपक्रममावगत क्रमोन्वाधितव्यः । देवामुरे-
 युद्धेमाहाय्यार्थमित्यात्रापिमाहाय्यमर्थइत्यर्थोवोच्यः ।
 अमृतप्राशिनौअमृतप्राशितुन्यावित्यर्थः । यद्वा । अय-
 ब्रह्मानुशामनप्रकारं प्राचीनएव प्रसङ्गादयकविनोप-
 वर्ण्यते । पुत्रत्वगुतेविष्णौ गन्तव्यवसितइत्यर्थः ।
 व्यवसायश्च । विष्णोर्ब्रह्मणाविविक्तप्रार्थनान् । अतए-
 वपूर्वमर्गं "हन्तायविदितस्तस्यवयोपायोदुर्गमन्तः"
 इत्युक्तम् । अतएवामुवृत्तान्तमनन्कुमारोविदित्वामुम-
 न्नायोवाचेतिवोध्यम् । ब्रह्मप्रार्थनचरावणस्यमानुपाद-
 न्यत्रभयंतास्ति त्वंकश्यश्चृङ्गेणयस्यमाणस्यदशरथस्य
 पुत्रोभवेति । अतएवकृतमकेततयाविष्णुरूपयातइत्यु-
 क्तम् । यद्वा "ततोदेवा मगन्धर्वा" इत्यादिकात्पूर्वमर्गा-
 त्प्रभृतिब्रह्मलोकवृत्तान्तः । तस्मिन्मदमि ब्रह्मसदसी-
 त्यर्थः । अतएवस्वलोकमाराच्छेत्त्युक्तं नतुगच्छेति ।
 तथाचैवमगतिः । पुत्रकामेष्टिपर्यन्तमुक्त्वातत्राग्निपुरु-
 पाविर्भावोपोद्धानत्वेनचिरतनवृत्तान्तमुपनिषतिः । त-
 तोदेवाइत्यादि । ततइतिप्रश्नावान्तरारम्भार्थः । अथ
 पितररोचयामासतदादशरथनुप 'इत्यन्तेविष्णुवृत्ता-
 न्तेमिहिते । पुत्रत्वगुते अभ्युपगते इतिपुत्रत्वाङ्गीका-
 रानन्तरंदेवांशवानरोत्पन्नैर्वक्तव्यत्वेपितवृत्तान्तं तत्रा-
 वस्थाप्य 'सकृत्वानिश्चयविष्णुगमन्यचपितामहं ॥
 अन्तर्धानंगतोदेवै पूज्यमानोमहर्षिभिः' इत्यादिनावि-
 ष्णुवृत्तान्तमेवानुक्रम्यगर्भप्रवेशपर्यन्तमुक्त्वा प्रागव-
 स्थापितदेववृत्तान्तमेवपुत्रत्वंगुतइत्यादिनापुन प्रति-
 पादयति । एतावद्वृत्तान्तकालस्यदेवमानेनाल्पत्वेपिम-
 नुष्ममानेनबहुवर्षागता रेवनीवरप्रार्थनावन् । अतोभा-
 गप्रहार्थममेवयत्रब्रह्मसदसिगत्वाकार्यविज्ञापयतोऽश्वमे-
 धभागान्गृहीत्वागतादेवाइतिसर्वममञ्जसम् ॥ इति श्री-
 गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमन्त्री-
 राख्याने वालकाण्डव्याख्याने सप्तदशमर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

श्रीरामावतारघटः ।

दशरथेनयज्ञसमापनानन्तरं पूर्वमागतानां राज्ञा प्रेषणपूर्वकपत्नीभिः सह सपरिवारमयोध्यां प्रत्यागमनं ॥ १ ॥ ततो वरस्रान्ते चैत्रशुक्लनवम्यां कर्कटे कौसल्यायां श्रीरामावतारः ॥ २ ॥ परे बुधशुभ्यां मीने कर्कट्यां भरतजननम् ॥ ३ ॥ तस्मिन्नेव दिने कर्कटे सुमित्राया लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्जननम् ॥ ४ ॥ ततो दशरथे क्रमेणोपनयनादिभाजाम्मज्जानादारक्रियाचिन्तयति देवादिभ्यश्चास्मिन्ने-
ण तन्मसीपप्रत्यागमनम् ॥ ५ ॥ दशरथेन तत्पूजनपूर्वकं दभीप्सितकरणप्रतिज्ञानम् ॥ ६ ॥

निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन् हयमेधे महान् मनः ॥ प्रतिगृह्य सुगं भागान् प्रतिजग्मु र्यथागतम् ॥ १ ॥
समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणममन्वितः ॥ प्रविवेश पुरीं राजा स भृत्यवलवाहनः ॥ २ ॥
यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः प्रययुर्देशान्प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥
श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वपुगाणि पुरातनः ॥ बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे ॥ ४ ॥
गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथस्तदा ॥ प्रविवेश पुरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥
शान्तया प्रयया सार्धमृश्यभृङ्गः सुपूजितः ॥ अन्वीयमानो रंज्ञाऽथ सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥
एवं विमृज्य तान्मूर्वात्राजा संपूर्णमानसः ॥ उवाच सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥ ७ ॥
ततो यज्ञे ममासे तु कृतूनां पट् संमत्ययुः ॥ ८ ॥
ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ नक्षत्रेऽदितिदेवत्ये स्त्रोच्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥ ९ ॥

‘कोमलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्’ इत्या-
रभ्य भगवतो वतारनिमित्तान्युक्तानि । अथावतारदर्श-
यत्यष्टादशे—निर्वृत्तेतिव्यादि । अत्र पुत्रोत्पत्तिविचि-
न्तयन्नित्येवमन्तोग्रन्थः ‘हुताशन्यादित्यममानतेजसो-
चिरेण गर्भान्प्रतिपदिरेतदा’ इत्येतच्छेषोऽन्यते । निर्वृ-
त्ते समाप्ते । हयमेधे पुत्रेष्टमहितइतिशेषः ॥ १ ॥
दीक्षार्थानियमो दीक्षानियमः । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपचक्र-
मे । आदिकर्मशोतकं प्रशब्दः ॥ २ ॥ मुनिपुङ्गवं व-
सिष्ठं ॥ ३ ॥ शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्रादिभिः ॥ ४ ॥
द्विजोत्तमान वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ अथ नगरप्रवेशान-
न्तरं । सानुयात्रेण सभृत्येन । राज्ञा रोमपादेन ।
अन्वीयमान अनुगम्यमान ॥ ६ ॥ एव ऋश्यश्रु-
ङ्गवन् । तान् द्विजोत्तमान् । संपूर्णमानसः संपूर्णम-
नोरथः ॥ ७ ॥ तत इत्यर्थमेकः ॥ ८ ॥ अथ भगवतः
प्रादुर्भावदर्शयति त्रिभिः—ततश्चेत्यादि । तत अश्रमे-

धसमाम्यपेक्षया पायमोपयोगाद्वा । सच वैशाखादौ
भवेन् । द्वादशे “तस्य पूरणे” इति षट् । चैत्री पौर्णमा-
स्यस्मिन्निति चैत्रः । “सास्मिन् पौर्णमासीति” इति स-
ंज्ञायामण् । चकारो वारम्मुच्यार्थः । नावमिके नव-
म्यां । विनयादित्वात्स्वार्थेठक् । “तिथयो द्वयोः” इति
तिथिशब्दस्य पुल्लिङ्गस्यापि संभवान्नीवभावः । अदिति-
देवतायस्य तददितिदेवतं तस्मान् । देवतान्तात्तादर्थ्य-
कृच्छान्दसः । नक्षत्रे पुनर्वसोरित्यर्थः । “पुनर्वसून्क्ष-
त्रमदितिदेवता” इति श्रुतः । पञ्चसु प्रहेषु स्त्रोच्चसंस्थेषु
सूर्यगुरुशुक्राङ्गारकशनिषु स्त्रोच्चस्थानस्थितेषु सत्सु ।
उच्चस्थानलक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण “अजवृषभमृगाङ्ग-
नाकुलीराजपवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गा” इति । कर्क-
टे कर्कटाल्ये । लग्ने राश्यादये । “राशीनामुद्योलग्नं”
इत्यमरः । वाक्पतौ बृहस्पतौ इन्दुना सह । प्रोद्यमाने
उद्यतिसति । आर्पमात्मनेपदं । अत्र प्रोद्यमान इत्युक्त-

ति० मुनिपुङ्गवं वसिष्ठं ऋश्यश्रुङ्गवन् ॥ ३ ॥ शि० पुनः प्रवेशोत्तया पूर्वपुरीं प्रविश्य राजप्रस्थापनार्थं बर्हिर्निर्गत इति ध्वनिनम्
॥ ५ ॥ ति० कृतूनामिति प्रथमाधेयपृष्टी ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड झ ज गृह्यामरा. २ ख ग पुर ३ घ. समुद्रबल. ४ झ राजाच. ५ ड—झ स्वगृहाणि ६ क.
घ—झ ट दशरथ पुन ७ ग घ पुर ८ क ग घ. च. छ. ज. द्विजोत्तमम् ९ क. घ ड—घ. अनुगम्यमानो.
१० क. ख घ ड. च. छ. झ. राजाच. ११ ज सानुकूल्येन १२ ख. समाययुः.

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना मह ॥ प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १० ॥

त्वात्पुनर्वसुनक्षत्रस्य कर्कटराशित्वाच्च तत्रेन्दु स्थितइत्य-
वगम्यते । कर्कटकस्तुगुरोरुच्चस्थानं इन्दुनावर्तमानो
गुरुस्तत्रवर्ततइतिगुरुरुच्चस्थः । चैत्रमाससूर्यस्यमेपप्र-
वेशात्सूर्योयुञ्जगतएव । बुध सदारविसेनिहितोत्त-
दोच्चस्थानस्थः । चन्द्रश्चकर्कटगोनोच्चस्थः । तथाच प-
रिशेषात् मन्दाङ्गारकशुक्रास्तुलामकरमीनसंस्थाइति
पञ्चानामुच्चस्थत्व । नामकीर्तनविनापञ्चोच्चस्थत्वकी-
र्तनं तत्फलविशेषप्रतिपादनाय । यथाहुः ' एकग्रहोच्च-
जातस्यसर्वारिष्टविनाशनम् ॥ द्विग्रहोच्चतुसामान्तस्त्रि-
ग्रहोच्चमहीपति ॥ चतुर्ग्रहोच्चसम्राट्स्यात्पञ्चोच्चलोक-
नायकः' इति । प्रत्येकोच्चफलं चाहुः 'सूर्यमोच्चगते
जातस्सेनापत्यमवाप्नुयान् ॥ भौमस्वोच्चगते जानोवने
राजाभविष्यति ॥ गुरोस्वोच्चगते जातोधनीराज्याधिपो
भवेत् ॥ शुक्रस्वोच्चगते जातोराज्यश्रियमवाप्नुयान् ॥
शनौस्वोच्चगते जातोराज्याधिपममोभवेत्' इति । गुरु-
चन्द्रयोगफलमुक्तमिहिरण 'दृढसौदृढोर्विनीत स्वव-
न्धुसंमानकृद्धनेशश्च ॥ शशिगुर्वोर्गुणशील सुरद्विजे-
भ्योरतोभवेत्पुरुषः' इति । रविबुधयोगफलंचतनै-
वोक्तं 'वेदान्तविस्मरधनोरविज्ञयो प्रायशोयशो-
र्थीस्यात् ॥ आर्य क्षितिपतिर्दयित मताचचलरूपवि-
द्यावान्' । चैत्रमासजन्मफलं 'चैत्रमधुरभाषीस्याद-
हङ्कारसुखान्वितः' ॥ नवमीजन्मफलं 'धीर्धैरीभुवि-
ख्यातो वज्र शूरश्चपण्डितः ॥ निर्भय सर्वभूतभ्यो
नवम्यांजायतेनरः' ॥ पुनर्वसुनक्षत्रफलं 'सहिष्णुर्गू-
ढवृत्तिश्च श्रेष्ठलोनाय्यकोविदः ॥ अगृधुरन्पमतुष्ट
शीघ्रगोदितिधिष्ण्यजः' ॥ चतुर्थपादजन्मफलं 'कान्त-
प्रियवपुःश्लक्ष्णःसज्जनःप्रियदर्शनः ॥ लक्ष्मीवान्प्रिय-
वादीचआदित्यान्तेप्रजायते' ॥ उच्चस्थेनवृहस्पतिनाम-
सं चन्द्रस्यस्थिति कर्कटकणवेति पुनर्वसुचतुर्थपादत्व
सिद्धम् । चैत्रपुनर्वसू शुक्लपक्षणवेतिसिद्ध । कर्कटक-
लग्नजन्मफलं 'कर्कटेलग्नकेचन्द्रयुक्तेष्टेचभोगवान् ॥
गुरुणावीक्षितेयुक्तेधनाह्योवहुभोगवान् ॥' तानिमा-
न्फलविशेषान्सूचयितुमासतिभ्यादिकीर्तनं । तथैवा-
ह—जगन्नाथमित्यादिना । जगन्नाथमित्यनेन 'पञ्चोच्च-

लोकनायकः' इत्युक्तंफलं दर्शित । लग्नस्यगुरुयोगफ-
लमाह—सर्वलोकनमस्कृतमिति । यथाहोराप्रदीपे 'क-
वि मुगीतःप्रियदर्शन सुखीदाताचभोक्तानृपप्रजित शु-
चि ॥ देवद्विजाराधनतत्परोधभवेन्नरोदेवगुरौतनुस्थि-
ते' गम पञ्चाङ्गामाख्य । यद्वा राम इयामवर्ण 'अ-
श्रोगमौसमवित्रैः' इत्यत्राथयामाविति व्याख्यानात् ।
अनेनकर्कटेकन्याशेजातइतिव्यज्यते । कन्यायाबुधाश-
त्वान् । बुधस्यचयामत्वान् । शुक्राशत्वाद्वा । यथाह
मिहिरः 'रक्तयामोभाम्करोर्गौरइन्दुनात्युच्चोर्गौर-
गौरश्चवक् ॥ दूर्वायामोर्गौरगुरोर्गौरात्र याम शु-
क्रोभाम्करि कृष्णदेहः' इति । सर्वलक्षणमयुत सर्व-
लक्षणं सामुद्रिकोक्तं पूर्ण । इदमलग्नचन्द्रफलं 'पूर्ण-
शीतकरेलग्ननेजम्बीनित्यगर्हितः' इतिहोराशास्त्रान् ।
विष्णोरथ विष्णुमयस्यपायसस्याधांशपरिणामभूतं ।
पुत्र पुत्राप्नोन्नरकात्रायतइतिपुत्रः । पुनस्तविशेषप्रति-
पेक्षवाक्यवर्तनमिति । पेक्षवाक्यदशरथस्यवर्तन । अ-
नेनलग्नस्यसौम्यग्रहयोगफलं दर्शित । यथा 'नरश्चिरा-
युतृपप्रजित सुखीलग्नसंवेत्सौम्ययुतयथातथा ॥ लग्ने-
तथास्यामिनिरीक्षितेवर्तिकाशुभाप्रवृत्तिः कुलकीर्तिवर्ध-
नः' ॥ महाभाग महाभागयुक्त । अनेन लग्नचन्द्र-
कृतोपिदोषगुरुयोगात्परिहृतइतिमन्यते । यथाहु-
होराप्रदीपे 'जन्मकालिकलग्नप्राशंचन्द्रः केन्द्रगतोयदि ॥
जातस्यविनयोवित्तज्ञानशुद्धिश्चनेपुणः ॥ हीनपणफर-
स्येस्मिन्मन्यान्त्यनानितस्यच । आपोहिमस्यचन्द्रश्चेदु-
त्कृष्टानिभवन्तिहि ॥ स्वांशेधिमित्रस्यनवाशकेवाचन्द्रे-
तुवाचस्पतिनाचदष्टे ॥ एवविशेतीतकरेचरात्रौशुक्रेणद-
ष्टेधनवान्सुखीस्यात् ॥' एवकेमदुमयोगोपिनास्तीत्यु-
च्यते । केमदुमोनामचन्द्रलग्नस्योभयपार्श्वेग्रहाभावः ।
नह्यत्रमिथुनेमिहेवाकश्चिद्ग्राहस्ति । तथाहगार्ग्यः
'व्ययार्थाभयगश्चन्द्राद्विनाभानुतचेद्गृहः ॥ योग के-
मदुमोनामजात स्यादत्रगर्हितः ॥ सतानवन्धुजनव-
स्त्रमुद्धृद्भिनीतोदारिद्र्येन्यगददुःखमलैरुपेतः ॥ प्रेयः
खल सकललोकविरुद्धवृत्तिः केमदुमेभवतिपार्थिववश-
जोपि' ॥ एतत्सर्वमात्मानुभावेनपरिहृतइत्युच्यते

ति० । सर्वलोकनमस्कृत अस्यसर्वलोकरूपधारागानमस्कृतश्चतमित्यर्थः । तेनादौप्रादुभावमयेनात्रापरिहृतस्यदर्शनतत्तत्पद-
शंनविस्मयात्तयानमस्कृतस्सन्माययाबालभावदयावितिमूचितम् ॥ १० ॥

भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १३ ॥
 अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयन्सुतौ ॥ सर्वोत्सुकशालौ वीरौ विष्णोर्धर्ममन्विता ॥ १४ ॥
 पुण्ये जातस्तु भरतो मीनलम्बे प्रसन्नधीः ॥ सार्षे जातौ च सौमित्रौ कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १५ ॥

किंकानामिन्द्रेष्टव्युद्धातदनुसारोपमा “इषुवद्-
 च्छतिसविता” इतिवन् । यद्वा दृष्टिदोषपरिहारायही-
 नोपमापिक्रियते । यद्वा अयं श्लोकः पूर्वशेषतयासात्रि-
 ष्टभङ्गेनतदतिशयावहत्वयोनताय । तथाहि मातृका-
 रकश्चन्द्र सच वार्धङ्गपुर्णुगुणायुक्तोमातरमभिवर्धयति
 ॥ १२ ॥ अथ पायसोपयोगक्रमेणकौसल्यानन्तरकैकेयी-
 प्रसवमाह—भरतइति । साक्षाद्विष्णोः प्रत्यक्षविष्णोः ।
 रामस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः । रामस्यविष्णवर्धत्वान्
 तस्यचतुर्थांशं विष्णोरष्टमांशइत्यर्थः । यद्वा साक्षाद्वि-
 ष्णोर्वैकुण्ठवासिनश्चतुर्थांशः । चतुर्थस्याशः अष्टमभा-
 गइत्यर्थः । यद्वा साक्षात्प्रत्यक्षभूतइतिसौलभ्यमुच्यते ।

यद्वा साक्षात् अन्यवधानेनजज्ञे रामादनन्तरंजज्ञइत्य-
 र्थः । सर्वैः रामसवन्धितयोक्तैः गुणैः समुदितः युक्तः
 ॥ १३ ॥ अथ भरतजननानन्तरंद्विवचनेनयमलत्व-
 मुच्यते । अर्धसमन्वितौ समन्विताधौ । परनिपातः ।
 अर्धशब्दोऽगमात्रवाची । समन्वितचतुर्थभागाष्टमभा-
 गरूपौ । “भित्तंशकलखण्डेवापुस्यर्धधंसमेशके” इत्य-
 मरः । अन्यथा पायसप्रदानक्रमविरोधः । समन्वित-
 शब्देनयुगपदुपयुक्तत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ त्रयाणाजन्म-
 कालमाह—पुण्यइति । पुण्ये पुण्ययुक्तेतिधौ । “नक्ष-
 त्रेणयुक्तः कालः” इति विहितस्याणप्रत्ययस्य “लुव-
 विशेषः” इतिलुप् । मीनस्यगुरुक्षेत्रत्वात्जन्मफल-

शि० सत्यपराक्रमः सत्याजयोऽन्याराजधानीअस्येतिराज्योऽगमः तस्यैवपराक्रमोऽयस्य तस्मादेवपराक्रमोऽयस्यतिना सएवपरा-
 क्रमोऽयस्येतिवा रघुनावाज्ञाकारीत्यर्थः । किंच सत्यः कापट्यरहितः पराक्रमोऽयस्यगः । साक्षाद्विष्णोर्वैकुण्ठेऽस्यचतुर्भागः चत्वारो-
 भागायन्मिन् सर्वांशइत्यर्थः । अतएवविष्णोर्मन्त्रव्यस्यमर्वगुणैस्समुदितः । यद्विच विष्णोरित्यत्रपश्री “रातोऽगिरः”
 इतिवन् तद्विमर्शगुणैस्समुदितः चतुर्भागः साक्षाद्विष्णुरेवेत्यर्थः । विष्णोरित्युभयाव्यवि । अत्राद्येप्रमाणं “वैकुण्ठेऽस्तुमर-
 क्षीराऽवीशश्चलक्ष्मणः । शत्रुघ्नस्तुस्वयभूमारामसेवायमागता” इतिनारदपञ्चरात्रवचनः ॥ १३ ॥ वि० अथ भर-
 तजन्मानन्तरं विष्णोर्द्वारम्य अथा अवांशौ अकारोकारौविश्वैतैर्जसौविराडिरण्यगमो ताम्यासमन्वितौ तदाम्कावितियावन् ।
 सर्वोत्सुकशालौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राऽजनयदित्यन्वयः । उक्तत्राद्येवैवदेवैर्धाराभिरुपगमो ताम्यासमन्वितौ तदाम्कावितियावन् । तद्येतेऽशो-
 कामवन्ति “अकाराक्षरसंभूतस्मौमित्रिविश्वभावन् । उकाराक्षरसंभूतश्चाश्रुतैर्लज्जाम्गमकः । प्राज्ञात्मकस्तुभरतोमकाराक्ष-
 रसंभूतः । अर्धमात्रात्मकोऽगमोऽत्राज्ञानन्दैकविग्रहः” इति । प्रजापतिप्रेषितपायसतुल्यमित्त्वचिदानन्दविग्रहेनोपादानभाव-
 मर्हति । अपितुभगवद्विभावमूचनेनदशरथमनुगृह्णाति । अपिच “लोकवन्तुकीलावैवत्य” इतिन्यायानुगृहीतयुतिपुराण-
 तिहायादैर्ध्रीरामकथाप्रसिद्धैः । श्रुतौतावान् “पूर्वापरचरनोमाययैतौशिखरौऽन्तौपरियातोऽव वरमः । विश्वान्यन्योभुवनाऽ
 भिचष्टकृतूनन्योविद्वज्जायतेपुनः” इति । एतौ श्रीरामलक्ष्मणौ वस्तुतः पुराणपुराणैर्विद्वद्भिरुपायैः मायया मायाभिर्वस्वशक्त्या शिखरौ दश-
 रथराजकुमारौभवत्वा अन्तर विश्वामित्रस्यजज्ञे अनेकरक्षोविद्विभः परियातः प्राप्तौ रक्षणायेत्यर्थः । कथंभूतौ । कीदन्तौ ताटकायुवा-
 हादिवधप्रमुखक्रीडासक्तौ । पुनः कथंभूतौ । पूर्वापरचरनः अग्रजलमनुजन्वप्राप्तावित्यर्थः । तयोर्मध्येअन्य एव श्रीराम विश्वानि
 सर्वाणि भुवना भुवनानि अभिचष्टे प्रकाशयति । स्वायत्तविश्वप्रकाशहेतुरित्यर्थः । अन्तः लक्ष्मणः कृतूनविद्वद्वत्पुनर्जायते ।
 अयमर्थः । लक्ष्मणस्यशेषावतारत्वात्तदशेषस्यचकालात्मकत्वस्य “द्यौकालोऽमयाव्यानस्मोऽनन्तः” इतिपुराणाद्वगते । कालस्य-
 चाखण्डदण्डायमानस्यवसन्तप्रमुखतुकारणत्वात्कृतूनविद्वद्वद्विद्युक्तः । पुनरिति पुनः पुनरित्यर्थः । यदायदाश्रीरामो जायतेतदा-
 तदाशेषात्मा लक्ष्मणोपि जायतइति । अथविष्णुरेवैवैस्त्वायाश्रीरामरूपेणावतीर्णोऽगुणैर्विकविरुद्धैश्चैवलाभ्युत्ति । “नवोनवोभ-
 वतिजायमानोऽहोकेतुर्गुणैरामेत्यर्थः । भागदेवेभ्योविद्वद्भिरायायन्प्रचन्द्रमास्तिरतेर्द्विमायुः” इति । सआदिनारायणः श्रीरामरू-
 पेणजायमानः नवोनवोभवति सुन्दरतयाप्रतिक्षणवप्रेक्षणीयोभवतीत्यर्थः । कुतइत्यतआह—चन्द्रमाहति । चन्द्रश्चदामित्य-
 इत्यर्थः । रामेचन्द्रेतिव्यपदेशोहिश्रीरामेप्रेक्षणीयतमत्वमेवाहेतिभावः । कथंभूतः । अद्या दिनानां केतुः विशेषकः । यानिदिनानि-
 श्रीरघुनाथोपासनयोंपयान्तितानि विशिष्टानीतिभावः । यश्चश्रीरामः उपसामग्र्यं प्रातः कालानामग्रं ब्राह्मसुहृत् एति चिन्तनीयत्वे-
 नप्राप्तोतीत्यर्थः । तदाश्रीरामस्मृतेर्बहुशोविहितत्वादितिभावः । यश्चजायमानोदेवेभ्योभागं यज्ञभागं विदधाति रावणादिकृतप्रति-
 बन्धशून्यकरोतीत्यर्थः । यश्च आयनः स्मृतिमागच्छन् स्वभक्तानादीर्घमायुरित्युपलक्षणं । रापदः प्रतिरते ददातीत्यर्थः । एवमु-
 राणादिपुष्टयः । “रामतत्त्वविज्ञानानिहनुमानथलक्ष्मणः । तद्विमर्शेनुकाशकिरितरस्यचकम्पचिगः” इति ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. सर्वोत्सुकशालौ २ ग. घ. इ. झ. जातौतु

वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ २३ ॥

ब्राह्मणान्भोजयामास पौरजानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघमैमितं बहु ॥ २४ ॥

तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्मण्यकारयत् ॥ २५ ॥

तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ २६ ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोर्कहिते रताः ॥ सर्वे ज्ञानोपपन्नाश्च सर्वे समुदिता गुणैः ॥ २७ ॥

तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥ २८ ॥

गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासुसंमतः ॥ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ २९ ॥

बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ ३० ॥

रोदित्यत्राह—ज्येष्ठमिति । रामं रामनामानं । रमन्ते सर्वजनाः गुणैरस्मिन्निति व्युत्पत्त्येति भावः । महात्मानं महास्वभावं । निरवधिकगुणमितीयावन् । अनेन रामपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं । राजाज्येष्ठपुत्रं रामनामानमकरोन् । कैकयीसुतं भरतनामानमकरोन् । “भरत इति राज्यस्य भरणान्” इति सहस्रमानीकोक्तरीत्या राजनिमृतेरामेचवनगते अराजकाराज्यभरणादिति भावः । एवं सौमित्रि सुमित्रापुत्रं । लक्ष्मण इति नामयुक्तमकरोन् । रामकैङ्कर्यलक्ष्मणसंपन्नुक्तत्वाल्लक्ष्मणः । “लक्ष्म्याञ्च” इति पामादिपाठादिकारस्याकारः । मत्वर्थोऽयोनः । अतएव “लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नः” इति वक्ष्यति । अपरं सौमित्रि शत्रुघ्नं शत्रुघ्ननामानमकरोन् । शत्रुघ्नहन्तीति शत्रुघ्नः ॥ २२ ॥ ननु क्षत्रियस्य नामकरणेऽनधिकारान् पुरोहितकर्तृत्वस्मरणात्कथं दशरथस्य नामकर्मकर्तृत्वमित्याशङ्क्य पुरोहितद्वारा कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह—वसिष्ठ इति । तदा द्वादशेऽह्नि । अतएवाकारयदिति वक्ष्यति ॥ २३ ॥ नामादिनान्दीकरणमिति नियमान् नामकर्मणि नान्दीकरणमाह—ब्राह्मणानिति । पौरेत्यादि ब्राह्मणविशेषणं । राज्ञेति शेषः । ब्राह्मणानामिति संबन्धसामान्येषष्ठी । अमितं असङ्ख्येयं । बहु बहुप्रकारम् ॥ २४ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमितरसंस्कारकरणं दर्शयति—तेषामिति । अर्थः । आदिशब्देनान्नप्राशन-

चौलोपनयनादीनि गृह्णन्ते ॥ २५ ॥ उक्तं रामस्य महास्वत्वमुपपादयति—तेषामिति । तेषां सुतानां मध्ये वयसाज्येष्ठः केतुरिव ध्वज इव निजकुलप्रकाशकः पितुर्भूयो रतिकरः संतोषकरः भूतानां स्वयंभूरिव संमतः नित्यप्रेमास्पदं बभूव ॥ २६ ॥ उपनीतानां तां पांवेदाध्ययनादिकमाह—सर्व इति । वेदविदः अश्रीतवेदाः । विद्वलाभ इत्यस्मात्किप् । शूरा इत्यनेनाश्रीतधनुर्वेदत्वमुच्यते । लोकहिते रता इत्यनेन धनुर्वेदाभ्यासकार्यपरत्वं । वेदार्थज्ञानसिद्धिमाह—ज्ञानेति । ज्ञानकार्यगुणमपत्तिमाह—समुदिता गुणैरिति । गुणैर्दयादिभिः । आसन्निति शेषः ॥ २७ ॥ अथ प्रत्येकमसाधारणान्गुणान्वक्तुमादौ रामगुणानाह—तेषामिति । अपिशब्देनान्येषां रघुवंश्यानामपि मध्यम्यर्थः । महातेजाः महाप्रतापः । सत्यपराक्रमः अमोघवीर्यः । निर्मल इति शशाङ्क इव सर्वलोकस्य इष्टः सर्वदा दर्शनीयः अभवदिति शेषः ॥ २८ ॥ अत्र राम इत्यनुपज्यते । गजस्कन्धे स्थित्वा तत्प्रेरणसंमतः राम इव गजस्कन्धारोहणादौ न कोपि समर्थ इति गजसादिभिः श्लाघित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यम् ॥ २९ ॥ अथ लक्ष्मणगुणविशेषानाह—बाल्यादित्यादिभिश्चतुर्भिः । लक्ष्मीवर्धयतीति लक्ष्मिवर्धनः । दयापोऽसंज्ञाछन्दोऽर्बुहुलं” इति ह्रस्वः । कैङ्कर्यसंपद्वर्धको लक्ष्मणो रामस्य बाल्यात्प्रभृति बाल्यमारभ्य । प्रभृतियोगेपि पञ्चमी प्रयुज्यते । सुस्निग्धः

ति० नामानि कुहते नामकरणकारयदित्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये लट् । अन्तर्भावित्यर्थः नाच । यनुकनकेन राज्ञो नामकरणादावनधिकार इत्युक्तं अकरोदित्यत्र पुरोहितद्वारेति शेषः पूर्णकृतं तत्र मानं चिन्त्यम् । शि० वसिष्ठ नामानितथा इति कुहते योग्यानीमानि इत्यवदन् ॥ २३ ॥ ति० भोजयामास राजाज्ञयेति शेषः ॥ २४ ॥ ति० अकारयत् वसिष्ठो राज्ञेति शेषः ॥ २५ ॥ ति० गुणकथनेनौनस्त्यं दाढ्याय ॥ २८ ॥

[पा०] १ घ—छ. झ. ज ट. कुरुते तदा. २ क. ख. घ.—छ. ज. ट. अददत् ज. सददौ. ग. अदाच्च ब्राह्मणानां तु. ३ ड. झ. ममलं ४ क झ. कार्याण्यकारयत्. ५ ख. ब्रह्मविद ६ ट. पौरहिते ७ ग.—छ. झ. ज. ज्ञानोपसंपन्नाः. ८ ट. सुधाशुरिव. ९ ख ग घ पितृशुश्रूषणे.

वा. रा. १५

मवेप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बंहिःप्राण इवापरः ॥ ३१ ॥
 न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ ३२ ॥
 यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ॥ तदैतं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ ३३ ॥
 भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ॥ प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥ ३४ ॥
 मं चतुर्भिर्भहाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ३५ ॥
 ते यदा ज्ञानसंपन्नास्मर्वे समुदिता गुणैः ॥ ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ ३६ ॥
 तेषामेवंप्रभावानां सर्वेषां दीप्तेजसाम् ॥ पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ३७ ॥
 ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ॥ पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ ३८ ॥
 अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ॥ चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सन्वानध्वः ॥ ३९ ॥

सुतरास्त्रिगुणः । अङ्कुरात्प्रभृतिपरिमलेनैवोत्पन्नस्तुलसी-
 काण्डइवजन्मनः प्रभृतिनिरवधिकभक्तिसंपन्नः । यद्वा
 सुस्त्रिगुणः रामपर्यङ्कणस्वपर्यङ्कायो जनेवात्येपिननिद्रा-
 तीत्यर्थः । अनेनस्वरूपप्रयुक्तत्वंदास्यस्योक्तं । अथगुण-
 कृतत्वमाह । लोकरामस्य लोकानरमयतीतिलोकरामः ।
 प्यन्तात्कर्मण्यणुं 'गुणैर्दास्यमुपागत' इत्यन्यत्रोक्तं ।
 तस्य भ्रातु व्येष्टस्येत्यनेनजन्मकृतदास्यमुक्तं । नित्यश-
 नित्यं । सुस्त्रिगुणइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ शरीरतइत्युपलक्षणं
 त्रिविधकरणैरपि । रामस्यसर्वप्रियकरः । यद्वा स्वश-
 रीरादपिगमस्यप्रियकरः । स्वशरीरमुपेक्ष्यापिप्रियकर-
 इत्यर्थः । यद्वा शरीरतोवहि स्थितः अपरःप्राणइवस्थि-
 तः । यद्वा शरीरतः रामशरीरस्य । सर्वविभक्तिरुक्त-
 सिरित्युक्तेः । लक्ष्मणस्यदक्षिणवाहुत्वादामसर्वावयवा-
 नांसर्वप्रियकरइत्यर्थः । "रामस्यदक्षिणोवाहुर्नित्यंप्रा-
 णोवहिश्वर" इतिवक्ष्यमाणत्वान् । अस्मिन्पक्षे अपि-
 शब्देनरामस्यस्वविषयप्रियकरत्वंमुच्यते । लक्ष्मि-
 मपन्नइत्यनेनलक्ष्मणशब्दार्थोक्तः ॥ ३१ ॥ रामस्यल-
 क्ष्मणेऽनुरागदर्शयति — नपेति । तेनविना । "पृथग्वि-
 नानानाभिर्मृतीयान्यतरस्यां" इतिवृत्तीया । निद्रान-
 लभते प्राणंविनाकथंनिद्रांलभतेत्यर्थः । किंचकौसल्यया-
 नीतंसृष्टान्नंतंचिनानाश्नाति । दक्षिणवाहुर्विनाकथमश्ना-
 तीतिभावः । पुरुषोत्तमः प्रेमशालिविषयेसर्वात्मना-
 विश्लेषामहइत्यर्थः । 'श्रणेपितयद्विग्रहोतिदुःसहः'

इतिव्युक्तम् ॥ ३२ ॥ राघवोरामः यदाहयमारूढः सन्
 मृगयां आवेष्टमुद्दिश्ययाति । तदा तदानीमेव । एतं
 रामं । सधनुः सनपालयन् । अस्थानेभयशङ्कितयाप्र-
 प्तः वेगवद्वयसमीपण्व । अभ्येति । हिः प्रसिद्धौ
 ॥ ३३ ॥ अथभरतशत्रुघ्नयोः परस्परानुरागदर्शयति—
 भरतस्यापीति । हि यस्मान् सशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजः ।
 तस्मात्तत्तुल्यप्रकृतिकत्वान् भरतस्यापि प्राणैः प्राणे-
 भ्योऽपि । प्रियतरासीन् । तस्य शत्रुघ्नस्यच । भरतः
 तथाप्रियआसीन् ॥ ३४ ॥ दशरथस्यस्वाराधकस्यमनो-
 रथपरिपूरणमेतदवतारस्यप्रथमप्रयोजनं । तन्निर्वृत्ति-
 माह—सइतिमदेवैश्वर्यतुर्भिर्दिक्पालैः ॥ ३५ ॥ पूर्वलाभ-
 कृतप्रीतिरुक्ता अथतेपाज्ञानादिंसंपत्तिकृतप्रीतिविशेष-
 माह—तइति । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । यदा यस्मिन्व-
 यसि । ज्ञानं शास्त्रज्ञानं । ह्रीमन्तः प्रमादात्प्राप्राकृ-
 त्यचिन्तामुलजावन्तः । कीर्तिमन्तः ज्ञानकृतप्रथा-
 वन्तः । सर्वज्ञाः सकललौकिकप्रज्ञावन्तः । दीर्घदर्शि-
 नः नित्यभाविज्ञानवन्तः । आसन्नितिशेषः । तदाने-
 पांपिताहृष्टोवभूव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पितृप्रीतिदृष्टापु-
 नरपिविद्यारतास्तेआसन्नित्याह—तेचापीति । तेचापि
 पित्रुपलालिता अपि । वैदिकानां वेदसंबन्धिनांस्मृती-
 तिहासपुराणन्यायादीनामध्ययनेरताः निरता ॥ ३८ ॥
 अथैषांसमावर्तनोचितकालप्राप्तिदर्शयति—अथेति ।
 दारविषयिणीक्रियादारक्रिया । विवाहइत्यर्थः । चिन्त-

शि० बहिः प्राणइवापरइत्यभूतोपमालकरणेनलक्ष्मणसदृशोरामस्यप्रियोलक्ष्मणवैल्यनन्वयालकारोऽव्यक्तः । तेनरामप्रमादा-
 काङ्क्षिर्भल्लक्ष्मणोऽवश्यमाश्रयणीयइतिवस्तुव्यक्तं ॥ ३९ ॥ ति० देवैः चतुर्भिर्दिक्पालैः । यद्वा वसुस्रिदित्येवैव ॥ ३० ॥
 ति० दारक्रिया विवाहः "कुमारस्यविशालाक्षपाण्डुतामुखमाददे । कपोलतलसंलानपाणि पद्मासनस्थितः" इत्यादियोगवासिष्ठो-
 [पा०] १ ख नित्यप्राणावहिश्वरा . २ ख. घ च ज अथैन ३ ख. णावरजोपि ४ ३४ तमश्लोकानन्तरं सचतुर्भि-
 रिति श्लोकार्थपूर्व ख. पाठे एक श्लोकोऽधिकोद्दिश्यते. सच—शत्रुघ्नोत्पन्न श्रीमान्पुरस्ताद्वरतोऽभवत् . नित्यसर्वेऽनुरक्ताश्चपितरतो-
 पयन्ति. ५ घ. ज. श्रीमन्त

तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ॥ अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥४०॥
 स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गौधिनन्दनम् ॥४१॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राज्ञो वेश्म प्रदुदुबुः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ४२ ॥
 ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाकवे तदा ॥ ४३ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ प्रत्युज्जगाम तं हृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ४४ ॥
 तं दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्या तापसं संशितव्रतम् ॥ ग्रहृष्टवदनो राजा ततोर्ध्वमुपहारयन् ॥ ४५ ॥
 स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नगाधिपम् ॥ ४६ ॥
 पुंसे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छन्सुधार्मिकः ॥ ४७ ॥
 अपि ते सन्नताः सर्वे सांमन्ता रिपवो जिताः ॥ दैवं च मानुषं चापि कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ ४८ ॥
 वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः ॥ ऋषींश्चान्यान्यथान्यायं महाभागानुवाच ह ॥ ४९ ॥
 ते सर्वे हृष्टर्मनस्तस्य राज्ञो निवेशनम् ॥ विविशुः पूजितास्तत्र निपेदुश्च यथाहृतः ॥ ५० ॥
 अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ उवाच परमोदागो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ५१ ॥

यामासुत्तुल्यशीलवयोवृत्ताभिजनलक्षणकन्यान्वेषण-
 कृतवान् । अयमर्थो धर्मात्मेयनेनावगम्यते ॥ ३९ ॥
 इयताप्रबन्धेन भगवदवतारो दर्शितः । अथ भगवदवतार-
 प्रयोगं जनानिसाधुपरित्राणदुष्कृद्दिनाशनधर्मस्थापना-
 निदर्शयत्याशास्त्रसमाप्तेः । तत्र साधुपरित्राणप्रधानं ।
 कर्पकस्यस्यवृद्धिरिव दुष्कृद्दिनाशत्वानुपपन्निकः ।
 सस्यप्रतिबन्धकतृणोन्मूलनवन् । अतो दुष्कृद्दिनाशनान्-
 त्तरायकं साधुपरित्राणं वक्तुमुपक्रमते विश्वामित्रवृत्तान्ते-
 न । अर्थाद्धर्मसंस्थापनमपिसिध्यतीति बोध्यम् । चिन्त-
 यमानस्य चिन्तयमाने । स्वयंतत्कार्यसमर्थोपिरामवै-
 भवप्रकटनाय तदागमनमिति सूचयति—महातेजा इति
 ॥४०॥ कौशिकं कुशिकगोत्रजं ॥ ४१ ॥ तेन वाक्येन-
 चोदितास्तच्छ्रुत्वा वेश्मप्रतिप्रदुदुबुः ॥४२॥ ऐक्ष्वाकवे

इक्ष्वाकुवंश्याय । क्रियाग्रहणकर्तव्यमिति सप्रदानत्वं ।
 अभ्यागतविलवासहिष्णवइति भावः ॥ ४३ ॥ सपुरो-
 धाः पुरोहितमहितः । ब्रह्माणं चतुर्मुखं ॥ ४४ ॥
 ज्वलितं । अकर्मकत्वान् “गन्धार्थकर्मक-” इतिकर्तरि
 क्तः । संशितव्रत तीक्ष्णनियमं । अव्ययं पूजार्थोदकं ।
 उपहारयन् वसिष्ठेनेति शेषः । अडभावार्थः ॥ ४५ ॥
 शास्त्रदृष्टेन कर्मणा समर्पितमिति शेषः । कुशलं अपूर्वा-
 र्थप्राप्तिः । अव्ययं तस्याक्षयं ॥ ४६ ॥ कुशलं अनुप-
 द्रवम् ॥ ४७ ॥ दैवं यज्ञादिकं । मानुषं अतिथिस-
 त्कारादिकम् ॥ ४८ ॥ समागम्य समीपगत्वा । ऋ-
 षीन् वामदेवादीन् । यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥
 निवेशनं सभां । पूजिता विश्वामित्रेणेति शेषः । यथा-
 हृतः यथान्यायं । प्रथमार्थेतिसिः ॥ ५० ॥ हृष्टः पुल-

क्षरं त्यासमारामारन्वदर्शनेन जानानामुखपाण्डुतादीनाकामकृतवत्संभावनया विवाहक्रियाचिन्तनमिति बोध्यम् ॥ ३९ ॥ नि० विल-
 वेशपत्रामान् द्वाराध्यक्षा राजवेश्मन्वरयाप्रविशुः ॥ ४२ ॥ इक्ष्वाकवे तद्वशजलवात्ताच्छ्रव्य ॥ ४३ ॥ नि० ब्रह्माणं वृहस्पतिं ।
 “वृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा” इति श्रुते ॥ ४४ ॥ ति० कुशलपदमनामयोपलक्षणः । “क्षत्रवन्नुमनामय” इति स्मृते । अव्ययं वृद्धिः
 ॥ ४६ ॥ ती० मानुषं चैव सामदानभेदादिकं जवन्धनादिकं च ॥ ४८ ॥ ति० राज्ञं प्रेरितार्थे दान्त्वेन प्रथमनो गङ्गेऽनामयादि-
 पृष्ठान्ततो वसिष्ठेन समागम्यालङ्घनादि कृत्वा । कुशलमित्यस्य प्रच्छेति शेषः । अनेन राजपुरोहितवत्कृतं पूर्वैस्पर्धयेपदपमानो वसि-
 ष्ठस्य विश्वामित्रकृतस्मूचितः । “वसिष्ठश्च समागम्य प्रहसन्मुनिपुङ्गवः । यथाहर्पूजयित्वैवैव प्रच्छेत्कुशलं तदा” इति कचिन्पाठः ।
 तत्र पूर्वमास्पर्धमानोऽपि मद्राजसंनिधा वागत इति हास्यम् ॥ ४९ ॥ वि० पूजिता इत्यस्य राज्ञेति शेषः ॥ ५० ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. ट. अभ्यागच्छन्महा. २ घ. महामना. ज. महाश्रुति. ३ ख ग. ड-ज गाधिन मुनम् ४ ख
 ग. छ. ज. घ. त्रामाद्राजवेश्म. ५ च ज राजवेश्म ६ ट तथा. ७ ड झ ज. ट नृपायैक्ष्वाकवे ८ ख घ ड च
 ज. झ ज. ट सहृष्टो ९ ख. ग ड. झ. ज सहृष्टा छ. सहृष्टात्वरितं. १० ज. पुरेजनपदे लोके ११ झ. सामन्तरिपवो
 १२ ड. च. झ चैव १३ घ. मुनिपुङ्गवम्. १४ ड.—ट. ऋषींश्चतान्यथा. १५ ड. झ. भागउवाच. १६ घ. मनस्ततो,
 १७ ड. च. झ पूजितास्तेन. १८ घ. हृष्ट.समभि.

यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ॥ यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥ ५२ ॥
 प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये ॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ ५३ ॥
 कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ पात्रभूतोसि मे ब्रह्मन्दिष्टया प्राप्तोसि धार्मिकः ॥ ५४ ॥
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ५५ ॥ [यस्माद्विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम] ॥
 पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि बहुधा रम्या ॥ ५६ ॥
 तदद्भुतमिदं ब्रह्मन्पवित्रं परमं मम ॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनान्प्रभो ॥ ५७ ॥
 ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वेदर्थपरिवृद्धये ॥ ५८ ॥
 कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिकं ॥ कर्ता चाहमशेषेण देवतं हि भवान्मम ॥ ५९ ॥
 मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ॥ तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो मेम ॥ ६० ॥

इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ॥

प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

कितः । “हृपेलोमसु” इतीडभावः । परमोदारः परम-
 दाता । अभिपूजयन् स्तुवन् ॥ ५१ ॥ यथेत्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयम् । अमृतस्य सुधायाः । अनूदके अनु-
 दके । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । अप्रजस्य
 अपुत्रस्य । प्रनष्टस्य निध्यादेः । सहः पुत्रविवाहाद्यु-
 त्सवः । “महउद्धवउत्सव” इत्यमरः । तस्योदयः ।
 स्वागतं अचिन्तितोपनतं । ते आगमनं तथा मन्ये ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥ कामं अभीष्टं । किमु केन प्रकारेण । करोमि
 करवाणि । पात्रभूतः दानयोग्यः । दिष्टया शुभाष्ट-
 वशेन । दृष्टयेत्यानन्दद्योतकमव्ययमित्यप्याहुः ॥ ५४ ॥
 अद्येत्यर्थमेकम् ॥ ५५ ॥ राजर्षिशब्देनोपलक्षितः राज-
 र्षिशब्दवाच्य इत्यर्थः । अनु पश्चान् । तपसा द्योतितप्रभः
 सन् ब्रह्मर्षित्वं प्राप्नोति । अतः बहुधा राजर्षित्वेन ब्रह्म-
 र्षित्वेन चैव । पूज्योसि ॥ ५६ ॥ हे ब्रह्मन् तदिदमागमनं
 मम परमं पवित्रं परममद्भुतं च । हे प्रभो तव संदर्शनादहं
 शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः । त्वदर्शनादिदं मत्क्षेत्रंती-

र्थभूतं जातमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तुभ्यमितिवृत्तीयार्थे चतु-
 र्थी । आगमनं प्रति त्वया यत्कार्यं यत्फलं प्रार्थितं तद्ब्रूहि ।
 अहं त्वयानुगृहीतः सन् त्वदर्थपरिवृद्धये इच्छामि । त्वद-
 र्थपरिवृद्धिकर्तुमिच्छामीत्यर्थः । “रुच्यर्थानां प्रीयमा-
 णः” इति चतुर्थी ॥ ५८ ॥ कार्यस्य विमर्शं कार्यविष-
 यं संशयम् ॥ ५९ ॥ अयं त्वदागमनरूपः ॥ ६० ॥
 हृदयसुखं अर्थसौष्ठवाद् हृदयसुखकरं । श्रुतिसुखं शब्द-
 मर्दावाच्छ्रुतिसुखं । आत्मवता बुद्धिमता । विनीतं
 विनयवद्यथाभवतितथा । उक्तं वाक्यं निशम्य । प्र-
 थितगुणयशाः पृथुतरगुणविषयकीर्तिः । न केवलं की-
 र्तिमात्रं गुणैर्विशिष्टः । परमऋषिरित्यत्र “ऋत्यकः”
 इति प्रकृतिभावः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ ६१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिम-
 ञ्जरीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः १८

ति० । हे प्रभो तव संदर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापभावविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यवेद्दं गतः प्राप्तवान् । तेन सफलजन्म-
 तानिष्पापता च भविता । “इदं शरीरकौन्तेयक्षेत्रमित्यभिधीयते” इति भगवद्गीतोक्तेः । शि० शुभक्षेत्रगतः शुभानियानिक्षेत्राणि
 तानि सर्वाणि गतः प्राप्तः । सर्वशुभक्षेत्रयात्राफलं प्राप्तोऽस्मित्यर्थः । चोहेतौ ॥ ५७ ॥ ति० हर्षातिशयात् द्विजैः पुनरुक्तिर्न दोषाय
 ॥ ६० ॥ इत्यष्टादशसर्गः ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. ड. च. झ. जन्माप्रजस्यै. ज. ट. पुत्रजन्मप्रजस्यते. २ ग. ड. ज. झ. महोदयः. ३ घ. ज. मेविप्रदि-
 क्ष्या. ४ ड. च. छ. झ. मानद. ५ इदमर्थं ड. च. छ. झ. न. ट. दृश्यते. ६ न. मम. ७ ग. घ. च. ज. न. ट. मिद-
 विप्रपवित्रं. ड. झ. मभूद्विप्रपवित्रं. ८ ज. शुभक्षेत्रगतः. ९ ख. घ. ड. झ. त्वदर्थपरि. १० ड. च. छ. झ. न. ट. सुवतः.
 ११ ड. च. छ. झ. न. ट. द्विज.

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

मिश्रामित्रेण दशरथं प्रनिराममहिमप्रख्यापनपूर्वकं सुबाहुमारीचादिहनेन नस्वीययज्ञरक्षणार्थं स्वाश्रमप्रणितश्रेयणार्थना ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सदृशं राजशार्दूलं तंवैतद्भुवि नान्यथा ॥ महाकुलप्रभूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥
 यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥
 अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ॥ तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥
 व्रते मे बहुशस्त्रीणं समाप्त्यां राक्षसाविमौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥
 समांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ ५ ॥
 अवधूते तथाभूते तस्मिन्निधमनिश्चये ॥ कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ ६ ॥
 न च मे क्रोधमुत्सष्टं बुद्धिर्भवति पार्थिव ॥ तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते ॥ ७ ॥
 स्वपुत्रं राजशार्दूलं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हमि ॥ ८ ॥
 शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ राक्षसा^{११} ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ ९ ॥
 श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ १० ॥
 न च तौ राममामाद्य शक्तौ स्थातुं कथंचन ॥ न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ ११ ॥

अथ विश्वामित्राभ्यर्थनमेकोनविंशे—तच्छ्रुत्वेत्यादि । अद्भुतस्य विस्तरो यस्मिन् तद्भुतविस्तरः । हृष्टरोमा पुलकितरोमा ॥ १ ॥ नान्यथा न मिथ्योच्यत इत्यर्थः । वसिष्ठेन व्यपदेशः कीर्ति उपदेशो वा । तृतीये त्रियोगविभागात्समासः । सोऽस्यास्तीति तथा ॥ २ ॥ मे हृद्गतं यत्कार्यं वाक्यं वक्तव्यं तस्य निश्चयं करणाध्यवसायं । कुरुष्व । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञा ॥ ३ ॥ हृद्गतं कार्यमाह—अहमित्यादिना । सिद्ध्यर्थं फलार्थः । नियमं यज्ञदीक्षां । आतिष्ठे आस्थितोऽस्मि । तस्य नियमस्य । विघ्नकरौ कामरूपिणौ द्वौ राक्षसौ । स्तइति शेषः ॥ ४ ॥ व्रते दीक्षारूपे । चीर्णे अनुष्ठिते । विघ्नकरणप्रकरमाह—मारीचइति । समांसरुधिरौघेण मांसयुक्तं चक्रप्रवाहेण । तां वेदिं यज्ञवेदिं । अभ्यवर्षतां अभ्यपिञ्चताम् ॥ ५ ॥ तथाभूते बहुशस्त्रीणं । नियमनिश्चये व्रतसं-

कल्पे । अवधूते विघ्निते । अपाक्रमे आगतोऽस्मि ॥ ६ ॥ तर्हि कुतो न तौ शत्रौ तत्राह—न चेति । न त्रहेतुमाह—तथेति । सा चर्या यज्ञाचारः । तथाभूता हि शापाननर्हकाला हि । अतः तत्र मारीचसुबाहोः । शापो न मुच्यते ॥ ७ ॥ तत्र मया किं कर्तव्यं तत्राह—स्वपुत्रमिति । काकपक्षः बालस्य शिखा । काकपक्षधरमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ बालोऽयं कथंतौ नाशयिष्यति तत्राह—शक्तइति । मया कर्त्रा । तेजसाकरणेन । विकर्तारः । विघ्नकर्तारः । तेषां । न केवलं तयोरिति भावः ॥ ९ ॥ बहुरूपं बहुविधं । कीदृक् श्रेयस्तत्राह—त्रयाणामिति । लोकानां मध्ये ख्यातिं । विश्वामित्राध्वरत्राता अहल्याशापमोक्षदः हरधनुर्भञ्जक इत्येवं रूपाकीर्तिम् ॥ १० ॥ कथं बालस्तन्निरसने प्रभविष्यति तत्राह—न चेति । अहमेव तदर्थयास्यामीत्यत्राह

ति० नान्यत् नान्यस्य ॥ २ ॥ शि० समाप्त्याद्वा यागसमाप्तिकाले वा । तौ तस्करप्रायौ । “तश्चो रामृत—” इत्यभिधानम् ॥ ५ ॥ शि० चर्या तपश्चरणं । तथाभूता शापदानाह ॥ ७ ॥ ति० श्रेयश्चेति । बहुरूप अन्नदानादिविवाहादिरूपः । किंच मुखपाण्डुत्वादिनिवर्तकं बहुरूपं विपुलतरपरमार्थरूपं च । श्रेय आत्मस्वरूपा प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः । रामस्य शुद्धमुखस्य भावलेपिलोकानात्प्रबोधनमेव रामबोधनस्य फलं ॥ १० ॥

[पा०] १ झ. तवैवमुवि. २ क. घ.—छ. झ. व. नान्यत. ३ क. ग.—घ. महावश. ४ क. नरशार्दूल. ५ ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. व्रतेतु. ६ च. राक्षसावुभौ. ७ क. ग.—ट. तौमास. ८ ड. विद्यते. ९ क. त्वंपुत्रं. १० ड. च. छ. झ. अ. वीर. ११ क. येषकर्तार. ज. विघ्नकर्तार.

वीर्योन्मिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥

न च पुत्रकृतस्नेहं कर्तुमर्हमि पार्थिव ॥ १२ ॥

[दशरात्रस्तु यज्ञश्च तस्मिन्नामेण राक्षसौ ॥ हन्तव्यौ विघ्नकर्तारौ मम यज्ञस्य वैरिणौ ॥]

अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ १३ ॥

अहं वेद्मि महान्मानं गमं सत्यपराक्रमम् ॥ वंमिष्ठोपि महातेजा ये चेमे तपमि स्थिताः ॥ १४ ॥

—नचताविति ॥ ११ ॥ तथापि महावीर्योन्मिक्तौ कथं जेतुं शक्याविज्ञाशङ्कयापवशेनासन्नकालौ न रामस्य पर्याप्तौ विद्याह—वीर्येति । उत्तिक्तौ गर्वितौ । काल यमस्यैवपाश तद्वशंगतौ । पुत्रकृतं पुत्रत्वकृतं ॥ १२ ॥ हताविति भूतप्रत्ययेन वधस्य मुकरत्वमुचितम् ॥ १३ ॥ रामस्य परब्रह्मत्वं सूचयन्नाह—अहमिति । अहं बहुगुरुपासनेन लब्धवान् । यद्वा योगबलमाश्लात्कृतपराव्रतत्वयाधाम्य । भवास्तु केवलकर्मठ । अहं जटावलकलधारी । त्वनु क्रोधभराकान्त । अहं सात्विकप्रकृति । त्वनुराजस । अहं “गर्भभूतात्मनो धना” इत्युक्तरीत्या रामस्य गर्भभूत । त्वनु रामे गर्भत्वाभिमानि । योगक्रमज्ञानवानहं त्वनु भोगक्रमज्ञ । अहं मोक्षकामेष्टिकृतं त्वनु पुत्रकामेष्टिकृतं । अहं धर्ममोक्षपरं त्वनु अथकामपर । एतत्सर्वप्रसिद्धपरामाशनाऽहमित्यनेन सर्वनामशब्देनोच्यते । ननु “सोऽद्भवेदयदिवानकिलेति वेदमद्भवेन धर्मविदमात्मनिरङ्गनाथम्” “विधिं शिवमनकार्यैर्ध्यातुमन्यन्तदृशं” इत्युक्तरीत्या अपरिच्छिन्नवस्तु कथं त्वया ज्ञानमित्यत्राह । महात्मान । अपरिच्छिन्नमहिमतया वेद्मितीत्यर्थः । तथाच श्रुति “वेदाहमेतत्पुरुषमहान्तं” इति । श्रुताप्यन्तमिति सौलभ्यमुच्यते । पुरुषमिति पराक्रमः । तदुभयमयाह—रामं सत्यपराक्रममिति । परत्वं सौलभ्येहि राजः शत्रुत्रयामरवदसाधारणे । यद्वा “तेजसा हि न वयं समीक्ष्यते” इति वाल्म्येऽपि निरवधिकवैभवं । यद्वा महात्मानं “सत्यस्य सत्य” इति वदात्मानो जीवस्याप्यात्मान । य आत्मनिति प्रन” इत्यादि श्रुते । यद्वा आत्मा देह । “आत्मा जीवे धृतो देहे” इत्यमरः । अप्राकृतदिव्यमङ्ग-

लविग्रहमित्यर्थः । “नतस्य प्राकृतामूर्ति” इति स्मृते । यद्वा महात्मानं महास्वभावं । “अभयसर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्वतमम” इति वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा राममहात्मानं अवतारकृतमहास्वभावयुक्तम् । “मउश्रेयान्भवति जायमान” इति श्रुते । सत्यपराक्रमं सदैकरूपपराक्रमं । “नार्विजत्यनिवर्तनं” इति वक्ष्यते । यद्वा सत्यपराक्रमं परमार्थपराक्रमं । यद्वा सत्यात्परानाक्रममतीततथा । गच्छानुजानामीति बहुवारं प्रकृतिसंबन्धकृतप्रातिकूल्यनिवर्तनेयवत्कृत्वा तथा “यननुकूलत्वेतान् हन्तीत्यर्थः । यद्वा अयन्नकालेऽपि शत्रुभयङ्कर । “सुखमुप परंतप” इति वक्ष्यति । संस्थानविशेषौ ज्वल्यदर्शनेन शत्रुहृदयविदारक इति भावः । नाहकार्यवशेन वदामीत्याह—वसिष्ठोपीति । आप्रतमोहिभवत् कुलाचार्यो वसिष्ठ । अपिशब्देऽविरोधे । अस्मद्विरोध्यपीत्यर्थः । यद्वा समुच्चये । महातेजाः सरस्वतीवल्लभपुत्र योगसिद्धज्ञान । यद्वा यद्वा कथेनाहं ब्रह्मापि रभवं सोपीत्यर्थः । यद्वा “सत्यवद धर्मचर” इति तव उपदिश्य स्वयमनुप्राता । ननु “यद्वा ह्यणश्चात्राह्यणश्च प्रभ्रमेयातां ब्राह्मणायाधिष्ठान” इति तव समचविवादे अस्य त्वयि पक्षपान स्यादित्यत्राह—ये चेति । राजद्वारसंबन्धरहिततया पक्षपातशून्या । “तस्य धीरा परिजानन्तियोनि” इति अवताररहस्यवेदिन । ये चेमे “पुलस्त्योगस्त्यः” इति प्रसिद्धाचार्यपदनिर्वाहका । यद्वा गर्भस्य कृपिर्वा मदेव प्रतिपेदे “सप्रकल्पस्थितो मुनिरित्यादिनोत्तरोत्तरं ब्रह्मविदग्रेसरा वामदेवमार्कण्डेयादयस्तस्मिन्नेतवप्रियकरा । केवलपरमैकान्तिनो विजानन्तीत्याह तपसि स्थिता । कायिकव्या-

शि० रामस्वर्णाग्नौ रामरणभूमौ ॥ १२ ॥ शि० हिंसादोषार्थः । महात्मानं महानामवर्जज्ञानाब्रह्मादीना आत्मान नियन्तार । नच “यस्यामनस्य मनस्य मनस्य न वेदम” इत्यादि श्रुत्या परमात्मानमविज्ञान इति वदतामज्ञानवत्ताप्रतिपादनान् परमप्रमाणभूतेन ज्ञानिना विश्रामित्रेण राममहं वेदातीतिकथमुक्तमिति वाच्य । तच्छ्रुतीनां परमात्मैश्वर्यादिसाकल्यज्ञानविषयत्वेन निषेधतात्पर्यकत्वात् । अतएव “यनोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । वेदाहमेतत्पुरुषमहान्त” इत्यादि श्रुतयः सानुकूला इति दिक् ॥ १४ ॥

[पा] १ क न्मिक्तौ २ ट पर्याप्तौ नरणाग्नौ ३ क घ—ज, ज अयश्चोकोद्भूयते ४ च ज, यज्ञस्य, ५ ट, वसिष्ठो हि महातेजा ये चेह

यदि ते धर्मलाभं च यज्ञश्च परमं भुवि ॥ स्थितमिच्छामि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ १५ ॥
 यैदि ह्यनुजां कौकुन्थ ददते तव मन्त्रिणः ॥ वमिष्ठग्रमुखाः सर्वे राघवं मे विसर्जय ॥ १६ ॥
 अभिप्रेतममंसक्तमात्मजं दातुमर्हमि ॥ दशगत्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ १७ ॥
 नात्येति कालो यज्ञस्य यथाऽयं मम राघव ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ १८ ॥
 इत्येवमुक्त्वा धर्मान्मा धर्मार्थमहितं वचः ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो महांमुनिः ॥ १९ ॥
 स तन्निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ शोकमभ्यगमत्तीव्रं व्यपीदत भयान्वितः ॥ २० ॥
 ईति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान् ॥

नरपतिर्भवन्महांस्तदा व्यथितमनाः प्रचचाल चामनान् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

दशरथेनविश्वामित्रं प्रति हेतुपत्त्यामपूर्वकरामेणराक्षसवधस्यदुष्करत्वोपपादनेनरामस्याप्रेषणोक्तिः ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजगार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ॥ मुहूर्तमिव निस्मंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीन् ॥ १ ॥
 ऊनपोडर्शवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ॥ न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि मह राक्षसैः ॥ २ ॥

पारादीन्विनामदातर्पास्थिता । तानेकैकशोर्हमिष्टप्रा- महान् कुलेनमहान् । विचचाल मुमूर्च्छेत्यर्थः । मह-
 तैरनुमतंचेद्राममेदेहीनिभावः । तपसिस्थिताः कायक्ले- दिनिपाठे महदत्यर्थं व्यथितमना अतीवविदारणमि-
 शसहा । यद्वा ज्ञानयोगनिष्ठाः । तपःशालोचने । तिसंवन्धः । वृत्तमुपजातिभेदः ॥ २१ ॥ इति श्रीगो-
 “तस्मात्त्रयासमेपांतपसामानिरिक्तमाहुः” इत्युक्तन्या- विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 सनिष्ठावा ॥ १४ ॥ धर्मलाभ धर्मवृद्धिः । स्थितः स्थिरः ख्याने वालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १५ ॥
 ॥ १५ ॥ विमर्जय प्रेषय ॥ १६ ॥ अभिप्रेतं अभीष्टं । कौशिकवचनश्रवणादशरथविपादोविश-तच्छ्रुत्वं-
 आत्मजं । यज्ञस्य यज्ञाय । दशरात्रेदेहि । असमक्त- त्यादि । निस्मंज्ञ इव चेतनारहित इव । मुञ्चित इत्यर्थः
 अविलंघितमतिक्रियाविशेषणम् ॥ १७ ॥ ममायं य- ॥ १ ॥ “यज्ञविघ्नकरं हन्या” इत्युक्तरीत्या निजयज्ञ-
 ज्ञस्यकालोयथानात्येति तथाकुरुष्वेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ विघ्ननिवर्तकोऽयमभिव्यतीतिमत्त्वा आगत्यप्रार्थयमाने-
 धर्मार्थसहितं धर्मार्थपरं ॥ १९ ॥ शोकं दुःखं । व्य- विश्वामित्रेवन्मलोदशरथ प्रेमान्धतया क्लृपितहृदय
 पीदत दुःखितोभून् । विषण्णमुखोभूदित्यर्थः ॥ २० ॥ अहवेक्षीतितदुक्तमपि मनस्यकुर्वनगमस्यवात्यमेवपुर-
 हृदयं मनोधिष्ठानं । अतीव अत्यर्थः । व्यथितमनाः

ति० तदितिलमित्यर्थः । शि० इदानीमगमदाने किंचिच्छादिनाराज्ञोवेमनस्यमालस्याह यदीति ॥ १० ॥ ति० मनः तदा
 ॥ १६ ॥ ति० तवचासमक्तः अतीतवायलान्मानाभिनृगत्किरहितः । ईश्वरत्वाच्च यनामक्तमिति व्यङ्ग्यः ॥ १० ॥ ति० ततो
 न्यायेतिच्छान्दसः । व्यपीदतेत्यर्थः । भयान्वितः रक्षोनिमित्तपुत्रविशेषभयान्वितः ॥ २० ॥ शि० नहृदयमनोविदारण
 हृदयमहितमनमश्चालकं । महान् सर्वयुज्यः । महत्तमा अनिर्वैयविशिष्टः ॥ २१ ॥ इत्येकोनविंशसर्गः ॥ १९ ॥

कतकं० किंचिदुनानिपोडगवर्षाण्यस्य । इदचयुद्धयोग्यत्वप्रतिपादनं । पोडगवर्षः क्षत्रियकुमारणवक्वचवर्गयुद्धा-
 इतिशास्त्रान् । बालोद्वादशवर्षाण्यमकृतान्नाश्वराघवदतिरावणप्रतिमारीचवचने बालोद्वादशवर्षाण्येत्येवपाठः । रावणस्यभयातिशयः-

[पा०] १ इ झ लामनु. २ क ग ड च छ झ ज स्थिगमिच्छति ३ क ग ड ज झ ट यद्यभ्यनुज-
 ४ क राजेन्द्र ५ क ख घ — ज तनोरामविमर्जय ६ ख ड च छ झ ज महामति ज महानुपि ७ क
 विश्वामित्रमुष्णोदतम् ८ एतदर्थम्याने तत्पत्तिनिर्यायेन ड च छ झ ज पाठेषु अर्धद्वयव्ययेन तच्च शोकेनमहताविष्टवच-
 लचमुमोहच । लचसज्जस्ततोत्थायव्यपीदतभयान्वितः ९ ड — ज ज इतिगहृदयः १० ड. छ — ट. रभवन्महान्महामाद-
 थितः क ग. च रगमद्वयंमहान्माव्यथितः ११ ज वर्षस्तु

स्कुर्वन्नाह—ऊनेति । ऊनाः असंपूर्णाः षोडशवर्षावस्य-
सन्तथोक्तः । द्वादशवर्षइतियावन् । “ बालोद्वादशव-
र्षोयमकृतास्त्रशराधव ” इतिविशिष्यवक्ष्यमाणत्वान् ।
परिपूर्णषोडशवर्षोहियुद्धश्रमोभवति । द्वादशवर्षोबाल-
कथंयुद्धायप्रभवतीतिभावः । एवंवयं स्वरूपेविचार्यमा-
णेनास्ययुद्धयोग्यतेत्युक्तं राक्षसैस्तुमुतरानेत्याह । राजी-
वलोचनइति पञ्चतुल्यनयन । पञ्चहिरात्रौमुकुलीभ-
वति तत्तुल्यतोक्तौरात्रौनिद्रालसोरामोरात्रिचरै कथं-
योद्धुंशक्नोतीतिभावः । मेराम सदासदुत्सङ्गपरिवर्ति-
तयामदिरहामहिष्णुरित्यर्थः । यद्वा पुत्रालाभेनपट्टि-
वर्षमहम्नाणिणालायमानस्यातिहृष्टेनोत्पन्न । राम
“रामोरतिकर पिनु” इतिरतिकर सर्वस्वभूत । अस्य-
काकपक्षधरत्वादिवैपयुतोविद्याभ्यामादपिक्रीडनक-
स्वीकारकुतूहलीतिहस्मेननिर्दिशति । युद्धयोग्यतांनप-
श्यामि । किन्तु क्रीडनकस्वीकारयोग्यतामेवपश्यामीत्य-
र्थः । युद्धयोग्यतां राक्षसगदश्रवणमात्रेणैवविभ्यतां
कथंयुद्धयोग्यता । सहाराक्षसै मनुयेणापियुद्धव्यापा-
रमजानत‘कथंराक्षसैर्युद्धं’ एकेनापिराक्षसेननयोग्यता-
कुतोबहुभिः । अत्रगच्छते । अत्रदशरथेनपित्राऊनपो-
डशवर्षइत्युक्तं । ऊनत्वचमामेनमासत्रयेणपण्णामैर्वा-
स्यान् नत्वेकवर्षद्विवर्षादिभिः । तस्मिन्नेववर्षेसीतावि-
वाहः तदनुद्वादशवर्षाण्ययोव्यावामः । समाद्वादशत-
त्राहराधवस्यनिवेशने । भुञ्जानामाणुपान्भोगान्मर्कका-
मसमृद्धिनी” इतिसीतयावक्ष्यमाणत्वान् । तथाचवन-
प्रवेशकालेरामस्याष्टाविंशतिवर्षाणीतिप्रतिभाति । तद्-
नुपपन्न “ममभर्तामहातेजावयमापञ्चविंशक ॥ अ-
ष्टादशहिवर्षाणिममजन्मनिगण्यते” इतिसीतावचना-

न् । कौसल्यायाचवनप्रवेशसमयेप्रोच्यते “दशसप्तच-
वर्षाणिजातस्यतवपुत्रक ॥ आसितानिप्रकाङ्क्षन्त्यामया
दुःखपरिश्रयं” इति । तस्मान् अष्टाविंशतेःपञ्चविंश-
ते‘सप्तदशानांचकथमविरोधइति । अत्रकेचिन् । कौ-
सल्यावाक्येजातस्येतिद्वितीयजन्मोच्यते । क्षत्रियस्या-
पिद्विजत्वान् । द्वितीयजन्मचउपनयनं । तच्चवृद्धेनद-
शरथेनकाम्यपक्षमाश्रित्यगर्भाष्टमएवकृतं । तथाचद्वि-
तीयजन्मापेश्रयासप्तदशत्व । उपनयनात्पूर्वसप्तवर्षा-
णीति वयमापञ्चविंशकइतिसीतावचनमप्युपपन्नं । ऊ-
नषोडशवर्षइत्यत्रपादोक्तत्वं । द्वादशवर्षइत्यन्यत्रोक्तत्वा-
न् । अतः सर्वथावनप्रवेशकालेपञ्चविंशतिवर्षेव राम-
इत्याहुः । अन्येवहुक्लेशसहमानाएवंव्याचख्युः । अष्टा-
विंशतिवर्षाण्ववनप्रवेशोरामः । ऊनषोडशवर्षइति य-
त्किञ्चिन्मासोनषोडशवर्षवयस्कइत्यर्थः । “बालोह्यकृ-
तवियञ्जनचचेत्तिथलावलः” इतिदशरथवचनेनाल्ययौ-
वनसन्धौबालइतिव्यवहर्तुंशक्यत्वान् “बालआषोडशा-
द्वर्षात्पौगण्डेतिकीर्यते” इतिवचनान् “बालोद्वादश-
वर्षोयमकृतास्त्रशराधव । अजातव्यञ्जनःश्रीमान्पञ्च-
पत्रनिभेक्षण ” इतिमारीचवचनंतुयुद्धभीरुतयाभ्रा-
न्तिकृतं रावणविभीषिकयोक्तवा । अतएवस्वयंवायव्या-
स्त्रभग्नोप्यकृतास्त्रइत्याह । अजातव्यञ्जनत्वंचनिरुद्रा-
कन्येतिवद्वत्पठमश्रुत्वं “एकवस्त्रधरोधन्वीशिखीकन-
कमालया” इत्यपिदृढपरिहितोत्तरीयतयासन्नद्धत्वमाह ।
वयमापञ्चविंशकइतिपुञ्चविंशतुल्यत्वमाह इवार्थेक-
नोविधानान् । तेननित्ययौवनत्वंज्ञापयति । देवाहि स-
दापञ्चविंशतिवर्षाण्येकाइत्युच्यन्ते । कौसल्यावाक्यम-
पि । “गर्भेकादशेपुराजन्यं” इतिविहितोपनयनापेक्ष-

र्थवानारीचस्याप्युक्तिस्मा । शिरोऽत्रऊनषोडशवर्षःषेड्युक्त्याविश्वामित्रगृहगमनमयेरामस्यषोडशवर्षे प्रविष्टइतिफलित ।
तस्मिन्नेववर्षेरामसीतं विवाहस्यप्रसिद्धत्वेनषोडशवर्षाधिकस्यरामस्यविवाहइतिमिद्ध । समाद्वादशतत्राहृगधवस्यनिवेशने इतिरावणप्र-
तिवक्ष्यमाणसीतावचनाद्विवाहानन्तरद्वादशवर्षपर्यन्तरपदानेकेतेसीतानिवाय ततोवनप्रस्थानमितिवनगमनसमयेऽष्टाविंशतिवर्ष-
कोरामइतिनिर्णयः । एतदनुगोधेनदशसप्तचवर्षाणिजातस्यतवपुत्रकेतिकौसल्यापिपद्यष्टाभुतदशशब्दस्यैकशेषेणविशतिरर्थः ।
चशब्दस्यचन्द्रवाचकत्वेनैकत्वलाभः । तथाचदशसप्त चयुक्तान्येव वर्षाणीत्यष्टाविंशतिलाभः । “चशब्दशेषेपुमानुक्त कच्छपेचन्द्र-
चोरयो ” इतिमदिनो । ममभर्तामहातेजावयमापञ्चविंशकइत्यपिनिरुद्धः । पञ्चविंशयुक्ता काश्रयोयस्येतिदर्थान् । कशब्दस्य-
वह्निवाचकत्वेनत्रित्वलाभः । कशब्दस्यवह्निवाचकत्वानु “क प्रजापतिरिहिक कोकवाय्वनलेपु ” इतिकोशादवगन्तव्यः । “ऊनद्वा-
दशवर्षोयमकृतास्त्रशराधव ” इतिमारीचपद्यष्टकद्विगच्छेनैकशेषानुपडलाभः । तेनोनषोडशवर्षाधिकइत्यर्थसंपन्नः । अतएवोन-
षोडशवर्षोयमितिभट्टोक्तपाठान्तरेणविरोधः । किंच ममभर्तामहातेजावयमापञ्चविंशकइतिश्रुतानुरोधात् ऊनषोडशवर्षोमेइत्येत-
द्वट्कभीतोऽनगच्छेनपादोनगृह्यते । तेनतस्मिन्ममयेरामस्यद्वादशवर्षाधिकत्वफलितः । तन्नय्योदशवर्षविवाहः । अतएवमारीचवचनं-
सानुकूलः । एवचोक्तदिशवनप्रवेशसमयेरामस्यपञ्चविंशतिवर्षाधिकत्वमिद्धः । दशसप्तचवर्षाणीत्यत्र सप्तशब्दस्यैकशेषेणचतुर्दशला-
भइतिविरोधः । उपनयनप्रतिवर्षव्यवस्थापनया भूषणादिव्याख्यानतुचिन्त्यमेव । लोकेअप्रसिद्धे । क्वचिज्जन्मप्रभृतिवर्षपरिग-
णनं क्वचिदुपनयनात्परिगणनमित्यत्रविनिगमनाविरहाच्चेतिदिक् ॥ २ ॥

इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः ॥ अनया संवृतो गत्वा योद्धाऽहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥
 इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽश्वविशारदाः ॥ योग्या ग्लोघर्णैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥
 अहमेव धनुष्पाणिर्गोमा समरमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥
 निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ॥ अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥
 बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलावलम् ॥ न चास्त्रवलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥
 न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते भृशम् ॥ ८ ॥
 विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हमि ॥ ९ ॥
 यदि वा राघवं ब्रह्मन्नेतुमिच्छामि सुव्रत ॥ चतुर्गुणसमायुक्तं मया च सहितं नय ॥ १० ॥
 पण्डितवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥ दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हमि ॥ ११ ॥
 चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥ ज्येष्ठं धर्मप्रधानं च न रामं नेतुमर्हसि ॥ १२ ॥
 किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ॥ कथंप्रमाणाः के चेतान्नक्षन्ति मुनिपुङ्गव ॥ १३ ॥
 कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ॥ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ १४ ॥

या तस्मान्न किंचिदनुपपन्नमिति । वस्तुतोषयमापञ्च-
 विग्रह इति मीताया शापभीताया मन्यासिन्प्रतिवच-
 नमेव यथार्थः । दशमप्रचवर्षाणीति कौसल्यावाक्येत्युच-
 कारेण सप्रवर्षाणिसमुचीयन्ते । तेन जन्मापेक्षयैव पञ्च-
 विंशतित्वसिद्धिः । ननु विवाहानन्तरमेव भोगं श्रूयते
 “रामस्तु मीतया सार्धं विजहार बहून्तनु” इति । सक्-
 थं द्वादशवर्षस्य बालस्य संभवति । स भवत्येव सौकुमार्या-
 तिशयेन प्रौढशरीरनया । अतएव हि देव्याश्च पटुर्पुत्र-
 यौवनारंभः “अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्म निगण्यते”
 इति वनप्रवेशेऽष्टादशलं विवाहकाले मीताया पटुर्पुत्र-
 मवगमयतीति सर्वगुह्यं ॥ २ ॥ तर्हि तव प्रतिज्ञाव्यर्था-
 स्यात्तत्राह—इयमिति । अश्वो रथावयवतम्य उह तद्यो-
 गादिनि । “कृन्नेभ्यो डीप्” इति डीपि । “पूर्वपदात्संज्ञा-
 यां—” इति णत्वं । “अक्षाद्दृहिन्यां—” इति वृद्धिः ।
 अक्षौहिणीस्वरूपमुक्तमादिपर्वणि । “एको रथो गजश्चैको
 नराः पञ्चपदाय ॥ त्रयश्चतुरगास्तज्जै पत्तिरित्यभि-
 धीयते ॥ पत्तिरुत्तिगुणमेकविदुः सेनामुखं युधा ॥
 त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुल्मा-
 गणो नाम बाहिनी नुगणास्त्रयः ॥ स्मृतास्तिस्त्रगुवाहि-
 न्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ चमस्तु पृतनास्तिस्त्रनाश्च तिस्र-

स्वनीकिनी ॥ अनीकिनी दशगुणा प्राहुरक्षौहिणी युधा ”
 इति । यस्याहं पतिरिति सर्वाधर्मा । पतिः पालयि-
 ता । पतेर्ङिति । ईश्वर नियन्ता । योद्धा । योत्स्ये ।
 लुट् । ते यज्ञविघ्नकरे ॥ ३ ॥ विक्रान्ता अक्षत-
 विक्रमा ॥ ४ ॥ गोमा यज्ञस्य तिथेः । सेनानावा ॥ ५ ॥
 अहमिष्यामि तेन सुरक्षिता भविष्यतीति योजनम् ॥ ६ ॥
 बालः कृतपोडशवर्षः । अतएव अकृतविद्यः अशिक्षित-
 धनुर्विद्यः । बलावलः शत्रूणां मित्रशेषः । “ये पाचविरोध-
 शाश्वतिकः” इति एकवद्वाचः ॥ ७ ॥ रक्षसा युद्धतिथेः ।
 कूटयुद्धा कपटयुद्धा । इदमर्थः ॥ ८ ॥ निष्ठुरगाम्ब-
 भावः सन्मभावश्चैव मित्याह—विप्रयुक्त इति । विप्रयु-
 क्तः विशिष्टः ॥ ९ ॥ चत्वारि अङ्गानि चतुर्गुणानि । “दि-
 क्मङ्गये संज्ञायां” इति समासः ॥ १० ॥ वर्षसहस्राणि
 अतीतानीति शेषः । तदनन्तरं दुःखेन उपवासदीक्षादि-
 क्लेशेन उत्पादितः ॥ ११ ॥ चतुर्णां पुत्राणां मध्ये रामं पर-
 मिकां प्रीतिः । स्वार्थकप्रत्ययः । “प्रत्ययस्थान” इतीति ।
 तस्माज्ज्येष्ठत्वादेव न नेतुमर्हसीति योजनम् ॥ १२ ॥ अथ स-
 र्वथा रामनयनमयुक्तमिति वक्तुं योद्धव्यस्वरूपं पृच्छति—
 किमिति । केच किनामधेयाः । कथंप्रमाणाः कीदृशाका-
 रा इत्यर्थः । के रक्षन्ति के तेषां प्रधाना इत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रति-

नि० प्रोत्थाविक्ये कारणमाह ज्येष्ठ इति । अनेन राज्ययोग्यतां प्रतिपादयति । वर्मप्रदाने त्रिपुत्रपञ्चपुत्रमाधीनप्रवृत्तिके । राक्ष-
 संयुद्धे हि पाक्षिकाशसंभावनयाराज्यविच्छेद एव भवेत् । धर्मेण प्रजापालनचनान्यो निर्वहेत् । अनोगमो नेतुमयोग्यः ॥ १२ ॥

[पाठ] १ ड च छ झ. व. ट. सेना २ च छ. झ. घ. ट. सहितो ३ क. भृत्याऽग्राहकोविदा ४ ड च छ.
 झ. ज. ट. राक्षसा. क. ग. ज. तेषु ५ क. अथवा. ६ ग.—च. मयामहवत. ७ क. ग. च.—झ. ट. पण्डितवर्ष ८ ड.
 झ. कृच्छ्रेणोत्पादित ९ क. च. पारमिका १० ड. च. ज. झ. ज्येष्ठधर्मप्रधाने

सर्वं मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे ॥ स्यात्तव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥१५॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥

‘पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ॥ १७ ॥

म ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १८ ॥

श्रूयते हि महावीर्यो रावणो राक्षसाधिपः ॥ साक्षाद्विश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ १९ ॥

यदा स्वयं न यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः ॥ तेन संचोदितो द्रौ तु राक्षसौ वै महाबलौ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ २० ॥

इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ॥ न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥२१॥

म त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके ॥ मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान्गुरुः ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपन्नगाः ॥ न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २३ ॥

स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि राक्षसः ॥ तेन चाहं न शक्नोमि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥

सबलो वा मुनिश्रेष्ठ महितो वा ममान्मजैः ॥ २४ ॥

कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ बालं मे तनयं ब्रह्मन्नेव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २५ ॥

अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपमुन्दयोः ॥ यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २६ ॥

[‘तौ हि’ यक्षस्य कन्यायां जातौ दैत्यकुलोद्भवाः] मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥२७॥

तयोरन्यतरेणाहं योद्धा स्यां समुद्दणः ॥ [अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं महवान्धवः] ॥ २८ ॥

इति नरपतिजल्पनाद्विजेन्द्रं कुशिकमुतं सुमहान्विवेश मन्युः ॥

सुहुत इव समिद्भिर्गज्यमित्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

कर्तव्यं प्रतिविद्येयं ॥ १४ ॥ तेषांगणकथंमयास्यात-

व्यमिति व्यूहप्रकारप्रश्न ॥ १५ ॥ १६ ॥ राक्षस-

अस्तीतिशेष ॥ १७ ॥ किंवीर्यादित्यस्योत्तरमाह—

मइति ॥ १८ ॥ प्रसिद्धश्चायमित्याह—श्रूयतइति

॥ १९ ॥ अर्धत्रयमेकान्वयः । यद् यज्ञस्य स्वयनचित्र-

कर्ता अलक्ष्यत्वादिः तिशेष ॥ २० ॥ तस्य रावणस्य

॥२१॥ अल्पभाग्यस्येति । त्वन्नियोगाकरणेनेतिशेष ।

प्रसादकरणेहेतु दैवतमिति ॥ २२ ॥ रावणसंग्रामवै-

मुख्यनदोषाय । सर्वाशक्यत्वादित्याशय ॥२३॥ अर्ध-

त्रयं । वीर्यमादत्ते स्वीकरोति । नाशयतीत्यर्थः ।

तस्यबलैः मारीचादिभिः ॥ २४ ॥ कथमितिप्रश्ने ।

राक्षसान् प्रतीतिशेष ॥ २५ ॥ अथ शत्रुस्वरूपज्ञा-

नानन्तरं । सुन्दोपमुन्दयोः सुतौ मारीचसुबाहु ।

सुन्दपुत्रोमारीचः । उपमुन्दपुत्र सुबाहु । पुत्रकं अ-

नुकपायाकन । अतो न दास्यामीत्युपस्कारः ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥ उत्तरसर्गार्थमन्तेसंगृह्णाति—इतीति । ज-

ल्पनान् असङ्गतोक्तं । कोपाविष्टत्वेदृष्टान्तमाह—सु-

हुतइति । आदौसमिद्भिः सुहुतः । ततआज्यसिक्तोवह्निर-

तीः पुत्रान्नरकात्रायतइतिपुत्रकः । अनेन पुत्रतनयशब्दयोर्नपौनद्वयः । शि० कथमपीति । अय्यकथमपिनशक्नोमीतिपूर्व-
णान्वयः ॥ २५ ॥ इतिविंशसर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ क ग च पुलस्त्य २ ग राक्षसाधिप ३ ड च छ झ. ज. श्रूयतेच ४ ड. झ. महागज. ५ क. राक्षसेश्वर. ६ क ड छ —ट यदानखलु च. यदामेखलु घ यदानखलु ७ क ग—ट तौतु ८ ड च छ झ ज. राक्षसौच घ राक्षसौतु ग. ज राक्षसौतु क राक्षसौकामरूपौ ९ ग. ड च छ. झ ज मनु १० ड. च छ ज. रावण . ११ ग ड च छ झ ज ट शक्नोमि १२ च. तौतु क तौहि १३ क. ग च छ ज ज ट नैवदास्याम्यहंसुतम १४ डडमर्त्य क ख ड च ज ज ट दृश्यते १५ क ड च छ तौतुगधग १६ ग ड च छ झ ज ट रन्यनरयोद्धुं याम्यामि. १७ इदमर्के क. ख. ड. च ज. ज ट. दृश्यते. १८ ग. ड—ज इवमस्त्रेभिर्गज्य. क इवमस्त्रिर्गज्य

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

दशरथस्य रामाग्रेषणवचनेन स्टेविश्वामित्रेवस्तिष्ठेन दशरथप्रतिरामविश्वामित्रमहिमनिवेदनपूर्वकरामग्रेषणप्रार्थना ॥ १ ॥
ततो राज्ञान्ग्रेषणाङ्गीकरणम् ॥ २ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २ ॥
यदीदं ते क्षमं राजन्गमिष्यामि यथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सवान्धवः ॥ ३ ॥
तस्य रोपपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४ ॥
त्रस्तरूपं स विज्ञाय जगत्सर्वं महानृपिः ॥ नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हमि ॥ ६ ॥
त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हमि ॥ ७ ॥
संश्रुत्यैवं करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघव ॥ इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विमर्जय ॥ ८ ॥
कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शङ्क्यन्ति राक्षसाः ॥ गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥
एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ॥ एष बुद्ध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥

व । महार्पिवहिः महार्पिश्चरः । उच्चलितस्ममभवत् सं-
जातज्वालामूव । मुनिपक्षेकोधवृद्धिः । पुष्पिताग्रावृत्त
“अयुजिनयुगारफतोयकारोयुजिचनजौजरगाश्रपुष्पि-
ताग्रा” इति लक्षणम् ॥ २५ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविर-
चितं श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने वाल-
काण्डव्याख्याने विग्रहसर्गः ॥ २० ॥

एवं रामग्रेषणवृत्तान्तव्याकुलं राजानं वसिष्ठं प्रति-
बोधयत्येकविंशे । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन । पर्याकुला-
नि स्खलन्ति अक्षराणि यस्मिन् ॥ १ ॥ अर्थ
प्रार्थितार्थः । अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिः । राघवा-
णामस्य कुलस्यायुक्तः ॥ २ ॥ इदं प्रतिज्ञानान्यथाकर-
णं । सुखी भवेति व्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३ ॥ रोपपरीतस्येति-

पट्टी समन्यर्थः । भय पूर्वकोपेनान्यथाकृतजगदयमश-
किकरिष्यतीति भयः ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं अतिशयेन त्रस्तं ।
प्रशंसायारूपः । धीरः धीमान् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां मि-
ति त्वमितिशेषः ॥ ६ ॥ धर्मात्मा इतीत्यत्र वाक्यमहि-
ताऽनित्या । स्वधर्मं प्रतिश्रुतनिर्वाहरूपः ॥ ७ ॥ संश्रु-
त्येति । एवं करिष्यामीति मन्त्रुय तथाऽकुर्वाणस्येत्यर्थः ।
इष्टाश्चमधान्तोयागः । पूर्तं वाग्यादिनिर्माणः । तदुक्तं

“वापीकूपतटाकादिप्रतिप्राप्तं सुवन्धनम् । अन्नप्रदान-
मारामं पुनर्मित्यभिधीयते” इति । तयोर्वधः निष्फल-
त्वः ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं शिशिनास्त्रं । न शङ्क्यन्ति धार्पितु-
मिति शेषः । ज्वलनेन अग्निचक्रेण । अमृतमग्निचक्रेण
सुराश्रितमिति भारतेव्यक्तः ॥ ९ ॥ राज्ञोभयनिवृत्तये वि-
श्वामित्रमाहात्म्यमाह—एष इति । परायणं परमस्थानं ।

ति० अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपः राघवाणामयुक्तः । यतोऽयमस्य कुलस्य विपर्ययोनाशः । इति विपर्ययपदावृत्तिर्बोध्य-
॥ २ ॥ ति० । मिथ्यावादी लः सुहृदस्सुखी भवेति विपरीतलक्षणयोक्तिः ॥ ३ ॥ ति० बीमन इत्यत्र रोपद्वयनिर्देशः ॥ ४ ॥
शि० अपरं न विद्यते परउत्तमोयस्मान् सोपरः सर्वश्रेष्ठः ॥ ६ ॥ ती० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवास्म्यभुनावस्य दुःप्रम-
हत्वं किन्तु स्वरूपपर्यालोचनया पीत्याह एष विग्रहवानिति । एष रामसदृः । वीर्यवता वर इत्यनेन सहजं वीर्यतम्योक्तेः भवति ।
एष बुद्ध्याधिक इत्यनेन सहजज्ञानशक्तिः प्रतिपादिता । परायणं परमप्राप्य । तपसो विविदिषामाधनत्वात् । “तमेव वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपमानां शक्रेण” इति श्रुतेः । यद्वा एवमहजप्रभावेण तेषां पुत्रबुद्ध्यातिरोहितरघुनावप्रभावा-
परिज्ञानाद्दशरथस्य प्रत्ययो नोत्पद्यत इति विचार्य राज्ञोभयनिवृत्तिं राघवस्य भविष्यच्छ्रेयं प्राप्तिं च हृदि निधाय गोतुर्विश्वामित्रस्यापि
रक्षणसामर्थ्यमुपपादयितुमाह एष विग्रहवानित्यादिना । ति० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्धर्पत्वं किन्तु स्वतोऽपीत्याह
रामविश्वामित्रयोश्चिद्वर्णनेन एष इति । एष रामो विश्वामित्रश्च । रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः । तपस मननादे-

[पा०] १ ड च, छ, झ सुहृद २ ड झ देवानां च भयं महत् ३ क, ग—ज रूपं ४ घ, आ व्युत्पन्नं करिष्यामीत्यु-
क्त्वा वाक्यमकुर्वत् ५ झ, प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्वत् ५ क, ज, इष्टा पूर्तव्या, ६ ड च, छ, झ, न ट, विद्याधिको

एषोस्त्रान्विविधान्वेति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ नैनमन्यः पुमान्वेति न च वेत्स्यन्ति केचन ॥ ११ ॥
 न देवा ऋषयः केचिन्नोसुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगाः ॥ १२ ॥
 सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ॥ कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥
 तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिर्मुतासुताः ॥ नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १४ ॥
 जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सुवातेऽस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥
 पञ्चाशतं सुतोल्लेभे जया नाम परानपुरा ॥ वधायासुगमैरन्यानां ममेयान्कामरूपिणः ॥ १६ ॥
 सुप्रभाऽजनयच्चापि मुतान्पञ्चाशतं पुनः ॥ मंहारात्राम दुर्धर्षान्दुराकामान्वलीयसः ॥ १७ ॥
 तानि चास्त्राणि वरेष्य यथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयस्स धर्मविन् ॥ १८ ॥
 तेनास्य मुनिमुख्यस्य मंत्रज्ञस्य महात्मनः ॥ न किञ्चिदप्यविदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९ ॥
 एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो मंहायशाः ॥ न रामगमने राजन्मंशयं गर्तुमर्हमि ॥ २० ॥
 तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः ॥ [धनुर्भृतोस्य शक्रस्तु विभीयात्ममरे विभो ॥]
 तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभिधाचते ॥ २१ ॥

इति मुनिवचनान्प्रमन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद भास्वराङ्गः ॥

गमनमभिरूरोच राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकान्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एतन्मदृश कोपितपम्बीनास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्त्रानिति पुंलिङ्गत्वमार्प । सचराचरइत्यनेन सामान्यगम्यते । एन एतद्वगतमस्त्रसमूहं ॥ ११ ॥ केचनन्युक्तंप्रपञ्चयति— नदेवाइति ॥ १२ ॥ सर्वाविदितकथमयवेत्तीत्यत्राह— सर्वेति । कृशाश्व प्रजापतिवेक । परमधार्मिका परमधर्मनिष्ठा । पापिनमस्त्रशस्त्रनइत्यर्थः । दत्ता कृशाश्वेन । प्रशामति प्रशाम्ति । अयमितिशेषः ॥ १३ ॥ पितृप्राशस्यसुकत्वात्मातृप्राशस्यमाह—तेपीति । प्रजापति दक्ष । तस्यसुतयो कन्ययो मुता ॥ १४ ॥ के-
 परायणप्राप्य । विश्वामित्रपक्षे त्वमशाश्रयः ॥ १० ॥ ती० एषोस्त्रान्विविधान्वेत्तात्यनेन सर्वेश्वरस्यभूतलावनागमस्ये तदीयानिदिव्यायुधान्यपिगृह्णवागनातीतिगम्यते तवाचवक्ष्यति ‘ शरानानाविवाकागधनुरायनविप्रहम् । अनुत्रजन्तिकाकुन्त्यमर्षे पुरुषविग्रहा ’ इति । नैनमन्य पुमान्वेतीत्यत्र “नह्यमननविजानन्तिदेवा ” इतिश्रुति प्रमाणं । नचवेत्स्यन्तीत्यनेन नविदुषे तिगम्यते । ति० रामपक्षे अन्य पुमान् अविद्यादृष्ट पुमानित्यर्थः । विश्वामित्रपक्षे एन अस्त्रगणः ॥ ११ ॥ ती० ति० शि० वि० दत्ता शिवेनेतिशेषः ॥ १३ ॥ ति० मृते सुवाते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० वि० अरूपिण अदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥ राघवस्य रामस्य । गमनबुद्ध्या अभिरूरोच स्वीचकार ॥ २२ ॥ इत्येकाविंशसर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ग एषोस्त्रंविधि २ ग ऊ ल—य नदेवानर्पय ३ ड च छ झ. त्रामरा . ४ क ग. घ. च ज. कृशाश्वस्य ५ क ख च छ ज. परमदुर्जया ६ क मुतेस्ममा . ख. ममास्मुता ७ ख घ. ड झ. ज तेमूतेऽस्त्राणिशस्त्राणि च तेमुवातेनोस्त्राणि ज तयोपपत्त्यान्यस्त्राणिशतं ट सुवातेस्त्राणिशस्त्राणि ८ ड झ जयालब्धवरावरान् च. छ ज. जयानामपरावरान् ज जयानामसुतानपुरा क जयालब्धवरापुरा. ग ट. जयानामवरानपुरा ९ क मक्षयान्कामरूपिण . ड. च. छ झ. ज मप्रमेयानरूपिण . ख मजेयान्कामरूपिण १० क ख ग ड झ. पुत्रान्पञ्चाशतं. घ. च. ज पुत्रान्पञ्चाशतं. ११ क. ख घ—ज भूयश्च १२ अयल्लोक क ड ज दृश्यते १३ ड च छ ज धर्मज्ञस्य १४ ड छ झ. दस्त्यविदितं क. च ज दम्याविदितं १५ क मशतापा १६ ख कर्तुमर्हमि. १७ इदमर्थं च. छ. ज दृश्यते. १८ ख. इतिमुनिवरवचनात्. १९ ड. च. छ. झ घ. पार्थिव .

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

विश्वामित्रेण दशरथप्रेषिताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां महस्वाश्रमप्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ तथा मध्ये मार्गं क्षुत्पिपासापरिहारकत्वा-
दिवहुगुणवत्ताप्रतिपादनपूर्वकं रामलक्ष्मणाभ्यां बलातिवलाख्यविद्याद्वयोपदेशः ॥ २ ॥

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम् ॥ ग्रहपृथ्वदनो राममाजुहाव मलक्ष्मणम् ॥ १ ॥
कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
स पुत्रं मूर्ध्नि प्राप्ताय राजा दशरथः प्रियम् ॥ ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तर्गतमना ॥ ३ ॥
[ततो भूयो वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ आदाय विप्रो हृष्टोऽभूत्त्रिदशा विज्वगाऽभवत् ॥ ४ ॥]
ततो वायुः मुखस्पृशो विरजस्को ववौ तदा ॥ विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ५ ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदेव दुन्दुभिनिर्घोषः ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महान्मनि ॥ ६ ॥
विश्वामित्रो ययावरे ततो रामो महायशः ॥ काकपक्षधरो धन्वी तं च मामित्रिगन्वात् ॥ ७ ॥
कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश ॥ विश्वामित्रं महान्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥
अनुजगमतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ ८ ॥
तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणीं स्वलंकृतौ ॥ वद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ ९ ॥

पद । राघवस्य गमनमभिरुगे च राघवं कुशिकासजाय दातुं बुद्ध्या चिन्तयदित्युपमकार्य । पूर्ववत्पुपिताप्रावृत्तं ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकविंशमर्गः ॥ २५ ॥

दुन्दुभिनिर्घोषो दशरथीयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ धन्वी धनुष्मान ।
ग्रीह्यादित्यादिनि ॥ ७ ॥ कलापिनावित्यादिस्मार्धश्लोक-
एकान्वयः । कलापिनौ तृणीगन्धारिणौ । “कलापो मू-
षणवर्हे तृणीरेमहतावपि” इत्यमरः । शोभयानौ प्रका-
शयन्तौ । आनेमुगभावच्छान्दम । विश्वस्य मित्रविश्वामि-
मित्र । “मित्रे चर्षी” इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । ध्रुतिश्च
‘तस्य विश्वमित्रमामीत्यदिदिकचतस्माद्विश्वामित्र इत्या-
चक्षते” इति । प्रत्येकतृणीरद्वयवार्गान्छिरोभ्यां च
त्रिशीर्षाविवेन्युपमानं धनुर्मृणीरशरवरत्वाद्वा । अक्षुद्रौ
अनल्परूपवीर्यादिवैभवौ ॥ ८ ॥ तदेत्यादिस्मार्धश्लोक-
द्वयमेकान्वयम् । वद्ध गोधाचर्मकृताङ्गुलित्राणयोर्योस्तौ
तथा । गोधाहस्तत्राणमित्येके । द्युति सामान्यशोभा ।
श्री विशेषशोभा । शोभयेतां व्यत्ययेन लङ्ङर्थलोद ।
विश्वामित्रमनुयातां रामलक्ष्मणौ स्थाणुमनुयातां कुमा-

अथ प्रसन्नहृदयेन राज्ञारामविमर्जनं द्वाविंशोऽध्यायः—तथे-
त्यादि । सलक्ष्मणं राममिति तयोरेव नाभावज्ञानादि-
तिभावः ॥ १ ॥ कृतेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः । पित्रा
दशरथेन । स्वेनेति शेषः । कृतस्वस्त्ययनं कृतमङ्गलानुष्ठा-
नं । मङ्गलैर्मङ्गलमूक्तैः “स्वस्तिनोमिमीतां” इत्यादिभिः
॥ २ ॥ ३ ॥ अथ यात्रायां शुभनिमित्तसंपत्तिर्दर्शयति—तत
इत्यादि । गतं अनुगतं ॥ ४ ॥ प्रयाते प्रयातुमुपक्रान्ते ।
देवदुन्दुभिनिस्वनश्च अवतारप्रयोजनोपक्रमत्वात् शङ्ख-

शि० अजुहाव । एतेन गुणवाक्ये राज्ञश्चादित्यस्य सूचितं ॥ १ ॥ ति० अभिमन्त्रितं वाच्यमित्यर्थः । तद्वोधनचयोगावि-
ष्टे प्रसिद्धं ॥ २ ॥ ति० बवाविलस्य पृष्ठन इति शेषः ॥ ५ ॥ ती० पञ्चशीर्षाविवेन्युपमानं धनुर्मृणीरशरवरत्वाद्वा । अक्षुद्रौ
अनल्परूपवीर्यादिवैभवौ ॥ ८ ॥ तदेत्यादिस्मार्धश्लोक-
द्वयमेकान्वयम् । वद्ध गोधाचर्मकृताङ्गुलित्राणयोर्योस्तौ
तथा । गोधाहस्तत्राणमित्येके । द्युति सामान्यशोभा ।
श्री विशेषशोभा । शोभयेतां व्यत्ययेन लङ्ङर्थलोद ।
विश्वामित्रमनुयातां रामलक्ष्मणौ स्थाणुमनुयातां कुमा-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. दशरथस्वयम् घ. दशरथस्तदा. २ ख. मात्राकैकेत्याचसुमित्रया * पुरोधसेत्यतः प्राक्-
वादेषु वादिभिर्विप्रैः समङ्गलकृताशिषम् । आयातस्तदहर्गोमित्रिप्रत्युद्गम्यचमस्वजे । अङ्गमारोप्यतैर्वीरैराज्ञापरिमितप्रभ । एतद-
र्धत्रय ख. पाठे दृश्यते ३ ख. सपुत्रौ. ४ ड. च. छ. झ. ज. दशरथस्तदा ज. दशरथस्वयम्. ख. दशरथ प्रियौ ५ अयं-
श्लोक ख. दृश्यते ६ क. ग—ज. नीरजस्को. ७ क. ख. घ. निस्वन. ८ ग. वनुर्धर ९ च. छ. ज. ड. पञ्चशीर्षाविवो-
रगां. १० अनुजगमतुरित्यारभ्य. शोभयेतामनिन्दितौ इत्यन्तं. ख. घ—झ. पाठेषु. अर्धानाक्रमैर्वाप्यदृश्यते

कुमारीं चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्त्या शोभयेतामनिन्दितौ ॥

स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमाराविव पावकी ॥ १० ॥

अव्यर्धयोजनं गत्वा मरुत्वा दक्षिणे तटे ॥ रामेति मधुगं वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ११ ॥

गृहाण वत्स मलिलं माभूत्कालविपर्ययः ॥ मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ १२ ॥

न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ॥ न च सुप्तं प्रसक्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥ १३ ॥

न बाह्वोः सदृशो र्वीर्यं पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ त्रिषु लोकेषु र्वौ राम न भवेन्मदृशस्तव ॥ १४ ॥

[बलामतिबलां चैव पठतस्तव राघव] ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ॥

नोत्तरं प्रतिवक्तव्ये ममो लोके तवानय ॥ १५ ॥

एतद्विद्याद्वये लब्धे भविता नास्ति ते ममः ॥ बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १६ ॥

क्षुन्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ॥ बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥ १७ ॥

[गृहाण भवलोकास्य गुप्तये गधुनन्दन] ॥ विद्याद्वयमधीयाने यश्चाप्यतुलं त्वयि ॥ १८ ॥

पितामहमुते द्यौते विद्ये तेजस्ममन्विते ॥ प्रेदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि धार्मिक ॥ १९ ॥

कामं बहुगुणाः सर्वं त्वन्द्येते नात्र संशयः ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ २० ॥

रात्रिवाशोभतामित्यर्थः । स्थाणु रुद्र पावकी पावका-
त्प्रादुर्भूतास्मिन्दक्षिण्यौ । 'ततोभवच्चतुर्मुति क्षणे-
नभगवान्प्रभु ॥ स्मिन्दोत्रिणां शकश्चैतन्ममपश्च-
पृष्ठतः' इति भागवतोक्तेः । अचिन्त्य अचिन्त्यवेभवम्
॥ ९ ॥ १० ॥ अविकर्मर्धयस्मिननद्व्यर्थः अव्यर्धच
तन्वयोजनच अव्यर्धयोजनं । सार्धयोजनमितियावन् ।
तावद्दृग्गमनेनचालयो क्षुत्तृपीडाभाभूदितितन्निवर्त-
कविद्याद्वयोपदेशायाऽऽह्वयते—रामेति । मधुग भक्ति-
पूर्वकोच्चारणानुरामनाम्न श्रवणानन्दकरत्वाच्च ॥ ११ ॥
मलिलगृहाण गुहाचमनकुर्वित्यर्थः । विपर्यय अति-
क्रम विलवडितियावन् । मन्त्रग्राम मन्त्रममष्टिरूपा ।
इदं बलातिबलयो प्रत्येकविशेषणम् ॥ १२ ॥ तद्गृहण-
फलमाह—नेत्यादि । विपर्यय अन्यथाभाव । भ-

विष्यतीतिशेषः । सुप्तं त्वामितिशेषः ॥ १३ ॥ बला-
मतिबलाचपठतस्त्वितिशेषः । अस्ति स्यादित्यर्थः ।
त्रिष्वित्यत्र सर्वगुणैर्नास्तीमत्त्वमुच्यते ॥ १४ ॥ सौ-
भाग्ये सौन्दर्ये । दाक्षिण्ये सामर्थ्ये । बुद्धिनिश्चये
बुद्ध्याकार्यनिश्चये । मम भवतीतिशेषः ॥ १५ ॥
सामान्येनोपमहरति—एतदिति । तेममोनास्ति नभ-
विताचेत्यर्थः । मातरौ कारणभूते ॥ १६ ॥ ते । भविष्येते
भविष्यतः ॥ १७ ॥ अधीयानेत्यर्थः । भवेदितिशेषः
॥ १८ ॥ तेजस्ममन्विते प्रभावसमन्विते । तवप्रदा-
तुल्यमेवमदृशोनान्यइतियोजना ॥ १९ ॥ एतदुपपा-
दयति । काममिति । एते पूर्वोक्ता सौभाग्यादयः कामं
प्रकाम त्वयिमन्ति यद्यपि तथापि तपसासंभृते लब्धे
एते विद्ये । त्वदुपदेशान् बहुरूपे लोकेवहुधा विस्तृते

ति० कालस्य अन्नभोजनकालस्य । पययौतिकम् । गृहाणत्वमित्युपलक्षण लक्ष्मणस्यापि । क्षुन्पिपासायां निरूपकस्योभयोर-
पिदर्शनादपेक्षणाच्च ॥ १२ ॥ **ती०** प्रसक्तं प्रसादयुक्तं । कार्यान्तव्याप्त्यादिनाऽगमवानमसितियावन् । **ति०** प्रसक्तं अकृताच-
मनादिकम् ॥ १३ ॥ **शि०** कश्चन ज्ञातोनोनास्ति न च भविष्यति । अभवदित्यस्यायुपलक्षणमेतत् । वाशब्दश्चायं ॥ १४ ॥ **ति०** सर्व-
ज्ञानस्यमातराविति । अप्रतिगामुलक्षुयादिति वृत्तिगामर्थवत्त्वान्मवेदानजनिके ॥ १५ ॥ **ति०** अधीयानेनर्व्यापितिशेषः ॥ १८ ॥
ति० प्रदातुममबुद्धिरितिशेषः । मरुत्वा तद्दानयोग्यत्वव्यर्थः ॥ १९ ॥ **ती०** बहुरूपे बहुफलप्रदे । **ति०** तपसा मदीयेनसंभृते
पूर्णं । बहुरूपं नामोक्तफलादविकफप्रदे । यद्वा तपसा सर्वेनतपोरूपेणभवता । संभृते वृतेत्यर्थः ॥ २० ॥

[पा०] १ क—छ ज ज कालस्यपर्यय २ ट नम्रो. ३ क. रूपस्यापिमध्य ४ ज नप्रसुप्तं ५ क ज. राक्ष-
सा ५ क च. ज वैराम ट वैरामरात्रिचिन्तितवान् ७ इदमर्थे क. ख ड—ट. दृश्यते ८ ड झ पठतस्तात ख. ट
पठतपथि. ९ ड झ नभवेन्मदृशस्तव १० इदमर्थे च छ ज ज ट दृश्यते ११ च. छ. भद्रकाकुत्स्थप्रास्यसेरघुनन्दन
१२ ड. च. छ. झ. श्यामवेदृवि १३ क. च. छ ज. प्रदास्ये १४ ड च. छ. झ ज पाथिव. १५ ख वरगुणास्मर्वे.
ज. महागुणाम्मन्ति

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ २१ ॥
 विद्यासमुदिनो रामः शुशुभे भृगुविक्रमः ॥ सहस्रगन्धर्भगवाञ्छगदीव दिवाकरः ॥ २२ ॥
 गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे ॥ ऊपुस्तां रजनीं तत्र मग्ध्यां मुमुखं त्रयः ॥ २३ ॥
 दशरथनृपमनुमत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तदोपिताभ्याम् ॥
 कुशिकसुतवचोऽनुललिताभ्यां सुखमिव मा विवभौ विभावरी च ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सर्ग्यूर्तरे विश्वामित्रेण प्राप्तः प्रयोधनाच्छयनः दुःस्थितेन मलः मणेन रामेण स्नानाद्याद्विकनिर्वर्तनेन पूर्वकविश्वामित्रसमीपागमनम् ॥ १ ॥ ततो विश्वामित्रेण राघवाभ्यामहगङ्गापरयुग्मगमेकामाश्रमप्रत्यागमनम् । तथारामप्रदितद्राश्रमस्याद्गुह्यशब्दाच्च्येनिति कथनपूर्वकं तत्रत्यमहर्षिपूजास्वीकरणेन तदहोरात्रतत्रैव मुखनिवासम् ॥ ३ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्या विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अभ्यभाषत काकुत्स्थो शयानो पर्णमंस्तरे ॥ १ ॥
 कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा मन्ध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं देवमादिकम् ॥ २ ॥

भविष्यत ॥ २० ॥ जलं स्पृष्ट्वा आचम्यत्यर्थः । भावितात्मनः ध्यातास्वरूपात् ॥ २१ ॥ विद्यासमुदितः समुदितविद्यः । लब्धविद्यइति यावत् ॥ २२ ॥ गुरुकार्याणि गुरोर्कर्तव्यानि पादसंवाहनादीनि । कुशिकात्मजे नियुज्य कृत्वा । त्रयः स्वयन्तौ चेति त्रयः । तत्र मग्ध्यां मरयूर्तरे । सुमुखमुपु । यद्वा एतदर्थस्य पूर्वणां स्वयः कुशिकात्मजे गुरुकार्याणि नियुज्य विद्यासमुदिनो रामः शुशुभइति ॥ २३ ॥ चतुर्थ्यर्थः "बहुलं लन्दसि" इति पप्रथर्थे चतुर्थी । दशरथपुत्रयोर्विभावरी मुखमिव विवभौ प्रभातेत्यर्थः । इव शब्दो वाक्यालङ्कारः । अत्र रामाय विद्यादानं लक्ष्मणस्यायुपलक्षणं । पञ्चाद्रामो बालक्ष्मणयोपदिदिशेति बोध्यम् । पूर्ववत्पुष्पिताप्रावृत्तिः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

अथैषामंगदेशप्राप्तिपूर्ववृत्तकथनव्याजेन व्यञ्जयति त्रयोविंशे—प्रभातायामित्यादि । पर्णमंस्तरे पर्णमथास्तरणे । पूर्वसर्गान्ते तृणशयनस्योक्तत्वादत्र तृणमिश्रपर्ण-

शयने इति बोध्यम् ॥ १ ॥ उभयप्रबोधनार्थमागतो विश्वामित्रो रामस्य "समयावोचिते श्रीमान्मुखमुप परतपः" इत्युत्तरीत्यानिद्राकालिकश्रियमवलोक्य तदा मन्मनस्यागमनकार्यविस्मृत्य इमप्रसन्नवती कौसल्यां विवातपस्तप्रवतीति विस्मयते । कौसल्यासुप्रजा । त्रयोवृत्तकाले विस्मितमुखो मुनिर्गामी । शोभनाप्रजापुत्रो यस्य सा सुप्रजा । नित्यमस्मिन् प्रजासमेव यो "इत्यस्मिन् । त्वज्जननी कौसल्यासुप्रजा । यद्वा स्वगतवचनं । एतज्जननी कौसल्यासुप्रजा । कौसल्याशुशुभेतेन पुत्रेणामितेजसा" इति वत् । यद्वा कौसल्याया सुप्रजइति सवोद्यते । कर्मधारयेत्यापामिन् "द्वलोपपूर्वस्य दीर्घाणि" इति दीर्घः "सुपांमुलुक्" इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घावा । परशुरामव्यावृत्त्यर्थविशेषणम् । कौसल्यादशरथयोरुभयोरपितप फलत्वेनावतीर्णत्वेऽपि कथं कौसल्यासुप्रजा इत्युक्तिः । उच्यते । "मातापुत्रस्य भूयार्त्तिकर्माण्यारभते" इत्युत्तरीत्या "मातृदेवो भव पितृदेवो भव" इति वन्मातृप्राधान्येनोक्तं । "पितुः शतगुणमाता" इति स्मृतेऽपि । यद्वा कौसल्यादशरथयोर्महदन्तरमस्ति । दशरथो हि "अहं ब्रह्मि महात्मान्" इति परत्वेन निवेद्यमानेन पितृद्विकचि-

ति० कुशिकात्मजो विश्वामित्रः गुरुकार्याणि गुरुविषयाणि कार्याणि प्रान्धाद्योपश्रान्तनिवेशान्यादीनि तानि सर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ति० सुप्रजा शोभनपुत्रवती । अतस्तद्दशरथस्य पुत्रस्य नवासिन्मयनेति द्वाऽनुचिता ॥ २ ॥

[पा०] १ ग इ य भीमविक्रम २ इ झ कुशिकात्मज ३ घ तीरमग्ध्या ४ ख रचिते ५ ख ग घ महोपिताभ्या ६ इ च छ झ ज ट विभावरी ७ च छ ज ज ट काकुत्स्थशयन ग काकुत्स्थशयने

तस्यैः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेषतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥

कृतादिकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ अभिवाद्याभिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥

तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ददृशाने ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५ ॥

तत्राश्रमपदं पुण्यं शृणुष्वेतजसाम् ॥ बहुवर्षमहम्नाणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥

तं दृष्ट्वा परमप्रीता राघवौ पुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥

[कौतूहलात्तौ धर्मज्ञौ वीर्यवन्तं तपोधनम्] ॥ ७ ॥

कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वस्मिन्वमते पुमान् ॥ भगवञ्श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ॥ अब्रवीच्छ्रुयतां राम यस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ ९ ॥

कन्दर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते वृद्धः ॥ १० ॥

तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ॥ कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्धणम् ॥

धर्पयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥

तस्य "तु मेनोन्पादितश्चायनरामनेतुमर्हसि" इतिगामेकवलंपुत्रत्वंमन्वानोवमिष्टमन्धुक्षितदृश्य रामप्रेषितवानाकौमल्यातुकेवलवात्मस्यपरापितृत्मादर्पेपितवती । तदिदंनारतस्यमवलोक्यमुदितदृश्योमुनिराह—कौमल्यामुप्रजाडिति । मातृवाक्यंपितृवाक्यचपालनीयमित्यमुंभ्रमलोकेप्रवर्तयितुंस्वयतदनुप्रातृत्वेनमुप्रजाडित्युक्तं । अथक्रमेणगुणान्तरावगाहान्निष्पीर्यप्रवाधयति—रामेत्यादि । रामेत्यनेनस्यापकालिकमौन्दर्यमुच्यते । पूर्वामन्ध्याप्रवर्तते पूर्वामन्ध्यादिवाक्यमिवरामदिवाकरत्वांकौमल्याजनितवर्तानिभाव । यद्वा मातृवत्पूर्वमन्ध्यामप्युपलालयेति । यद्वा पूर्वामन्ध्याप्रवर्तते आदित्यस्यैवभवतोऽयविरोधिनिरसनारभममयइति । यद्वा पूर्वामन्ध्याप्रवर्तते अज्ञानान्धकारोगत भगवत्साम्राट्कारोमेजान अद्यमेमुप्रभातमिति । यद्वा जगत सर्वस्यभगवद्वतारात्मत्वोद्रेककालोजान "अद्यमेसफलजन्ममुप्रभाताचमेनिशा ॥ यदुन्निद्रादजपत्राश्विणोर्द्रक्ष्याम्यहंसुखम्" ॥ उतिष्ठ निद्राश्रीरवलोकित्वा प्रबोधश्रियमायवलोकिनुमिच्छामि । नरगार्दूल नरश्रेष्ठ । नरश्रेष्ठतथाभवतापिसन्धोपास्या "यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजन" इत्युक्ते । उतिष्ठनरगार्दूल आश्रितविरोधिनिरसनशीलस्यकिनिद्रावकाशोयस्ति । नरगार्दूल

मयज्ञनिर्वाहक । उत्थानप्रयोजनमाह—कर्तव्यंदैवमाह्निकं । देवेनसर्वश्रेणविहितंनित्यकर्मकर्तव्यम् । यद्वा देवशब्दोभवदर्थकः । भवदीयमाह्निकंभवदाज्ञारूपकर्ममयाकर्तव्यातन्स्वीकुर्वित्यर्थः । यद्वा देवदेवाराधनभूतं । आह्निकं अहानिर्वत्यमेकमुन्यात्मकंकर्मयज्ञात्मकं । कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ परमोदारं परमगंभीरमित्यर्थः । कृतोदकौ कृतार्थ्यप्रक्षेपौ । यद्वा कृतदेवार्पणनर्पणौ । जग्यतइति जप । गायत्रीमिति यावन् । तस्याएवपरमत्वाना "नसाविद्या परंजग्य" इतिवचनान् ॥ ३ ॥ अह्निभवमाह्निक । कालादृश्य । कृतप्रातः कृत्यावित्यर्थः । मध्योपामन्त्रद्वयजसमिदाधानानिप्रातःकृत्यानि । अभितस्थतुः अभिमुखस्थितौ ॥ ४ ॥ तत् तस्माद्देशान् । प्रयातौ तत्र प्रसिद्धे । सरय्वा सङ्गमे त्रिपथगा गङ्गां नदीं ददृशाने ॥ ५ ॥ तत्र गङ्गासरय्वो संगमे । ददृशानेइत्यनुपज्यते । तप्यता तपतां । कर्तरियन्तान्दम ॥ ६ ॥ ७ ॥ वसते वसति ॥ ८ ॥ प्रश्नमाधुर्यात्प्रहास । यद्वा मानुषभावनटनान् । यस्यायमाश्रमः सश्रूयतामितियोजना । रामेतिस्वोधन प्राधान्यान् ॥ ९ ॥ कदर्पइत्यर्थः । य कामइत्युच्यते सकन्दर्पः । पुरामूर्तिमानासीन् ॥ १० ॥ सार्धश्लोकः । तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् । "कर्मणोरोमन्थतपोभ्यांवार्तिकचरो" इतिक्यङ् । इह आआ-

ति० प्रहस्य बालकवचनश्रवणजसतोपादाय ॥ ९ ॥ ती० कदर्पं कुम्भितदर्पं ॥ १० ॥ ती० कृतोद्वाहंकरिष्यमाणोद्वाहं । यद्वाकृतोद्वाहगच्छन्तंउद्वाहकृत्वागमिष्यन् । वनेमानसार्मायैमविध्यतिलट । शि० कृतोद्वाहं कृत उदि नराकृतिद्विभुजपरमात्मा-

[पा०] १ ख ग घ नृपात्मज्ञौ २ द. झ. दानिसहृष्टौ. क ज द्योपसहृष्टौ. ३ क—घ. च छ ज ज ट. गमनायोप. ४ ग ड. झ न प्रयातौ ५ क—घ मय्यतेजगाम ड च छ झ ज. भावितात्मनाम् ६ च. ज. तपता ७ ख. ज. ऊचतुस्तौ ख ऊचतुस्तौमरुत्मानौ ८ इदमर्धं ख दृश्यते

अवदग्धस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ॥ व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात्मवर्गात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥
 तस्य गात्रं हतं तत्र निर्दग्धस्य महात्मना ॥ अशरीरः कृतः कामः क्रोधादेवैश्वरेण हि ॥ १३ ॥
 अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ॥ स चाङ्गविषयः श्रीमान्यत्राङ्गं प्रभुमेव ह ॥ १४ ॥
 तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ॥ शिष्या धर्मपरा नित्यं तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥
 ईहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन ॥ पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६ ॥
 अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ॥ ईह वासः परोक्षाकं सुखं वन्स्यामहे निशाम् ॥
 स्नाताश्च कृतजप्याश्च द्रुतहव्या नरोत्तम ॥ १७ ॥
 तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ विज्ञाय पद्मप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १८ ॥
 अर्थं पाद्यं तथाऽऽतिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ १९ ॥
 सत्कारं संमनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ॥ यथार्हमजपन्सन्ध्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ २० ॥
 तत्रवासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ॥ न्यवसन्सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ २१ ॥

श्रमे तपस्यन्तं । नियमेन अविच्छेदेन । समाहितं म-
 माधिमन्तं । कृतोद्वाहं कृतपार्वतीपरियणं । गच्छन्तं
 शुश्रूषणार्थपार्वतीप्राप्नुवन्तं । देवेशं स्थाणुकं । दुर्मेषाः
 कामोधर्षयामास । कृतोद्वाहमिति क्रियाविशेषणं । यदा-
 ऽयंकृतोद्वाहोभवति तदातं पार्वत्यां साभिलाषचित्तमक-
 रोदित्यर्थः । समरुद्रणमित्यपि क्रियाविशेषणं । तदनुम-
 तिपूर्वकमित्यर्थः । महात्मनाहुंकृतश्चासीन् ॥ ११ ॥
 व्यशीर्यन्तविशीर्णानि । गृह्णिसायाकर्तरिऽयन् ॥ १२ ॥
 तत्र तदा । महात्मनानिर्दग्धस्यशरीरंहतं । अतः कामोश-
 रीरः कृतः ॥ १३ ॥ कामस्तदाप्रभृति अनङ्गइति विख्या-
 तः सोङ्गविषयः अङ्गदेशश्च विख्यातः । तत्रहेतुमाह—
 यत्रेति । यस्मात्कारणादत्र कामोङ्गसुमोच तस्मादयं दे-
 शोङ्गइत्युच्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्य कामस्य स्थाणो-
 र्वा । अयमाश्रमः इमे मुनयः तस्य पुरा पूर्वकालमारभ्य ।
 सन्तः न परंपरया शिष्याः । अतएव धर्मपराः । अतएव-
 चतेषां पापं न विद्यते । पूर्वरुद्रशिष्यत्वेऽपि संप्रतितच्छि-
 प्यत्वकृतपापं न विद्यतइत्यर्थः । एतेन प्रभद्रयस्याप्युत्त-
 रमुक्तं । हिमवतितपस्यन्तं कामोऽधर्षयदित्युक्तिः पुरा-

णान्तरे कल्पान्तरमपेक्ष्य ॥ १५ ॥ इह अङ्गविषये ।
 तरिष्यामहे । गङ्गामिति शेषः ॥ १६ ॥ स्नाता । अ-
 तएव शुचयो भूत्वा पुण्यमाश्रममभिगच्छामहे । व्यय-
 यात्तद् ॥ १७ ॥ तेषां संवदतां तेषु संवदन्तु । तपसा
 दीर्घेण विप्रकृष्टार्थग्रहणसमर्थेन । चक्षुषा ज्ञानेन । वि-
 ज्ञाय दृष्ट्वा । तेषामागमनं तादृकादि निरागमनमित्यन्तं तपो-
 जन्यज्ञानेन विदित्वेत्यर्थः । हर्षं हर्षपुलकं ॥ १८ ॥ अ-
 र्थं पूजार्थमुदकं । पाद्यं पादार्थमुदकं “पादार्थाभ्यां
 च” इति यत्प्रत्ययः । आतिथ्यं आचमनीयपूर्वकभोज्य-
 प्रदानं । अतिथिक्रिया अतिथिपूजा ॥ १९ ॥ सत्कारं
 कुशलप्रश्नादिकं । विश्रामित्रात्समनुप्राप्य अभिरञ्जय-
 न अभ्यरञ्जयन् । अतिथिभूतानि निशेषः । क्रमेण सा-
 यंसन्ध्यागमे सति । ते तद्वासिनो विश्रामित्रादयश्च ।
 छत्रिन्यायेन रूपयइत्युक्तं । समाहिता अनन्यपरा ।
 सन्ध्यां अहोरात्रयोः संधि । अत्यन्तसयोगे द्वितीया ।
 यथाहं यथायोग्यं । यथाशक्तीति यावन् । “सहस्रपर-
 मां देवीं गतमध्यादशावरां” इति वचनान् । अजपन गा-
 यत्रीमिति शेषः ॥ २० ॥ आनीता । निद्रायै स्वाश्रमं प्रा-

रघुनाथविचारे वाह प्रयतोयेनतं । उच्छेद्यस्वरमात्मवाचकलमुपनिषत्सुप्रसिद्धं । तदर्थस्तु उच्यते तात्पर्यवृत्त्यावेदै प्रतिपाद्यते
 असाविति । वि० कृतोद्वाहं समाधे कृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशंगच्छन्तं ॥ ११ ॥ ति० द्रेण ज्ञातापराधेन । अवध्यातो
 दृष्टः । शि० अथ हुंकारानन्तरं । कामइति शेषः ॥ १२ ॥ शि० उपलक्षणविधयारामलक्ष्मणयोरपि साध्यप्रवृत्तिर्बोध्या ॥ २० ॥
 इति त्रयोविंशत्सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ड—ज. अवध्यातस्य. ग. घ. दग्धस्य तस्य रौद्रेण. ख. ड. झ. ट. अवदग्धस्तुरेण. च. छ. झ. अवध्या-
 तश्च रौद्रेण. २ च. छ. ज. तस्याज्ञान्यपतत्राम. ३ झ. महात्मन. ४ ख. क्रोधादेवेन चक्षुषा. ५ क. ख. ग. ड—ज. समुमोच.
 ६ ख. ड. छ—ट. वीर. क. वीराः. च. धीराः. ७ क. इहैव सत्कृता. ८ ट. वत्स्याम. ९ इदमर्थं च—ट. दृश्यते.
 १० ज. प्रथमंप्राप्य ११ ख. घ. ट. न्स्यामुनयस्ते. १२ छ. रासीना. १३ ज. झ. तथा.
 वा. रा. १७

कथाभिरभिरामाभिरभिगमौ नृपात्मजौ ॥ रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

प्रातःकृताह्निकेविश्वामित्रादिभिस्त्रिभिर्गङ्गातरणायनौकारोहणेनप्रस्थानम् ॥ १ ॥ मध्येगङ्गातुमुलजलघोषाविणारामेण-
विश्वामित्रप्रनितत्कारणप्रश्नः ॥ २ ॥ तत्प्रनितेनसरयूत्पत्तिप्रकारकथनपूर्वकतस्यमहाशब्दस्यतदीयत्वकथनम् ॥ ३ ॥ गङ्गासु-
त्तीर्यदक्षिणतीरगतेषुतेषुविश्वामित्रेणरामप्रतितत्रत्यमहावनप्रदेशस्यपुरामलदकरुशदेशत्वकथनपूर्वकंतयोन्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्त-
कथनम् ॥ ४ ॥ तथातयोर्जनपदयोस्माट्कयाविध्वसननिवेदनपूर्वकंतद्ध्वंसनचोदनम् ॥ ५ ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वाऽऽद्विकमरिंदमौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥
'ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ॥ उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
आगेहतु भवान्नावं राजपुत्रपुङ्गवः ॥ अरिष्टं गच्छ पन्थानं मा भूत्कालविपर्ययः ॥ ३ ॥
विश्वामित्रस्तथेन्युक्त्वा तानृषीनभिपूज्य च ॥ ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥
ततः शुश्राव वै शब्दमतिमरंभवर्धितम् ॥ मध्यमागम्य तोयस्य सह रामः कनीयसा ॥ ५ ॥
अथ रामः सग्निमध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ ६ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलममन्वितः ॥ कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ७ ॥
कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरं ॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ ८ ॥
तस्मात्सुम्नाव सरसः साऽयोध्यामुपगृहते ॥ सरःप्रवृत्ता सरयुः पुण्या ब्रह्ममरश्च्युता ॥ ९ ॥

पिता । कामाश्रमपदे कामदाहात्कामाश्रमनामकस्य
पदे स्थाने ॥ २१ ॥ कथाभि तदाश्रमवैभवपराभि.
॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण-
भूषणे मणिमञ्जरीराग्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयो-
विंशः सर्गः ॥ २३ ॥

एवं कामाश्रमपदं रामचरणनलिनविन्यासेनकृता-
र्थीकृत्य ताटकावनमपिनिःकलमपीकतु रामप्रापयतिमु-
निश्चतुर्विंशे—ततइत्यादि । विमले सूर्योदयेइत्यर्थः ।
नद्या'गङ्गाया ॥ १ ॥ उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ राज-
पुत्राभ्यामुपस्कृतं पृजित । ताटकावधाभिप्रायेणाहु-
अरिष्टमिति । अरिष्टं शुभंयथाभवतितथा । “अरिष्टं पा-
पशुभयो.” इतिहलायुध । कालविपर्ययः कालविलय

इनियावन् ॥ ३ ॥ ततार तरितुंप्रवृत्तः । सरितं गङ्गां
सागरंगच्छतीतिसागरंगमां । खड्गप्रकरणे “गमेस्सुप्यु-
पसंख्यानं” इतिखड्ग ॥ ४ ॥ अतिसंग्रहेण तरङ्गपरस्प-
रमघट्टजशोभेण । वर्धितं अतिप्रवृद्धं ॥ ५ ॥ भिद्यमा-
नस्य परस्परमिलितस्य । वारिण । तुमुलः निविडोयं
ध्वनिः । किंवारिसंभेदकृतततान्यकृतइतिप्रश्नः ॥ ६ ॥
निश्चय कारणनिश्चयः ॥ ७ ॥ अस्यध्वने'कारणवारिसं-
भेदएवतिवक्ष्यनकस्यावारिणइतिप्रक्ष्यतीतिमत्वासर-
य्वाइतिवक्तुंसरयूवैभवमाह—कैलासेति । कैलासपर्व-
ते कुंवरभवने । ब्रह्मणामनसानिर्मितंसरोस्ति । तेन
मनसानिर्मितत्वेन । इदंसर' मानसमित्युच्यते ॥ ८ ॥
उपगृहते आवृत्यप्रवहते । अयोध्याया'पश्चिमभागमा-

शि० विमले समूलमलनिर्वर्तकगङ्गाजले ॥ १ ॥ शि० अरिष्टनिर्विघ्नंयथाभवतितथापन्थानंगच्छ ॥ ३ ॥ ति० सागरगमा
सागरंगच्छति जलपूर्णत्वरूपस्वरूपंप्रापयति ता । अन्तर्भावितव्यर्थः । अगस्त्यशोषितस्यसमुद्रस्यगङ्गायापूरणंकृतमितिप्रसिद्धे ॥ ४ ॥
ति० वि० पुण्यत्वेहेतुर्वृक्षसरश्च्युतत्वं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ट. तेतुमर्वे. २ च छ ज. शिवा ३ ख ट. शुभानावं. ४ क—छ. झ. ज. त्कालस्यपर्यय. ५ ड. च. झ.
ज. तानृषीन्प्रति. ६ ड. झ. तत्रशुश्राववैशब्दंतोयसरंभवर्धितम्. च. छ. ज. ततश्शुश्रुवतुश्शब्दंतोयसरंभवर्धितम्. क. तत-
श्शुश्रावतंशब्दंनयासरंभवर्धितम्. ज. ततश्शुश्रुवतुश्शब्दंनयासरंभवर्धितम्. ग. घ. ततश्शुश्रावतंशब्दमतिसरंभवर्धितम्.
ख. ततश्शुश्रावशब्दमतिसरंभवर्धितम्. ७ ड—ट. तोयस्यतस्यशब्दस्यनिश्चयम् । श्लातुकामोमहातेजास्सह्राम कनीयसा
८ रामस्यवचनं. ९ क. ग—छ. झ. ज. ट. समन्वितम्. १० ड. झ. वरम्

तस्यायमतुलः शब्दो जाद्वीमभिवर्तते ॥ वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ १० ॥
 ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ ११ ॥
 स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ॥ अविप्रहतमैश्वराकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
 अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम् ॥ भैरवैः श्वापदैः पूर्णं शकुन्तैर्दारुणारुतैः ॥ १३ ॥
 नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्विभैरवैः स्वनैः ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चोपशोभितम् ॥ १४ ॥
 धवाश्चकर्णककुभैर्मरुतिन्दुकपाटलैः ॥ संकीर्णं वदरीभिश्च किं न्वेतदारुणं वनम् ॥ १५ ॥
 तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्येतदारुणं वनम् ॥ १६ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ मलदाश्च करुशाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १७ ॥
 पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् ॥ क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशन् ॥ १८ ॥
 तमिन्द्रं स्नापयन् देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ १९ ॥
 इह भूम्यां मलं दत्त्वा दत्त्वा कारुशमेव च ॥ शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ २० ॥
 निर्मलो निष्करुशश्च शुचिरिन्द्रो यदाऽभवत् ॥ ददौ देशस्य सुप्रीतो वरं प्रभुगनुत्तमम् ॥ २१ ॥

रभ्यउत्तरदिग्भागेन पूर्वभागमागत्याङ्गदेशेगङ्गायासह-
 युज्यतेसरयूः । तयोर्नद्यो संभेदेस्थाण्वाश्रमः । तस्मान्
 सरयूयुक्तगङ्गातरणदशायांसरयूजलमुन्नतानभागीर-
 थ्यापततीति तस्य ध्वनिरिति ज्ञेयम् । सरयूशब्दनिर्वक्ति-
 सरइति । सरसोयौतीतिसरयू । पाठान्तरं सरसोयार्तीति-
 सरयू । मकारस्य शकन्वादिवात्पररूपं “ऊकुत.” इति
 स्त्रीप्रत्ययः ऊकारः । कस्मात्सरसः प्रवृत्तेत्यत आह—ब्रह्म-
 सरश्च्युतेति ॥ १९ ॥ यागङ्गामभिवर्तते गङ्गायासंयुज्यते ।
 अयमतुलः शब्दः तस्या वारिसंक्षोभजः । सन्धिरार्षः ।
 नियतः नियतमनस्कः सन् । ताभ्यां नदीभ्यां । प्रणामं
 कुरु । कोयं ध्वनिरितिरामेण पृष्टे सरयूवारिसंघट्टजइति-
 वक्तव्ये तदुत्पत्तिकथनं नन्तव्यत्वात् ॥ १८ ॥ नदीसंभेदे-
 रात्रिमुपित्वा प्रातर्दक्षिणाभिमुखा गङ्गां तिरुः । ततो गङ्गा-
 दक्षिणतीरे ताटकावनमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ संकाशतइति
 संकाशः । घोरसंकाशं घोररूपमिति यावन् । अविप्रहतं
 अक्षुण्णं जनसंचाररहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अहो इत्यादि-
 श्लोकत्रयं । झिल्लिका भूतलाद्यन्तरित कीटविशेषः ।
 भैरवैः भयंकरैः । श्वापदैः क्रूरमृगैः । शकुन्तैः भासैः ।

“शकुन्तौ भासपक्षिणौ” इत्यमरः । शकुनैः पक्षिभिः ।
 वाश्यद्विः कुत्सितशब्दायमानैः । धवः अश्वकर्णः ककु-
 भः मरुतिन्दुकः पाटलः इद्वनमेतादृशः । अहो इद-
 वनं दारुणं । किन्तु किं नाम कमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ एतदारुणं वनं यस्य प्राणिनः सश्रूयतामिति
 योजना ॥ १६ ॥ स्फीतौ प्रवृद्धधनधान्यौ । मलदाश्च
 करुशाश्च मलदकरुशनामधेयौ । अवयवबहुत्वाद्बहुव-
 चनं मत्स्या पाश्चाला इति वन् । देवनिर्माणेन देवनिर्मा-
 णतुल्यनिर्माणेन । निर्मितौ देवलोकममसंस्थानावित्य-
 र्थः ॥ १७ ॥ मलदकरुशसंज्ञानिमित्तमाह—पुरेत्या-
 दि । वृत्रवधे कृतेन मलेन अशुचित्वेन क्षुधा बुभुक्ष-
 याच समभिप्लुतं व्याप्रां इन्द्रं ब्रह्महत्या समाविशन् ।
 ब्रह्महत्यावशेन मलक्षुधाविन्दस्याभूतामित्यर्थः ॥ १८ ॥
 स्नापयन् गङ्गादितीर्थेषु स्नापयन् । पुनर्मन्त्रपूतं कलशै-
 कलशोदकैः । स्नापयामासुः । तेन स्नापनेन । अस्य इन्द्र-
 स्य । मलं चकारात् कारुशः । प्रमोचयन् प्रमोचयन्
 ॥ १९ ॥ करुशमेव कारुशः । स्थानप्रमाणान् । क्षुध-
 मित्यर्थः ॥ २० ॥ शुचिः ब्रह्महत्यात् पूतः ॥ २१ ॥

शि० तस्येति सामान्येन पुसकः ॥ १० ॥ शि० किं किनामकं किन्वा मिकचेत्यर्थः । तुवाये ॥ १५ ॥ तीर्थी० मलदाश्चकरु-
 शाश्चतिबहुवचन आपोदारा इति वच्छब्दस्वभावाकृतः ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. ड. झ ट. नरवरात्मजः. २ ड—ज. सयुतम् ३ ख. ग ड. च छ. झ. ज कीर्ण ४ क. च. छ. ज.
 दारुणस्वनै ड झ दारुणारवै. ज. ट. दारुणैरुतै ५ ड च छ झ ज श्वापिशोभितम् क म्पशोभितम् ६ क ख ग.
 ड च. छ झ ज विंत्वतिन्दुक ७ ट किंवेतन् ग ड झ किन्विद ८ ड झ मलिनदेवा ९ क ग च. छ ज
 सोस्मिन्देशोमलंल्यक्त्वा १० ड. झ देवा ११ क च छ ज वृत्रारिर्द्रोहमभूतनोहर्षमवाप्तवान् १२ ड झ शुद्धश्चोयया.
 १३ ड च छ झ ज ततोदेशस्य सुप्रीतो वरप्रादादनुत्तमम्

इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ मलदाश्च करुशाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २२ ॥
 साधुमाध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ २३ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ॥ मलदाश्च करुशाश्च मुदितौ धनधान्यतः ॥ २४ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी वै कामरूपिणी ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत् ॥
 ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २५ ॥
 मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २६ ॥
 वृत्तबाहुर्महावीर्यो विपुलास्यतनुर्महान् ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥ २७ ॥
 इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ मलदांश्च करुशांश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ २८ ॥
 सेयं पन्थानमावार्य वसत्यध्यर्धयोजने ॥ अतएव च गन्तव्यं ताटकाया वनं यतः ॥ २९ ॥
 स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ॥ ३० ॥
 न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशम् ॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया ॥ ३१ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथैतदारुणं वनम् ॥ यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विश्वामित्रेणरामप्रति उत्पत्तिप्रभृतिताटकावृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ तथाग्रहवरात्तस्याहतरावध्यत्वकथनेनस्त्रीवधस्यकर्तव्य-
 त्वेपुरावृत्तदृष्टान्तीकरणपूर्वकतद्बोधविधानम् ॥ २ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ १ ॥

वरमेवाह—इमाविति । मलंयतिखण्डयतीतिमलदः
 “अन्येभ्योपिदृश्यते”इतिश्वच् । करुशमस्यास्तीतिक-
 रुशः । अङ्गमलधारिणौ करुशस्यायुपलक्षणमिदम् । ए-
 तौममाङ्गमलकरुशधारणान्मलदा करुशाश्चेतिख्याति
 गमिष्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अतइत्यादावध्याहार्य-
 म् ॥ २४ ॥ एवंपालनीयत्वायदेशस्यपुण्यत्वमुक्त्वात-
 स्यदारुणत्वेहेतुमाह—कस्यचिदिति । अर्धत्रयम् । क-
 स्मिंश्चित्कालेगतेसति । तदा जन्मकालएव । नागस-
 हस्रस्य गजसहस्रस्य । बलंधारयन्तीताटकानामयक्षी
 अभूत् । ते तुभ्यः । भद्रमस्तु । ताटकातोभयंमाभूदि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ मारीचइत्यर्थम् ॥ २६ ॥ अत्रयइति-
 शेषः । यः प्रजा नित्यं त्रासयतेसमारीचोयस्या पुत्र-

सायक्षीअभूदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २७ ॥ अस्तुताटका
 किततस्तत्राह—इमाविति ॥ २८ ॥ आवार्य आवृत्य ।
 यतः यस्मिन्मार्गे । ताटकायाः वनं । अतएवमार्गेणग-
 न्तव्यं ॥ २९ ॥ निष्कण्टकं निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥ ईदृ-
 श अतीवपुण्यं । असह्यया इतरैरजेयया ॥ ३१ ॥ यथा
 येनप्रकारेण । दारुणं यथाच उत्सादितं निर्जनीकृतं ।
 यथाचोत्सादनान्ननिवर्तते तदेतत्सर्वमाख्यातमिति यो-
 जना ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने
 चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

स्त्रियाअपिसर्वलोकविनाशिन्यावधे नदोषइत्याह-

ति० । ताटकानाम तेभद्र प्रथमशौर्यस्थानत्वेनशौर्यप्रसिद्धिकरत्वरूपभद्रत्वमस्याइतिबोध्यः ॥ २५ ॥ ती० पन्थानमावृत्य । अतएव
 गन्तव्यं । अतस्ताटकानिरसनान्पूर्वगन्तुमशक्यत्वान्नगन्तव्यमित्युक्तिः । अतएवचगन्तव्यमितिक्रित्याह ॥ २९ ॥ शि० मन्त्रियोगादि-
 त्युक्त्यात्रियनहनिगामीतिप्रत्युत्तरत्वायानवक्तव्यमितिहेतुर्ध्वनितः ॥ ३० ॥ ती० उत्सादितं विजनीकृतं ॥ ३१ ॥ इतिचतुर्विंशस्सर्गः २४
 शि० अथ मङ्गलमूलवचनश्रुत्वा ॥ १ ॥

[पा०] १ च छ झ ज ट मुदिता २ इ च छ झ ज यक्षिणी ३ क ड च छ झ ज ट मैहाशीर्षो ४ ड—ट
 मावृत्य ५ क प्रति च छ झ ज ६ क मागाय ७ ड च छ झ ज शक्नोत्यागन्तु ८ ग ज ट यदेतत् ९ ययैतत्

अल्पवीर्या यदा रक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुङ्गव ॥ कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २ ॥
 [इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्याभिर्ताजसः ॥ हर्षयञ्श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिंदमम् ॥ ३ ॥]
 विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्तरा ॥ वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥
 पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ॥ अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ५ ॥
 पितामहस्तु संप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ६ ॥
 ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ॥ न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ ब्रह्मा महायशः ॥ ७ ॥
 तां तु जातां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्या यशस्विनीम् ॥ ८ ॥
 कस्य चित्त्वथ कालस्य यक्षी पुंनमजायत ॥ मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥
 मुन्दे तु निहते राम सागस्त्यं मुनिपुङ्गवम् ॥ ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥
 भक्षार्थं जातसंरंभा गर्जन्ती साऽभ्यधावत् ॥ ११ ॥
 आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ १२ ॥
 अगस्त्यः परमकुद्वस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १३ ॥
 पुरुषादी महायक्षी विरूपा विकृतानना ॥ इदं रूपं विहायाथ दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १४ ॥
 सैषा शापकृतामर्षी ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्यचरितं शुभम् ॥ १५ ॥
 एनां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १६ ॥
 न ह्येनां शार्पसंस्पृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ॥ निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १७ ॥

पञ्चविंशे—अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य ॥ १ ॥ यदा यस्मान् । यदायत्रादयोहेतावपि मुनिमि प्रयु-
 ज्यन्ते । यस्माच्छ्रूयन्ते तस्मान् अवला स्त्री । कथं नाग-
 सहस्रस्यबलधारयति ॥ २—३ ॥ येनहेतुनावलोत्त-
 राभवति तंशृणु । तस्यावरदानकृतंवीर्यबलमस्ति अ-
 तोऽबलापिबलधारयति ॥ ४ ॥ वरदानप्रकारमाह—
 पूर्वमित्यादि ॥ ५ ॥ नामप्रसिद्धौ ॥ ६ ॥ यक्षाय सु-
 केतवे ॥ ७ ॥ विवर्धनी विवर्धमानां । भार्या ददौ भा-
 र्यात्वेनददौ ॥ ८ ॥ कस्मिंश्चित्कालेगतेसति अजायत

अजनयन ॥ ९ ॥ शापप्रकारमाह—मुन्देत्विति । नि-
 हते अगस्त्येनेतिशेष । प्रधर्षयितुंहेतुं । इच्छति ऐच्छ-
 न ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजनितकोपा । अत-
 एवभक्षार्थमभ्यधावत् । अर्थ ॥ ११—१२ ॥ अग-
 स्त्यइत्यर्थ ॥ १३ ॥ पुरुषादी मनुष्यभक्षिणी । त्वमि-
 दंरूपंविहायपुरुषादीन्यादिविशेषणयुक्ताभव । अथने-
 दारुण कृ । रूप शरीरंअस्तु ॥ १४ ॥ अगस्त्यचरितं
 तदानीमितिशेष ॥ १५ ॥ जहि नाशय ॥ १६ ॥ शाप-

ति० यदा यत । यक्षी यक्षजाति । श्रूयते पुराणादाविनिशेष । अबलेतिमाभिप्राय । शि० यदा यत । यक्षी ताटका ।
 अबलाश्रूयते भवदुक्त्याज्ञायते । अतः अल्पवीर्यामवितुमर्हतीतिशेष । अतः नागसहस्रस्यबलकथधारयति ॥ २ ॥ ती० अत्र
 बलमात्रेणयुत्तरत्वेनवक्तव्ये वीर्यस्याभिधानं वीर्यशौर्यादयोऽन्येपिगुणा सन्तीतिज्ञापयितुं ॥ ४ ॥ वि० तदभिसेहितगुणवतापुत्रे
 णाल्यन्तजनपीडाभवेदितिविचार्यपुत्रनददौ ॥ ७ ॥ शि० जंभपुत्रायेत्यत्रखुपुत्रायैतिपाठ । अत्रपाठे खट्वरितजभस्येवनामा-
 न्तरबोध्य । अमुरयक्षयोर्देवयोनित्वेनउचितं सबन्धइतिनागोजिभश ॥ ८ ॥

[पा०] १ क ड च छ झ ज यक्षीश्रूयते २ अयंश्लोक ड छ झ ज दृश्यते ३ क ख तस्यनद्वचनंश्रुत्वा
 रामस्यविदितात्मन ४ ड च छ झ ज. बलोत्तरा. ५ क. सदाचार. ६ क ख ग ड च छ झ ज सुप्रीत ७ ड.
 च छ झ ज बाला ख कन्या ८ च कुंभपुत्राय क-घ झझपुत्राय छ गर्गपुत्राय ९ ड झ ददौचासां च छ य.
 ददौचासौ १० क ग—छ झ ज ट पुत्रंयजायत ११ ड झ अगस्त्यमृषिसत्तम १२ ख आपतन्तींतुतादृष्टापुनस्त-
 स्यास्तमात्मजम् । कुद कृशानुसकाशोऽगस्त्योभगवानभूत् । राक्षसत्वं १३ ड च छ झ ज परमार्षी १४ क ख ड च छ.
 झ ज विकृता १५ क. रूपंविमृज्याथ ख रूपपरित्यज्य ग. घ. रूपमपाहाय ड च छ झ ज रूपंविहायाशु १६ ड च
 छ. झ. ज. अगस्त्याचरितं. १७ ट दुर्धर्षा. १८ ड. च. छ झ ज संस्पृष्टा.

[ज्यास्वनं चक्रतुर्वीरौ वज्राशनिसमं तदा ॥ मोहिता तेन शब्देन लब्धसंज्ञा चिरात्तदा ॥ २२ ॥]
 ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 अलं ते घृणया वीर पापैषा दुष्टचारिणी ॥ यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धति मायया ॥ २४ ॥
 वध्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ रक्षांसि सन्ध्याकालेषु दुर्धर्षाणि भवन्ति वै ॥ २५ ॥
 ईत्युक्तस्तु तदा यक्षीमश्मवृष्ट्याऽभिवर्षतीम् ॥ दर्शयञ्शब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ २६ ॥
 सा रुद्धा शरजालेन मायाबलसमन्विता ॥ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ २७ ॥
 तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ शरेणोरसि विव्याध सां पपात ममार च ॥ २८ ॥
 तां हतां भीममंकाशां दृष्ट्वा सुंगपतिस्तदा ॥ साधुमाध्विति काकुत्स्थं सुराश्च ममपूजयन् ॥ २९ ॥
 उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ ३० ॥
 मुने कौशिक भद्रं ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ ३१ ॥
 प्रजापतेः कृशश्वस्य पुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ तपोबलभृतो ब्रह्मत्राघवाय निवेदय ॥ ३२ ॥
 पात्रभूतश्च ते ब्रह्मस्तवानुगमने धृतः ॥ कर्तव्यं च महत्कार्यं सुराणां राजमनुना ॥ ३३ ॥
 एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मर्हृष्टा रथं गतम् ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य ततः सन्ध्या प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
 ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥ मूर्ध्नि राममुपाग्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

वमश्मवर्षविमुञ्चन्तीमोहयन्तीवविचचार । अर्धत्रयम् ॥ २१—२२ ॥ श्रीमान् स्वतएवताटकावधहेतुप्राप्तिकृतहर्षेणकान्तिमान् ॥ २३ ॥ दुष्टचारिणी दुष्टयथातथाचरणशीला । अन्तर्धानशक्त्याऽश्मवर्षशीलेत्यर्थः । एतेन ऐहिकनाशकत्वमुक्तं । पारलौकिकनाशकत्वमप्याह—यज्ञविघ्नकरीति । पुरावर्धति वर्धिष्यते । “यावत्पुरानिपातयोर्लेट” ॥ २४ ॥ सन्ध्यापुराप्रवर्तते प्रवर्तिष्यते । तावत् पूर्वमेव वध्यतां । सन्ध्याप्रवृत्तौकाहानिस्तत्राह—रक्षांसीति ॥ २५ ॥ अभिवर्षती अभि-

वर्पन्ती । शब्दवेधित्वं श्रुतःशब्दोयस्मादुत्पन्नतद्देधित्वम् ॥ २६ ॥ अभिदुद्राव अप्रयोजकमन्तर्धानविहायेत्यर्थः । विनेदुषी नादं कुर्वन्ती ॥ २७ ॥ अशनी “सर्वतोक्तिन्नर्थादियेके” इति ङीप् ॥ २८ ॥ भीममंकाशां भीमरूपां । सुरपतिः सुराश्च ममपूजयन् ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ सर्वे वयमितिशेषः । स्नेहं दर्शय स्नेहकार्यं प्रवर्तय ॥ ३१ ॥ एतदेवाह—प्रजापतेरिति ॥ ३२ ॥ अयमितिशेषः । अनुगमने शुश्रूषणे । धृत स्थिरधी ॥ ३३ ॥ पुरस्कृत्य पूजयित्वाजग्मुः । सन्ध्या सायं-

शि० ममार म शिवसनिधि आर जगाम पपातच । तद्देशप्राग्यशिवसनिवाचपतदित्यर्थः । किञ्च अपपातमं अपगत पात पुनरावृत्तिर्यस्मान्स्वप्न म शिवसंकैलासादिमित्यर्थः । आरप्राप । वाणवेगेनतत्रप्रक्षिप्त्यर्थः । एतेनस्त्रीलादेवत्वनहतास्ति । अतस्तत्रपुनर्गेनन्तव्यमिति शिवउपदेश्यतीतिहेतुर्व्यक्तः । अतएव “नश्नेनामुत्सहेहन्नुस्त्रीस्वभावेनरक्षिता” इतिप्रतिज्ञायामविरोधः । अतएव “रामोद्विर्नाभिभाषते” इतिमानुकूलः । अतएव “सुन्दस्त्रीदमनप्रमोदमुदितादास्यायवियोदरंरामस्सत्यवतीसुतादधगनस्तस्याश्रमंलीलया ॥ कृमेकौशिकनन्दनेनचमखेतत्रागतान्राक्षसान्ह्लासमुसुचदाशुभाविदिसौमारीचमुप्राकृतिम्” इतिहनुमन्नाटकपद्यघटकीभूतसुन्दस्त्रीदमनप्रमोदमुदितादितिपदघटकदमनप्रयोगस्सगच्छते । अन्यथासुन्दस्त्रीहृदननप्रमोदमुदितादितिवदेदितिदिक् । “मोयमेममयेऽपिस्थ्याद्विषेचमधुमूदने । मास्त्रीपञ्चालयायास्यापुङ्गवश्चन्द्रशेखरे” इतिमेदिनी ॥ अस्मिन्नर्थे च एव ॥ २८ ॥ इतिपङ्क्तिशस्मर्ग ॥ २६ ॥

[पा०] १ इदमर्थं ख. दृश्यते. २ क—छ. झ. ज. राम. ३ क ख. ग. ड. च छ. झ. ज. ट. वर्धते. ४ ड. झ. ज. कालेतु. ५ क. ड. च. छ. झ. ज. भवन्तिहि. ६ ख. ड. झ. इत्युक्तस्मृतुनायक्षी. ७ ट. झ. वर्धिणीम्. ८ ड. च. छ. झ. ज. वाणजालेन ख. शरवर्षेण. ९ ड. च. छ. झ. ज. पपातच. १० ख. देवपति. ११ ड. च. छ. झ. ज. सुराश्चाप्यादि. १२ क—घ. च. ज. भृशश्वस्य. १३ क—घ. च. छ. ज. श्वतान्. १४ ड. झ. रत. ट. धृत. १५ घ—छ. झ. ज. मुमहत्कर्म. १६ ड. झ. विहायसम्. १७ क—घ. पूजयित्वा. १८ च. छ. झ. ज. ट. पूजयन्तः.

इहाद्य रजनीं राम वमाम भुवदर्शन ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ उवाच रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ ३७ ॥
 मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाऽहनि ॥ [चंपकाशोकपुन्नागमल्लिकाद्यैश्चमुशोभितम् ॥ ३८ ॥
 चृतैश्च पनमैः पूगैर्नारिकेलैश्च शोभितम् ॥ वापीकूपतटाकैश्च दीर्घिकाभिरलङ्कृतम् ॥ ३९ ॥
 मल्लिकाहेमकूटैश्च मण्डपैरुपशोभितम् ॥] रमणीयं विवभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ४० ॥

निहत्य तां यशसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरभिद्वसङ्गः ॥

उवाच तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षड्विंशसर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणाभ्यां नानास्त्रमघ्नदानम् ॥ १ ॥

अथ तां रजनीमुप्य विश्वामित्रो मंहायशाः ॥ प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुगक्षरम् ॥ १ ॥
 परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥
 देवासुरगणान्वाऽपि सगन्धर्वोर्गानपि ॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यमि ॥ ३ ॥
 तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ दण्डचक्रं महद्विव्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥
 धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च ॥ विष्णुचक्रं तथाऽन्युग्रमैन्द्रमस्त्रं तथैव च ॥ ५ ॥
 वज्रमस्त्रं वरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐपीकमपि राघव ॥
 ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी उभे ॥ प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपान्मज ॥ ७ ॥
 धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च ॥ पाशं वारुणमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ ८ ॥
 अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनन्दन ॥ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ ९ ॥

सन्ध्या । प्रवर्ततेस्मा ॥ ३४-३५ ॥ तत्पूर्वोक्तम् ॥ ३६-३७ ॥
 मुक्तशापं मुक्तोपद्रवं । तस्मिन्नहनि । तदैव तत्क्षण
 एव ॥ ३८-३९ ॥ चैत्ररथं कुबेरोद्यानम् ॥ ४० ॥
 प्रतिबोध्यमान मुनिनेतिशेष । कौमल्यासुप्रजारामे-
 त्येवंप्रबोधितोऽभूदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४१ ॥ इति
 श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 र्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

त्वा । प्रहस्य प्रहर्षेणमन्दहासकृत्वा ॥ १ ॥ महायशः-
 तिमवुद्धित्वावर्द्धय । प्रीत्यापरमयायुक्तइतिपरितुष्टो-
 मीत्यस्यानुवादः । सर्वशः सर्वाणि ॥ २ ॥ आजौ युद्धे ।
 जयिष्यमि स्वार्थेणिच ॥ ३ ॥ दण्डचक्रादयश्चक्रमेवा
 ॥ ४ ॥ सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयः । शूलवरः शरश्रेष्ठः ।
 ब्रह्मशिरः ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ५-६ ॥ मोदकीशिख-
 रीमज्ञेयेद्वेगदेस्त । तेऽमेवास्यामीतिमवन्वयः ॥ ७ ॥
 वारुणमित्यस्याकाकाशिन्यायेनोभयत्रान्वयः ॥ ८ ॥
 शुष्काशनिराद्रागनिरित्यन्वयः । पिनाकिनद्वयैनाक

अस्त्रगणलाभ सप्तविंशे—अथेत्यादि । उप्य उपि-

ति० वाशब्दश्चाथे । गन्धर्वोरगमहितदेवासुरगणरूपशत्रुनपिप्रसह्य बलेन जयिष्यमि जययति । यदिबोधेदया तदाश्रमं तदाश्रमो-
 हनास्त्रादिनाजयिष्यमि । अन्येषामनुकागणनेतिभावः ॥ ३ ॥ वि० दण्डचक्रादयोस्त्रमेवा ॥ ४ ॥ ति० शूलवरं तन्नामकं ॥ ५ ॥
 ति० द्वेगदे गदासन्निकेअस्त्रे ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. घ वसेम. २ इदमवचनुष्टयं ख च छ ज. त्वयते. ३ घ छ महासुनि ४ क—घ प्रशस्य ५ ड.
 च. छ. झ. ज. मधुरस्वरम् ६ क. ड. च. छ झ ज. रगन्मुनि ७ ग. तथा घ तदा ८ क. ख ड. च छ झ ज
 मन्द्रचक्र ९ ड झ शूलवरं. १० क. च. शिखरंउभे ड झ शिखरंशुभं ११ ग युशार्दूल १२ ज दशम्यव
 वा. रा. १८

आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ वायव्यं प्रथनं नाम ददामि च तवानघ ॥ १० ॥
 अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव ॥ ११ ॥
 कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् ॥ धारयन्त्यसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १२ ॥
 वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नाम नामतः ॥ असिरस्त्रं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ १३ ॥
 गान्धर्वमस्त्रं दयितं मानवं नाम नामतः ॥ प्रस्थापनप्रशमने दद्वि सौरं च राघव ॥ १४ ॥
 दर्पणं शोषणं चैव संतापनविलापने ॥ भेदनं चैव दुर्धर्षं कर्दुर्पदयितं तथा ॥ १५ ॥
 पेशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १६ ॥
 तामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबल ॥ संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं नाम नामतः ॥ १७ ॥
 सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मौयाधरं परम् ॥ घोरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १८ ॥
 'सौम्यास्त्रं' 'शिशिरं' नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुकामदम् ॥ दारुणं च भृगस्यापि शीतेषुमथ मौनवम् ॥ १९ ॥
 एतान्नाम महाबाहो कामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाण परमोदारान्क्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २० ॥
 स्थितस्तु प्राञ्चुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ॥ ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ॥ तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥
 जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २३ ॥
 ऊचुश्च मुदिताः सर्वे रामं प्राञ्जलयस्तदा ॥ इमे स्म परमोदाराः किंकरास्तव राघव ॥ २४ ॥
 [यैर्धादिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ॥ ततो रामः प्रसन्नान्मा तैरित्युक्तो महाबलैः] ॥ २५ ॥

॥ ९ ॥ आग्नेयं अग्निदेवताकं । दयितं अग्रेरिति शेषः । तेषु शीतेषुनामकं ॥ १९ ॥ कामरूपान् ऐच्छिकशरी-
 ॥ १० ॥ शक्तिद्वयं विष्णुशक्ति-रुद्रशक्तिश्चेति ॥ ११ ॥
 — ॥ १२ ॥ वैद्याधरं नन्दनं नाम असिरस्त्रं महास्त्रमित्य-
 र्थः । असिर्हविष्याधारास्त्रम् ॥ १३ ॥ प्रस्थापनप्रशम-
 नेचगान्धर्वं ॥ १४ ॥ विलापयतिपरिदेवयतीति विल-
 लापनं । मदयतीति भेदनं ॥ १५ ॥ प्रतीच्छ गृहाण
 ॥ १६ ॥ मुसलान्मौसलमन्यन् ॥ १७—१८ ॥ जी-

रान् ॥ २० ॥ मन्त्रग्राममित्यनेन पूर्वोक्तास्त्रप्रदानं ना-
 मतत्तन्मन्त्रप्रदानमित्युक्तं भवति । तेषां कृशाश्वजन्य-
 त्वमधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ २१ ॥ सर्वसंग्रहणं कास्त्रैर्य-
 नसंग्रहणम् ॥ २२ ॥ अस्त्रमन्त्रान्दत्त्वा मन्त्रदेवताअ-
 पिरामाज्ञानुवर्तिनीं कारयितुं तां स्मृत्वा जपतो विश्वा-
 मित्रस्याज्ञायाराघवं उपतस्थुः सिपेविरे ॥ २३ ॥ राघवे-

ति० प्रथमं मुख्य ॥ १० ॥ ति० दश्याल्प ॥ १४ ॥ ति० मन्त्रग्रामं अस्त्राणामन्त्रमूर्तित्वान् । ननु बलातिबलादानप्रस-
 ज्ञेपिमन्त्रग्रामगृहाणेन्युक्तलान्पुनरत्रदानविफलमिति चेत् । गृहाणेन्येव तत्रोक्तलान्नुददायिति । तेन तत्कालोपयोगिबलातिबलयो-
 रेव तत्रदानं इत्येवात्रेति विवेकः । वस्तुनो बलातिबले मन्त्रसमूहान्मिके इति तद्रूपमन्त्रग्राममिति तत्रार्थ इति नोदयति परे ॥ शि०
 अनुस्मरन् तत्तद्वन्नियोजकत्वेनानुस्मरयन् रामाय ददौ । तुना लक्ष्मणाय च ददौ । स्मरन्नित्यन्तर्भाविताणि जर्थ तेन रामज्ञानविषयी-
 भूता एव ते मन्त्रा इति बोधितम् । तेन मन्त्रग्रहणमर्यादापालनायैवेति भवितम् ॥ २१ ॥ इति सप्तमविंशत्सर्ग ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. मधनं नाम. झ ट. प्रथमं नाम. ड प्रथमं राम. २ ख. तव सुव्रत. ग. घ. ड. तव राघव.
 ख. जयतावर. ३ इ. झ ट ख. किंकिणीम्. ४ क. ड. च. छ. ज. व. वायव्यं क्षमायानि. ५ ख—ड. झ. ट. मोहनं नाम.
 क. छ. मानवास्त्रं. ६ क. ड. झ. प्रस्थापनं प्रशमनं. ७ ख. तथा मौम्यं च. ड. झ. दक्षिसौम्यं च. क. च. छ. दक्षिसौरं च.
 ८ ड. च. छ. झ. ज. वर्षणं. ट. धर्षणं क. दहनं. ९ ड. झ. ज. मादनं. १० क. च. छ. ज. अस्त्रं कन्दर्पदेवतम्. ११ ख.
 मानवं. १२ क. ड. च. छ. झ. ज. मौसलचतुष्पात्मज. १३ ड. झ. मायामयं. १४ क. ड. च. छ. झ. ज. सौरतेजः प्रभं. ट.
 सौरतेजः प्रदं. १५ क—च. झ. ज. सोमाम्ना. १६ ट. जीतल. १७ क. घ. ड. झ. सुदाग्ण. ख. च. ज. ट. सुदामनं.
 १८ ख. भगव्यास्त्रं. १९ ड. झ. मानदम्. २० ख. घ. ततस्तु. २१ ट. मनुस्मरन्. २२ ख. घ. मेहात्मान. २३ क. ख.
 ऊचुः प्रमुदिता. २४ ख. इमेन वयव्यगम. ड. झ. इमे च परमोदारा. २५ ख. किंकराः शाधिन् प्रभो. २६ अयश्चोक्तः
 ड. च. झ. ज. ज. दृश्यते

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ॥ मानसा मे भविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ॥ २६ ॥
ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

विश्वामित्रेणरामायास्त्राणामुपसंहारमन्त्रोपदेशः ॥ १ ॥ ताटकावनाशिर्गल्यमिन्द्राश्रमसमीपमुपागतेनरामेणविश्वामित्रंप्रति
पुरनोद्दश्यमानाश्रमस्थनामधेयादिविशेषप्रश्नः ॥ २ ॥

प्रतिगृह्य ततोस्त्राणि ग्रहष्टवदनः शुचिः ॥ गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
गृहीतास्त्रोऽसि भगवन्दुराधर्षः सैरासुरैः ॥ अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महायशः ॥ संहारं व्याजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥
सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च ॥ प्रतिहारतरं नाम पराञ्जुखमवाञ्जुखम् ॥ ४ ॥
लक्षाक्षविषमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ॥ दशाक्षशतवक्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥
पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ ॥ ज्योतिषं कुंशनं चैव नैराश्यविमलाबुधौ ॥ ६ ॥
योगेन्द्रहरिद्रौ च दैत्यप्रशमनौ तथा ॥ [शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निष्कुलिर्विरुचिस्तथा] ॥
सार्चिर्मालीधृतिर्माली धृतिमान्नुचिर्स्तथा ॥ ७ ॥
पितृसौमनसं चैव विधूतमकराबुधौ ॥ करवीरकरं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥
कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ॥ जुंभकं सर्पनाभं च सतानवरणौ तथा ॥ ९ ॥
कुंशाश्चतनयात्राम् भास्वरान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव ॥ १० ॥

त्यनन्तरमितिकरणबोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्य अस्त्र
सेवामङ्गीकृत्या समालभ्य सम्पुत्र्य । “आलभः स्पर्शहि-
सयोः” इत्यमरः । मानसा मनोनुसारिण । चिन्तामात्रे
उपस्थिता इति यावन् । भविष्यध्वं भवत । मानसास्म-
न्तोमप्राप्तेनेतिवार्थः । भूमाप्रावितिधातुः ॥ २६ ॥ गम-
नाय गन्तुं “तुमर्थाच्चभाववचनान्” इतिचतुर्थी ॥ २७ ॥
इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जिराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः २७

अस्त्रसंहारकप्रतिग्रहोष्ठाविशे—प्रतिगृह्येत्यादि । ग-
च्छन् गमिष्यन् । “वर्तमानस्वामी” यवर्तमानवद्वा” इ-
तिलङ् ॥ १ ॥ संहारं अवगतप्रयोगानामस्त्राणां पुनरुपमं-
हारं । तत्तदस्त्रमूलमन्त्रवर्तिततद्विषयसंहारमन्त्रजात-
मित्यर्थः । जात्येकवचनम् ॥ २ ॥ धृतिमान् प्रीतिमा-
न ॥ ३ ॥ सत्यवन्तमित्यादिसप्तश्लोक्येकान्वया । स-
त्यवदादीनि उपसहाराणां नामानि ॥ ४—६ ॥ सा-
र्चिर्मालीत्यादिपुत्रप्रथमाद्वितीयार्थे ॥ ७—९ ॥ मम

[पा०] १ ड. झ. तान्यभ्यचोदयत् २ ग गच्छन्नेवाथ. ३ क—छ झ ज सुखेपि ४ क. ग ड च छ झ ज
सहारान् ५ ड. च. छ झ ज महातपा. ख. ग घ महामुनि क महामना ६ ड. च छ. झ ज. सहारान् ७ ट.
हृष्टरभसमेव झ हृष्टसरभमेव ८ क. ख ड. ग. च छ. झ ज ट लक्ष्यालयाविमौ ९ झ खनाभकौ १० ड च छ झ.
ज. ट. शकुन्. घ कुशन. ग कृथन ११ घ. ड. झ. ज. योगेन्द्रहरिद्रौ च क सौगन्धन. क ड. च छ. झ ज ट विनिर्द्रौ च
ख. हरिद्रौ चमदनप्रमथैतथा. क. ग.—छ. झ. ज. ट. दैत्यप्रमथनैतथा १२ इदमर्थे क ड. च छ झ. ज ट. दृश्यते.
१३ ड. च. छ. झ. ज. ट. निष्कुलिर्विरुचिस्तथा. १४ क. ग. ड. च. छ झ ज ट सार्चिर्माली १५ ख धृतिज्वाला.
१६ घ. निर्विचिस्तथा. च विरजस्तथा. ग. विचिरस्तथा १७ ख पित्र्यसौमनस क चन्द्रामौमनस च. छ चन्द्रसौमनस ड
झ. ट. पित्र्यसौमनसं. य चन्द्रसौमनसं. १८ ख. ग. विधूम. १९ ड. च. ज. करवीरगति. झ परवीरगति. ख. करवीरकनि
२० ट. धनधान्ये. २१ ड. झ. सर्पनाथ २२ ख. घ. सतानवरणाबुधौ क च. छ ज. संधानवरणाबुधौ. ड. झ. पन्था-
नवरणातथा. २३. क. ख. ग. च. मुशाश्व. २४ ग. प्रतीच्छचास्त्रान्भद्रं.

वाटमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तर्गन्मना ॥ [तत्सर्वमग्रहीद्रामो विश्वामित्रान्महामुनेः] ॥ ११ ॥

दिव्यभाम्यग्देहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः ॥ केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्भूमोपमास्तथा ॥ १२ ॥

चन्द्रार्कमदृशाः केचिन्पद्माञ्जलिपुटास्तथा ॥ रामं प्राञ्जलयो भूत्वानुवन्मधुरभाषिणः ॥ १३ ॥

इमे स्म नरशार्दूल शशि किं करवाम ते ॥ १४ ॥

मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ गम्यतामिति तानाह यथेष्टं ग्धुनन्दनः ॥ १५ ॥

अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्ग्रथागतम् ॥

[ग्रणम्य शिरसा रामं सर्वे संमतविक्रमाः] ॥ १६ ॥

[ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ लक्ष्मणाय च तान्मर्वान्वराह्यात्रघुनन्दनः ॥

मंहारामं च मंहृष्टः श्रीमांस्तस्मै न्यवेदयन्] ॥ १७ ॥

य च तान्नाघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीन् ॥ १८ ॥

किन्वेतन्मेघमंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ॥ वृक्षपण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १९ ॥

दर्शनीयं मृगार्काणं मनोहरमतीव च ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुनादैरलंकृतम् ॥ २० ॥

निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कान्तागदोमहर्षणान् ॥ २१ ॥

अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ २२ ॥

संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दृष्टचाणिः ॥ तव यज्ञस्य विघ्नाय दुर्गन्मानो मंहामते ॥ २३ ॥

भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्ममै बध्याश्च राक्षसाः ॥ २४ ॥

एतन्ममै मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

मत्त ॥ १० ॥ वाटमित्येव । वाटमित्यङ्गीकारे । प्रहृष्टेनान्तरागमना प्रतिजग्राहेतिशेष ॥ ११ ॥ मन्त्रस्वीकारानन्तरमन्त्रेवनामाश्राव्यदर्शयति—दिव्येत्यादि—श्लोकद्वयेन । दिव्या श्लाघ्या भाम्यग्देहायेषां । तथा । मूर्तिमन्तः शरीरकाठिन्यवन्तः । “मूर्ति काठिन्यकायथो इत्यमरः । सुखप्रदा आह्लादका ॥ १२ ॥ प्रह्वा नम्रा । अञ्जलिपुटा अञ्जलिपुटयुक्ता । अर्श-आदित्वादच् । प्राञ्जलय कृताञ्जलय । मधुरभाषिणः मधुरभाषणशीला । केचित्पुरुषा राममनुवन् ॥ १३ ॥ इम इत्यर्थः । स्मेत्यार्षं मलोपः । शशि आज्ञापय । “शार्दूल इति शास्त्रे शार्दूल ॥ १४ ॥ यथेष्टं गम्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ते पुरुषा ॥ १६ ॥ तान उपसहारमन्त्रान् । श्लक्ष्णं व्यक्तं ॥ १७—१८ ॥

श्लोकद्वयः । इतः अस्मिन्प्रदेशे । कौतूहलं श्रोतुमिति-शेषः ॥ १९—२० ॥ कान्तारान् ताटकावनान् । रोमहर्षणान् रोमाञ्चकरान् भयकरादितियावन । अर्थमेकं ॥ २१ ॥ अनया देशस्यसुखवत्तया इदमाश्रमपदमित्यवगच्छामि । कस्येति न जानामि तत्सर्वशंस आदितः प्रभृतिवदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ संप्राप्ता इत्यादिश्लोकद्वयः । ते पूर्वोक्ताः । तवयज्ञस्य विघ्नाययत्राश्रमपदे संप्राप्ता साचतवयाज्ञिकाक्रियायत्र रक्षितव्या राक्षसाश्चबध्या तस्याश्रमस्यकोदेशः ॥ २३—२४ ॥ एतदित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोवेन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

ति० प्रह्लादलिपुटा प्रह्लादमन्त्रेन अञ्जले पुटसंस्पर्शेपातादृशा ॥ १३ ॥ ति० वल्गुभाषं मधुरभाषं ॥ २० ॥ इत्यष्टाविंशसर्ग २८

[पा०] १ इदमर्थं ख दृश्यते २ ख केचिदुग्रप्रहोपमा ३ क कृत्वाचामि, ट तचकृत्वा ४ इदमर्थं च छ दृश्यते ५ इदमर्थं यत्र च छ दृश्यते ६ ड च छ झ ज किमेतन्मेघ ७ झ ज वृक्षखण्डमितोभाति, ख च वृक्षपण्डमिवाभाति ८ ख, ग मनोरम ९ क ड च छ झ ज वल्गुभाषं १० घ, ट, दुष्टगन्मानो, ११ ख—छ, झ, ज, महामुने, १२ ख, भगवन्कस्यदेशोर्थः, १३ क—छ, झ, ज, मया, १४ क, मुने.

एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

विश्वामित्रेणरामं प्रतिमिद्धाश्रमवृत्तान्तकथनारम्भः ॥ १ ॥ बलिपराजितेन्द्रादिप्रार्थनया विष्णुनादित्यावामनत्वेनावती-
र्ययाचजाज्याजेनबलिनिग्रहपूर्वकंपुनर्देवानांस्वर्गस्थापनम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणरामप्रतिमिद्धाश्रमपदस्यप्रवृत्तिनिमित्तकथनम्
॥ ३ ॥ तस्यैवस्वाश्रमत्वाभिधानपूर्वकतत्रैवराक्षसहननस्यकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ ४ ॥ ततोविश्वामित्रेणराघवाभ्यासहमिद्धाश्रम-
प्रवेशपूर्वकरामवचनाद्दीक्षाप्रवेशः ॥ ५ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

इह राम महाबाहो विष्णुर्देववरः प्रभुः ॥ वर्षाणि सुवह्न्येव तथा युगशतानि च ॥

तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ २ ॥

एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः मिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्वलिः ॥ निर्जित्य देवतगर्णान्सेन्द्रांश्च समरुद्रणान् ॥

कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ४ ॥

[यज्ञं चकार मतिमानसुरेन्द्रो महाबलिः] ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः ॥

ममागम्य स्वयं चैव विष्णुमृचुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥

बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ॥ अंसमाप्ते कर्ता तस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ६ ॥

अथसिद्धाश्रमस्यनित्यभगवत्सन्निधिमत्त्वेनदिव्यदे-
शत्वंतत्सन्निधानेपूर्वेषांसिद्धतपस्कृत्वंभगवद्देशस्यैवव-
स्तव्यत्वमित्येतत्प्रतिपादनमुत्वेनस्थापनाश्रमाद्वैलक्षण्यं
दर्शयत्येकोनविंशो-अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अचिन्त्यवैभ-
वस्य मानुषभाववयापूर्ववृत्तमज्ञातमिवपृच्छतइत्यर्थः ।
चतुर्थ्यर्थेपठि ॥ १ ॥ इहेतिसार्धश्लोकः । तपश्चर-
णयोगार्थं तपश्चरणफलसिद्ध्यर्थः । यद्वा तपश्चरणच
योगश्चतदुभयार्थः । केचिदिहइहशब्दद्वयंपठन्ति तदाइ-
हत्वेनतत्रापिइहप्रदशइत्यर्थः ॥ २ ॥ वामनस्य वाम-
नरूपेणावतरिष्यत । पूर्वविष्णुत्वेनरूपेणेहतपश्चचार
पश्चाद्वामनरूपेणापीतितस्याश्रमस्यातिशयोक्तिरिति ।
विष्णोरत्रतपश्चरणलोकेतपस प्रवर्तनाय । बदरिका-

श्रमइव नारायणस्य । सिद्धाश्रमत्वनिर्वक्ति-सिद्धइति ।
महातपा काठ्यप । अत्र । हि यस्मान् । मिद्ध
तप फलप्राप्तः । तस्मादेपसिद्धाश्रमोनाम ॥ ३ ॥ एत-
स्मिन्निमित्तमार्धश्लोकः । एतस्मिन्काले विष्णोस्तपश्चर-
णकाले । विरोचन प्रहादमुन तस्यापत्यवैरोचनि ।
समरुद्रणान्स्ववायुगणान् । कारयामास मन्त्रिभि-
रितिशेषः । तद्राज्य इन्द्रराज्य ॥ ४ ॥ बलेरिति ।
भावलक्षणेपठि । बलौयजमाने यागकुर्वाणे । साग्नि-
पुरोगमा पुरोगमेनाग्निनामहिता । अग्निमुखत्वादे-
वानां । स्वयमवसमागम्यइहाश्रमेतपश्चरन्तविष्णुमृचु-
॥ ५ ॥ यज्ञंयजते यज्ञकरोतीत्यर्थः । ओदनपाकप-
चतीतिवन् । समाप्रश्नेन्नसंजतुंशक्यइत्यर्थः । स्वकार्य

ति० । वचनं श्रुतिशेषः ॥ १ ॥ ति० यजते कर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपद । नन्वसुरस्यबलेदेवद्विप्रोयागाद्यनुपपत्तिः । यागन-
र्पणीयदेवताभावात् । इन्द्रादीनातद्वैष्यलान् । नचशब्दमात्रदेवतेतिमुक्तः । अथैवादिप्रमाणेनदेवतायाविग्रहवन्त्वस्योत्तरमीमागायाति-
द्वान्तितत्वादितितेजः । कर्मदेवाजानदेवभेदेदेवानाद्वैवि-यान् । तत्रयैकमेणादेवलप्राप्तास्तेकर्मदेवा । आजानदेवास्तुयजमन्त्राद्यभू-
तामन्त्रेणित्यसंबद्धा कर्मदेवभ्यः प्राचीनाएव । तत्कर्मदेवानाद्वैष्यलान्देवाजानदेवानांयज्ञेतत्फलननदोषः । विप्रकर्तारोयत्रकर्मदेवा
एव । यज्ञायधिकारमावोपिआजानदेवानामेव स्वयंप्रव्यदेवतान्तराभावात् । कर्मदेवानालस्येव । अतएवंन्द्रादीनायज्ञादिवर्णं
नानुपपन्नमित्यन्यत्रविस्तरः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड च. छ झ ज वचन २ ड. च. छ झ. ज. देवनमस्कृत * अत्र इह रामेत्यर्थान्परं ख पुस्तके-प्रदश्य
मर्वभूतानामवर्णान्मासवैलोक्यभूत् । मोहनार्थतुलोकस्यसर्वेषांजगताप्रभु । इत्यर्थद्वयमधिकं दृश्यते. ३ क. ख ग.
ड च छ. झ ज सुवह्नीह ४ ग घ. तपमश्चरणार्थं ५ ख च छ समहातपा. ६ ड. च झ ज गणान्सेन्द्रान्सहम-
रुद्रणान् ७ इदमर्थे क. ड. छ. झ. ज ट. दृश्यते. ८ ड. च. छ. झ. ज. समहान् क. भगवान् ९ क. ड. छ. झ. ज.
महाबल. १० ड. झ. असमाप्तवते.

ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः ॥ यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपागतः ॥ वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽशिसमप्रभः ॥ अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९ ॥
 देवीसहायो भगवान्दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुमदनम् ॥ १० ॥
 तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तैपात्मकम् ॥ तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥

देवकार्यं । आश्रितकार्यस्य स्वकार्यत्वात्तथोच्यते । अभि-
 पद्यतां अभित कात्स्न्येन संपाद्यतां ॥ ६ ॥ ननु कथम-
 सुरस्य यज्ञानुष्ठानं “यस्यैदेवतायै हविर्गृहीत स्यात्तांध्या-
 ये द्वपट्करिष्यन्साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति” इति श्रुते ।
 तत्तद्देवध्यानपूर्वकं तत्तन्मन्त्रेण तत्तदुद्देशेन तत्तद्वि प्र-
 दानस्य यागत्वात्तत्स्य च देवशत्रोरयोगान् । न च चतुर्थ्य-
 न्तःशब्दो देवतेति वाच्यं । अचेतनप्रीणनासंभवान् । त-
 त्प्रीतिमूलफलासिद्धेश्च । अतएव केवलाक्रियैव फलदे-
 ति प्रत्युक्तं । अतोर्थवादाद्यनुरोधेन शब्दक्रियातिरिक्ता
 सचेतना वज्रहस्तत्वादि विशिष्टविग्रहवती देवता ।
 न च विग्रहवत्त्वे युगपदनेकयागसनिधानासंभवः । दि-
 व्यशक्तिमत्त्वेनानाशरीरपरिग्रहसंभवेन तेषां सर्व-
 यागसांनिध्यस्य सुलभत्वात् । तस्मान्न देवतावैरिणो या-
 गसंभव इति । उच्यते । नायं बलिना क्रियमाणो याग इ-
 न्द्रादिदेवताराध्यकः । येनोक्तदोष स्यात् । किंतु भ-
 गवदाराधनभूतं कश्चिद्यागविशेषः । तस्यैव विष्णुभक्त-
 स्त्वेन प्रसिद्धत्वात् । तर्हि भक्त्यज्ञविघ्नविष्णु कथं कुर्यात् ।
 स्वभक्तस्यापि स्वभक्तविरोधित्वमभवतोऽमह्य । ततः-
 पुत्रान्तरविरोधिपुत्रशिक्षणवन् स्वाश्रितदेवविरोविशि-
 क्षणं युक्तमेव । अतएवोक्तं “मममद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्य-
 धिकाभवेत्” इति । तर्हितस्य धार्मिकस्य कथं निग्रह स्या-
 तत्राह—ये चेत्यादि श्लोकद्वयेन । ये यत्र वस्त्रवाहनादिपुन-
 र्वस्तु याचितारः याचिष्यमाणाः सन्त इतस्ततः देशान्-
 एनमभिवर्तन्ते तत्सर्वतेभ्यः यथावन् सत्कारपूर्वकं प्रय-
 च्छति ॥ ७ ॥ माया विष्णुत्वाच्छादिकाशक्ति तस्या

योगं संबंधमुपागतः । वामनत्वं वामनरूपत्वं ग-
 तः । कल्याणं अस्मत्कार्यकुरु । तस्मिन्नौदार्याख्यो म-
 हागुणो वर्तते । तेन त्वं वामनवेषो भूत्वा याच्चापदेशेन
 तद्वाज्यमपहृत्य देहीति भावः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्निति श्लोक-
 द्वयं । एतस्मिन्नन्तरे देवप्रार्थनावसरे । कश्यपोऽदित्या-
 सहितो व्रतं समाप्य विष्णुद्देशेन कृतव्रतं समाप्य । वरदं व-
 रदानाय सन्निहितं विष्णुं देवीसहायं सन्तुष्टाव । अत्र रा-
 मपदद्वयं रूढायोगेन च निर्वाह्यं । व्रतानुष्ठानकाले वर-
 काले च देवीसाहित्यद्योतनाय द्विः प्रयोगो देव्याः । अय-
 मत्रक्रमः “सोकामयत बहुः स्यात्प्रजायेयेति सतपोत-
 प्यत” इत्युक्तरीत्या विष्णुर्जगद्रक्षणचिन्तापरो व्रदेशे-
 चिरमदृश्य उवास । तद्विदित्वा तमेव पुत्रं लब्धुकामः क-
 श्यपो देव्यासह दिव्यवर्षसहस्रनिर्वर्त्य विष्णुवाराधनरूपं
 किंचिद्गतमनुष्ठाय तदन्ते वरदानाय दृश्यमानं विष्णुं तु-
 ष्ठाव । तस्मिन्नेवावसरे देवाश्चागता प्रार्थितवन्त इति
 ॥ ९-१० ॥ तपोमयं तपः प्रचुरं । प्राचुर्यचाराध्यत्वेन ।
 तपसाराध्यमित्यर्थः । तपोराशिं तपोराशिस्वरूपं तपः-
 फलमिति यावन् । तपोमूर्तिं ज्ञानस्वरूपं । तपः आलो-
 चन इति धातोर्मुनप्रत्ययः । तपात्मकं तपस्वभावं । ज्ञा-
 नगुणकमित्यर्थः । उक्ताद्वातोर्ध्वार्थकविधानमिति ।
 पुरुषोत्तमं वदन्मुक्तो भयावस्थाजीवा द्विलक्षणं । त्वां ।
 सुतप्तेन अनन्यप्रयोजनतयानुष्ठितेन । तपसा आराध-
 नेन । पश्यामि साक्षात्करोमि । सर्वकर्मसमाराध्यं स-
 र्वकर्मफलप्रदं ज्ञानस्वरूपत्वेन समस्तहेयप्रत्यनीकज्ञाना-
 नन्दाद्यपरिमितगुणवत्त्वेन च सर्वसाक्षिद्विलक्षणत्वांसा-

ति० रामेति द्विस्स बोधनं स्वाश्रमसनिधानं रामपृष्ठतन्महलकथनेन हर्षातिशयाच्च बोध्यः । अदित्या सहितो व्रतं समाप्य देवीसहायस्तु-
 श्चावेत्यन्वयः । देव्यदिति रेव । यद्वा देवी सरस्वती । शि० रामदीप्यमान रामनाम्ना प्रकाशमानः । देवीसहायः देवीपार्वती
 सहायोगस्य सभगवान् शंभुरिव ओजसा इव ओजस्तुत्या अदित्या सहितः कश्यप दिव्यवर्षसहस्रकं दिव्यवर्षसहस्राध्यव्रतं
 समाप्य मधुसूदनं तुष्टावेत्यन्वयः । इव शब्द उभयान्वयी ॥ ९ ॥ १० ॥ शि० तपोमयं तपसा वेदबोधिताभिलाषरहितकृ-
 च्छचान्द्रायणादिना मयते अन्तःकरणशुद्धिपूर्वकज्ञानोपतिद्वारा प्राप्नोति । अतएव तपोराशिं तपसाराशिस्समृहयस्यै । यथा-
 स्ति फलमेव तप आचारणं । अतएव तपोमूर्तिं तपोयुक्तामूर्तिं विग्रहो यस्य । लोकशिक्षणार्थतपश्चरन्तमित्यर्थः । तपात्मकं
 तपोज्ञानं आत्मा यस्य ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग—छ झ. न मुपाश्रित . २ घ च. छ. ज. ट. दिव्यवर्ष ३ क. च छ ज. तपोधनम्.

शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १२ ॥

तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धृतकल्मषम् ॥ वरं वरय भद्रं ते वराहोसि मतो मम ॥

[किमिच्छसि वरं श्रेष्ठं वरदोस्मि महाद्युते ।] ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

अदित्या देवतानां च मम चैवानुयाचतः ॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १५ ॥

पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ ॥ भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरमूदन ॥

शोकार्तानां तु देवानां माहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति ॥ सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १७ ॥

अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ॥ [छेत्री भिक्षुरूपेण कमण्डलुशिखोज्ज्वलः] ॥

वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १८ ॥

[तद्वद्व्याऽसुरराजेन्द्रो वामनत्वाच्च विस्मितः ॥ माधवोऽयमिति ज्ञात्वा पूजयामास धर्मतः ॥

पूजितस्तेन धर्मात्मा सर्वलोकहिताय वै ॥ १९ ॥]

[*आसाद्य यजमानं तमुवाच भगवान्हरिः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाराज यज्ञश्चातीव शोभनः ॥ २० ॥

वयं दानार्थिनो राजञ्श्रुत्वा यज्ञमनुत्तमम् ॥ त्वां दृष्ट्वा तव योगेषु किञ्चिद्विद्भुमिहागताः ॥ २१ ॥

वामनेनैवमुक्तस्तु मुदा राजा तदाऽब्रवीत् ॥ अद्य मे सफलो यज्ञः कृतार्थोऽस्म्यद्य वामन ॥ २२ ॥

त्वदर्थं कल्पितं चैव मम सर्वस्वमेव च ॥ धनौघं रत्नराशिं वा भूषणं धान्यसंचयम् ॥ २३ ॥

ग्रामं वा नगरं वाऽपि राष्ट्रं वा यानमेव वा ॥ हस्त्यश्वरथपत्तीर्वा त्वं लभस्वान्यमेव वा ॥

किमिच्छसि महाबाहो तद्दामि तवानघ ॥ २४ ॥

एवमुक्तस्तदा राज्ञा भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ उवाचेपत्सितं कृत्वा यजमानं महाबलिम् ॥ २५ ॥

एतैः किं मम राजेन्द्र तैस्तु नास्ति प्रयोजनम् ॥ अस्त्पादत्रयाक्रान्तां देहि भूमिं विभो तदा ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तद्वाग्मनेनोक्तं स्मितं कृत्वाऽसुरोत्तमः ॥ येनेष्टं पूर्यते ब्रह्मस्तत्कुर्मति ततोऽब्रवीन् ॥ २७ ॥

वामनाय महीं दातुं निश्चितेऽसुरसत्तमे ॥ तं निवार्य महाराजं प्राह शुक्रो द्विजोत्तमः ॥ २८ ॥

विरिश्चभयशक्राद्या योगिनश्च सुरासुराः ॥ यं न जानन्ति वेदाश्च स एषो विष्णुरव्ययः ॥ २९ ॥

दानारक्ते ततः शुके शुक्रं राजपुरोहितम् ॥ गृहीत्वा ताडयामास वैनतेयो महाबलः ॥ ३० ॥

क्षात्करोमि । एतदेवमेपरमप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इदं चेतनाचेतनात्मकं सर्वजगन् । तवशरीरेस्मिन्नप-

श्यामि । एवं तु गीतं “पश्यामिदेवांस्त्ववदेवदेहेस्वर्वास्त-

थाभूतविशेषसंघान । ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थमृषी-

श्चसर्वानुरागांश्चदिन्यान्” इति । यद्वा जगत्सर्वशरी-

रमित्युक्तत्वात् शरीरतयापश्यामीत्यर्थः । त्वमनादिः

उत्पत्तिरहितः । अनिर्देश्यः । एतावानिति परिच्छेत्तु-

मशक्यइत्यर्थः । अतस्त्वामहं शरणं रक्षितारं । गतः

॥ १२-१३ ॥ तच्छ्रुत्वेत्यर्थः । मारीच मरीचिपुत्रः

॥ १४ ॥ अदित्या याचमानाया । देवतानां याच-

मानानामित्यूहम् ॥ १५ ॥ पुत्रत्वमित्यादिमार्धश्लो-

कएकान्वयः ॥ १६ ॥ देशेऽयनुग्रहः क्रियतामित्याह—

अयमिति । ते प्रसादान् कर्मणि मत्तर्पामि । सिद्धेसति ।

त्वयिमपुत्रत्वंप्राप्तइत्यर्थः । अयमिद्धाश्रमोनामभवि-

ति० । माहाय्य बलिच्छलरूप । शि० इन्द्रस्यभ्राताभवेत्यनेनइन्द्रेऽस्मिन्कार्यकारित्वस्मिन्ननुमधेयमितिप्रार्थनामूचिता ।
अमुरसूदनेत्यनेनमनातनोऽमुरद्वयपरत्वव्यस्मिन्तिबोधित । तेनामुरानिरसनीयामवतेतिशोतितम् ॥ १६ ॥

[पा०] १ इदमर्थं च छ दृश्यते २ इ इदमर्थं च छ दृश्यते, ३ इदमर्थं च छ दृश्यते, ४ इदमर्थं च छ दृश्यते.

* अत्रकुण्डान्तर्गताश्चतुर्दशश्लोका क. पुस्तकेऽविकादृश्यन्ते.

पत्न्या सह विनिश्चित्य यजमानो महाबलिः ॥ मायारूपेण देवेशो मम यज्ञं गतो यदि ॥

तदेतद्यज्ञसाफल्यमेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥

इति मन्वोदकं दत्तं वामनाय महान्मने ॥ तव पादत्रयाक्रान्तां गृहाणाद्य महीं प्रभो ॥ ३२ ॥

उदके स्पृष्टमात्रे तु विश्वरूपधरो हरिः ॥ तत्रस्थ एव ववृधे येन पूर्णं जगत्रयम् ॥

सायुधैर्बाहुभिः पूर्णा दिग्विदिक्सर्वमेव हि ॥ ३३ ॥

त्रीन्क्रमानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मानंदः ॥ आक्रम्य लोकाँल्लोकात्मा सर्वलोकहिते रतः ॥ ३४ ॥

महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ ३५ ॥

तेनैष पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः ॥ मया तु भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ॥ ३६ ॥

एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ॥ अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दृष्टचारिणः ॥ ३७ ॥

अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ ३८ ॥

[ईत्थुक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं मलक्ष्मणम्] प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥

शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ ३९ ॥

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ ४० ॥

यथार्हं चकिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ॥ तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ ४१ ॥

मुहूर्तमिव विश्रान्तौ राजपुत्रावरिदमौ ॥ प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतु रघुनन्दनौ ॥ ४२ ॥

अद्यैव दीक्षां प्रविश भट्टं ते मुनिपुङ्गव ॥ सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ ४३ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ४४ ॥

प्यति । तस्मादित आश्रमादुत्तिष्ठ । अवतारायेति शेषः ।

॥ ३७—३९ ॥ श्लोकद्वयमेकांश्वयं । क्रमान पञ्चविशेषान् ।

भिक्षित्वा याचित्वा । प्रतिगृह्य । मानद्यतिखण्डयती-

तिमानन्द । निरभिमानो भिक्षित्वेत्यर्थः । लोकाक्रम-

णेहेतुल्लोकांमेति । वामनरूपेण याचित्वा सर्वलोक-

व्यापिगरीरेणक्रान्त्वेत्यर्थः । नियम्य वद्ध्वा । त्रैलो-

क्यस्यापिपदद्वयक्रान्तत्वेन तृतीयपदालाभात्तदर्थवद्भु-

त्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—तेनेति । तेन

वामनेन । श्रमनाशनः समारश्रमनिवर्तकः । सनिहि-

तंस्थाण्वाश्रमंविहाय भवानकिमर्थमत्रस्थितइत्यत्राह—

मयातिविति । मयातु देवतान्तरपुण्यवृद्धिरहितेन ।

भक्त्या विष्णुभक्त्या । तस्य वामनस्य । ण्य. आश्रम ।

उपभुज्यते आश्रीयते । वामनस्येयं भूमिरिति केवलंतामेवा

जिघ्रन्वर्त इत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ गच्छामहे गच्छाम ।

तातेत्युपलालने । तदेतदाश्रमपदंयथामम तथातव ।

स्वमितिशेषः ॥ ३८ ॥ गतनीहारः गतहिमः ।

पुनर्वसुभ्यांसमन्वितइतिरामलक्ष्मणसाम्यापेक्षया

॥ ३९ ॥ उत्पत्योत्पत्येतिप्रीत्यतिशयोक्तिः । आगत्या-

गत्येत्यर्थः । अनेननिरन्तरं तदागमनोक्तयामुनिवहुत्वमु-

च्यते ॥ ४० ॥ यथार्हं मुनियोग्यतामनतिक्रम्य

॥ ४१ ॥ मुहूर्त अल्पकालं । विश्रान्ताविवेतिमनुष्य-

भावो नोच्यते ॥ ४२ ॥ अद्यैव प्रवेशदिनएव । अय-

सिद्धाश्रमं सिद्धं स्थानं त्वद्यज्ञसिद्ध्याअन्वर्थसिद्धमं-

जोस्तु । सत्यमभुवचस्तव "अत्रैवपुरुषव्याघ्रहन्तव्या-

दृष्टचारिणः" इतिवचइत्यर्थः । राक्षसानसर्वथा

हनिष्यइतिभावः ॥ ४३ ॥ नियतं निगृहीतान्त-

ति० लोकार्थां त्रैलोक्याक्रमणार्था ॥ ३४ ॥ शि० तेन वामनेन । श्रमनाशनोऽयमाश्रमः । भक्त्या तद्विषयकप्रीत्या ।

पुन्यमेवाक्रान्तं सेवितं मयापितद्विषयकप्रीत्यैवतस्यवामनस्यायमाश्रमोनिषेव्यते । एतेन रामस्याखेटखेलनवनतदितिविनिन ।

तेनाप्रकटरूपेण यदैव तत्ररामस्यस्थितिरिति व्यञ्जितम् । तेनरामप्रदोविश्वामित्रज्ञानपरीक्षार्थमेवेतिव्यक्तः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ च ट. त्रीन्पदानय २ क. च. छ. ज. वामन ३ छ. ज. मेदिनीम् ४ छ. ज. ट. लोकाँल्लोकाया ५ ग. घ. भूतहिते ६ छ. ज. ट. तेनैव ७ ग—छ. झ. ज. मयापि. ८ छ. च. तस्यैव. ९ क. ख. वामनस्यनि-

षेव्यते १० क—छ. झ. ज. ट. अत्रते. ११ दृढमर्षं च छ. दृश्यते १२ ख. रामं लक्ष्मणसयुम्. १३ ख. चक्रुः प्रजायथाहते.

१४ क. ग—छ. झ. ज. मुहूर्तमथ. १५ ग. च. झ. ज. महामुनि. १६ क—छ. झ. ज. तदा.

कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुममाहिता ॥ प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वा सन्ध्यामुपास्य च ॥ ४५ ॥
 स्पृष्टोदकौ शुची जप्यं समाप्य नियमेन च ॥ ह्युताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ४६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

विश्वामित्रेण दिनपटु निर्वर्त्यैयजेमसुपकान्तेराघवाभ्यां दिनपञ्चकमिति तद्वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥ पष्ठेऽहनि सुबाहुमारीचात्रिभिर्गगन-
 मेल्यपरितो रुधिरवर्षणम् ॥ २ ॥ रामेण मानवास्त्रेण मारीचस्य सागरे प्रक्षेपणम् ॥ ३ ॥ तथा सुबाहुवधपूर्वकमिति रेपावायव्येन
 निरसनम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रेण यज्ञसमापनपूर्वकं गमप्रशंसनम् ॥ ५ ॥

अथ तां देशकालज्ञां राजपुत्रावरिन्दमौ ॥ देशे काले च वाक्यज्ञाववृतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥
 भगवञ्श्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ ॥ संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मन्नातिवर्तेत तन्क्षणम् ॥ २ ॥
 एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ॥ सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥
 अद्यप्रभृति पट्टात्रं रक्षतं राघवौ युवाम् ॥ दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥
 तौ च तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ अनिद्रां पडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥
 उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ ॥ रक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमौ ॥ ६ ॥
 अथ काले गते तस्मिन्पष्ठेऽहनि समागते ॥ सौमित्रिमवब्रीडामो यत्नो भव ममाहितः ॥ ७ ॥
 रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ॥ प्रजज्वाल ततो वेदिस्सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥

करण ॥ ४४ ॥ कुमारवितिश्लोकद्वयं । स्पृष्टोदकौ
 दत्ताध्यायं नियमेन जप्यं समाप्य । अग्नेर्होत्रं होमः । औपा-
 सनहोमः । दीक्षामध्ये “ नाग्निहोत्रनदर्शपूर्णमासा-
 भ्यां यजत इति ” अग्निहोत्रस्य निषिद्धत्वात् । मानसम-
 भिहोत्रमित्येके ॥ ४५-४६ ॥ इति श्रीभोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
 वालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥

तत्क्षण सकाल । नातिवर्तेन अज्ञानो नानाक्रामेन ॥ २ ॥
 युयुत्सया योद्धुमिच्छया । प्रशशंसुः प्रोचुः ॥ ३ ॥
 रक्षतमिति लोभमध्यमपुरुषद्विवचन । एतादृशमारभ्य
 पट्टात्रपर्यन्तं मुनिर्मौनित्वगमिष्यति । अतो वयवदाम
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥ पडहोरात्रं पण्णामहोरात्राणामाहारः
 पडहोरात्रं तन ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतु उपतु । यत्नो
 सन्नद्धौ । परमधनुर्नयोऽसौ परमधन्विनौ । ब्रीह्यादि-
 त्वादिनि ॥ ६ ॥ कालपञ्चदिनात्मके गते । तस्मिन्
 प्रधाने । अहनि मुत्यादिने । समाहितः एकाग्रचित्तः ।
 अत्रायप्रभृतिपट्टात्रमित्युक्त्या पूर्वसर्गंतत्पूर्वदिने दी-
 क्षाप्रवेशोक्त्या च संपरात्रनिर्वर्त्य सत्रविशेषोऽयमिति
 गम्यते ॥ ७ ॥ वेदिप्रज्ज्वलनमुत्पातो गक्षमागमसूचक ।
 उपाध्यायः विश्वामित्रः । पुरोहिताः ऋत्विजः ॥ ८ ॥

सुबाहुमारीचप्रभृतिदुष्टनिग्रहच्छिञ्चो—अथ तावित्या-
 दि । देशकालज्ञाविति हेतुगर्भः । देशकालज्ञत्वाद्बुद्धिते-
 देशोच्चित्ते काले चावृतां ॥ १ ॥ संरक्षणीयौ निवारणी-
 यौ । धातूनामनेकार्थत्वात् । विपरीतलक्षणावा । यद्वा
 इष्टप्रामिरनिष्टनिवृत्तिश्चरक्षणं । अत्र अनिष्टनिवृत्तिः ।

ति० कुमारविव स्कन्दविशाखाविव ॥ ४५ ॥ इत्येकोनविंशस्सर्गः ॥ २९ ॥

शि० संरक्षणीयौ । सरस्येतेयागआभ्यामिति अपादाने अनीयर् । किंच संरक्षणीयौ दुष्टकर्महेतुकरकपातादितो निवर्तनीयौ
 ॥ २ ॥ वि० उपाध्यायो ब्रह्मा । पुरोहित उपपश्या । इदमृत्विगन्तराणामुपलक्षणम् ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. कुमारविव. २ च स्पृष्टोदकं. ख शुचीकृतब्रह्मजपसमाप्यनियमानपि. ड. झ. पशुची-
 परमं जाप्यं. ३ ख. हुलाभि. ४ ड. झ. ज संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मन्. ख तावागमिष्यतो ब्रह्मन्.
 ५ ग. ड. च. छ. झ. ज ट. रक्षतो ६ क. ग. ड. च. झ. ज तौ तद्वचनं. ख. तेषां वचनं. ७ ख. ग. युक्तौ परमधन्विनौ.
 छ. यत्तौ परमधामिकौ. घ यत्ना परमरिन्दमौ. ८ मरिन्दमं. ९ ड. झ. तयागते.

सदर्भचमसमुक्ता सममित्कुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्ज्ज्वाल मर्त्विजा ॥ ९ ॥

मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽर्मां मंप्रवर्तते ॥ [एवं प्रवर्तिते यज्ञे विश्वामित्रस्य धीमतः ॥]

आकाशे च महाञ्जब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥

आचार्यं गगनं मेघो यथा प्रावृषि निर्गतः ॥ तथा मायां विंकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुर्चंगश्च ये ॥ आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ १२ ॥

र्मा तेन रुधिरौघेण वेदिर्ज्ज्वाल मण्डिता ॥ [दृष्ट्वा वेदिं तथाभूतां सानुजः क्रोधसंयुतः] ॥

सहसाऽभिद्रुतो गमस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥

तावापन्तर्ता सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ॥ [असंभ्रान्तस्त्वरन्किंचित्सज्यं कृत्वा महद्वनुः] ॥

लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीन् ॥ १४ ॥

पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तात्राक्षसान्निपशिताशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥

[कैरिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापैः संधाय वेगवान् ॥ १६ ॥

एवं वदन्तं तं दृष्ट्वा धनुःप्रवर्गपाणिनम् ॥ बालोयमिति विज्ञाय तमनादृत्य दुर्मती ॥

विश्वामित्रस्य तां वेदिं सत्त्वावभ्यधावताम् ॥ १७ ॥

तावुदीक्ष्य त्वरन्नामश्वापमायम्य वीर्यवान् ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ॥

चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरभि गधवः ॥ १८ ॥

स तेन परमास्त्रेण मानवेन र्ममाहतः ॥ संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्रवे ॥ १९ ॥

विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेपुत्रलंताडितम् ॥ निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीन् ॥ २० ॥

एतद्विवृणोति—सदर्भेति । चमसनाम पानपात्र । मुक्त्वा होमपात्र । उच्चय समृद्ध । कुसुमोच्चयोलङ्कारार्थः ॥ ९ ॥ ननु रश्मोन्नमन्नजपक्रियमाणे कथंराक्षसागमनप्रसक्ति । नकर्यंचिन । किन्तु दृग्गन्ताकाशमेघवद्दुर्धिरंगवर्षु । तदिदमाह—आकाशइति । भयानक भयंकर ॥ १० ॥ प्रावृषि वर्षाकाले । निर्गनोमेघोयथा-तथाऽभ्यधावता ॥ ११ ॥ भीमसंकाशा भयंकरा ॥ १२ ॥ अभिद्रुत अभिसुखधावन ॥ १३—१४ ॥

पिशिताशनानामांमभक्षकान् । एतद्विधूननार्थमानवा-स्त्र प्रयोक्ष्यइतिभावः ॥ १५—१७ ॥ अत्रादौइत्यु-क्त्वेत्युपसर्कार्थः । ननुसर्वराक्षसेष्वस्त्रप्रयोगप्रतिज्ञाय मारीचोरसितत्प्रयोग कथमितिचेन्न । पूर्वश्लोकेराक्षस-शब्दस्यमारीचमात्रपरत्वान् ॥ १८ ॥ सागरसंप्रवे स-मुद्रप्रेरे । अत्रगायत्रीद्वितीयाक्षरं ॥ १९ ॥ शीतेपु-त्रलंताडितं शब्दोवयववृत्त्यामानवास्त्रेवर्तते । दृश्य दृष्ट्वा । मारी-

शि० मन्त्रवदिति मन्त्रउच्यतेउच्यतेअस्मिन्निति । किंचमन्त्रगवन्त्यतेरच्यतेइतिमन्त्रवत् ॥ १० ॥ ति० समुक्षिता अभ्या-शेडितयेव ॥ १३ ॥ ति० ईदृशान् स्थितायुस्तेषाम् दुर्बलान्वा ॥ १६ ॥

[पा०] १ ट यज्ञोऽयं ख यज्ञोर्व २ इदमर्व च छ. दृश्यते ३ ख सुमहान् ४ ख मेघांययाप्रावृषिनिर्गतौ. ५ ख प्रकुवाणौ ६ क ख द च छ. ज द चरास्तया ७ ख च भीमसकाशानुविरोधानवा ट मेघसकाशा ८ इ क्ष. ज तातेनरुधिरौघेणवेदिंवीक्ष्यसमुक्षिताम् ९ इदमर्व ख दृश्यते १० क च. छ. दुनात्राम ११ इदमर्व ख. दृश्यते. १२ इदमार्धपयइय ख. दृश्यते. १३ 'चापंशरमधायवेगवानासीदित्यध्याहारेणयोजना च. ट. चापंसंधाय. * एवंवृषाणमारीचो-बालकहेममालिनम् । तस्यानुजचहेमभशरवृक्षिन्नधन्विनम् । १ । राघवौदयामहेमामौतावपश्यत्तदादिभि । दृष्ट्वातेजस्विनौतां चअवधूतश्चेतत्रसा । २ । अवज्ञायसर्वाविप्रान्प्रथमपयितुमारभन् । तमापतन्तंरामसुप्रहसंक्षीलयत्तत । ३ । एतच्छ्रे-कत्रयं—मानवंपरमोदारमित्यत पूर्व कुण्डलान्तर्गतपाठप्रतिनिविन्वेन च. छ. पाठयोर्दृश्यते १४ ख. समाहित १५ इ. च. छ. क्ष. ज. पीडितं.

[पश्य लक्ष्मण शीतेषु मानवं धर्मसंहितम् ॥ मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वैयुज्यत] ॥ २१ ॥
 इमानपि वधिष्यामि निर्वृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्नुधिराशनान् ॥ २२ ॥
 [इत्युक्त्वा लक्ष्मणं चाशु लाघवं दर्शयन्निव ॥] 'संगृह्णास्त्रं ततो रामो दिव्यमाग्रेयमद्भुतम् ॥
 सुबाह्वसि चिक्षेप स विद्वः प्रापतद्भुवि ॥ २३ ॥
 शेषान्वायव्यमादाय निजघान महायशः ॥ राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २४ ॥
 स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नात्रघुनन्दनः ॥ ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २५ ॥
 अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ॥ मिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं राम महायशः ॥ २७ ॥
 [सं हि रामं प्रशस्येवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमन्] ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

विश्वामित्रेणरामप्रतिमिथिलायांजनकयज्ञप्रस्तावनेनतत्रत्यद्विष्यधनुःप्रभावादिनिवेदनपूर्वकंराघवाभ्यामहमुनिभिश्चमिथि-
 लांप्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रादिभि सहसायाद्वेशोणाकृलगतेनरामेणमुनिप्रतितस्यदेशस्यपुरावृत्तकथनप्रायेना ॥ २ ॥

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ॥ ऊपतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तर्गतमना ॥ १ ॥
 प्रभातायां तु शर्वर्या कृतपौर्वाहिकक्रियां ॥ विश्वामित्रं मुनींश्चान्यान्यमहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥
 अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ऊचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥
 ईमौ स्म मुनिशार्दूल किंकरी संमुपस्थितौ ॥ आज्ञापय यथेष्टं वै शासनं कर्त्तव्यं किम् ॥ ४ ॥

चस्यप्राणरक्षणभाविकार्यान्तरसाधनाय ॥ २०-२१ ॥
 वधप्रयोजकानिनिर्वृणत्वादीनि ॥ २२ ॥ अद्भुत-
 यथातथाचिक्षेप ॥ २३ ॥ निजघान हिसितवान्
 ॥ २४ ॥ पुराविजये असुरविजये ॥ २५ ॥ निरीति-
 का निर्वाधा ॥ २६ ॥ गुरुवच पितृवच ॥ २७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिंश
 सर्गः ॥ ३० ॥

शे—अथेत्यादि । कृतार्थौ कृतविश्वामित्रप्रयोजनौ ।
 प्रहृष्टेन संतुष्टेन । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन । उपलक्षि-
 तौ ॥ १ ॥ सहितौ अविनाभूतौ ॥ २ ॥ मधुरोदारोक्तौ
 हेतु मधुरभाषिणाविति ॥ ३ ॥ स्मतिभूतार्थसूचकमव्य-
 यं । ईमौस्म आज्ञापितं सर्वमतुष्टितवन्तावित्यर्थः । मुनि-
 शार्दूल ब्रह्मध्यायिपुत्रेष्ट । अनेननिरवधिकर्मात्मन्त्वं
 सूचित । किंकरी "भक्तिक्रीनोजनार्दन " इत्युक्तीत्या
 त्वयाक्रीतौ । समुपस्थितौ भक्तत्वाविनाश्रणमपिस्थानुस-
 श्रमौ । "शरत्तल्पगतोभीष्म शान्तिविवहुताशन ॥ सा

एवंकृतार्थोविश्वामित्रोजनकसुतात्वेनावतीर्णयाश्रि-
 यारामंयोजयितुंवाजेनमिथिलाप्रस्थानंप्रस्तौत्येकत्रि-

ध्यातिपुरुषव्याघ्रस्ततोमेतद्गन्तव्यं ' इतिवच । आज्ञा-
 पययथेष्ट श्रामकालेअल्पद्रव्यायक्रीनोराजपुत्र पुनर्नि-

ति० मनुसहित मनुप्रयुक्त ॥ २१ ॥ इतित्रिंशसर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ इदमर्धद्वयं क ख ड च छ झ ञ ट दृश्यते २ ड च छ झ ञ मनुसहितम् ३ क. ख
 घ—छ. झ ञ ड विद्युज्यते ४ इदमर्धं क ख ड च छ झ. दृश्यते. ५ क ख च छ य ट सगृह्यमुमह्वात्र
 ६ झ विगृह्यमुमह्वात्र. ६ क ड च झ ञ ट आप्रेयंरघुनन्दन ७ स महाबल ८ क कृतार्थोऽहमहमाग.
 ९ ड च. छ. झ. ञ. वीर १० इदमर्धं क च छ. झ ञ दृश्यते ११ क घ. च छ न. शौचकृत्तामहाबली १२ क ग
 ड च छ झ विश्वामित्रमृषीश्चान्यान्यमहितावधि घ सहितावभिगच्छत १३ क ऊचतु परमोदार १४ क उमौस्म
 १५ ग—छ. झ. ञ. समुपागतौ. १६ च. छ. झ. ञ. मुनिश्रेष्ठ.

एवमुक्तास्ततस्ताभ्यां सर्व एव महर्षयः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥
 मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ॥ यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥
 त्वं चैव नरशार्दूल सहासाभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतं धनुरन्नं च तत्र तद्गुप्तमर्हसि ॥ ७ ॥
 तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदमि दैवतैः ॥ अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥
 नास्य देवा न गन्धर्वा नामुगा न च राक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥ ९ ॥
 धनुषस्तस्य वीर्यं तु जिज्ञासन्तो महीक्षितः ॥ न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥
 तद्वनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं चाद्भुतदर्शनम् ॥ ११ ॥
 तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः ॥ याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥
 आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ॥ अर्चितं विविधैर्गन्धैर्भाल्यैश्चागरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्पिसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥
 स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥

वर्तयितुं नार्हं किल । शासनं करवावकिं कर्तव्ये न संको-
 च कार्य इत्यर्थः । अनेन स्वभक्ताय स्वाभ्यन्तं ददाति आहू-
 यनं ददाति स्वयगतैव ददाति स्वात्मानमिष्टविनियोगा-
 र्हं करोतीत्युक्तं ॥ ४ ॥ अत्र विश्वामित्रेण प्रतिवक्तव्यं क-
 पिभिर्नियोजनं रामभक्त्यतिरेकेण । पुरस्कृत्य तदनु-
 ज्ञालब्ध्वेत्यर्थः । यद्वा विश्वामित्रप्रमुखा मुनय इत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ मिथिलायाश्चैव मैथिल "तस्येदं" इत्यण् ।
 परमधर्मिष्ठ अतिशयेन वर्मवान् । भगवत्कैङ्कर्यरूपत्वे-
 न काम्यनित्याभ्यामुत्कृष्ट इत्यर्थः । तस्य तस्य कृतं ॥ ६ ॥
 गमिष्यसि । यदीति शेषः । धनुरन्नं धनुश्चन्द्र दीर्घा-
 भावार्थः । चकारा यज्ञचेत्यर्थः । तत् प्रसिद्धं ॥ ७ ॥
 तस्य धनुरन्नं कुत ममायातं तत्राह—तद्धीति । मखे सद-

सि दैवतैर्दत्तमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ आरोपणं आरोपणं
 ॥ ९ ॥ जिज्ञासन्त जिज्ञासमाना ॥ १० ॥ यज्ञं द-
 र्क्ष्यसि तत्र तद्वनुश्चन्द्रस्य सीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मखे कि-
 मर्थदत्तं तत्राह—तद्धीति । सुनाभं शोभनमुष्टिबन्धन-
 स्थानं दैवतैर्दैवतेभ्यः । याचितं दत्तं चेत्यर्थः ॥ १२ ॥
 आयागभूतं धनुस्तस्येव प्राधान्येनार्चितं धनुरायागउ-
 च्यते । अत्र विश्वामित्रेणैवानुक्तिः सर्वसंमतत्वोत्तनाय
 ॥ १३ ॥ पूर्व विश्वामित्रं पुरस्कृत्येत्युक्त्या प्राधान्यात्-
 विश्वामित्र उक्तवानित्यनूयते ॥ १४ ॥ जाह्नवीतीरे स्थि-
 त हिमवन्तं गमिष्यामीत्यन्वयः । शिलोच्चयं पर्वतं । सि-
 द्धाश्रमाद्धिमवद्गमनं मिथिलामार्गेणेत्येत्थेयं ॥ १५ ॥

वि० नयोऽतिनाभ्यामिचये ॥ ५ ॥ ति० परमेति प्रयुक्तपदवा । परा मा शोभायस्मिन्नित्यर्थं करामसवो वनं ॥ ६ ॥ ती०
 चकारो नुक्तस्त्रीग्वगमुच्यपर । वि० पूर्व पूर्वस्मिन्काले । देवगताद्यप्राचीनजनकस्य यज्ञेन दत्तं दैवतैर्दक्षयज्ञवधे प्रसादितान् शिवा-
 रुच्ये । यज्ञप्रसादिर्नैदिशवगहिते देवतैर्देवगताहं सन्तदभ्ययवल्बनुर्दत्त । अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥ ति० न कथंचन न कथम-
 पीत्यर्थः । शि० अग्य वनुष । आगेपण काणप्रक्षेपयोग्यज्यासवोग कर्तुं देवा कथंचन न शक्ता । एव कथंचनेत्यस्य वाक्यचतुष्ट-
 येऽप्यपक्षे । मनुष्येऽपि नहुषादिपुत्राऽपि कषणकमथुनेन पतन्प्रकर्षे दोषागङ्गा ॥ ९ ॥ ति० तद्वनुमैथिलेन निजयशःप्रीतेभ्यो यज्ञफल-
 लेन याचित । युद्धेऽपि पूजायाय सर्वदैवतैर्दिशवसहितैर्दत्तं अतस्तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं पादो "चापं शोभोर्दयादत्तं" इति । कौमं पि
 "प्रीतश्च भगवानां प्रसिद्धश्चीनी लोहित । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुः" इति ॥ १२ ॥ ति० आयागभूतं । यजनार्थदेवता-
 भूतमित्यर्थः ॥ वि० अयमत्र धनुरागमनकम । पूर्वदेवास्त्रिपुरवधाय विश्वकर्माणं निमित्तं वनुर्महादेवाय ददु । तद्भवतोर्बलाबलप-
 रीक्षानिमित्तं च विश्वरोवे विष्णुपदाक्रमं जडीकृत । देवैर्प्राथितो महादेवो धनुस्त्रिच्छनो देवरातस्य हस्तस्य स्ववान् । तत् प्रश्रुतियासभावेन व-
 र्तेमानं जनकं न स्वयज्ञे स्वलेनयाच्यमानं देवैस्तस्य यज्ञफललेन दत्तमिति ॥ १३ ॥ ती० हिमवतस्त्वाश्रमलादिति भावः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क ख घ—छ झ. ज ट एवमुक्तेतयोर्वाक्ये २ ख. नरेन्द्रस्य ३ क ख. घ—छ झ. य. ट स्तत्र.
 ४ क. ग—छ झ. ज अद्भुतचवन्मन्त्रत्रलं ट तद्वनुरन्न ५ क—छ झ ट सत्यवीर्यं हि ज स्तत्रवीर्यं हि ६ ड. च. छ
 झ ज यज्ञवपरमाद्भुतम् ७ क. अप्रमेयबलं घोरतस्य ड नृपतेतस्य. ८ ख विधिवद्गन्धै. ९ क—छ झ ज. धूर्पश्वा. १० ख.
 एवमुक्त्वा धुवर.

[इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः ॥] प्रदक्षिणं ततः कृत्वा सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥
उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

तं प्रैयान्तं मुनिवरमन्वयादनुसारिणम् ॥ शकटीशतमात्रं च प्रीयेण ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥
मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १८ ॥
निर्वर्तयामास ततः पक्षिसङ्घान् मृगानपि ॥ १९ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे ॥ वासं चर्कुर्मुनिवराः शोणकूले समागताः ॥ २० ॥
तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ॥ २१ ॥
रामोपि सहसौमित्रिर्मुनीस्तानभिपूज्य च ॥ अग्रतो निपसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २२ ॥
अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ नरशार्दूलः कौतूहलसमन्वितः ॥ २३ ॥
भगवन्कस्य देशोऽयं समृद्धवनशोभितः ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २४ ॥
चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ॥ तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रेण राभं प्रतिशोणाकूलस्थदेशवृत्तान्तकथनप्रसङ्गेन स्ववंशवृत्तान्तकथनारम्भः ॥ १ ॥ तथा शोणान्तस्थदेशस्य ब्रह्म-
सूनुः कुशस्य तनये पुचतुर्षु कुशांवादिपुक्नीयसो वसोस्संबन्धित्वकथनम् ॥ २ ॥ कुशात्मजपुट्टिनीयस्य कुशनाभस्य कन्याशते
उद्यानमेत्यविहरन्ति सति वायुनाताः प्रतिस्वभार्या भवनप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ ताभिस्तत्र नङ्गीकारेनेन तामाशरीरप्रवेशेन कुञ्जीकर-
णम् ॥ ४ ॥ तामि. पितृसमीपमेत्यपरिशोचनम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः ॥ अकिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥

ततः वनदेवतामन्त्रणानन्तरं ॥ १६ ॥ अनुसारिणं उत्तर-
दिगनुसारिणं । प्रायेण बाहुल्येन । ब्रह्मवादिनां शक-
टीशतमात्रं शकट्य. शकटानि । तेषां शतमात्रं शतप्रमा-
णं । अन्वयान् अन्वगान् । यद्वा शतमात्रमन्वयान् ।
इतरत्सर्वसिद्धाश्रमएवस्थितमित्यर्थः । अत्र शकटीश-
ब्देन शकट्यारोपितामिहोत्रसंभारादिकमुच्यते ॥ १७ ॥

तद्वृत्तयेति भावः ॥ १८ ॥ निर्वर्तयामासेत्यर्थः । अत्र प-
क्ष्यादिनिर्वर्तनेन मुनीनांगमनं योतितं ॥ १९ ॥ शोण-
पुनद. स एव शोणेत्यपि व्यपदिश्यते ॥ २० ॥ शोणे स्नात्वा-

दिनकरे स्तंगते सति हुतहुताशना इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ अभि-
पूज्य अभिवाद्य ॥ २२-२३ ॥ अयं शोणकूलस्थ ॥ २४ ॥
निखिलवृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीभोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सण्णिमञ्जीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवं शोणकूलदेशैर्भवेष्ट्रे अयमद्वन्द्वयानां देश इति वि-
वक्षन् स्वान्वयं प्रदर्शयति द्वात्रिंशः—ब्रह्मयोनिरित्यादि ।
ब्रह्मयोनि कारणयस्य स. ब्रह्मयोनि. अयोनिजो ब्रह्मपु-

ति० शोणनदस्यैव शोणेत्यपि नामेलाहु । वस्तुतः शोणतिगिरिजसमीपस्थानदीविशेष इत्येतदुत्तरसंग्रहः ॥ २० ॥ ति०
अस्तंगते । अस्तं जिगमिषतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० । अयं देशः शोणाकूलस्थः ॥ २४ ॥ इत्येकविंशसर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] इदमर्थः १ क. ख. च. छ झ. दृश्यते २ क. ख. घ—छ झ ज ट व्रजन्त ३ क. ख. घ—छ. झ. ज. मन्वगा.
४ घ. दनुचारिणाम् ग ड. झ. ज. ट. दनुसारिणाम्. ५ ख. ड च छ झ. ज शतमात्रं. ६ क. ख. घ—छ. झ. ज.
ट. प्रयाणे. ७ ड झ. महात्मानो. ८ ड. च छ झ. ज. तपोधनं ९ क. ड. छ झ. ज मर्षिसघस्य पक्षिणः. च. मर्षिसघ-
पक्षिण १० क. छ झ. ज मुनिगणा ११ शोणकूले समागता क—छ झ ज. शोणाकूले समाहिता १२ ख. घ.
अस्तंगते. १३ ड झ तपोधनं च. छ. व. तपोनिधिम् घ. महामति. १४ क—छ झ ज मुनिशार्दूल १५ ख. ग.
झ. समन्वितम्. १६ क—छ. झ ज न्कोन्वयदेश. १७ ट. महायशा १८ ख व्रतधर्मश्च.

म महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुगुणोल्बणान् ॥ वैदर्भ्यां जनयामास सैदंशश्चतुरः सुतान् ॥
 कुशावं कुशनाभं च आधूर्तरजसं वसुम् ॥ २ ॥
 दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥
 क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ३ ॥
 ऋपेस्तु वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसंमताः ॥ निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ४ ॥
 कुशावस्तु महातेजाः कौशांचीमकरोत्पुगीम् ॥ कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ५ ॥
 आधूर्तरजसो गर्भं धर्माण्यं महीपतिः ॥ चक्रे पुरवरं राजा वसुंश्चक्रे गिरिव्रजम् ॥ ६ ॥
 एषा वसुमती रामं वसोस्तस्य महात्मनः ॥ एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ७ ॥
 सुमागधी नदी रम्या मगधान्विश्रुताऽऽययौ ॥ पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ८ ॥
 सैषा हि मागधी राम वसोस्तस्य महात्मनः ॥ पूर्वाभिचरिता रामं सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ ९ ॥
 कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ उद्यानभूमिर्मगध्या प्रावृषीव शतहृदाः ॥ ११ ॥
 गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च सर्वशः ॥ आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १२ ॥
 अथ ताश्चरुसर्वाङ्गो रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १३ ॥
 ताः सर्वगुणसंपन्ना रूपयौवनमयुताः ॥ दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 अहं वः कामये मर्वा भार्या मम भविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥

त्र. । महान् ज्ञानगौर्यादिभिरनिरब्रह्मपुत्रविलक्षण । कौभूमौशेतइतिकुश । नारदादिवन्त्रह्मलोकेऽनवस्थायप्रजापालनेदत्तादरतयाभूमाववस्थानानकुशइत्यम्यनाम । अतएवक्षत्रियव्यापारानक्षत्रियोय । अह्निष्टनिर्वाधंनयम्यमोह्निष्टत्रतः अह्निष्टत्रतश्चासौधर्मज्ञश्चेतिकर्मधारय ॥ १ ॥ सार्धश्लोक । युक्तायां अनुरुपायां ॥ २ ॥ सार्धश्लोक । क्षत्रधर्मं प्रजापालनं ॥ ३ ॥ पुष्कलं समग्रं । ऋपेः कुशम्य । निवेशं संनिवेशं ॥ ४ ॥ कुशावइत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ५ ॥ ६ ॥ एषा शोणकूलस्था । शैलवरा गिरिव्रजसज्जामूला ॥ ७ ॥ मगधदेशादागतामागधीतिशोणएवोच्यते । आययावितिच्छेद ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वाभिचरिता पूर्वदेशान्प्रत्यङ्मुखवाहिनी । सुक्षेत्रा उभयपार्श्वतइतिशेषः ॥ ९ ॥ घृतवत्पुरुषं दृष्ट्वा द्रवतीमत्यश्चतीतिघृताची कुशनाभभार्या । घृतवत्पुरुषकृत्वाश्चतीतिवा । आसरम ॥ १० ॥ श्लोकद्वयं । उद्यानभूमिमागम्यशतहृदाइवस्थिताः । शतहृदा विद्युत । नृत्यमाना नृत्यन्त्य । वादयन्त्यः वीणाइतिशेषः । आमोद संतोषं । स्वलंकृताः कुसुमचन्दनतिलकादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ताराइव वसुरितिशेषः ॥ १३ ॥ सर्वगुणसंपन्नाः सर्वालंकारसंपन्नाः । सर्वत्रआत्मास्वरूपंयस्यसः सर्वात्मकः सर्वत्रसंचारीत्यर्थः ॥ १४ ॥ वः भवती मानुषेभवोमानुषः ।

ति० युक्ताया अशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः । अमूर्तरजस नविद्यतेमूर्तप्रसूनरजोयस्यत । “ अच् ” इतियोगविभागादच् ॥ २ ॥ ति० पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी ॥ ९ ॥ ति० मन्त्रमनापूर्णेममदेवस्यमानुष्योपिभार्याभविष्यथेत्यादिर्वशीकरणायाथैवाद । ननुमानुषीणादेवसबन्धोनुचितस्तत्राह—मानुषस्त्यज्यतांभावइति । मद्गीकारमात्रेणविलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभाव-

[पा०] १ च छ ज जायाया २ ड च छ झ ञ ट. स्पृशान्मुमहाबलान् क—छ झ ञ. चतुरस्सदृशान्मुतान्, ३ ड. अमूर्तरजस. च झ. अ. अमूर्तरजस ट अमूर्तिरजसम्. ख आवर्तरजस. ४ ग ड ञ. कुशस्य. क. ख. झ. ट. पितुस्ते ५ च अ. चत्वारोऽमितविक्रमा. ड झ चत्वारोलोकसत्तमा. ६ ख. निवेशश्चक्रिरे ७ क. पुराणि. ८ क. ड. च झ य नाम. ९ ड झ महामति. १० क ड छ झ ञ. वसुनांमगिरिव्रजम् च. वसुनांममगिरिव्रजम्. ११ ड. च. छ झ ज नाम १२ ग पुण्या १३ झ मागधान्. १४ ख घ. च. छ. ञ ट. नाम. १५ क. ख ट वीर च छ. ञ. नाम १६ च. मागल्य. १७ ड च छ झ ञ. वादयन्त्यस्तुराघव. क. ख. ञ. ट वादयन्त्यश्चराघव. १८ क. ख. स्सर्वाभरण. १९ ख. मभ्येशोभन्ते. २० ड. संमताः.

चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरमि भूतानां सर्वेषां त्वं सुरोत्तम ॥ प्रभावज्ञाः स ते सर्वाः किंस्मानवमन्यमे ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थास्त्वां सुरोत्तम ॥ स्थानाढ्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ १९ ॥
 मा भूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् ॥ नावमन्यस्व धर्मेण स्वयंवरमुपासहे ॥ २० ॥
 पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं हि नः ॥ यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २१ ॥
 तांसां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः ॥ प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभुः ॥ २२ ॥
 [अरणिमात्राकृतयो भगदर्पा भयादिताः] ॥ ताः कन्या वायुना भग्रा विविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥
 प्रोपतन्भुवि संभ्रान्ताः सलज्जाः सांश्चलोचनाः ॥ २३ ॥
 स च ता दयिता दीनाः कन्याः परमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा भग्रास्तदा राजा संभ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाः केन कृताः सर्वा वेष्टन्त्यो नाभिभाषथ ॥
 [श्रोतुमिच्छामि तं पुत्र्यो यस्येदं कर्म गर्हितम्] ॥ २५ ॥
 एवं राजा विनिश्चस्य समाधिं संदधे ततः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

भावः अनुरागः । लज्जतां । तथासतिदीर्घमायुर्वा-
 ण्स्थथ ॥ १५ ॥ नित्यं सर्वदा । अक्षयमिति मद्भार्या-
 त्वइतिशेषः ॥ १६ ॥ अक्लिष्टकर्मणः अप्रतिहतकर्मणः ।
 ततः तद्वाक्यश्रवणेन । अपहास्यअथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि प्राणरूपेण । भूतानां प्राणिनां प्रभावज्ञा
 एवंविधप्रभावज्ञाः । अस्मान् ज्ञानभवत्प्रभावा ॥ १८ ॥
 स्थानान् अधिकारान् । देवं भवन्तं ॥ १९ ॥ स न-
 पिता ते कालः । मृत्युः माभूत् । हेदुर्मेधः दुर्बुद्धेः । पि-
 तरंनावमन्यस्व । धर्मेण पितृप्रदानरूपेण । वरं स्वयमु-
 पासमहे प्रतीक्षामहे । पितास्वयंयस्मैदास्यति तंप्रतीक्षा-

महइत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तविशृणोति—पितेति ॥ २१ ॥
 बभञ्ज कुट्टीचकार ॥ २२ ॥ सलज्जा शरीरवैरू-
 ण्यादितिभावः ॥ २३ ॥ संभ्रान्त पर्याकुलचित्त
 ॥ २४ ॥ कोधर्ममवमन्यते बलात्कारं करोतित्यर्थः ।
 कुब्जा वक्रशरीरा ॥ २५ ॥ पृष्ट्वेतिशेषः । विनि-
 श्चस्य व्यथित्वा । समाधिः किंवक्ष्यन्तीति तद्वचनश्रव-
 णावधानं ॥ २६ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्यागेखतएवभवतीनासामर्थ्यमविष्यति ॥ १५ ॥ ति० समर्थाइतिशेषः ॥ १६ ॥ ति० यत्रकालेपितरंअवमन्य अपमानविषयकृत्वा ।
 स्वधर्मेण कामेन । स्वयंवरमुपासहे आत्मनास्वातन्त्र्येणवयमङ्गीकुर्मः सकालं कदाचिदपिमाभुदित्यन्वयः ॥ शि० अन्मन्य
 अनादृत्य । स्वधर्मेण शोभनोतिगयितोयोऽधर्मं पितरिमतिस्वातन्त्र्याचरणेन वरस्वयमुपासहेस्वाकुर्मः सकालोमाभूत् ॥ २० ॥
 ति० सलज्जा अन्यथाप्यपतिप्रसङ्गत सलज्जा ॥ २३ ॥ इतिद्वात्रिंशस्सर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ घ. मभाषत २ ड च छ झ व. सुगन्तम ३ क ड च छ झ ज ट. प्रभावज्ञाश्च. घ. प्रभावज्ञास्तु.
 ४ ड च. छ. झ व. किमर्थमव. ५ ड झ देवममस्तास्मिन्मत्तम. क ख. देवममर्थास्मिन्मत्तम च. छ. व. देवममर्था-
 श्वमुत्तम ट देवसधर्मास्मिन्सुत्तम ६ घ च देव ७ ड. झ ज. ट अवमन्यत्व ८ च छ. ज. मितार्थः. ९ क
 ख. घ च छ. व. हिस. ग ड. च. चम १० घ ड च झ व. तामातुवचन. ११ ड च. छ झ व ट हरि
 १२ ड च छ झ व. प्रविश्यचमुसप्राप्ता १३ क ख ग झ सांशलोचना १४ ड झ भग्रा. १५ ड झ दीना.
 १६ ख कृतार्थं १७ च छ. झ. ज ट चेष्टन्त्यो १८ इदमर्थः क ख दृश्यते

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

कन्याभिर्वायुवृत्तनिवेदिनेनकुशनाभेनतामां क्षमाप्रशंसनपूर्वकंपरिसान्त्वनम् ॥ १ ॥ तथाचूलिसूतवेब्रह्मदत्तायभार्यात्वे-
ननामांप्रदानम् ॥ २ ॥ तस्यपाणिस्पर्शमाश्रेणतामां कुट्टीभावापगमपूर्वकमद्भुतशोभाप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभापत ॥ १ ॥
वायुः मर्वात्मको राजन्प्रधर्पयितुमिच्छति ॥ अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥
पितृमत्यः स भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः ॥ पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥
तेन पापानुबन्धेन वचनं नप्रतीच्छता ॥ एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स वायुना निहता भृशम् ॥ ४ ॥
तामां तद्वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥
क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥
अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ ७ ॥

दुष्करं तंङ्घ्रि वः क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ ८ ॥
क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः ॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्टितं जगत् ॥ ९ ॥
विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ॥ मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः ॥
देशकालौ प्रदानस्य सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेव काले तु चली नाम महामुनिः ॥ ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमन् ॥ ११ ॥

अथकुशनाभस्यकन्यावचनशृण्वत क्षमाविशेषउ-
न्यतंत्रयस्त्रिंशे—तस्येत्यादि । शिरोभिश्चरणौस्पृष्ट्वा
पादयोः प्रणम्येत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रधर्पयितुं अभिभवितुं ।
इच्छति वर्तमानसामीप्याद् । अशुभं वलात्काररूप
॥ २ ॥ पितृमत्यः स अतः स्वच्छन्दे स्वातन्त्र्ये कि-
चित्पतिस्वीकारविषयेवयनस्थिता । अतोऽन पितरमे-
ववृणीष्व । सद्यदि न अस्मान् तुभ्य दास्यति तदान-
वभविष्यामः । तेभद्रमस्तु ॥ ३ ॥ एवंब्रुवन्त्योवयं
अस्माकंवचनं नप्रतीच्छता अनङ्गीकुर्वता । पापानु-
बन्धेन पापानुसारिणा । तेन वायुना निहता ॥ ४ ॥
अनुत्तमं क्षमावन्वान ॥ ५ ॥ हेपुत्र्यः क्षमावतां कर्त-
व्यं कर्तुमर्हः । “कृत्यानांकर्तरि” इतिपट्टी । क्षान्तं
क्षमा भवेतिप्रा । कृतं इदं सुमहत्कर्म देवप्रार्थयमानेप्य-
विकृतचित्तत्वं शरीरंभञ्जयतिमतिनिष्क्रोधत्वंच दुष्क-
रमितिभावः । कुलंचावेक्षितं कुलानुरूपकृत्यकृतमि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ उक्तमर्थविवृणोति—अलङ्कारइति

अर्थः । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वं ॥ ७ ॥ व. तत्क्षान्तं
क्षमा । दुष्करं त्रिदशेषु रूपैश्चर्यसंपन्नेषु । विशेषतो-
दुष्करं । यादृशीति सर्वासामविशेषतः । याक्षमा
सापिदुष्करेत्यन्वयः । क्षमैवदुष्करा तत्त्रिदशे-
षुदुष्करा ततोपिसर्वासामविशेषेणक्षमा दुष्करैवे-
त्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षमांप्रशंसति क्षमेति । क्षमा-
दानं दानेनयत्फलप्राप्नोति—तत्क्षमयाप्राप्नोतीत्यर्थः ।
एवमुत्तरत्रापियोऽयं । धर्मः तटाकारामनिर्माणादिः ।
क्षमया भूमिसंवन्धिन्या । जगच्चराचरं । विष्टितं
स्थितंभवति ॥ ९ ॥ अर्धत्रय । प्रदानं कन्याप्रदानं ।
चिन्ताप्रकारमाह—देशइति । प्रदानस्य कन्याप्रदानस्य-
उचितौदेशकालौ सदृशे स्वकुलस्यसदृशेषात्रे प्रतिपा-
दनंच मन्त्रयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकाले
कुशनाभीयकाले । उत्तरत्रान्वयः । ऊर्ध्वरेताः अस्त्र-
लितरेताः । ब्राह्मंतपः वैदिकंतपः ब्रह्मोद्देश्यकंवा

नि० ब्राह्मंतपः ब्रह्मविषयंचित्तैकाग्र्यं । “मनसश्चेन्द्रियाणांचैकाग्र्यपरमतपः” इतिस्मृतिः ॥ ११ ॥

[पा०] १ घ—छ झ ज तासांनुवचनं २ क. घ. च ज. तच्चव. ड. छ झ ट तच्चैव क. ग. तच्चयन्. ३ घ. ज्ञाश्च.
४ क ख. ड च झ ज क्षमायाविष्टितं ग क्षमायाहिस्थितं ट. क्षमायानिष्टितं ५ ड च छ झ ज देशकालेचकर्तव्यं.
क ग. घ. देशकालेप्रदानस्य ख. देशकालेप्रदेशस्य. ६ ख एतस्मिन्नन्तरेकाले ७ ड च. छ. झ. ज. महायुतिः.

तप्यन्तं तमृषिं तत्र गन्धर्वीं पर्युपासते ॥ सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥
 सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ॥ उवाच काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥
 स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥
 परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वीं मधुरस्वरा ॥ उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥
 लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्मण ब्रह्मभूतो महातपाः ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥
 अपतिश्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचिन् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हमि मे सुतम् ॥ १७ ॥
 तस्याः प्रमत्तो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रं मनोत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥
 स राजा सौमिदेयस्तु पुरीमध्यावसत्तदा ॥ कौपिन्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥
 स बुद्धि कृतवात्राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥
 तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ ददौ कन्याशतं राजा सुप्रतिनान्तगात्मना ॥ २१ ॥
 यथाक्रमं तैतः पाणीज्जग्राह रघुनन्दन ॥ ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥
 स्पृष्टमात्रे तैतः पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः ॥ युक्ताः परमया लक्ष्म्या वभुः कन्या शतं तदा ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ तत्र तस्मिन्देशे । तदा तत्काले । तप्यन्त उपगताया शरणगताया । मे । ब्राह्मेण तपोमहिम्ना
 दाहार्धपिव्यत्ययाच्छयन । गन्धर्वीं जातिवाचिन्वान । ॥ १२ ॥ ब्रह्मणातपोयोगेनदत्तो ब्रह्मदत्त । चूलिन
 पर्युपासते अशुश्रूषत । मध्यमव्येभद्रमस्त्वितिप्रयोग शु- स्वस्य । मानस मनस्मकल्पज । सुतददौ ॥ १८ ॥
 भोत्तरत्वाय ॥ १२ ॥ काले क्रियतिकाले नुष्टोभवन् । राजा क्षत्रिय । क्षत्रजत्वान् । लक्ष्म्या सपदा युक्त ।
 ब्रह्मर्षित्वाद्गुरुत्वयुक्ति ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुश्रूपा- एतस्मिन्नन्तरेपुरीमध्यावसदितिसम्बन्ध ॥ १९ ॥
 परिपाककालसंबन्धेन । करोमि कुर्याम ॥ १४ ॥ तदा ब्रह्मदत्तस्यकापिन्याख्यायापुर्यामावामकाले
 वाक्यकोविद् वाक्येवचने कोविदं समर्थ ॥ १५ ॥ ॥ २० ॥ राजा रञ्जक ॥ २१ ॥ तासांपाणीनज-
 ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्रह्मवर्चमेन । समुदित श्रेष्ठ । अत- ग्राह । देवपतिर्यथा देवपतिमदृश । तत्तुल्यविभवड-
 एवब्रह्मभूत । ब्रह्मतुल्य । महातपाअसि । तस्मा- न्यर्थ ॥ २२ ॥ तत चूलिसृनुना । पाणावितिजात्ये-
 न्वत्त पुत्रमिच्छामि । दीप्यसेपरयालक्ष्म्येतिकोशा- कवचनं । विकुब्जा विगतकुटजभावा । शतकन्या
 न्तरे ॥ १६ ॥ विधवाप्यपतिर्भवतिनत्राह—भार्येति । वभु । विसर्गलोपआर्प । वभु कन्याशतमितिपाठ

ति० पर्युपासतेइतिशबलुगाप ॥ १२ ॥ तमितिप्रतिशोनेद्वितीया प्रतीतिशेषः । उवाच तत्समर्पणक्रमेणयत् ॥ १३ ॥ ति०
 ब्राह्मंतपस्त्वा याय । ति० धार्मिकपुत्रमिच्छामीत्यनेनतत्संगमस्त्यानप्रापितइतिव्यक्त । तेनतस्या परमवैयवमानमलचव्यक्त ॥
 ब्रह्मभूतइत्यनेनयथाब्रह्मसकलमभिव्याप्तुमर्थे तथात्वसर्पण्युपमालङ्कारो वर्णित ॥ १८ ॥ शि० ब्राह्मेण हेतुबोधेन । उपगताया
 लासेवमानाया ॥ वि० ननुपुत्रप्राप्येतापलावुचिताअनआह—अपतिश्चास्मि । इत परमपि अस्मि अह । अहमय अस्माल्बुध्य ।
 नकस्यचिद्भार्यामविष्वाभीतिशेष । अयापिनेष्टिकब्रह्मचारिण्या उपगताया किकरत्प्रामाशयो ब्राह्मेण ब्रह्मसर्वान्विनोपायेन नृपं
 दातुमर्हमि । सनकादयश्चमानस पुत्रोदेयइतिभाव ॥ १७ ॥ ति० चूलिन चूली । फलीफलिनर्शनवनचूलः । चूलिनइतिस्त्रीप्रनाम-
 द्वयमायु । शि० तस्या तस्येगन्धर्व्येदर्शो इतिहेतोर्न्यायब्रह्मदत्तचूलिनस्मृतवदतीतिशेष ॥ १८ ॥ शि० तस्यब्राह्मेणदत्तत्वा-
 द्वाद्यणलेपिधत्रियालंनप्रमिद्रायागन्धर्व्यास्मृतत्वान्क्षत्रियत्वमपि ॥ १९ ॥ ति० वभौकन्याशततदा । ता कन्याविकुब्जा
 कुटजलरहिता । आसन्निशेष । ब्राह्मंतपोयुक्तत्वादेवसामर्थ्यगत्र । एवचसतितत्कन्याशतपरमयालक्ष्म्यावमगवित्यन्वय
 ॥ २३ ॥ इतित्रयस्त्रिंशस्सर्ग ॥ ३३ ॥

[पा०] १ इ च छ झ ज ट तपस्यन्तमृषि २ घ ट, वर्मिष्ट ३ क—च, ज ज ट मधुरस्वर ४ क रा
 ग ड च छ झ ज ट धार्मिकम् ५ क च छ ज ब्राह्मेणोपगतायास्त्व च छ ट ब्राह्मेणोपगतायाश्च ६ क ज
 ब्राह्ममनुत्तमम ग पुत्रं तथाविधम ७ क ख ट ब्रह्मदत्तमिति ८ ड च छ झ ज ट ब्रह्मदत्तस्तु ९ ड झ ट मध्य-
 वसन्, १० ट कापिली ११ ड च छ झ ज ययादिवि १२ च छ ज कुशनाभस्तु १३ ड च छ झ ज ट
 तदापाणि १४ ड च छ झ, ज ट, तदापाणौ १५ घ, ड, च छ झ ज, ट युक्तपरमयालक्ष्म्यावभौकन्याशततदा,
 वा, रा, २०

म दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ॥ बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनःपुनः ॥ २४ ॥
 कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ सदारं प्रेपयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥
 सोमदाऽपि सुसंहृष्टा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् ॥ यथान्यायं च गन्धर्वी स्तुपास्ताः प्रत्यनन्दत ॥
 स्पर्ष्ट्वास्पर्ष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

कुशनाभेनपुत्रेणनुष्ठानेगायिनाश्रोविश्वामित्रपितु तत्पुत्रवैनजननम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रभगिन्यामत्यवत्याभर्त्रनुवर्तनेन
 स्वर्गगमनपूर्वकं अग्रान्तरेणकौशिकीनदीवैनप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ एवविश्वामित्रेणस्ववशचरितानुवर्णनपूर्वकमर्धरात्रागमेरामा-
 दिभि महनिद्रोपसेवनम् ॥ ३ ॥

कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव ॥ अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥
 इष्ट्यां च वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ॥ उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥
 पुत्र ते सदृशः पुत्रो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ गार्धिं प्राप्स्यमि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ॥ जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं रानातनम् ॥ ४ ॥
 कस्यचिच्चथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ॥ जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥
 स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रमृतोस्मि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६ ॥
 पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुत्रता ॥ नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥
 मञ्जरीरा गता म्वर्ग भर्ताग्मनुवर्तिनी ॥ कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥

॥ २३ ॥ वायुनामुक्ता कन्याइतिशेष । परमप्रीत
 अनुकृत्यवरलोभनपरमप्रीत । हर्षं त्रिकुट्जत्वकृतं
 ॥ २४ ॥ प्रेपयामास कांपित्यामितिशेष ॥ २५ ॥
 सोमदेतिसार्धश्लोक । सोमदा चृलिपुत्रमाता ।
 पुत्रमदृशीक्रियां दारक्रिया । दृष्टेतिशेष । यथान्याय
 यथाक्रमं । स्तुपा कन्याः कुशनाभपुत्री ॥ २६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जरीख्याने वालकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३३ ॥

गुणैरितिशेष । सपुत्र किनामक तत्राह—गाधिमिति ।
 गायिनामानं पुत्रप्राप्त्यमे । तेन गायिना । शश्वद्भवा
 शाश्वती । भवार्थेअण् । वहिपट्टिलोपवचनादव्य-
 यानांभमात्रेटिलोप काचित्क । अत्रनततोडीप् । तां
 ॥ ३ ॥ अनेनमदात्रह्यलोकवासीकुश पुत्रानुग्रहार्थं
 सुवमागतइत्यवगम्यते । सनातननित्यं ॥ ४ ॥ कस्य-
 चित्कालस्य कस्मिंश्चित्कालेगतेसति । गाधिरित्येव
 यथापित्रोक्तंतथैवेत्यर्थः । जज्ञे घृताच्यांभार्यायां
 ॥ ५ ॥ यत कुशवंशप्रमृतोस्मि अत कौशिकसंज्ञोस्मि ।
 कुशशब्दानुगोत्रापत्येठक् ॥ ६ ॥ पूर्वजा ज्येष्ठा । ऋची-
 के ऋचीकाख्यमुनयइत्यर्थः ॥ ७ ॥ भर्तारमनुवर्तिनी
 भर्त्रनुवर्तनधर्मप्रभावादितिभावः । नकेवलंस्वर्गगमन-
 मस्या महानदीत्यचजातमित्याह—कौशिकीति ॥ ८ ॥

एवप्राप्तङ्गिकंपरिसमाप्यप्रकृतकथाशेषमाहचतुस्त्रि-
 शे—कृतोद्वाहइत्यादि । अपुत्र कुशनाभ । पुत्रायेयं
 पौत्रीतां ॥ १ ॥ कुजः कुशनाभपिता ॥ २ ॥ सदृशः

ति० चत्सर्थ कन्याशनसमुच्चयायोवा ॥ १ ॥ शि० आकाशमाविश्यसनातनब्रह्मलोकजगाम । अनेनकुशस्यकामचारगति-
 मत्वव्यक्त ॥ ८ ॥

[पा०] १ घ ड झ महीपतिम् २ ख सादर. ३ ड ज ट सुतदृष्टा छ स्वयंहृष्टा ४ क ग. घ. च दृष्टास्पर्ष्ट्वा.
 ५ क ख ग ड च झ ज श्णानु ६ क. ख. ग. ड च छ. झ. ज. ट. पुत्रस्तेमदश पुत्र. ७ क. च. छ. ज. येन.
 ८ च छ. ज कुशोनामा. ९ ख राम.

दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ॥ लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥
 ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि निरतः सुखम् ॥ भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 सा तु सत्यवती पुण्यां सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितांवरा ॥ ११ ॥
 अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्य भिक्षोस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥
 एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ॥ देशस्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 गतोर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ॥ निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद्विघ्नोऽध्वनीह नः ॥ १४ ॥
 निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ॥ नैशेन तममा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 शनैर्वियुज्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरिवभासते ॥ १६ ॥
 उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ॥ हृदायन्प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया विभो ॥ १७ ॥
 नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ॥ यक्षराक्षससङ्घाश्च राक्षसाश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥

दिव्या श्लाघ्या । हितं आमुष्मिकं । कामं ऐहिकं । तदुभयार्थं प्रवृत्ता नदीरूपेण स्वर्गाद्विमवन्तमुपाश्रितेत्यर्थः ॥ ९ ॥ यतो हिमवन्तमाश्रिता तत इत्यर्थः ॥ १० ॥ सत्यवतीनामनिमित्तमाह—सान्विति ॥ ११ ॥ एव-भूतस्यसिद्धाश्रमगमननिमित्तमाह—अहंहीति । नियमान् यागनियमाद्धेतो । समुपागतं सिद्धाश्रममिति शेषः ॥ १२ ॥ ममस्वस्यवशस्यचोत्पत्तिः प्रसङ्गात्कीर्तिता । यन्वयापृष्टं तन् । देशस्य गिरित्रजदेशस्य वैभवंचोक्तं ॥ १३ ॥ इतः परं प्रष्टव्यमित्याशयेनाह—गत इति । अर्धरात्रेर्धरात्र । अनपुंसकत्वेपि “अर्वनपुंसकं” इत्यार्षः समासः “अहं सर्वं” इत्यादिना समासान्नोऽच् “रात्राह—” इति पुंलिङ्गता । अत्रार्धशब्दोऽशवाची । उक्तं हि “भित्तं शकलखण्डे वापुस्यर्धोऽर्धसमेऽङ्गके” इति । यावत्तिरात्रिभागे निद्रानिषिद्धतावानगत

इत्यर्थः । जागरणे कोटोप इत्यत्राह—माभूदिति । श्रो-गन्तव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तालस्यकृतविघ्नो माभूदित्यर्थः । ममकथा कथयत मयिकथा कथयति ॥ १४ ॥ अथ निशामुखवर्णयति चतुर्भिः—निष्पन्दा इत्यादि । निष्पन्दा पक्षिमंचागभावादिति भावः । निलीना निद्रांप्राप्य इत्यर्थः । नैशेन सन्ध्यातिरिक्तकालिकेन ॥ १५ ॥ सन्ध्या वियुज्यते वियुक्ता । वर्तमानसामीप्ये लट् । नक्षत्रैः अश्विन्यादिभिः ताराभिः केवलनक्षत्रैश्च गहनं व्याप्तं । नभः ज्योतिर्भिः ज्योतिष्मद्भिर्नक्षत्रैरावृतमिवावभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठतीति “उदो नृध्वकर्मणि” इति परस्मैपदम् । तमोनुदनीति तमोनुदः । इगुपधलक्षणः कः ॥ १७ ॥ निशायां प्रभवन्ति नैशानि प्रभवति इत्यण् । भूतानि उल्लेकादयः । ततस्ततः तत्रतत्र । पाणिनाम्यायज्ञसमाख्याद्वितीयाया प्रस्थानमिति चतुर्धट्टिकानन्तरं चन्द्रोदय-

ति० नियमान् गयापिण्डदानवन्निद्राश्रमकमाध्ययागजन्यमिद्विहेतोः । आगमनकार्यचलदनुष्मन्निद्रामित्याह—निद्राश्रममित्यादि ॥ १२ ॥ शि० अर्धरात्र रात्रेरर्वः । गतः अतीतः । अनो निद्रामभ्येहि प्राप्तुम् । “अर्वनपुंसकं” इति समासः । “रात्राहाशपुंमि” इति पुंस्त्वं । एतेन तद्वत्कीर्तनार्थशब्दः खण्डवाचक इति स्त्रीकृत्य आप्त्यमागन्तुं भूषणोक्तिश्चिन्त्या । समाशवाचकत्वे वाक्काभावान् । खण्डवाचकत्वे प्रमाणभावाच्च । खण्डवाचकत्वस्वीकारेणावशब्दस्य प्रदोषवाचकत्वस्वीकृत्य व्याख्यानामभ्ययुक्तः । “उपास्यरात्रिशेषेण” इति वक्ष्यमाणेन विरोधान् ॥ १४ ॥ ति० अर्धरात्रिचिह्नान्याह—निष्पन्दा इति । शि० अर्धरात्रलक्षणा निवदन्नाह—निष्पन्दा इत्यादिभिः । नैशेन निशामन्वन्धना । तमसा अन्धकारेण । दिशः अव्याप्ता अन्पञ्चाप्रविशिष्टा । अर्धरात्रे पूर्वरात्रापेक्षया विशिष्टकाशाधिक्यस्यानुभवमिद्वन्मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ ति० वियुज्यते व्युज्ज्येत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । सन्ध्या-शब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालसाहित्येन सार्धयामरूपकालो विवक्ष्यते ॥ शि० अर्धरात्रोपि व्यतीतो भवतीति बोधयन्नाह—शनैरिति । सन्ध्या सम्यक्कृपाप्रतापामुवन्ति धियश्चिन्तयुक्तयोः स्यात्तया पूर्वरात्रोत्तररात्रस्य भक्त्येत्यर्थः । शनैर्वियुज्यते व्यतीयते । आवृतं न आवृतं आवरणं यस्य तत् । महदित्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० उत्तिष्ठति उदयते । एतेन तदानीं कृण्वन्वमीनित्युक्तम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड झ हितकार्यार्थः । २ ड, च, छ, झ न नियतः । ३ क ख, च ठ भगिन्याः । ४ क ख, च, ट, ड, कौशिक्याः । ५ क, ख सत्यधर्मप्रतिष्ठिता । ६ झ मनुप्राप्तः । ७ ड च छ, झ, ज देशस्य हि । ८ ट, कथा । ९ ड, झ, विसृज्यते । १० च, छ, ज, रिवभासते । ११ ड, च, छ, झ, ज, उत्तिष्ठते । १२ ड, च, छ, झ, ज, ट, खयाः ।

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ॥ साधुसाध्विति 'तं सर्वे ऋषयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥
 कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा ॥ ब्रह्मोपमा महान्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥
 विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशः ॥ कौशिकी च सरिच्छ्रेष्ठा कुलोद्ध्योतकरी तव ॥ २१ ॥
 इति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानन्तं गत इवांशुमान् ॥ २२ ॥
 गमोपि सह सौमित्रिः किञ्चिदागतविस्मयः ॥ प्रशस्य मुनिशार्दूलं निर्द्रां समुपमेवते ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

प्रातर्विश्वामित्रादिभिः शोणोत्तरणपर्वकद्रा वरामनेनमभ्याह्वेजाह्वीतयेनिवासकल्पनम् ॥ १ ॥ गङ्गावृत्तान्तपृष्टेनविश्वा-
 मित्रेण रामप्रतिग्रामङ्गिकेनोमावृत्तान्तेनसहसंग्रहेणतत्कथनम् ॥ २ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणांकूले महर्षिभिः ॥ निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सुप्रभाता निशा राम पूर्वा मन्थ्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिगेचय ॥ २ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ॥ गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 अयं शोणः शुभजलो गाधः पुलिनमण्डितः ॥ कतरेण पथा ब्रह्मन्मतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥
 एवमुक्ता महर्षयो विश्वामित्रेण धीमता ॥ पश्यन्तस्ते प्रयाता वै वनानि विविधानि च ॥ ६ ॥

इति सर्वथाअर्धरात्रिशब्द प्रदोषपरम् ॥ १८ ॥ अभ्य-
 पूजयन् अमनुवन ॥ १९ ॥ गाधे कुशिकइतिनामान्तरं ।
 कुशिकानां तद्रात्रजाना । ब्रह्मोपमा चतुर्मुखोपमा
 ॥ २० ॥ विश्वामित्र विश्वामित्रसज्ज । भवानेवमहा-
 स्मेत्यनुपङ्ग । कौशिकीच तवकुलोद्ध्योतकरी कुलप्र-
 काशकरी ॥ २१ ॥ प्रशस्तं स्तुत । गमु स्तुतो । 'यस्य-
 विभाषा' इतिनेट् । 'अनिदिता—' इतिनलोप ।
 श्रीमान् । प्रशमाकृतहर्षजनितश्रीमान् । अमगतांशु-
 मानिव तद्वत्परप्रवोधाजनकइत्यर्थ ॥ २२ ॥ किञ्चि-
 दागतविस्मय निद्रापारवश्यादितिभाव । समुपमेव-
 ते अध्वश्रमवशात्सम्यक्प्राप ॥ २३ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसञ्जीरा-
 ख्याने वालकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ स्वपादोद्भवगङ्गावैभवलोकेप्रवर्तयितुमुच्छति
 पञ्चत्रिंशो—उपास्येत्यादि । उपास्य स्थित्वा शयित्वेनित्या-
 वन । रात्रिशेषमिति अन्यन्तसयोगेद्वितीया । सुप्रभा-
 तायां निवृत्तायामितियावन । अत्ररात्रिशेषमित्यनुवा-
 दान पूर्वसर्गेगतोर्ध्वरात्रइत्यत्र निशीथपरत्वस्वरसमिति
 गम्यते । यद्वा रात्रिशेषं ब्राह्मेमुहूर्तं । उपास्य परमात्मान-
 मितिशेष । 'ब्राह्मेमुहूर्तं उत्थायचिन्तयेदात्मनोहित'
 इतिस्मृते ॥ १ ॥ गमनाय गन्तु । "क्रियार्थोपपदस्य—"
 इति चतुर्थी ॥ २ ॥ पृवाहभवा पौर्वाहिकी तां ॥ ३ ॥ गाध-
 म्वन्पजल । अतएव पुलिनमण्डितं सैकतालङ्कृत ।
 तथाच नावंविनागन्तुंशक्यते । कतरेणपथासंतरि-
 ष्यामहे ॥ ४ ॥ उद्दिष्टं गन्तव्यत्वेननिश्चित ॥ ५—६ ॥

ति० शि० ब्रह्मोपमा ब्रह्मर्षितुल्या ॥ २० ॥ इतिचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

नी० ति० प्रधवीजअगाधइति । अतस्पर्शइत्यर्थ । शि० कतरेणेत्युक्त्यान्तर्गमार्गद्वयेनमनुष्यसतरणमितिभ्रान्तिः । एतेन
 अगाधइतिपदच्छेदोन्नरमणीयइतिबोध्य ॥ ४ ॥

[पा०] १ क इ च छ झ ज तेमवे. २ ग इ. च छ. झ ज. सुनयो ३ ख. छ. ट महाधर्मपर. ४ ड च.
 छ. झ. ज ट विश्वामित्र ५ ड च छ झ ज सरिताश्रेष्ठा ६ ड ज मुदितैर्मुनि ७ ट. कौशिकात्मज ८ ट निद्रामेवोप.
 ९ ग. रात्रिशेषं च १० च ट शोणकूले. ११ ड झ. कृतपूर्वाहिकक्रिय. १२ क. चोदयामास. १३ ख. मयोद्दिष्टे.

ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा ॥ जाद्वीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिमेविताम् ॥ ७ ॥

तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारमसेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहस्राधवाः ॥ ८ ॥

तस्यास्तीरे ततश्चक्रुस्त आवासपरिग्रहम् ॥ ९ ॥

ततः स्नान्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्भविः ॥ १० ॥

विविशुर्जाद्वीतीरे शुचौ मुदितमानसाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः ॥

[विष्टिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः] ॥ ११ ॥

अथ तत्र तदा रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ भगवञ्श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १२ ॥

त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ १३ ॥

चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ॥ वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमवोपचक्रमे ॥ १४ ॥

शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो महान् ॥ तस्य कन्यार्द्धयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १५ ॥

या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा ॥ नाम्ना मनोरमा नाम पर्वा हिमवतः प्रिया ॥ १६ ॥

तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ उमा नाम द्वितीयाऽभून्नाम्ना तस्यैव राघव ॥ १७ ॥

अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवैर्तार्थचिकीर्षया ॥ शैलेन्द्रं वयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १८ ॥

ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् ॥ स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १९ ॥

प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकारिणः ॥ गङ्गामादाय ते गच्छन्कृतार्थेनान्तर्गमना ॥ २० ॥

जाद्वी गङ्गा ॥ ७ ॥ सारस हंसविशेषः ॥ ८ ॥ तस्या-

इतिअर्थः । आवासपरिगृह्यतइत्यावासपरिग्रहं तं ।

संसाजेनादिना वामस्थानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ ततइत्या-

दिश्लोकद्वयं । यथान्याय यथाशास्त्र अधमर्पणसूक्ता-

दिजपपूर्वकमित्यर्थः । पितृदेवताइतिऋषीणामायुषल-

क्षणं । अग्निहोत्राणि अग्निहोतव्यानिपञ्चमहायज्ञादी-

नि । अमृतवत् अमृततुल्यं । हवि यज्ञशिष्टमन्नं । "य-

ज्ञशिष्टामृतभुजोयान्तिब्रह्ममनातनं" इतिस्मृते । शु-

चौ दृष्टदोषरहिते भोजनस्थानादन्यत्र ॥ १०—११ ॥

अथ उपवेशनान्तरं । तत्र देशे । तदा तस्मिन्नेवकाले ।

द्वितीयोद्यमश्च प्रश्ने "मङ्गलानन्तरारंभप्रश्नकार्त्स्न्ये-

ष्वथोअर्थः"इत्यमरः । गङ्गां गङ्गावृत्तान्तं ॥ १२ ॥

त्रैलोक्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यमित्यनेनोक्तं ।

जन्म गङ्गांश्रोतुमित्युक्तं ॥ १४ ॥ धातूना अयस्नाम्ना-

दीनां । अस्मीतिशेषः । कन्याद्वय आसीदितिशेषः

॥ १५ ॥ यामेन्दुहिता हिमवत प्रियापत्नीमनोरमा-

नामप्रसिद्धा मातयोर्मानेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ कन्याद्व-

यस्यनामनीदर्शयति—तस्यामिति ॥ १७ ॥ देवतार्थचि-

कीर्षया देवतार्थसंपादनेच्छया । प्रयोजनच स्नानपा-

नादि वक्ष्यमाणमेनापतिजननया परदेवतार्चनार्थवा ।

अतएवस्वपदेनानुक्तिः ॥ १८ ॥ धर्मेण याचकानप्र-

त्याख्येयाइतिधर्मेण । जलप्रवाहरूपायानया कथमा-

काशेगमनतत्राह—स्वच्छन्दपथगामिति । स्वच्छन्द-

स्वेच्छा तदायत्त पन्था स्वच्छन्दपथ 'ऋक्पृग्धृ'

इत्यादिनाअप्रत्यय समामान्तः । तगच्छतीति तथा ।

मेघजलवह्वासरगतिविशेषेणाकाशेपिगतिः सम्भवतीति-

भावः ॥ १९ ॥ त्रिलोकहितकारिणः देवाइतिशेषः ।

प्रतिगृह्य स्वीकृत्य । आदाय स्वेष्वन्तर्भाव्यः ॥ २० ॥

ति० अमृतवत् नम्यदर्शगङ्गाजलेहविश्वप्राणकुप्राप्त्येत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० विष्टिता विशेषेणस्थिता । यथार्हतं यथाऽव-

स्थानमर्हतं तथास्थितनावित्यर्थः ॥ १२ ॥ ती० धर्मेण स्वकृतधर्मेण । तनया तनयात्वगता ॥ १३ ॥ ति० त्रिलोकार्यं तारकनो-

भीनत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थः ॥ २० ॥ इतिपञ्चविंशस्सर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ड च छ झ ज ट तदासर्वेचकुर्वांसपरिग्रहम्, २ क स्नाता, ३ ग चानुपमं हवि ४ ड च छ ज,

शुभा ५ इदमर्थं च छ झ ज दृश्यते ६ क ग घ ङ झ, ज ट सप्रहृष्टमनागमो च छ, ज सुप्रहृष्टमनागमो, ७ ड,

च, झ, हिमवात्राम ८ क च छ, अ द्वयंजात ९ ड झ ज नाम्नामेनामनोज्ञावे च नाम्नामेनामनुय्येन्द्र क ख ट नाम्ना

चमेनकाराम १० क ख, घ, च छ ज गङ्गाममभवत् ११ क ख ग ङ च त्वन्यान्स्यैवराघव १२ क घ—छ ज ज

देवकार्यचिकीर्षया १३ ग, प्रतिगृह्यतनोदेवा १४ ड झ त्रिलोकहितकारिणः ट त्रैलोक्यहितकारिण १५ क ग वेगच्छन्,

या चान्या शैलदुहिता कन्याऽऽसीद्रघुनन्दन ॥ उग्रं सा व्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ २१ ॥
 उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ॥ रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २२ ॥
 एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ॥ गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २३ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगा नदी ॥ खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतांवर ॥ २४ ॥
 सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा ॥ सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

पट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

कदाचनशिवयो सुरतैचिरायितेअनर्थाशङ्कयासुरैर्मन्दुपरमप्रार्थनेशिवेनधुभितपूर्वस्यस्वनेजम् दृष्टिव्यासुर्मर्जनम् ॥ १ ॥
 रतिविघ्नकरणेनकुपितयादेव्यादेवानामनपत्यन्वशापदानम् ॥ २ ॥ ततःशिवेनशिवयासहहिमवनिगिरांतपश्चरणम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ अभिनन्द्य कथां वीगवृचतुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
 धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥
 विस्तरं विस्तरज्ञोसि दिव्यमानुषसंभवम् ॥ २ ॥
 त्रीन्पथो हेतुना केन प्रावयेल्लोकपावनी ॥ ३ ॥
 कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ॥ त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४ ॥
 तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ निखिलेन कथां सर्वाभूमिमध्ये न्यवेदयन् ॥ ५ ॥
 पुरा राम कृतोद्वाहो नीलकण्ठो महातपाः ॥ दृष्ट्वा च स्पृहया देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥

गङ्गावृत्तान्तप्रसङ्गेनतदनुजावृत्तान्तमप्याह—या चे-
 ति । कन्या अलक्ष्मणवृत्ता ॥ २१ ॥ अप्रतिरूपाय
 अनुकूलाय । रुद्रार्थतपस्यन्तीसुमाप्रसन्नायतस्मैददौवि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥ उपसंहरति—एतेइति ॥ २३ ॥ एवगङ्गो-
 त्पत्तिप्रकारं प्रथमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नोत्तरं त्रिप-
 थगामित्वमुच्यतइत्याह—एतदिति । प्रथमंतावन् ख
 खासिकां गति गता । गतिमतां सुन्दरगतिमतां ॥ २४ ॥
 अथसुरलोकचसमारूढेत्याह—मपति ॥ २५ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 जीराख्याने बालकाण्डख्याख्याने पञ्चत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३५ ॥

न्तंश्रीरामप्रत्याहपट्त्रिंश—उक्तवाक्यइत्यादि । मुनौ
 उक्तवाक्ये उक्तोत्तरमिति । अत्रोभावित्युक्ते, पूर्वस-
 र्गेरामपदं लक्ष्मणस्यायुपलक्षणंवेदितव्य । कथां
 पूर्वोक्तां ॥ १ ॥ अर्धत्रयं । धर्मयुक्तं धर्मफलश्र-
 वणमित्यर्थः । इदं वृत्तं ज्येष्ठायादुहितुः वृत्तत्वयाकथि-
 तं । तस्यादिव्यमानुषसंभव दिव्यलोकेमानुपलोकेच
 संभवविस्तरंवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ त्रीन्पथ भूर्भुवस्व-
 र्गान् । केनहेतुना प्रावयेन् प्रुता । भावयेदित्यपिपा-
 ठः । लकारव्यत्ययः । इतरयोः पूर्वसर्गएवोक्तत्वात्केनहे-
 तुनावृतीयपथगतेतिद्वितीयप्रश्नार्थः ॥ ३ ॥ तृतीयप्र-
 श्नाह—कथमिति । त्रिपथगागङ्गा कथंविश्रुता कैः क-
 र्मभिः व्यापारैः । सरिदुत्तमाआसीत् ॥ ४ ॥ प्रथमप्र-
 श्नोत्तरमाहेत्याह—तथेति । काकुत्स्थइतिलक्ष्मणस्या-
 युपलक्षणं । निखिलेन विस्तरेण । सर्वा दिव्यसंभवां
 मानुषसंभवांच ॥ ५ ॥ निखिलेनेत्युक्तं गङ्गेयसंभव-

“भगवच्छ्रोतुमिच्छामिगङ्गात्रिपथगानदी” इति ग-
 ङ्गायास्त्रिपथगात्वप्रकारेणुपेक्ष्यन्तरिश्रस्वर्गगमनयो प्र-
 त्युक्तत्वात्तत्रतृतीयपथगमन कथमित्याशयेनपुनःपृच्छ

[पा०] १ इ त ट उग्रमुव्रत २ क. ग घ ट. तपोधना ख हिमालये ३ ट उग्रायाप्रतिरूपाय ४ ड. झ.
 यथात्रिपथगामिनी ट गङ्गात्रिपथगानदी ५ ट प्रथमंराम ६ ट शैलेन्द्रतनयातदा ख शैलेन्द्रस्यसुतापुरा ७ क—च. झ.
 ज. ट. प्रतिनन्द्यकथा. ८ क. ख ट. च छ. झ य. ट. कृतोद्वाहदशतिकण्ठो ९ क. स्पृष्ट्वाचस्पृष्ट्यादेवी. ड. झ. दृष्ट्वाच
 भगवान्देवी.

*शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ [*तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ॥ ७ ॥
 एवं मन्मथयुद्धे तु तयोर्नासीत्पराजयः] ॥ न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥
 [धीमतो देवराजस्य रुद्रस्यापि महात्मनः] ॥ ८ ॥
 ततो देवाः समुद्विग्नाः पितामहपुरोगमाः ॥ यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तन्प्रतिंसहिष्यते ॥ ९ ॥
 अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ १० ॥
 देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत ॥ सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ [रक्ष सर्वानिमाँल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि] ॥ १३ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १४ ॥
 धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्येव सहोमया ॥ त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १५ ॥
 यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १६ ॥
 एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्युचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजः क्षुभितं ह्येतत्तद्वरा धारयिष्यति ॥ १७ ॥
 एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले ॥ तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १८ ॥
 ततो देवाः पुनरिदमृचुर्ध्वं ह्युताशनम् ॥ प्रविशे न्वं महानेजो गैर्द्रं वायुममन्वितः ॥ १९ ॥

माह—पुरेति । कृतोद्वाहइतिपरपरिग्रहव्यावृत्ति । द-
 द्वा स्पृहया महातपोनिप्रन्वेपिकम्पवाणवशात्तस्यामभि-
 लापेण । मैथुनाय मिथुनकर्मकर्तुं । उपचक्रमे ॥ ६ ॥
 दिव्यवर्षशतगतं मैथुनेनेवेतिशेषः ॥ ७ ॥ तनयः त-
 नयप्रापकरेतोविमर्गः ॥ ८ ॥ पितामहपुरोगमा देवा ।
 समुद्विग्ना भीता । पाठान्तरे समुयुक्ता उद्योगच-
 क्रुः । किमर्थः । इह पार्वत्यां । यद्भूतं पुत्र । उत्पद्यते
 उत्पत्स्यते । वर्तमानमामीष्येवर्तमानवत्प्रयोगः । तन् क
 प्रतिसहिष्यते । इतिविचार्यतन्निवर्तनायसमुयुक्ताइत्य-
 र्थः ॥ ९ ॥ तमेवोद्योगमाह—अभिगम्येति । महादे-
 वमितिशेषः ॥ १० ॥ देवदेवेत्यनेनमहादेवशब्दार्थउ-
 क्तः । प्रणिपातेन पादमूलपतनेन ॥ ११ ॥ तेज तेज-
 स्समुद्भूतपुत्रं । नधारयिष्यन्ति नसहिष्यन्ते । अनो
 ब्राह्मेण वेदावगतेन । तपसा योगेन । युक्त सन तद-
 ज्ञतयादेव्यासहतपश्चर । नतेजः पार्वत्यांमोक्तुमर्हसी-
 तिभावः ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यहितमेवकासः काम्यमानः

पुरुषार्थं तदर्थम् । तेजः रेत । तेजसि तेजोमयनिज-
 शरीरे । धारय नमुञ्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वलोकमहे-
 श्वर सर्वलोकानापरमनियन्ता । सर्वलोकपितामहइति-
 पाठान्तरं ॥ १४ ॥ बाढमित्यङ्गीकृतांशमाह—धारयि-
 ष्यामीति । तेजः अक्षुभितांशं । उमया उमाप्यक्षुभि-
 तशोणितरूपतेजोधारयत्वित्यर्थः । पृथिवीशब्देनलो-
 काउच्यन्ते । निर्वाणं सुखं ॥ १५ ॥ “पुनश्चेदमुवाचह”
 इत्युक्तमंगदर्शयति—यदिदमिति । स्थानान् रेतःस्थान-
 दृश्यमपुटान् । अनुत्तमं दुर्भरं । मे मह्यं । ब्रुवन्तु
 ॥ १६ ॥ धरा सर्वधारणशक्तिमती । अनेन धरा त-
 द्धारणार्थदेवे प्रार्थितेतिसिद्ध ॥ १७ ॥ सुरपति रुद्रः ।
 प्रमुमोच तेजइतिसिद्ध । येनतेजसापृथिवीव्याप्ता त-
 त्प्रमुमोच ॥ १८ ॥ तत् पृथिव्यांव्यापत्वादेवेततोः । पृथि-
 वीभस्माभविष्यतीतिहुताशनमृचुः । पुनरुचुरित्यनेना-
 श्ने प्रवेशशीतत्वगम्यते । अग्निचारणहेतुतयावायुसम-

शि० यत्तेजः अद्य अस्मिन्काले । क्षुभिततत्तेजः धराधारयिष्यति । अयेत्युक्त्या इतः प्रसूतिर्वावर्तयार्थच्युतचेत् तद्धारणे न
 कश्चनसमर्थोभविनेतिवनिर्तं ॥ १७ ॥ महातेजः वायुसमन्वितएवत्वं प्रविश आत्मनिप्रवेशाय । अन्तर्भाषितणिजार्थः । चशब्दः

[पा०] * ड. च झ. ज. ट पाठेषु तस्यसंक्रीडमानस्य शितिकण्ठस्यदेवस्य इत्यर्थयोर्व्युत्क्रमोद्भूयते. १ ख. शितिकण्ठ-
 स्यदेव्याश्च * इदमर्थद्वयं क. ज दृश्यते २ ख तयासंक्रीडमानस्य ३ ख देवदेवस्य ४ इदमर्थं च. दृश्यते ५ ड झ सर्व-
 देवाससमुयुक्ता. ६ ड च. छ. झ. ज. ट सहिष्यति. ७ ट हितेरत. ८ इदमर्थं क ग. च छ झ ज दृश्यते. ९ ड छ.
 झ. स्तेजसैव. १० क ख घ. छ. झ. ज. क्षुभितंतेजतद्वरा. ट. क्षुभितंतेजतद्वरा. ११ ड. झ. ट. प्रमुमोचमहाबल. १२ ड.
 च छ. झ. ज. ट. प्रापिहुताशनम्. १३ क. ड. च * छ. झ. ज. ट. आविशलं.

तदग्निना पुनर्व्याप्तं संजातः श्वेतपर्वतः ॥ दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥

यत्र जातो महतेजाः कान्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ २० ॥

अथोमां च शिवं चैव देवाः संपिण्णास्तदा ॥ पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्ततः ॥ २१ ॥

अथ शैलमुता राम त्रिदशानिदमब्रवीन् ॥ [अग्रियस्य कृतस्याद्य फलं प्राप्स्यथ मे सुराः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा मलिलं गृह्य पार्वती भास्करप्रभा] ॥ समन्युरशप्तसर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २३ ॥

यस्मान्निवाग्निता चैवं संगतिः पुत्रकाम्यया ॥ अपत्यं स्वेषु दारेषु तस्मान्नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥

अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ [पत्न्यो न जनयिष्यन्ति ह्यद्यप्रभृति चात्मजान्] ॥

एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्जशापं पृथिवीमपि ॥ २५ ॥

अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकटुपीकृता ॥

प्राप्स्यमि त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती ॥ २६ ॥

तान्सर्वान्प्रीडितान्दृष्ट्वा सुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २७ ॥

म गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वं तस्योत्तरे ' गिरेः ॥ हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सहदेव्या महेश्वरः ॥ २८ ॥

एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ॥ गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे संहलक्ष्मणः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पटत्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

न्वितइत्युक्त ॥ १९ ॥ अर्धत्रय । तन तेज । अग्निना व्याप्रसन् श्वेतपर्वतं संजात । ततः कालपरिपाकेनशर-
वणंचसंजात । शरणावनंशरवण । ' प्रनिरन्तःशर-'
इतिणत्व । शरवणंविशेषयति—यत्रेति । कृत्तिकानाम-
पत्यपुमानकान्तिकेय । 'स्त्रीभ्योऽङ्क्' । सन्यदा-
नात्कृत्तिकापुत्रत्वं । अग्निनाधृत्वामुक्तत्वादग्निसंभव
॥ २० ॥ पूजयामासु मैथुनवित्रकृतकोपशान्त्यर्थमि-
त्यर्थ ॥ २१ ॥ अत्रवीदित्येतद्विशिष्योच्यते अशपदि-
ति ॥ २३ ॥ पुत्रकाम्यया मया । संगतिः । भर्तृसंयोगो
मैथुनरूप । सायस्मान्निवाग्निता तस्मान् यूयमपि स्व-
पुत्रांगपु । अपत्य पुत्र । नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥ पूर्वा-
र्धेनपूर्वश्लोकपठितमुच्यते । पत्नयइत्यार्षह्रस्वत्व ॥ २५ ॥
अवनइतिसार्धश्लोक । नैकरूपा ऊपरत्वादिरूपेणना-

नाविधा । बहुभार्या बहूनांगजाभार्या । ममपुत्रंअनि-
च्छती अनिच्छन्ती । त्वं मत्क्रोधेन शापरूपेण । कलु-
पीकृता विपर्यस्तप्रकृति मती । पुत्रकृतांप्रीतिं नप्राप्स्य-
सीतिभाव ॥ २६ ॥ सुरपति रुद्र । तान्सुरान् स्व-
कीयशापेनप्रीडितान् लज्जितान् । दृष्ट्वा प्रियाशापस्य
दुष्परिहरत्वान्स्वीयशापदुःखस्यद्रष्टुमशक्यत्वाच्च वरु-
णपालितान्दिशं हिमवतः प्रतीचीप्रति । गमनायोपच-
क्राम । परस्मैपदमार्प ॥ २७ ॥ हिमवत्प्रभवे तस्यहि-
मवनोगिररुत्तरपार्श्वभूतेशृङ्गे देव्यासहृत्पआतिष्ठन्
सदातपोव्रतमसंकल्पयदित्यर्थ ॥ २८ ॥ ननु "दुहि-
तु शैलराजस्यज्येष्ठप्रायावकुमर्हसि" इति पार्वतीवृत्ता-
न्तमुपेक्ष्यगङ्गावैभवणवमयापृष्टे तद्विहायोपेक्षितमेव-
पार्वतीवृत्तान्तकिमर्थकथितवानसीति रामस्यशङ्कापरि-

णवार्थक ॥ १८ ॥ शि० पावकादित्यसन्निभं पावकस्थितादित्यमदृश ॥ २० ॥ शि० संगतिः सम्यक्गति पतिसंयोगोयस्या मा
॥ २४ ॥ शि० नाहं अतएवयुग्माकं पत्नयं पश्य । अप्रजा मन्तु । शापेनौरमपुत्रोत्पत्तिसन्निवार्थंश्रेष्ठजपुत्रोत्पत्तिनिवारयन्ती-
आह । अद्यप्रभृतियुग्माकंपश्य आत्मजान् पुत्रान् । नैवजनयिष्यन्ति पत्यन्तरादपिनोत्पादयिष्यन्तीत्यर्थ ॥ २५ ॥ ति०
नचपुत्रकृतांप्रीतिनिवाराहातुंपत्न्यापिनरकामुरस्यसौमस्यकुणावतारेनेवहनान् ॥ २६ ॥ वि० हिमवत्प्रभवे हिमवत्प्रभवा-
ख्येशृङ्गे ॥ २८ ॥ इतिपटत्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ सजात २ क ड च छ झ ज ट गपिण्णास्तत्वा ३ ख ड च छ झ ज मनसस्तदा । ४ कुण्डला-
न्तर्गतअर्धद्वयं ग पाठेदृश्यते । ५ क ग ड च झ ज । चाहसगतापुत्रकाम्यया ट चाहंसगति पुत्रकाम्यया । ६ क ग
ड च छ झ ज ट दारेपुनोत्पादयितुमर्हथ ७ इदमर्थे ट पुन्रकेदृश्यते ८ ड झ ट प्राप्यसेव ९ ट न्सर्वान्व्यक्षिता-
न्दृष्ट्वा ड झ न्सर्वान्प्रीडितान्दृष्ट्वा १० ग च गिरौ ११ ग प्रभवचापि १२ क ग झ ज, सहलक्ष्मण

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

देवैर्ब्रह्माणप्रतिशिवयोस्तपःप्रवृत्त्याअपत्योत्पादनवैमुख्यनिवेदनपूर्वकसेनापत्युत्पादनेउपायकल्पनप्रार्थना ॥ १ ॥ ततोब्रह्म
वचनादेवानांचोदनयाऽग्निनास्वगतुरुद्वृतेजसोगङ्गायामुत्सर्जनम् ॥ २ ॥ तद्द्वाराणाशक्त्यागङ्गायाऽग्निवचनेनहिमवःपादेसमुत्स-
ष्टात्तेजसःस्कन्दस्यप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥ देवैर्मेनापत्येऽभिषिक्तेनतेनकुमारेणदेव्यसेनाविजयः ॥ ४ ॥

तप्यमाने तपो देवे देवाः सर्षिगणाः पुरा ॥ सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥
ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् ॥ प्रणिपत्य सुराः भवे मेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥
यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ [स न जातोऽद्य भगवन्नस्मद्वैरिनिवर्हणः ॥ ३ ॥
तत्पिता भगवाञ्छर्वो हिमवच्छिखरेऽद्य वै] ॥ तपः परमास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ४ ॥
यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ॥ संविधन्म्य विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ५ ॥
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ मान्त्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
शैलपुत्र्या यदुक्तं तेन प्रजाः सन्तु पत्निषु ॥ तस्या वचनमकिष्टं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ७ ॥
इयमांकाशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां मेनापतिमरिंदमम् ॥ ८ ॥
ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तत्सुतम् ॥ उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ९ ॥

हरति—एषइति । शैलपुत्र्याः पार्वत्या संवन्धी कथा-
विस्तरो निवेदित । वक्ष्यमाणगङ्गावैभवकथनोपयो-
गित्वेनोक्तः । गङ्गायाःप्रभवं प्रभावं । त्वं शृणु । च
प्राधान्ये ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-
मद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने वालकाण्डव्या-
ख्याने पट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकत्वरूपं दिव्यसंभववैभ-
वमाहसप्तत्रिंशे—तप्यमानइत्यादि । तप्यमाने तपःक-
र्मकत्वादात्मनपदकर्मवद्भावौ । देवसेनापतित्वविहाय
केवलतपःप्रवणइत्यर्थः ॥ १ ॥ अग्निनापुरोगमेनसहि-
ता साग्निपुरोगमाः । सुराःसर्वेप्रणिपत्य सुरा सर्वे-
अब्रुवन्नितिक्रियाभेदान्नपुनरुक्तिः ॥ २ ॥ भगवता

भवता य मेनापतिरस्मभ्यमादिकालेदत्त मइदानीमु-
मयामहन्त्यते । स्मेतिप्रसिद्धौ ॥ ३-४ ॥ अनन्तरं
सेनापतावन्यपरमेति अत्र मेनापतिविषये । यत्कार्यं
तत्संविधन्म्य आलोचय । तमेवाह्यमेनापत्येनिवेशय
अन्यंवोत्पादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ मान्त्वयन् । उपेतपसि
वर्तमानस्यतत्पर्युदस्यनिवर्तनमशक्यं तत्रनाभिनिवेशः
कार्यइतिस्माद्विधानइत्यर्थः ॥ ६ ॥ अन्यंवोत्पादयेत्य-
त्रप्रतिवक्ति—शैलेति । शैलपुत्र्या पार्वत्या देवानांपत्नि-
पुप्रजानसन्वितयिदुक्तं तद् वचनं अकिष्टं अमोघं ।
मयासत्यमेवोच्यते अत्रसद्योभवद्विनिकर्तव्यः ॥ ७ ॥
तार्हिकागतिरित्यत्राह—इयमिति । इयं बुद्धिस्था ।
अस्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ कथमिदंगङ्गासंमन्यतेकुतो-
वाउमानकुप्येत्तत्राह—ज्येष्ठेति । तत्सुतं अमेःसुतं ।

ति० तप्यमानइति । देवाइतिशेषः ॥ १ ॥ ति० अत्रसुरा सर्वेइतिपुनरुक्तः । अतः पाठान्तरमन्वेषणीयः । द्वितीयाध्यायपुरोगमा
इतिपाठः । रामसंयोजनचैतन् । शि० सर्वे सर्वेषामुनीनाई ईप्सितप्राप्तियस्मान्त्वयोजनहेत्यर्थः । किंचमर्वाण्येतिस्वप्रकाशब्रह्म-
द्वाराव्याप्नोतिस्त्वयोजनः । सुरा परमदात हेराम । रादानइतिवातो । सर्वेसुरा पितामहमब्रुवन् । एतेनअत्रसुरास्त्वैतिपुन-
रुक्तंअतः पाठान्तरमन्वेषणीयमितिभट्टोक्तिश्चिन्त्या । उक्तरिलोपासनरुक्त्यस्पर्शाभावान् । यत्तुक्रियाभेदान्नपौनरुक्त्यमितिभूषणकृद्भि-
रुक्तदपिचिन्त्यः । समानकर्तृकेन्द्रोऽनुशासनेनपौनरुक्त्यतादवस्थान् ॥ २ ॥ शि० ज्येष्ठा पूर्वप्रादुर्भूताशैलेन्द्रदुहितगङ्गा ।
नंसेनापतिमानयिष्यति । खजलादुत्पन्नत्वादितिभावः । तत् गङ्गामानविषयीभूतः । उमायाबहुमतः शिवसमर्गजनितस्वरजोहेतुक-

[पा०] १ ड च छ, ज ट सेन्द्रास्माग्निपुरोगमाः २ च, छ ज सर्वेसेन्द्रासर्षिगणास्ततः ३ झ रामसेन्द्रास्सा-
ग्निपुरोगमाः ३ ड अ येनसेनापतिर्देव ४ टन्मधुद्वयं क घ च छ ज दृश्यते ५ च छ ज हिमवच्छिखराशयः
क हिमवच्छिखरेऽवसन् ६ ग ड च छ झ ज ट सतप परमास्थाय ७ क ख मान्त्वयन्विषयवार्क्यं ८ क,
तदप्रजास्थस्वपत्निषु ग ज तन्नप्रजास्थधपत्निषु ड झ ट तन्नप्रजास्त्वाधुपत्निषु घ नन्नप्रजास्त्वधपत्निषु ९ क, ख, घ,
ड च, झ, ज ट मेवनसंशय १० ड झ ट माकाशगङ्गाच ११ क ख घ—छ झ ज ट तमुतम्,
वा.रा. २१

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन ॥ प्रणिपत्य मुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ १० ॥
 ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् ॥ अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 देवकार्यमिदं देव संविधन्त्य हुताशन ॥ शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उन्मृज ॥ १२ ॥
 देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयन् ॥ हृष्टा तन्महिमानं स समन्तादवकीर्यत ॥ १४ ॥
 समन्ततस्तदा देवीमभ्यपिञ्चत पावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् ॥ अशक्ता धारणे देव तव तेजः समुद्रतम् ॥
 दह्यमानाऽग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ १६ ॥
 अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ॥ इह हैमवते पादे गर्भाऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ १७ ॥
 श्रुत्वा न्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ उत्तमर्ज महातेजः स्रोतोभ्यो हितदाऽनघ ॥ १८ ॥
 यदस्या निर्गतं तस्मात्तत्प्रजावृन्दप्रभम् ॥ काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिर्ण्यममलं शुभम् ॥ १९ ॥
 ताप्रं कार्णायमं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यंजायत ॥ मलं तस्याभवत्तत्र त्रुप भीमकमेव च ॥

मानयिष्यति बहुमतिपूर्वजनयिष्यतीत्यर्थः । तदुमा-
 यावहुमतं स्वयंप्रायाः प्रीत्यर्थत्वादिति भावः ॥ ९ ॥
 कृतार्था कृतार्थप्राया ॥ १० ॥ देवतशब्द पुद्गि-
 गोयस्ति " देवतानिपुंसिवा " इत्यनुशासनान् ।
 दग्धरुद्रेजसोऽग्निं स्थानकैलास । पुत्रार्थं पुत्रोत्पादनार्थं
 अग्निमृत्यन्तं दग्धरुद्रेजस्य ॥ ११ ॥ सविधन्त्य
 संपादय । अस्यविवरणमुत्तरार्थः । प्रथमं मामान्येनो-
 क्तिरग्निद्वयज्ञानाय । महातेज इति संबोधनं । तेज रेत
 ॥ १२ ॥ देवताभ्यस्तथैतन्प्रतिज्ञायाकाशगङ्गागत्वा हे
 देविगर्भधारय इत्युवाच इति शेषः । किमर्थमित्यत आह —
 देवतानामिदं प्रियमिति ॥ १३ ॥ दिव्यरूपं दिव्यस्त्री-
 वेपं । सोऽग्निस्तस्यामहिमानं मौन्दर्यातिशयदृष्ट्वा सम-
 न्तान् सर्वावयवेभ्यः अवकीर्यत अवाकिरन् । आप
 ॥ १४ ॥ इत्यनप्रत्ययः । हतवीर्योभून् " अङ्गारमदृशीनारीघृत-
 कुंभसमपुमान् " इति न्यायान् ॥ १५ ॥ समन्ततः स-
 जनिमत्त्वं नाल्प्यन्तं प्रेमविषयीभूतमभियति ॥ १६ ॥ शिः सर्वदेवता सर्वे शिवो विष्णोर्वादेवतायितान्तया । ते देवा । दन्त्यादि-
 पितृवशब्दः शिववाचकोऽस्तीति कोशादोपपन्नः । विष्णुपरतामुत्तमस्मिन्निखिलमिति व्युत्पत्त्यालब्धः । अतएव सर्वदेवतापूजितसहस्र-
 नामोक्तिस्मगच्छते ॥ १७ ॥ तिः स एश्वरतेजोराशिः । पादोऽवधारयतीति ॥ १८ ॥ तिः सन्निविष्टः रसेश्वरेण ति-
 शेषः । स्रोतांसि नाड्य ॥ १९ ॥ तिः सर्वदेवपुरोगमं पुरोगमं पुरोगार्थः ॥ १९ ॥ अभिजायत अडभावार्थः ।
 [पा०] १ ख पिरघुनन् २ ड झ परमेराम ३ क ग—छ झ ज ट सर्वदेवता ४ क ग ड च छ.
 झ ज ट समाध्वं हुताशन ५ क ग च छ महातेजा गङ्गाया ६ च गमेवारय ७ क ख घ—छ झ ज ट
 रत्येतद्वचनं श्रुत्वा ग अग्नेस्तुवचनं ८ क घ च छ ज ट सन्त्यामहिमा दृष्ट्वा समन्तादवकीर्यत ९ क ख च छ ज
 समन्ततस्तदा देवी १० ख घ च गङ्गाया रघुनन्दन ११ ख ग ड च छ
 झ ज सर्वदेवपुरोगम १२ ड च छ झ तेजस्तव समुद्रतम् १३ क ख घ—छ ज हैमवते पाद १४ क ग झ.
 महातेजा स्रोतोभ्यो १५ ख घ—छ झ ज मनुप्रभम् क. समलप्रभम् ग. समवदनम् १६ ड झ ज देवाभिजायत.
 क. ख. घ. च. देवाभिजायते

र्वावयवेपु । अभ्यपिञ्चत रेत सर्वावयवेपु यथाव्याप्तं
 भवति तथास्मिन्त्वानित्यर्थः । तेन सर्वस्रोतांसि सर्वाव-
 यवा । पूर्णानि व्याप्तानि ॥ १५ ॥ तमित्यर्थत्रय ।
 तेनाग्निना अग्निरेजसा । दह्यमाना अतएव संप्रव्यथित-
 चेतना अनिदुःखितचित्ता गङ्गा । सर्वदेवानां पुरोहित
 " अग्निमीळे पुरोहित " इति श्रुते । तमग्निमुवाच ।
 कथं हे देव तव तेजः समुद्रतः अभिवृद्धमभवति । अस्य-
 धारणे अशक्तास्मीति ॥ १६ ॥ सर्वदेवानां यत्नं हुतं तदधा-
 तीति सर्वदेवहुताशनः । पादोऽपर्यन्तपर्वतः अग्निदग्धश्च-
 तपर्वतीकृत रुद्रेजोराशिवित्यर्थः ॥ १७ ॥ महातेज इ-
 तिसंबोधनः । स्रोतोभ्यः उत्क्रान्त्यतिशेषः ॥ १८ ॥ अस्या
 गङ्गातः । निर्गतं यत्नं शोणितादि धरणीगतं । तस्मा-
 त्प्रजावृन्दप्रभं द्रुतस्वर्णविशेषकान्ति काञ्चनं अमलं
 शुभहिरण्यं रजतं च । अभवदिति वक्ष्यमाणमनुपज्यते ।
 अमलमिति निर्गतविशेषणं वा ॥ १९ ॥ गङ्गातो निर्ग-

तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुर्यर्थत ॥ २० ॥

निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ॥ सर्वं पर्वतसंनद्धं मौर्वर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥

[तं देशं तु ततो ब्रह्मा संप्राप्यैनमभापत ॥ जातस्य रूपं यत्तस्माज्जातरूपं भविष्यति] ॥ २२ ॥

जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव ॥ सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥

तृणवृक्षलतागुल्मं सर्वं भवति काञ्चनम् ॥ २३ ॥

तं कुमारं ततो जातं मेन्द्राः सहमरुद्वणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २४ ॥

ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वायामिति निश्चिताः ॥ २५ ॥

नवम्बु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन ॥ पुत्रैर्लोक्यविग्नानो भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्धं गर्भपरिस्त्रवे ॥ स्नापयन्पत्या लङ्घ्या दीप्यमानं यत्प्रपन्नम् ॥ २७ ॥

स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्धं गर्भपरिस्त्रवान् ॥ कार्तिकेयं महाभाग काकुत्स्थं च लनेपमम् ॥ २८ ॥

प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ पण्णां पडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २९ ॥

गृहीत्वा क्षीरमेकादा सुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयन्त्येन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ ३० ॥

सुरसेनागणपतिं ततस्तमनलद्युतिम् ॥ अभ्यपिञ्चन्मुग्गणाः समेत्याग्रिपुरोगमाः ॥ ३१ ॥

एष ते गम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३२ ॥

तान् तैक्ष्ण्यानश्चारात् ॥ तांश्चकाणायसंचाभ्यजायत ।

तस्या गङ्गात अभवत् निर्गच्छतिस्म । मलं तत्र

भूमौ । त्रपु मीमकंचाभ्यजायत । कृष्णायसमेवकाण्णा-

यसं । उपसंहरति—तदेतदिति । तदेतन् गङ्गातोनिर्गतं

॥ २० ॥ एवंगर्भोत्सर्जनकालेगङ्गातोनिर्गतानांशोणित-

दीनांसौवर्णादिभावमुक्त्वागर्भतजोरञ्जनान् केषांचि-

त्स्वर्णभावमाह—निक्षिप्तेति । गर्भे गङ्गायानिक्षिप्तमात्रे

तस्यतेजोभिः अभिरञ्जितं व्याप्तं पर्वतसंनद्धं पूर्वोक्त-

श्चेतपर्वतमहितं । मर्यतद्वनं शरवण । मौर्वर्गं स्वर्णम-

यजभवत् ॥ २१-२२ ॥ यद्रासुवर्णजातं तदाप्रभृति

हुताशनसमप्रभंसुवर्ण जातरूपंयस्येतिव्युत्पत्त्याजात-

रूपमिति विख्यातमभूत् । उपसंहरति—तृणेति ॥ २३ ॥

एवं गङ्गायोत्सृष्टस्यगर्भस्यपोषणप्रकारमाह—तमिति ।

तत् गङ्गात्सर्जनानन्तरं । जातं तदकुमारं । मरुद्वणा देव-

गणा । सह युगपत् । क्षीरसंभावनार्थाय क्षीरेणवर्ध-

नप्रयोजनाय । कृत्तिका समयोजयन् । प्यन्तत्वाद्दि-

कर्मकत्वं ॥ २४ ॥ कृत्तिकाः अयमस्माकंसर्वासांपुत्रो

भवत्वितिदेवैः सह समयं संकतं । कृत्वा निश्चिताः कृत-

निश्चया सत्य । जातमात्रस्यतस्यक्षीरं ददुः दातुमु-

द्युक्ता ॥ २५ ॥ उक्तविशेषण पुत्र कार्तिकेय कृत्ति-

कापुत्रोभविष्यति । इतिब्रुवन अब्रुवन ॥ २६ ॥ कृ-

त्तिका गर्भपरिस्त्रवे गर्भोदके । स्कन्धं पतितं । स्नाप-

यन् अस्नापयन् । गर्भस्यवनिवृत्त्यर्थ ॥ २७ ॥ स्कन्ध-

त्वान् स्कन्दइत्यन्वर्थनामचक्रुरित्यर्थ ॥ २८ ॥ तत्

स्नापनानन्तरं । पण्णांकृत्तिकानांक्षीरंप्रादुर्भूतं । तच्च-

स्तनजंपयः पडाननोभूत्वाजग्राह ॥ २९ ॥ एकाह्वेति-

टजभाव समासान्तस्यानित्यत्वान् । एकदिनेनस्तन्यं

पीत्वाक्रमेणसुकुमारवपुर्पिदैत्यगणानजयन् ॥ ३० ॥

सुरसेनागणपतित्वेनाभ्यपिञ्चन्नित्यर्थः । प्रथममभि-

पेकस्ततो जयइत्यर्थक्रमः ॥ ३१ ॥ विस्तरं दिव्यसंभवः ।

ति० अवभाव । तैक्ष्ण्यमलगन्धयुक्तेनशुद्धेनस्पर्शतोविद्वन्भव । गन्धयुक्तेनविद्वंजन । तैक्ष्ण्ययुक्तेनविद्वंताम्रलोहच । मलयुक्तेनविद्वं
त्रपुगीसे इतिनानावायुस्तद्रूप ॥ २० ॥ वि० जातरूपं रूपेणजातमित्यर्थ ॥ २३ ॥ ति० स्कन्धं परिस्त्रुतइत्यर्थस्कन्दइतिपुत्रो-
दगदित्वात्माधु ॥ २५ ॥ इतिमत्तत्रिशस्मर्य ॥ २७ ॥

[पा०] १ घ तदेवतगिरिप्राप्य २ अयम्योक ग ड च व दृश्यते ३ क तत्रवृक्षलतागुल्मं ४ ग. तदाजातं.
५ क—घ. मानमिवानलम् ६ घ छ झ. न ट. गर्भपरिस्त्रवे ७ क ख. घ—छ झ न महाबाहुं ८ घ सेनागणान्प्रभु.
ड झ गणपतिमभ्यपिञ्चन्महाद्युतिम् । ततस्तममरास्सर्वे ९ क. च. छ न. ततस्तमनलद्युतिम् ग घ ततस्तमम-
लयतिम् १० घ विस्तरोहितवोदित ख विस्तरोविनिवेदित

भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥३३॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अयोध्याधिपतिनामगरेणपत्नीद्वयेनसहसुतार्थहिमवन्पर्वतेतपश्चरणम् ॥ १ ॥ तत्रतप प्रसादितभृगुवराज्येष्टायामसमञ्ज-
नाम्नःपुत्रस्यजननम् ॥ २ ॥ कनिष्ठार्यापष्टिमहम्पुत्राणांजननम् ॥ ३ ॥ असमञ्जादंशकरस्यांशुमतोजननम् ॥ ४ ॥ ततोमह-
निगतेकालेसगरेणाश्वमेधोपक्रमः ॥ ५ ॥

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य कुशिकात्मजः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीन् ॥ १ ॥
अयोध्याधिपतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ २ ॥
वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ॥ ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा मत्स्यवादिनी ॥ ३ ॥
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ द्वितीया मगरस्यासीत्पत्नी सुमनिसंज्ञिता ॥ ४ ॥
ताभ्यां भूह तथा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ॥ हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५ ॥
अथ वर्षशते पूर्णे तपसाऽऽराधितो मुनिः ॥ मगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतांवरः ॥ ६ ॥
अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ॥ पृष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥
भापमाणं महान्मानं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ॥ उच्यते परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥
एकः कस्यास्सुतो ब्रह्मन्का बहूज्जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥
एको वंशकरो वाऽस्तु बहवो वा महाबलाः ॥ कीर्तिमन्तोमहोन्माहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥

तमेवाह—कुमारेति । एवमेतदाख्यानश्रवणफलमुक्तं—
धन्यइत्यादिना ॥३०॥ अथप्रसङ्गात्तद्वृत्तिकलमाह—
भक्तश्चेति । सलोकएवसालोक्य स्वार्थेऽप्यञ् । तस्य-
भावःसालोक्यता स्कन्दसमानलोकत्वमित्यर्थः ॥३३॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः
सर्गः ॥ ३७ ॥

एवंदिव्यसंभवंविस्तरं प्रतिपाद्यमानुपलोकसंभववि-
स्तरं वक्तुमुपक्रमतेष्टात्रिंशे—तामित्यादि । रामे रामाय-
कौशिकगन्धार्थमाह—कुशिकात्मजइति ॥१॥ अप्र-

जाः अतएवप्रजाकामः ॥ २ ॥ यावैदर्भदुहिता सा-
ज्येष्ठपत्न्यासीन् ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमि कश्यपः ॥ ४ ॥
भृग्वधिष्ठितप्रस्रवणंवारिप्रवाहोयस्मिस्तथा । गिरौप-
र्यन्तपर्वते ॥ ५ ॥ वर्षशतेपूर्णे तपस्यतइतिशेषः ॥६॥
सुब्रह्मपत्यविषयत्वात्सुमहत्त्वः । कीर्तिमिति तेनेतिशेषः
॥ ७ ॥ जनयितेतिलुट् । तातेत्युपलालने ॥८॥ राज-
पुत्र्यावितिलन्निन्यायादुक्तं सुमते कश्यपपुत्रीत्वान्
॥ ९ ॥ तववच सत्यमस्तु यस्याएकमिच्छसितस्याएकः
यस्यावहृनिच्छसितस्यावहवःमन्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥
अत्र पुत्रविषये । स्वच्छन्दः स्वेच्छा । विधीयतां ज्ञा-
प्यतां ॥ ११ ॥ तदेवविवृणोति—एकइति ॥ १२ ॥

ती० भृगुप्रस्रवणे भृगुप्रस्रवणाख्येहिमवत पादे ॥ ५ ॥ शि० राजपुत्र्यौ क्षत्रियराजवैदर्भद्विराजकश्यपयो पुत्र्यौ । राज-
[पा०] १ क ख स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् २ क ख ग ड च छ ट निवेद्यमगुराक्षरम् झ ज निवेद्यमधु-
राक्षरम् घ निवेद्यमवुराधुते ३ ड च छ झ ज ट पतिर्वाङ् क ख पति श्रीमान् ४ क ख घ—छ झ ज ट.
सचाप्रज ५ क ख च छ ज विदर्भदुहिता ६ ड झ ट अरिष्टनेमिदुहितामुपनिषिन्मिनीनुसा ७ क ख घ
सहतेदा ग ड च छ झ ज ट सहमहाराज ८ ग घ समाश्रित्य ९ क ख तपसातोपिनो १० घ सत्यपराक्रमः
११ च, छ, पृष्टिपुत्रसहस्राणि, क, ग, पृष्टि पुत्रसहस्राणि, १२ ड च छ, झ, ज, नरव्याघ्रं, १३ ख ग, राजपत्न्या

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ॥ पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपमन्त्रिणां ॥ १३ ॥
 पठि पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमनो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥
 प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 अथ काले गते तस्मिज्येष्टा पुत्रं व्यजायत ॥ असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी मगरात्मजम् ॥ १६ ॥
 सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुल्यं व्यजायत ॥ पठिः पुत्राः सहस्राणि तुल्यभेदाद्विनिस्सृताः ॥ १७ ॥
 घृतपूर्णेण कुम्भेषु धात्र्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ॥ पठिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवन्तदा ॥ १९ ॥
 स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठस्मगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वा तु जले सरख्या रघुनन्दन ॥
 प्रक्षिप्य प्रहसन्नित्यं मज्जतस्तान्समीक्ष्य वै ॥ २० ॥
 एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिवाधकः ॥ पौराणामहिते युक्तः पुत्रो निर्वासितः पुरान् ॥ २१ ॥
 तस्य पुत्रोऽंशुमानाम असमञ्जस वीर्यवान् ॥ संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२ ॥
 ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३ ॥
 स कृत्वा निश्चयं राम सोपाध्यायगणस्तदा ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

इन्द्रेणमतिरोधानंसगरयाज्ञीयाश्चापहरणम् ॥ १ ॥ सगरनियोगात्सुनि पठिमहस्त्रैरश्वान्वेषणायभुवोभेदनम् ॥ २ ॥
 ततःप्रजाक्षोभक्षुभितहृदयैर्देवादिभिर्ब्रह्माणप्रनितदुश्चेष्टितनिवेदनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः ॥ उवाच परमप्रीनो मुनिं दीप्तभिवानलम् ॥ १ ॥

जग्राह वरयामाम ॥ १३ ॥ सुपर्णभगिनी गरुडभ- निर्वासित विवास्यतेऽस्म ॥ २१ ॥ अंशुमानाम आ-
 गिनी ॥ १४ ॥ कपि भृगु ॥ १५ ॥ व्यजायत प्र- सीदिनिशेष ॥ २२ ॥ यजेयमिति निश्चितामति-
 सूतवती ॥ १६ ॥ गर्भतुल्यं वृत्तकारं गर्भपिण्डं । कथं- समभिजायत समभ्यजायत ॥ २३ ॥ यज्ञकर्मणिनि-
 तत पुत्रोदयइत्यतआह—पठिरिति तुल्यभेदान् नतुगा- श्रयकृत्वा यष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 न्धार्याडवपञ्चाद्विभजनीयइत्यर्थ ॥ १७ ॥ धात्र्य- राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
 उपमातर । तान विभक्तुवान् ॥ १८ ॥ दीर्घेण बालकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
 कालेनतियौवनशालित्वेहेतुत्वान्तृतीया । यौवनशा-
 लिनइतिपुंलिङ्गत्वमार्प ॥ १९ ॥ अर्घत्रयं ज्येष्ठ अथ रामेणस्वपूर्वकवृत्तान्तप्रस्तावेनकुन्तुहलाष्ट्रेस-
 असमञ्ज । प्रहसन् स्थितइतिशेष ॥ २० ॥ ति विश्वामित्रेण तदुत्तरकथनमेकोनचत्वारिंशे—वि-

शब्देनोभयोर्ग्रहणम् विनिगमनाविरहायोग्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ ति० नृपसन्निधावित्यनेनतस्यापिमाश्लिष्यमात्र ननुवरणनियमकृतंति
 सूचित ॥ १३ ॥ शि० असमञ्जसइत्यानुपूर्वकोयेतद्राचकोन्निभागवतान् अममञ्जसवीर्यवानितिबध्यमाणाचनविरोध ॥ १६ ॥ शि०
 विनिस्सृता विनिस्सृतानि ॥ १७ ॥ शि० असमञ्जसवीर्यवान् असमञ्जसवीर्यमदृशवीर्यविशिष्ट ॥ २२ ॥ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

शि० विश्वामित्रवच श्रुत्वाकथान्तेकथासिद्धान्तज्ञानुरघुनन्दनोमुनिसुवाच । अन्तति वादप्रतिवृत्तातिगमिद्वान्तइत्यर्थ ।
 [पा०] १ ट मुनेस्तद्वचन २ क च पठिपुत्र ३ घ ट भगिनीनया ४ क घ—छ झ ज प्रणम्यन्तं ५ ड च छ.
 झ ज. गतेतस्यज्येष्टा ६ ड. च पठिपुत्रसहस्राणि ट पठि पुत्रसहस्राणि ७ च पठिपुत्रसहस्राणि ८ क मज्जते ९ झ.
 प्राहसन्नित्यं १० घ. ड च स्तान्विरीक्ष्यवै ख स्तानवेक्ष्य च ट स्तान्विरीक्षते ११ क ख घ ड च झ ज पित्रानि-
 वासित . १२ ट असमञ्जसवीर्यवान् १३ ख बुद्धिस्समभिजायत १४ क घ—छ, झ ज ट, निश्चयंराजा ख निश्चयनात

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ॥ पूर्वको मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरन् ॥ २ ॥
[तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलममन्वितः] ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहमन्निव ॥
श्रूयतां विस्तरो गम सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

शङ्करश्चशुरो नाम हिमवानचलोत्तमः ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ ४ ॥
तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ॥ स हि देशो नग्न्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥
तस्याश्वचर्या काकुत्स्थ दृढधन्वा महार्थः ॥ अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥
तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वामवः ॥ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरन् ॥ ७ ॥
त्रिह्यमाणां तु काकुत्स्थ तस्मिन्मध्ये सन्तान्मनः ॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥
यद्यं पर्वणि वेगेन यज्ञीयाश्वोपनीयते ॥ इतोऽहं जहि काकुत्स्थ त्वयश्चोपनीयताम् ॥ ९ ॥

यज्ञाच्छिद्रं भवत्येतत्सवधामाशिवाय नः ॥ तत्तथा क्रियता राजन्यथाऽच्छिद्रः ऋतुर्भवेत् ॥ १० ॥
उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्मदमि पार्थिवः ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥
गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ मन्त्रपूर्तैर्महाभागैरास्थितो हि महाक्रतुः ॥ १२ ॥
तद्वच्छत विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ समुद्रमालिनीं सर्वा पृथिवीर्मनुगच्छत ॥ १३ ॥

श्वामित्रेत्यादि । कथान्ते यज्ञोपक्रमकथनानन्तरं
॥ १ ॥ इमां यज्ञकथां । पूर्वकं मद्रश्चकूटस्थ । समु-
पाहरन् कृतवान् ॥ २ ॥ प्रहमन्निव प्रसन्नवदनइत्य-
र्थः । स्वविवक्षितस्यैवपृष्टत्वान् प्रहाम् । अजानन्निव-
पृष्टवानित्तिवा । विस्तरइति । यज्ञस्येतिशेषः ॥ ३ ॥
विन्ध्यपर्वतमासाद्य मध्येमहागिरिनिरोधाभावात्प्राप्य
तथाविध्योपहिमवन्तं इत्येवंपरम्परमासाद्य । वीक्षा-
निरोधाभावान्निरीक्षेतेपरस्परं निरीक्षमाणाविवस्थि-
तावित्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्वेव नत किमित्यत्राह—हि-
यम्मान् मदेश यज्ञकर्मणिप्रशस्तः । “आर्यावर्त-
पुण्यभूमिर्मध्यविन्ध्यहिमागयो” इतिवचनान् । अ-
तस्तयोर्मध्येयज्ञःप्रवृत्तोऽभूत् ॥ ५ ॥ अश्वचर्या अ-
श्वानुचरणं । मते आज्ञायां ॥ ६ ॥ तं यज्ञं यजमान-
स्यतस्य सगरस्य यज्ञीयाश्वं यज्ञार्हाश्वं । राक्षसीं मा-

यामर्या । तनुमास्थाय पर्वणि उक्त्वाहा । “तिथिभे-
दक्षणेपव” इतिनिघण्टु । अपाहरन् अपहृतवान्
॥ ७ ॥ उपाध्यायगणा कृत्विग्गणाः ॥ ८ ॥ अपनीयते
“वर्तमानसामीप्यवर्तमानवद्वा” इतिलट् ॥ ९ ॥ एतय-
ज्ञाच्छिद्रं यज्ञापराधः “छिद्रंन्धापराधयोः” इतिवै-
जयन्ती । सर्वेषां न अशिवायभवति तस्मान्क्रतुर्यथा
अच्छिद्रोभवेत्तथैवक्रियतां ॥ १० ॥ पार्थिवः सगरः
॥ ११ ॥ हेपुत्राः हियम्मान्महाक्रतुः मन्त्रपूर्तैर्महाभा-
गैः । आस्थितः अनुष्ठितः । तस्माद्रक्षसांगति आगमनं ।
नपश्यामि प्रसक्त्यभावादिभिभावः ॥ १२ ॥ अत के-
नप्रकारेणगतोऽइतिविचिन्वध्वमित्याह—तदिति । यद्वा
अहंकर्मव्यग्रःस्थितः अश्वपहर्हृणांरक्षसांगतिगन्तव्य-
देशंनपश्यामि विचिन्वध्वमित्याह—तदिति । समुद्रएव
मालाआवरणमस्याइतिसमुद्रमालिनी तां अनुगच्छत

बन्धनार्थकस्यअतिधातो कर्तरिऋप् । “क्रियाधोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनः” इतिचतुर्था । किंच कथान्ते कथावसानकाले । विद्य-
मानं मुनिमित्यन्वयः । श्रुत्वेत्यनेनपुनरुक्तिवारणायेपयज्ञः । अन्यथानुपांनरुक्त्येदुर्वारः ॥ १ ॥ ति० प्रहमन्निव विकसितवदनः ।
स्वपूर्वजज्ञान्ततयाश्रवणकौतुकेनरामभद्रस्यायप्रश्नः । अतएवमुनेर्हाम । स्ववश्यइतिरामस्यापिलोकवत्स्नेहसपन्नइति ॥ ३ ॥
ति० मन्त्रपूर्तैर्महाभागैर्यथापिमहाक्रतुरास्थित अधिष्ठितः । तथापिरक्षमामाययायदिच्छिद्रस्यात्तदाआत्मनोगतिनपश्यामि ॥ १२ ॥

[पाठ०] १ ड च छ झ ज पूर्वजोमे २ इदमर्थं ग ड च छ झ ज ट दश्यते ३ ड च छ झ ज
श्वशुरोनाम्ना क ख ग श्वशुरोनाम्ना ४ ड च छ झ ज हिमवानितिविश्रुत ५ ड च झ समभवद्यज्ञ ६ च नकरो-
त्पौत्रः ७ क च छ ज तस्मिन्यज्ञं ८ ख महात्मना ९ क ख घ च ज यज्ञीयाश्वो १० क ड च छ झ ज न्यज्ञो-
ऽच्छिद्रः कृतोभवेत् ११ ड च छ झ ज ट सोपाध्यायवच १२ च. छ षष्टिपुत्रसहस्राणि. १३ ड. च. छ झ. ज.
गस्थितोपि १४ ख ट च छ झ ज मनुगच्छत

एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥

यावत्तुर्गसंदर्शनावन्वनत मेदिनीम् ॥ तं चैव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥

दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणो बृहम् ॥ इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुर्गदर्शनम् ॥ १६ ॥

इत्युक्ता हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ॥ जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥

[गन्त्वा तु पृथिवीं सर्वाभेदं तं महाबलाः] ॥ योजनायामविस्तारमैकको धरणीतलम् ॥

विभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्नखैः ॥ १८ ॥

शूलैश्शनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ॥ भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९ ॥

नागानां वध्यमानानाममुगणां च राघव ॥ राक्षसानां च दुर्धर्षः मत्त्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥

योजनानां सहस्राणि पष्टिं तु रघुनन्दन ॥ विभिर्दुर्धरणीं वीर रमातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥

एवं पर्वतसंवाधं जंबूद्वीपं नृपात्मजाः ॥ खनन्तो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुरास्सहपन्नगाः ॥ मंत्रान्तमनमः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥

ते प्रसाद्य महात्मानं विपण्णवदनास्तदा ॥ ऊँचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥

भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरान्मजैः ॥ ब्रह्मश्च महान्मानो हन्यन्ते तलवासिनः ॥ २५ ॥

अयं यज्ञहोऽस्माकमनेनाश्वोपनीयते ॥ इति ते सर्वभूतानि निघ्नन्ति सगरान्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अन्वेपध्वम् ॥ १३ ॥ अर्थमेक । प्रथममेकयोजनवि-
चित्र्य पञ्चाद्योजनान्तरमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः ।
यद्वा एकयोजनमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः ।
॥१४॥ यदिभूतलेनदृश्यतेतदाकृतव्यसाह—यावदि-
ति ॥ १५ ॥ समतुगमनंनयुक्तमित्याह—दीक्षितइति
॥ १६ ॥ यन्त्रिता नियुक्ता ॥ १७ ॥ आयाम नै-
र्ध्य । विस्मारः विशालता । वज्रस्पर्शसमै व-
ज्रस्पर्शसमस्पर्शैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अशनिकल्पै वज्र-
तुल्यैः ॥१९॥ नागानां सर्पाणा । असुरराक्षसा पा-

तालवासिनः ॥२०॥ रमातल पातल यथाभवतितथा
वरणी विभिदु ॥२१॥ संवाध निर्विड ॥२२-२३॥
प्रसाद्य म्नुत्वा ॥ २४ ॥ तलवामिन रमातलवामिन-
॥२५॥ यज्ञहर यज्ञहन्ता । यज्ञहनइतिपाठे हन्तीति
हन पचाद्यच् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे सणिसञ्जीवाख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

— — —

ति० दीक्षितइत्यादि । तस्यप्रवागतिपेवापौत्रस्यबालकत्वाच्चातिभावः ॥ १३ ॥ शि० अनुत्तमः प्रविद्रग्मातलान्मन्त्रमनु-
मवा । रमातलकर्तुमिववीराधरणीविभिदु । तुशब्दउवाये ॥ २१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क ड च छ ज मभिगच्छत्य ख घ मभिगच्छथ २ क ख घ—छ झ ञ ट तमेवदयहर्तारं,
३ ड च छ झ ज ट गणस्वहम् ४ क ख घ—उ ज ट तेमवन्मनसो ५ इदमव क ख च छ ज ट इत्यने
६ क ख. च महद्व्याघ्र ७ ड च छ झ ज ट पुष्पव्याघ्रा ८ क ग घ—उ झ ज ट स्पृशसमैर्भुजै ९ ग
विध्यमानाना ज बाध्यमानाना १० ड झ ज टुरावपे ११ ड च छ झ ज वरणीमक—घ वरणीवीर १२ क—
घ नरशार्दूल १३ ट ऊचु परमसंत्रान्ता १४ ख वध्यन्तेतलवामिन ग घ—छ झ ज ट वध्यन्तेजलचारिण .
क हन्यन्तेजलचारिण १५ क—च ज ट यज्ञहोस्माक १६ ग—छ झ ज ट हिमन्तिसगरान्मजा

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

ब्रह्मणा देवान्प्रतिसगरसुतानां कपिलकोपाग्निना भस्मीभवन्निवेदनेन समश्वासनम् ॥ १ ॥ सगरपुत्रैः क्रमेण प्राच्यादिदिग्वि-
भेदनेन शान्त्यादिशिकपिलपरिसरचारिणो निजांश्च स्वावलोकनम् ॥ २ ॥ ततस्मै कपिलेऽश्वचोरन्वबुद्ध्या तद्वधप्रवृत्तौ तेन हुङ्कारमा-
त्रेण तेषां भस्मीकरणम् ॥ ३ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान् वै पितामहः ॥ ग्रन्थुवाच सुसंयुक्तान् कृतान्तवल्मोहितान् ॥ १ ॥
यस्येयं वसुधा कृन्त्वा वामुदेवस्य धीमनः ॥ [महिषी माधवस्यैषा स एष भगवान्प्रभुः] ॥ २ ॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धगम् ॥ तस्य कीपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥
पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ॥ मगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घजीविनाम् ॥ ४ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिदम ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जगृह्यथागतम् ॥ ५ ॥
सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाम् ॥ पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातममनिःस्वनः ॥ ६ ॥
ततो भित्त्वा महीं सर्वे कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥
परिक्रान्ता मही सर्वा सन्ववन्तश्च मृदिताः ॥ देवर्दानवरक्षामि पिशाचोरगकिर्नगाः ॥ ८ ॥
न च पश्यामहेऽश्वं तमश्वहर्तारमेव च ॥ किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ॥ समन्युग्रवीर्याद्वयं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥
भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निर्वर्तथ ॥ ११ ॥
पितुर्वचनमासीद्य सगरस्य महात्मनः ॥ पृष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥
खन्यमाने ततस्तस्मिन्दृशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
सपर्वतवनां कृत्वा पृथिवीं रघुनन्दन ॥ शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥

कृत अन्तो जननाशोयैस्ते कृतान्ता सगरपुत्राः कृत्वा पितरंगत्वा सर्वपितरमब्रुवन् ॥ ७ ॥ श्लोकद्वय ।
॥ १ ॥ यस्येतिसार्धश्लोकः ॥ २ ॥ आस्थाय यद्वति शेष ॥ ३ ॥ सनातन प्रतिकल्पमवश्यभावी । दृष्ट निश्चित । अतो न तत्रापि शोकः कार्य इति भावः । अदी-
र्घजीविनामिति छेदः । विनाश दृष्ट इत्यनुपपन्नः ॥ ४ ॥ त्रयस्त्रिंशद्देवा अष्टौ सवण्णादाश्चरुद्रा द्वादशादित्या अ-
श्विनौ च । इदमुपलक्षणं गन्धर्वादेर्यमनस्यापि ॥ ५ ॥ निर्घातः उत्पातविशेषः ॥ ६ ॥ सर्वमहर्षिप्रदक्षिणं
कृत्वा पितरंगत्वा सर्वपितरमब्रुवन् ॥ ७ ॥ श्लोकद्वय ।
सत्त्ववन्तो वलवन्तः । करिष्यामिति विसर्गलोपश्छान्द-
सः ॥ ८-९ ॥ समन्यु अश्वालाभकृतक्रोधवान् ॥ १० ॥ भूयो निर्भिद्य खनत इत्यन्वयः । निर्वर्तथ
निर्वर्तध्वं ॥ ११ ॥ अभिद्रवन् अभ्यद्रवन् ॥ १२ ॥ दिशागजं “वष्टिभागुरि” इत्याप् । वि-
रूपाक्षं विरूपाक्षारूपं ॥ १३ ॥ उक्तविवृणोति—सेति

ति० धारयति योगधलेनेति शेषः ॥ ३ ॥ ति० दीर्घदर्शना दीर्घदर्शिनः । सगरपुत्रविनाशोयैश्च दृष्टान् । अतस्तत्र शोको नु-
चितः । शेषेष्टः । यद्वा । अदीर्घदर्शनामिति छेदः ॥ ४ ॥ ति० निर्घातममनिस्वनः निर्घातनिस्वनमम् । शि० निर्घातस-
मनिस्वनः निर्घातसदृशसदृशमहास्वनः । प्रादुरासीत् । नालोपघटो घट इति वच्छाब्दोच्यते । किंच महान् स्वनः स्वनत्वेनान्य-
महास्वनः निर्घातसमनिस्वनः प्रादुरासीत् ॥ ५ ॥

[पा०] १ घ झ. सुमन्त्रान् २ इदमेव इ. च झ ज ट दृश्यते. ३ झ गणवभगवान् ४ ख ग घ कोपाग्नि-
निदग्धा ५ ख ध्यापिनिभेदो, घ ध्रुवनिभेदो ६ इ. झ ज दर्शनाम् ७ झ ट दरिदमा ८ क ग. द च छ. झ ज
ट. पुत्राणां प्रादुरासीन्महास्वनः ख पुत्रैस्तु प्रादुरासीन्महास्वनम् ९ क ग ततो गत्वा १० ख—छ झ ज ट महींमत्रो
११ ख ग. ट चाभिप्रदक्षिणम् १२ घ दानवगन्धर्वा १३ घ—छ झ ज पन्नगा १४ झ. ज ट निर्वर्तन. १५ क.
ग घ. मास्थाय ख. माश्रित्य १६ च. पृष्टिपुत्रसहस्राणि. १७ क ख खन्यमानेनले १८ क. ख. घ. ड च झ. ज ट
धारयामास शिरसा.

यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ॥ खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ॥ मानयन्तो हिते राम जग्मुर्भित्वा रसातलम् ॥ १६ ॥
 ततः पूर्वा दिशं भित्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७ ॥
 महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसा धारयन्तं ते विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ॥ पट्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥
 पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ॥ दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ठा चापि निरामयम् ॥ खनन्तः समुपक्रान्ता दिशं हैमवतीं ततः ॥ २१ ॥
 उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् ॥ भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥
 समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ पट्टिः पुत्रसहस्राणि विभिदुर्वमुधातलम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रागुत्तरां गत्वा मागराः प्रथितां दिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥
 ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ॥ ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
 हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 ते^{१४} तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलक्षणाः ॥ खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥
 अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ २७ ॥
 अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञीयं हृतवानसि ॥ दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २८ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ॥^{१५} रोषेण महताऽऽविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ २९ ॥
 ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना ॥ भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

॥ १४ ॥ पर्वणि काले खदाद्धेतोः । विश्रमार्थं अश्वगमनयोग्यतावती । गमनग्वननक्रियाभेदात्सागर-
 श्रमशान्त्यर्थः । चालयते चालयति ॥ १५ ॥ मान-
 यन्तः पूजयन्तः ॥ १६ ॥ ततइत्यस्यविवरणं पूर्वा-
 दिशं भित्ति ॥ १७ ॥ महागजंविशेषयति—महेति ।
 सुमहदित्यार्षे ॥ १८ ॥ दिक्छन्देन देशउच्यते
 ॥ १९ ॥ सौमनसं सोमनसाख्यं ॥ २० ॥ निराम-
 यं कुशलं । समुपक्रान्ताः गताः । हैमवतीं हिमवत्सं-
 बन्धिनीं ॥ २१ ॥ भद्रं भद्राख्यं । भद्रेण गोभनेन
 ॥ २२ ॥ समालभ्य स्पृष्ट्वा “आलंभःस्पर्शहिंसयोः”
 इत्यमरः ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरां ऐशानीदिशं । प्रथितां
 अश्वगमनयोग्यतावती । गमनग्वननक्रियाभेदात्सागर-
 रसगरात्मजपदप्रयोगः ॥ २४ ॥ महात्मानं महा-
 कायाः । कपिलं कपिलावतारं ॥ २५ ॥ चरन्तं तृणा-
 निभक्षयन्तं ॥ २६ ॥ तेतमितिसार्धश्लोक । तं क-
 पिलं ॥ २७ ॥ दुर्मेधइतिसवोधनं ॥ २८-२९ ॥ अप्र-
 मेयेन अप्रमेयवैभवेन ॥ ३० ॥ इतिश्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमञ्जीराख्याने बा-
 लकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

दिशं हिते अश्वप्राप्तये ॥ १६ ॥ इतिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. ड. ज. विश्रमार्थं. २ झ. ज. तत्तंप्रदक्षिणं. ३ च दिशापालं. ट. दिश पाल. ४ ख ट. दिशं हित्वा.
 ५ ग ड. झ. ज. ट. सुमहापर्वतोपमम्. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. धारयन्तंगा. ७ क. सुमनस. ८ झ. ड. तत्तंप्रदक्षिणं.
 ९ ख. खनिर्तुं. १० क. ग. ड. झ. ज. समुपाक्रान्ताः. ११ क—छ झ ज सोमवतीं तदा. हैमवतीं तथा. १२ ख.
 उत्तरस्यामपि दिशि. १३ च. प्रस्थिता दिशम् १४ घ. ड. झ. ट. तेनं यज्ञहरं च छ. तेनं यज्ञहरं. क. तेनं यज्ञहरं. १५ घ.
 याज्ञीय. १६ घ. तच्छुलावचनं. क. ख. ग. च. छ. झ. ज. ट. शुलातद्वचनं १७ क. ख. क्रोधेन महता.
 वा. रा. २२

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सगरेणचिरतरमनागतेपुपुत्रेपुतदन्वेपणायपौत्रस्यांशुमतःप्रेषणम् ॥ १ ॥ अंशुमतापितृखातमार्गगमनेनदिशागजपूजनपूर्वकंभस्मीभूतनिजपितृणामश्वस्यचविलोकनम् ॥ २ ॥ तथातेपांजलदानार्थतदन्वेपणायपरितोदकप्रसारणेगरुहस्थदर्शनम् ॥ ३ ॥ गरुडेनतंप्रतिपितृवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंगङ्गावतारणेनतदभसातदस्त्रामाह्वनचोदना ॥ ४ ॥ अंशुमताऽश्वानयनपूर्वकपुत्रवृत्तान्तज्ञापितेनसगरेणयज्ञसमापनम् ॥ ५ ॥ तथाचिरतरराज्यरक्षणपूर्वकंगङ्गावतारणोपायानध्यवसायेनैवस्वर्गगमनम् ॥ ६ ॥

पुत्रांश्चिरगताञ्ज्वात्वा सगरो रघुनन्दन ॥ नप्सरमब्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योसि तेजसा ॥ पितृणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोपवाहितः ॥ २ ॥
अन्तर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवान्ति महान्ति च ॥ तेषां त्वं प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्ष्णिकम् ॥ ३ ॥
अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थस्सन्निवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥
एवमुक्तोऽशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना ॥ धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥
स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः ॥ प्रापद्यत नैरश्रेष्ठस्तेन राज्ञाऽभिचोदितः ॥ ६ ॥
दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ठा चैव निरामयम् ॥ पितृन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥
दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्याहांशुमतो वचः ॥ आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेण्यसि ॥ ९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥
तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥
स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा ॥ चुक्रोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥
यज्ञीयं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः ॥ ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥

नप्सरं पौत्रं ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः । पितृणां कनिष्ठपितृणां । गतिं मार्गं । अन्विच्छ अन्वेपय । अश्वोयेनापवाहितस्तस्यचगतिमन्विच्छ ॥ २ ॥ अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जातानि भूविलमाश्रितानीत्यर्थः । यानीतिशेषः ॥ ३ ॥ पारगः समाप्तिकरः ॥ ४ ॥ लघुविक्रमः शीघ्रगमनः ॥ ५ ॥ खातं कुपमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अपश्यत अपश्यन् ॥ ७ ॥ परिपप्रच्छ कास्तइतिशेषः ॥ ८ ॥ आसमञ्ज असमञ्जपुत्रः । इवभावआर्पः ॥ ९ ॥ समुपचक्रमइतिसविनयत्वप्रकटनं ॥ १० ॥

वक्तुमर्हवाक्यं । “ऋहलोर्ण्यन्” “चजोःकुधिण्यतोः इतिकुत्वं । वाक्यकोविदैः कालदेशोचितवक्तव्यार्थयद्वा परवाक्याशयज्ञैः स्वयंवाक्यप्रयोगकुशलैश्चेत्यर्थः । सहयःपितामहसमीपंगन्तासीत्यभिचोदितोऽभूत् ॥ ११ ॥ तस्य अंशुमतः । पितरोयत्रभस्मराशीकृतास्तदेशंजगाम ॥ १२ ॥ पूर्वमदर्शनादुःखवशमापन्नः तेषां वधान् वधदर्शनान् सुदुःखितः परमार्तः भृशतः प्रः । चुक्रोश रुरोद ॥ १३ ॥ शोकः विलापः ॥ १४ ॥

शि० महात्मभि अतिप्रयत्नै ॥ ६ ॥ शि० हेस अरिनिवर्तकत्वायुक्तगुणविशिष्टराम । सोऽशुमान् ॥ ८ ॥ शि० एतेन गजानापरमाभिज्ञानं सूचितं । विशेषवृत्तानुक्त्यादयालुत्वं सूचितं । आसमञ्जशब्द शिवाद्यगन्त ॥ ९ ॥ शि० सुदुःखितः अत्यन्तदुःखप्राप्तः । अतएव परमार्तं पृथिव्यालुण्ठित ॥ १३ ॥ ति० लोकसंमत लोकहितः । एतन्मूलकतयासर्वलोकहितगङ्गाया

[पा०] १ च. छ. ज. न. ट चाश्वोपवाहितः. २ ड. झ. तेषातुप्रतिघातार्थं. ३ क. ट. नरश्रेष्ठेन. ४ ख. राजानिन्योजितः. ५ ट. च. छ. झ. न. देवदानव. ६ क. च. छ. न. पूज्यमानो. ७ ड. च. छ. झ. न प्रत्युवाचमहामतिः. ८ घ. प्रीत्याहाशुमतोवचः. ८ क. ख. ग. घ. च—अ. वाक्यकोविदैः. ९ क. ख. घ. पितरस्तत्रसागराः. १० क. ख. घ. च. छ. याज्ञीयं.

स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ॥ सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥
 विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोपश्यत्खगाधिपम् ॥ पितृणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६ ॥
 स चैवमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥
 कपिलेनाप्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः ॥ सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेपां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥
 गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ॥ तस्यां कुरु महाबाहो पितृणां तु जलक्रियाम् ॥ १९ ॥
 भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तथा क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गाया लोककान्तया ॥
 र्षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २० ॥
 [गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलम् ॥ क्रियतां यदि शक्तोसि गङ्गायास्तव तारणम्] ॥ २१ ॥
 रञ्छ चाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सुपर्णवचनं श्रुत्वा सौशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितं हयमादाय पुनरायानमंहायशः ॥ २३ ॥
 ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २४ ॥
 तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ॥ यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २५ ॥
 स्वपुरं चागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ॥ गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाभ्यगच्छत ॥ २६ ॥
 अकृत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

जलक्रिया तर्पणं ॥ १५ ॥ विसार्य समन्तात्प्रसार्य ।
 निपुणां दूरवीक्षणश्चमां । अनिलोपमं वेगेनेतिशेष ।
 लोकसंमतः लोकहितः ॥ १७ ॥ हि यस्मान् कपिलेन
 हताः । लौकिकं लोकतःप्राप्तं । सलिलं दातुं नार्हसि ।
 “चण्डालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्राक्षणादपि ॥ दंष्ट्रिभ्य-
 श्चपशुभ्यश्चमरणपापकर्मणां ॥ उदकं पिण्डदानं च एते-
 भ्योयद्विधीयते ॥ नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्य-
 ति” इति स्मृतेः । कपिलो ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ गङ्गा अ-
 स्तीति शेषः ॥ १९ ॥ न केवलं तत्र जलक्रिया तथा सेच-
 नीयं चेत्याह—भस्मेति । सार्धं श्लोकः । यदि प्लावयेन्

सेचयेन् तदा तथा क्लिन्नं सिक्तं । भस्म नयिष्यति ने-
 ष्यति ॥ २०—२१ ॥ संवर्तयितुं समापयितुं ॥ २२ ॥
 आयान् आगच्छन् ॥ २३ ॥ वृत्तं पितृवृत्तान्तं । सु-
 पर्णवचनं च यथा तत्तान्यवेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ य-
 थाकल्पं यथाक्रमं ॥ २५ ॥ निश्चयं उपायं ॥ २६ ॥
 महता कालेन दिवंगत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
 बालकाण्डन्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

भूलोकेऽवतारणात् ॥ १७ ॥ ति० यतश्च महाबला महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रान्तपापवन्तः अनोलौकिकमलिलं दानु-
 नार्हसि ॥ १८ ॥ ति० गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अनेन अकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिना और्ध्वदेहिकायोग्याना गङ्गा-
 जलस्पृष्टपुद्गलानां विनापि प्रायश्चित्तान्तरं तत्काल एव सकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्ववसूचितं ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ घ—छ. झ. ज. सजलार्थी. २ क. सचापश्यत्खगाधिपम् ट. तत्रापश्यत्. ३ क. च. छ. ज. व. मचलो-
 पमम्. घ. मनलोपमम्. ४ क—ट. सचैनमब्रवीत्. ५ क. ख. निर्दग्धाहि. ट. हताहीमे. ६ ड. च. छ. झ. ज. नार्हसिप्राज्ञ.
 ७ ड—ट. पितृणांसलिलक्रियाम्. ८ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि ९ ख. ब्रह्मलोकं १० ड. झ. गमिष्यति. ११ अयं श्लोक क. च.
 छ. व. दृश्यते. १२ क. च. छ. यद्विशक्रोषि. १३ ड. झ. निर्गच्छाश्वं. १४ ड. ज. झ. निर्वर्तयितुमर्हसि. १५ क. घ—छ. झ.
 म. न्महातपाः. १६ क. ख. ग. ज. व. वचनं यथा. १७ च. छ. ज. ट. निर्वर्तयामास. १८ क. ग. घ. यथातलं यथाविधि.
 १९ ड. छ. झ. म. ट. लगमच्छ्रीमान्. २० क. नाभ्यगच्छत. २१ क—ट. अगलानिश्चयं.

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सगरपौत्रेणां शुभतास्वपुत्रेदिलीपेराज्यनिधानपूर्वकंगङ्गावतारणाय हिमवच्छिखरे तपश्चरणम् ॥ १ ॥ तस्मिंस्तपःफलालाभेनैव स्वर्गतेतदुपायचिन्तयतापि दिलीपेन तद्राप्यैव स्वर्गगमनम् ॥ २ ॥ तस्मै नुना भगीरथेन मन्त्रिपुराज्याधानपूर्वकंगङ्गावतारणाय गोकर्णे तपश्चरणम् ॥ ३ ॥ तथा तपः प्रसन्नं ब्रह्माणं प्रनिगङ्गावतरणवरणपूर्वकं स्वकुलानुच्छिद्यैस्ततिव्रणम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा तं प्रनिगङ्गाया धरणीतलावतरणनियोजनपूर्वकं तद्धारणाय हरप्रसादनचोदना ॥ ५ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ॥ राजानं रोचयामासुरं शुभन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥
स राजा सुमहानासीदं शुमात्रघुनन्दन ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥
तस्मिन्नाज्यं समावेश्य दिलीपे रघुनन्दन ॥ हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि वर्षाणि सुमहायशाः ॥ तपोवनं गतो राम स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥
कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ॥ तारयेयं कथं चैनानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥
तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥
दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥
अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ॥ व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥
इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा ॥ राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभ ॥ १० ॥
भगीरथस्तु राजर्षिधार्मिको रघुनन्दन ॥ अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः सचाप्रजः ॥ ११ ॥
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ॥ १२ ॥
सं तपो दीर्घमातिष्ठद्वोकर्णे रघुनन्दन ॥ ऊर्ध्ववाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १३ ॥
तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ १४ ॥

अथ गङ्गायास्त्रिपथगमनहेतुप्रश्नस्य पूर्वप्रकृतस्य साक्षादुत्तरमाह—कालधर्ममित्यादि । जातमात्रस्य कालेनावश्यं प्राप्नोष्यो धर्मः कालधर्मः । मरणमितियावन् । प्रकृतीजना इत्यत्र दीर्घश्छान्दसः । अमात्यवर्गाः । “प्रकृतिः सहजे यो नावमात्ये परमात्मनि” इति वैजयन्ती । रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादौ च्छन् ॥ १ ॥ सः सुमहान् राजाऽऽसीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ तेषां गङ्गावतरणायेत्येषः ॥ ३ ॥ स्वर्गलेभे ननु गङ्गां ॥ ४ ॥ वधं अपमृत्युं । दुःखोपहतया पित्रा दुश्चरे तपसि कृतेषु तेषां गतिर्नाभूदित्येवं रूपया । नाध्यगच्छत नाध्यगच्छन् ॥ ५ ॥

निश्चयानधिगममेवाह—कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ धर्मेण प्रयोजकेन । चिन्तयत ॥ ७ ॥ अकारयन् अकरोन् ॥ ८ ॥ उपेयिवान् ययौ ॥ ९ ॥ अभिषिच्य इन्द्रलोकगतः ॥ १० ॥ अनपत्यः अतएव प्रजाकामोऽभून् । सचाप्रज इत्युत्तरशेषः ॥ ११ ॥ गोकर्णे हिमवत्पादविशेषे । पञ्चाग्रयः चतुर्षु पार्श्वे भग्नय उपरिसूर्यश्च तेषां मध्ये तपोयस्यसः पञ्चतपाः । मासस्य सकृदाहारो यस्यसः मासाहारः । उभयत्र मध्यमपदलोपी मासासः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वं ॥ १३ ॥ तस्य राज्ञो महात्मनः

ति० तदिलीपवशजरघुपुत्रकोदिलीप कालिदासोक्तो न्यएवेति बोध्यं ॥ ८ ॥ ति० सचप्रजा इत्यस्य मन्त्रिष्वाधायेत्युत्तराणां न्ययः ॥ ११ ॥ ति० गोकर्णं दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषो वा ॥ १३ ॥ ति० यद्यस्तीत्यादि असंदिग्धे संदिग्धवचनं “वेदाश्चेत्प्रमाण-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. न. तस्यैराज्यं. २ क. घ—ट. च्छिखरे रम्ये ३ ड. च. छ. झ. न. द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं. ४ ख. ग. सुमहातपा. ५ क. ख. घ—ट. तपोवनगतो राजा ६ क. ख. लेभे स्वकर्मभिः. ग. लेभे महायशाः. ७ क. ग. घ. ज. नाधिगच्छति. ८ क. घ—झ. ट. चैतानिति चिन्ता. ९ क. विजितात्मनः. १० ग. स्वार्जितैरेव कर्मभिः. ११ क. च. न. ट. नरर्षभम्. १२ ड. झ. ट. अनपत्यो महाराजः. १३ ख. समाहित. झ. सचप्रजाः. १४ ड. च. झ. न. ट. तपोदीर्घसमातिष्ठत्.

सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ १५ ॥

ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ॥ भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥

भगीरथं महाभाग प्रीतस्तेऽहं जनैश्चर ॥ तपसा च सुतप्तेन वरं वरय मुव्रत ॥ १७ ॥

तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथो महाभागः कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १८ ॥

यदि मे भगवन्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तस्सलिलमाप्नुयुः ॥ १९ ॥

गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ॥ स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ॥ २० ॥

देयां च संततिर्देव नावसीदेत्कुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २१ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाच शुभां वार्णां मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥

मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २३ ॥

इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २४ ॥

गङ्गायाः पतनं राजन्पृथिवी न सहिष्यति ॥ तां वै धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥

तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् ॥ जगाम त्रिदिवं देवैस्सह देवैर्मरुद्गणैः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ सुप्रीतइत्यर्थम् ॥ १५ ॥ अथउ-
पगमनानन्तरं ॥ १६ ॥ तेतपसाप्रीत ॥ १७ ॥ म-
हातेजाः तपःकृतनिरवधिकतेजाः ॥ १८ ॥ मेतपस-
इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ नकेवलसलिलामिरन्यच्चेत्याह—
गङ्गायाइति । अत्यन्तं अक्षय्यं ॥ २० ॥ इक्ष्वाकूणां
कुलेजातस्यमेसंततिर्देया ययानः कुलनावसीदेन्एषव-
रः पर द्वितीयोवरोस्त्वित्यन्वयः । तपसेनिर्गमदशा-
यामपिहिप्रजाकामइत्युक्तं ॥ २१ ॥ शुभां शुभहेतुं ।
मधुरां अर्थतोमनोज्ञां ॥ २२ ॥ मनोरथः तावक-

इतिशेषः ॥ २३ ॥ इयं संनिहिता । हैमवती हिमवत्सं-
निहिता । धारयितुंशक्त हर । तत्र धारणे । नियु-
ज्यतां प्रार्थ्यतां ॥ २४ ॥ धारयितुं शक्तमितिशेषः
॥ २५ ॥ आभाष्य वत्सेराजानंयथाकालमनुगृहाणेत्यु-
क्त्वेतियावन् । मरुद्गणैः वायुगणैः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्या-
ने बालकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

स्यु ” इतिवन् । सलिलं स्पर्शमात्रेणस्वर्गनिसाधनसलिलं ॥ १९ ॥ ति० इक्ष्वाकूणाकुलेजातस्यमसततिर्देया । यथान कुलं ना-
वसीदेत् । संतत्यैइतिचतुर्थीप्रथमार्थः । एषपरोवर द्वितीयवरइत्यर्थः । परेतु सतत्येतदर्थन कुलनावसीदेदितिचयाचे । मत्कुलेअ-
संतति कोपिमाभूदित्यर्थः । उपसहरति—इक्ष्वाकूणामिति । तन्कुलेजातस्यएषपरोवरोमन्तु । नातोऽधिककृत्यविवरान्तरयाचे-
इत्यर्थः । एतेनपूर्वापरोपकारिताभगीरथस्यदर्शितेत्याहुः ॥ २१ ॥ ति० तागङ्गा । तत्रगङ्गागमनसमये धारयितुंहरएवनिगुज्यता ।
वैशब्दएवार्थः ॥ २४ ॥ ति० देवैःआजानजैः । मरुद्गणैःकर्मदेवैः । शि० पुनर्मरुद्गणोपादानब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेतिबोध्यं
॥ २६ ॥ इतिद्विचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४२ ॥

• [पा०] १ क. घ—छ. झ. ज. प्रभुरीश्वरः. २ घ. ड. च. झ. ज. महाराज. ज. ट. महातेजः. ३ ड—ट. जनाधिप.
क. ख. नरेश्वर. ४ ट. तेसुतप्तेन. ५ ड. च. छ. झ. ज. महाबाहु. ६ ड च छ झ. ज. कृताञ्जलिरुपस्थित. क. ग.
कृताञ्जलिरवस्थित. ७ झ. भगवान्प्रीतो. ८ च छ अ. सर्वेते. ड. झ. सर्वेच. ९ ड. झ. देयायाचेहसतत्यै. १० घ. तपो-
धनमहातेजः. ११ घ. कुलनन्दन. क. ज. कुलमव्ययम्. १२ ड—म ज्येष्ठागङ्गा. १३ क—ट धारयितुराजन् १४ ग. ड.
झ. ज. ट. सहिष्यते. १५ क. ड. च. झ. ज. ट. धारयितुराजन्. १६ क. च. ज. अ. गङ्गामाभाष्य. १७ ग. ड च छ.
झ. अ. देवैस्सहैस्सहमरुद्गणैः. ख. देवोवद्गासहमरुद्गणैः.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

भगीरथतपस्तुष्टेहरेभारणायसमुद्युक्तैर्गङ्गायासवेगमाकाशाच्छिवशिरसिनिपतनम् ॥ १ ॥ हरेणगङ्गागर्वखण्डनायजटाम-
ण्डलेतस्त्रिरोधनम् ॥ २ ॥ भगीरथेनपुनस्तपःप्रसादितेनगङ्गायाविन्दुसरसिविसर्जनम् ॥ ३ ॥ ततोनिर्गत्यभगीरथरथानुयायि-
न्यागङ्गायाजन्दुकन्यात्वप्राप्तिपूर्वकंस्वजले.सगरसुतशरीरभस्मनाग्राह्यावनम् ॥ ४ ॥ तेनधूतकल्मषैर्ल.स्वर्गगमनम् ॥ ५ ॥

देवदेवे गते तस्मिन्सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ॥ १ ॥
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षो निराश्रयः ॥ अचलस्थानुवत्स्थित्वा रात्रिदिवमरिंदम ॥ २ ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ॥ [तमब्रवीच्चपवरो गङ्गां धारय वै हर ॥ ४ ॥
इन्धुक्तो वचनं भर्गः करिष्यामि प्रियं तव] ॥ शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ५ ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ॥ [उमापतेर्वचश्श्रुत्वा गङ्गा क्रोधममन्विता] ॥ ६ ॥
तदा साऽतिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुस्सहम् ॥ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत ॥ ७ ॥
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरम् ॥ ८ ॥
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा ॥ ९ ॥
सां तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ॥ हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे ॥ १० ॥
सा कथंचिन्महीं गन्तुं नाशक्रोद्यत्तमास्थिता ॥ नैव निर्गमनं लेभे जटामण्डलमोहिता ॥ ११ ॥
तत्रैवावभ्रमदेवी संवत्सरगणान्वहन् ॥ तामपश्यन्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ॥ १२ ॥
अनेन तोषितश्चाभूदत्यर्थं रघुनन्दन ॥ विससर्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥
तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ॥ १४ ॥

अथगङ्गाप्लवनेनसागराणांस्वर्गागतिस्त्रिचत्वारिंशे— “वष्टिवागुरि-”इत्यल्लोपः । तिरोभावयितुं तिरोहितां
देवदेवइत्यादि । उपासत उपास । शिवमितिशेषः
॥ १—२ ॥ उमापतिरित्यनेनोभयसाहागतइत्युच्यते ॥ १० ॥ निर्गमनंजटामण्डलान्निस्सरणमात्रमपि ज-
॥ ३—४ ॥ प्रियंकरिष्यामीत्येतद्विवृणोति—शिरसेति
॥ ५—६ ॥ अर्धत्रयमेकान्वयं ! हैमवती हिमवत्क-
न्या । शिवे शुद्धे । उतेतिप्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ महारूपदु-
सहवेगकरणेनिमित्तमाह—अचिन्तयदिति । दुर्धरा
धर्तुमशक्या । गृह्य गृहीत्वा ॥ ८ ॥ वलेपनं गर्व । पः ॥ १३ ॥ तस्यामित्यर्थः । स्रोतांसि प्रवाहाः

ति० देवदेवे आज्ञानजानामपिदेवानादेवेपूज्ये ॥ १ ॥ ति० तस्यावलेपनमितिसन्धिरार्थः । शि० तदा तु गङ्गाविचारस-
मयापत् । तस्या गङ्गाया । लेपनं खेलनेच्छाद्विज्ञात्वा कुद्वेव कुद्वइवहर* तिरोभावयितुं स्वशिरसिगङ्गागोपयितुं बुद्धिं निश्चयं
चक्रे । एतेनशिवस्यापिखेलनेच्छामूचिना । तुशब्दएवार्थः । वशब्दइवार्थः अतएवसन्धौनार्षत्वकल्पना ॥ ११ ॥ ति० जटामण्डले-
नगह्वरे गभीरे । हिमवत् हिमर्षिदुवत्पतिता ॥ १० ॥ ति० जटामण्डलभ्रान्त्वाप्रान्तमागतपिअन्तत तत्प्रान्तभागतोपिनिर्गमं
नलेभे । प्रान्तभागपितनमभ्यत्वभ्रमस्यमाययाभगवतोत्पादनार् ॥ ११ ॥ ति० अब्रमत् आर्षत्वात्सन्धिवत् । शि० अब्र-
मत्

[पा०] १ अयंश्लोक क—छ. ज दृश्यते. अचलस्थानुवत्. ऊर्ध्वबाहुरिति ज. पाठेकमोदश्यते २ ड. च. छ. ज.
स्थाणुवत्त्रिं. ३ क. घ. च. छ. ज रात्रिदिवमतन्द्रित* ड. रात्रिदिवमुपागत . ४ इदमर्धेद्वयं च. छ. दृश्यते. ५ इदमर्धं
च. छ. दृश्यते ६ क. च. छ. ज. सासुमहद्रूपं क. घ. सासुमहद्रूपं. ७ क ख. घ. च. छ. ज. ट. दपतद्रङ्गा. ८ घ.
एतंनयामिपातालं ९ ख. ज्ञात्वाऽवलेपनंतस्या. १० क सातस्यपतितापुण्या. घ. एतस्मिन्पतिता. ११ च. छ. ज. हिमहृत्पति-
ताराम. १२ क—ट नैवसानिर्गमंलेभे १३ ड. झ. जटामण्डलमन्तत. १४ क.—ड. झ. अ. तत्रैवावभ्रमदेवी. ट. तत्रैवावभ्रमत्.
च. छ. ज. तत्रैवविभ्रमदेवी. १५ ड. झ. ज. सतेनतोषितश्चासी. १६ घ. ड. झ. अ. दत्यन्तरघुनन्दन.

ह्लादिनी पावनी चैव नल्लिनी च तथाऽपरा ॥ तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाविश्वजलाश्शुभाः ॥ १५ ॥
 सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ॥ तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ॥ १६ ॥
 [तैश्चैव चालिकानाम विश्रुता लोकपावनी] ॥ सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथमथो नृपम् ॥ १७ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ प्रायादग्रे महातेजा गङ्गां तं चाप्यनुव्रजत् ॥ १८ ॥
 गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमाश्रिता ॥ व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ १९ ॥
 मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिशुमारगणैस्तदा ॥ पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत वसुंधरा ॥ २० ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षाः सिद्धगणास्तदा ॥ व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां गतां तथा ॥ २१ ॥
 विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजैर्वरैस्तदा ॥ पारिप्लवगर्तश्चापि देवतास्तत्र विष्टिताः ॥ २२ ॥
 तद्दद्भुततमं लोके गङ्गापतनमुत्तमम् ॥ दिदृक्षवो देवगणाः संमीयुरमितौजसः ॥ २३ ॥
 संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ॥ शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ २४ ॥
 शिशुमारोरगगणैर्मनैरपि च चञ्चलैः ॥ विद्युद्भिरिव विक्षिप्तमाकाशमभवत्तदा ॥ २५ ॥
 पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः ॥ २६ ॥
 कचिद्भुततरं याति कुटिलं कचिदायतम् ॥ विनतं कचिदुद्धतं कचिद्याति शनैःशनैः ॥ २७ ॥
 सलिलेनैव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ॥ मुहूर्त्तमुखं गत्वा पपात वसुधातलम् ॥ २८ ॥

॥ १४ ॥ स्रोतसां नामनिर्देशपूर्वकंगतिभेदमाह—ह्लादिनीति । शुभाः शोभमानाः ॥ १४ ॥ महानदीति सर्वविशेषणं ॥ १६ ॥ सप्तमीत्यर्थः । तासां मध्ये ॥ १७ ॥ स्यन्दनं रथं अनुव्रजत् अन्वव्रजन् । अत्र स्वर्गाकाशभूमिगमनान् त्रिपथगात्त्वमित्येके दिक्त्रयगमनादित्यपरे ॥ १८ ॥ एवं त्रीन्पथः केन हेतुनेत्यस्योत्तरमभिधाय कर्मभिः कैः समन्वितेत्यस्य चरितभेदप्रश्नस्योत्तरमाह—गगनादिति । तीव्रशब्दे हेतुरयं ॥ १९ ॥ शिशुमारः अंबुकरी “ शिशुमारस्त्वंबुकरी ” इति वैजयन्ती । अन्यैः जलजन्तुविशेषैः ॥ २० ॥ गगनान् रुद्रजटागगनान् । गां भूमि ॥ २१ ॥ नगराकारैः नगरवद्विपुलैः । पारिप्लवगतैः पारिप्लवं संभ्रमं गतैरिति विमानादिविशेषणं । तत्र गङ्गा-

पतनप्रदेशे । विष्टिताः विशेषेण स्थिताः ॥ २२ ॥ लोके भूलोके । अमितौजस इत्यनेन प्रधानदेवा उच्यन्ते ॥ २३ ॥ सुरगणैः अमिततेजोभिरितिसिद्धं । आभाति अभान् ॥ २४ ॥ आकाशं चञ्चलैः शिशुमारादिभिः विद्युद्भिरिव विक्षिप्तं व्याप्तं अभवन् ॥ २५ ॥ वेगवशेन सहस्रधा कीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः फेनैः हंससंप्लवैः हंससंकुलैः शारदाभ्रैरिव गगनमाकीर्णमित्यन्वयः ॥ २६ ॥ अत्र गङ्गेत्यनुपज्यते । भुततरमित्यादिक्रियाविशेषणं । आयतं ऋजु । विनतं निम्नसंकुचितं । उद्धतं पाषाणस्खलनादिना ऊर्ध्वमुखं । सर्वत्रयत्ययेन भूतेलद् ॥ २७ ॥ अभ्याहतं वातव्यावर्तितं

मत् अवाभ्रमत् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादङ्गिरहः ॥ १२ ॥ ति० शिशुमारो नकः ॥ २० ॥ ति० पारिप्लव यानभेदः

[पा०] १ क ख घ—ट. नल्लिनी च तथैव च २ ख. ड. च. झ. ञ. ट. तिस्रश्चेतादिशः ३ ड. झ. जग्मु प्रतीचीं तु दिशं शुभाः. ४ इदमर्थं ख. दृश्यते. ५ ड. झ. भगीरथरथं तदा. ६ ख. गङ्गातंचान्वगाच्छनै ७ क—ट. धरणिमागता. ८ ड. झ. असर्पतजलं ९ क. ख. तीव्रवेगपुरस्कृतम् १० ख. छ. च. छ. झ. ञ. पतितैश्चैव ११ घ—ट. यक्षसिद्धगणास्तदा. ख. यक्षास्सुरगणास्तदा. क—ट. सिद्धगणास्तथा १२ क. ट. गतास्तदा. १३ ख. ग. छ. ज. ञ. ट. विमानैर्गगनाकारैः. १४ क—घ. च. छ. ज. ञ. ट. वरैस्तदा १५ क—ञ. पारिप्लवगताश्चापि. १६ क. ख. च. छ. स्तत्रविस्मिताः. घ. स्तत्रशोभिताः. १७ ड. च. छ. झ. ञ. तद्भुतमिमं. १८ ड. च. छ. झ. गङ्गावतरमुत्तमम्. ञ. गगावतरणं शुभम्. १९ ख. ग. घ. ज. समेयुरमितौजसः. २० क. ञ. विक्षिप्तैः. २१ ख. सहस्रशः. २२ क. ख. घ. विततं ट. विनीत. २३ क—घ. झ. कचिदुद्धतं. २४ क—ञ. मुहूर्त्तमुपथः. ट. मुहूर्त्तुर्वागतिः. २५ ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. वसुधापुनः.

तच्छङ्करशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ॥ व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ २९ ॥

तत्र देवर्षिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ॥ भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ ३० ॥

शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम् ॥ कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ॥ ३१ ॥

तरङ्गसलिलेनाभिमुखमाहृतमित्यर्थः ॥ २८ ॥ शंकर-
शिरसिभ्रष्टं पतितमपि । ततःभूमितले पतितमपि ।
निर्मलं गतकल्मषयेन तद्वतकल्मषं पापापहमित्यर्थः
॥ २९ ॥ पवित्रं पावनं । तत्रज्ञापकहेतुमाह—भवा-
ङ्गपतितमिति । भवेन रुद्रेण शिरसाधृतत्वान्पवित्र-
मितिज्ञात्वापस्पृशुरित्यर्थः । पवित्रमिति सामान्यो-
क्त्याभवस्थान्यपाचपवित्रमित्युक्तं । अतएव “हरस्य
गात्रसंस्पर्शात्पवित्रत्वमुपागता” इत्यत्रापिहरस्यशुद्धिप्र-
दत्वमुपागतेत्यर्थः । अन्येप्युच्युः श्रीमद्भागवते ।
“यच्छौचनिस्तृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्निविधृतन-
शिवःशिवोभूत्” इति । भारते “तदम्बुपतितं दृष्ट्वा द-

धारशिरसाहरः । पावनार्थजटामध्येयोग्योस्मीत्यवधार-
णान्” इति । अत्राप्ययोध्याकाण्डेवक्ष्यति “विष्णु-
पादोद्भवादिव्यां” इति । गङ्गायाविष्णुपादोद्भवत्वेन
पवित्रत्वरूपं दिव्यत्वं । भवाङ्गात्पतितमितिवार्थः । “द्वि-
तीयाश्रितातीतपतित—” इतिद्वितीयासमासविधानान्
पञ्चमीसमासानुपपत्तेश्च भवेनधृतत्वादस्माभिरपिधा-
र्यमितिपस्पृशुरित्येवार्थः । यद्वा भवाङ्गपतितत्वात्पवि-
त्रं नतुपूर्ववदतिपवित्रं । अतएवपस्पृशुः नतुसस्तुः । यद्वा
यद्यपिभवाङ्गात्पतितं तथापि विष्णुपादोद्भूतत्वात्पवित्र-
मितिवा । “नदीवेगेनशुध्यति” इतिन्यायाद्भवसं-
पर्कविगमेपवित्रमितिवापस्पृशुः ॥ ३० ॥ शापाद्धेतोः

शिविकादिरूप शिविकादियानस्थाइत्यर्थइत्यन्ये ॥ २२ ॥ ति० हंससंज्ञैः हंससंचारैश्च आकीर्णं व्याप्तं ॥ २६ ॥ शि० निर्मलं
शिलासुपातेनपङ्कादिरूपमलरहितं । किंच निर्गतोयोम.परिमाण । “घर्षेणैकविधान” इतिमाधतो क । तलातिगृह्णातीतिनि-
र्मलं इत्युत्तरहितप्रभाववदित्यर्थः । गतकल्मषं गतानिनिवृत्तानिकल्मषाणि आश्रितानापापानियस्मात्तत् । कप्रत्ययोपस्थितकालस्या-
त्राविवक्षा “कर्तुरीप्सिततमं” इतिसूत्रघटकीभूतकप्रत्ययोपात्तवर्तमानत्वस्येव । आश्रिताचाविवक्षा “गन्ताविदेशपथिक प्रियो
मेवद्वाक्यमात्रावधिरेवयात्रा । अतोतिमौनकुहताम्रचूडलाखणचूडालयमहवदिष्ये” इत्यादौ । तेनयदैवगङ्गादर्शनादितदैवत-
त्कर्तृणांपापक्षयइतिफलितं । शंकरशिरोभ्रष्ट शंकरशिरश्चयुतं पुनरनन्तरंभूमितलभ्रष्टं ॥ २९ ॥ ति० पस्पृशुः सन्नुरित्यर्थः ।
शि० तत्रेति । तत्र गङ्गापतनकाले । ऋषिगणगन्धर्वा वसुधातलवासिनश्च । भवाङ्गपतितं भवाङ्गात्पतितमित्यतः पवित्रं अतिशुद्धतो-
यंपस्पृशुरेव । “सर्ववाक्यंसावधारणंभवति” इतिन्यायेनैवकारणमात्रं । अत्रपस्पृशुरेवेत्युक्त्यानसस्तुरितिफलितं ।
तेनावगाहानर्हवेगवत्त्वं तज्जलस्यसूचितं । पञ्चमीतियोगविभागेन सवन्धसामान्यपञ्चावासासः पूर्वविधावनत्वधावित्यादाविव ।
अतिपवित्रमित्यनेनस्वतः पवित्रत्वेसिद्धिर्वा भवाङ्गस्पर्शद्वारालोकानपिपावयिष्यतीतिहेतुर्ध्वनितः । एतेन अनुशासनविरहात्पञ्चमीस-
मासानुपपत्तिरितिप्रत्युक्तं । यत्तुसामान्योक्त्याशिवस्यापिपवित्रलकारकमितिभूषणकृद्भक्तं तच्चिन्त्य । हरस्येश्वरत्वेनतत्रमलसब-
न्धस्यासभवेनतत्पवित्रत्वकारकत्वस्यदुर्वचत्वात् । यदीश्वरेपिमलसबन्धस्वीक्रियते तर्हि हर्युक्तेन्यूनतातेपास्यात् । किंच हरि-
हरभक्तानातीर्थपावनसामर्थ्यमस्तीतिस्मृत्यादिसिद्धम् । अतएव“साधवोऽस्यासिनश्शान्ताबलिशालोकपावनाः । हरन्त्यधंतेऽङ्गसङ्गा-
तेष्वास्तेषाभिरिति” इति । गङ्गागमनसमयेगङ्गाप्रतिभगीरथवचनं । “भवद्विधाभागवतास्तीर्थभूतास्त्रयंप्रभो । तीर्थाकुर्वन्तिती-
र्थानिस्नान्तस्थेनगदाश्रुता” इत्यादिविदुरप्रतियुधिष्ठिरवचनंचसंगच्छते । एतेनगङ्गाजलसबन्धाद्धरद्भुद्ध हराङ्गसबन्धाच्चगङ्गामति-
पवित्रतातत्याजेतिवचनश्रेयस्कार्मैर्दूतं परिवर्जनीयं । आदरणीयचेदंहरगात्रस्पर्शादतिपवित्रत्वंप्राप्तगङ्गेति । अतएव“हरस्यगात्रस-
स्पर्शात्पवित्रत्वमुपागता” इत्यादीनिसंगच्छन्ते । संगच्छतेच “विष्णुपादोद्भवादिव्या” इत्यादि । पवित्रत्वमुपागतेत्यत्रपवित्रशब्दोति-
पवित्रप्रः । “यच्छौचनिस्तृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्निविधृतनशिवःशिवोभूत्” इतिभागवतस्यलवमर्थः । शिव स्वतस्सिद्धकल्याण-
स्वरूपः शिवः लोकानाकल्याणप्रदोऽभूदिति । अयंभावः । यदिशिवोऽङ्गानधारयेत् । तर्हिगङ्गापृथिव्यानोपलभ्येत । तथाचलोककल्या-
णंनस्यात् धारणेनसर्वसिद्धमिति । अतएव“तदम्बुपतितंस्पृष्ट्वादधारशिरसाहरः । पावनार्थजटामध्येगतोस्मीत्यवधारणान्” इतिभा-
रतपये पूषकृतिरिजन्तपृकृतिरुत्पद्यन्तप्रयोग लोकानापावनार्थमित्यर्थः । अन्यथा “तदम्बुपतितंस्पृष्ट्वादधारशिरसाहरः । पूतो-
भूत्सजटामध्येगतोस्मीत्यवधारणान्” इत्येववदेत् । हरस्येश्वरत्वेप्रमाणं तु “सर्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैः” इत्यादि । “धारयिष्य-
तिवेगेन्द्रस्वात्माशरीरिणाम् । यस्मिन्नोतमिदप्रोतंविश्वशरीरवतन्तुषु । अहं ब्रह्माचशर्वेश्वजगतः कारणं परम्” इत्यादिभागवतादि-
वचनमितिदिक् ॥ ३० ॥

[पा०] १ ८. भूमितलेपुनः. २ क. ख. घ—ट. तत्रर्षिगणगन्धर्वाः.

धृतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ मुमास्यता ॥ पुनराकाशमाविश्य सौख्योक्तान्प्रतिपेदिरे ॥ ३२ ॥
 मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्यता ॥ कृताभिषेको गङ्गायां बभूव विगतकृमः ॥ ३३ ॥
 भगीरथोपि राजपिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ प्रायादग्रे महातेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगान् ॥ ३४ ॥
 देवाः सपिंगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोगाः ॥ ३५ ॥
 सर्वाश्चाप्सरसो गम भगीरथरथानुगाम् ॥ गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३६ ॥
 यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ जगाम सगितांश्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ॥ ३७ ॥
 ततो हि यजमानस्य जह्मोर्द्धुतकर्मणः ॥ गङ्गा मेघावयामास यज्ञवाटे महान्मनः ॥ ३८ ॥
 तस्यावलेपनं ज्ञान्वा कुन्दो जहुश्च राघव ॥ अपिच जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३९ ॥
 ततो देवाः भगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः ॥ पूजयन्ति महान्मानं जह्मं पुरुषमत्तम् ॥
 गङ्गां चापि नयन्तिस्स दुहितृत्वे महान्मनः ॥ ४० ॥
 ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजन्पुनः ॥ ४१ ॥
 [विमृज्य गङ्गां राजेन्द्रो ज्ञान्वा प्राप्तं भगीरथम् ॥ पूजयित्वा यथान्यायं यज्ञवाटमुपागमत्] ॥
 तस्माज्जहुमुता गङ्गा प्रोच्यते जाद्वयीति च ॥ ४२ ॥
 जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ॥ सागरं चापि संप्राप्ता सा मन्त्रिप्रवरा तदा ॥
 रमातलमुपागच्छन्सिद्धयर्थं तस्य कर्मणः ॥ ४३ ॥
 भगीरथोपि राजपिर्गङ्गामादाय यत्नतः ॥ पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्दीनचेतनः ॥ ४४ ॥
 अथ तद्भस्मानं राशिं गङ्गामलिलमुचमम् ॥ प्रावयद्धृतपापमानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४५ ॥

॥ ३१ ॥ आकाशमाविवश्य आकाशमार्गेणेत्यर्थं विशेषण ॥ ३९ ॥ तत इति सार्धश्लोक । दुहितृत्वे न-
 ॥ ३२ ॥ मुदितो मुमुदे पुन पुनर्जहर्पेत्यर्थ ॥ ३३-३४ ॥ यतिस्स दुहितरमकुर्वन्नित्यर्थ ॥ ४० ॥ तत दुहि-
 देवा इति श्लोकद्वयं । भगीरथरथानुगा गङ्गामन्वगमन-
 ॥ ३५-३६ ॥ यत यत्र । तत तत्र ॥ ३७ ॥ अ-
 द्भुतकर्मण इति वक्ष्यमाण गङ्गापानाभिप्रायः । यज्ञवाट य-
 ज्ञश्रेष्ठ ॥ ३८ ॥ वलेपनं गर्व । परमाद्भुतमिति क्रिया-
 भस्मत्वेन कृतान ॥ ४४ ॥ तन्मलिलं प्रावयन् । अप्रा-

नि० सुदितं दर्शनमात्रेण । मुमुदे स्नानपानादिना ॥ ३३ ॥ शि० अत्र प्रार्थनाविनिर्वासाद्यज्ञशालाप्रापेयनेन जहोर्गङ्गापा-
 सकलमृचिन ॥ ३८ ॥ शि० हेराषव तस्य गङ्गाया वले यागशालाया आच्छादने । प्रावने इत्यर्थः । पुन अतो भाग्यमेतस्य स्य यज्ञ-
 शाला गङ्गाप्राप्तेति स्वर्कीया सुविमेव ज्ञात्वा । अतएव अकुद को वरहित एव जहु । परमाद्भुतं लौकिकं विलक्षणं सर्वगङ्गाया जलं अ-
 पिबन् । तेन जहो गङ्गा विषयकं प्रीतिशयमृचिन । तुल्यवावेवायं । यत्तु कुद इति चिच्छिद्य गङ्गासंप्रदानकपोपवर्णयन्ति तच्चिन्त्यं ।
 गङ्गाया भगीरथानुगमनशीलत्वेन कोपाविषयत्वात् । भगीरथसंप्रदानकपोपावर्णनाच्च ॥ ३९ ॥ इति त्रिचत्वारिंशस्मर्ग ॥ ४३ ॥

[पा०] १ च छ ज धृतपापा २ इ झ तोयेनाथ मुमान्विता क ख च छ ज तोयेनानेन भास्यता ट-
 तोयेन वनुभास्यता ३ क च छ ज स्वर्गलोकप्रपेदिरे ४ ख इ च छ झ ज वमवगतकर्मण ५ इ च छ झ ज
 भगीरथोहि ६ ख झ मास्थितः ७ इ झ दग्रे महागङ्गा ८ घ इ झ सर्वाश्चाप्सरसो ९ क ट. रथानुगा १० ख इ
 च छ झ ज सर्वपापप्रणाशिनी ११ घ जहोर्भस्मतेजसः १२ क—ट कुन्दो जह्मन् ग कुन्दो यज्ञवाट घ ज कुन्दो राजा च
 १३ क ख घ—ट. अपिबन् जलं १४ क ख ततो देवाश्च १५ घ ततो देवा १६ घ ततस्तुष्टो महागङ्गा १७ इ झ ममृजन्प्रभु
 १८ इदमर्थं ख च. छ. ज. दृश्यते, १९ इ. च. छ झ ज. नपश्यद्दत्तचेतन २० ख. घ. ज. झ. प्रावयद्धृतपापमानः ।
 वा. रा. २३

[तर्तस्तु गङ्गां प्रतिलभ्य राजा दिलीपमुनुर्गमना.... ।

हृष्टोऽवतार्याशु नृपाच्च जह्मोः संभावयामाम पितामहान्सः] ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मणाभगीरधंप्रतिमश्वाधंपितामहानांमल्लिलदानचोदनपूर्वकंस्वलोकगमनम् ॥ १ ॥ भगीरथेनतदनुष्ठानपूर्वकंस्वपुरमेत्य-
प्रजापालनेनसुखनिवास ॥ २ ॥

स गत्वा सागरं राजा गङ्गायाऽनुगतस्तदा ॥ प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥
भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः मलिलेन वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्वह्ना राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ॥ पंडिः पुत्रमहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जलं लोके यावत्स्यास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यान्मजांस्तावत्स्वर्गे स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥
इयं हि दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति ॥ त्वत्कृतेन च नाम्नाऽथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥
गङ्गा त्रिपथगा राजन्दिव्या भागीरथीति च ॥ त्रीन्पथो भावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ६ ॥
पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥
पूर्वकेण हि ते गजंसेनानिर्ययंशम तदा ॥ धर्मिणां प्रवरेणापि नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥
तथैवांशुर्भूता तान लोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥
राजपिंणा गुणवता महपिसमतेजसा ॥ मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥
दिलीपेन मेहाभाग तव पित्रातितेजसा ॥ पुनर्न शङ्किता नेतुं गङ्गां प्रार्थयताऽनघ ॥ ११ ॥
सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोमि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२ ॥

वयन् । प्राप्ता सगरपुत्रादतिशेष ॥ ४५-४६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीरगव्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारि-
शःसर्गः ॥ ४३ ॥

प्रेतभावान्मोचिताः ॥ ३ ॥ स्वर्गप्राप्तेर्विशेषां चाह—सा-
गरस्येति ॥ ४ ॥ त्वत्कृतेनान्ना लोकेविश्रुता ॥ ५ ॥
तदेवनामद्वयंदर्शयन् त्रिपथगाशब्दं व्युत्पादयति—गङ्गे-
ति ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेनसागरांस्तार-
यिष्यामीतिप्रतिज्ञां । अपवर्जय समापय ॥ ७ ॥ पूर्व-
केण सगरेण ॥ ८ ॥ नापवर्जिता नसमापिता ॥ ९ ॥
राजपिंणेतिश्लोकद्वयं । गङ्गांप्रार्थयतापि सापुनर्नेतुं-
शङ्किता नविचारितेत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ समतिका-

पूर्वसर्गान्तेसंप्रहेणोक्तंविस्तृणीते चतुश्चत्वारिंशे—
सगत्वेत्यादि । भूमेस्तलं पातालं । भस्मसात्कृताः स-
र्वात्मनाभस्मस्वभावापत्तयेसपादिताः । “ विभाषा-
सातिकात्मन्ये ” इतिमाति ॥ १-२ ॥ तारिताः

ति० भस्मसात्कृता काव्येनभस्मकृता ॥ १ ॥ ति० पूर्वकेण सगरेण । एष गङ्गालाभरूप । पूर्वकेणेति कप्रत्ययेन एषैवकृत्सा-
द्येत्येति ॥ ७ ॥ ति० गङ्गानेतुंप्रार्थयता सा गङ्गा नेतुनशक्तित्यर्थः । यत्तुमहेश्वरतीर्थीये गङ्गामानेतुं नशङ्किता नविचारिता प्रति-
ज्ञेतिशेष । चिन्ताविषयमपिनप्रापितेत्यर्थेइति । तन् प्रार्थयतेतिपदस्वरसविरोधाच्चिन्त्य ॥ ११ ॥

[पा०] १ द्दपथं ख. दृश्यते. २ च. छ ज पृष्टिपुत्रमहस्राणि. ३ च छ. झ ज स्मर्वेदिविस्थास्यन्ति. ४ क. ख.
इयंचदुहिता ५ ख ग. घ ज. ट. नान्नावै. ६ क—ट त्रिपथगानाम ७ क. गमयन्तीति. ८ ड. झ. तस्मात्रिपथगा.
९ क मपवर्तय घ ज मनुवर्जय १० क. ख घ. च ज पूर्वकेणापिते ११ ज ट यशसातथा. १२ क. ख. घ—ट.
प्रवरेणापि. १३ क. ख. घ.—ट. मतावत्स. १४ घ. महाराज. १५ ड. झ. नशक्तितानेतुं

यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम ॥ अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥
 प्रावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम मदोचिते ॥ सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥
 पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥
 इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽगतं तथा गच्छदेवलोकं महायशः ॥ १६ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशः ॥ १७ ॥
 कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ ग्वगज्यं प्रशशाम ह ॥ १८ ॥
 प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥
 एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्ग्यमतीव च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ॥ २१ ॥
 इदमाख्यानमव्यग्रो गङ्गावतरणं शुभम् ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

प्रातः कृताह्निकैर्विश्वामित्रादिभिर्नौकयागङ्गामुत्तीर्य उत्तरतटे विशालाख्यनगरीदर्शनम् ॥ १ ॥ विशालावृत्तान्तपृष्ठेन विश्वामित्रेण रामं प्रनितदुपोढाततयाक्षीरोदमथनकथाकथनम् ॥ २ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ त्रिस्त्रयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥

न्तानिस्तीर्णा ॥ १२ ॥ आयतनं प्रतिष्ठां ॥ १३ ॥ प्रा- साधुत्वार्थेयन्प्रत्यय । इदमाख्यानमित्यनुपज्यते । अर्ध-
 वयस्व स्नानं कुर्वित्यर्थः । सदोचितं सदास्नानयोग्ये । त्रयम् ॥ २१ ॥ श्रावयितुं फलमुक्तं सप्रतिश्रोतुं फलमु-
 अन्यासामेव हि नदीनारजोदोषइतिभावः ॥ १४ ॥ च्यते । गङ्गावतरणं गङ्गावतरणाख्यं । अर्धत्रयम्
 गम्यतां त्वयापीतिशेषः ॥ १५ ॥ यथाऽऽगतं तथाऽग- ॥ २२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 च्छन् । एकएवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ भगीरथइतिश्लोकद्वयं । भूषणं मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतु-
 यथाक्रमं कृतोदकः अन्येषामपीतिशेषः । प्रशशासह अत्रारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
 प्रशशासचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विगतज्वरः निरा-
 मयइत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति—एषइति । भद्रं ते-
 स्त्विवचनपरिपाटी । सन्ध्याकालोतिवर्तते । इतः-
 परं न प्रष्टव्यमितिभावः ॥ २० ॥ अथ गङ्गावतारश्राव-
 णफलमाह—धन्यमिति । धनादिप्रदमित्यर्थः । सर्वत्र-
 एवंदशभिः सर्गैर्गङ्गागाङ्गेयसंभववर्णनव्याजेन धातु-
 मोक्षणगङ्गापूतत्वनिमित्तकं देवतान्तरावरत्वं दर्शितं ।
 अथ त्रिभिस्सर्गैः महेन्द्रस्यावरत्वमुपपाद्यते—विश्वामि-
 त्रेत्यादि ॥ १ ॥ पूरणं खननेनाभिवर्धनं ॥ २ ॥

ति० धर्मस्यायतनं । धर्मप्राप्यस्थानं महद्दल्लोकरूपं ॥ १३ ॥ ति० पुण्यफलं इति मन्त्रायाजन्तो बहुप्रीतिर्वा ॥ १४ ॥

ति० गम्यता स्वपुरमितिशेषः ॥ १५ ॥ ति० उत्तम उत्तमलोकप्रापकं ॥ १७ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ति० पूरणं गङ्गयेतिशेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ ड च. छ झ. ज. तच्च गङ्गावतरणं. २ क. ख. ड—ट. पुरुषश्रेष्ठ ३ ख स्वलोकं. ज स्वलोकं. ४ क. घ. ट. नरश्रेष्ठः. ५ घ. सराज्यं ६ ख. घ पौत्र्यं. ७ क. ड.—ट. स्वर्ग्यमथापि च. ८ ड. च. छ. झ ज मायुष्य ९ क. सर्वपापाः. ट. सर्वपापानि नश्यन्ति.

क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं महातपः ॥ इमां चिन्तयन्स्सर्वा निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥
 [संतुष्टं मे मनो ब्रह्मन्नियुक्त्वा विराम हा] ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा सह सौमित्रिणा तदा ॥
 जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्र कथांशुभाम् ॥ ४ ॥
 ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं कृतादिकमरिंदमः ॥ ५ ॥
 गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ॥ ६ ॥
 तगम सारितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ नैरेषा हि सुखाम्नीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥
 भगवन्तमिह ग्रामं ज्ञान्वा न्वर्गितामागता ॥ ७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महान्मनः ॥ संतारं कारयामास सर्पिसङ्घः सराधवः ॥ ८ ॥
 उत्तरं तारमासाद्य संपूज्यपिंगेण तदा ॥ गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥
 ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहाराधवः ॥ विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां मय्योपमां तदा ॥ १० ॥
 अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ प्राञ्जलिभूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥
 कैतरो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः ॥ आख्यातुं तत्तमारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १३ ॥
 श्रूयतां राम शक्यस्य कथां कथयतः शुभाम् ॥ अस्मिन्देहे तु यद्वृत्तं तदपि शृणु राघव ॥ १४ ॥
 पूर्वं कृतयुगे गम दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ अदितेश्च महाभाग वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥
 ततस्तेषां नरेश्रेष्ठ बुद्धिगामीन्महान्मनाम् ॥ अमरा अजगश्चैव कथं स्याम निगमयाः ॥ १६ ॥
 तेषां चिन्तयतां राम बुद्धिगामीन्महान्मनाम् ॥ क्षीणेदमथनं कृत्वा रमं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥

क्षणभूतेवनौरात्रिरिति श्लोको गताभगवतीत्यर्थात्परम-
 नुसन्धेय ॥ ३ ॥ क्षणभूतेव जगामेत्यर्थः ॥ ४ ॥ वि-
 मले प्रभाते सम्यक्प्रभात इत्यर्थः ॥ ५ ॥ गतेत्यर्थत्र-
 यं । भगवती सत्कथायुक्त्वात्पूज्या ॥ ६ ॥ तारमे-
 त्यर्थत्रयं । ऋषीणानां ऋषिपरणार्हा नौ ॥ ७ ॥
 सराधवः सर्पिसङ्घः । कारयामास अकरोत् । स्वार्थेणिच्
 ॥ ८ ॥ ऋषिगण नैतारणार्थमागतः । सपूज्य पूजा-
 पूर्वकनित्यं । निविष्टा क्षणस्थिता ॥ ९ ॥ विशा-
 लाः प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ विशाला विशालामाहा-

न्त्यं ॥ ११ ॥ विशालायां वर्तमानो राजवंशः कतरङ्ग-
 ति द्वितीयः प्रश्नः ॥ १२ ॥ विशालस्य विशालाख्य-
 नगरस्य । पुरातनं कर्म प्रथमपृष्ठवंभव । आख्यातुंम-
 मारेभे ॥ १३ ॥ अस्मिन्देहेयद्वृत्तं तच्छृणु । तच्छेष-
 तयाशक्यस्य कथां कथयतो मत्त साश्रूयतां ॥ १४ ॥ पूर्व
 कृतयुगे दिते पुत्रामहाबला आसन् । अदिते पुत्रा वीर्य-
 वन्तो धार्मिकाश्चासन् ॥ १५ ॥ अग्नयन्त इति मरा प-
 चायच् । अमरा मरणरहिता । अजरा जरारहिता ।
 तेषां देवासुराणां ॥ १६ ॥ रमं अमृतं । तत्र श्रीरोदे

ति० विश्वामित्रेनिसवोयन । उक्तम्यवाद्गनिशयवोयनायपुनरुपादानम् ॥ १० ॥ ति० कारयामास नाविक्रिरेति शेषः ॥ ८ ॥
 ति० विशालस्येति पाठेन नगरी निर्माणा राजा विशालोत्तमा ॥ १३ ॥ ति० शक्यस्य कथा विशालावैभवपतिपादिकावथाकथयन्त्य-
 काशान्मयाश्रुताम् ॥ १४ ॥ वि० रस अमृतरूपरसायनम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड सारात्रि । २ ड झ परतप ३ ड डमर्व ज ट दृश्यते ४ झ मममौमित्रिणागह ५ ड च छ झ.
 तपोयनम् । ६ झ परमाद्भुतम् । ७ ख. गगात्रिपथगा. ८ ड. झ. च सर्पिसङ्घस्यकौशिक. ९ क ख घ.—ट गणतन'.
 १० क. मुनिवरश्रेष्ठ ११ ग घ. सौम्या. १२ क. ट महाप्राज्ञ. १३ ड झ कतमो १४ ख ज. झ विशालाया पुरातनम्.
 १५ झ कथयन्तश्रुताम् १६ क च. ट तामेतिगदोवत्सङ्गुतत्वेनराघव ड. च छ झ च अस्मिन्देहेहि. क ग. घ. ज.
 अस्मिन्देहे १७ क ग. ड.—ट नरव्याघ्र. घ महाभाग. १८ ख. अमराविजराश्चैव. क. घ.—ज. च विजराश्चैव. झ. ट.
 विजराश्चैव. १९ ड. झ चिन्तयतातत्र. २० क. ख. ड.—ट. रासीद्विपरिवृताम्

ततो निश्चित्य मथनं योक्तं कृत्वा च वासुकिम् ॥ मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥ १८ ॥
 [* अथ वर्षमहस्रेण योक्तसर्पशिंशांसि च ॥ वमन्त्यतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥
 उन्पपाताग्निमंकाशं हालाहलमहाविषम् ॥ तेन दग्धं जगन्मव सदेवामुग्मानुपम् ॥ २० ॥
 अथ देवा महादेवं शंकरं शरणाग्निः ॥ जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहित्राहीति तुष्टुवुः ॥
 एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ २१ ॥
 प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलभृतं हरिः ॥ २२ ॥
 देवर्तमध्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ तच्चदीयं सुरश्रेष्ठ सुगणामंघ्रजोसि यन् ॥ २३ ॥
 अग्रपूजामिमां मत्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४ ॥
 देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ हालाहलविषं घोरं स जग्राहामृतोपमम् ॥ २५ ॥
 देवान्विमृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ॥ ततो देवामुगः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतोऽनघ ॥ ततो देवाः मगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुमदनम् ॥ २७ ॥
 त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकमाम् ॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धतुमर्हसि ॥ २८ ॥
 इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिष्ये तत्रोदधौ हरिः ॥ २९ ॥
 पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केजवः ॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तम ॥ ३० ॥
 उदतिष्ठत्स धर्मात्मा आयुर्वेदमयः पुमान्] ॥ ३१ ॥
 अथ वर्षमहस्रेण मदण्डः सकमण्डलुः ॥ पूर्वं धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चमः ॥ ३२ ॥
 अप्सु निर्मथनादेव रमस्तस्माद्गरस्त्रियः ॥ उन्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥

॥ १७ ॥ योक्तं मथनरज्जुं । मन्थानं मथनदण्डं तुरितिशेष । आकारान्तन्वमार्प ॥ ३२ ॥ अप्सरदण्ड-
 ॥ १८—३१ ॥ धन्वन्तरिस्तपपात अप्सराश्च उत्पे- दंनिर्वक्ति । अत्राप्यण्डेनतद्विकारभूतक्षीरमुपलक्ष्य-

ति० योत्रनपामन्यानरज्जुभनस्पर्प । वमन्तदतिपुस्तमार्प । अनिनिशयितविष ॥ १९ ॥

[पा०] १ क कृतायोक्च * कुण्डलान्तर्गतपाठस्थाने क स पुनक्थोर्यपाठोदृश्यते—
 अथ दीर्घेण कालेन कालाग्निसदृश विषम् । उदतिष्ठन्नश्रेष्ठ हालाहलमिति श्रुतम् ॥ १ ॥
 सुरासुराश्च बिभ्रन्ता दग्धाम्नेन विषाग्निना । शरण्य शरण जग्मुर्भगवन्त महेश्वरम् ॥ २ ॥
 कृत्वाऽल्पपिण्ड पाणिष्य तद्विषं भगवान्हरः । सर्वलोकहितार्थाय भगवान्परमेश्वर ॥ ३ ॥
 कण्ठस्थमकरोप्राप्य लीलया लोकपूजित । प्रणम्य विश्वरा जग्मुर्देवदेव वृषध्वजम् ॥ ४ ॥
 मन्दर पूर्ववत्कृत्वा ममन्थुरमितौजस । तत पर्वनमूल तु पाताल तु प्रवेगितम् ॥ ५ ॥
 सुरासुराश्च निश्चेष्टा बभूवुः क्लेशविह्वलाः । देवदुःखनिवृत्त्यर्थमागतः पुरुषोत्तम ॥ ६ ॥
 भय त्यजत भद्रं व उद्धरिष्याम्यह गिरिम् । इत्युक्त्वा कूर्मरूपेण विवेश क्षीरवारिधौ ॥ ७ ॥
 मन्दरं पृष्ठतः कृत्वा ववृधे कूर्मरूपेण । सुरासुरैरनाक्रान्तमुद्धनोऽथ नरोत्तम ॥ ८ ॥
 नगाग्र पीडयामास वामहस्तेन माधवः । ममन्थ देवतानां च मध्ये नारायणो हरिः ॥ ९ ॥
 अथ वर्षमहस्रेण ज्येष्ठा नाम वराङ्गना । उन्पपात वरारोहा सार्गरेव कल्पिता ॥ १० ॥
 अभवत्पारिजाताख्यो वृक्ष इन्द्राय कल्पितः ॥ ११ ॥

१ एतदाद्य कुण्डलान्तर्गतपाठोदशश्लोका । ३ ड—ट पाठेपुदृश्यन्ते, ३ ड—ट वमन्तोतिविषं ४ ड. च. छ. क्ष ज. शूलधर
 हरिः . ५ ड. ज. झ. ट. अग्रतोहियन् ६ ड—ट. अग्रपूजामिहस्थिला. ७ ट. विषविभो ८ ड. छ. ज. झ. ज. हालाहल-
 विष. ९ ड—ट सजग्राहामृतोपमम् १० ड. झ. ज. ट मन्थान पर्वतोत्तम . ११ च. छ. ज. पर्वताग्रतु १२ ड. च.
 छ. झ. ज. ट अथ धन्वन्तरिर्नाम ज धन्वन्तरीराम. घ. धन्वन्तरिस्ममुत्स्थावप्सराश्च. १३ ख.—ट. रमात्तस्माद्गरस्त्रिय .
 क. ततस्तस्माद्गरस्त्रिय . १४ ख. दप्सरसस्मृता .

पट्टिः कोट्योऽभवंस्तासाम्पराणां सुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥३४॥
 न ताः स प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेव तेन साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥
 वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ॥ उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥
 दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तु सुतां वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम् ॥३७॥
 अमुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ॥ हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥
 उच्चैश्च श्रवा हयश्रेष्ठो मणिर्गन्तं च कौस्तुभम् ॥ [उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ सोमदेवस्तथैव च ॥ ३९ ॥
 तुरगं देवगजाय कौस्तुभं केशवाय च ॥ धन्वन्तरिर्महातेजा लोकक्षणतत्परः ॥ ४० ॥
 आयुर्वेदमयो राम तथा साधारणः स्मृतः ॥ सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षोभयामासुरंबुधिम् ॥ ४१ ॥
 ततो दीर्घेण कालेन चोत्पन्ना कमलालया ॥ अतीव रूपसंपन्ना प्रथमे व्ययसि स्थिता ॥ ४२ ॥
 सर्वाभरणपूर्णाङ्गी सर्वलक्षणलक्षिता ॥ मकुटाङ्गदचित्राङ्गी नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ४३ ॥
 तप्तहाटकसंकाशा मुक्ताभरणभूषिता ॥ चतुर्भुजा महादेवी पद्महस्ता वरानना ॥ ४४ ॥
 सा च देवी तथोत्पन्ना पद्मा श्रीर्लोकपूजिता ॥ सा पद्मा पद्मनाभस्य ययौ वक्षस्थलं हरेः ॥४५॥
 उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ४६ ॥

अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तु ततः पुत्रां दितेः पुत्रानमृदयन् ॥ ४७ ॥
 एकतोऽभ्यागमन्सर्वे ह्यसुरा राक्षसैस्सह ॥ युद्धमासीन्महाधोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४८ ॥
 यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ॥ अमृतं सोहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४९ ॥
 ये गताऽभिमुखं विष्णुमक्षयं पुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ५० ॥

ते । अप्सुयन्निर्मथनंतस्माद्योरसस्तस्माद्रसाद्यतउत्पेतु-
 स्तस्मादप्सरसोऽभवन् । प्रपोदरादित्वात्साधु ॥३३॥
 तासां प्रधानभूतानां ॥३४॥ नता'म्मप्रतिगृह्णन्ति ना-
 साधारण्येनप्रतिगृह्णन्तिस्मैत्यर्थः । कुत' अप्रतिग्रहणान्
 कोवाममपतिरितिमार्गणाकरणादित्यर्थः । तेन असा-
 धारण्येनपरिग्रहाकरणेन ॥३५॥ वरुणस्य समुद्राधिदे-
 वताया' । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं ममेयमितिप-
 रिग्रहस्यकर्तारं ॥३६-३७॥ प्रसङ्गात्सुरासुरशब्दौनिर्व-
 क्ति—अमुराइति । तेन सुराया परिग्रहेण । सुरा'
 अर्गआदित्वादजन्तः । पिष्टादिविकृतिरेवसुरानिन्या ।
 हृष्टाः पुलकिताः ॥३८—४५॥ उत्तमं पूर्वात्पन्नेभ्यः श्रे

ष्ठं ॥४६॥ तस्यकृते अमृतस्यग्रहणार्थमित्यर्थः । कुलक्ष-
 य उभयपक्षेपिसङ्घातविनाशः । तदेवोपपादयति—
 अदितेरित्यादिना ॥ ४७ ॥ अनन्तरमसुराः । एकतः
 एकतां । अभ्यागमन । बलवृद्धयदितिभावः ॥ ४८ ॥
 मोहिनी काममोहजननी । मायां आश्चर्यशक्ति । आ-
 स्थाय अवलंब्य स्वमाययाद्भुतयोपिदाकृतिपरिगृह्य ।
 तद्रूपेणतानवञ्चयित्वातेभ्योमृतमहरदित्यर्थः । यद्वा
 सर्वमोहकरीमन्तर्धानशक्तिमास्थायामृतमाहरदित्यर्थः ।
 पुराणान्तरवृत्तान्त'करूपभेदेनेतिबोध्यम् ॥ ४९ ॥
 अत्रसन्धिरार्थः । येअसुराः अक्षयं अस्तिजायतेप-
 रिणमंतविवर्धतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्युक्तपदभाववि-

शि० तेन देवासुरसमूहेन तामामप्रतिग्रहणादेव तास्ताधारणाम्स्मृता । ताह्युभयानवयि ॥ ३५ ॥ ति० अवतिसुतामी-
 कारहेतु — अनिन्दितामिति । निषेयशाम्ब्रतुमानुपविषयं ॥ ३५ ॥ शि० तत्रासुरशब्देबहुव्रीहि । सुरशब्दोर्देशाद्यजन्तः ।
 एतदनुरोधेन “अथासीद्वाहर्णादेवीकन्याकमललोचना । असुराजगृहुस्तावैहरेरेनुमतेनते” इतिभागवतस्थलयमर्थः । हरेरेनुमते-
 स्थिताअसुरा तावारुणीकन्यानजगृहु सुराएवजगृहुर्दित्यर्थः । किंचअसुरा जगृहु सुरैर्ग्राहयामासुरिति ॥ ३८ ॥ ति० अत्रम-
 मन्धुर्मितौजसइतिश्लोकानन्तर “अथवर्ष—”इत्यादि “आयुर्वेदमय पुमान्” इत्यन्तत्रयोदशश्लोका प्रक्षिप्ताइतिवहव ।

[पा०] १ ड. स्र ग्रहणादेवतावे ग घ ग्रहणाच्चैव क ग्रहणाच्चेति २ क. ज. ट सुराराम. ३ क. उच्चैश्च श्रवास्तुतुरग .
 ज. ट उच्चैश्च श्रवाहरिश्रेष्ठो ४ एतत्कुण्डलान्तर्गतसार्धश्लोकपट्ट क. ख. च छ. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ ख. ममन्धु क्षीरवारिधिम्.
 ६ ख. लोकाविधुता. ७ ड. च छ. स्र. ज दितिपुत्रानयोधयन् ८ ड. स्र. ज. एकतामगमन्सर्वे. क. घ ज ड. एकतो-
 भ्यगमन्. ९ ज. ह्यमराराक्षसैस्सह. १० क. ख. च. छ. येतदामिमुखं. ११ ड. स्र. मक्षरं पुरुषोत्तमम्.

अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्राभिजिघ्रिरे ॥ तस्मिन्पुत्रे महाघोरे दंतेयादित्योभृशम् ॥ ५१ ॥
निहत्य दितिपुत्रांश्च राज्ञं प्राप्य पुरंदरः ॥ शशास मुदितो लोकान्सर्पिमङ्गान्सचारणान् ॥ ५२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सुरनिहन्पुत्रयादित्याभर्तारकश्यपंप्रतिहन्ब्रह्महन्पुत्रप्रदानप्रार्थना ॥ १ ॥ इन्द्रेणभर्तृचोदनयापुत्रार्थतपश्चरन्त्यादितेःशुश्रूषणम् ॥ २ ॥ कदाचनदिवास्वपन्त्यास्मस्याउदरप्रविष्टेनेन्द्रेणसप्तनातदूर्ध्वविभेदनम् ॥ ३ ॥ तन प्रतिशुद्धाताप्रतिहन्न्द्रेणस्वापराधक्षमापनम् ॥ ४ ॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ॥ मारीचं कश्यपं राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
हतपुत्राऽस्मि भगवंस्त्व पुत्रैर्महाबलैः ॥ शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोजितम् ॥ २ ॥
साऽहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हमि ॥ [बलवन्तं महेश्वरं स्थितिज्ञं समदर्शिनं] ॥
ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हमि ॥ ३ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ॥ जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि ॥ पुत्रं त्रैलोक्यभर्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥

कारैःशून्यं । पुरुषोत्तमं सर्वपुरुषेषूत्तमं । विष्णुंअभिमुखंगताः अभिमुखतायाप्रातिकूल्येनगताः । ते विष्णुना सपिष्टाः चूर्णिताः । संविष्टाऽइतिपाठेअसुमभिमुखंगताः शरणागता देवाः । तेयुद्धे सविष्टाः आविष्टाः आप्यायितवलाआमन्नित्यर्थः ॥ ५० ॥ दिते पुत्रान् अवशिष्टानितिशेषः । यद्वा अदितेरात्मजाआप्यायितवला सन्तः तस्मिन् देतैयादित्योर्देवामुरयोयुद्धेअसुरान्निजघ्निरे ॥ ५१ ॥ चकारादमृतमपीत्यर्थः । अस्मिन्सर्गेद्वात्रिशच्छ्लोका अन्येकल्पिताः । यद्यप्यत्रकालकूटानुत्पत्तिरपेक्षिता तथाप्युत्तरकथाशेषत्वेनसर्वासुरक्षयएवप्रधानतयोपात्तइति बोध्यम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

मद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विष्णुपक्षविरोधमहानपियबोविफलः स्यादित्याहपट्टचत्वारिंशे—हतेष्वित्यादि । मारीच मरीचिपुत्रं ॥ १ ॥ तपोजितं तपसाऊर्जितं दृढं । आर्षे सन्धि ॥ २ ॥ गर्भं पुत्रं । ईश्वरं त्रैलोक्यनियन्तारं । ईदृशमितिपाठेऽप्ययमर्थोविवक्षितः । अनुज्ञातुं तपइतिशेषः । भर्तुन्ज्ञाविनातपसिस्त्रियाअस्वातन्त्र्यादितिभावः ॥ ३-४ ॥ शुचिर्भव यावत्पुत्रोत्पत्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ मत्तः मद्नु-

अमृतदानराहुशिरच्छेदाद्यवर्णनवन् हलाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमितितदाशयः ॥ ५० ॥ शि० अत्रास्मिन्सर्गेद्वात्रिशच्छ्लोका अन्येकल्पिताइतिभूषणकृद्भिरुक्तं तत्रान्येषाकल्पितत्वमूलयुक्तेरभावान् श्लोकार्यानामवधकत्वाच्च भारतादिप्रसिद्धविषयबोधकत्वाच्च सर्वपुरुषेष्टेष्टप्रलभाच्च तदप्रमाणमितिप्रामाणिका । अतएवममन्थुरमितौजसइतिश्लोकानन्तरअथर्वणेत्यादिआयुर्वेदमय पुमानित्यन्तत्रयोदशश्लोका प्रक्षिप्ताइत्यादिनात्रयोदशानामेवप्रक्षिप्तत्वमङ्गैरुक्तं । तन्मतेऽयंश्लोकोनविद्यते श्लोकाः । अल्पितत्वाभाववच्चविद्वद्वेव । उक्तत्रयोदशश्लोकानाकल्पितत्वलेपिप्रमाणमलम्बावहवद्व्युक्तं तेनतन्मतेपिगर्वेपा त्वितत्वाभाववच्चमथन फलित । अतएवपतीर्थादित्याह्यासुकल्पितत्वप्रसङ्गानुत्थानमितिदिक् ॥ ५२ ॥ इतिपञ्चचत्वारिंशसर्गः ॥ ४५ ॥

शि० दीर्घतपोजितं दीर्घतपेनराज्यविषयकाल्यन्तज्ञानेन ऊर्जितं प्रवृद्ध । आलोचनार्थकनपथातो अच् ॥ २ ॥ ति० त्रैलोक्यं [पा०] १ ड. च. छ. झ ज. अस्मिन्घोरेमयायुदे क घ. ट. तस्मिन्घोरेमहायुदे २ क. ग—झ. ट. दितिपुत्रास्तु—ख. दितिपुत्रास्तान् ३ क. तदाराज्यं ४ ड. च. छ. झ ज. महात्मभिः घ. महादेवैः ५ ग. पुत्रंमेदातु. ६ इदमर्थं ग. ज. दश्यते. ७ क. ग. घ—ज. ईदृशशक्र. ८ ग. तपोधना. ९ ड. ज. झ—ट. त्रैलोक्यहन्तार घ. छ. त्रैलोक्यहन्तार.

एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना संमार्जं तां ॥ ममालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ॥७॥
 गते तस्मिन्नरश्रेष्ठे दितिः परमहर्षिता ॥ कुशप्रव्रजमायाद्य तपस्तेपे मुदारुणम् ॥ ८ ॥
 तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्या चकार ह ॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठे परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥
 अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ॥ न्यवेदयन्सहस्राक्षो यचान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥
 गात्रसंवहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
 अथ वर्षसहस्रे तु दशाने रघुनन्दन ॥ दितिः परममप्रीता सहस्राक्षमथाव्रवीत् ॥ १२ ॥
 *याचितेन सुरश्रेष्ठे पित्रा तव महात्मना ॥ वगे वर्षमहस्मान्ते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १३ ॥
 तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर ॥ अवशिष्टानि भद्रं ते आतर्गं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४ ॥
 तमहं त्वत्कृते पुत्रं ममाधास्ये जयोत्सुकम् ॥ त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सह भोक्ष्यमि विज्वरः ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा दितिः शक्रं प्राप्तं मध्यं दिवाकरे ॥ निद्रयाऽपहृता देवी पादौ कृत्वाऽथ शीर्षितः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादतः कृतमूर्धजां ॥ शिरस्यस्थाने कृतौ पादौ जहाम च मुमोद च ॥ १७ ॥

ग्रहादित्यर्थः ॥ ६ ॥ समार्जं त्याग्य सासनप्रकार । ततः
 मार्जनानन्तरं । उदरं समालभ्य स्वस्ति पुत्रोत्पत्तिरू-
 पशुभ भवत्वित्युक्त्वानुगृह्य । स काष्ठयपस्तपसेययौ
 ॥ ७ ॥ कुशप्रव्रजं विद्यालाया पूर्वस्थान ॥ ८ ॥ गुणसम्प-
 दा विनयादिसमृद्ध्या ॥ ९ ॥ अग्निमिति परिचर्याप्रका-
 रः ॥ १० ॥ मातृत्वान् गात्रसंवहनादि । श्रमापनय-
 नै व्यजनवीजनादिभिरिति शेषः ॥ ११ ॥ दशाने द-
 शवर्षेणे ॥ १२ ॥ शुश्रूषाकृतप्रीत्यतिशयाद्वैरविस्मृतव-
 र्तातिभावः ॥ १३ ॥ ततः दशवर्षान्ते ॥ १४ ॥ स-
 माधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवतमेव करिष्यामीत्यर्थः ।

त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमिति शेषः । अमोघभर्तृमुग्र-
 हेणाप्रतिबन्धमुतोत्पत्तिमन्वाना ऋजुतयाशुश्रूषाफल-
 मुक्तवती ॥ १५ ॥ मध्यं गगनमध्यं । शीर्षितं शिर-
 सि । पादौ कृत्वा स्थितेति शेषः । मध्याह्ने गगनपरिग्र-
 हप्रसङ्गाभावेनात्मन एवोपविशन्त्यात्मस्थानिद्रापाव-
 येन नम्रशिरः पादयोः समक्षमभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 पादतः कृतमूर्धजा पादौ कृत्वा शीर्षित इत्यस्य विवरणं ।
 अतएव अशुचिं तां दृष्ट्वा शिरस्थाने कृतौ पादौ शिर-
 स्पृष्टौ पादाविति । मुमोद तेन जहाम च । यद्वा प्रा-
 नेमव्यदिवाकर इत्यनेन दिवास्वापरुपाशौ च दर्शितं ।

वयहन्तारं तद्विपशकहन्तारं । शि० त्रैलोक्यहन्तारं त्रिलोकीहन्तारमर्थं पुत्रमस्तत्त्वजनयिष्यति । त्रैलोक्यहन्तारमित्यने-
 नयद्वित्रिलोकहन्तारयोग्यम् । तर्ह्यहन्तारयोग्य इति किञ्चित्त्व्यमितिकाव्यापत्तिरलङ्कारोऽव्यति । किञ्च त्रैलोक्यनियम्यत्वेना-
 स्यात्स्तीति त्रैलोक्यइन्द्र । किञ्चित्त्रिलोक्या अथस्वामी त्रैलोक्य । 'तस्येदं' इत्यण् । 'यस्येति च' इति लोपाभावस्तु सजापवैकविधे-
 रनित्यलान् ॥ ६ ॥ ति० सममार्जनादशुश्रूषात्पत्तिविवन्वीकृतमनुपित-वमार्यमार्जनचकारेत्यर्थः । अथनामालभ्यस्मृष्ट्वा ॥ ७ ॥
 शि० अथइदमव्रवीत् । अवशच्छेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० तमाधास्ये हेपुत्र यपुत्रमहत्त्वकृते त्वन्नाशार्थं याचिनवती । त तव जयो-
 त्सुकमाधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवतमेव करिष्यामि इत्यर्थः ॥ १३ ॥ शि० पादौ शीर्षितं शिरस्थाने पादौ कृतौ-
 निद्रया अपहृता अपहृतबुद्धिरासीदिति शेषः । अथच्छेदपादयोर्मूर्धजाश्चक्रेत्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० यथाशिरस्थाने पादौ कृतौ-
 तापादयोः कृतमूर्धजा अतएवाशुचित्वादि शक्रोदृष्ट्वा जहाम मुमोद च । जहामेत्यनेन एतावन्तं श्रमकृत्वापि "सहभोक्ष्यमि विज्वर"
 इत्याशीर्वादीमात्रादन्तिस्मृतिर्व्यज्जिता । पादयोर्मूर्धजस्य पूर्वदक्षिणयोः पादस्थानम्यचाशुचित्वाकारणव्यमंशास्त्रादौ प्रसिद्धम्
 ॥ १७ ॥ इति पटञ्जलादिशम्भर्ग ॥ ४६ ॥

[पा०] १ ड—ट सममार्जताम् २ ड झ तामालभ्यततः ३ ट समालभ्य क च न समालभ्य स्वभवनं जगाम-
 महावृषि । ख समालभ्य स्वभवनजगाम सदृश्याकृषि ग स्वस्तीत्युक्त्वा च ३ ख. ड—ज कुशप्रवसमायाद्य ४ क. ग. घ ड.
 छ. झ ज ट गात्रसंवहने ५ ड झ. ट पूर्णवर्षसहस्रेणा. च छ ज पूर्णवर्षसहस्रेणा. घ. ज अथवर्षसहस्रेणा. ६ ड—
 ट दिति परमसहस्रेणा. घ. परममप्रीता. * अर्थलोक ड च. छ झ. ज पुस्तके पुनसहस्रमिति लोकात्परतोदृश्यते ७ ग. घ ज.
 तवपित्रा. ८ क—घ. दनोममसुने ९ ड. झ. ट यमहत्त्वकृते. १० क. ख. ग ड. ज. झ. पुत्र ११ ड झ. तमाधास्ये.
 क. च. छ समाधस्य १२ क ख घ. च छ झ ज ट. विजयं पुत्र. १३ ख. घ च. छ ज ट. दितिस्मृत्. १४ ड.
 झ. ज. ट. दिनेश्वरे. १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. पादयोः कृतमूर्धजाम्. १६ क. शीर्षोपधाने पादौ च.

तस्याः शरीरविवरं विवेशं च पुरंदरः ॥ गर्भं च सप्तधा राम विभेदं परमान्मवान् ॥ १८ ॥
 भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ॥ रुरोद सुम्बरं राम ततो दितिगृध्रयुत ॥ १९ ॥
 मारुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ विभेदं च महातेजा रुदन्तमपि वामवः ॥ २० ॥
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिगृध्रवीत् ॥ निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौगवान् ॥ २१ ॥
 प्राज्ञलिर्वज्रमहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देवि सुमामि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥
 तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तागमाहवे ॥ अभिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इन्द्रं सप्तानां गर्भच्छेदानां दिनिवचनाद्वायुस्कन्धसकस्थानपालकत्वकल्पनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण वसुपोद्घातकथनेन त-
 स्मिन्नेव दितितपश्चरणदेशे दृष्ट्वा कुसुमुना विशालेन विशालाग्न्यपुरनिर्माणकथनपूर्वकमद्यतनस्य मुमतिना श्लोराज्ञो विशालवश्यत्व
 कथनम् ॥ २ ॥ सुमतिनाराज्ञा विश्वामित्रसुपराग्न्यसादरपूजनम् ॥ ३ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ॥ सहस्राक्षं दुर्गाधर्षं वाक्यं सानुनयाऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा विफलकृतः ॥ नापराधोस्ति देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥
 प्रियं तु कर्तुमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्वियमे ॥ ३ ॥
 वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममान्मजाः ॥ ४ ॥
 ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथाऽपरः ॥ दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोऽपि मदायशः ॥ ५ ॥

शीर्षतः शिरस्थाने शिरस्थान इत्यनुवादान् । पादतः पा-
 दस्थाने । शयनपरिग्रहाभावापि कृष्णाजिनाद्यास्तरणपा-
 दस्थानेशिरः शिरस्थानेचपादौ कृत्वा सुप्रवर्तीयर्थः ।
 पादोपधानेशीर्षं शीर्षोपधानेपादौ च कृत्वेत्यर्थः । रन्ध्रा-
 न्वेपणफलं जातमिति मोदः । वृथागर्वितयमिति हासः ।
 ॥ १७ ॥ शरीरविवरं योनिविवरं । आत्मवान् धैर्यवान्
 ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना ॥ १९ ॥ मारुद-
 इति । रुदिर अश्रुविमोचन इत्यस्माद् रुक् । माङ्गयोगाद् द-
 भावः ॥ २० ॥ न हन्तव्यः । भेदने कृतेऽपि प्राणवियो-
 जनं माकुर्वित्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ अन्तरं अवकाशं ।
 क्षन्तुमर्हसि स्वहिमापरांगामपि हिंसादितिन्यायेन युक्त-
 त्वादिति भावः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने वालकाण्ड-
 व्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

दुर्गाधर्षं दुर्जय ॥ १ ॥ अपराधान् प्रमादान् । विफ-
 लीकृतं शकलीकृतं ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये उपहृतगर्भ-
 विपर्यये । प्रिय श्रेयः । कर्तुमिच्छामि । तदेव श्रेयसाह—
 मरुतामिति । सप्तानामरुतां वातस्कन्धानां । इमे
 सप्तभागाः । स्थानपाला लोकपाला । भवन्तु । सप्तम-
 रूतश्चोक्ता । 'गगनं स्पर्शनेवायुर्गनिलश्च तथापरः' ॥
 प्राणप्राणेश्वरो जीवइत्येते सप्तमारुताः इति । विष्णु-
 पुराणेन 'आवहप्रवहसवहोद्बहविवहपरिवहपरावहाः
 सप्तमारुताः' इत्युक्तं ॥ ३ ॥ वातस्कन्धा वातस्कन्धा-
 भिमानि देवता । मरुदभिमानि देवता त्वान्मारुता इति-
 विख्याता । तत्कृतन मारुद इत्युच्चारणन मारुता इ-
 तिविख्याता । प्रपुण्डरादित्वाद्गणव्यत्यय इत्याहुः ॥ ४ ॥
 सप्तमारुत कुत्रवर्तते तेषां स्थानपालनं च कथमित्यत्राह—
 ब्रह्मेति । दिवि अन्तरिक्षे विष्णुपदाख्ये विष्णुलोके ।

शि० वातस्कन्धा वातभेदा । सप्त सप्तावयवकमप्यगणा ॥ ४ ॥ ति० एक इति एक गण इत्यर्थः । प्रथमसप्तधाविभज्य
 [पा०] १ ड—ट प्रविवेगपुरन्दर २ ड—छ झ ज. विच्छेदपरमान्मवान् ३ ग व मस्वर ४ ग झ नहन्तव्य
 नहन्तव्यमित्येव ५ क. ख ग. ड ज झ अभिन्द ६ ड च ज झ ज शकलीकृत ७ ड च झ ज नापराधो हि
 ८ ख झ. ज. प्रियलङ्कृतमिच्छामि क. तत्कर्तुमिच्छामि ९ ख शक्यमाना १० ग छ झ ज भवन्तुते. घ न भवन्तुमे.
 ११ ग इमे पुत्र १२ क—घ. च. छ. ज. ज. ट पुत्रका. १३ झ. ज. ट. दिव्यवायुरिति ख्यात. घ दिविवात इति.
 वा रा. २४

चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् ॥ संचरिष्यन्तु भद्रं ते देवभूता ममात्मजाः ॥

त्वत्कृतेनैव नान्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं दितिं वलनिषृदनः ॥ ७ ॥

सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवस्थास्तवात्मजाः ॥ ८ ॥

एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९ ॥

एष देशस्स काकुत्स्थ महेंद्राध्युषितः पुरा ॥ दिति यत्र तपस्सिद्धामेवं परिचचार मः ॥ १० ॥

इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ॥ अलम्बुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११ ॥

तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुग्री कृता ॥ विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १२ ॥

सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः ॥ सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १३ ॥

धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत ॥ सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १४ ॥

कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १५ ॥

सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥

तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् ॥ आंवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥

इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ॥ दीर्घायुषो महान्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥

इहाद्य रंजनीं राम सुखं वंस्यामहे वयम् ॥ श्वःप्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रुपुमर्हसि ॥ १९ ॥

सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वा नग्नश्रेष्ठः प्रन्युदच्छन्महायशाः ॥ २० ॥

पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीन् ॥ २१ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुनिः ॥ मंग्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मेया ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

चरत्वित्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ चत्वार इति सार्धश्लोकः ॥ ६ ॥

दितिगर्भखण्डनेन सहस्राश्वत्वादीनिसिद्धान्तीनिभावः ॥ ७ ॥

यथोक्तमित्यस्य विवरण्यविचार्यन्तीति ॥ ८ ॥

न अस्माभिरित्यर्थः । 'कस्यचवर्तमाने' इति पृष्टी ॥ ९ ॥

प्रकृतमुपसंहरति—एष इति । सण्पइत्यन्वयः ।

सः इन्द्रः ॥ १० ॥ अथ कनरोराजवश इति द्विती-

यप्रश्नोत्तरमाह—इक्ष्वाकोरित्यादिना ॥ ११—१३ ॥

सृञ्जयः समपद्यत सृञ्जयनामाऽऽसीत् ॥ १४—१५ ॥

सोमदत्तस्यैवार्थमेकं ॥ १६ ॥ "उपान्वध्याङ्गसः" इ-

त्याधारस्य कर्मत्वं ॥ १७ ॥ कथं कतिपयैरेव पुरुषैरिदा-

नीमिध्वाकुवगड्यत्राह—इक्ष्वाकारिति । विशाला-

निवासगणान्तर्वैशालिका । कुमुदादित्वानठकृ । विशा-

लप्रार्थनमिध्वाकुप्रसादनिमित्तं ॥ १८ ॥ वत्स्यामहे आ-

र्पसात्सनेपदं ॥ १९ ॥ प्रान्युदच्छन् प्रन्युदगच्छन् ॥ २०—

२१ ॥ विषयं स्थानं । दर्शनं च प्राप्त इत्यनुषङ्गः । मया

सदृश इति शेषः ॥ २२ ॥ इति गोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीराव्याने बालकाण्ड-

व्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

पुनरेकशस्मत्प्रधाकरणमित्यस्यार्थस्य पुराणान्तरेऽप्यमुक्तत्वात् । इहापि "विमदचमहातेजाऽदन्तमपि"—इत्यादिना वनितात्वाच्चैति-
बोध्यं । एवमपरइत्यादिपि व्याख्यायेय । इन्द्रलोकमिति स्थूलोक्तमिति प्रचुः पाठः । दिव्यवायुः दिवि अन्तरिक्षे भव इत्यर्थः ॥ ५ ॥
इतिसप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ क झ. ज ट सचरिष्यन्ति भद्रं ते. २ झ कालेन हिममात्मजा ३ झ ज ट नाम्नात्रै ख नाम्नाते. क.
नाम्नातु ४ झ मितिर्दंवलमूदन च छ ज दितिचवलमूदन. ५ क—घ देवभूताम्वात्मजा ६ क ए ज ज.
हेमचन्द्रादनन्तरम् ७ क सुतश्रीमान् ८ क च छ ज पुत्रोऽभूत् ९ क निवसत्यमरप्रख्य. १० ग सुमतिर्नामविश्रुत.
११ च. छ. झ ज रजनीमेका. १२ च छ स्थास्यामहेवयम् झ ज ट स्वास्यामहे १३ ख च छ झ ज ट प्रत्याग-
च्छन्महायशाः. १४ छ. झ. ज विषयमुने. ज ट विषयगत १५ ज दर्शनंचैव १६ च छ. ज ट धन्यतरोमम.

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

विश्वामित्रेणमुमतयेरामलक्ष्मणवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकनडातिथ्यस्वीकारेणरात्रौनत्रनिवासः ॥ १ ॥ परेद्युःसहरामादिभिर्गौ-
तमाश्रमागमनम् ॥ २ ॥ तथारामसंप्रतिदृष्ट्वाहल्यावृत्तान्तकथनपूर्वकगौतमात्तयोःशापप्राप्तिकथनम् ॥ ३ ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं तव परस्परममागमे ॥ कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥

इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥

पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥

यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ कथं पश्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥

भूषयन्ताविमं देवं चन्द्रमूर्याविवांगम् ॥ परस्परस्य मन्दशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ॥ ५ ॥

किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ॥ वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मावृत्तं न्यवेदयत् ॥ [अयोध्याधिपतेः पुत्रौ राज्ञो दशरथस्य हि ॥

मम यज्ञसमाप्त्यर्थमागतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥

मिद्धाश्रममनुप्राप्य राक्षसानभिहत्य च ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ वीरौ दशरथान्वजौ ॥

मिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ८ ॥

अथरामस्यपरमपावनवन्द्यैर्दशैयप्रचत्वारिंशे—पृ-
ष्ट्वात्वत्यादि । परस्परेत्यविभक्तिकनिर्देशः । परस्परं कु-
शलं पृष्ट्वा कथान्ते तदुत्तरान्ते इति योजना ॥ १ ॥ इ-
मावित्यादिपञ्चश्लोकी । इमौ कुमारौ कोयं कुमारभाव-
इति विस्मयते । दृष्टिदोषोमाभूदित्याह—भद्रतइति ।
देवतुल्यपराक्रमौ संस्थानविशेषदर्शनेन नूनमेतौ विष्णु-
तुल्यपराक्रमाविति मन्यामहे । गजसिंहगती वीरौ शार्दू-
लवृषभोपमौ ॥ चतुर्गतित्वमुच्यते । गांभीर्यगमने ग-
जतुल्यौ पराभिभवनाहं गमनेसिंहतुल्यौ भयंकरगमने
शार्दूलतुल्यौ सर्गवर्गगमने वृषभमदृश्यावित्यर्थः । विशेषे-
ण रावयतः जवृत्तिविरौ अनुभवितुणां विरोधिनि-
वर्तकावित्यर्थः । पद्मपत्रविशालाक्षौ द्रष्टृणां मार्कण्डेय-
वयवविशेषौ । नयनसौन्दर्यहि लावण्यपरमकाष्ठा ।
खड्गतूणीधनुर्धराविति आभरणकोटौ आयुधकोटौ च
एवामन्तर्भावः । अश्विनाविवरूपेण । रूपवत्सु अश्विनौ
प्रसिद्धौ । रूपेणासाधारणधर्मेण ताविवस्थितौ । समु-
पस्थितयौवनौ रूपानुरूपप्रादुर्भवद्यौवनौ । यदृच्छयै-
व भाग्यवशादेव । देवलोकाद्गां भुवं । प्राप्तौ अमरौ
कौचिद्देशेषाविवस्थितौ । तेजसादेव कुमारतुल्यावि-
त्यर्थः । एतत्तेजोविशेषविलोकेनैतौ तैर्मर्यादविप्रीत्यर्थ-
विति प्रतिभातीति भावः । कथं पश्यामिह प्राप्तौ अतीव-

कोमलाभ्यां पश्यामिह दुर्गमे पथि कथं प्राप्तौ प्राप्तिदुर्गपरि-
स्पृशति । किमर्थं एतद्रूपदर्शनेनैवावाप्तसमस्तकामावि-
ति निश्चिनुमः । कस्य वा पुत्रावित्यर्थः । यद्वा कस्य पुरु-
षस्य कतमप्रयोजनाय इह प्राप्तौ प्राप्तिदुर्ग-
वानिममर्थजानात्वेत्यर्थः । चन्द्रमूर्यावम्बरमिव इमं दे-
वं भूषयन्तौ शैत्यप्रतापाभ्यामुभावपि चन्द्रसूर्यतुल्यौ ।
अयं लोको विष्णुपदमासीदिति भावः । भूषयन्तौ निज-
तेजसेति भावः । प्रमाणं शरीरौ न्नत्यादि । इङ्गितं अ-
न्तर्गतभावसूचकस्मितादिचेष्टितं गमनभाषणविलोक-
नादि । एतौ परस्परसदृशौ तुल्यपुरुषान्तराभावान् ।
नरश्रेष्ठौ विदुर्गमे पथि किमर्थं संप्राप्तौ । पूर्वपश्यां कथं
प्राप्तावित्युक्तं संप्रति दुर्गमे वनं किमर्थं प्राप्तावित्युच्यते ।
वरायुधधरौ आयुधश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणा-
न्वयेन खड्गादिकमुक्तं इदानीतान्येवायुधतयोच्यन्ते ।
यद्वा पूर्वोक्तानां वरायुधत्वमुच्यते । वरायुधधरौ आयु-
धश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणान्वयेन खड्गादिकमुक्तं
इदानीतान्येवायुधतयोच्यन्ते । यद्वा पूर्वोक्तानां वरायु-
धत्वमुच्यते । वीरौ वीर्ययुक्तौ । पूर्ववीरशब्दोऽन्यथा
व्याख्यातः । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः यद्यपि राजपुत्रौ क-
स्यचिद्विद्वत्प्रत्यक्षान्तये आगताविति सामान्यतो जानामि
तथापि विशेषतो ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २-७ ॥ स्वस्य-

ती० देवतुल्यपराक्रमौ इन्द्रतुल्यपराक्रमौ । शार्दूलवृषभोपमौ अदृष्टव्यशार्दूलोपमौ सविलासगमने वृषभोपमौ । पद्मपत्रविशा-
[पा०] १ घ पृष्ट्वा च २ झ तूणधनुर्धरौ ३ झ व. परस्परेण सदृशौ ४ ख ग. मुनिश्रेष्ठ. ५ च. छ. ज. कस्य पुत्रौ
महासुने. ६ ख. यवान्यायं न्यवेदयत् ७ एतच्छ्लोकद्वयं घ. च. छ. दृश्यते. ८ ख. ग. ट. राक्षसानां चतुर्दशम्

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ अतिथी परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥

पूजयामास विधिवन्मन्त्राहो महाबलौ ॥ ९ ॥

ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ उप्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ १० ॥

तान्दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुर्णं शुभाम् ॥ साधुमाविविति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ ११ ॥

मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥

श्रीमदाश्रमसंकाशं किन्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १४ ॥

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदं शंसं कोपान्महान्मना ॥ १५ ॥

गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमामीन्महान्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १६ ॥

स चेह तप आतिष्ठदहल्यामहितः पुग ॥ वर्षपूगाननेकांश्च राजपुत्र महायशः ॥ १७ ॥

[कदाचिद्विमे गम ततो दूरं गते मुनौ] ॥ तस्यान्तरं विदित्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः ॥

मुनिवेषधरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥

ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुममाहिते ॥ संगमं त्वहमिच्छामि त्वया मह सुमध्यमे ॥ १९ ॥

मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय ग्धुनन्दन ॥ मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलान् ॥ २० ॥

अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठ कृतार्थेनान्तराम्मना ॥ कृतार्थाऽस्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रंमितः प्रभो ॥ २१ ॥

सिद्धाश्रमनिवासे तत्र स्वयञ्जविप्रकरराश्रमानामेता-
भ्यांवधं चकारादिमौदशरथकुमारौहरधनुर्दर्शनायमि-
थिलांगच्छतड्येतन्ममुक्षीयते । एतन्मवयथावृत्तमब्र-
वीदितियोजना ॥ ८ ॥ विश्वामित्रेति सार्धश्लोकः ॥ ९ ॥
उप्य उपिन्वा । ततः प्रातः काले । मिथिलां प्रतीतिशेष
॥ १० ॥ तान् मिथिलां प्रतिप्रस्थितानरामादीन् । पू-
जाप्रकार — साधुमाविविति ॥ ११ ॥ मिथिलाया
उपसमीपेवर्तमानंवन मिथिलोपवन तस्मिन् । शून्य
उटजसस्थानरहितं । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ आश्रमसं-
काशं आश्रमवद्भासमानं । किन्विदमित्यस्यविवरणक-
स्यायमिति ॥ १३—१४ ॥ अहल्यानुग्रहहेतुकाल-
स्मृतिजसंतोषे हन्तेति । महात्मना कोपाच्छ्रम प्राप्त-

शार्प । इदमाश्रमपदं यस्यभवति तंकथयिष्यामिति-
त्वेन शृणु ॥ १५ ॥ दिव्यसंकाशः दिव्यत्वेनभास-
मानः ॥ १६ ॥ वर्षपूगान् वर्षसमूहान् ॥ १७ ॥
अन्तरं मुनिरहितकाल । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः
॥ १८ ॥ ऋतुकालं । “पोडगर्तुर्निशास्त्रीणां” इत्युक्त-
कालं । अर्थेन कामाद्भोगार्थिनः । अनुतुकालत्वा-
न्नायमवसरइत्यहल्यायाप्रतिपिडितमित्यवगम्यते । सुस-
माहिते सम्यक्ब्रह्मणानिर्मिते । अतिसुन्दरीत्यर्थः
॥ १९ ॥ सहस्राक्षंविज्ञाय कदाचिदपिमुनिनैवमर्थना-
भावादून्यस्यात्रवेषधुमशक्तेरिन्द्रस्यैवात्मनिवहुकालम-
भिलाषश्रवणाच्चेतिभावः ॥ २० ॥ कृतार्थेन संतुष्टेने-
त्यर्थः । अन्तरात्मना मनसाउपलक्षिता ॥ २१ ॥

लाक्षाविलेनेन माग्यमपनिमृचिता । ति० प्रभुत्वाद्भगवतीराम । अन्यगतिलेऽमण । तथाशास्त्रलाकृतीराम रूपभाकृतिलेऽमण ।
शि० किंच देवौ क्रीडाशीलौ । तुल्यपराक्रमौ परस्परमहशपराक्रमौ ॥ २ ॥ ति० तस्यआश्रमस्य । अन्तरं मुनिसनिधानरहि-
तकालं । शचीपतिरिलेनेनशचीतोपिसौन्दर्यमहल्यायाध्वनितं । मुनिवेषधर गौतमवेषधर । ममरूपसमास्थयेतित्यवगम्यमाणत्वात्
॥ १८ ॥ ति० सहस्राक्षंविज्ञाय ऋतुकालप्रतीक्षन्तेनार्थिन इतिवचनान्तपराच आश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्यशङ्काभावायगौतम-

[पा०] १ च छ झ, ज परमविस्मित २ झ परमप्राप्तौ, ३ झ, ट तादृष्ट्वा च तेदृष्ट्वा ४ ख, निर्जनंरामः,
५ झ, व, इदमाश्रमसंकाशं ६ च छ ज किन्विदमुनिवर्जितम्, ७ झ ट, कोपान्महान्मन ख, कोपान्महर्षिणा क, ज,
महामुने, ८ ड च छ झ ज सचात्रतपआतिष्ठत् ९ ख, ग, च—ट, वर्षपूगान्यनेकानि, १० ख, ज, महायशः,
११ इदमर्थं क ख ड च छ ज, दृश्यते, १२ ड च छ दूरगतेमुनौ १३ ज, ट, त्वाध, ड, च छ, व विदित्वाच,
१४ ड, च, छ, झ ज, धरोभूत्वाअहल्यामिदमब्रवीत्, १५ क, ख, च, झ, ज, रतिचकार, १६ ग, कृतार्थोस्ति,
१७ घ, शीघ्रमलक्षित ।

आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष मानद ॥ इन्द्रस्तु ग्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

मुश्रोणि परितुष्टोऽसि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २३ ॥

एवं संशय्य तु तथा निश्चक्रामोऽजात्ततः ॥ संसंभ्रमाच्चगन्नाम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २४ ॥

गौतमं स ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् ॥ देवदानवदुर्धर्षं तपोबलममन्वितम् ॥ २५ ॥

तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् ॥ गृहीतसंमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा मुग्धपतिस्रस्तो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ २७ ॥

अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ॥ दुर्वृत्तं वृत्तमपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदं तस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २९ ॥

गौतमेनैवमुक्तस्य संरोपेण महात्मना ॥ पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणान् ॥ ३० ॥

[व्यथितस्सहसा चासीद्व्रतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षितस्तपमोग्रेण कश्मलं चैवमाविशत्] ॥ ३१ ॥

तथा शप्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् ॥ इह वर्षसहस्राणि वृहेति त्वं निवत्स्यसि ॥ ३२ ॥

वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ३३ ॥

यदा चैतद्वनं घोरं रामो दशरथान्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३४ ॥

रक्ष अप्रकाशगमनादिनिभाव ॥ २२ ॥ मुश्रोणीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सः । संभ्रमान् भयान् । “मभ्रमोह्यादरे भये” इतिनिघण्टु । शङ्कितः शङ्कावान् ॥ २४ ॥

गौतममिति श्लोकद्वय । अथ उटजान्निष्क्रमणकाल एव । परिक्लिन्नं स्नात्वाऽऽगतमित्यर्थः । तत्र आश्रमे ॥ २५—

२६ ॥ दृष्ट्वेत्यर्थः । विवर्णवदनं शुष्कमुख ॥ २७ ॥

मुनिवेषधरं स्ववेषधरं ॥ २८ ॥ स्वभार्यासंगमस्य दु-

शीलत्वेनावाच्यत्वादिदमित्याह । विफलः विगतवृषणः ।

“लाभनिष्पत्तिभोगेपुर्वीजफालधनेफलं” इतिनिघण्टुः ।

वेयोऽयमिन्द्र इतिज्ञान्वेत्यर्थः । देवराजकुतूहलान् समामिलपतीति कौतुकान् दिव्यरत्नकौतुकाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० शीघ्रग-

मनेहेतुं शापनोरक्षण । विशिष्टस्त्रीचरितेन प्रह्म्य रक्षणस्य दुर्लभत्वाद्वा गौतमतपोभङ्गस्य स्पष्टस्वकरणार्थमशापादिभयमपमिति वा ॥ २२ ॥ ति० तप्यन्ती स्वकृताकार्यस्मरणपीडिता । पुगणादिप्रमिद्विशिलारूपप्राप्तिशापस्तु कल्पान्तराण्येति निविरोधः । अत्र शिलारू-

पत्वेतात्पर्यकल्पने वातभक्षेत्यनेन विरोधः स्पष्ट एवेति केचित् । वस्तुतस्तु अदृश्येत्यस्य स्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमा रूपेण मर्चयेत्यर्थः ।

नचनावताचैतदन्यहानिरिति क्षुधापीडायास्तेवैल्यतोवातभक्षा । तदतिरिक्ताहाराभावाच्च निराहारा । तप्यन्ती स्वकर्मणि रोषः ।

तादृश्यपि भस्मशायिनी ननु स्थिता इति न कश्चिद्विरोधः ॥ अयशाप उपलक्षणमत्रानन्तमववचशापस्य । ननु कुत्पाप्ने । “शापदग्वा-

पुराभर्त्रारामशक्रापराधतः । अहत्याख्याशिलाजज्ञेशतलिङ्गं कृतस्वरा-” इति । शिला तत्र प्रतिमाकारा । शतशः शोऽनन्तवाची ।

लिङ्गशब्देन भगाकारविह । स्वराडिन्द्र ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्वधाररक्ष. ड. च. छ. झ. ज. रक्षगौतमान् २ क. ख. ग. च. परितुष्टोऽसि मुश्रोणि

३ ड. झ. सगम्यतुतदा च छ. सगम्यतुतया. ४ ख. ट. जात्तदा ५ ख. घ. ससंभ्रमाच्चरन् ज. ससंभ्रमाच्चरिषामन्.

६ क.—ज. ज. ट. सददर्शाथ ७ ख. समिधशक्र. ८ ख. ग. च.—ट. विषण्वददोऽभवत् ९ ड.—ट. अकर्तव्यमिदं

स्मात् १० ग. गौतमेनैवमुक्ते ११ झ. सुरोपेण घ. गौतमेनैवमुक्तस्य सहस्राक्षस्य तत्क्षणान् पेततुर्वृषणौ भूमौ संरोपेण महात्मना

१२ अयश्चोक्त ख. दृश्यते. १३ घ. अथाशप्त्वाचवैशक्रं भार्यामपि वचमवान् ड. च. छ. झ. ज. ट. तथाशप्त्वाचवैशक्रं

भार्यामपि च. क. तथाशप्त्वासहस्राक्षं. १४ ख. थदेवेशं १५ ड. च. छ. झ. ज. बहुनिनिवसिष्यसि घ. बहून् यत्र निवत्स्यसि.

१६ ड. च. छ. झ. ज. वातभक्षा. क. वायुभक्षा शिलाभृत्वा १७ ख. मलिना भस्मशायिनी १८ ड.—ट. माश्रमेऽस्मिन् निवत्स्यसि

क. ख. घ. माश्रमेऽस्मिन् निवत्स्यसि १९ ख. ड.—ट. यदा चैतद्वनं.

॥ २९—३२ ॥ कथं निवाममात्रस्य शापत्वमिति तद्विवृ-

णोति—वायुभक्षेति । निराहारा अन्नपानाद्विहिता ।

तप्यन्ती तप्यमाना । भस्मशायिनी भस्मशयना । अ-

त्रनुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्य विधीयमानप्रायश्चित्तशापाप-

देशनोच्यते । एवञ्च कृतयावान्मीकिवचने स्थिते शै-

लीभवेति शापः रामपादस्पर्शान् शिलात्वमुक्तिरिति पुरा-

णकथा कल्पान्तरवृत्तमनुसृत्येति बोध्यं ॥ ३३ ॥ पूता

भविष्यसि तत्पादपरागम्पर्शादिति भावः । एतेन बहुव-

र्षप्रायश्चित्तकरणमपि भगवत्पादरेणुस्पर्शस्य कलानाह-

तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविर्जिता ॥ मत्सकाशे मुदा युक्ता खं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दृष्टचारिणीम् ॥ इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

देवैः गौतमशापेन वृषणरहितस्य देवेन्द्रस्य पितृदेवप्रसादनेन मेघवृषणमंयोजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रनिदेशेन गौतमाश्रमप्रवे-
 शितो गमस्य दर्शनमात्रेण प्रादुर्भूतदिव्यरूपयाऽहल्यया तदानीं संनिहितेन गौतमेन सह श्रीरामाराधनम् ॥ २ ॥

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोधसः ॥ अत्रवीत्रस्तवदनः सर्पिसङ्घान्सचारणान् ॥ १ ॥
 कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महान्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
 अफलोसि कृतस्तेन क्रोधात्मा च निराकृता ॥ शापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहतं मया ॥ ३ ॥
 तस्मात्सुरवराः सर्वे सर्पिसङ्घाः सचारणाः ॥ सुरसाह्वकरं सर्वे सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥
 शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥
 [पुंगवविचार्य मोहेन ऋषिपत्नीं शतक्रतुः ॥ धर्षयित्वा मुनेऽशापात्तत्रैव विफलः कृतः ॥
 इदानीं कुप्यते देवान्देवराजः पुरन्दरः] ॥ ६ ॥
 अयं मेघः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ॥ मेघस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छथ ॥ ७ ॥

तीत्युक्तं ॥ ३४ ॥ पृतत्वेऽपि पूर्वरूपप्राप्तिस्तत्पादपूजां-
 विनानसंभवतीत्याह—तस्येति । मत्सकाशे मत्समी-
 पे । स्थितेति शेष । स्वंपु दृश्यंवपुः । केचिदिदं श्लो-
 कद्वयं प्रक्षिप्तमित्याहुः । तत्र । “स्मरन्ती गौतमवचः”
 इत्याद्युत्तरसर्गवचनविरोधान् ॥ ३५ ॥ एवमितिसा-
 र्धश्लोकः । तपस्तेपे तच्छापकृतपापप्रायश्चित्तार्थः ॥ ३६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
 णिमञ्जरीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिं-
 शः सर्गः ॥ ४८ ॥

अनयोर्द्वयोः शापयोरेकं पूर्वमेवमुक्तं अपरस्त्वयामो
 चनीय इत्याशयेनाह एकोनपञ्चाशे—अफल इत्यादि ।

शि० मत्सकाशममकाशं सार्णीययस्मान् मन्मर्मापगमनयोग्यमित्यर्थः । स्वंपु । अत्रप्रार्थनामन्तरेणानुग्रहवचनोक्त्यामुने-
 र्यालुलव्यक्तः । ती० स्वंपुर्धारयिष्यसीत्यनेन पञ्चपुराणोक्तपाषाणावस्थामुच्यते । तथाचप्राप्ते “साततस्तस्यरामस्य पादस्पर्शान्म-
 हान्मनः । अभ्युत्थरूपावनितासमाकान्तामहाशिला” इति ॥ ३५ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशस्तर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ख. तस्यातिथ्यमुदुर्भूतकृत्वापापविर्जिता २ ड—ट. मत्सकाशं. ३ ड—व. देवानग्निपुरोगमान्. ख.
 घ. देवान्सग्निपुरोधस ४ ड च छ झ. व. त्रस्तनयन ख. दार्तवदन ५ ड. च छ झ. व. सिद्धगन्धर्वचारणान्.
 ६ ख. कोपमुत्पाद्य ७ क ड ज. झ. त. तन्मासुरवराः ख. तन्मासुरगणा ८ ग. सुरसाह्वकृतं. क. ख. ड. झ. व.
 सुरकार्यवरं. ९ ड. झ. यूयंसफलं. ख. नित्यंसफलं. १० ख. ग. सहस्रवैर्मरुद्गणैः. ज. सर्वैस्सहमरुद्गणैः. ११ इदमधेयत्रयं
 ख. च. छ. दृश्यते १२ ग. ड. झ. प्रयच्छत. च. छ. व. प्रदीयताम्

अग्निपुरोधसः अग्निपुरोगमान् । त्रस्तवदनः त्रस्तशब्दे-
 नतत्कार्यदेन्यमुच्यते ॥ १ ॥ महान्मनः गौतमस्य तपसः
 अस्मत्पदच्यवनकारणस्य विघ्नः । क्रोधमुत्पाद्य तस्य क्रोध-
 जननमुखेन कुर्वतामया इदं गौतमतपोमङ्गरूपं । सुर-
 कार्यकृतं सर्वदेवपदच्यवनार्हततपोगौतमेनकृतं । तस्य-
 तपोनाशकमहाक्रोधोत्पादनाय तद्धार्ययातुमयाव्यभि-
 चारः कृत इत्यर्थः ॥ २ ॥ तेन गौतमेन । सा अहल्या ।
 निराकृता शापमोक्षपूर्वकं यत्कृता । शापमोक्षेण मयि अह-
 ल्यायांचशापदानेन ॥ ३ ॥ हे सर्वे सुरवरा इति संबो-
 धनं । द्वितीयसर्वगण्डस्य सर्वयूयमितिसंबन्धः ।
 साह्यं साहाय्यं । सफलं मामिति शेषः ॥ ४ ॥ पितृदे-
 वान् अग्निप्रकव्यवाहनादीन् ॥ ५—६ ॥ अयं इदानीं

अफलस्तु कृता मेघः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ ८ ॥

भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः ॥ [अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम्] ॥ ९ ॥

अग्रेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ॥ उत्पाद्य मेघवृषणौ सहस्राभे न्यवेशयन् ॥ १० ॥

तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्भुञ्जते मेघान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ११ ॥

इन्द्रस्तु मेघवृषणस्तदाप्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेन तेषसश्च महात्मनः ॥ १२ ॥

तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ॥ तारयैनं महाभागमहल्यां देवरूपिणीम् ॥ १३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य तमाश्रममथाविशत् ॥ १४ ॥

ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्षां सुरासुरैः ॥ १५ ॥

प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ सतुपारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १६ ॥

[धूमेनापि परीताङ्गी दीप्तमग्निशिखामिव] ॥ मध्येऽभमौ दुराधर्षा दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १७ ॥

सौ हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ॥ त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥

शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १८ ॥

राघवौ त्वतिथी तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा ॥ स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सौ च तौ ॥ १९ ॥

पाद्यमर्घ्यं तैर्थाऽऽतिथ्यं चकार सुसमाहिता ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २० ॥

यज्ञेषुभ्यंनियुज्यमानोमेघः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ७ ॥

तद्दानेऽस्मत्तुष्टिवैकल्यस्यादित्यत्राह—अफल इत्यर्थः ।

प्रदास्यतीत्यनुगृह्णन्ति ॥ ८ ॥ दातृणामपि फलान्यूनतान-

भवात्त्वित्यनुगृह्णन्ति । भवतामिति । दास्यन्ति । अवृ-

षणमिति शेषः ॥ ९ ॥ अग्निपुरःसराणामित्यर्थः । मेघ-

स्य तदायूपेनियुक्तस्य मेघस्य वृषणौ ॥ १० ॥ तदाप्रभृति

वृषणदानात्प्रभृति । दत्तमजतीत्यन्वाहृषणौ विना भे-

पान्भुञ्जते । तेषां सवृषणानां । फलैः सवृषणमपदान-

फलैरित्यर्थः । अयोजयन् दानृनिति शेषः ॥ ११ ॥

गौतमस्य तपसः प्रभावेन वृषणहान्या । मेघवृषणोभूदि-

त्यर्थः ॥ १२ ॥ तन् त्वदागमनावधित्वाद्दहत्याशापस्ये-

त्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ रामसंनिधानमात्रेणाहल्यामुक्त-

शापास्वरूपमात्रेत्याह—दृष्टं चेति । सार्धश्लोकद्वयं ।

तपसा वाय्वाहारत्वादिनपसा । द्योतितप्रभां अनिशायि-

नप्रभां । अतएव लोकैः मानुषैः । सुरासुरैरपि । समाग-

म्य समीपमागता । दुर्निरीक्षां । दिव्या अतिमानुषरू-

पां । मायामयीमिव मायानिर्मितामिवस्थिता । वृश्चल-

ताकुमुमान्तर्वर्तित्वेन सतुपारावरणा । साभ्राचन्द्रप्रभ-

मिवस्थितां । आवृतशब्दावरणार्थकः । भावेन निष्ठा

स इति भिन्नपदवा । अक्रौयदुर्निरीक्ष्यत्वाभ्यां प्रतिविध-

सूर्यप्रभातुल्यां ॥ १५-१७ ॥ अहत्यामाकयमिहा-

नीहत्याऽऽसीदित्यत्राहमार्धेन—साहीत्यादि ॥ १८ ॥

तस्याः वृद्धमुनिपत्न्या । गौतमवचः “तस्यातिथेन

दुर्वृत्ते” इत्यादिकः । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेन निशेष-

दुर्वृत्ते” इत्यादिकः । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेन निशेष-

॥ १९ ॥ विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन । कर्मणा प्रकारेण ।

ति० अनस लक्ष्मणातद्युक्तमधस्य मन्त्रस्याग्निप्रभामिवददर्श ॥ १७ ॥ ति० तौरामपादैः प्रतिजग्राह स्पृष्टाप्रणमः । तु

तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरादिति । तत्र । अग्रे काकुत्स्थ इत्येकवचनप्रयोगान् ॥ शि० तौरामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥

शि० काकुत्स्थ लक्ष्मणसहिनोराम । ति० काकुत्स्थोराम । तस्यैव मुख्यतया पूजमान् ॥ २० ॥ इत्येकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ ज सर्वातुष्टिं २ ड च छ झ ज. ट हर्षणार्थं, क ख. ग ज हर्षणार्थीय ३ इदमर्घं क ड च ह

झ ज ट. दृश्यते ४ ख इत्यर्घ्येवचनं श्रुत्वा ५ ड--अ तपसाचमहात्मन ट. तापसस्य. ६ ख ग महातेजा ७ र

तदाश्रममथाविशत् क ख घ--ट आश्रमं प्रविशेत् ८ क. तुपारेणावृतासाभ्रा ९ इदमर्घं क घ--ट दृश्यते १० ख.

ड च. छ झ ज ट पुष्कलं पुनमुपागवृता --धूमेनापि परीताङ्गी--इत्यर्थयोर्व्युत्क्रमोदृश्यते ग पुष्कलं सूर्यप्रभामिवेत्यन्तर-

धूमेनापीत्यर्थ इत्यते १० ड झ ट मिपरीताङ्गी ११ च. छ ज ट सार्धगौतम १२ घ ट दर्शनान्. १३ ड च =

झ ज राघवौ तु तदा तस्या. क--घ राघवौ तु तन्मस्या ज तयानस्या. १४ ड च छ झ ज सुंदा १५ क घ--छ

झ. ज. ट. सार्धितौ १६ ग. तदातिथ्य. मथानिथ्य.

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदेवदुन्दुभिनिम्बनैः ॥ गन्धर्वाभ्यर्च्यमां चापि महानामीत्यैमागमः ॥ २१ ॥
 साधुमाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ॥ तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २२ ॥
 गौतमो हि महातेजा अहल्यामहितः सुखी ॥ गमं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे मंहातपाः ॥ २३ ॥
 रामोपि परमां पूजां गौतमस्य मंहायुनेः ॥ सकाशाद्विधिवन्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

जनकेनरामलक्ष्मणाभ्यामहविश्वामित्रस्यस्वपुरपरिमरागमनश्रवणाच्छतानन्देनसहप्रयुद्धमनेनपरिपूजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणजनकप्रतिसाकल्येनरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकधनुर्दिदृक्षाकथनम् ॥ २ ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा गमः सौमित्रिणा सह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमन् ॥ १ ॥
 रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच महलक्ष्मणः ॥ माध्वी यज्ञममृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवामिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥
 ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतमंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वन्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निवेशमकरोद्देशे विविक्ते मल्लियायुते ॥ ५ ॥
 विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा सं नृपतिस्तदा ॥ शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम् ॥
 प्रत्युज्जगाम महमा विनयेन समन्वितः ॥ ६ ॥
 ऋत्विजोपि महान्मानस्वर्धमादाय मन्त्रगम् ॥ विश्वामित्राय धर्मेण ददुर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ७ ॥

पाद्यादिकचकारेत्यन्वयः ॥ २० ॥ रामस्यतिशेषः । सम्यगागम समागम नृत्तगीतादिकसितिभावः ॥ २१ ॥ गौतमस्यवशानुगामित्यनेन गौतमस्तदा रामागमनेविदित्वासमागतइत्यवगम्यते ॥ २२ ॥ तेषु तत्रैवाश्रमइतिशेषः ॥ २३ ॥ तत तस्माद्देशान् ॥ २४ ॥ इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

प्रागित्यादि । प्राच्या उत्तरस्याश्चदिशोन्तरालंयत्साप्रागुत्तराता ऐशानीदिशमित्यर्थः । तत तस्मादाश्रमान् । यज्ञवाट जनकस्येतिशेषः ॥ १ ॥ यज्ञममृद्धि यज्ञसभागमागम्री ॥ २ ॥ तामेवाह—बहूनीति । ब्राह्मणानामहस्राणीत्यन्वयः । दृश्यन्तइतिवक्ष्यमाणमनुपपद्यते ॥ ३ ॥ ऋषिवाटा ऋषिनिवासः । विधीयतां कर्तव्यता । बहून्कुलान्येनैवमुक्तं ॥ ४ ॥ विविक्ते विजने पुनेया । विविक्तौपुनविजतौ ' इत्यमरः । आयुते युक्ते । यौनेमिश्रणार्थानुक्तः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमितिमाध्वकौकः । प्रायुज्जगाम दीक्षितविमितप्रदेशमीमानमनतिलङ्घयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ अर्घ्यमित्यातिथ्यस्योपल-

एवंरामस्यपरमपावनत्वमुक्तं अयत्तस्यमीतानादिवाहवृत्तान्तप्रस्तौतिश्रिय पतिव्यप्रतिपादयितुं पञ्चाशे—तत

शि० उच्यतेयज्ञमृद्धि मा ध्वी । निजवृत्तमित्यर्थः ॥ २० ॥ चि० विश्वामित्रमिति प्रादिगावरोकद्वयमेकान्वयः । ऋत्विजोपीत्यत्रपुरस्कृत्येत्यनुक्ते । महान्मानइति पुनवाच्यप्रयत्नः । यमं वर्मशास्त्रमानेन दत्तः । अर्घ्यमितिशेषः । वर्मपुरस्कृतमित्यर्थविशेषणः । “महाजवामहोक्षवाधोत्रियायोपकल्पयेत्” इतिशास्त्रोक्तं वर्मगावनेनपुरस्कृतं तस्यहितमितिवाच्यम् ॥ शि० मलगः त्वरायुक्ता महान्मानः । ऋत्विजं वर्मणापदकविद्येना मन्त्रपुरस्कृतंयमादाय प्रापयित्वा दत्तं जनकेनदत्तमायामु ॥ ७ ॥

[पा०] १ क—घ च दृढमितिस्वन २ स गन्धर्वाभ्यर्च्यमां च क ड च छ झ ज आभ्यर्च्यमां च ३ क ख ड च छ झ ज न्यमुत्सव ४ ट महावशा ५ ख घ ज ट महात्मन ६ क ड च छ झ ज ट निवासमकरोद्देशे ७ क ड ज झ ट मल्लिलान्विते ८ क—घ विश्वामित्रमुनिश्रय ९ ड च छ झ ज नृपवरसदा १० ड च छ झ ज मनिन्दित ११ ड च छ झ ज पुष्पकेषु प्रयुज्जगामसह्या—ऋत्विजोपिमहान्मान इत्यर्थो पौर्वापर्यदृश्यते १२ ज विस्मयेनसमन्वित १३ क ख ग ज ट मन्त्रग १४ ड छ झ ज दत्तौवर्मपुरस्कृतम्

प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८ ॥
 सै तांश्चापि मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ यथान्यायं ततः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥
 अथ राजा मुनिश्रेष्ठे कृताञ्जलिरभाषत ॥ आसने भगवन्नास्तां सहैर्भिर्मुनिसत्तमैः ॥ १० ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा निपमाद महामुनिः ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ॥ ११ ॥
 आमनेषु यथान्यायमुपविष्टान्ममन्ततः ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीन् ॥ १२ ॥
 अथ यज्ञममृद्धिर्मे सफला देवतैः कृता ॥ अथ यज्ञफलं प्राप्तं भगवदर्थान्मया ॥ १३ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोऽमि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥
 द्वादशाहं तु ब्रह्मणं शेषमाहुर्मनीषिणः ॥ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हमि कौशिक ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं ग्रहष्टवदनस्तदा ॥ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ १६ ॥
 इमां कुमारं भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमो ॥ गजसिंहगती वीरो शार्दूलवृषभोपमा ॥ १७ ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षो खड्गतूणीधनुर्धरो ॥ अश्विनाविव रूपेण ममुपस्थितयौवनो ॥ १८ ॥
 र्यदृच्छयेव गां प्राप्तो देवलोकादिवागमैः ॥ [पुण्डरीकविशालाक्षो वरायुधधरावुभौ ॥ १९ ॥
 वद्वगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महायुती ॥ काकपक्षधरो वीरो कुमारविव पावकी ॥
 रूपोदायगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणौ ॥ २० ॥
 प्राकाश्यं कुलमस्माकं मामुद्भुतमिहागतौ] ॥ कथं पश्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ २१ ॥
 वरायुधधरो वीरो कस्य पुत्रौ महामुने ॥ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रम्याविवांगम् ॥ २२ ॥
 परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेऽङ्गितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरो वीरो श्रोतुमिच्छामि तवतः ॥ २३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महान्मनः ॥ न्यवेदयन्महान्मानो पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २४ ॥

क्षणं । मन्त्रपुरस्कृतमित्यनेनमधुपर्ककरणमुच्यते ॥ ७ ॥
 निरामयं निरुपप्रवृत्तं ॥ ८ ॥ तान् अध्ययानान् । सो-
 पाध्यायपुरोधसः । उपाध्याया ऋत्विजः । पुरोधा
 शतानन्दः तत्सहितांस्तान् । कुशलं प्रष्टुमर्थं । सर्वे
 जनैः शतानन्दऋत्विगादिभिः । प्रहृष्टवन् सहर्षमित्य-
 र्थः । भावेतिषा । यथान्यायं यथाक्रमं । पृष्ट्वेत्यन्वयः
 ॥ ९—१० ॥ राजाचेति विश्वामित्रवचनादित्यर्थसि-
 द्धम् ॥ ११ ॥ उपविष्टान् तानितिशेषः ॥ १२ ॥ य-
 ज्ञममृद्धिं समग्रतां ज्ञानेतिशेषः । मादेवैतं सफलाकृ-

ताच । तिष्ठतुयज्ञ भवदर्थनेमेवयज्ञफलमित्याह—अ-
 ययज्ञफलमिति ॥ १३—१४ ॥ द्वादशअहानिसमा-
 हृतानिद्वादशाहं “राजाहमस्मिभ्यष्टु” इतिटच् ।
 “नमस्तुवादे —” इत्यह्लादेशाभावः । द्वादशदिनान्य-
 वशिष्टानियज्ञस्येतिमनीषिणऋत्विजआहुः । तत भा-
 गार्थिनोदेवानिति द्वादशदिनान्तेसुयाहोमोभविष्यती-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रहृष्टेति कुतूहलविशेषः सूच्यते ॥ १६ ॥
 इमावित्यादिश्लोकपञ्चकव्याख्यातः ॥ १७—२३ ॥
 तौ दशरथस्यपुत्राविति न्यवेदयदित्यर्थः ॥ २४ ॥

ति० यज्ञममृद्धिं अर्द्धवैकल्यग्राह्यत्वाद्गुण्यच । अतएवसफलाकृता । इतिपरितिशेषः ॥ १३ ॥ ति० दीक्षाकर्तव्यत्वेनाहुः ।
 दीक्षायास्तावन्निदिनान्यवशिष्टानिक्लिजआहुः ॥ १५ ॥ इतिपञ्चाशस्मर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ क ग प्रतिगृह्यत् २ ट च छ झ ज ट सनाथाथ ज गतानितिमुनि पृष्ट्वा क ग गताश्चापिमुनिर्दृ-
 ष्ट्वा घ सनाथायमुनिपृष्टान् ख मुनीन्द्रप्रा ३ क ख. सोपाध्यायपुरोहित ४ ट च छ झ ज ट यथार्हमृषिभिर्मन्त्रैः.
 ख. यथान्यायमुनिवैरै घ ज यथान्यायमृषिस्मयं क यथान्यायमुनिवरा ५ घ समागम्यप्रहृष्टवत् ६ क ग इ च.
 छ. झ ज ट भगवान्नाम्ना. ७ ख ग इ च छ. झ ज मुनिपुत्रौ ८ क—छ झ ज ट मुपविष्टास्ममन्ततः. ९ इ. झ.
 दीक्षामाहुर्मनीषिण इ च छ ज शेषमाहुर्मनीषिण १० क घ प्रहृष्टवदनस्तदा ख प्रहृष्टवदनस्तथा झ प्रहृष्टवचनस्तदा
 ११ क तन पुनस्तपप्रच्छ १२ क—ट प्रयतोवृष १३ इ झ ज गजतुल्यगती १४ इ—ज यदृच्छयेव १५ घ ज
 ट सप्राप्तौ १६ एतदर्थपचक क ख ज दृश्यते च छ पुस्तकयो प्रमाणेऽङ्गितचेष्टितैरित्यतः परदृश्यते १७ ख महाबलौ
 १८ ख घ ज ट रूपेणैतितचेष्टितैः. १९ ख. सर्वैर्लक्षणसपत्नौ. क. कस्यपुत्रौमुनिश्रेष्ठे. २० क इ च छ. झ. ज. दमेयात्मा
 वा. रा २५

मिद्धाश्रमनिवामं च राक्षसानां वधं तथा ॥ तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २५ ॥

अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २६ ॥

एतन्मर्गं महातेजा जनकाय महान्मने ॥ निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

विश्वामित्रेण शतानन्दप्रतिनन्मातुरहयाया पत्यागौतमेन सौमनस्येन परिपूजनं प्रथमम् ॥ १ ॥ शतानन्देन रामप्रतिविम्ब-
रेण विश्वामित्रचरित्रकृत्यनारम ॥ २ ॥ तत्सर्पावपौत्रेण विश्वामित्रेण राजा कदाचन सहसेनया समचरणानुसारेण वसिष्ठाश्रमा-
भिगमनम् ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥

गौतमस्य गुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥

स तौ निपण्णो मंत्रेक्ष्य सुखार्मीनौ नृपान्मज्जौ ॥ शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥

अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ॥ दर्शिता राजपुत्राय तपोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥

अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे मर्गदेहिनाम् ॥ ५ ॥

अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनम् ॥ मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥

अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ॥ माता मम मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥

मिद्धेत्यादित्रय । अत्र यत्र रश्मिर्महामातृतेमार्गेनिर्भया-
गमनम् ॥ २५ ॥ जिज्ञासामागामारपरिप्रा ॥ २६—२७ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे स-
ण्णिमञ्जीराख्यानं बालकाण्डव्याख्याने पञ्चाश
सर्गः ॥ ५० ॥

अथाचार्यवैभवस्य ज्ञेयव्याभिप्रायेण विश्वामित्रचरि-
त्रप्रस्तावितं—तस्य तद्वचनं इत्यादिभिः पञ्चदशभिः सर्गैः ।
तस्येत्यादिद्वौ । हृष्टरोमा सज्जनरोमाश्च । विस्मयमा-
गतः अहोमहिमागमस्य चन्ममाताकृतार्थाकृतेति वि-
स्मयप्राप्तौ भूदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ निपण्णावित्यस्य वि-
वरणं—सुखार्मीनौ इति ॥ ३ ॥ स्वगतारिगमकृतानुग्र-

हस्यश्रुतस्य विस्मयावहतया पुनः पुनश्छति—अपीत्यादि ।
अपि प्रश्ने । ते त्वया । दीधत्तपउपागता पूर्वोक्तभस्म-
शायित्वादिलक्षणतप प्राप्ता । अनेन पापाणीभूयस्थिते-
ति प्रश्नोक्तवान्मीके ॥ ४ ॥ रामे रामविषये । वन्यै-
कन्दमूलफलादिभिः । अनेन पूर्वमपि वन्यैरेतस्य जीवन्-
मिति गम्यते । सर्वदेहिनां पूजार्हे इत्यनेन परस्त्वं व्यञ्जि-
तम् ॥ ५ ॥ हे महातेज विश्वामित्र । मम मातुर्विषये
देवेन इन्द्रेण विधिना वा । दुरनुष्ठितं दुरनुष्ठानरूपं ।
पुरातनवृत्तं चरितं । यथा यथावत् । कथितंचापि क-
थितम् ॥ ६ ॥ गुरुणा पित्रा । इत अस्मादुपस्थिता-
द्रामसंदर्शनान । यद्वा रामसंदर्शनादित रामसंदर्शना-
दिना । तृतीयाथेतसि । पूजा अपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

शि० विस्मयमागतः प्राप्तः । आर्गादिभिर्ज्ञेयः । एतेन रघुनाथशरीरगोमादेलाभिकविलक्षणत्वव्यतिरिक्तम् ॥ २५ ॥ शि० यशस्वि-
नीत्यनेन निवेपेपेति नादरणीयदतिवृत्तेन्द्रेण स्वीकारः कृतवन्ति इति ॥ तेन तस्याः पतिव्रताः प्रणीतव्यक्तः ॥ २६ ॥ ति० मम गुरुणा
मम मातेत्यव्ययः अत्र वागदयसमेति प्रयोगः हृष्टातिजयात् । रामसंदर्शनादित इत्यस्य गतार्थाभिप्रायेण । आदिना पूजापादस्यार्थः ॥ ३० ॥

[पा०] १ ग राक्षसानाचनद्वयम् २ इ क्ष ट तत्रागमन ३ च कर्तुमागेपणतया क ख सारोपणतया छ ज.
मागमनंतया ४ इ च छ ज न नर्तनिपण्णौ ५ इ च छ पुनकेषु शतानन्दोनृपान्मज्जौ, सुखार्मीनौ मुनिश्रेष्ठ इति पाठक्रमो
दृश्यते ६ ख घ अपि रामुनिशार्दूल ७ च छ ज महाभाग ग ट महातेजो ८ इ च छ क्ष ज यद्वन्तं पुरातनम्.
९ इ—ज देवेन दुरनुष्ठितम् ट देवेन गदनुष्ठितम् ख घ देवेन यदनुष्ठितम् १० ग. इ च छ ज मम माता

अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ॥ इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्तो महान्मनः ॥ ८ ॥
 अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ॥ इहागतेन रामेण प्रयतेनाभिवादितः ॥ ९ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रन्युवाच शतानन्दं वाक्यजो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥
 नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ॥ संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणैव रेणुका ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपगजितम् ॥ १३ ॥
 अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मपिरंतुलप्रभः ॥ विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥
 नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ॥ गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥
 श्रूयतामभिधास्यामि कौशिकस्य महान्मनः ॥ यथाबलं यथावृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥
 राजाऽभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिन्दमः ॥ धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥
 प्रजापतिमुतस्त्वासीन्कुशो नाम महीपतिः ॥ कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
 कुशनाभमुतस्त्वासीद्वाधिरित्येव विश्रुतः ॥ गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकाग्रयन् ॥ २० ॥
 कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपगृह्यतः पश्चिक्काम मेदिनीम् ॥ २१ ॥
 नगराणि च ग्रायाणि सगितश्च तथा गिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशो रामं विचरन्नाजगामह ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं नानावृक्षममाकुलम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं मिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किनरैरुपशोभितम् ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजमद्भुनिपेवितम् ॥ २४ ॥

इह अस्मदाश्रमे । आगत महातेजा गुरुः । महान्मनः । रामान् । पूजा अहल्यालभरूपा । अपिप्राप्त ॥ ८ ॥
 शान्तेन कोपरहितेन । मनसा उपलक्षितोगुरुः । इह अस्मदाश्रमे । आगतेन । प्रयतेन मनस्सक्तिरूपयत्नवता । रामेण अभिवादित किं ॥ ९—१० ॥ नातिक्रान्त मयासमयातिक्रमोनकृत । समयेयत्कर्तव्यं तत्कृत । तदेवाह—संगतेति । नातिक्रान्तमित्यस्यविवरण— यत्कर्तव्यमिति । तस्यविवरण—संगतेति । भार्गवेण जमदग्निना । रेणुका परशुराममातेवेतिभाव ॥ ११—१२ ॥ दिष्ट्या देवयोगेन ॥ १३ ॥ विश्वा-

मित्रमर्नोति—अचिन्त्येत्यादि । तपसाब्रह्मार्पि तपसा- प्राप्त्रह्मार्पिभाव । परमागति तवपरमहितप्रद । वेत्सी- त्यत्रकाकुरनुसन्वेया ॥ १४ ॥ एतदेवाह—नास्तीति । धन्यत्वेहेतु—गोमेति । येन कुशिकपुत्रेण ॥ १५ ॥ बलं तपोबल । यथा यादृज । वृत्त चरित्रच । यथा यादृज । तथा तत्त्वव । मे रतः । शृणु ॥ १६—१७ ॥ कस्यराज पुत्रइत्यत्राह—प्रजापतीत्यादिश्रमकत्रय ॥ १८—१९ ॥ पालयामासेत्यस्यविवरण—वह्निनि ॥ २० ॥ कदाचिदित्याद्यष्टौश्लोका । वरूथिनी चतुर्द्वयव । योजयित्वा उपस्थाय ॥ २१—२३ ॥ प्रशान्तत्ववि-

ति० महातेजारासं सद्गुरुमकाग्रयन्नाग्रयन् इहदत्तमुसाह गतः तद्विषयेनार्थमस्मात्परे ॥ ८ ॥ ति० शान्ते- नमनसोपलक्षितोमेधुः । इहागतेन गौतमाश्रमेआगतेन । गौतमपुत्रेणैव नैव निरागतं त्वमस्मत्पुत्रोपनिगम्यतइति प्रशान्तर । पूजाकारवन्दनेअनिरुक्कारचित्मातभाव ॥ ९ ॥ ति० गोप्ता अन्तर्धानिना ॥ १० ॥ ती० नर क्षत्रवल् । यथा

[पा०] १ क—२ प्रजाप्राप्य २ ड च छ झ ज पुजितेनार्भवादिन प्र प्रयतेनार्भ ३ य वा क्यवाक्यकोविद ४ क—घ ज विश्वामित्रस्यमापित ५ क च ज मभिपजितम् ६ च अचिन्त्यपमामुनी ७ ग ड च छ झ ज गमितप्रभ ८ ख महानाग क च छ ज महारहो ९ ड झ ट वैश्वेन १० च—छ ज ज कर्तव्यार्पि ११ ग ड च छ झ ज यथातत्त्व १२ ड च छ झ ज राजार्गद्वेण १३ क ख प च मयस १४ क रा मर्वेज १५ घ कदाचित्समहातेजा १६ ग पञ्चिनीम् १७ ख घ सग्राणि १८ क ख च छ ज ज महर्षिगन १९ क ख घ—छ ज ज ट राजा २० ड ज झ ट नानापुण्ड्रताडनम् २१ घ चनपुण्ड्रताडनम् च नानापक्षितना- द्रुतम् छ ज नानापक्षितताडनम् २१ घ रपिसेवितम् २२ क ख प्रकोणेद्विजमपानिहृत्तयोपनिपेवितम्

सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥
 कृत्वोभौ मुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथाशुभाः ॥ मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥
 ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन ॥ विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ॥ तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं मंप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥
 सन्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मयोद्यताम् ॥ राजा त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजा प्रियैवाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥
 फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥
 सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ॥ गमिष्यामि नमस्तेस्तु मैत्रेणेश्वर्य चक्षुषा ॥ १७ ॥
 एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥
 वाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ॥ यथा प्रियं भगवतस्तथाऽस्तु मुनिर्मत्तम ॥ १९ ॥
 एवमुक्तो महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ॥ आजुहाव ततः प्रीतः कल्मषीं धृतकल्मषः ॥ २० ॥
 एहेहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ॥ सवलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥
 भोजनेन महार्हेण सत्कारं मंविधत्स्व मे ॥ २१ ॥
 यस्य यस्य यथाकामं पट्टमेष्वभिपूजितम् ॥ तत्सर्वं कामधुक् क्षिप्रमभिवर्ष कृते मम ॥ २२ ॥
 रसेनाग्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वैर ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अप्रभृतिवाङ्कवत्त्वं ॥ ९ ॥ सर्वत्र वसिष्ठप्रष्टुमर्वावि-
 पयइत्यर्थः । वसिष्ठ धनिकं ॥ १० ॥ ता कथा अन्यो-
 न्यकुशलप्रश्नोत्तररूपा । प्रीयेता अप्रीणयतां ॥ ११ ॥
 ततइत्यादित्रय । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखइत्यर्थ ॥ १२ ॥
 संप्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ १३ ॥ उद्यतांचिकीर्षितां
 ॥ १४ ॥ एवमित्यत्र । प्रियवाक्येन आतिथ्यकरि-
 प्यामीत्यनेनवचनेन । आतिथ्यकृतं ॥ १५ ॥ तवाश्र-
 मेयद्विद्यते तेनफलमूलेनसुपूजितइत्यन्वय । पूजार्हेण
 त्वयेतिशेषः । मैत्रेण स्नेहयुक्तं । मत्वर्थीयाजन्तः
 १६—१७ ॥ एवंब्रुवन्तमितिद्वौ । पुन न्यमन्त्रयत
 भोजनार्थप्रार्थनमकरोत् । पुन पुनरित्यत्र न्यमन्त्रयत-

त्यनुपज्यते । बहुश प्रत्युत्तरपि पुन पुनन्यमन्त्रयतेत्य-
 र्थ ॥ १८ ॥ गाधेय गाधिपुत्र । वाढमित्येववि-
 वरण यथेति ॥ १९ ॥ कल्मषी चित्रवर्णा । शबला-
 मितियावत् । "चित्रकिर्मीरकन्माप—"इत्यमरः ॥ २० ॥
 एहीतिसार्धश्लोकः । सवलस्यास्यराजर्षेः सत्कारंकर्तुं
 व्यवसितोमि । मविधत्स्व तदुपयोगिवस्तुज्ञानसपा-
 द्य ॥ २१ ॥ पट्टमेषु यद्यस्ययस्य अभिपूजितं अभि-
 मतं । तत्सर्वं यथाकामं ममकृते अभिवर्षेत्यन्वयः
 'अर्थकृतेचतादर्थेनिपातद्वयमव्ययं' इतिनिघण्टुः
 ॥ २२ ॥ रसेन रसायनभेदेन । अग्नेन भक्ष्येण शङ्कु-
 लीलाजादिना । पानेन पेयेन पानकरमादिना । लेह्य-

ति० एभोवसिष्ठश्चोवरिष्ठवाची । शि० आवशिष्ठ अतिरान्तिमन्त । विनय विनय पनयो विन मित्रवर्तृकविनम्रता । अन्वि-
 त प्राप्त यस्यैत । आवशिष्ठश्चद आदृष्टैकान्त्वभेदययानुप्रकृति । औणादिकयन्त्रत्ययान् ॥ १० ॥ मुनिभा० कृतमित्ये-
 नत्पदराजपदादुपरि वाक्यादौनिवेद्य । वसिष्ठेनैवमुक्तोमहामतिविश्वामित्रो राजा कृत वाक्येनैवपूजादयःकृतेवेत्यब्रवीत् ॥ १५ ॥
 इतिद्विपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ ट वशिष्ठ २ ड च ज झ ट विनयान्वितम् ३ ट च छ झ ज कृत्वातां ४ ख घ ज वसिष्ठौतां
 ५ क ड च छ झ ज ट कथास्तदा ६ क घ सन्क्रियातु ७ क महतीम्वेता ख घ ज ट हिमवाम्वेता ८ क
 प्रतीच्छन्व ९ ड झ व ट मयाकृताम् १० क ख घ—ट राजस्वमतिथि ११ च घ—छ झ महामुनि
 १२ ख—ज पूजावक्येन १३ ज सर्वदा १४ ख मुमहाप्राज्ञ १५ झ ननन्ऽस्तुगमिष्यामि १६ ग ड च छ
 झ ज मुनिबुध १७ ड च छ झ ज एवमुक्तम्यानेन १८ ड च छ झ ज ट ब्रुवन्मपम १९ ग—ट
 कामबुद्धि २० ग ज प्रवर्षेत्कृतेमम २१ ग ज ट अन्नाद्यनिचयं २२ ज ट शबलेतिव

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

शबलाकल्पितविविधान्नभोजनेनपरिजनं सहपरितोपमुपगतवनाविश्रामिन्नेनवमिष्टप्रतिप्रतिनिधितयावहुगोवनवानादि-
स्त्रीकारेण शबलादानप्रार्थनेपित्रसिष्टेनतदन्तर्जाकरणम् ॥ १ ॥

एवमुक्ता वमिष्टेन शबला शत्रुमृदन ॥ विदधे कामधुक्कामान्यस्यैस्य यथेप्सितम् ॥ १ ॥
इक्षुन्मधुंस्तथा लाजान्मैत्रेयांश्च वरामवान् ॥ पानानि च महाहाणि भक्ष्यांश्चोच्चार्वचान्स्तथा ॥ २ ॥
उष्णाह्वस्यौदनस्यात्र गशयः पर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्नानि च मृषाश्च दध्निकुल्यान्तथैव च ॥ ३ ॥
नानास्वादुरसानां च पाण्डवानां तथैव च ॥ भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥
सर्वमार्सात्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टं जनायुतम् ॥ विश्वामित्रैर्वलं राम वमिष्टेनैतितपितम् ॥ ५ ॥
विश्वामित्रोऽपि रौजर्षिर्हृष्टः पुष्टस्तदाऽभवत् ॥ सान्तःपुग्वरो राजा मन्त्राह्वणैर्पुगेहितः ॥ ६ ॥
मामात्यो मन्त्रिसहितः समृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः परमहर्षेण वमिष्टमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मपूजाहंण सुमन्कृतः ॥ श्रुयतांमभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥
गवां शतमहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ९ ॥
रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ १० ॥

चोप्येण लेख्येन जिह्वास्वाद्येनश्रौद्रादिना । चोप्येण अ-
धरपुटग्राह्येणदध्यादिनाच । समन्वित "सर्वोद्वन्दो
विभाषयैकवद्भवति" इत्येकवद्भाव । अन्नाना ज्ञान्य-
न्नादीना । निचय राशि । अनेनभक्ष्यभोज्यलेख्यचो-
प्यपेयस्वाद्यरूपपट्टिधाभ्यवहारादर्शिता ॥ २३ ॥ इ-
ति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमन्त्रीरामायाने बालकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाश
सर्ग ॥ ५२ ॥

कामधेनुप्रार्थनत्रिपञ्चाशे—एवमुक्त्यादि । यस्य-
यस्ययर्थोऽस्मिन् तथाकामाग काङ्क्षितान् । विदधे ॥ १ ॥
उक्तमेवप्रपञ्चयति—इक्षुन्मित्यादि । मधुनितिपुष्टिद्व-
त्वमार्प । मैत्रेया मयविशेषा मैत्रेयारण्यानित्यर्थ ।
मैत्रेयमामयोवात्रीयानकीगुडवर्गिभि इतिवैजय-
न्ती । पानानि पानकाङ्क्षितानि । भक्ष्यान् अप्रपविशेषा-

न । उच्चावचान् नानाप्रकारान् "उच्चावचैकभेद"
इत्यमर विदधेऽयनुपपत्तेः ॥ २ ॥ आम्निनिशेष ।
मृष्टान्नानि इष्टान्नानि पायसभेदादित्यावन ॥ ३ ॥
नानाविधा स्वाद्वोरुच्या रसा माधुर्यादयोपेयतेषां ।
पाण्डवा पटुसविकृता भक्ष्यविशेषा । शैषिकोण् । ने-
पापर्णानि नै पूर्णानीत्यर्थ । 'पुण्यगुण- ' इत्यादिना
तृतीयाथैपष्टी । गौडानि गुडविकारा । अत्राप्यास-
न्नितिशेष ॥ ४ ॥ पूर्वमेवहृष्टपुष्टजनायुतविश्वामित्र-
वलमर्ब सुसंतुष्टमार्मीदित्यन्वय ॥ ५ ॥ हृष्टः आद-
रेण । पुष्ट भोजनादिना ॥ ६ ॥ अमात्या कर्मणि-
गहाया । मन्त्रिण मन्त्रसहाया ॥ ७ ॥ पूजाहंण अ-
स्मदादिभिरितिशेष । पूजित वदकृत । सुमन्कृतः
आतिथ्यैकमन्कृत ॥ ८ ॥ शतमहस्रेण निष्क्रयभूत-
न । अर्धम् ॥ ९ ॥ हि यजमान । एतन्नरत्न स्वजानिश्रे-
ष्ठ । 'रत्नम्वजानिश्रेष्ठेति' इत्यमर । यत् पार्थिवोर-

ति० दन्तिवृत्त्याऽयुलक्षणं यवैर्य ॥ ३ ॥ कृत० मृष्टान्नान् स्वयंप्रियेकणा । शैषिकोण् । नेपापानि । भोजनानि
भोजनपात्रानि । गौडानि राजपानि । आम्निनिशेष । रजनेगुड इत्यभिधान् ॥ ४ ॥ शि० सर्वेनात्रमुद्वेगविशान्यतर-

[पा०] १ क ग ड छ झ ज ट व्यस्यमित्यथा स व्यस्ययर्थमित्यन्त च व्यस्यमित्यथा घ व्यस्यमित्यन्तवा.
२ ग मधुस्यगजान् ३ क महाहाणिवपानानि ४ ड च छ झ ज जनायैव व दधाना ५ क ख दनस्यापि
घ दनस्यास्य ६ क स न च छ ज मृष्टान्नानिचपुष्य ७ मृष्टान्नान्नानिपुष्य ८ ख ग घ न ज पटुसानान-
थैवच ड छ ज ज ट त्वाण्डवानां ८ ड अ झ स ट भोजनानि ९ घ अ, सुपूर्णानि १० अ—प जनायुतम्
११ क ख बलमर्ब १२ स ग घ नानितितपितम् ड—ट नन्तान्तेम १३ ड च छ झ ज विश्वामित्रोहि १४ ख ग
ज नुष्ट पुष्ट १५ क घ सान्त पुग्वरो १६ ल ग पुगेम १७ क घ—छ ज परेणपुंग १८ घ चानिधास्यामि.
१९ घ रत्नचमनवन

एवमुक्तस्तु भगवान्विमिश्रो मुनिमत्तमः ॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ११ ॥
 नाहं शतमहस्त्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ गजन्दास्यामि श्वलां राशिभी रजतस्य वा ॥ १२ ॥
 न परित्यागमर्ह्यं मन्मकाशादग्निदम ॥ शौथनी श्वला मद्यं कीर्तिगन्मवतो यथा ॥ १३ ॥
 अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ॥ आयत्तमग्निहोत्रं च बलिहोममर्थैव च ॥ १४ ॥
 स्वाहाकारवपट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ १५ ॥
 सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी सदा ॥ कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये श्वलां तव ॥ १६ ॥
 वमिष्टेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्ततः ॥ संगन्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १७ ॥
 हेग्ण्यकक्ष्याग्रैवेयाणिमुवर्णाङ्कुशभूपितान् ॥ ददामि कुञ्जराणां ते महस्त्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥
 हेग्ण्यानां रथानां ते श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूपितान् ॥ १९ ॥
 हयानां देशजातानां कुलजानां महौजमाप् ॥ महस्त्रमेकं दश च ददामि तव मुत्रत ॥ २० ॥
 नानावर्णविभक्तानां वैयस्यानां तथैव च ॥ ददाम्येकां गवां कोटि श्वला दीयतां मम ॥ २१ ॥
 यावदिच्छामि रत्नं वा हिग्ण्यं वा द्विजोत्तम ॥ तावद्ददामि तन्मर्षं श्वला दीयतां मम ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ न दास्यामीति श्वलां प्राह गजन्कथंचन ॥ २३ ॥
 एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥ एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २४ ॥
 दर्शय पूर्णमामश्च यज्ञाश्चैवाप्रदक्षिणाः ॥ एतदेव हि मे गजन्विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २५ ॥

बहारी तस्माद्भर्तुः न्यायत । ममैषा मेदेहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवमित्यादिपद ॥ ११—१२ ॥ परित्यागं विश्लेषं । प्राप्नुनाह । आसन्न मनस्विनः । कीर्तिरिव । मह्यमम । श्वला शाश्वती नित्यसन्ध्या ॥ १३ ॥ हव्यं देवार्थं । कव्यं पित्रर्थं । प्राणयात्रा प्राणाग्निहोत्र । अग्निहोत्र सायंप्रातः कर्तव्योहोमविशेष । बलि भूत-बलि । होम दर्शपूर्णमासादि । एतन्मर्षं अस्यां आयत्तं एतदधीनं ॥ १४ ॥ स्वाहाकार स्वाहेतिमन्त्र । वपट्कारो वपट्टितिमन्त्र । विविधाविद्या वेदाश्च । अस्या-सायत्ता एतत्पयआदिप्राशनेनचिच्छुद्धे प्राणतृप्तेर्देहव-लादेश्चस्माध्यत्वात्तदकमूलत्वं । अत्रार्थनसंशयः ॥ १५ ॥ सत्येनवदामीत्यर्थः । कारणे उत्तरनुक्तं ॥ १६ ॥ संगन्धतरं अत्यन्नाभिनिवेशयुक्तं ॥ १७ ॥ हेग्ण्यानि

हिरण्यवानि कक्ष्याग्रैवेयाणियेषाते । कक्ष्या मध्यव-न्धनार्थारञ्जु । “कक्ष्याप्रकोष्ठहर्म्यादि काक्ष्यामध्ये-भयन्धने” इत्यमरः । ग्रैवेयाणि श्रीवावन्धनरज्जवः । “श्रीवाभ्योण्च” इतिचाडञ् । महस्त्राणीत्यस्यपुल्लिङ्ग-विशेषणमार्प ॥ १८ ॥ चतुर्युजा चतुर्भिर्गर्भैर्युक्तानां । गमकत्वात्समाम् । सङ्ख्यानित्यमपरन्वान्नपुनरुक्तिः । किङ्किणीकैर्विभूपितान् ॥ १९ ॥ देशा कामोजवाही-कादयः । कुलजानां गन्धर्वकुलजातानां । “गन्धर्व-कुलजातस्त्वं” इतिपुराणवचनान् ॥ २० ॥ नाना-वर्णं विभक्तानां अन्योन्यविलक्षणां ॥ २१ ॥ याव-त्प्रमाणमिच्छामि तावत्प्रमाणंसर्वददामि ॥ २२ ॥ हे-राजन श्वलानंदास्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतदित्या-

लिङ्गतेतिनिष्ठान्तात्पणवित्येतच्छब्दस्यनपुसकत्वं ॥ १० ॥ ति० होमो वैज्यदेवादि । स्वाहाकारवपट्कारौ तस्यान्वयजो ॥ ११ ॥ ति० किङ्किणीकैर्विभूपितानिति पञ्चभेद्वितीया । रथानांविशेषणमेतत् ॥ १२ ॥ त्रिविधशस्त्रमर्गः ॥ ५३ ॥

[पा०] १ इ च छ झ ज मुनिपुत्रश्च २ घ द्मादस्यामि ग नाहदास्यामि ३ ख श्वलायाश्वती ४ क स ग बलिहोम ५ घ आयत्तमम ६ स इ झ करीनया ७ क न त्रवीड्वच ८ च झ ट त्रवीनश ९ झ कक्ष्याग्रै-वेयान् १० ग इ च झ ट रथानां ११ ज दास्यामि १२ झ किङ्किणीजन्त १३ ज. ट. दास्यामितव. १४ क. ख सवमाना. १५ इ च छ झ ज रत्नानि १५ क स तावदास्यामि १६ इ. च. झ ज दीयतांश्वलामम १७ क इ ज. एतदेवहिमेसर्वं. १८ एतदेवहिमेसर्वं दर्शयपूर्णमासश्च इत्यर्थो ज पुनर्कैव्युक्तमोदयते. १९ ज. मर्गं. २० च. यज्ञैवसदक्षिण

अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न मंशयः ॥ बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥२६॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

विश्वामित्रभटैर्बलात्काल्यमानयाश्वलाया वमिष्ठनिकटमेत्यसरोदनशोचनम् ॥ १ ॥ वमिष्ठचोदनयाश्वलोत्सृष्टभटविश्वामित्रसेनानिरमनेरुष्टेनतेनास्त्रतेजसा तन्सेनायाद्रोगमारणम् ॥ २ ॥

कामधेनुं वमिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः ॥ तदास्य श्वलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥
नीयमाना तु श्वला राम गङ्गा महात्मना ॥ दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककशिता ॥ २ ॥
परित्यक्ता वमिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ॥ याऽहं राजभटैर्दीना द्वियेयं भृशदुःखिता ॥ ३ ॥
किं मयाऽपकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्मार्सनगमं भक्तामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥
[ईति सां चिन्तयित्वा तु विनिश्चस्य पुनःपुनः ॥ जगाम वेगेन तदा वमिष्ठं परमौजसम्] ॥ ५ ॥
निर्भूय तांस्तदा भृत्याञ्जतशः शत्रुमुदन ॥ जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥
श्वला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमेवमीत् ॥ वमिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघेन्दुभिराविणी ॥ ७ ॥
भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाऽहं ब्रह्मणः सुत ॥ यस्माद्राजभृता मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥
न त्वां त्यजामि श्वले नापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एष त्वां नश्यते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥
न हि तुल्यं बलं मयं राजा त्वद्य विशेषतः ॥ बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥
इयमशौहिणी पूर्णा मेवाजिग्ममकुला ॥ हन्तिवज्रममाकीर्णा तेनामौ बलवत्तरः ॥ १२ ॥

द्वित्रयं ॥ २४—२५ ॥ अदोमूलाः प्लन्मूलाः । प्र-
लापेन भवतइतिशेष । कामानदोग्धुंशीलमन्यस्या
इतिकामदोहिनी “मुयजानौ” इतिणिनि ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने वालकाण्डव्याख्यानं त्रिपञ्चाश
सर्गः ॥ ५३ ॥

अथश्वलात्कारकुपितवमिष्ठप्रहितकामधेनोर्वलस-
ष्टिश्रुतु पञ्चाशो—कामधेनुमित्यादिदशक ॥१—२॥

नि० राजभृते राजसेवर्के ॥ ३ ॥ नि० दृष्ट्वा ज्ञात्वापि ॥ ४ ॥ नि० रोदनमनुपात । क्रोशनमार्तशब्द । रुदन्त्यैव कृपि-
समीपगमन रुदन्त्यैवच कथमस्मिन्तदयेद्वि रुदन्तीति । शि० क्रोशन्ती हेकंपदस्याह्वानमुर्वती । रुदन्ती स्वरोदनहेतुककरुणो-
त्पादनेनान्यानपिरोदयन्तीच ॥ ५ ॥ ति० मत्त अविवेकी ॥ १० ॥ ता० हन्तिवज्रा हन्तिपुस्थितावजा तैस्समाकीर्णा ॥ १२ ॥
[पा०] १ क ख. ग. घ—छ ज ज अनोमूला ज तन्मेमूला २ च झ रुदती ३ झ ज ट राजभृतेर्दाना
हियेय क घ ड च ज राजभृतेर्दानाहियेय ग दानावद्धापाशमुपीडिता ४ ख घ मनागमी ५ क ड च झ ज
दृष्ट्वाभक्तात्यजति ६ अयश्चो क—ट दृश्यते ७ ख घ ड झ सचिन्तयित्वातु ८ ख. ट. निश्चस्यच ९ क ख मुहु-
मुहु १० घ मुनिमब्रवीत्. ११ ख ग ज वमिष्ठस्यामित १२ ड च छ झ. ज ट रुदन्तीमेघनिस्सना १३ ख. ड
च. झ. ख. द्राजभटा १४ ग ट. नयन्ति १५ घ बलोन्मत्तो १६ क ज ट तुल्यबलं ग तुल्यबलकाम. १७ ख.
राज्ञानेनविशेषत १८ क ख सबलीक्षत्रियोराजा १९ क. पतिरीश्वर. २० व. मेना. २१ ख. घ—ज गजवाजिरथाकुला
क. रथकुजरा. २२ ड. च. छ. झ. ज. बलवत्तरः ।

द्वियेयं कर्मणिसंप्रभेलिद् । कथमपिद्वियेयमित्यर्थः ।
भृशदुःखिता भृशदुःखिता । वृत्तिविषयेमकारलोपो-
भृशमादिमान्ताव्ययस्येप्यते ॥ ३—६ ॥ क्रोशन्ती
आर्तस्वर्गकुर्वन्ती ॥ ७ ॥ राजभृता राजभटा । त्वत्स-
काशत त्वन्मसीपत ॥ ८—९ ॥ मत्त मत्सकाशान
॥ १० ॥ नह्य मम । तर्हितपोवलेनकिमितिनदण्ड्य-
नेतत्राह—राजान्वद्यविशेषतइति । राजानपोवलेन
नदण्ड्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ इयमित्यादिपञ्च । सवाजि-

एवमुक्ता वमिष्टेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिर्मतुलप्रभम् ॥ १३ ॥
 न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणो बलवत्तरः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मवलं दिव्यं क्षत्रात्तु बलवत्तरम् ॥ १४ ॥
 अप्रमेयवलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरामदम् ॥ १५ ॥
 नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मवलसंभृतम् ॥ तस्य दर्पवलं यत्तन्नाशयामि दुरान्मनः ॥ १६ ॥
 इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु महायशः ॥ सृजस्वेति तदोवाच बलं परवलैरुजम् ॥ १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा ॥ १८ ॥
 तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पङ्गवाः शतशो नृप ॥ नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
 बलं भयं ततो दृष्ट्वा रथेनाक्रम्य कौशिकः ॥ स राजा परमकुद्रः क्रोधं विस्फारितेक्षणः ॥
 पङ्गवान्नाशयामास शस्त्रैश्चावचैरपि ॥ २० ॥
 विश्वामित्रादितान्दृष्ट्वा पङ्गवाऽशतशस्तदा ॥ भूय एवासृजत्कोपाच्छकान्यवनमिश्रितान् ॥ २१ ॥
 तैरामीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ २२ ॥
 दीर्घासिपट्टसर्धैर्हेमवर्णावरावृतैः ॥ निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ २३ ॥
 ततोस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह ॥ तैस्तैर्यवनकांभोजाः पङ्गवाश्चाकुलीकृताः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

पुनर्वसिष्ठोदनयाशवलया निजावयवोन्मृष्टम्लेच्छादिभिर्विश्वामित्रसेनानिश्चेषीकरणम् ॥ १ ॥ ततोवमिष्टेनजिघांसया
 समभ्यापततस्तत्सुतशतम्यहुक्कारेणभस्मीकरणम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणहतावशिष्टनिजाम्रजस्य राज्यनियोजनपूर्वकं तपसेहिमव-
 द्रमनम् ॥ ३ ॥ तथामहादेवात्सकलास्त्रलाभदर्पेणवसिष्ठाश्रममेत्यमहास्त्रतेजसामुनिजनविश्रोभणम् ॥ ४ ॥ वमिष्टेनदण्डो-
 यमनेनतदग्रेसमवस्थानम् ॥ ५ ॥

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठश्चोदयामास कामधुकम्ज योगतः ॥ १ ॥

रथसंकुला वाजिसहितरथैस्संकुला ॥ १२—१४ ॥ मकिञ्जल्कसन्निभै हेमशब्दश्चंपकपर तस्यकनकाह-
 तुभ्यं तव । त्वया त्वत्तः ॥ १५ ॥ त्वद्ब्रह्मवलेन त्व- यत्वान् । तत्केसरतुण्यैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ पट्टस अ-
 न्मन्ब्रह्मवलेन । संभृतां संवर्धितप्रभावां ॥ १६ ॥ इत्यु- सिविशेष ॥ २३—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 क्तइत्याद्यष्टौ । आरुजति हिनस्तीत्यारुजं । बल सैन्यं चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालका-
 ॥ १७—१८ ॥ हुंभारवः पङ्गवाहुमाशब्दः । उत्सृष्टा ण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥
 निर्मिता । पङ्गवशकयवनादिशब्दाः स्लेच्छजानिविशे-

पवचना । पश्यनइत्यनादरेपठ्ठी ॥ १९ ॥ विस्फारि- अथपुनर्दिव्यास्त्रलाभपूर्वविश्वामित्रेणवसिष्ठाश्रम-
 तं विवृतं ॥ २० ॥ अदितान हिंसितान् ॥ २१ ॥ हे- संरोध पञ्चपञ्चाशो—ततस्तानित्यादि । हेकामधुक ।

ति० क्षत्रान् क्षत्रियबलादपि । बलवन्ममधिक ॥ १४ ॥ ति० नियुङ्क्ष्वेति । कामधेनुवान्निर्गोपाक्षः । परकाम्यायैमुष्टा-
 वेवतस्या सामर्थ्यान् । ब्रह्मबलसंभृता तादृशकार्यसमर्थत्वेनमायायस्त्वैव ॥ १६ ॥ इतिचतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ज वचनज्ञासा । २ क—घ ममितप्रभम् ३ ड च छ झ । ज ट ब्राह्मणावलवन्नरा ४ च क्षत्रं-
 चावलवत्तर ड. छ झ ज क्षत्राच्चवलवत्तरम् ५ ख. ग. ड—ज. अप्रमेय ६ ख नलनोवल घ नलनोवल ७ ग.
 महाभाग. ८ क. ड च छ. झ ज त्वद्ब्रह्मबल. घ त्वद्ब्रह्मबल. ९ क ख. ग ड—झ ट दर्पवल १० झ. यन्ननाश
 ११ क तथा. १२ ख ग सुमहायशः. १३ क. घ ड. च छ झ. ज ट बलार्दनम् ख बलद्रुम्ज बलार्दन १४ घ
 हुंकारतोत्सृष्टा. ख हुंकारवोत्सृष्टा ड च ज. हुंभारवोत्सृष्टा १५ क पङ्गवाऽशतशो ख पङ्गवाऽशत्रुपाणय १६ घ.
 धीमत. १७ ग रोपविस्फारिते. १८ ख माययैवानुजङ्घोरान् क. घ—छ झ ज. ट भयपङ्गवाऽजङ्घोरान् १९ ख ड.
 च. छ. ज. तीक्ष्णासिपट्टिश २० घ. च. झ. तैस्तैर्यवन. २१ ड. च. छ. झ. ज वयैराश्र.

तस्या हुंभारवाज्जाताः कांभोजा रविसन्निभाः ॥ ऊर्ध्वसस्त्वथ संजताः पङ्गवाः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥
 योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाञ्छेकास्तथा ॥ रोमरूपेषु च म्लेच्छा हारीतास्मकिरातकाः ॥ ३ ॥
 तैस्तैर्निर्घृदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ॥ संपदातिगजं साश्वं सैरथं रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वा निर्घृदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥
 अभ्यधावन्सुसंकुद्धं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ ५ ॥
 हुंकारेणैव तान्सर्वान्ददाह भगवानृषिः ॥ ६ ॥
 ते सांश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतार्त्तदा ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा विनाशितान्पुत्रान्वलं च सुमहायशाः ॥ सत्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥
 समुद्र इव निर्वेगो भृगदंष्ट्र इवोरगः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
 हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ हतदर्पो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥
 स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ॥ पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवान्वपद्यत ॥ ११ ॥
 स गत्वा हिमवत्पार्श्वं किर्नरोगसेवितम् ॥ महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महौतपाः ॥ १२ ॥
 केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ॥ दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महौवलम् ॥ १३ ॥
 किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ वरदोऽस्मि वैरो यस्ते काङ्क्षितः सोभिधीयताम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महौतपाः ॥ प्रणिपत्य महौदेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ ॥ साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सैरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥

योगत योगमहिम्ना । तिरश्चोपि ब्रह्मप्रसादाद्योगश-
 क्तिरस्तीतिज्ञेय ॥ १ ॥ तस्याह्न्यादिचत्वारः । ऊर्ध्वसः
 स्नानान् ॥ २ ॥ हारीता किरातजातिविशेषाः ॥ ३—४ ॥
 दृष्ट्वेत्यादिपठ् । वसिष्ठमभ्यधावन् तस्यसर्वविनाशमू-
 लत्वादितिभावः । जपतांवरंइति हुंकारेणनिरासेहेतुः
 ॥ ५—६ ॥ मुहूर्तेनेति मासेनानुवाकोऽधीतइतिवदु-
 पसर्गवृत्तीत्या ॥ ७—८ ॥ निर्वेगं युद्धप्रवृत्तिरहितः ।

उरगइव निःशक्तिरितिशेषः । उपरक्त राहुग्रस्त ॥ ९ ॥
 निर्वेदं दुःखं ॥ १० ॥ मडन्यादिचत्वारः । एक अव-
 शिष्टमितिशेषः । राज्याय राज्यं कर्तुं । पृथिवीक्षत्रधर्मे-
 णपालयेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ दर्शयामास आत्मा-
 नमितिशेषः ॥ १३—१४ ॥ एवमित्यादिचत्वारः ॥ १५ ॥
 साङ्गोपाङ्गोपनिषदइत्यकारान्तत्वमार्पः । अङ्गं सन्निपत्यो-
 पकारकं उपाङ्गं आरादुपकारक उपनिषत्ग्रहस्यमन्त्रः ।

ति० मत्रीडमिनिक्रियाविशेषणं । विष० सर्वान् पुत्रान् ॥ ८ ॥ ती० निवेद चतुरङ्गबलेनिफलव्यवृद्धिः । ति० हतगवेव-
 लोन्माह सर्वाणिषलानिगारीरबौद्धास्त्रादीनि तज्जान्योन्साहहीन ॥ १० ॥ ती० क्षत्रधर्मेणपृथिवीपालयेति । अन्यथाऽहम्विभ-
 विष्यतीत्याशयः ॥ ११ ॥ ति० साङ्गोपाङ्गोपनिषद । समाहारद्वन्द्वे “द्वन्द्वाच्चुद-” इतिटच् । तेनमहित ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. च छ. झ. ज हुंकारतोजाता . ज हुंभारवाज्जाता क हुंकारतोजाता २ ड च छ. झ ज ऊर्ध्वस-
 थाय ३ ग. ड—ट. सभूता . ४ ड. च. छ. झ ज बर्बरा . ५ ड. च. छ. झ ज. च्छकास्मृता ६ क ड. च. छ. झ.
 ज म्लेच्छाश्च. ज. ट म्लेच्छास्तु. ७ ग. ट हारीता . ८ क ड—झ. ट. तैस्तैर्निर्घृदित ९ क. सैन्यं १० ग. संपदातिरथं
 ११ ग. सगजं. १२ क—छ झ. ज. ट. निर्ददाहमहावृषि घ. महामुनि १३ घ साश्वरथसवावा १४ ख. ड च.
 छ. झ. ज. सथा. १५ ड. झ. ज विनाशितान्सवान्. १६ झ मत्रीलं चिन्तया क. म्रीडितचिन्तया. १७ ग भिन्नदेवद्वो-
 रग.. १८ च छ. ज. गतसर्वबलोत्साहो. ड झ. हतसर्वबलोत्साहो १९ ड. च छ झ ज ट. वनमेवान्वपद्यत. घ. वन-
 मेकोन्वपद्यत. २० ड. झ. त्यागे. २१ क. ख किर्नरूपशोभितम्. ड झ. किर्नरोगसेविते. २२ क. सुदासणम्. २३ क.
 ख. ड. च. छ झ ज. महामुनिम् २४ क. ख. वगेमन . २५ क. ख. महामुनि २६ घ—ट. महादेवविश्वामित्रोऽब्रवी-
 दिदम् २७ ख. ज. ज सरहस्य.

१ अनेनव्याख्याननेनलोकचतुष्टयसद्भाव प्रतीयतेउपलभ्यन्तेतुत्रयएवलोकाःअन्योपिगवेपणीय ।

यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ॥ गन्धर्वयक्षरक्षस्तु प्रतिभान्तु ममानघ ॥

तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥ १७ ॥

एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥

प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो महाबलः ॥ दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥

विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ॥ हतमेव तदा मेने वसिष्ठमुपि सत्तमम् ॥ २० ॥

ततो गत्वाऽऽश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ॥ यैस्तत्तपोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥

उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥

वमिष्ठस्य च ये शिष्यास्तैरेव मृगपक्षिणः ॥ विद्रवन्ति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥

वमिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिव निश्शब्दमासीदिरिणसंनिभम् ॥ २४ ॥

वदतो वै वसिष्ठस्य मौ भैरिति मुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा वमिष्ठो जपतांवरः ॥ विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोपमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारोसि तन्मूढ तस्मात्त्वं नभविष्यसि ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुग्रम्य सत्वरः ॥ विधूममिव कालाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

सरहस्य' उपदेशगम्यार्थसहित' ॥ १६ ॥ प्रतिभान्तु
तानीतिशेषः । ममेप्सितं अन्यदपीतिशेष' ॥ १७—
१८ ॥ प्राप्यत्यादिसप्त । दर्पपूर्ण इति क्षत्रियत्वादिदर्प-
युक्तः । विशेषास्त्राभादिदानीं दर्पपूर्णो भूदित्यर्थः
॥ १९—२० ॥ यैरस्त्रैः । अस्त्रतेजसा स्वतेजसा ॥ २१ ॥
उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानं ॥ २२ ॥ भयान् भयदादस्त्रा-
न् । नानादिग्भ्य इति व्यत्ययेन द्वितीयार्थेचतुर्थी । ना-
नादिग्भ्यः स्वस्वस्थानेभ्य इतिवा ॥ २३ ॥ आश्रमपदं
वनं । शून्यं निस्तरुगुलमं । इरिण ऊपरं ॥ २४ ॥ व-

सिष्टेरक्षकेवियमानेकुतोविद्रवन्तीत्यत्राह—वदतइति ।
भावलक्षणेपप्री अनादरेवा । गाधेयं नाशयामिमाभैरि-
तिवदतोवसिष्ठस्यवचनमनादृत्यविद्रवन्तीतिपूर्वोक्तान्व-
यः ॥ २५ ॥ एवमित्यादित्रयः । उक्त्वा स्वानितिशेषः
॥ २६ ॥ नभविष्यसि नशिष्यसीतियावन् ॥ २७ ॥
उग्रम्य तस्यावितिशेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

चि० तवप्रसादान् नतूपदेशापेक्षेतिभाव ॥ १७ ॥ शि० अस्त्रतेजसायुक्तं पार्थिव विश्वामित्र । आश्रमपदं श्रमनिवर्त-
कवसिष्ठस्थानं ॥ २१ ॥ शि० दुराचारः परवस्त्वपहरणरूपनिषिद्धाचरणमनाश्वासि । यन्मूढ यत् क्रोधादिनिवृत्ते मूढधनं
प्रतिबन्धकत्वमिनित्यावन् वदतिप्राप्तोन्नितस्वबोधन निवृत्तिप्रतिबन्धकेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशसर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ घ. मानवेषु. २ क. ख दिवंगत. ३ ख. ज प्रायश्चास्त्राणि. क ख ड च छ. झ. अ. ट. प्राप्य-
चास्त्राणिदेवेशाद्विश्वामित्रो ४ ख. महाताप. ५ हर्षेणमहता. ६ क पर्वमु ७ क. ड च. छ. झ. ज हतमेनेतदाराध. ८
क. च यत्तत्तपोवनं. घ ड च. झ. यैस्तत्तपोवनंनाम. ९ ज. विप्रद्रुता. ग विप्रद्रुतास्सर्वे. १० घ. शतशोमुनयोदिश
११ ड च. छ. झ. अ. येचवैमृग १२ क. ग ज. माभैरेति. १३ घ नाशयिष्यामि. क. नाशयामिच. १४ ज. ससिद्धं क.
सशक्तं १५ क ख तद्विनाशित. १६ ड च. झ. अ. ट. दुराचारोहि. १७ क ख. च. छ. ट. यन्मूढ. ड. ग. झ. यन्मू-
ढस्तस्मा. १८ क. ख. घ—छ. झ. अ. ट. विधूमद्वकालामि.. १९ क. ख. च. छ. झ. अ. यमदण्डइवापरः.

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

वसिष्ठब्रह्मदण्डेनविश्वामित्रास्त्राणांनिगिरणेतैन्क्षत्रवलगर्हणपूर्वकं ब्राह्मण्याधिगमायतपश्चरणनिर्धारणम् ॥ १ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥

ब्रह्मदण्डं ममुत्क्षिप्य कालदण्डमिवापरम् ॥ [प्राहिणोत्तद्वसिष्ठाय विश्वामित्रो महाबलः] ॥

वसिष्ठो भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्येव यद्वलं तद्विदर्शय ॥ नाशयाम्येव ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥

क च ते क्षत्रियवलं क च ब्रह्मवलं महत् ॥ पश्य ब्रह्मवलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥

तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुद्यतम् ॥ ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेवेव इवाभमा ॥ ५ ॥

वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा ॥ ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥

मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्थापनं तथा ॥ जृम्भणं मादनं चैव संतापनविलापनं ॥ ७ ॥

शोषणं दारुणं चैव वज्रमस्त्रं मुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥

पैर्नाकास्त्रं च दयितं शुष्कार्द्रं अशनी उभे ॥ दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥

धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ॥ वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥

शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुमलं तथा ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥

त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कपालमथ कङ्कणम् ॥ ११ ॥

एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ वसिष्ठे जपतांश्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२ ॥

तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्रवाङ्गाधिनन्दनः ॥ १३ ॥

तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ १४ ॥

त्रैलोक्यमासीत्संस्तुतं ब्रह्मास्त्रे ममुदीरिते ॥ १५ ॥

तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १६ ॥

अथसर्वास्त्रवलमंपूर्णक्षत्रवीर्यादपिब्रह्मवलं वलीयड-
त्याहपट्पञ्चाशे—एवमुक्तइत्यादि । तिष्ठतिष्ठेति भय-
जननार्थोक्तिः ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डमित्यादित्रयोविंशति ।
ब्रह्मदण्डं ब्राह्मणासाधारणदण्डः ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो क्ष-
त्रियाधम । तदपनवशस्त्रस्यदर्पच नाशयामीत्यन्वयः
॥ ३ ॥ क्षत्रियपामनेत्यनन्तरंवसिष्ठोऽब्रवीदिति अनु-
कृत्यते ॥ ४—११ ॥ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठइत्यनेनजपवै-

भवमिदग्रसनमितिशोतितं । तन् अस्त्रक्षेपणं । अद्भु-
तमिवाभवन कार्यलेशस्याप्यदर्शनादितिभावः ॥ १२ ॥
अद्भुतमेवाह—तानीति । ग्रसते अग्रसत ॥ १३ ॥
संभ्रान्ता आसन्नितिशेषः ॥ १४ ॥ समुदीरिते
प्रयुक्ते ॥ १५ ॥ ब्राह्मेणतेजसा ब्रह्मविद्याभ्यास-
जनिततेजसा । उपवृंहितेनब्रह्मदण्डेनेत्यर्थः । अत्र
ग्रामक्रियायानंदण्डस्यान्वयः पुत्रैर्गर्दभीभारंवहतीति

ति० अग्निपुरोगमोवायु तन्महिता अग्निसहितोवायु पुरोगमोयेपायुद्वन्द्वनिवा ॥ १४ ॥

[पा०] १ ख घ मुद्यम्य ड च छ झ ज मुदिम्य ग ज मुन्यम्य २ ग, ज सचोत्क्षिप्य ड, च झ ज, ट,
समुद्यम्य ३ डडमवे ज डडयते ४ ज तदस्त्रप्रहितवीर्यवमिष्ट प्रत्युवाचह ५ च छ ह्यप ६ घ, तत्रिदर्शय, ७ ख घ,
ज म्येपते क म्येपते ८ ग च छ ज क्षत्रस्यतव, ९ क, ड—ट माग्नेयमुत्तमम् १० क, तदा ११ क—घ, च,
ट रुषितो १२ क, ग, ज झ ज मोहनंचैव ड, च, छ ट मानदरौद्र ख चैववायव्यं, १३ ख विलेपने १४ क, ड—
ज, ज ट, दारुण १५ क ग वज्रमस्त्रं क जृम्भणं १६ क—घ, ज, पिनाकास्त्रं १७ घ शुष्कार्द्रमशनिं तथा, ड
न, झ ज अशनी तथा ख चाशनी तथा क, अशनी तथा, १८ घ मस्त्रमुदशनम्, १९ घ आग्नेयमस्त्रं वायव्यं, ख, ब्राह्म-
चमथन, २० ट, कपालमथकिङ्किणीम् ज कपालिमथकिङ्किणीम्, २१ ड च, ज, जयतांश्रेष्ठे, २२ ख, शान्तेषुतेषुब्रह्मास्त्रं,

ब्रह्मात्रं प्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥
 रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ मरीच्य इव निष्पेतुरग्रेर्ध्रुमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥
 प्रोज्ज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ॥ विधुम इव कालाग्रिर्मदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥
 ततोस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ अमोघं ते बलं ब्रह्मंसेजो धार्य तेजसा ॥ २० ॥
 निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महोत्तमः ॥ प्रसीद जपतांश्रेष्ठ लोकाः मन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ॥ विश्वामित्रोऽपि निकृंतो विनिश्चयेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 धिग्वलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ॥ एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥
 तदेतत्तमवेक्ष्याहं प्रसन्नोऽद्रियमानसः ॥ तपो महत्समास्थाये यद्वै ब्रह्मत्वंकारणम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे पट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ब्राह्मण्याधिगमाय भार्यया सह दक्षिणस्यादिशि तपश्चरन्निश्वामित्रे ब्रह्मणानदाश्रममेत्यतस्मै राजपिन्वदानेन स्वलोकगमनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण स्वाभीष्मिन्तानवासेः पुनस्तपश्चरणम् ॥ २ ॥ अत्रावसरे त्रिशङ्कुताराशामशरीरस्वर्गजिगमिषया वसिष्ठप्र-
 नितथायाजनप्रार्थना ॥ ३ ॥ तेन तदक्षिपेतत्पुत्रान्प्रतितन्निवेदनपूर्वकतथायाजनप्रार्थनम् ॥ ४ ॥

ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिश्चयस्य विनिश्चयस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥
 स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ॥ तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महोत्तमः ॥ २ ॥
 [फलमूलाशनो दान्तश्चकार परमं तपः] ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥
 हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥

वन । अतो नवक्ष्यमाणेन विरोधः ॥ १६ ॥ त्रैलो-
 क्यस्य मोहनं भयान्मूर्छाजनकं । रौद्रं स्मरणेऽपि
 भयंकरं । सुदारुणं दुर्दर्श ॥ १७ ॥ एतदेवाह—रो-
 मेति । अग्रेऽपि वमरीच्यो विस्फुलिङ्गानिष्पेतुरित्योज-
 ना ॥ १८ ॥ दण्डश्च प्राज्वलन् पूर्वास्त्रप्रासेनेति शेषः
 ॥ १९ ॥ तेज ब्रह्मास्त्रतेजः । तेजसा महिम्ना । धा-
 रय उपशमय ॥ २०—२१ ॥ शमं कोपशान्तिं नि-
 कृतं अपकृतं । तिरस्कृत इति यावन् ॥ २२ ॥ क्षत्रिय-
 बलं बलं धिक् निन्द्य बलमित्यर्थः । “धिगुपर्यादिषु” इ-
 ति द्वितीया । ब्रह्मतेजस ब्राह्मण्यरूपतेजसः बलं बलं ।
 तदेव प्रशस्तमितियावन् । सर्वास्त्राणि ब्रह्मास्त्रभिन्नानि
 ॥ २३ ॥ ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यापादकं । प्रसन्नेन्द्रि-
 यमानसं परित्यक्तश्चरन्नेति इत्यर्थः २४ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने वालकाण्डव्याख्याने पट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवमप्युपतिवित्तीर्णसरहस्यसर्वास्त्रवैद्यश्र्यदर्शनेन रु-
 द्रस्यापरत्वमुपपादितं । अथ पूर्वप्रस्तुतब्राह्मण्यस्यात्यन्त-
 दुर्लभत्वं दर्शयति नवभिः सर्गैः । तत्र त्रिशङ्कुशरणाग-
 त्यनुगुणशक्तिमत्त्वं दर्शयति सप्तपञ्चाशे—तत संतप्तहृ-
 दय इत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । महात्मना वसिष्ठे-
 न । कृतवैरं अनेनास्य तपोनाशमूलं दर्शितं । ब्रह्मवि-
 दपचारो हि सर्वश्रेयोविनाशकः । दक्षिणां शरावत्य-
 पेक्षया । महिष्येत्यनेन भाविता जकत्वा अनुगुणाग-
 र्थ्यं दर्शितं । महोत्तमः परमं यथा तथा ततापेत्यन्वयः
 ॥ १ ॥ २ ॥ कामक्रोधाद्यनुवृत्तिं दर्शयति—अथेति

ति० हे वृद्धन्ते बलममोघमस्तु अराता वसिर्जनेनाक्षीणमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रमाप्रयुङ्क्ष्वेतियावन् ॥ २० ॥ इति पट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
 [पा०] १ च छ ज मोहनघोर २ ग ज प्रोज्ज्वलन् ब्रह्मदण्डश्च । ख । प्रज्वलद्ब्रह्म । ३ क घ च छ ज सधूम इव ।
 ४ घ न्मुनिगणो ५ छ जयता । ६ घ धारयतेजसि ७ क ख । ड च छ । झ । ज महाबल । ८ ड च छ । झ । ज ।
 अमोघतेजश्चेष्ट । ९ क ख । ग ड । च छ झ । ज । विनिकृतो । १० तदद्भुतमवेक्ष्याह ग । ड । च झ । ज तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं
 ११ क ख । घ । तसमास्थाय । १२ ग कारकम् । १३ क घ—छ झ । ज ट महातपा ख । महामुनि १४ ददमधं
 ग—छ । झ । ज । दृश्यते १५ ग—छ । झ । ज श्वचार । १६ ग । सुमहत्तप । १७ ज । हविष्यन्दो मधुष्यन्द ।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४ ॥
 जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ॥ अनेन तपसा त्वां तु राजर्षिरिति विब्रूहे ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ ६ ॥
 विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ देवाः सर्पिणः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ ८ ॥
 एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ [कोपेन महताऽऽविष्टश्चैलोक्यं व्यथयन्निव] ॥
 तपश्चकार काकुत्स्थ परमं परमात्मवान् ॥ ९ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १० ॥
 तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ॥ गच्छेयं सशरीरेण देवानां परमां गतिम् ॥ ११ ॥
 स वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रान्तस्य गतो नृपः ॥ १३ ॥
 वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ त्रिशङ्कुः सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥
 वसिष्ठपुत्रान्ददृशे तप्यमानान्यशस्त्रिनः ॥ १४ ॥
 सोभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥
 अब्रवीत्सुमहात्मानस्सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
 शरणं वः प्रपद्येऽहं शरण्याञ्शरणागतः ॥ प्रत्याख्यातोऽस्मि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६ ॥

अतएवतपसोमन्दफलत्वंदर्शयति—पूर्णइति ॥ ४ ॥ विब्रूहे आर्षमात्मनेपदं ॥ ५ ॥ एवमित्यादि-
 चत्वारः । ब्रह्माब्रह्मलोकंजगाम । त्रिविष्टपं देवाजगमु-
 रित्यर्थः ॥ ६ ॥ समन्यु सदन्यः । “मन्युर्दैन्येकतो-
 क्रुधि” इत्यमरः ॥ ७ ॥ नास्तिमन्येतपःफलं एतन्मा-
 त्रमत्तपःफलंभवति । ब्राह्मणस्यैवमदभिमतत्वा-
 दितिभावः ॥ ८ ॥ परमतपः पूर्वकृततपसोऽप्यतिश-
 यिततपः । परमात्मवान् अतिशयितयत्नवान् ॥ ९ ॥
 विख्यातः अभूदितिशेषः ॥ १० ॥ सशरीरेण आत्म-
 नेतिशेषः । परमांगति स्वर्गमितियावन् ॥ ११ ॥
 चिन्तितं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञमित्यर्थः । अशक्यं

सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञकरणमितिशेषः । अशक्यत्वं-
 चनक्रपेरसामर्थ्यान् नापितादृशकर्मविधानाभावान्
 “सशरीरण्वस्वर्गलोकमेति” इतिश्रुतः । किंतु
 त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गप्राप्तिर्नास्तीतिपूर्वकल्पवृत्ततज्ज्ञा-
 नादितिमन्तव्यं । उक्तः अभूदितिशेषः ॥ १२ ॥
 तत्कर्मसिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गसाधनकर्मसिद्ध्यर्थं
 ॥ १३ ॥ वासिष्ठाइतिसार्धः । यत्रतेपिरे । तत्र-
 गन्वेतिशेषः । शतंवासिष्ठानिति । बह्वर्थशतमिति-
 निपातनात्सामानाधिकरण्यं ॥ १४ ॥ सइतिसा-
 र्धः । ह्रिया वसिष्ठप्रत्याख्यानकृतया । महात्मा-
 नस्सुमहात्मानइति व्यत्ययेनप्रथमा ॥ १५ ॥ शरणं

वि० परमात्मवान् परमात्माध्यानवान् परमधीरश्च ॥ ९ ॥ ति० शरणंगतोऽन्येपारक्ष्याणाशरणगतोऽपि शरणत्वप्राप्तोपीत्य-
 र्थः । शि० व युष्माकः शरणं रक्षकत्वं । गतं ज्ञातवानहं शरणं रक्षायथास्यात्तथा । शरण्यान् शरणहितान् । वोयुष्मान् ।
 प्रपद्ये प्राप्तोऽस्मि । एकदशरणशब्दोभावप्रधानः । गत्यर्थानाज्ञानार्थकत्वं “गमिरवबोधने” इत्यादिव्याख्यानेस्पष्टमेव । वदन्त्युभ-

[पा०] १ घ ब्रह्मलोकान्पितामहः । २ क घ ड च. ज—ट लाहि. ३ कृपिगणास्सर्वे. ४ इदमर्थं ग. ज. दृश्यते.
 ५ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. तपश्चचार. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. धर्मात्माकाकुत्स्थपरमात्मवान्. ७ क. घ. कुलन-
 न्दनः. ८ क. ख. ग. ड. छ—ट स्वशरीरेण ९ ड. छ. झ. ज. देवतानांपरागतम्. १० ड. च. ज—ट वसिष्ठसमाहूय.
 क. छ. वसिष्ठं च. ११ क. घ. प्रययौ. १२ क. ख. ग. समहातेजा ड. च. छ. झ. ज. सुमहातेजा. १३ घ. वसिष्ठस्यच-
 तान्पुत्रास्तप्य. ज. ट वासिष्ठान्संददशार्थतय १४ ड. च. ज. झ. ज. न्मनस्त्रिन. १५ घ. महातेजा. १६ ग. त्सुमहा-
 भागान्. घ. सुमहातेजा. १७ ड. च. ज—ट. प्रपन्नोऽहं. १८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. शरणंगतः.

यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ १७ ॥
 शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ ते मां भवन्तः सिद्धयर्थं याजयन्तु समाहिताः ॥
 सशरीरो यथाऽहं हि देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन ॥ १९ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ पुरोधसस्तु विद्वांसस्तारयन्ति सदा नृपान् ॥ २० ॥
 तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

१

वासिष्ठे पित्रतिक्रमेण याजनानङ्गीकारे त्रिशङ्कुना तान्प्रतिस्वस्य याजकान्तरानुसरणवचनम् ॥ १ ॥ वासिष्ठेश्चण्डालतांप्रा-
 पितेन त्रिशङ्कुना विश्वामित्रमेत्यस्ववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकया जनप्रार्थना ॥ २ ॥

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रत्याख्यातो हि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमो गुरुः ॥ न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
 अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥
 बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वर्गपुरं पुनः ॥ याजने भगवाञ्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥
 अवमानं च तत्कर्तुं तस्य शक्यामहे कथम् ॥ ६ ॥

रक्षितारं आगतः “शरणं गृहरक्षित्रो” इति वचनान् ।
 रक्षित्रपेक्षया आगतो ह । शरणयान शरणसमर्थान् ।
 शरणप्रपद्ये रक्षित्वप्राप्नोमीत्यर्थः । यद्वा शरणागत-
 प्रत्याख्यात इत्युत्तरेणान्वयः । तर्ह्यार्या एव गन्तव्य इत्य-
 ब्राह्—प्रत्याख्यात इति ॥ १६ ॥ किमर्थं शरणागति-
 स्तत्राह—यष्टुकाम इति । तन् यज्ञानुष्ठानं ॥ १७ ॥
 शिरसेतिसार्धः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः । समाहिताः
 अवहिताः ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानृते अन्याकांचनगति-
 यजनेपोषयनपश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ पुरोधाः पुरो-
 हितः वसिष्ठः ॥ २० ॥ तस्मादित्यर्थः । तस्मान् वसि-
 ष्ठान् । अनन्तरं पश्चान् । तस्मात्क्षकत्वे भवन्त एव रक्ष-

का इति भावः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितं
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुत्यागिनां फलं दर्शयत्यष्टपञ्चाशे—ततस्त्रिशङ्को-
 रित्यादि । क्रोधसमन्वितमिति शतविशेषणं ॥ १ ॥
 शाखान्तरं आश्रयान्तरं ॥ २ ॥ न शक्यं त्वयैक्ष्वाकं-
 णेतिशेषः । सत्यवादिन तस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ अशक्यं
 यं क्रतुमिति शेषः ॥ ४ ॥ बालिशः मूर्खः । “मूर्खवैधेय-
 बालिशः” इत्यमरः ॥ ५ ॥ अवमानमित्यर्थः । तन्

यान्वयि शब्दाधिकारश्च । यद्वा शरणं स्वैमिनप्रवनेन वचनप्राप्तं गतं प्राप्नोह शरणं जीवतः लघोययाम्यान्धावोनुमानप्रपद्ये ।
 ‘शरणं गृहरक्षित्रो वै रक्षणायोरपि’ इति मेदिनी ॥ १६ ॥ ति० ब्राह्मणान् अन्वर्थब्राह्मणान् ॥ १८ ॥ इति सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ति० सोवाचं “सोचिलोपेचं—” इति सातु ॥ ४ ॥ ति० त्रैलोक्यस्यापि मिश्रयया जने इत्यर्थः । भगवान् वसिष्ठः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख न भिवाद्यप्रसादये २ घ. च सिद्धयर्थे ३ ड. च छ झ ज यथाह्वै ४ क. ग. घ. च. छ. ज.
 कंचन. ख. किंचन. ५ क. घ. च. इक्ष्वाकूणां ६ क. घ. च. नृपान्सदा. ७ ज. अस्मादनन्तरं. ८ क. झ. ज. प्रत्याख्यातोपि
 ९ ड. झ. ज. दुर्बुद्धा. १० घ. इक्ष्वाकूणां. ११ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. परमागति. १२ ग. मितिहोवाच झ. ज.
 मितिहोवाच. १३ ग. कथशक्ता क्रतुतव. ख. घ. ड. झ. क्रतुशक्ता कथचन च. ज. क्रतुशक्ता कथचतत् १४ घ. ख. पुनर्न
 १५ ख. ड.—ट. अवमानं कथं क्रतु. क. घ. अवमानं वयं क्रतु १६ ख. ग. ड. छ.—ट. तस्य शक्यामहे वयम्

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥ ८ ॥
 ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ शेषुः परमसंकुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ॥ ९ ॥
 एवमुक्त्वा महात्मानो विविशुस्ते स्वमाश्रमम् ॥ १० ॥
 [तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशमृषिपुत्रैश्च भाषितम् ॥ प्राविशत्स्वपुरं राजा चिन्तयामास दुःखितः] ॥ ११ ॥
 अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥
 चित्यर्माल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ १२ ॥
 तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ॥ प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः ॥ १३ ॥
 एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ॥ दहमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १४ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १५ ॥
 कारुण्यात्मा महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ इदं जगाद् भद्रं ते राजानं घोररूपिणम् ॥ १६ ॥
 किमर्गमनकार्यं ते राजपुत्र महोदधे ॥ अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १७ ॥
 अथ तद्वाक्यमाज्ञाय राजा चण्डालतां गतः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १९ ॥
 सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शनम् ॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ २० ॥

असाध्यार्थसाधनरूपं ॥ ६ ॥ तेषामितिद्वौ । अन्यां-
 गतिं याजकान्तरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ घोराभिसंहितं साक्षा-
 त्कुलगुर्व्रह्मपुत्रं वसिष्ठमतिक्रम्यपुरोहितान्तराश्रयण-
 रूपघोराभिप्राययुक्तमित्यर्थः । गमिष्यसीत्यनन्तरमि-
 तिकरणद्वन्द्वं ॥ ९ ॥ एवमित्यर्थः ॥ १०—११ ॥
 अत्रचण्डालत्वंनतत्सादृश्यमात्रं । किंतुअत्रियत्वप्रहा-
 णेनचण्डालत्वजातिप्राप्तिः । ब्राह्मणत्वादिजाते कर्ममू-
 लत्वेनतदपायेतदपायादित्याह—अथेत्यादि सार्धः ।
 चण्डालतांगतः वस्त्रस्थयद्वोपवीतमेवध्वर्षासीदित्यर्थः ।
 नीलवस्त्रधरः कटिस्थपीतावरमेवचण्डालार्हनीलवस्त्रं-
 जातमित्यर्थः । नीलः पूर्वस्थितराजनेजएवनीलवर्णो-
 भवदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोयं । परुष रूक्षाङ्गः ।
 ध्वस्तमूर्धजः ह्रस्वकेशः । चित्यर्माल्यानुलेपः चिता

श्मशानं तत्रभवंचित्यं तादृशंमाल्यं अनुलेपः चिताभ-
 स्सरूपोऽङ्गरागश्चयस्यसतथा । आयसाभरण अयोवि-
 काराभरण ॥ १२—१३ ॥ परमात्मवान् परमवृत्तिमान्
 भूत्वा । दहमानः दुःखेनतिशेषः । विश्वामित्र वसिष्ठ-
 वैरिणं जगाम ॥ १४ ॥ विफलीकृतं वासिष्ठविनाशितै-
 हिकामुष्मिकसाधनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्ववंशावसानप्रक-
 टनेनरामस्यकोपोभविष्यतीतिमान्वयति—भद्रंतइति
 ॥ १६ ॥ चण्डालतांगतः केनेहेतुनेतिशेषः ॥ १७ ॥
 आज्ञाय श्रुत्वैत्यर्थः ॥ १८ ॥ तं कामं यमुद्दिश्यगुर्वानु-
 पासनंकृतमित्यर्थः । विपर्ययः विपरीतप्रयोजनोहेतु-
 विशेषः ॥ १९ ॥ कस्तेकामइत्यत्राह—सशरीरइति ।
 सौम्येनिसंवुद्धिः । दर्शनंवुद्धिः । तच्चफलं क्रतुशतफ-

शि० हेवीरयश्चण्डालतागत तस्यनेहहागमनेकिप्रयोजनद्वन्द्वेतिभावः । एतेनत्रिशङ्काशप पूर्वमेवविश्वामित्रेणश्रुतमिति-
 नित । ति० गौम्यदर्शनेनिसवोचनम् ॥ २० ॥

[पा०] १ घ पर्याकुलक्षणः २ क ख. ड—ट ग्यातोभगवता. घ ग्यातोवशिष्टेन ३ ड. च. छ. झ स्तथैवहि.
 घ विशेषत ४ ड च छ झ ज ट इत्युक्त्वाते ५ ड. च. छ झ ज ट स्वस्वमाश्रमम् ६ अयंलोक क ड च छ
 ज दृश्यते ७ क सकाशगुरुपुत्रैश्च ८ ग रक्तमाल्यानुलेपश्च क चित्रमाल्यागरागश्च ख ड—ज. चित्यमाल्यागरागश्च घ
 अष्टमात्यागरागश्च ९ घ ट लक्ष्म्याचण्डाल. क. छ. त्याज्यचण्डाल १० ख घ—ट घोरदर्शनम् ११ घ किमागमनकृतं
 ते १२ क ख घ मदायग १३ ड च. छ झ ज ट. मार्कण्डेय क मादाय ज. मास्थाय १४ ख चण्डालएवम्
 १५ क. अनवाप्यचनत्कर्म १६ क—छ. झ. ज. ट सौम्यदर्शन

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ २१ ॥
 यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २२ ॥
 धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥ २३ ॥
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ २४ ॥
 तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २५ ॥
 नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यैः शरणमस्ति मे ॥ दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हमि ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

विश्वामित्रेण त्रिशङ्कुं प्रतिशर्गरमाहिभ्येनेवस्वर्गप्रापणप्रतिज्ञानपूर्वकं शिष्याणानामाश्रमेभ्यो मुनिगणानयनाय प्रेषणम् ॥ १ ॥
 शिष्यैर्विश्वामित्रप्रतिज्ञासु निजनागमननिवेदनपूर्वकं वामिष्ठानामपहामवचनानुवाद ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणेपानीचयो निजनन-
 रूपशापदानम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ॥ अत्रवीन्मधुरं वाक्यं सांक्षाच्चण्डालरूपिणम् ॥ १ ॥
 ऐश्वराक स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ॥ शरणं ते भविष्यामि मा भैषीन्पुङ्गव ॥ २ ॥
 अहमामत्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकरात्राजंस्ततो यक्ष्यमि निर्वृतः ॥ ३ ॥
 गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ॥ अनेन सह रूपेण संशरीरे गमिष्यसि ॥ ४ ॥

लं सशरीरस्वर्गः ॥ २० ॥ वसिष्ठप्रत्याख्यानामूलपापम-
 यिनास्तीत्याशयेनाह—अनृतमिति । यद्वा “यज्ञोन्-
 तेनश्नरति” इतिवचनान् क्रतुनाशकत्वेनावगतमनृत-
 मपिमयिनास्तीत्याह । मे मया । क्षत्रधर्मेण तत्साक्षि-
 तयेत्यर्थः । कृच्छ्रेष्वपि गतः आपन्नतोपि । ते पुरतड-
 ति शेषः ॥ २१ ॥ यज्ञैरिति पूर्वसशरीरत्वसाधनक्रतु-
 शतमुक्तं अत्रनित्यकर्मतिभिदा । यद्वा पूर्वक्रतुगतं इष्टं
 यष्टुमुपक्रान्तमित्यर्थः । तच्चनावार्यते तादृशकृत्वनुष्ठा-
 नमनोरथोनावायतइत्यर्थः । शीलवृत्तेन शीलयुक्तवृत्ते-
 न । शीलं सद्गुणः । वृत्तमाचारः ॥ २२ ॥ प्रयतमान-
 स्येति सप्रमथैर्येषु । ममेति शेषः ॥ २३ ॥ अतइत्युपस्का-
 र्यं । दैवमत्रप्रारब्धफलमदृष्टं । परं श्रेष्ठं । पुरुषहिता-
 हितप्रापकमित्यर्थः । पौरुषं इदानींतनधर्मानुष्ठानं ।
 निरर्थकं प्रारब्धकर्मतिरस्कारानर्हमित्यर्थः । आक्रम्य-

ते अभिभूयते । परमागतिः इतरतिरस्कारेणैहिकमुख-
 दु स्वादिप्रापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रसादं देवानुकूल्यं
 ॥ २५ ॥ गतिः शरणं । वसिष्ठेन मयमाहृतश्चैकिक-
 रिष्यमीत्यत्राह—तान्य शरणमस्तीति । पुरुषकारेण
 त्वत्प्रसादरूपानुकूल्यकरणेन ॥ २६ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 ख्यान वालकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

जातिचण्डालस्य कदाचित्तद्वावनिवृत्तिरस्ति ननु-
 कर्मचण्डालस्येत्याह एकोनषष्टितमे—उक्तवाक्यमित्या-
 दि । साक्षाच्चण्डालरूपिण चण्डालचिह्नधारित्वान्न-
 शास्त्रगम्यचण्डालभावइत्यर्थः ॥ १ ॥ ऐश्वराकेत्या-
 दि चत्वारः ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यकरान यज्ञसाहायकरान
 ॥ ३ ॥ गमिष्यसि स्वर्गमिति शेषः । अनेनेत्यनेन

शि० सर्वसालसद्गुणत्वात्प्राप्तान्नस्यापिमर्थिसंभावनानकर्तव्येति बोधयितुमाह—यज्ञैरिति ॥ २२ ॥ इत्यष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

शि० साक्षादेवावर्तमानं । तु शब्द एवाधेयः । साक्षादवर्तमानेन चण्डालस्मात्साक्षादभिभाषणानर्ह इति निषेधम्याह मडनिध्वनि ।
 तेन कर्मणा जाल्याचमनचण्डाल इति व्यतिरिक्तम् । अतएव चण्डालरूपिणमिति विशेषणम् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख दैवतपरममन्ये २ ख नान्यागतिप्रपश्यामि ३ क घ ड च झ ञ नान्यच्छरणमस्ति मे ४ ख
 उक्तवाक्यतुराजानमाक्षाच्चण्डालरूपिणम् । अत्रवीन्मधुरवाक्यकृपया कुशिकात्मज ५ घ शापाच्चण्डालरूपिणम् ६ च छ झ
 ज साक्षाच्चण्डालतागतम् ६ ख ट—ट. ऐश्वराको क घ. ऐश्वराको ७ क ख सागतनेस्तु ८ क ख ड च छ झ ज.
 तेप्रदास्यामि ९ घ माभैषीर्मेनुजाधिप. १० घ. यज्ञसाहायिकान्. ११ क. ख अनेनवहिरूपेण १२ घ. स्वर्गलोकगमिष्यसि.

हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नृगाधिप ॥ यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणान् ॥
 सर्वाञ्शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
 सर्वानृषिगणान्वत्मा आनयध्वं ममाज्ञया ॥ सशिष्यसुहृदश्चैव सत्त्विजः भवद्गुह्यतान् ॥ ७ ॥
 यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनाहतम् ॥ ८ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ आजगमुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥
 ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ऊचुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥
 श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायान्ति द्विजातयः ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥
 वीं सिष्टं तच्छतं सर्वं क्रोधैर्पर्याकुलाक्षरम् ॥ यदाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ॥ १२ ॥
 क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ॥ कथं सदमि भोक्तारो हविस्तस्य सूर्ययः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणा वा महान्मानो भक्त्वा चण्डालभोजनम् ॥ कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥
 एतद्वचननैर्घुर्मृचुः संरक्तलोचनाः ॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे ते समहोदयाः ॥ १५ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनः सरोपमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 ये दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ भस्मीभूता दुरान्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥
 अद्य ते कालपाशनं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ सप्तजातिशतान्येव मृतपाः मन्तु सर्वशः ॥ १८ ॥

ऋषिगणकृतरूपस्य ब्रह्मणाग्यवार्थत्वेन जातिचण्डाल-
 लताऽभावेन मन्त्रपोमहिमोपवृत्तितयजेन सशरीर स्व-
 र्गगमिष्यमीतिभावः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्त अनायामेन
 सद्योलब्धं । तत्रहेतु — यस्त्वमिति ॥ ५ ॥ एवमि-
 तिसार्थः । शिष्यान् भृत्यान् ॥ ६ ॥ सुहृद-
 मत्सुहृदः । शोभनहृदयान्वा ॥ ७ ॥ मद्वाक्यव-
 लेनचोदित आहूत यः कश्चनान्य अनाहत उपे-
 क्षारूपं चण्डालं याजयतीति निन्दारूपं वा यद्वाक्यं ब्रूया-
 न तेनोक्तं तत्सर्वमखिलेन ममाख्येय ॥ ८ ॥ तस्येति-
 द्वौ । ब्रह्मवादिन शिष्या ॥ ९ ॥ ब्रह्मवादिनावच-
 नमित्यन्वयः ॥ १० ॥ यदनाद्वचनमुनीनां तदपि व-
 क्तव्यमित्युक्तत्वाच्चदपि वदन्ति श्रुत्वेत्यादिपटः । सर्वदे-

शेषु स्थिता इति शेषः । महोदयमिति । तदाख्यमृषिभि-
 र्गमिष्यतीति । वासिष्ठगतचवर्जयित्वेति द्विष्टव्यं ॥ ११ ॥ वा-
 सिष्ठ्यदाहेत्यत्र महोदयश्चेत्यपि बोध्यः उपसंहारं तथाद-
 र्शनान् ॥ १२ ॥ विप्रस्यैव याजनाधिकारान् चण्डाल-
 स्ययाज्यत्वाधिकारान् तस्य सद्रमिदेवता कथं हविर्भो-
 क्तारः । लुप्तं कृपयश्च कथमिष्टशिष्टभोक्तार इति भावः
 ॥ १३ ॥ पालिता इति श्रेयोक्तिः । अयाज्ययाजयितारः
 कृपयः कथं स्वर्गं गमिष्यन्तीति भावः ॥ १४—१६ ॥
 “तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायोनविघने” इति न्यायेन च-
 ण्डालयाजनमपि जीयतीत्यविज्ञाययेदृष्यन्ति ते भस्मी-
 भूता भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्याद्यादिपञ्च ।
 अयं गृहं । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृत-

शि० महोदयवर्जयित्वत्वेन तस्य वसिष्ठपुत्रानुयायित्वत्वेन ॥ ११ ॥ ति० वसिष्ठमृष्टतन्मर्षावर्जयित्वेति योजना ॥ १२ ॥

शि० सूर्ययः सुराध्यकृपयश्च हविर्भोक्तारः कथं भोक्तार इत्यर्थः ॥ १३ ॥ शि० पूर्वमर्षाधिकारियाजकप्रयुक्ताशुद्धिहविषोपकृत्वा
 उदानी अनधिकारियाज्यप्रयुक्ताशुद्धिहविषोवोचयन्नाह—ब्राह्मणा इति ॥ १४ ॥ ति० यत् यस्मान् ॥ १५ ॥ ति० मृतपाः ।

[पा०] १ घ मिममन्येभ्यर्गलोक २ क ख घ नरेश्वरम् ३ घ ज, ट, शरणगत ४ ख, ड, च, छ, झ, ञ, ट, सर्वानृषिगणान्वा ५ घ, ज सर्वानृषिगणान्वा ५ ख घ—ट सशिष्यान्सुहृदश्चैव, ६ ड, च, छ, झ, ञ, ट सुहृदयान् ७ ज यथन्द्रो, ८ घ तस्य सर्वमखिलोक्तं ९ घ, समाख्येयमनाहतम् १० ए, तेनुशिष्या, ११ ख, ज्वलिततेजस १२ क ग, ड, च, ज वचनमर्ष १३ घ वचनमर्ष १४ ख द्विजोत्तमा १५ ड, च, छ, झ, ञ, वसिष्ठमृष्टतन् क वसिष्ठमुत्तमं, १६ ज क्रोधैर्पर्याकुलाक्षरम्, घ, वोपपर्याकुलाक्षरम् १७ क ड—ज यथाहवचन, १८ ड, छ, झ, ट, चाण्डालभोजनम् १९ क ख घ—ट सर्वगहमहोदया २० ख, क्रोधसंरक्तनयन २१ क, इदं वचनमब्रवीत्, २२ क, ग, घ, झ, ञ, ट, यदप्ययन्ति, २३ ड, च, छ, झ, ञ, मृतपास्त्वस्त्वन्तुते.

श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ॥ विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान् ॥ १९ ॥
 महोदयश्च दुर्वृद्धिर्मांमदृष्यं हृदपयन् ॥ दृषितः सर्वलोकेषु निपादत्वं गमिष्यति ॥ २० ॥
 प्राणातिपातनिरनो निरनुक्रोशतां गतः ॥ दीर्घकालं मम क्रोधादुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥ विरराम महातेजा ऋपिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनपष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रेणमुनिगणमध्येस्वाभिप्रायनिवेदनेनैतं महयज्ञोपक्रमः ॥ १ ॥ तथाभागार्थमाह्वानेप्यनागतेषुदेवेषुतपोबलेन
 त्रिशङ्को स्वर्गप्रापणम् ॥ २ ॥ इन्द्रादिभिः प्रतिरोधे अवाचिष्ठरम्भेनपततातेनमुनिप्रत्याक्रोशनम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेणत्रिश-
 ङ्कुम्भमनपूर्वकस्वर्गान्तरमर्जनप्रतिज्ञानेनकनिषयनक्षत्रसर्जनेदेवैर्मन्परिसान्त्वनम् ॥ ४ ॥ देवैस्त्रिशङ्कोर्मुनिमृष्टनक्षत्राणाचतत्रै-
 वावस्थानानुमतिपूर्वकपुनः स्वलोकागमनम् ॥ ५ ॥

तपोबलहैतान्कृत्वा वामिष्टान्समहोदयान् ॥ ऋपिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥
 तेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २ ॥

यथाऽयं स्वशरीरेण स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ ऊचुः समेत्य महिता धर्मज्ञा धर्ममंहितम् ॥ ४ ॥
 अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥
 अग्निकल्पो हि भगवाञ्ज्ञापं दास्यति रोषितः ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवम् ॥ ६ ॥
 गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ तथैवा प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७ ॥

पा' शवभक्षका' ॥ १८ ॥ मुष्टिका' हीनजातिविशेष-
 पा । विकृताः विकृतवचनव्यापारादयः । विरूपाः
 विकृतवेषा ॥ १९ ॥ अदृष्य उक्तन्यायेनेतिभा-
 वः । महोदयश्चेत्यनेन पूर्वशप्रावसिष्ठपुत्राण्वेतिगम्यते
 ॥ २० ॥ प्राणातिपातः बलात्प्राणनाशनं । निरनुक्रो-
 शतां निर्घृणतां । वर्तयिष्यति प्राप्स्यति । ननुग्रतपस्वि-
 त्वेषिभ्रत्रियस्यचण्डालयाजनं सर्वथाअन्याय्यमेवेति
 कथंयथार्थादिपुशापप्रवृत्तिरितिचेदत्रोत्तरं । वसिष्ठ-
 वैरनिर्यातनकामस्यविश्वामित्रस्य तपःफलमिदमिति
 ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 शवव्याहिराणे ॥ १८ ॥ ति० मुष्टिकानाम तन्नामान् । इदानीं डोवाडनिर्गमिद्धा ॥ १९ ॥ इत्येकोनपष्ठितमस्तस्य ॥ ५९ ॥

द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
 ख्याने एकोनपष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अथसशरीरस्यत्रिशङ्कोर्मन्वर्गप्रापणपष्ठितमे—तप-
 इत्यादि ॥ १ ॥ अयमितिसार्धं । दायमत्तीतिदायाद-
 पुत्रपौत्रादि । पचायच्च । वशइतिवाचनं । तेन पूर्व-
 श्रत्रियरूपेण । अनेन इदानींचण्डालरूपेण । शरीरेण
 देवलोकजिगीषया स्वर्गस्ववशीकर्तुमिच्छया । माशर-
 णंगत ॥ २ ॥ यथेतिपञ्च ॥ ३ ॥ ऊचुः अन्योन्य-
 मितिशेष ॥ ४ ॥ सम्यक्कार्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ स-

ति० ब्राल्वा योगबलेन ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. घ. महोदयस्तु २ क च ट मदपयन् घ च हिदपयन् ३ ड झ ज. ट. हताञ्जाला. ४ क.
 ख. ग. ड. च. छ. झ अ. ट. खेनानेन घ स्वकर्तव्य ५ ग ड च छ. झ ज देवलोकं ६ ड च छ झ ज ट
 ऊचुस्समेतास्महसा. ७ ड झ. ज. ट. रोषत ८ क ग. च छ ज प्रवर्तता ९ ड च. छ. झ. ज. यथादिवि १० क.
 ख. च. छ. ज. तत प्रवर्तता. घ ड. झ. ज. ट. तत प्रवर्त्यता.

एवंमुक्त्वा महर्षयः चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तदा ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्कर्ता ॥ ८ ॥
 ऋविजश्चातुर्व्यूषेण मन्त्रेवन्मन्त्रकोविदाः ॥ चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९ ॥
 ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥
 नाभ्यागमस्तदाऽऽहूता भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ सुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ॥ एष त्वां मंशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥
 दुष्प्रापं म्शरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३ ॥
 स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मेया हि तपसः फलम् ॥ राजन्स्वतेजसा तस्य म्शरीरो दिवं व्रज ॥ १४ ॥
 उक्तवाक्ये मुनो तस्मिन्मंशरीरो नरेश्वरः ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५ ॥
 देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ॥ सह मर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ गुरुशापहतो मृड पत भूमिमवाकिञ्चराः ॥ १७ ॥
 एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरूपतन्पुनः ॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
 ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ मृजन्दक्षिणमार्गस्थान्समर्पानपरान्पुनः ॥ २० ॥
 नर्क्षत्रमालामपरामृजन्क्रोधमृच्छितः ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिर्मध्ये महायशः ॥ २१ ॥

मधितिष्ठत स्वस्वार्त्विज्यमितिशेष ॥ ६—७ ॥ ता-
 स्ता क्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि । याजकः अध्वर्युः ।
 सुवमुद्यम्येतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ मन्त्रवदितिक्रि-
 याविशेषणं । यथाकल्पं कल्पमुत्रमनतिक्रम्य । यथा-
 विधि यथाशास्त्रं ॥ ९ ॥ महताकालेन द्विर्बिम्ब्रावृ-
 त्त्या । सर्वदेवता प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ नेत्यर्थः । ना-
 भ्यागमन अनधिकारिणा अन्यायेनच कृतमकृतमि-
 निन्यायादितिभावः ॥ ११ ॥ सुवोद्यमनं कोपजचेष्टा-
 विशेषः ॥ १२ ॥ पश्येति सार्थः । त्वदभिमतायास्त्वा-
 स्तामितिभावः । एषइत्यव्यवधाने । ओजसा तपोवी-

र्येण । दुष्प्राप अन्यैरितिशेषः ॥ १३ ॥ स्वार्जितं सु-
 द्वार्जितं । स्वतेजसा स्वामाधारणप्रभावेन ॥ १४ ॥
 मुनीनांपश्यतां मुनिपुण्ड्रयन्मुसस्तु ॥ १५ ॥—देवेति-
 चत्वारः ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गालयार्हः ॥ १७—
 १८ ॥ आहारयन अकरोत् ॥ १९ ॥ मृजन अभू-
 दितिशेषः । अमृजदित्यर्थः ॥ २० ॥ मुनिमध्येस्थितए-
 व दक्षिणांदिशमास्थाय तामधिकरणंकृत्वा । नक्षत्रमा-
 ला समविशतितनक्षत्रमाला । यथोत्तरतोऽधुवोचलस्ति-
 ष्ठति एवंत्रिशङ्कुस्तिष्ठतु । तंपरितोयथासमर्पिमण्डलं त-
 द्दत्रापिभवतु । तत्रयथानक्षत्राणि तद्वदत्रापीत्यर्थः

शि० मन्त्रकोविदा मन्त्रोपलक्षितयागनिपुणा ॥ ९ ॥ शि० मरु अतिक्रियामहित । अध कोपान्तर्धारणामर्थः ।
 कइत्यत्रकृधातो 'घञेयकविधान' इति । नचपूर्वकारणार्थकधाधातुप्रकृतिकप्रत्ययान्तोऽधइति । अतएवक्रोधसमाविष्ट
 इत्यनेननपौनस्त्यः । ति० मरुकोय कोनस्यैवाधिकावस्थाकोव ॥ १२ ॥ ति० हेराजस्त तस्यतेजसा धमवेन दिवंव्रज । कुद-
 लापुनरुत्तिर्नदोप ॥ १४ ॥

[पा०] १ ट एवमुक्त्वा २ क ख. घ च छ. झ न. सजहुम्ना क्रियाम्नादा ज ट सचक्रुस्ता क्रियास्तदा च
 छ ज चक्रुस्ताम्ना क्रियान्ताया. क ख क्रियाम्नात ३ घ महाकनो. ४ घ यथावन्मन्त्रकोविदा ५ ड च छ झ. ज.
 मदानत्र. ख. घ ज. ट सनमन्त्र क मन्त्रतत्र ६ ड. च. छ झ ज कोपममाविष्टो ७ ग. ड. च छ झ. च. ट. स्वश-
 रीरेण ८ ड च छ झ. ज ट स्वर्गगच्छनरेश्वर. ९ ज किञ्चिदप्यस्ति घ किञ्चिदत्रास्ति. १० घ मयात्यतपस. ११ क.
 ग. ड. च. छ झ ज. ट राजस्त्वं १२ क ख ग नराधिप १३ ट. देवलोकगतं. ड च छ झ ज स्वर्गलोकगतं.
 १४ घ. सहस्राक्षसुरगणै. १५ च. छ स्वर्गकृतालय. १६ ख. अपतद्भुवि. १७ ज ट. क्रोधमाहारयत्तीव्रं. ग. रोषमाहारय-
 स्तीव्र. १८ ड च. झ नक्षत्रवशमवर १९ ग. ड. च छ झ. ज ऋषिमध्ये २० क ग घ महातपा

सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अन्यमिन्द्रं कारिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ॥

दैवतान्यपि सँ क्रोधात्सृष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२ ॥

ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिमङ्गाः सुरासुराः ॥ [सर्किनरमहायक्षाः सहमिद्धाः संचारणाः]

विश्वामित्रं महात्मानमृचुः मानुनयं वचः ॥ २३ ॥

अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः ॥ सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५ ॥

मशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूषतेः ॥ आरौहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्तमे ॥ २६ ॥

स्वर्गोस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २७ ॥

यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ॥ मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुजातुमर्हथ ॥ २८ ॥

एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्युचुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ २९ ॥

एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ॥ गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ ३० ॥

नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिष्यु जाज्वलन् ॥ अवाकिष्टरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठन्मरसंनिभः ॥ ३१ ॥

अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ कृतार्थं कीर्तिमन्तं च स्वर्गलोकगतं तथा ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ऋषिभिश्च महातेजा वाढमित्याह देवताः ॥ ३३ ॥

॥ २१ ॥ मृष्टेतिमार्थः । नक्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणं ।

द्वितीयाधार्तन्तेइतिमंकलयेत्युपस्कार्यः । अन्यमिन्द्रंकरि-

ष्यामि विद्यमानलोकस्यान्येन्द्रंकरिष्यामि । अनिन्द्रको-

लोकोवास्यान् । इन्द्ररहितलोकान्तरंवाकरिष्यामीत्य-

र्थः । अतएवाहुराचार्या “अन्येन्द्रकंभुवनमन्यदनि-

न्द्रकंवाकर्तुंक्षमेकविरभूदयमन्यवाय” इति । अस्मि-

न्नर्थेइन्द्रनाशयिष्यामीत्यर्थः स्यान् । मोनुचितः । मृ-

ष्ट्यन्तरोपक्रमविरोधान् । “दैवतान्यपिसक्रोधात्सृष्टुं

समुपचक्रमे” इत्यनन्तरविरोधाच्च । अतएवायमर्थो

भवितुमर्हति मयामृज्यमानस्वर्गस्यान्यमिन्द्रंकरि-

ष्यामि अथवायमामृज्यस्वर्गलोकोऽनिन्द्रकोवास्तु त-

त्रत्रिशङ्कोरेवेन्द्रोभवतु तत्परिवारान्मृजयमितितादृ-

शदेवान्स्त्रुपुपचक्रमइत्यर्थः ॥ २२ ॥ परमसंभ्रान्ताः

स्वप्रतिमृष्टेरनिदुस्महत्वादितिभावः । मानुनयं ससा-

न्त्यं ॥ २३ ॥ अनुनयमेवाह—अयमित्यादि । ना-

र्हति अदुष्टत्रैवर्णिकमभ्यत्वात्स्वर्गस्येतिभावः ॥ २४ ॥

तनि० लोकोवास्यान् सेन्द्र लोकान्तरास्यादित्यर्थः । अनिन्द्रकस्यान् विद्यमानभुवनमिन्द्ररहितमनायकवास्यदित्यर्थः ॥ २२ ॥

ति० स्वर्गोस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोस्तु ॥ २७ ॥ ति० वाढमित्येव आहतिशेषः । दुराग्रहस्यानर्थहेतुनाप्रतिसंवाय

[पा०] १ क कलानक्षत्र २ ज. चक्रोधान क न ग मकोवान ट. मकोवम्बु ३ ज मचारणा ख मुरप-

भा. क मुरपय ४ ड इदमव ग ज दृश्यते ५ ज. सुरासुरा ६ ग नार्हत्येव ज नार्हतीति घ नचार्हति. ७ क ख घ.

ज. तेषानुव. ८ ड च छ झ ज ट आरोहणप्रतिज्ञाय. ज आरोहण ९ क घ. ज रेवशाश्वतम् ट रेप. १० क ध्रुवा-

णिव ११ झ. यत्कृतानि. १२ ग तानिसर्वाणि. १३ ग. घ. च. ज. ज्योतिष्युजज्वलन्. १४ क. ट. स्वर्गलोकगत घ.

ब्रह्मलोकगतं. क—ट गतंयथा १५ ट च छ. झ व ऋषिमभ्ये. १६ क ड—ट. मित्येवदेवता

तेषामितिचत्वार ॥ २५ ॥ भद्रवदितिप्रतिमान्वं

॥ २६ ॥ स्वर्गोस्तु अयंत्रिशङ्कुस्थितिदेशणवेतिशेषः ।

मत्कृतानि मत्सृष्टानि । अतएवमामकानि । लोका.

भूरादयः । यावद्वरिष्यन्ति स्थायन्ति । सर्वशः सर्व

प्रकारेण । ध्रुवाणि भवन्तु । प्रार्थनायांलोड । त

पूर्वोक्तं । अनुजातुं अङ्गीकर्तुं ॥ २७—२८ ॥ ए

मुक्ताइत्यादिसार्धा पञ्च ॥ २९ ॥ सर्वशः स

णि । वैश्वानरपथान् वैश्वानरः ज्योति तत्

त्प्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गान् ॥ ३० ॥ तेषु त्व-

त्सृष्टेषु । जाज्वलन् अतिशयेनप्रकाशमानः । अवा-

किष्टरा. गुर्वपचारफलप्रकटनायाधोमुखः । अमरम-

न्निभः तेजसाअमरतुल्यः । तिष्ठतु ध्रुवइवेतिभावः

॥ ३१ ॥ अनुयास्यन्ति स्वर्गनक्षत्राणिध्रुवमिवेतिभावः ।

स्वर्गलोकगतंयथा स्वर्गलोकगतमिव । कृतार्थमित्यन्य-

य ॥ ३२ ॥ वाढमित्यङ्गीकारयोगोक्तंवचनं ॥ ३३ ॥

ततो देवा महान्मानो मुर्नयश्च तपोधनाः ॥ जग्गुर्यथागतं सर्वं यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अंबरीषेणयजनारभेद्दन्त्रेणगृह्ययज्ञपशोरपहारेपुरोहितेनानुकल्पनयाराजानप्रतिनरपशोरानयनचोदना ॥१॥ पशुक्रयणाय
पर्यटताराज्ञाभृगुतुन्देकचीकसृपिप्रतिगोशतमहस्वीकारेणपशुभावेन सुतविक्रयणप्रार्थना ॥ २ ॥ मातापितृभ्यांज्येष्ठकनि-
ष्ठयोर्विक्रयणानङ्गीकरणे अंबरीषेणपरिशोपादात्मविक्रयनिश्चयात्स्वयमुपागतेनशुनश्शेषनाज्ञामध्यमेनसहनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रो महान्मास्य प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तानृषीन् ॥ अत्रवीचरशार्दूलस्सर्वास्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥
महान्विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ॥ दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तपस्यामहे तपः ॥ २ ॥
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महान्मनः ॥ सुखं तपश्चरिष्यामो वरं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥
एवमुक्त्वा महतेजाः पुष्करेषु महामुनिः ॥ तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपंतिनृपः ॥ अंबरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥
तस्यैव यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहार ह ॥ प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीन् ॥ ६ ॥
पशुग्न हूतो राजन्प्रनष्टस्त्व दुर्नयान् ॥ अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥
प्रायश्चित्तं महद्धेतुचरं वा पुरुषर्षभ ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥

यज्ञस्यान्तइत्यनेनविश्वामित्रेणयजमानप्रतिनिधिकृत्वा ॥१॥
। ज्ञ ममापित । देवैर्भागश्रगृहीतइतिगम्यते ॥३४॥
ते श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
णमस्त्रीराख्याने वालकाण्डव्याख्याने पष्ठितम
॥ ६० ॥

थ शरणागतशुन शेषरक्षणाचितशक्तिवक्तुं त-
पान्तरमाहैकपष्ठितमे—विश्वामित्रइत्यादि । तान स्वा-
ज्ञयासमागतान । वनवासिन स्वतपोवनवासिन ।
देवावचनमङ्गीचकार ॥ ३३ ॥ वि० इति कुशलवदोराख्यानेनृतीर्थोद्धवर्तेमानकयाममाप्ता ॥ ३४ ॥ इति पाठनमस्मर्ग ॥ ६० ॥

नि० सर्वान्मान्विनयान्विनानिति पाठान्तर ॥ १ ॥ नि० दक्षिणादिश आ समन्ताध्याय म्थित अय त्रिगङ्गारूप महावि-
घ्न । अस्माकृतपोनाशकत्वात् तच्छायाक्रान्तलाचार्यदेशेन परापोऽयोम्यइतिभाव ॥ २ ॥ शि० पुष्करेषु तीर्थविशेषे । बहु-
वचनमादर्य । महान्मन अनिप्रयवशीलमुनीना । एकवचनजालमिप्रायेण ॥ ३ ॥ नि० अभ्याहन इदानीअस्माभिरानीत
पशु तवदुर्नयान् त्वयापवशान् तावत्करक्षणाप्रमादाच्चप्रनष्ट ॥ ४ ॥ नि० एतन् पशुनाशरूप महन्प्रायश्चित्तं महत् प्रायश्चित्त-
स्यकारण । प्रक्रान्तकर्मयावत्प्रवर्तते प्रवर्तियते । तावत् तत् प्रागेव । नष्टपशुमन्वायनय । तत्प्रतिनिधित्वेनक्रीलानरवापशु-

[पा०] १ घ ड च छ झ ज क प्रयश्च २ ड च छ झ ज मृतेजा ३ ड च छ झ ज ट न्वीत्यतानृ-
षीन् ४ ग न्ताम्सर्वान्वनवासिन ५ क—घ झ ज महाविघ्न ६ घ दक्षिणामास्थितो दिश ख दक्षिणादिशमास्थित
७ क प्रवेक्ष्याम ग ट प्रवक्ष्याम च प्रयाग्याम ८ घ च तपस्यामहे ९ घ ज वयम् १० क घ च ज पश्चिमस्या
११ ख महामुनि ख घ च महामना १२ क ख तपश्चरिष्यामि १३ क—घ ज परतद्धि ड च छ झ ज
सुखं तद्धि १४ क महावाहो १५ ख दुराधर्ष १६ क घ—ट पतिर्महान् १७ ख तस्यैवयजमानस्य १८ घ जहार च
१९ ख पशोविप्रा २० ख मन्वन् २१ ड झ पशुरभ्याहतो ख घ ज पशुरयाहतो २२ ज मखस्यैतत् ट मघस्यै-
तत् २३ ज समाप्यते ।

॥ १ ॥ योहंदक्षिणांदिशमास्थित तस्यमेमहान्विघ्नः
प्रवृत्तइत्यर्थ ॥ २ ॥ विशालायां विशालतपोवनवत्यां
पश्चिमायांदिशिवर्तमानेषु । पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु ।
तत्तीरेष्विवत्यर्थ । महात्मन हेमहात्मान ॥ ३—५ ॥
विप्र पुरोहितइतियावन ॥६॥ दुर्नयान अनवधाना-
दित्यर्थ । हतः केनापीतिशेष । प्रनष्ट अष्टष्टः । ण-
शअदर्शनइतिधातोर्निष्ठा । दोषा पशुनाशादय ॥७॥
प्रायश्चित्त एतन् पशुनाशनिसिक्तं । नरंवा आनयस्व
गोभि क्रीत्वा पशुप्रतिनिधित्वेनतिशेष । यावत्प्रवर्त-

उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ ॥ अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥
 देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥
 स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन ॥ भृंगुतुन्दे समासीनमृचीकं संदर्श ह ॥ ११ ॥
 तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजपिरमितप्रभः ॥
 पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ १२ ॥
 गवां शतमहस्रेण विक्रीणीपे सुतं यदि ॥ पशोर्गन्धं महाभाग कृतकृत्योस्मि भार्गव ॥ १३ ॥
 सर्वे परिमृता देशा योज्ञीयं न लभे पशुम् ॥ दातुमर्हमि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वंब्रवीद्वचः ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५ ॥
 ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ उवाच नरशार्दूलमम्बरीपं तपस्विनी ॥ १६ ॥
 अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं नृप ॥
 तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १७ ॥
 प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु बल्लभाः ॥ मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ शुनश्लेषः स्वयं गम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ॥ विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं नयस्व माम् ॥ २० ॥
 [अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिर्भा रत्नराशिभिः] ॥ २१ ॥
 गवां शतमहस्रेण शुनःश्लेषं नरेश्वरः ॥ गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २२ ॥

ते प्रवर्तित्यते "यावत्पुराणिपातयो -" इति लट् । ता-
 वन् तत पूर्वमेव । अश्वमेधपशुविमर्जनानन्तरं कर्मका-
 लस्यन्यवहितत्वादिति भावः । वाकारेण पशुवान्विष्य-
 नयस्वेतिलभ्यते ॥ ८ ॥ सहस्रशः सहस्रमङ्ग्याभि ।
 मूल्यभूताभिरिति शेषः ॥ ९ ॥ देशानिति जनपदादि-
 सर्वविशेषण ॥ १० ॥ सङ्गतिच्छेदः । भृंगुतुन्दे भृंगो-
 र्गिरितटस्य तुन्दे अभ्यन्तरे । भृंगवाख्य ऋषिवासस्था-
 नप्रदेशे वा ॥ ११ ॥ सार्धेण कान्वयः । तं मुनि । इदं
 वक्ष्यमाणं । वच उवाच । ब्रवीति द्विकर्मक ॥ १२ ॥

पशोः अर्थे प्रयोजनाय । पशुप्रतिनिधयर्थमित्यर्थः ।
 यदि विक्रीणीपे विक्रीणीयाः । तदा कृतकृत्योस्मि कृता-
 र्थं स्यां ॥ १३ ॥ परिमृताः सचरिताः । याज्ञीय य-
 जायहितं । "तस्मैहितं" इति छ । वृद्धिरार्थः । इतः
 एतेषु सुतेषु । सार्धविभक्तिकस्मसि ॥ १४ ॥ कथंचन
 बहुमूल्येनापि । इतरयोरप्रतिषेधादनुमतितर्गम्यते । "अ-
 प्रतिषिद्धमनुमतं भवति" इति न्यायान्तात्माप्यदा-
 नविक्रययोर्निषेधार्थं मूलावसादधर्मायापत्यदानवयज्ञा-
 यापत्यविक्रयो न दोषायतिभावः ॥ १५-१६ ॥ कनीय-

मानयेत्यर्थः । शि० यावत्कर्मप्रवर्तते तावदेव नरपशुर्वाप्रमानय व । एतदेव अपत्य अर्धाविश्टपुत्रस्य । प्रायश्चित्त अनवधान-
 ताज नितपापशोधन । "प्राय पापमिति प्रोक्तं चित्तच्छेदवनस्पृष्ट" इत्यनुयायनम् । एतेनोपायान्तरास्मान्तिमृचित । हिवाग्मर्द्धो
 एवाथ ॥ ८ ॥ शि० काप्यश्वमेधवारणावताडशानुरागेमदाचारप्रसाधयन्त्याह—प्रायेणेति । पितृपुत्रभा पितृनिष्ठानुरागविपर्या-
 भूता । भवन्तीति शेषः । ति० पितृषु पितृणा । रक्षित्यामीत्ये-अयद्व्याप ॥ १८ ॥ ति० विक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेन समत ।
 मन्ये अर्थादिनिशेषः ॥ २० ॥ इत्येकपठितमस्यर्ग ॥ ६१ ॥

[पा०] १ झ पुरुषर्षभ २ ग रम्याणि ३ ख तपुत्रवहितं ४ क ख समहीपति ५ ड—ट भृंगुतुं ख भृंगुपुत्र
 ६ क. ख उवाच च महातेजा . ७ ग झ महीप . ८ ग सङ्गत्वा . क घ तदिदं वच ९ ड च छ झ न परिगतादेशा
 ट. परिशुनादेशा ख ज परिशुनादेशा १० ग ड ज झ ट यज्ञीयं ११ ख कमनोमम घ कन्तोमम. १२ ख.
 स्विदमब्रवीत् १३ क ट च छ झ ज ट. मवरीपसिदाच ख घ मवरीपमहानपा १४ ड च. छ झ ज ट.
 शुनकप्रभो. १५ क. प्रायेणानु १६ झ ज्येष्ठ पितृपुत्रभा ज ज्येष्ठाहिपितृवद्भा १७ ख स्यान्मोक्षेक्यसुतम् १८ घ
 राजानवाक्यमब्रवीत् १९ ड झ ज. विक्रेयमध्यममन्ये राजन्पुत्र क घ—ट राजपुत्र. २० अयत्नोक. ड च छ झ.
 ज. दृश्यते. २१ क. नरेश्वर.

अंभरीपस्तु राजर्षी रथमारोप्य सन्वरः ॥ शुनःशेषं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकपष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विपष्ठितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अंभरीपेपुष्करक्षेत्रमेत्यमध्याह्नेविश्रममाणेशुनःशेषेनतत्रतपस्यन्तंविश्वामित्रमेत्य निजवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकराजकार्यापिरो-
धेनस्वरक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥ विश्वामित्रान्मन्त्रद्वयमुपलब्धवताशुनःशेषेनसहनगरमागतेनांभरीपेणयागोपक्रम ॥ २ ॥ तत्रपञ्च-
कृतेनशुनःशेषेनविश्वामित्रोपदिष्टगाधार्भ्यामिन्द्रोपेन्द्रस्त्वनेतुष्टेनेन्द्रेणतन्मोचनपूर्वकराज्ञोयज्ञफलदानम् ॥ ३ ॥

शुनःशेषं नग्रेष्ठे गृहीत्वा तु महायशाः ॥ व्यश्राम्यत्पुष्करे राजा मध्याह्ने गधुनन्दन ॥ १ ॥
तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेषो महायशाः ॥ पुष्करक्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥
तपस्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः ॥ २ ॥

विवर्णवदनो दीनस्तृष्ण्या च श्रमेण च ॥ परमाताङ्के मुनेराशु वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
न मेस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः ॥ त्रातुमर्हमि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥
त्राता त्वं हि मुनिश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥

राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुर्व्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥
त्वं मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा ॥ पितेव पुत्रं धर्मान्मेस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ भान्न्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयन्ति शुभार्थिनः । परलोकहितार्थाय तस्य कालोयमागतः ॥ ९ ॥

समित्यकारान्तत्वमर्षि ॥ १७—२३ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने एकपष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ शुनःशेषस्य शरणागतिरुच्यते द्विपष्ठितमे—
शुनःशेषमित्यादि ॥ १ ॥ तस्यविश्रममाणस्य तस्मि-
न्विश्राम्यतिसति । आगम्येत्यत्र वा ल्यपि इत्यनु-
नासिकलोपाभावपक्षे । मातुल “कचीकायकौञ्जिकी-
प्रतिपादिता” इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥ तृष्ण्यापिपामया ।
प्राणपरित्राणलोभेनवा । श्रमेण अथश्रमेण मातुल-

त्वादङ्कपतनं ॥ ३ ॥ नास्ति अश्रकत्वादसत्प्रायाह-
त्यर्थः । धर्मेण धर्मरूपप्रयोजनोद्देशेन ॥ ४ ॥ त्रातेत्य-
र्थः । भावनं हितप्राप्तक ॥ ५ ॥ यथाचराजाकृतका-
र्यं स्यात् अहं अय्यय अविनाश दीर्घायुः अनुत्त-
मं तपस्तप्त्वा स्वर्गलोकमुपाश्रीया तथाकुरूप्वेतिशेषः
॥ ६ ॥ भव्येन शुभेन । किल्बिषात् तन्मूलकविपत्ते-
रित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ यस्यप्रयोजनस्यकृते यत्प्रयोज-
नाय । तादर्थ्येऽव्ययः । पुत्रान्जनयन्ति । मम युष्म-
कंच परलोकहितार्थाय धर्माय । तस्य वाक्यकरणस्य
अयंकालआगतः “जीवतोर्वीक्यकरणान्” इतिस्मृतेः

ती० अर्धं सर्गम् ॥ ३ ॥ ति० अव्यय धर्मलोपाभाववान् । अत्राया प्रमुखा । शि० राजकार्यनिदिष्टमन्तरास्वरक्षामहे-
वाब्जामानिबोधयितुम्यामनप्रायश्चाह—राजेति ॥ ६ ॥ वि० भव्येन प्रयत्नेन ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख अंभरीपेनराजेना २ ख. प सत्वम् ३ ख शुनःशेषपुराजर्षि ४ ख शुनःशेषमहाराज ५ क “
महातपा ५ ड नग्रेष्ठ ६ ख गृहीत्वा ७ क महावलम् ८ ख महावल ९ महातपा ज सुमहायशा ८ ड ६
ज झ ज. व्यग्रमन क ग विद्यामयत घ विद्याय ९ ज ड पुष्करेतीये १० क—ध च ज ड पुष्करक्षेत्रमागम् .
ड. छ झ. ज पुष्करक्षेत्रमागम्य. ११ परमात्मन १२ क—च ज—ट विषण्ववदनो. १३ क पपानाघ्रे १४ -
मुनिराम क ख प—छ ड ज. ड मुनेराम १५ क ख. नचवान्ववा १६ क ड—ट . र२७ १७ घ सवपा-
पिकौशिक. क ख भावन १८ घ गुदुलम् १९ क ख. ड च ज. झ ज. गभेनाथो ग समनाथोयनाथस्य २० ड.
ड. ते मा. २१ क. म. घ बन्धमा २२ ज. ड शान्त त्वा.

अयं मुनिसुतो वालो मत्तश्शरणमिच्छति ॥ अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥
 सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥
 नाथवांश्च शुनश्शेपो यज्ञश्चाविघ्नितो भवेत् ॥ देवतात्मर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥
 मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुच्छन्दादयः सुताः ॥ साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥
 कथमार्त्तमुतान्हित्वा त्रायमेऽन्यमुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः श्रमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥
 निस्माध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रम्य तु मद्राक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
 श्रमांसभोजिनः सर्वे वामिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णं वर्षमहसं तु पृथिव्यामनुवन्स्यथ ॥ १७ ॥
 कृत्वा शापममायुक्तान्पुत्रान्मुनिर्वरस्तथा ॥ शुनश्शेपमुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयम् ॥ १८ ॥
 [इदमाहं मुनिश्रेष्ठो विश्वामित्रो महातपाः] ॥
 पवित्रपाशैरामक्तो रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं यूपमामाद्य वाग्भिभग्निमुदाहर ॥ १९ ॥
 [~ ईन्द्राविष्णु मुरश्रेष्ठो म्नुहि त्वं मुनिपुत्रक] ॥ इमे तु गाथे द्वे दिव्ये गायथा मुनिपुत्रक ॥
 अंबरीषस्य यज्ञेऽस्मिस्ततः सिद्धिमवाप्स्यमि ॥ २० ॥
 शुनश्शेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे मुसमाहितः ॥ त्वरया राजसिंहं तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥

॥९॥ शरणं रक्षणं । जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥१०॥ स्वतियोगकरणार्थमुपश्लोकयति—सर्वइति । प्रयच्छतेति बहुवचनेन युष्मासु य कश्चन भवन्विति सूच्यते ॥११॥ मयारक्षितोनाथवान्भवतु । कृतं स्यादिति शेष ॥१२॥ साभिमानं सगर्वं । सलीलं सपरिहासम् ॥१३॥ भोजने भोज्ये । प्राप्ते तत्परित्यागेन श्रमामभक्षणमिवाकार्यमित्यर्थः । द्वितीयइवशब्दोवाक्यालंकारे ॥१४॥—१५॥ निस्माध्वसं पितृप्रतिवचनभयरहितं । धर्मान् जीवतोर्वाक्यकरणरूपधर्मान् । विगर्हितं भ्रष्टं । इदमुभयं क्रियाविशेषणं । दारुणं पितृभक्तिरहिततया-परूपं । अतएव रोमहर्षणं रोमाध्वविकारकरं ॥१६॥

अत्रादौ तस्मादित्युपसर्गात् । जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामयं निर्भयं यथाभवतितथा । रक्षां मन्त्रितभस्मभूत्यादिप्रक्षेपरूपाम् ॥ १८ ॥ पाशैर्धर्म-रजनादिभिः । आसक्तं बद्धं । वैष्णवं विष्णुदेवता-कं । ‘वैष्णवोवैदेवतयायूप इति श्रुते । वाग्भि व-क्ष्यमाणगाथाद्वयरूपाभिः’ । अग्निप्रान्मुदाहर म्नुहि । अश्वभिमुग्धोभूत्वा इन्द्रमिन्द्रानुजचन्मुहीत्यर्थः ॥१९॥ गाथेदर्शयति—उभेइति । गाथे इन्द्रोपेन्द्रविषये । एका इन्द्रविषया । अन्या उपेन्द्रविषया । तत गाथाभ्या । सिद्धिं जीवितसिद्धिं ॥ २० ॥—शुनश्शेपइत्यादि

शि० भोजने प्राप्तायमादिभोज्ये । पतितश्रमामिव अकार्यकार्य-वसवमेव । पश्याम । यथाऽग्निश्रेष्ठोऽपि भोज्येपायगादौ पतितश्रमासभोजनरूपकार्यमात्र-वसकं तथा रक्षणीयस्वमुत्तरागमयेप्राप्तेपाऽन्यमुत्तरा अवश्यकार्यस्वमुत्तरा मात्रविधानिके-त्यर्थः । एकइवशब्दएवाथ । इतिवयं पश्याम निश्चिनुम । एकइवशब्दइत्यर्थः ॥ १८ ॥ शि० जातिषु श्रपचजातिविशेषेषु ॥ १७ ॥ ति० निरामयो सर्वदुःखनाशिका ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. तस्यजीवितं २ क ख संवेचकृतकमाण ३ क ख ग ट. च छ ज झ प्रयच्छथ ४ क ख. घ. ड च झ. व ट श्राविघ्नतोभवेत् ५ ख. छ ट ममापिचकृतं वच ६ ड च दा मुनेस्तद्वचनं त ज रुपं मु. ७ ड च. छ. झ. ज. मधुच्छन्दादयः ८ ड सुतान्हत्वा. ९ घ. कोपसरक्त १० क ख च. ज श्रमामभोजनां पूर्णवर्षसहस्रतु. श्रमाराभोजिनस्सर्वेऽत्यनयोरर्थयो ट पुष्पके व्युत्क्रमोदृश्यते ११ ग मनुवर्तय १२ ख. ग घ ड छ झ ज. ट. न्मुनिवरस्तदा १३ ख. मुवाचैदं १४ क—छ झ व ट निरामयाम् १५ इदमव च. छ. ज. दृश्यते १६ ड. छ झ. ट रावद्धो. ~ इदमर्थ क ख ड च छ. ज ट. दृश्यते. १७ ख. छ इन्द्रविष्णु. १८ ड. मुनिपुत्रव १९ क. ख ड. च. छ. झ व. इमेचगाथे.

राजसिंह महासत्त्व शीघ्रं गच्छावहे सदः ॥ निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाविश ॥ २२ ॥
 तद्वर्क्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षममुत्सुकः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमनन्दितः ॥ २३ ॥
 स्रदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुं रक्तावरं कृत्वा यूपे तं समवन्धयन् ॥ २४ ॥
 स बद्धो वाग्भिर्गव्याभिरभितृष्टाव वै सुगं ॥ इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥
 ततः प्रीतः सहस्राक्षो गृहस्यस्तुतितपितः ॥ दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छलनशेषाय गंधव ॥ २६ ॥
 स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ॥ फलं बहुगुणं गम महत्प्राप्तप्रमादजम् ॥ २७ ॥
 विश्वामित्रोपि धर्मान्मा भूयस्तेषां महातपाः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥
 इत्यर्पे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे द्विपष्ठितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिपष्ठितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मणापुष्करक्षेत्रमेयविश्वामित्रायऋषिपददानम् ॥ १ ॥ पुष्करेमेनकादर्शनश्रुतिमननराविश्वामित्रेणतयासहवन्तर-
 दशकसुखविहरणम् ॥ २ ॥ ततः पश्चात्क्षेत्रेनेनतद्विषयर्जनपूर्वकद्विमवद्विरांतपश्चरणम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मणातस्मैमहापिशङ्गदानम्
 ॥ ४ ॥ तथापितेनापरितोषान्पुनस्तपश्चरणम् ॥ ५ ॥

पूर्णं वर्षसहस्रे तु व्रतस्नानं महामुनिम् ॥ अभ्यागच्छन्मुगः सर्वं तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥
 अत्रवीन्मुमहातेजा ब्रह्मा सुसुचिरं वचः ॥ ऋषिस्त्वमपि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥

॥ २१ ॥ सद यज्ञवाटमित्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ सद्-
 स्यानुमते स्रदस्याना उपद्रष्टृप्रभृतीना अनुमते अनुमतौ
 स्थितइतिशेषः । पवित्रैर्दभैरञ्जुभिः । कृतलक्षण कृत-
 लाञ्छनकृतपशुत्वज्ञापनमित्यर्थः । पशुकृत्वा उपाकर-
 णादिस्मृत्कारसंस्कृतकृत्या ॥ २४ ॥ इन्द्र पशुभोक्ता ।
 इन्द्रानुजं यूपदेव । नृपाव इन्द्रानुजपुरुषकाराकृत्य
 फलप्रदमिन्द्रस्तुतयानित्यर्थः ॥ २५ ॥ ततइन्द्रस्यैव
 फलप्रदत्वमाह—ततइति । प्रीत स्वस्त्यानुष्टु । गृह-
 स्यस्तुतितपित स्वस्वामिभूतविष्णुगृहस्यस्तुयातोपित
 ॥ २६ ॥ समाप्तवान् प्राप्तवान् । ननुहरिश्चन्द्रोद्वैव-
 सपेक्षाकोराजापुत्रआसेत्यादिवहृचब्राह्मणोक्तनिहास-

विरुद्धोयंकथमुपपद्यतइतिचेत् । अंवरीपस्यैवहरिश्चन्द्र-
 इतिमज्ञान्तरमित्यविशेषव्यस्यनेयत्वान् ॥ २७—२८ ॥
 इति श्रीमोविन्द्रराजविर्चिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिसंजीवगव्याने वालकाण्डव्याख्याने द्विपष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६३ ॥

पुत्रविषयकृशापदानेनक्रोधनिर्जयाभावान्नब्रह्म-
 णित्वसिद्धिरित्याहत्रिपष्ठितमे—पूर्णइत्यादि । व्रतस्नानं
 व्रतान्तेस्नान । समाप्तपुनश्चरणमितित्यावन् । तप फल
 चिकीर्षवः तप फलदानुमिच्छवः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वम-
 मि । पूर्वतपसाराजपरिमि इदानीमृषिरेवासि । अनेन

ती० अभितृष्टावैमुगविति उपदेशमस्ये अभिवागिमस्दाहर इमेदृगावगायेवाइतिमुनिकोक्त्यान् वाग्भिराग्निमभिर्दूयतदनन्त-
 रगावाद्रुगानेनइन्द्रोपिन्द्रवभितृष्टावैतिवेदितव्यः । वैश्वदेवोऽग्निमवन्तसमुच्चापक ॥ २५ ॥ शि० ततः तस्मै । चतुर्थ्यन्तात्तलि
 ॥ २६ ॥ शि० दशवर्षशतानि गृहस्यत्रवर्षवर्षेभ्यः ॥ २८ ॥ इतिद्विपष्ठितमसर्गः ॥ ६२ ॥

शि० वर्षसहस्रे वर्षाणिसहस्राणिधर्मिस्तस्मिन् त्रिसहस्रात्मकेगमये ॥ १ ॥

[पा०] १ क अवरीपमहाभागशीघ्रगच्छामहेपुरम् २ ड च. छ झ ज ट महावृद्धे ३ ड च. छ. झ. ज.
 गच्छामहेवयम् ४ घ निवर्तयस्वमहाभाग ५ क ख ग ट च ज—ट समुपाहर घ समुदाहर ६ ऋषिपुत्रस्य
 तद्वर्क्य ७ ड च छ झ ज ट. हर्षममन्वितः ख हर्षमोत्सुक. ८ क ख. ग छ गतस्यानुमते. ९ क. ख ग.
 पवित्रकृतलक्षणम् १० क पशुरक्तावरवर. ११ घ समयोजयन् १२ च. ज सुगन् १३ च यथाहमुनि १४ ख ग.
 छ मुनिपुत्रव १५ ड—ट स्तुतितोपित १६ ख घ ज ट दीर्घमायुस्तन १७ क ख घ—छ झ ज ट वासव.
 १८ ज. ट. बहुविव १९ ज. विश्वामित्रोऽथ. २० घ ज. तपस्तेषां २१ ज शतानिस २२ ज. विश्वामित्रं. २३ क. ख.
 ड—ट. अभ्यागच्छन् २४ ज. चिकीर्षया २५ घ सानुनयवच

तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥

ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

तां ददर्श महानेजा मेनकां कुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा कंदर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वम चेह ममाश्रमे ॥ अनुगृहीष्व भद्रं ते मंदनेन सुमोहितम् ॥ ७ ॥

इत्युक्ता सा वरागेहा तत्र वासमथाकगेत् ॥ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागतः ॥ ८ ॥

तस्यां वगन्त्यां वर्षाणि पञ्चपञ्च च राघव ॥ विश्वामित्राश्रमे राम सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥ ९ ॥

अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः ॥ मन्त्रीड इव मंत्रुत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १० ॥

बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा ग्धुनन्दन ॥ सर्वं सुराणां कर्मतत्तपोपहरणं महत् ॥ ११ ॥

अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं ग्रन्थुपस्थितः ॥ १२ ॥

विनिश्चमन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्रोज्जलिं स्थिताम् ॥ १३ ॥

मेनकां मधुरैर्वीक्ष्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः ॥ उत्तरें पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १४ ॥

न कृत्वा नैष्टिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशः ॥ कौशिकीतीरमामाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १५ ॥

तस्य वर्षमहसं तु धोरं नप उपासतः ॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्वयम् ॥ १६ ॥

आमन्त्रयन्ममागम्य सर्वे मर्षिगणाः सुराः ॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १७ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ अत्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥

महर्षे स्वागतं वत्स तपसोऽग्रेण तोषितः ॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ १९ ॥

राजपदाप्रयोगेणश्चत्रियत्वविशेषं कियान्कृतइतिगम्य-
ने ॥ २ ॥ विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहत्तपइति ।

अत्रगायत्रीवृत्तीयाक्षरम् ॥ ३ ॥ अथास्वजितेन्द्रियत्वा-
भावख्यापनायकथान्तरं प्रनूति—तत कालेनेत्यादि ।
अप्सरइत्यदृष्टकवचनान्तोपस्थिति । देवप्रेषितेतिमिच्छ
॥ ४ ॥ तत्र सरणि । ज्वान्तीमेनका जलदसण्डलम-

ध्यवर्तिनी विद्युदिदं स्थितेतिमात्र ॥ ५—६ ॥ अनु-
गृहीष्व मत्कामनापंशमयेत्यर्थ । ७—८ ॥ पञ्चप-
ञ्चचेति दशेत्यर्थ । सुखेनवसन्त्यामित्यन्वय ॥ ९ ॥

मन्त्रीडइत्यत्र इवशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ १० ॥ बुद्धि-

रित्यादिद्विक । अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रतुल्यतया ।
अन्तेइतिकरणमध्याहार्य । इतिबुद्धिरुत्पन्नेत्यन्वयः

॥ ११—१२ ॥ विनिश्चमन्त्रित्यादिद्विक । वेपन्ती

वेपमाना । मधुरैः तयाकिकृत कामपरतन्त्रस्यममैवा-
पराधोयमित्येवरूपैरित्यर्थ । उत्तरेपर्वतं हिमवन्तं

॥ १३—१४ ॥ नैष्टिकी व्रतसमापनपर्यन्ता । जेतु-

काम इन्द्रियाणीतिशेष ॥ १५—१८ ॥ महत्त्वमि-

ति० कन्दर्पकुतोदगमद ॥ ६ ॥ शि० सुतेनव्यतिचत्रमुख्यत्वम् ॥ ९ ॥ शि० तस्मिन् दशवर्षात्मके कालेगतेन्ये-
व । मन्त्रु गन्धर्ववृत्तवर्तनयस्य । महामुनिर्विश्वामित्र । मन्त्रीड अप्सरस्य हेतुकत्रोदायहित । अतएवाभ्यन्ताशोकपरायण ।
आसेनिशेव । इवशब्दवाच्य ॥ १० ॥ ति० मधुरैः मन्त्रार्थेनयास्थितानामितिवनकथनदोषइत्यादिवाक्यं ॥ १४ ॥ ति०
नैष्टिकी कामस्याश्रयकरणसकं शान्त्युक्तव्रतवचनविषया । बुद्धि दृढमिन्द्रिय ॥ १५ ॥ शि० अयं महर्षिशब्द लभता । एतेनम-
हर्षिपदलाममन्तराएतत्तपोनिष्ठितर्भविष्यतीतिदेवतानानिश्चयः प्रनूति ॥ १७ ॥ वि० देवप्रार्थनयामहर्षिशब्देनैवसबोधयति—

[पा०] १ ज ट महर्षिस्तु २ पिबर्मात्मा ३ क घ. इ महानपा ४ च. ज झ ज परमाप्सरा. ५ क.
घ—ट कन्दर्पदर्ववशगो. ५ ड च हा ज ट. मन्दनेनविमोहितम् ज मन्दनेनानुमोहितम् ६ ड च झ ज तत्रावासमथा.
७ घ—छ. झ ज ट सुपागमत् ८ ग ट—ज गम्ये क ख तस्मिन् घ रम्ये ९ ज सख्यं. १० ख. घ विघ्नोऽयन्-
मुपस्थित ११ ड च छ झ ज ट सन्निधम १२ क ग घ प्राशस्त्रिस्थिताम् १३ ड च छ झ ज ट दुर्गागदम्.
१४ क ड—ट. तस्यवर्षमहस्याणि क घ तस्यवर्षमहमेण १५ घ धोरतपनिमित्तम्. १६ ख ग ड च. ज झ अमन्त्र-
यन् १७ ज सर्वैरुपिगणा १८ ख स्वागततेऽस्तु

ब्रह्मणस्स वचः श्रुत्वा सर्वलोकेश्वरस्य ह ॥ न विषण्णो न संतुष्टो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ २० ॥
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा सर्वलोकपितामहम् ॥ प्रन्युवाच ततो वाचं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २१ ॥
 महर्षिपुत्रस्तपोधनं स्वाजितैः कर्मभिः शुभैः ॥ यदि मे भगवानाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावच्चं जितेन्द्रियः ॥ यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ २३ ॥
 विप्रं स्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ऊर्ध्ववाहूनिरालंबो वीर्युभयस्तपश्चरन् ॥ २४ ॥
 धर्मं पञ्चतपा भूत्वा वर्षाभ्याकाशमंश्रयः ॥ शिशिरे मल्लिलस्त्राया गन्धहानि तपोधनः ॥ २५ ॥
 एवं वर्षमहसं हि तपोधोगमुपागमन् ॥ २६ ॥
 तस्मिन्मन्तप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ ॥ संभ्रमः समहानामीत्युगाणां वासवस्य च ॥ २७ ॥
 रंभापम्परसं शक्रस्मह सर्वमरुद्वृणैः ॥ उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे त्रिपष्ठितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्पष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

विश्वामित्रेण स्वतपोभङ्गाय दुष्टप्रेषिताया गमाया पापाणीकरणपूर्वकक्रोधजयेन तपश्चरणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

सुगकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं मुमहत्त्वया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥
 तथोक्ता साऽप्यग गम महस्त्राक्षेण धीमता ॥ व्रीडिता प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रन्युवाच सुगधरम् ॥ २ ॥
 अयं सुगपते धोरो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ क्रोधमुन्मृजते धोरं मयि देव न मंशयः ॥

त्यस्य विवरणं कृपिमुख्यत्वमिति ॥ १९—२१ ॥ ततो-
 ह विजितेन्द्रियं यद्विमहत्पितृभवनं ततो ह विजि-
 तेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥ २२ ॥ न तावच्च विजितेन्द्रिय-
 विकारहेतुसन्निधानेऽपि यावन्न विकारेऽपि तावन्तकालत-
 वजितेन्द्रियत्वनास्मीत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ आकाश-
 संश्रय वर्षावरणरहितदेशस्य ॥ २५—२६ ॥ सभ्रम-
 किमस्मत्पदकाङ्क्षत इति अस्थाने भयशङ्का ॥ २७ ॥ अहि-
 तं कौशिकस्य चेत्यनेन तद्विषयं वरनिर्यातनार्थं च रंभाप्रे-
 रणमित्यपि गम्यते ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-

चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने वालका-
 ण्डव्याख्याने त्रिपष्ठितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ रंभया तपोविघ्नश्चतुष्पष्ठितमः—सुगकार्यमित्या-
 दि । लोभनं प्रलोभन । काममोहेन कामकृतवैचित्र्येन
 समन्वितं युक्तं । इह अस्मिन्काले । कौशिकप्रलोभन-
 रूपं मुमहन् सुगकार्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ व्री-
 डिता अशक्यार्थवचननिमित्तलज्जावती ॥ २ ॥ उन्मृ-
 जते उत्प्लव्यति । तत तस्मान् क्रोवोत्सर्जनान् । मे

महर्षे इति ॥ १९ ॥ ति० ब्रह्मर्षिपुत्रस्तपोधनं स्वाजितैः कर्मभिः प्रन्युवाच यत भगवानाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ।
 अत्र काकु न विजितेन्द्रिय इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शि० निरालंब गृहाद्यालवरहितः ॥ २४ ॥ शि० वर्षमहस्त्राणि त्रिमहस्त्रवर्षपर्य-
 न्तधोरतपः । उपागमन् अकरोत् ॥ २६ ॥ इति त्रिपष्ठितमस्य सर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ ड च. छ झ ज ब्रह्मणो वचनं २ क ख घ—ट. विश्वामित्रस्तपोधनः ३ ड डमर्ष-
 ग पुस्तकवज्रान्यपुस्तके पुनरुच्यते ४ क घ ज ट प्रणतो भूत्वा ५ घ ट प्रन्युवाच महावशा ६ ड डमर्ष घ. ट
 पुस्तकयोर्न दृश्यते ७ ज महावशा ८ क ख घ ड छ झ ज झ ज ब्रह्मर्षिपुत्रस्तपोधनः ९ ख यतो मे १० क ख. घ.
 ड छ—ज भगवानाह ११ ख तदाह १२ ज ट तमुवाच महावशा १३ क ख तावद्विजितेन्द्रियः १४ ख ज.
 जयस्व १५ घ सप्रस्थितेषु १६ ग वायुमशोचरतपः १७ ड च छ झ ज. सलिलेशया १८ ग. ज. ट वर्षसहस्राणि.
 क वर्षसहस्रानि १९ ख तपः उग्रसमागमन् क उग्रतपः उपागमन् २० ग तस्मिन्मन्त्रायमाने तु ख. एवं मुनप्यमाने तु
 २१ ड—ट सतापमुमहानामीत २२ ख सर्वैश्चक्रस्मत्सहस्रद्वृणैः ड—ट शक्रस्मत्सहस्रद्वृणैः २३ क ग. ड च छ.
 झ ज प्राञ्जलिर्याक्यः २४ ज ट क्रोवमुत्प्लव्यते ख. धोगमुन्मृजति क्रोव. च. ज. न क्रोवमुन्मृजते क्र. क. ग. धोरमुन्मृ-
 ज्यते क्रोव.

ततो हि मे भयं देव प्रमादं कर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तया गम रंभया भीतया तदा ॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ॥ ४ ॥

मां भैषि रंभे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥

कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ॥ अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥ ६ ॥

त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥ तमृषिं कौशिकं रंभे भेदयस्व तर्पस्त्रिनम् ॥ ७ ॥

सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिसिता ॥ ८ ॥

कोकिलस्य तु शुश्राव बल्गु व्याहरतः स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेन मनसा तत एनामुदैक्षत ॥ ९ ॥

अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च ॥ दर्शनेन च रंभाया मुनिः सन्देहमागतः ॥ १० ॥

[ध्यात्वा मुहूर्तं तेजस्वी दण्डाहत इवोरगः । त्रमन्क्रोधसमाविष्टो विपर्व इव भानुमान्] ॥ ११ ॥

महस्राक्षस्य तत्कर्म विज्ञाय मुनिपुङ्गवः ॥ रंभां क्रोधममाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ १२ ॥

यन्मां लोभयमे रंभे कामक्रोधजयैषिणम् ॥ दश वर्षसहस्राणि शैली स्थास्यामि दुर्भगे ॥ १३ ॥

ब्राह्मणः मुमहातेजास्तपोवलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १४ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महासुनिः ॥ अशकुवन्धारयितुं क्रोधं संतापमंगनः ॥ १५ ॥

तस्य शापेन महता रंभा शैली तदाऽभवत् ॥ वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १६ ॥

कोपेन मुमहातेजास्तपोपहरणे कृते ॥ इन्द्रियैरजितै रगम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १७ ॥

वभूवास्य मनश्चिन्ता तपोपहरणे कृते ॥ १८ ॥

नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ॥ अथवा नोच्छ्रसिष्यामि संवन्मरशतान्यपि ॥ १९ ॥

मम । भयं भीतिः । प्रसादं नियोगनिवृत्तिरूप ॥ ३-४ ॥

माभैषि रंभे इत्यत्र अपोहस्व । ५ ॥ अहं कोकिलोभू-

त्वा माधवे वमन्तेमति । स्थास्यामि ॥ ६ ॥ रूपं सौ-

न्दर्य । बहुगुणं बहुव । शृङ्गारचष्टारूपा गुणा यस्य

तथोक्तं । भेदयस्व चलचित्कारय ॥ ७ ॥ ललिता

सुन्दरी ॥ ८ ॥ वल्गु मनोहरं । संप्रहृष्टेन कोकिलरव-

श्रवणजसंतोपवता ॥ ९ ॥ तस्य कोकिलस्य गीतेन

रंभाया इत्यनुपपत्त्ये । सन्देहं सहस्राक्षप्रेरिता स्वयमा-

गतावेति ॥ १०-११ ॥ तत् रंभाप्रलोभनं । सह-

स्राक्षस्य कर्मेति विज्ञाय संगीतादिप्रलोभनेन हेतुनानि-

श्चिन्त्य ॥ १२ ॥ शैली जिलाप्रतिमा । दुर्भगे दुष्टप्रय-

त्वे । “भग श्रीकाममाहान्यवीर्ययन्त्राककितिपु” इत्य-

मर ॥ १३ ॥ स्वामिपरतन्त्रायाः किमस्याः शापनेति प-

श्चात्तापेनानुगृह्णाति—ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः ब्रह्मपुत्रो

वसिष्ठ इत्याहुः ॥ १४ ॥ संताप शापनिमित्तपश्चात्ता-

पं ॥ १५ ॥ वच रंभाशापरूपं । स च इन्द्रश्च ॥ १६ ॥

इन्द्रियैरजितैरिति उक्तरीत्या कामक्रोधाहृतत्वादिति भा-

व । इन्द्रियैः हेतुभिः । आत्मन मनस । शान्ति दुः-

खोपशमं ॥ १७ ॥ मनश्चिन्ता संकल्पः ॥ १८ ॥ न-

च वक्ष्ये कथंचन मौनमेव करिष्यामीत्यर्थः । नोच्छ्रसि-

ति० कोपेन चात्कामेन च ॥ १९ ॥ इति चतुष्पाठनमस्यर्ग ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ग ड. च. छ. झ ज. ट. सभयंभीतया २ ड. च. छ. झ ज. ट. माभैषीरंभे. ३ क. माधवोरुचिरद्रुम. ४ ग. मुनिपार्श्वत. ५ ख. ड. झ. कौशिकभद्र. ६ ख. तपोधनम्. ७ ख. कोकिलस्यच क. ट. कोकिलस्यस ८ ड. च. छ. झ. ज. सचैनामन्ववैक्षत. ९ अयच्छोक. क. च. छ. दृश्यते. १० ड. च. छ. झ. ज. तत्सर्व. ११ घ. कोपसमाविष्ट. १२ ख. क्रोधयसे. १३ ज. ट. महातपा. १४ घ. ड. ज. झ. ज. कोपसताप. क. ख. ग. च. छ. कोपसताप. १५ क. ख. ड.—ज. मात्मन. १६ क. शैलीरभातदाभवत् ग. ज. शैलीरभाऽभवत्तदा. १७ घ. निस्तृत. १८ क.—घ. ज. महातेजा. ड. च. छ. झ. ज. ट. चमहातेजा. १९ ज. इन्द्रियैरुभितोराम. २० घ. ज. पुनश्चिन्ता. २१ ज. झ. ट. नैवक्रोध. क. नैवक्रोधं

अहं विशेषयिष्यामि ह्यात्मानं विजितेन्द्रियः ॥ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तैपसार्जितम् ॥

अनुच्छ्वमन्नमुज्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः ममाः ॥ २० ॥

न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मृतयः ॥ २१ ॥

एवं वर्षमहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः ॥ चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ॥ २२ ॥

इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चपष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पूर्वस्यादिशिदुश्चरतपश्चरताविश्वामित्रेण ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मर्षिर्वचरदानेपितपयोऽनुपरमे देवगणवत्तमावसिष्टेनपरमेष्ठिवरानु-
भोदनेनतन्निवर्तनम् ॥ १ ॥ एवयतानन्देनविश्वामित्रवोधितेनजनकेन तप्यजनपूर्वकतदनुसत्यास्वभवनगमनम् ॥ २ ॥

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महासुनिः ॥ पूर्वा दिशमनुग्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥

मौनं वर्षमहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमां राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥

पूर्णे वर्षमहस्रे तु काष्ठभूतं महासुनिम् ॥ विश्वैर्बहुभिराभूतं क्रोधो नान्तर्गमाविशन् ॥ ३ ॥

ग कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययम् ॥ ४ ॥

तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥

इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं मिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥

तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ निश्शेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वेव महातपाः ॥

न किञ्चिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपस्थितः ॥ ६ ॥

[तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वागं चकार ह] ॥ अथ वर्षमहस्रं वै नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥

प्यामिकेवलकुम्भकरिष्यामीत्यर्थे । उच्छ्वासेनखलु-
क्रोधाद्योभविष्यन्तीतिभावः ॥ १९ ॥ यावत्तप्यन्त
ब्राह्मण्यंप्राप्तमभविष्यतितावत्तप्यन्तं आत्मानं शरीरंशो-
णयिष्यामि ॥ २० ॥ मृतयं शरीरावयवा । क्षयन-
यास्यन्ति । तप प्रभावादितिभावः ॥ २१ ॥ वर्षमह-
स्रस्य वर्षसहस्रसवन्धिनी । वर्षमहस्रानुयायिनी । दी-
क्षा अनुच्छ्वासाभोजनमंकल्प । उद्दिश्येतिशेष । अ-
प्रतिमां निम्नुला । प्रतिज्ञां एवमेवसर्वदाकरिष्यामी-
त्यध्यवसायं चकार ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्याने चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथविश्वामित्रस्यब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः पञ्चपष्टितमे—
अथहैमवतीमित्यादि ॥ १ ॥ वर्षमहस्रस्य वर्षसहस्र-
सवन्धि नन्माध्यमित्यर्थः । मौनव्रतं मौनरूपंव्रतं
कृत्वा सकल्येत्यर्थः ॥ २ ॥ काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थि-
तं । आभूतं आकुलीकृतमपि । आन्तरं अन्तरवन्तं ।
दृष्टान्तं करणवन्तमितियावन् । यद्वा तप्रति क्रोव अ-
न्तरं अवकाशं । नाविशन् ॥ ३—४ ॥ तस्य पूर्वसं-
कल्पितस्य । वर्षसहस्रस्य संवन्धिनि । व्रतेपूर्णं । त-
स्मिन्काले पारणकाले । सिद्धं पक्कं । याचिद्विकर्मकः
॥ ५ ॥ निश्चितं तपस्मिद्धयेसर्वधैर्यान्नदानव्यमितिति-
श्रयवानित्यर्थः । निश्चितं अशङ्कितइतिवा । निश्शेषित-
इत्यनेनसर्वमन्नमिन्द्रेणयाचितमितिगम्यते । अभुक्त्वे-

ति० मौनचात्रकाष्टमौन ॥ २ ॥ शि० निश्चितं निर्गतचिन्तनसचयोरहितइत्यर्थः । किञ्च निश्चितं याच-
कोनप्रत्याख्येयदतिनिश्चयंप्राप्त ॥ ६ ॥ शि० मुनिपुङ्गव विश्वामित्र । अनुच्छ्वास उच्छ्वासरहित । मौनं पुनश्चकार आरेभे ।
अथ तादृशमौनव्रतप्रारम्भानन्तर । वर्षमहस्रं नोच्छ्वसन् उच्छ्वासरहितस्मन्नेव । तथैववक्रोचारादिरहितएवआसीन् । हृप्रसिद्धं ।

[पा०] १ ड—ट अहृदिशेष. २ क. ख ग. ड—ट यिष्यामिआत्मानं ३ च तपसोर्जितम् क—घ ज ट स्वत-
पोर्जितम् ४ घ तीःशा ५ क घ. ड च झ ज ट. आतिष्ठताव्ययम् ६ ख मिद्धमन्न ७ घ नभुक्त्वाच ८ ट. मौनव्रत.
९ क ड छ. झ. ज ट. मुपास्थित ग. घ ज. मयास्थित १० टदमर्चक—ट दृश्यते. ११ ड च छ. झ ज. सदस्रच.

तस्यानुच्छ्रममानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ त्रैलोक्यं येन संभ्रान्तं मादीपितमिवाभवत् ॥ ८ ॥
 ततो देवास्सगन्धर्वाः पद्मगासुरराक्षसाः ॥ मोहितास्तेजसा तस्य तपसा मन्दरश्मयः ॥
 कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ९ ॥
 बहुभिः कारणैर्देवं विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥
 न ह्यस्य वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्यथ ॥ १० ॥
 न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा मचराचरम् ॥ ११ ॥
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित्प्रकाशते ॥ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ १२ ॥
 प्रकंपते च पृथिवी वार्युर्वाति भृशकुलः ॥ ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ १३ ॥
 समूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १४ ॥
 बुद्धिं न कुस्ते यावन्नाशे देव महाशुनिः ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाश्रुतिः ॥ १५ ॥
 कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दहतेऽखिलम् ॥ देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ १६ ॥
 ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥
 ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स सुतोपिताः ॥ १७ ॥
 ब्राह्मण्यं तपसोऽग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्धणः ॥
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ मौर्ध्न्यं यथासुखम् ॥ १८ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महाशुनिः ॥ १९ ॥
 ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ ओंकारश्च वपट्पारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ २० ॥

ति पुनःपाकार्हतण्डुलासंपादनादितिभाव ॥६—७॥ स्तिकडवकर्मनुष्ठानशून्यो जायत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ उ-
 आदीपितं तापितं ॥ ८ ॥ तपसातेजसातपोरुपाग्निना ।
 मोहिताः मूर्च्छिताः । कश्मलोपहताः दुःखोपहताः
 ॥ ९ ॥ लोभितः लोभकारणैर्भगवद्दर्शनादिभिः प्रलोभि-
 तः । क्रोधितः क्रोधकारणैर्वर्षसहस्रान्तसिद्धकृत्स्ना-
 न्नयाचनादिभिः क्रोधितः । वृजिनं पापरागद्वेषादिल-
 क्षणं । सूक्ष्मं स्वरूपं ॥ १० ॥ विनाशयति विनाशयेन्
 असावितिशेषः ॥ ११—१२ ॥ न प्रतिजानीमः प्रतिक्रिया-
 मिति शेषः । नास्तिको जायत इति उक्तसंश्लोभशज्ञाना-
 तिकडवकर्मनुष्ठानशून्यो जायत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ उ-
 काशानुवादपूर्वकमनुष्ठेयाश उच्यते—समूढमिवेत्यादि
 ॥ १४ ॥ देवः ब्रह्मन् अतः परं विश्वामित्रः नाशे जगत्क्षये
 यावन्बुद्धिं न कुस्ते तावत्प्रसाद्य अनुग्राह्य ॥ १५ ॥
 पूर्वं प्रलयकाले । कालाग्निना त्रैलोक्यं यथा अदह्य-
 त । तथैव त्रैलोक्यं अनेन दहते ध्वज्यते । अयदेव-
 राज्ञं चिकीर्षेतापि । अतः अस्य यन्ब्रह्मपितृलभं । तद्दी-
 यतामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः देवविज्ञापनानन्तरं ॥ १७ ॥
 ब्रह्मवचनप्राधान्येन ॥ १८—१९ ॥ वरयन्तु अध्या-

वेशददण्यो ॥ ७ ॥ ति० धूमश्नि धूमेकुरित्यर्थः । अग्निनिवायत् । अतएकत्र “आनापितमिव” इति वक्ष्यति । अथ
 शुद्धमवगुणप्रभवोऽग्नि इतरेषां जस्तम प्रवानानानन्मिश्रमवप्रवानानाचदेवादीनातापजनकदतिवो ॥ ८ ॥ शि० वृजिनं
 अस्मन्कृतविघ्नजनितदुःखं ॥ ९ ॥ ती० नास्तिक नास्तिकप्रलोकश्चिन्मन्यमानः । शि० नास्तिक नास्ति कः सुखयस्यस्य अत्य-
 न्तव्याकुलत्वेन मुखरहित इत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० यद्यसौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत तदा तदयस्य दीयतामित्यर्थ इति चेत् किन् । यद्यस्याभी-
 ष्ठनदीयते तदाऽसौ देवराज्यं चिकीर्षेत । अतोऽस्य यन्मनः तन्मन्त्रं वापित्वं तद्दीयतामित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ११ ॥ शि० अप्राप्य नमपि
 ददामीत्याह—दीर्घमायुश्चेति । समरुद्धण इत्युक्त्या यावद्वायुसचारमौट्कृत्यानिर्भविष्यतीति मुचिन् ॥ १२ ॥ ति० ओमिति

[पा०] १८. झ ज मातापितृमित्रा ज सुदीपितमित्रा. २ घ—ट देवविंशधर्वा ३ क—ट पद्मगोसुरराक्षसा ४ ड च
 छ. झ. अ. स्तपसातस्य तेजसा ट देवतास्तस्य क स्तेजसातस्य तपसो ५ ड देवविंशधर्वा ६ क ख त्रयते ७ ड झ मयुत.
 ८ ख. विनाशमेति. ९ घ तपसाच १० आदिलोचनप्रकाशते. ११ झ वसुधा १२ ड. च. छ. झ. ज वर्ताहसकुल ज
 र्वात्यशुभाकुल. १३ ख. देवयावन्नाशे ज देवयावदेवजगत्क्षये. १४ ड—ट भगवन्नमि. १५ क. घ. वृशम्. १६ ड झ ज.
 ट. यन्मनः. १७ घ. सिद्धवचनमब्रुवन् १८ ज. सौम्ययथागतम्. १९ ड—ट. त्रिदिवौकसाम्. २० क. घ—ट. ओंकारोऽथ

क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥

यद्ययं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २१ ॥

ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतांवरः ॥ सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीन् ॥ २२ ॥

ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपत्स्यते तव ॥ इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जगमुर्गथागतम् ॥ २३ ॥

[विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥

कृतकामो महीं सर्वा चचार तपसि स्थितः] ॥ २४ ॥

एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ॥

एष धर्मपरो नित्यं वीर्यस्यैव परायणम् ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥

शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २७ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २८ ॥

पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥ [विश्वामित्र महाभाग ब्रह्मर्षीणां वरोत्तम] ॥

गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया ॥ २९ ॥

विस्तरेण च ते ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ ३० ॥

सदस्यैः प्राप्य च संदः श्रुतास्ते ब्रह्मो गुणाः ॥ ३१ ॥

अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् ॥ अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥

[पितामहस्य च यथा यथा चैव ह्युमापतेः] ॥ ३२ ॥

तृप्तिगार्थ्यभूतानां कथानां नाम्नि मे विभो ॥ कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लंबते रविमण्डलम् ॥ ३३ ॥

पनयाजनाहर्भवनित्वयर्थ ॥ २० ॥ ब्रह्मानुग्रहेपिम-
जातीयपरिग्रहार्थमाह—अत्रेति । क्षत्रवेदाः क्षत्रिया-
णांशान्तिपुष्ट्यादिप्रयोजनाआथर्वणवेदा तद्विदांश्रेष्ठ ।
सूर्यवशानादिपुरोहितत्वादितिभाव । ब्रह्मवेदा ब्रह्मप्र-
तिपादकावेदा । वेदान्ताइत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणमात्र-
प्रवचनाहर्विदास्वरूपीरूपा । एवंवदतु ब्रह्मर्षिरितिबद्-
तु । अयंकाम वसिष्ठमुखेनब्रह्मर्षित्ववादरूपकाम ।

यद्विकृत । तदैव मद्विषयेकृतकृत्या यान्तु नान्यथेत्यर्थः
॥ २१—२२ ॥ एवमस्त्वित्यस्यविचरणं ब्रह्मर्षिस्त्वमिति ।
सर्वं ब्राह्मण्यं । त्वद्वृत्तयाजनाध्यापनादिकच ॥ २३ ॥
अथशतानन्दवचनं—एवमित्यादि । तपइति अकारा-
न्तपुंल्लिङ्गत्वमार्प ॥ २५—३० ॥ सद प्राप्यस्थितं स-
दस्यै ॥ ३१ ॥ अप्रमेयाः इत्युक्त्याज्ञानुमशक्या ॥ ३२ ॥
कथानामिति “पूरणगुण—” इतिवृत्तार्थपट्टी । तृप्ति-

ब्रह्मज्ञानमावन । वर्षाडिति यज्ञमावन । वेदाश्च तदपेक्षिताङ्गोपादादिप्रतिपादका । वरयन्तु यथावन्तिप्रादीन्सहजब्राह्मणान्वग्य-
न्तितथा । वरणं च अध्यापनयाजनयोरनुमति । शि० ओ प्रणव कारयतिप्रकटयतिस्वनिधिम्यब्रह्मद्वारेति ओकारोरेषुनाथ ।
वपट्टार वपट्टुलज्जन्तस्वाहादे कारः करण उच्चारणमितिवाचन् । यस्मिन् ग रामोऽइत्यक्साङ्गसकलयाग वरयन्तु वसिष्ठादिवि-
वमयिसाक्षात्कारा भवन्स्त्वर्थः । अथशब्दश्चाद्ये ॥ २० ॥ वि० ब्रह्मानुग्रहेपिजातिब्राह्मण्याभावाद्गतिप्रेतानङ्गीकारेव्यर्थमे-
वमवेनआह—क्षत्रेत्यादि ॥ २१ ॥ ति० सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकब्राह्मणाज्जन्मनस्संस्कारादि सपद्यते सपन्नं । अनेनत्रिपुरस्यप-
र्यन्तविश्वामित्रस्यब्राह्मण्यलाभस्मृचिन् । एतच्च “अनृथानन्तर्यं—” इतिमूत्रेमहाभाष्येस्पष्ट । इतिवसिष्ठोक्तेदेवताआयुक्त्वाजग-
रित्यन्वय ॥ २३ ॥ ति० गुणा कर्मप्रेक्ष्यजानिप्रेक्ष्यलक्षणा ॥ २९ ॥ इतिपत्रपठितमम्मर्ग ॥ ६५ ॥

[पा०] १ ड च छ झ ज. यथेवपरम २ क ख. ड च छ झ ज सपद्यतेतव ३ अयंश्लोक क—ट
दृश्यते. ४ ख ब्रह्मर्षिपूजयामास ५ ख घ. ट विप्रहवत्तप. ६ ग घ ट मुनिपुङ्गव ७ ख घ धार्मिक. क ड.
च. छ. झ ज कौशिक. घ कौशिक ८ इदमर्थ ग. च ज दृश्यते ९ ड च छ झ. ज विस्तरेणचैवब्रह्मन् घ.
सुविस्तरेणतेब्रह्मन्. १० क ख ग. च सदा. ११ ख तवतपअप्रमेयं च. १२ क ग. घ. अप्रमेयगुणाश्चैव. १३ इदमर्थ
ग. ज. दृश्यते.

श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥ [रामेण रमणीयेन लक्ष्मणेन च संगतः] ॥

स्वागतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥

एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ॥ विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३५ ॥

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ ३६ ॥

विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा संरामः सहलक्ष्मणः ॥ स्वैवाटमभिचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

परेद्युर्विश्वामित्रेण जनकं प्रति राघवयोर्धनुर्दर्शनचोदना ॥ १ ॥ जनकेन तत्र निधनुः प्रभाववर्णनपूर्वकस्वस्य तल्लाभप्रकारकथनम् ॥ २ ॥ तथा स्वस्य सीतालाभप्रकारादि निवेदनपूर्वकरामेण धनुरारोपणे तद्दानप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव मगधवम् ॥ १ ॥

तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदष्टेन कर्मणा ॥ राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥

भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ॥ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥

पुत्रौ दशरथस्येमां क्षत्रियो लोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतच्च यि तिष्ठति ॥ ५ ॥

एतदृश्य भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रति यास्यतः ॥ ६ ॥

एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥

अलंबुद्धिः । स्वागतमिति त्वदागमनं शुभकृजातमित्यर्थः ॥ ३३—३६ ॥ स्ववाटं स्वनिवेशं ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्यानं बालकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं स्वमातृशापमोचनघटकत्वकृतोपकारमृत्याशतानन्दप्रतिपादितेन प्रासङ्गिकेन विश्वामित्रचरित्रेण उपकारकगुरुवैभवोद्देशः । कामक्रोधौ सर्वदादुर्निरोधौ जितकामक्रोधएव ब्राह्मणोत्तमः । ब्राह्मण्यं च न सुलभं ब्रह्मविदपचारः सर्वारंभनिरोधकः । इत्यादिव्यञ्जितमिति प्रबन्धगतवस्तुना वस्तुध्वनिः । अथ स्वयमेव स-

स्तजनरक्षणावसरप्रतीक्षो भगवान् देवशरणागतिव्याजीकृत्य रावणवधाय आवर्तीर्णं तदवान्तरुपायभूता वेदवत्यवतारस्वतः कृतमङ्गल्पां लक्ष्मीं तुल्यशीलवयोवृत्ताभिजैतैव कन्यावरणीयेत्युमसुमर्थविशेषप्रवर्तयित्वा जनककुलेऽवतार्य तत्परिणयनाय प्रवृत्तः तत्प्रीणनायताटकाताटकेयादिदुष्टवध कौशिकाध्वरत्राणाहल्याशापमोक्षादिरूपशिष्टपरिपालनं च विधाय साक्षात्सीतालाभोपायाय यतत इत्याह—ततः प्रभात इत्यादिनामर्गद्वयेन ॥ १ ॥ राघवौ चार्चयित्वेत्यन्वयः । कर्मणा अर्घ्यप्रदानादिना ॥ २—४ ॥ द्रष्टुकामौ भवत इति शेषः ॥ ५ ॥ अस्य दर्शनादेव कृतकामौ भूत्वा प्रतियास्यत इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ धनुः यदर्थं यत्प्रयोजनाय । इह अस्म-

शि० कृतकामौ प्रकटितधनुर्दर्शनविषयकेच्छावन्तौ नृपात्मजौ । एतन् भवत्स्थापितं । धनुर्दर्शय । दर्शयति कर्मैव । अस्य धनुषो दर्शनात् इष्टमीप्सितं । यथा यथावत् । प्रतियास्यत प्राप्त्यत ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. महातेजा . २ इदमर्थं ख. दृश्यते. ३ क—च ज—ट स्वागतं जपता ४ क. ख चकाराय ५ क—ज. सहारामस्सलक्ष्मणः. ६ क. ख. ग. ट. स्ववाट. ड. ज्ञ स्ववाम ७ ड च छ ज व. महात्मभि . ८ च. ज. राघवौ तु. छ. राघवौ तौ. ९ ड किं करोमि. १० क. ख. ग. ड. ज भवताप्यहम् ११ ख—ज. स्मयमात्मा. १२ ड—ट. मुनिश्रेष्ठो. १३ क वाक्यविदावर १४ ज. स्थितौ वा. रा. २९

देवरात इति ख्यातो निमेषपुष्टो महीपतिः ॥ न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो मेहात्मना ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुर्गम्य वीर्यवान् ॥ रुद्रस्तु त्रिदशात्रोपात्मलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 यस्माद्भागार्थिनो भोगान्नाकल्पयत मे सुराः ॥ वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा शान्तयामि वः ॥ १० ॥
 ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव ॥ प्रसादयन्ति देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥
 प्रीतियुक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ १२ ॥
 तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३ ॥
 अथ मे कृपतः क्षेत्रं लाङ्गलदुत्थिता मया ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ १४ ॥
 भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५ ॥
 भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ॥ वरयामासुरांगम्य राजानो मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥
 तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ १७ ॥
 ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव ॥ मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा ॥ १८ ॥
 तेषां जिज्ञासमानानां वीर्यं धनुरुपाहृतम् ॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेपि वा ॥ १९ ॥
 तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥

द्रुह । तिष्ठति । अम्यधनुष नत्प्रयोजन श्रूयतामित्यर्थः ॥ ७ ॥ निमेषः जनककूटस्थस्य । न्यासः निक्षेपरूपः ॥ ८ ॥ उक्तमर्थविवृणोति—दक्षेत्यादिना । आयम्य आ-
 कृष्य ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्वियकृदादिभागार्थिनः । मेममेत्यन्वयः । वराङ्गाणि शिरांसि । अत्रतस्मादित्यु-
 पस्कार्य । शान्तयामि छिनन्ति ॥ १० ॥ विमनसः दी-
 ना । भवः रुद्रः ॥ ११ ॥ ददौ धनुरिति शेषः ॥ १२ ॥
 धनूरत्नं धनुश्चेष्टं । पूर्वके देवराते । न्यासभूतं न्यस्त दे-
 वैरिति शेषः ॥ १३ ॥ अथेति वृत्तान्तान्तरारम्भः । क्षेत्र-
 यागभूमि । मेकृपतः मयिकर्पणीत्यर्थः । चयनार्थमि-
 ति शेषः “लाङ्गलपवीरवसिति द्वाभ्यामृपभेगेकृपति”
 इत्यादिशास्त्रान् । लाङ्गलान् लाङ्गलपद्धतेरित्यर्थः ।

उत्थितेति कन्येति शेषः । साचक्षेत्रंगोध्यतामयाल-
 ध्वेति हेतोर्नाग्रासीतेति विश्रुता आसीन् सीता लाङ्गल-
 पद्धतिः । सीतायां जातत्वात्सीतेत्युच्यते ॥ १४ ॥ व्य-
 वर्धत मत्कृतपोषणादिति शेषः । अतोममात्मजा । वीर्य-
 धनुरारोपणं तदेव शुल्कं मूल्यं यस्याः सा वीर्यशुल्का इ-
 ति हेतौ । वीर्यशुल्कत्वात्स्थापिता नक्तस्मै चिह्नतेति भावः
 ॥ १५—१७ ॥ वीर्यजिज्ञासवः धनुस्मारजिज्ञास-
 वः । अभवन्निति शेषः ॥ १८ ॥ वीर्यजिज्ञासमाना-
 नान्तेषां कृते धनुः उपाहृतं आनीत । ग्रहणे धारणे । तो-
 लने भारपरीक्षार्थहस्तेन चालने ॥ १९ ॥ तन्निबोधे-
 ति । तदित्यव्ययं । तस्मात्कारणान् । अनन्तगम्यदृष्टं

ति ० न्यामो निक्षेपः । अयं धनुरूपः । अपरे तु नितरामान् देवनायत्रे निव्युत्पत्त्या न्यामो देवपूजास्थानः । तन्पूजार्थं शत्रुवधार्थं
 च दत्त इत्यर्थः । निक्षेपपत्रया व्याख्याने तु निक्षेपस्य शूरीकरणमनुचिन । भगवता तद्भजे च निक्षेपारक्षणप्रयुक्तोपभागिना जनकस्य
 स्यादिति प्राहुः । शि० निमेष निमेषशब्दस्य मुक्तोऽपि इत्यर्थः । ज्येष्ठः ज्येष्ठपुत्रः । किञ्च निमेषपुत्रस्य मित्रेरेव देवरात इति नामान्तरः ।
 निमेषपुत्र इति पाठे तु निमेषपुत्रस्य ज्येष्ठ इत्यर्थः । अतएव देवरातस्य सप्तमोऽपि निक्षेपः । न्यासो निक्षेपभूतः । यद्वा न्यासः नितरा
 आ ममन्ताद्वावेन अस्यन्तेरिषवोयेन स शत्रुनाशक इत्यर्थः । युक्तश्चायमर्थः । अन्यस्मादिके वस्तुनि स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः ॥ ८ ॥
 शि० दक्षयज्ञवध इति निमित्तमसमी । शि० वधेति हिंसायुक्तवधवातुप्रकृतिक्रिबन्तप्रकृतिकचतुर्व्यन्तः । साच “क्रियार्थोपपद”
 इति विहिता ॥ ९ ॥ शि० प्रसादयन् प्रसादयन्तः ॥ ११ ॥ ति० शिवसहितैर्देवैः । न्यासभूतः देवपूजास्थानभूतः । न्यस्तः दत्तः ।
 शि० न्यासभूतः नितरायाम् शत्रुविध्वंसनानुकूलो व्यापारस्तभूतः प्राप्तः शत्रुसंहारकमित्यर्थः । आन्यस्तः अपुनर्ग्रहाय स्थापितः ।
 शिवाङ्गाय देवैर्दत्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड झ. निमेषपुष्टो. २ ख. ग. छ. ज. महासन. ३ क. धनुरादाय ख. धनुरानम्य. ४ क. ख. घ—ज
 विध्वंस्यत्रिदशान्. ५ ग. ज. ट. भागं नाल्पयथ. ख. भागं नाल्पयथ. ६ ख. पातयामिव ७ क. च. छ. ज. प्रसादयन्तो
 ज. ट. प्रसादयन्तः. ८ ड. च. छ. झ. ज. प्रीतियुक्तः ९ घ. तदादत्त १० ड. झ. पूर्वजे विभौ ११ ड. च. छ. झ. ज.
 दुत्थिताततः. ख. दुत्थिताशुभा. १२ घ—उ. रागल. १३ क. स्तथा. १४ ख. ड. च. छ. झ. ज. शैवधनुरुपाहृतम् क. ऐशधनुः.

ततः परमकोपेन राजानो नृपपुङ्गव ॥ न्यरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्यसन्देहमागताः ॥ २१ ॥
 आत्मानमवधृतं ते विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ रोपेण महताऽऽविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ २२ ॥
 ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
 ततो देवगणान्सर्वस्वपसाहं प्रमादयम् ॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुर्गजवलं मुराः ॥ २४ ॥
 ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ अवीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकर्मणः ॥ २५ ॥
 तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि मुत्रतः ॥ २६ ॥
 यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ॥ सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्पष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जनकेन विश्वामित्रचोदनयामट्टमुनिनिकटप्रतिधनुरानयनम् ॥ १ ॥ रामेण मुनिजनकयोरनुमत्या धनुषः समारोपणेन मध्ये-
 भक्षणम् ॥ २ ॥ जनकेन सह परामप्रशयनपूर्वक विश्वामित्रानुमत्या दशरथानयनायायोध्यां प्रतिदूते प्रेषणम् ॥ ३ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
 ततः स राजा जनकः सामन्तान्व्यादिदेश ह ॥ धनुरानीयतां दिव्यं गर्न्धर्मात्यविभूषितम् ॥ २ ॥
 जनकेन ममादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरीम् ॥ तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवाज्ञया ॥ ३ ॥
 नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महान्मनाम् ॥ मञ्जूषामष्टक्रां तां समुहस्ते कथंचन ॥ ४ ॥
 तामादाय तु मञ्जूषामायमीं यत्र तद्धनुः ॥ सुरोपमं ते जनकमृचूर्नपतिमन्त्रिणः ॥ ५ ॥
 इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदिच्छसि ॥ ६ ॥

तन्निबोधेत्यर्थः ॥ २० ॥ वीर्यसन्देहं वीर्यशैथिल्यं ॥ २१ ॥
 मिथिलावरोधेन मिथिलान्तरमाह—आत्मानमिति । ते
 नृपाः । आत्मानं स्वात्मानं । मया अवधृतं वीर्यशुल्ककर-
 णेन तिरस्कृतं विज्ञाय । पीडयन् अपीडयन् ॥ २२ ॥
 साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि ॥ २३ ॥ प्रसादयं प्रा-
 सादयं ॥ २४ ॥ वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः । पा-
 पकर्मणः पापकर्माणः ॥ २५—२७ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्पष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अथ धनुर्भङ्गादिवृत्तान्तः सप्तपष्ठितमे—जनकस्येत्या-
 दि ॥ १ ॥ सामतान कमसचिवान् ॥ २—३ ॥ व्या-
 यतानां दीर्घदेहानां । नृणां । पञ्चाशन्नृशतानि पञ्चस-
 हस्राणि । अष्टक्रां अष्टचक्रवच्छकटारोपितामित्यर्थः ।
 मञ्जूषां धनुष्पेटिकां । समूहः आचक्रपुः । तेचपञ्च-
 सहस्रसंख्याविशिष्टा अपि कथंचन महताप्रयत्नेन । स-
 मूहुरितियोजना । अन्येतु अष्टचक्रा अष्टाधश्चक्ररक्षा-
 बन्धवती । ऊहु हस्तैरिति शेष इत्याहुः ॥ ४ ॥ यत्र
 मञ्जूषायां ॥ ५ ॥ यद्धनुर्दर्शनीयमिच्छसि । तदिदं

ति० मे मया ॥ २२ ॥ शि० दाशरथेरवयोग्यासीतामुनामहं दद्या । दाशरथय एवेति प्रत्यासत्त्यालब्ध । पश्रीमहिम्नायो
 ग्यामित्येवाहृतं । सप्रदानलाविवक्षयापशीवा ॥ २७ ॥ इति षट्पष्ठितमस्तसर्गः ॥ ६६ ॥

शि० ते पुण्यस्थाने । “तश्चोरा मृतपुच्छेपुकोडेन्लेच्छेचकुत्रचित् । अपुमास्तरणे पुण्ये कथितं शब्दवेदिभिः” इत्यभिधानं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क—च. ज ट अरुन्धन् २ ड. क्ष. मवधृतं मे. ३ ख. ग. घ ज ट मुनिपुङ्गव ४ क ख. निमिथिलामिमाम्.
 ५ क घ. ड. च. छ य ट. पापकारिणः ६ क ख ड—ट. सचिवान्व्यादिदेशह घ समेतान्व्या. ग संमतान्व्या. ७ ख.
 छ. रादीयता ८ ड क्ष मात्यानुलेपितम् च छ. व मात्यानुलेपनम्. ९ क. ख. घ ड. छ. व. ट. न्पुरम् १० ड च छ.
 क्ष. व ट. निर्जगमुरमिताजसः. ११ ड. च. छ. क्ष. व. सुमञ्जूषा. १२ ज. ट. दर्शयन् यदिच्छसि. क यथेच्छसि. क्ष. य.
 ट. यदीच्छसि.

तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत ॥ विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरिभूजितम् ॥ राजभिश्च महावीर्यैरशक्तैः पूरितं पुरा ॥ ८ ॥
 नैतन्मुग्धगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥
 क गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे ॥ आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेऽपि वा ॥ १० ॥
 तदेतद्वनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव ॥ दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
 विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ॥ वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्वनुः ॥ मञ्जरां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्मैस्पृशामीह पाणिना ॥ यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥
 बाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ १५ ॥
 लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ पश्यतां नृमहत्तमाणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 [आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्वनुः] ॥ आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्वनुः ॥
 तद्वभञ्ज धनुर्मध्ये नगश्रेष्ठो महायशः ॥ १७ ॥
 तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातममनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्च मुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥
 निपेतुश्च नगाः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ॥ वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥
 प्रत्याश्रित्य जने तस्मिन्नाज्ञा विगतसाध्वमः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ २० ॥
 भगवन्तदृष्ट्वाभौ मे रामो दशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥
 जनकानां कुले कीर्तिमाहर्षिष्यति मे मुता ॥ मीता भर्तारमामाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥

धनु । आनीतमिति शेष ॥ ६ ॥ तौचोभाविति उद्दि-
 श्येति शेष ॥ ७ ॥ राजभिः पूर्वमीतार्थिभिः । पूजित
 अहोमहासारमैश्वर्यं धनुरिति श्लाघितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ए-
 तन् धनु । सुरगणादयः प्रपूरणादिकं कर्तुं न शक्ता इत्य-
 र्थमिदम् ॥ ९ ॥ प्रपूरणे नष्टीकरणे । आरोपणे मौढ्या-
 सयोजने । समायोगे श्रेणयोजने । वेपने मौढ्याकर्ष-
 णे । तोलने भारपरीक्षार्थकपने च मानुषाणामध्यक्पुरु-
 षे गति शक्तिः ॥ १० ॥ तथाप्यनयोर्दर्शयेत्याह—त-
 देतदिति ॥ ११—१२ ॥ अपावृत्य अपगतावरणं कृ-
 त्वा ॥ १३—१५ ॥ लीलया अप्रयत्नेन ॥ १६ ॥ पूरया-
 माम आकर्णमाकृष्टवान् । ननु उक्तरीत्यामहोन्नतस्य ध-

नुषः कथञ्चालेनारोपणं संभवति अग्रस्पृशाभावादिति चे-
 न् उच्यते । आश्चर्यशक्तिकस्य रामस्य करस्पृशादेवावन-
 तं धनुः ॥ १७ ॥ निर्घातेति । तद्वक्षणमुक्तं ज्योतिषे “वायु-
 नाभिहतो वायुर्गगनात्पतति श्रितौ ॥ यदा दीपं खगरु-
 तं सन्निधातोति तदोपकृन्” इति । पर्वतस्येव दीर्यतः पर्वते
 दीर्यति भिद्यति यथा भूमिकपः तथा भूमिकंपश्चासीदि-
 त्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ विगतसाध्वमइत्यनेन रामजामा-
 तृकताप्रापकं धनुरारोपणमपि न भवेदिति पूर्वमीतोऽभू-
 दिनिगम्यते ॥ २० ॥ अचिन्त्यं अन्यत्रादर्शनान् । न तर्कि-
 तं मनुष्येष्वसंभावितत्वात् । अत्यद्भुतं बालेन कृतत्वा-
 न् । इदं ईशधनुरारोपणं ॥ २१ ॥ जनकानां “अनन्तं

ति० जनकं देवगतातिरिक्तं । पूजितं ऐश्वर्यत्वादीश्वरवदेव केवलं पूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शि० अथाब्रवीत् मङ्गलवचन-
 मकथयन् ॥ १३ ॥ ति० जग्राह पादादुत्तेनोन्नतकृत्वा करेण जग्राह । तदुक्तपाद्यं । “रामोऽपि तद्वनुः कोटिस्पृष्ट्वा पादाद्भुल्लततः ।
 उन्नतचापमारोपयन् भक्तमोहिना जनाः” इति । अतिभारवद्वस्तुन पादाद्भुल्ल्यामभ्यभागपर्यन्तमुन्नतमन्येष्टहीनोद्धारश्च महाबलसा-
 ध्यइति महाबलवन्वचनेन सूचितः ॥ १६ ॥ इति सप्तपठितमस्तसर्गः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ ड च छ झ ज तावुभौ २ क ख रक्षक्यं पूरितुं तदा ड. ज. रशक्तं पूरितुं तदा झ रशक्तं पूरितं तथा च छ.
 अक्षक्यं पूरितं तदा ३ क गणाङ्गका ४ ड च छ झ. ज. तोलने तदा ५ क. घ. सुधर्मात्मा. ड. झ. स्सरामस्तु. ६ ड.
 च छ झ ज दिव्य. ७ घ. समाकृष्यामि पाणिना. ८ ग. वेपने पूरणेऽपि वा ९ क—घ. मिलेव तं राजा. १० ग. यत्स धर्मात्मा.
 क. ड. च. छ. झ. ज. ट. यिलामाविव. ११ ग. वीर्यवान्. १२ ख. ड—उ. मचिन्त्यं व अतर्कितं. क. मचिन्त्यं वा यत्तर्कितं.

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक ॥ सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥
भवतोऽनुमते ब्रह्मञ्छीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ॥ मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥
राजानं प्रश्रितैर्वीर्यैर्गगनयन्तु पुरं मम ॥ प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥
मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै ॥ प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥
कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः ॥ अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥
यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

जनकदूतैरयोध्यामेत्यदशरथं प्रतिधनुर्भञ्जनादिरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं सीतारामविवाहमहोत्सवप्रवर्तनार्थं जनकप्रार्थना-
निवेदनम् ॥ १ ॥ दशरथेन सहर्षमिष्टादिभिः सह परेद्युर्मिथिलां प्रतिप्रस्थाननिर्धारणम् ॥ २ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ॥ त्रिगत्रमुपिता मार्गे तेयोध्यां प्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥
[गजो भवनमासाद्य द्वारस्थानिदमब्रुवन् ॥ शीघ्रं निवेद्यतां राज्ञे दूताब्जो जनकस्य च ॥
इत्युक्ता द्वारपालास्ते गघवाय न्यवेदयन्] ॥ २ ॥

ते राजवचनाद्वा राजवेदमप्रवेदिताः ॥ ददृशुर्देवमकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतमाध्वसाः ॥ राजानं प्रथता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ४ ॥

वतमेवित्तयस्यमेनान्मिच्छिचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्रायां
नमेकिंचित्प्रदह्यते ” इतिप्रोक्तनिरतिशयकीर्तिमता-
मपि । कुले “कुलंतारयतेतातसप्रसप्रचमप्रच ” इति-
वन् । कीर्तिमित्येकवचनेनैकरूपत्वेव्यज्यते । आहुरि-
ष्यति सद्य प्रापयिष्यति । सिद्ध्यसादानं ह्याहरणं ।
मुता सुतश्चेत्स्वाजितामेवकीर्तिप्रापयिष्यति । मेसुता
स्वसंवन्धप्रयुक्तातिशयः । सीता जन्मप्रयुक्तातिश-
यः । भर्तारमामाद्य भर्तृसवन्धकृतातिशयः । भर्तारं
भरणदक्षः । “वित्तमिच्छन्तिमातरः ” इत्युक्तधन-
वन्तमित्यर्थः । रामं “रूपमिच्छतिकन्यका” इत्यु-
क्तरूपवन्तः । दशरथासजं “वान्धवाःकुलमिच्छन्ति”
इत्युक्तगीत्यावन्धुकाद्धितं । एवं सर्वसंसतवरप्राप्त्या
कीर्तिमाहुरिष्यतीतिभावः ॥ २२ ॥ सत्या जानेतिशे-
पः । सीता वीर्यशुल्केतिप्रतिज्ञा सत्याजाता । प्राणैः प्रा-

णैर्भ्यः । बहुमता । सीतादेयेतिमीतापदमुभयत्रान्वेति
॥ २३ ॥ भवतोऽनुमते भवदनुमत्या । गच्छन्तिवत्यर्थः
॥ २४ ॥ प्रश्रितै विनयान्वितैः । सर्वशः सर्वमत्रत्य-
वृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ आभाष्य आहूय ।
कृतशासनान् दत्तकल्याणसंदेशपत्रिकानित्यर्थः । नृपं
दशरथं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अथजानकीविवाहायदशरथाह्वानमष्टपष्ठितमे—
जनकेनेत्यादि । त्रिगत्रमिति । तिम्रोरात्रयस्त्रिरात्रं ।
सङ्ख्यादित्वान्रात्र्यन्तादचूममासान्तः । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया ॥ १॥ राजवचनान् जनकोस्मानिहप्रेषितवा-
नितिस्वराजसंकीर्तनान् ॥ ३॥ विगतसाध्वसाः दशर-

शि० अते निरन्तरगमनविशिष्टाधिकरणभूतेमार्गे । अतइत्यत्रनिर्गन्तरगमनार्थकाद्वातोरेधिकरणक । अतएवतेइत् नैनन-
पौनरुक्त्यं ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ प्रतिज्ञासा. २ ख. सुमताद्ब्रुवन् ३ ड. च झ. अ ट. प्रीनियुक्तु. ४ ग.—छ झ. अ ट. कौशिकस्तु
५. ड.—ट. नृपंतथा. ६ ग. दूतास्तु. ७ इदमर्धत्रयं ग. वर्तते. ८ ड. च छ झ. अ. राजवचनाद्वा. ९ ख. प्रदुडुव.
१० ख. प्रणतावाक्यं. ख. ड.—ट. प्रश्रितंवाक्यं.

मैथिलो जनको राजा सांग्रिहोत्रपुरस्कृतम् ॥ कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ५ ॥
मुहुर्मुहुर्मधुर्या स्नेहसंयुक्तया गिरा ॥ [कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम्] ॥
जनकस्त्वां महाराजाऽऽपृच्छते सपुरस्मरम् ॥ ६ ॥

पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वेदेहो मिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
पूर्वं प्रतिज्ञां विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा ॥ राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ८ ॥
मेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्मरैः ॥ यदृच्छयाऽऽगतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ९ ॥
तच्च राजन्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ॥ रामेण हि महाराज महत्यां जनसंसदि ॥ १० ॥
अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का ममात्मने ॥ प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ११ ॥
सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्सरः ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हमि राघवा ॥ १२ ॥
प्रीतिं च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरैव प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे ॥ १३ ॥
एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥
[ईप्सुकत्वा विरता दत्ता राजगौगवशङ्किताः] ॥ १४ ॥

दत्तवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ वमिष्टं वामदेवं च मैत्रिणोन्यांश्च सोब्रवीत् ॥ १५ ॥
गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वमत्यमौ ॥ १६ ॥
दृष्ट्वार्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ॥ संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १७ ॥

श्रमौजन्त्येनविज्ञापनेनिर्भया ॥ १८ ॥ मैथिलइत्यादि-
श्लोकद्वयमेकान्वयः । मैथिल मिथिलेश्वरः । पुरस्कृ-
ताग्रिहोत्रमहितः सांग्रिहोत्रपुरस्कृतः । आहिताश्या-
दित्वान्निष्ठाया परनिपातः । पुर सरन्तीतिपुरस्मरा
भृत्या । तत्सहितं । एवंभूतत्वां । कुशलं श्रेयः । अद्य-
य अनपायं । योगमितियावन् । आपृच्छते मद्रचना-
दितिशेषः । “आडिनुपृच्छयोरुपसङ्गयान्” इतिआल-
नेपदः । अत्रद्वितीयजनकशब्दोविप्रकृष्टजनकशब्दावि-
स्मरणार्थः ॥ ५—६ ॥ कौशिकानुमते कौशिकानुम-
त्या ॥ ७ ॥ वीर्यशुल्केति ममप्रतिज्ञा भवद्विर्विदिता ।
राजानश्चनिर्वीर्याः । धनुरारोपणाममर्षाः । विमुखीकृ-
ताइत्यपि विदितमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ मेयं उक्तरीत्या
ममैव प्रार्थनीया । ममसुता त्वयासहसवन्धादित्यमपुत्री ।
स्वपुत्रेनदागमनप्रसादिकदर्शयति—विश्वामित्रपुरस्मरै-

रिति । यदृच्छया मद्ग्राहयान् । पुत्रकैः पूजायां-
हुवचनं । जामातृत्वाध्यवसायान् महाराजकुमारत्वा-
द्वापूजा । अल्पाश्रेनकप्रत्ययेनवान्यद्योतितं ॥ ९ ॥ क-
थनिर्जितेत्यत्राह—तच्चेति । तच्च ऐश्वर्यमपिनेदमैन्द्र-
जालिकमित्याह—महात्मनेति । नेयं पक्षपातोक्तिरि-
त्याह—महत्यामिति ॥ १० ॥ प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातंसी-
ताप्रदानं ॥ ११—१२ ॥ प्रीतिं त्वदर्शनप्रीतिं सीता-
प्रदानप्रीतिवा । पुत्रयोः पुत्रीचपुत्रश्चतयोः । एकशेषः ।
प्रीतिं तद्विषयप्रीतिः । तदुभयकल्याणदर्शनप्रीतिमिति-
यावन् । मत्पुत्र्यात्वपुत्रेचेत्यर्थः । यद्वा स्तुपाचपुत्री-
त्येवगृह्यते । यद्वा लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानंसिद्धकृत्यो-
च्यते—उभयोरिति ॥ १३—१५ ॥ गुप्तइत्यादि ।
विदेहेषु विदेहानानिवासभूतेदेशे । “जनपदेक्षुपू” इ-
तिलुपः । असाविति बुद्धिसनिकर्षणोच्यते ॥ १६—१७ ॥

शि० जनक जनानाकमुखप्रसादान् प्रजामुखदानेत्यर्थः । वि० पुरस्क्रियन्तर्हतिपुरस्कृता मन्त्रादयः अग्रिहोत्रपदेनतत्सा-
धनान्तिजः तैस्महितेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० जामातृत्वबुद्ध्यामहावलम्बेनश्रवणबुद्ध्याचपुत्र्यत्वेनपुत्रकैरितिबहुवचनप्रयोगः ॥ ९ ॥
ति० तनुं पुरयितु ॥ ११ ॥ शि० पुगेहितपुरस्कृतः पुरस्कृतपुरोहितः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ज अग्रिहोत्रपुरस्कृतम् ड. झ ज. ट सांग्रिहोत्रपुरस्कृत २ ड च छ झ. ज सरक्त्या. ट संमक्त्या. ३ इमधर्ध
ड च छ झ ज. दृश्यते ४ ज महातेजा घ महाराज ५ ट. मन्त्राग्रो. ६ क सुमतो ७ ख. ज. माहच ८ ख. विहिता.
९ ड च छ झ ज पुरस्कृतं १० क ख. घ—ट. गतेराजन्. ११ क ख. घ—ट. तत्परजगुदिव्यं १२ ख. ग.
ड—ट. महाबाहो ख घ महातेजो १३ ज. ममात्मजा. १४ क—ट. तर्तुमिच्छामि. १५ ख. मामनुज्ञातुमर्हसि. १६ क.
ख घ—ट. पुरस्कृत. १७ क घ—छ झ. ज ट. प्रतिज्ञाममराजेन्द्र. १८ क. ख प्रीतिलप्स्यसेवीर्यनिर्जिताम्. घ. रेवप्री-
तिचमयिलप्स्यसे. ड—ट. रेवप्रीतिलमुपलप्स्यसे. १९ इदमर्थः ग. ज. दृश्यते. २० ड. च. छ. झ. ज. मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत्.

यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ॥ पुंरिं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
मन्त्रिणो वाढमित्याहुः सह सर्वमहर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति म मन्त्रिणः ॥ १९ ॥
मन्त्रिणस्तां नरेन्द्रस्य रात्रिं परममत्कृताः ॥ ऊपुस्ते मुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैस्समन्विताः ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टपष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सपरिजनेन दशरथेन सेनया वसिष्ठादिभिश्च सह मिथिलां प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ जनकेन प्रत्युद्गमनादि पूर्वकत् पूजनम् ॥ २ ॥
जनकदशरथाभ्यां मिथ. संभाषणम् ॥ ३ ॥ ततः सर्वैः स्वस्वावासेषु सुखेन रात्रिं यापनम् ॥ ४ ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अथ सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ॥ व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नमन्विताः ॥ २ ॥
चतुरङ्गं बलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ॥ ममाज्जांसमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ मार्कण्डेयः सुदीर्घायुर्कृपिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयिष्य मे ॥ यथा कालात्ययो न स्याद्दृता हि त्वग्यन्ति माम् ॥ ५ ॥
[ईत्युक्त्वा म महातेजा राजा दशरथो रथम् ॥ आरुगेह यथा भानुर्भगवान् व्रजन्तः] ॥ ६ ॥
वचनात् नरेन्द्रस्य सा सेना चतुरङ्गिणी ॥ राजानमृषिभिः सार्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ७ ॥
गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजा तु जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूजामकल्पयन् ॥ ८ ॥
ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ जनको मुदितो राजा हर्षं च परमं ययौ ॥
उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदाऽन्वितः ॥ ९ ॥

यौनमन्वन्धयोग्यमिति शेषः । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १८ ॥
श्वोयात्रेत्यब्रवीदिति तदर्थमुक्तुं ध्वमिति भावः ॥ १९ ॥
मन्त्रिणः जनकमन्त्रिणः । गुणैः सत्कारातिशयैः । तां-
रात्रिं तस्यां रात्र्यामिति शेषः ॥ २० ॥ इति श्रीभोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने अष्टपष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथ दशरथस्य मिथिलागमनमेकोनसप्ततितमे—त-

तोगात्र्यामित्यादि ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकृ-
ताः । पुष्कलं श्रेष्ठ । “श्रेयानश्रेष्ठः पुष्कलं स्यात्” इत्यम-
रः । सुविहिता सुसंपादितकल्याणोपचनकर्माणां ॥ २ ॥
यानयुग्यमिति । यानं शिविकान्दोन्दिनादि । युग्य रथा-
दि । मनाङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ ३—४ ॥ यथा कालात्ययः
कालातिक्रमः न स्यात्तथा प्रयान्त्वग्नियोजना ॥ ५—७ ॥
चतुरहं चतुर्बलं च । श्रुत्वा दशरथमागतं श्रुत्वा । पूजां
उपधां ॥ ८ ॥ राजानमासाद्य मुदितः । विवाहं शीघ्र-

ति० एकश्चन्द्रो हेतौ द्वितीय एवार्थः ॥ १९ ॥ ति० नरेन्द्रेति पाठे सचमुदित उवासेति विपरिणामः ॥ २० ॥ इत्यष्टपष्टितमस्य ६८

ति० अनुत्तमानि श्रेष्ठानि । यानानि युग्यानि च यान्तु । वसिष्ठार्थमिति शेषः ॥ ३ ॥ ति० अश्रेष्ठिजप्रयाणः प्रयाणे कल्याणा-
य ॥ ५ ॥ शि० पूजा सत्कृतिसामग्री । अकल्पयन् समपादयन् । ति० दूतानां द्विदिनगम्यत्वेति मार्गस्य चतुरङ्गबलेन प्रयाणत्वाच्च-
तुर्दिनं वा सोमये ॥ ८ ॥ ति० राजानमासाद्य मुदितो हर्षेययौ । मोदस्यैवाधिकावस्था हर्षेति भेदः । शि० वृद्धं विलक्षणं श्रेयं वत्त्वादिना वृ-
द्धिप्राप्तः । राजानं परमानुरागविशिष्टं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ख. रोचते वृत्तिः । २ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. यात्रेति च. ३ क—ज. मन्त्रिणस्तु. ४ क. ख. नरेन्द्रेण
५ क. ख. घ—ट. ऊपु प्रमुदिताः । ६ ख—च. झ. ज. ट. चतुरङ्गबलचापि. क. बलसर्व. ७ घ. समकालं ८ ड. झ. मा-
र्कण्डेयस्तु. क. ख. च. छ. मार्कण्डेयश्च. ज. ट. मार्कण्डेयोपि. ९ घ. व्रजन्त्वग्रे. १० अयं श्लोकः क. ख. हृद्यते ११ क—छ.
झ. य. ट. वचनाच्च नरेशस्य. १२ ड—ट. सेनाचचतुरङ्गिणी. १३ ड. च. छ. झ. मार्गं १४ क—ट. राजा च. १५ ड—ट.
मुदितो जनको. १६ ड. च. छ. झ. य. ट. प्रहर्षपरमं. १७ ख. ड. च. छ. झ. ज. वचनं श्रेष्ठो. १८ क. ख. ग. ड—ट. सु-
दान्वितम्.

स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ पुत्रयोर्मयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥१०॥
 दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ मह सर्वेद्विजश्रेष्ठेदेवैरिव शतक्रतुः ॥११॥
 दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥ राघवैः सहैवंबन्धो वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥१२॥
 श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्रं निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ यज्ञस्थान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिममतम् ॥१३॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥१४॥
 प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुग ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥१५॥
 धैर्मिष्टं च यशस्यं च वचनं मत्यवादिनः ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥१६॥
 ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ हर्षेण महता युक्तास्तां निशामवमन्मुखम् ॥१७॥
 [अथ रामो महातेजा लक्ष्मणेन समं ययौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य पितुः पादाबुपस्पृशन्] ॥१८॥
 राजा च राघवो पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ उवाच परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥१९॥
 जनकोपि महातेजाः क्रियां धर्मेण तत्त्वविन् ॥ यज्ञस्य च मुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवाच ह ॥२०॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

परेधुर्जनकेनस्वानुजन्मनःकुशध्वजस्यपरिजनं महदूर्तेरानयनम् ॥ १ ॥ जनकेनमन्त्रिमुखादाहतेनदशरथेनविश्वामित्रादि-
 भिःसहसभांप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ ततोवसिष्ठेनराजप्रार्थनयारामावधिदशरथवशानुवर्णनम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा मर्हर्षिभिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥

भावीतिहर्षययौ ॥ ९ ॥ वीर्यनिर्जितां पुत्रयोर्वीर्येण-
 धनुर्भङ्गादिनामंभूतामित्यर्थः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्यशत-
 क्रतुमाम्यपूर्णधर्मत्वेन ॥ ११ ॥ विघ्ना कन्याप्रदान-
 प्रतिबन्धकाः । पूजितत्वेहेतुमाह—राघवैरिति । यत-
 इत्युपस्कार्यः ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुप्रथमवंशत्वेन नरेन्द्रा-
 णामिन्द्रत्वं । यज्ञस्थान्तइति । त्रिचतुरदिनानन्तरभा-
 विनीतिशेषः । ऋषिसंमतं ब्राह्मविवाहमित्यर्थः ॥१३॥
 महीपति जनकं ॥ १४ ॥ कन्यागवादीनांप्रतिग्रहोदा-
 तृवशाएव । यदादाताददाति तदाप्रतिगृह्यतेप्रतिग्रहीत्रे-
 तिवस्तुस्थिति । एतन् युष्मदीयवीर्यशुल्ककन्याप्रदान-
 मपि । पूर्वमेवश्रुतं अतः परं कन्याप्रदस्त्वंयथावक्ष्यसि त-

थावयंकरिष्याम ॥ १५ ॥ विस्मयमिति । प्रतिग्रहो-
 दातृवशइत्यादिविनयोक्तरितिभावः ॥ १६ ॥ परस्पर-
 समागमे सभूतेमतीतिशेषः ॥ १७—१८ ॥ निशा-
 म्य दृष्ट्वा । “शमोदर्शने” इतिमित्वनिषेधान्नह्रस्वः
 ॥ १९ ॥ यज्ञस्यक्रियां अवशिष्टक्रियां । सुताभ्या पु-
 ज्योः । क्रिया अङ्कुरार्पणादिक ॥२०॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ६९ ॥

अथजनकेनसंबन्धाहर्वायेक्ष्वाकुसन्तानकीर्तनं-

शि० राघवैर्भवद्विस्मयसंबन्धान् मेकुलपूजित भविष्यतीतिशेषः ॥१०॥ति० सर्वनयितुनिर्वर्तयितु ॥१३॥ ति० एतन् वाक्य ।
 मयाश्रुत । क्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्याद्यावज्ञानमेव । साप्रनमेवानुभवोभविष्यतीतिश्रुतमित्युक्तं ॥१५॥ ति० विस्मयं कन्यायावी-
 र्येणशुक्लेनजितत्वान्मदनुमत्यनपेक्षायामपिराज्ञोविनयेनतादृशवचनमिति विस्मयः ॥ १६ ॥ इत्येकोनसप्ततितमसर्गः ॥ ६९ ॥

ति० अथब्राह्मसंबन्धमदृशेयानसंबन्धे बन्धपेक्षेन परस्परकुलाचारस्मर्गाभ्या—ततइति ॥ १ ॥

[पा०] १ ज. स्वागतहि ड. च. छ. झ. ज. स्वागततेनरश्रेष्ठ. २ ख महाराज ३ ट. सबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठे क ख.
 संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठे. ४ घ—अ. महाबलं. ५ क. च. ज. नरेन्द्रस्त्वं. ड. च. छ. झ. नरेन्द्रल. ख. घ. नरश्रेष्ठ. ६ ख ग.
 च. छ. निर्वर्तयितु ड. झ. ज. सर्वतयितु. ७ क ख ड. च छ. झ. ज. मृषिसत्तमं. घ मृषिभिस्सह. ८ घ. ट. श्रेष्ठ.
 ९ क. ख. ड.—ट. तद्धर्मिष्ठयशस्यंच. १० घ. परंविस्मयमाययु. ११ ड. च. छ. झ. ज. तारात्रि. १२ अयंश्लोक ट. दृश्यते.
 १३ घ. ट. उवाचपरम. १४ क—ज. क्रियाधर्मेण. १५ ख. धर्मवित्. १६ ख. नराधिप.

भ्राता मम महानेजा यवीयानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥
 वार्याफलकपर्यन्तां पिवन्निश्रुमतीं नदीम् ॥ सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥
 तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः ॥ ग्रीतिं सोपि महानेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥
 [एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ ॥ आगताः केचिद्व्यग्रा जनकस्तान्समादिशन्] ॥ ५ ॥
 शासनान्तु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः ॥ र्मानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥
 [सांकाश्यान्ते मेमागत्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ॥ न्यवदयन्यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ॥
 तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाबलैः] ॥ ७ ॥
 आज्ञयाऽथ नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्तमम् ॥ ८ ॥
 मोभिवाद्य शतानन्दं राजानं चापि धार्मिकम् ॥ राजार्हं परमं दिव्यमाननं चाध्यरोहत ॥ ९ ॥
 उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावतिनेजसां ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ १० ॥
 गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमैक्ष्वाकममितप्रभम् ॥ आत्मजैः सह दुर्ध्रुपमानयस्य ममन्त्रिणम् ॥ ११ ॥
 औपकार्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अयोध्याधिपते वीर वेदेहो मिथिलाधिपः ॥ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुगेहितम् ॥ १३ ॥
 मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा मर्षिगणस्तदा ॥ सवन्धुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १४ ॥
 स राजा मन्त्रिमहितः सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वेदेहमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १६ ॥
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ एष वक्ष्यति धर्मान्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ १७ ॥

मप्रतितमे—ततः प्रभातइत्यादि । कृतकर्मा समाप्रय-
 जादिक्रियः ॥ १ ॥ अत्रत्यविशेषणानां शतानन्दपरि-
 ज्ञातानामप्युपदेश परंपरयादृशरथादिश्रोत्रंप्रापयितु ।
 वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गमरश्नार्थपरिस्वारूपेणावस्थि-
 तायां इक्षुमत्यां वारिणिआकीर्णा निखाता फलकाऽऽ-
 लानि येषुते वार्याफलका तादृशाः पर्यन्तप्रदेशायस्या-
 स्तां । वार्यामलकपर्यन्तामिति पाठे वार्यामलकाआमल-
 कविशेषा तत्पर्यन्तां पुण्यसंकाशां पुण्यतुल्यां पुण्यव-
 त्स्ववासिनांस्वतएवामीष्टप्रदमित्यर्थ । पुष्पकविमा-
 नमिवस्थितां सांकाश्यांपुरीं । इक्षुमतीनदीं पिवन् त-
 जलंपिवन्नित्यर्थ । अध्यवसन् अधिवसति । “उपा-

न्वध्याइवस” इत्याधारस्यकर्मत्व ॥ २ ॥ ३ ॥ यज्ञ-
 गोप्ता सांकाश्यास्थित्वायज्ञमासमग्रीप्रेषणादिनेतिभाव ।
 इमा विवाहकन्यायाजानां भोक्तेतिबुद्ध ॥ ४—५ ॥
 नरेन्द्रस्यशामनान् शतानन्दवचनद्वारादिन्यर्थ । वि-
 ष्णुं उपेन्द्र ॥ ६—८ ॥ अव्यरोहत पुगेहितराजानु-
 ज्ञयेत्यर्थ ॥ ९—११ ॥ औपकार्यादृशरथादिशिरनिवेश ।
 उपकार्याज्ज्ञात्वात्सार्थेण्यञ् ॥ १२—१५ ॥ विदितमि-
 ति “मतिवृद्धि—” इत्यादिनावर्तमानेक्तः । “क्तस्य-
 चवर्तमाने” इतिपट्टी । त्वयाविदितमित्यर्थ । दैवत
 परमशुरित्यर्थ ॥ १६ ॥ भवक्ष्यति कुलमितिशे-
 प । विश्वामित्रस्यकोपपरिहारायविश्वामित्राभ्यनुज्ञा-

[पा०] १ क ख घ—ट वीर्यवानतिधार्मिक २ क ख च मयावसच्छुभाम् ३ क ख ग वार्यामलकपर्यन्ता
 घ गहामलकपर्यन्ता ४ च छ झ ञ संमत ५ अर्थलोक ग इ—ट दृश्यते ६ घ गामनाच ७ घ शीघ्रवाजिन
 ८ क तमानेतु ९ इदमर्थत्रय ग इ—ट दृश्यते १० ग इ च छ झ ज ट ममागत्य ११ इ—ज महाजवं
 १२ क. ख. इ—ट आज्ञयानु. १३ क. ख महानेजा १४ इ च छ. झ ञ. जनकचानिधार्मिकम्. ख ट
 राजानमपिधार्मिकम् १५ घ आसनं परमं दिव्यं राजा १६ ख इ—ज सोपरोहत १७ क ख घ ज ट. वसिर्नाजगो.
 इ. च. छ. झ. ज. वमित्युत्ती. १८ क. ख. मिश्रवाकुमितिजसम् १९ घ इ औपकार्य २० ज. ट गत्वाथ २१ इ.
 च. छ. झ. ट. गणस्तथा. २२ इ. च. छ. झ. ञ राजाचमन्त्रिमहित. २३ च. विदितनु ग विदिततेमहानेजा २४ ख.
 घ. छ. ज. ज. यथावमयथाक्रमम्

[एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठे राज्ञां मध्ये महात्मनाम्] ॥

तूर्णीभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं संपुरोधसम् ॥ १८ ॥

अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ १९ ॥

विवस्वान्काश्यपाज्ज्ञे मनुर्ववस्वतः स्मृतः ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ २० ॥

तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्वि पूर्वकम् ॥ ईक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥ २१ ॥

कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा वाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ २२ ॥

वाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोऽस्मृतः ॥ २३ ॥

त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशः ॥ [धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः] ॥

युवनाश्वस्तुस्त्वांसीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २४ ॥

मौन्धातुस्तु सुतः श्रीमान्सुमन्धिरुदपद्यत ॥ सुमन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवमन्धिः प्रसेनजित् ॥ २५ ॥

यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ भरतात्तु महातेजा असितो नाम जौतवान् ॥ २६ ॥

यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिविन्दवः ॥ २७ ॥

तांस्तु स प्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २८ ॥

हिमवन्तमुपागम्य भृगुप्रस्रवणेऽवसत् ॥ असितोऽल्पबलो रीजा मन्त्रिभिः सहितस्तदा ॥ २९ ॥

द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवर्तुरिति श्रुतम् ॥ एका गर्भविर्नाशाय सपत्न्यै संगरं ददौ ॥ ३० ॥

तद्व्युत्पत्तिः । “दशपुरुषविख्याताम्” इतिशास्त्रेण यौन-
संबन्धापेक्षितां वंशशुद्धिवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

अव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरं वस्तु प्रभवः कारणं यस्य सो-
व्यक्तप्रभवः । अव्यक्तं किं नाम वक्ष्यत्ययोध्याकाण्डे
“आकाशप्रभवो ब्रह्म” इति । अथ कोयमाकाशोपि तम-
पिवक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “मंशिरागिहपुरालोकान्माययास्व-
यमेव हि । महर्णवे शयानोऽप्सु सत्त्वं पूर्वमजीजनः । प-
द्मो दिव्यैर्कसङ्काशेनाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यत्व-
याकर्ममयि सर्वैर्निवेजितं” इत्यादिना । शाश्वतं बहु-
कालस्थायी । नित्यं द्विपरार्धकालं विनाशरहितं ।

अव्ययः प्रवाहरूपेण प्रतिकल्पमवस्थायी अस्तीति शेषः
॥ १९ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः प्रजापतिः राजा ।
आसीदिति शेषः ॥ २०—२३ ॥ धुन्धुमारः युवना-
श्वपरनामधेयः ॥ २४—२६ ॥ मध्ये असितवृत्तान्तक-
थनं सगरवैभवानि शयप्रकटनाय । प्रतिराजानः प्रतिप-
क्षाः । शत्रवः शातयितारः । प्रतिराजानं वतानविशेष-
यति—हैहया इत्यादि ॥ २७ ॥ प्रतियुध्यन् अभिमुखत-
यायुद्धं कुर्वन् । प्रवासितः राज्याङ्कंगतः ॥ २८ ॥ भृ-
गुप्रस्रवणे भृगुमहासुनिर्माणिध्यवन्निर्झरोपान्तप्रदेशे ।
उदमेव पूर्वभृगुनुदङ्ग्युत्पत्तिः ॥ २९ ॥ संगरं गरं विपं

शि० अव्यक्तप्रभवः नव्यक्तकैश्चिन्तानः प्रभवोजन्मकारणीभूतमात्रादियस्यमखयभूरित्यर्थः । किंच आन् वासुदेवात्
व्यक्तं प्राकट्ययस्यतदव्यक्तकमल तस्मात्प्रभवः प्राकट्ययस्य अयोनिजइत्यर्थः । किंच अव्यक्तप्रधानप्रभवनिप्रकटितगुणवत्त्वेन प्रकटय-
निम् प्रधानगुणशोभहेतुरित्यर्थः । “अव्यक्तं गंकरे वि”णाव्यक्तमहदादिषु । आत्मन्यपि म्यादव्यक्तमस्फुटेऽन्वभिधेयवन्” इति कोशः
॥ १९ ॥ शि० जायत अजायत । आगमशास्त्रम्यानि त्वत्वादिरहः ॥ २६ ॥ ती० हैहयादयः गोमवंश्याः । शत्रवः हिंसका

[पा०] * उदमेव कार्दिपुनर्जापि दृश्यते १ क वाक्यज्ञे २ ग घ ट सपुरोहितम् ३ ज ट स्वतस्म्युतः ४ घ—ज
ईक्ष्वाकुश्च ५ क, ख, ज, कुक्षिरुदपद्यतः, इति विवश्रुतः ७ क, ख, घ, ड—ट पृथोरपि ८ उदमेव क—ट, दृश्यते, ९ महा-
बलः १० ड, च, छ झ ज सुतश्चासीन् ज सुतश्चापि ग सुतश्चासीन् ११ ख मान्वातोऽस्तु, ज मान्धातस्य १२ क,
ख, घ—ज, जायत १३ क—घ हैहयास्ताल १४ ड च छ झ, ज नाशयप्रतियुध्यन्वै, ख तस्त्वुसप्रतियुध्यद्विर्युद्धे ज
तास्तुसंप्रेश्ययुध्यन्मयुविगजा ट युध्यन्धिर्युवि १५ क ख ड च ज—ट भार्याभ्यामहितोऽवसन् १६ क, ड, च, छ,
झ, ज, ट, कालधर्ममुपेयवान घ, मन्त्रिभिश्च सुसन्निभि घ, मन्त्रिभिस्माहन् पुरा, क ख ड, ज, झ, व, सहितस्तदा, ट,
सहितस्तथा, ग, च, सहितस्ततः, १७ ड, झ, रितिश्रुतिः १८ क, ड—ज, विनाशाय, १९ क, ग, घ, सागरददौ, ख, तुगरं,

ततः शैलवरं रम्यं बभूवाभिरतो मुनिः ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ ३१ ॥
 तत्रैकां तु महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमात्मनः ॥ ३२ ॥
 तमृषिं साऽभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयन् ॥ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेभ्यः पुत्रजन्मनि ॥ ३३ ॥
 तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥
 गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३४ ॥
 [एवमुक्ता महाभागा असिते स्वर्गते सति ॥ निधाय चेतो नृपतौ विद्युद्वेगेव सुप्रभा] ॥ ३५ ॥
 च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ॥ पतिशोकातुरा तस्मान्पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥
 सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥ सह तेन गरेणैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 मगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जात्तथाऽशुमान् ॥ दिलीपोऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥
 भगीरथात्कुकुत्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुस्सुतः ॥ ३९ ॥
 रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादो ह्यभवत्सार्ज्जातश्च शङ्खणः ॥ ४० ॥
 सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥
 मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥
 अंबरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः पृथिवीपतिः ॥ नहुषस्य ययातिश्च नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४२ ॥
 नाभागस्य बभूवाज अजादशरथोऽभवत् ॥ अस्मादशरथाज्जातो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥

सत्सहितं भक्ष्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ अभिरतः प्रीतः सन् नृग्रहान् ॥ ३६ ॥ अत्रय इत्यनुसन्धेयं । जात इत्यनन्तरं तेनेत्यनुसन्धेयं ॥ ३७—३९ ॥ पूर्वप्रवृद्धाख्यः । ततो वसिष्ठशापान् पुरुषादकं राक्षसभूतः । ततः वसिष्ठप्रतिशापायोद्धृतजलस्य स्वभायानुनयान् स्वपदप्रक्षेपेण कल्माषपादाख्यः ॥ ४०—४१ ॥ नहुषययातीचन्द्रवंश्याभ्यामन्यौ । अत्रपुराणक्रमवैपम्यकल्पभेदादितिज्ञेयं ॥ ४२—४३ ॥ आदिवंशविशुद्धानां आदितारभ्यवशेन विशुद्धानां । राज्ञामितिसंबन्धे पृष्टी । वरयइति वरणस्य पुरोहितकृत्यत्वादिति भावः । सदृशे इति डी-

॥ २७ ॥ शि० आदीति आदय सोमवश्यापेक्षया ज्येष्ठा वंशविशुद्धा वंशविशुद्धोयेषा ते एव नैतिकर्मधारय ॥ ४४ ॥
 इति सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ क ख ड च झ व ट शैलवरेरम्ये २ क—ट तत्रैकामहाभागा ३ क ख घ—घ सुतमुत्तमम् ४ क ग तत्रैकामहाभागा ५ क समहाबल ६ अयं श्लोक ग ज दृश्यते ७ ड च छ झ ज च्यवनं च नमस्कृत्य ८ झ पत्या विरहिता तस्मात् ड ज पतिनारहिता तस्मात् घ पत्युशोकातुरा ९ ख गर्भजिघांसया १० ड च छ झ संजान सगरोऽभवत् क सजातसगरो ११ क—ट असमञ्जादथाशुमान् १२ क क ककुत्स्थस्य १३ ड—ट ककुत्स्थाच्चरघुस्तथा क ककुत्स्थाच्चरघुस्तथा घ ककुत्स्थस्यरघुस्तथा ख रघुस्तस्मादजायत १४ क ख ड च छ झ व व्यभवत् १५ क—छ झ व ट जातस्तु १६ घ ज प्रशुश्रुकश्चासीत् १७ ड च छ झ व नहुषश्चमहीपति १८ ग—छ झ ज ययातिस्तु १९ क ख ग नाभागश्च २० ज द नाभागस्तु २१ ख घ ज तस्मादशरथात् २२ ख वंशजातानां

रामलक्ष्मणयोरर्थं त्वत्सुते वरये नृप ॥ सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सैदृशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे सप्ततितमस्मर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

जनकेन निजवंशानुकीर्तनपूर्वकरामलक्ष्मणाभ्यांसीतोर्मिलयोर्दानप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः पङ्किकीर्तितम् ॥ १ ॥
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निगवशेषतः ॥ वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध मंहामुने ॥ २ ॥
राजाऽभूत्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ॥ निमिः परमधर्मात्मा सर्वसन्ववतांवरः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिलां येन निर्मिता ॥ प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥
उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिर्वर्धनः ॥ नन्दिर्वर्धनपुत्रस्तु मुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥
मुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्वृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥
वृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् ॥ महावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥
सुधृतेरपि धर्मात्मा दृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ दृष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्षश्च इति विश्रुतः ॥ ८ ॥
हर्षश्चस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतिन्धकः ॥ प्रन्तिधकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ॥ देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १० ॥
महीध्रकस्तुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः ॥ कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥
महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ १२ ॥
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महान्मनः ॥ ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
मां तु ज्येष्ठं पिता गज्यं सोमिषिच्य नराधिपः ॥ कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥
वृद्धे पितरि स्वर्गते धर्मेण धुरमावहम् ॥ भ्रातरं देवमंकाशं स्नेहान्पश्यन्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
कस्य चित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादंगमन्पुरान् ॥ सुधन्वा वीर्यवात्राजा मिथिलामवगोचकः ॥ १६ ॥
स च मे प्रेषयामाम शैवं धेनुगनुत्तमम् ॥ सीता कन्या च पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥

वभावार्प ॥ ४४—४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने वाल-
काण्डव्याख्याने सप्ततितम सर्ग ॥ ७० ॥

वता बलवतां ॥ ३ ॥ प्रथमइति । मिथिमारभ्यास्माकज-
नकसञ्ज्ञेतिभावः ॥ ४—६ ॥ सुधृतिरित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञाप-
नार्थं विशेषणद्वयं ॥ ७—१३ ॥ भारं भरणीयं । पोपणी-
यमितियावन ॥ १४ ॥ धुरं राज्यभारं ॥ १५ ॥ क-
स्यचित्कालस्य कस्मिंश्चित्काले गते । अवरोधकः अवरो-
द्धमित्यर्थः । तुमुण्वुलौकियायां क्रियार्थायामिति ण्वुल्

एवंवसिष्ठेनवरवंशकीर्तनपूर्वकंवधूरणेकृतेजनक
स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वककन्याप्रदानप्रतिज्ञानीते-
कसप्ततितमे—एवंब्रुवाणमित्यादि ॥ १—२ ॥ सत्त्व-

ति० अथ जनकः कन्यापितृत्वान् जामातृत्वेन प्रभुतायाजनौचित्येन स्ववशस्वयमेवाह—एवमिति ॥ १ ॥ शि० प्रेषयामाम
[पा०] १ सदृशोदातु, २ घ कुलन कीर्तितं परम्, ३ ड च, छ झ, ज ट महामते, ४ ट, राजासीत्रिषु ५ क, ख,
घ—छ, झ ज ट, जनकोमिथिपुत्रक ज निर्मितामिथिलायत, मिथेस्तु जनकोनाम ६ क ख, ड, च छ झ ज प्रथमो,
जनकोराजा घ मिथिलोजनकोराजा जनकादप्युदावसु, ७ घ उपावसोस्तु ८ ख, राजावैनन्दिर्वर्धन ९ क, ख घ—ट
नन्दिर्वर्धनस्तु १० क ख घ, ज, इति धन, ११ ज महावीर्यं प्रतापवान्, १२ ज, महावीर्यस्य, १३ क—ट, दृष्टकेतु
१४ दृष्टकेतोस्तु १५ क—छ, झ, ज, ट प्रतीन्धक, ज, प्रतीन्धन, १६ घ, कीर्तिरथस्याध, ज, कीर्तिरथस्यासीत्, १७ ज,
सुविधस्तुविधस्य, १८ क, ख, घ—ट, द्वयंराज्ञो, १९ ड, च, झ, अ, दागत पुरान्, २० ज, दैवंचवनुत्तमम्,

तस्याऽप्रदानाद्ब्रह्मर्षे युद्धमामीन्मया सह ॥ स हतोऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥
 निहृत्य तं मुनिश्रेष्ठे सुधन्वानं नराधिपम् ॥ सांकाश्ये आतरं वीरमभ्यपिञ्चं कुंशध्वजम् ॥ १९ ॥
 कनीयानेप मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ॥ ददामि परमप्रीतो बन्धवौ ते मुनिपुङ्गव ॥ २० ॥
 सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥ २१ ॥
 वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिददामि न मंशयः ॥ २२ ॥
 [ददामि परमप्रीतो बन्धवौ ते रघुनन्दन] ॥ रामलक्ष्मणयो रौजन्गोदानं कारयन्व ह ॥
 पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥
 मर्धौ ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे विभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरे राजस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥
 रामलक्ष्मणयो राजेन्दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ १६—१७ ॥ तस्य सुधन्वन । अप्रदानान् सीता-
 धनुषोरप्रदानान् ॥ १८—१९ ॥ तेवन्धवौ ददामि स्तु-
 पात्वेन ददामि । वसिष्ठेन वरणात्तददामीत्युक्तम् ॥ २० ॥
 बन्धवावित्युक्तव्यवस्थया दर्शयति—सीतामित्यर्थेन ॥ २१ ॥
 उक्तमर्थमिति सुतमुपपादयति—वीर्येति । वीर्यशुल्का-
 मित्येतदूर्मिलाया अपि विशेषणं । यद्यपिरामेणैव धनुर्भ-
 द्धं कृतं । तथापि तादृशशक्तेर्लक्ष्मणेऽपि दर्शनात्तद्वीर्यमेव
 ऊर्मिलाया अपि शुल्कमित्यर्थः । ऊर्मिला जनकस्यैव ग-
 पुत्री । त्रि त्रिवारं । त्रिभिः करणैर्वा ॥ २२ ॥ गोदा-
 ननाम विवाहपूर्वममयनियतं किञ्चित्कर्म । गात्र'केशा'
 दो'पादमूलरोमाणि च यत्र खण्ड्यन्ते तदेतद्गोदानं नाम
 समावर्तनाख्यं कर्म इत्याहुः । वैवाहिकं पितृकार्यं नान्दी-

श्राद्धं ॥ २३ ॥ तृतीये भाविनि । फल्गुन्या फल्गुन्या-
 ख्याके । उत्तरे उत्तरनक्षत्रे । वैवाहिकं विवाहप्रयो-
 जनं । "तदस्य प्रयोजनं" इति टक् । दानं गोभूतिल-
 हिरण्यादिदानं । सुखोदयं सुखोदकं । बन्धवयोरति-
 शयावहमित्यर्थः । कार्यमिति सामान्योक्त्या मयापि
 कन्यार्थक्रियत इति सूचितं । कन्यादाने उत्तरफल्गुन्याः
 प्रशस्तत्वमुक्तं ज्योतिषे "त्रीण्युत्तराण्यपितथार्कमघानु-
 राधामूलान्यसोमसकमलोद्भवभान्युद्भूति" इति ॥ २४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
 णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्यानं एकसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७१ ॥

द्वेद्वारा कथयामासेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ती० तस्याप्रदानान् तस्य उभयस्य अप्रदानान् । ति० विमुख युद्धमुख ॥ १८ ॥ ति०
 त्रिवैदामि उक्तमपि दार्ढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥ ति० अद्य तृतीयदिवसे तव मिथिलाप्रवेशात् तृतीयदिवसे । यज्ञमामासं तृतीयदिवसे
 वा । अद्य मघानक्षत्र । फल्गुन्या पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे । उत्तरे श्रेष्ठे । अतएव "मगोयत्र प्रजापति" इत्यनेनाविरोधः । उत्तरफ-
 ल्गुन्यास्तर्ष्यमेति बोध्यम् । वैवाहिकं विवाहः । विनयादिलाट्क् । "मघानक्षत्रपितरो देवता फल्गुनीनक्षत्रमयं देवता फल्गुनीन-
 क्षत्रमगोदेवता" इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । "अर्थेण पूर्वफल्गुनी भगवतोत्तरे" इति तद्वाङ्मणे चोक्तत्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति तत्त्व-
 म् । उत्तरे इति पुस्तकमार्गः । यद्यप्युत्तरा फल्गुनी सीताया जन्मक्षं तथापि तद्वक्षे प्रथमचरणविहाय तज्जन्मसंवेन तस्या कन्याराशित्वात् तृती-
 यैकादशरूपं भकृटशुद्धं न स्य न दोषः । भकृटशुद्धौ तन्नदुष्टमिति ज्योतिषां प्रसिद्धम् । किञ्च पूर्वामुतस्याद्वादशधन्व इति तत्र विवाहोऽनु-
 चित एव । एकनाडीदोषेण च रामसीतयोर्वियोग इति स्थेयम् । रामलक्ष्मणयोरर्थं तदनुदयाय । सुखोदयं सुखोदकं ॥ २४ ॥ इत्ये-
 कसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ज ट. तस्याप्रदानाद्ब्रह्मवन्द्युद्ध. २ ड च. झ अ. विमुखो. ३ घ. निहृत्यनुनश्रेष्ठ. ४ च ज. साकाश्याव्रातर.
 ५ क. घ—ट. शर्मभ्यपिञ्चं. ६ क. नराधिपम्. ७ ख. घ. ज. रघुनन्दन. ८ ड. च. छ. झ अ ट. लक्ष्मणार्थव. ९ क
 घ ड. च. झ अ. त्रिवैदामि. १० इदमर्थे क. छ. झ. अ. ट. ददयते ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. मुनिपुङ्गव. क. रघुपुङ्गव.
 १२ ख रंथं. १३ ज. मघाध्यय. १४ क. ग—छ. झ. प्रभो. ख. तथा. १५ ख—ज. लक्ष्मणयोरर्थं. १६ ग.
 गोदानचसुखोदयम्.

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वसिष्ठविश्वामित्राभ्यांजनकंप्रतिकुशध्वजकन्ययोर्भरतशत्रुघ्नार्थेवरणम् ॥ १ ॥ जनकेनसहर्षप्रशंसनमभ्यनुज्ञानेदशरथेन विवाहाङ्गभृतगोत्रानादिक्रियानिर्वर्तनम् ॥ २ ॥

तमुक्तवन्तं वेदेहं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥
अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नैरपुङ्गव ॥ इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैपां तुल्योस्ति कश्चन ॥ २ ॥
सदृशो धर्मसंबन्धः सदृशो रूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया मह ॥ ३ ॥
वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ ४ ॥
भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ अस्य धर्मान्मनो राजनृपेणाप्रतिमं भुवि ॥
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥
भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ वैरयामः सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
पुत्रा दशरथस्येते रूपयौवनशालिनः ॥ लौकपालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥
उभयोरपि राजेन्द्र सर्वधेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकोः कुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वीक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥
कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ ॥ सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथस्वयम् ॥ १० ॥
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरताबुभौ ॥ ११ ॥

अथविश्वामित्रेणभरतशत्रुघ्नार्थेकुशध्वजसुतावरणं गोदानकरणचद्विसप्ततितमे—तमुक्तवन्तमित्यादि । नृपं जनकं ॥१॥ अचिन्त्यानि आश्चर्यभूतानि । अप्रमेयानि अपरिच्छेद्यमहिमानि । एषां इक्ष्वाकुविदेहानां । तुल्यः कश्चन नास्ति यतः अतः कारणादचिन्त्यत्वमप्रमेयत्वचेतिभावः ॥२॥ सीता ऊर्मिलयासह रामलक्ष्मणयोर्दीनयनेइतियन अयंधर्मसंबन्धः धर्मेणसंबन्धः । यौनसंबन्धइतियावन । सदृश रूपसंपदाचसदृशः । यद्वा अयंकरिष्यमाणोधर्मसंबन्धः सदृशः उभयकुलसदृशः । रूपसंपदाचसदृशः तुल्यरूपयोर्विवाहइत्यर्थः । अत्रहेतुमाह—रामेति । सीताऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः यतःसदृशीत्यनुपङ्गः । यद्वा सीता ऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः चकाराद्रामलक्ष्मणौचसीतोर्मिलयोः रूप-

संपदा सदृश । शकारान्तेबहुवचनं । अतः सदृशोधर्मसंबन्धइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्यद्वक्तव्यंकिंचिदस्ति तदपिश्रूयतामित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ पत्न्यर्थमित्युक्तं कयोरित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्नाह—भरतस्येति । भरतस्य शत्रुघ्नस्यचतयोरुभयोरर्थेइत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥ उभयोर्युवयोः संबन्धेनकुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः भवतः कुलमित्यनुकर्षः । अव्यग्रं निर्दोषम् । अन्योन्यसंबन्धेनान्योन्यमुत्कर्षप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ वसिष्ठस्य मते वसिष्ठानुमतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्यस्मान् । मुनिपुङ्गवौयुवां येषां कुलसंबन्धं इक्ष्वाकुवंशेनयौनसंबन्धः । स्वयं शिष्यमुखं विना । आज्ञापयथः तस्मात्तेषां नः इदंकुलधन्यं भाग्यशालीति मन्ये ॥ १० ॥ पत्न्यौ भजेतांपत्नीत्वेनभजेतां । सहितौ सदासहचरौ ॥११॥

शि० अचिन्त्यानि अतिशुद्धत्वेनविवाहार्थसंग्रहानर्हाणि ॥ २ ॥ ति० उभयोर्भ्रात्रोस्संबन्धेनेक्ष्वाकुकुलसंबन्धेन तत्रचसंबन्धे पुण्यकर्मणोभवतोऽव्यग्रचित्तभवत्वितिशेषः । कथमीदृशेनमहाराजेनयुगपन्मयासंबन्धचतुष्टयंकार्यमितिव्यप्रतामास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ वि० मुनिपुङ्गवौभवन्तौयद्यस्मादाज्ञापयत ॥ १० ॥

[पा०] १ क. घ. ज. रघुपुङ्गव. ख. च. छ. ब. रघुनन्दन २ क. ख. एषराजन ३ ख. ग. घ. ज. वरयेमसुते. क. वरयामसुते च छ. झ. ब. ट. वरयेतेसुते ४ ड—ट. लोकपालममा. ५ ज. उभयोरेव ६ क. संबन्धेनतु. ज. संबन्धेनानुबध्यताम्. ७ क. ख. घ—ट. इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं. ग. इक्ष्वाकूणांकुलंचार्थं. ८ क. ग. ड. झ. येषांतौ ९ ख. यथाऽऽज्ञापयथ. य. यदाज्ञापयत १० ख. भद्रंवा. ज. ट. भद्रंते. क. भद्रंन.

एकाद्वा राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने ॥ पाणीन्गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥
उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फल्गुनीभ्यां मनीषिणः ॥ वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ उभौ मुनिवर्गौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽसि भवतोः सदा ॥ १५ ॥

इमान्यासनमुख्यानि आसातां मुनिपुङ्गवौ ॥ यथा दशरथस्येयं तथाऽयोध्यापुरी मम ॥
प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥

तथा भुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः ॥ राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
युवामसङ्ख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयो राजसङ्घाश्च भवद्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ श्राद्धकर्माणि सर्वानि विधास्यामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
तमाष्टुष्टा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ॥ मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशः ॥ २० ॥
स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥
गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ॥ एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥

एकाह्येयजभावार्थः । सप्रम्यर्थे तृतीया । चतसृणामिति “छन्दस्युभयथा” इति पञ्चेदीर्घ ॥ १२ ॥ उत्तरे फल्गुनीभ्यां उपलक्षितयोर्दिवसयो उत्तरस्मिनदिवसे । उत्तरफल्गुन्यामित्यर्थः । यद्वा फल्गुनीभ्यामितिसप्रम्यर्थे चतुर्थी । फल्गुन्यामुत्तरे । फल्गुन्याख्ये उत्तरनक्षत्रद्वयार्थः । प्रशस्ततायाहेतुः—भगइति । भग प्रजापतिः । प्रजोत्पत्तिस्थानयोनिलिङ्गाधिष्ठाता देवता । ननु “एकस्मिन्तु गृहे कुर्यादेकमेव शुभक्रियां । अनेकांस्तु कुरुते सनाशमधिगच्छति” इति ज्योतिषशास्त्रे एकगृहे अनेकोत्सवनिषेधो दृश्यत इति चेन्न मतान्तरे एकगृहे भ्रातृणामेकदोत्सवस्वविहितत्वान् । उक्तं हि दैवज्ञविलासे “भिन्नोदरोदयवतामुद्वाहे कल्पयेत्पृथग्वेदि । एकगृहे जगुरार्या मण्टपमेकं पराशरेणोक्तं” इति । नन्वेवमपिलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः कथमेकदा विवाहः । “एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे । विवाहं मांश्चित्रन्धं च चूडाकर्मनकारयेत्” इति निषेधादिति चेन्न सत्यं । एकस्मिन्दिने तु कर्तव्यमिव । उक्तं हि दैवज्ञविलासे “भ्रातृद्व-

येस्वमृगुगेभ्रातृस्वमृगुगे तथा ॥ समानाश्चक्रियाः कुर्यान्मते देतयैव च । एकस्मिन्दिनसेत्वे कलप्रेभिर्भाशकेतयोः ॥ एकगर्भोदयवतोर्विवाहः शुभकृद्भवेत्” इति । एकोदरयोरन्येकगृहे विवाहकरणवचनं दृष्टव्यम् ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थाय आदरातिशयेनेति भावः ॥ १४ ॥ परो धर्मकन्याप्रदानरूपः ॥ १५ ॥ इमानीति सार्धश्लोकएकांशवयः । भद्रातुर्मम दशरथस्य च यान्यासनमुख्यानि सिंहासनानि तानि युवामासातां पुरुषव्यत्ययार्थः । विनयाय प्रथमपुरुषोवा । राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः । ननु दशरथसिंहासनं कथं त्वया शक्यं दातुं तत्राह—यथेति । इयं मिथिला यथा दशरथस्येष्टविनियोगार्हा तथा अयोध्या च मम । तथा च युवयो प्रभुत्वे सन्देहो नास्ति । अतो यथार्हं यथोचितं । प्रभुत्वं कर्तुमर्हथ । पूजायां बहुवचनं । वयं सर्वे भवद्दीना । यूयमेवास्माकत्र याणाहितमुपदिश्य यथोचितं प्रकृतकार्यं कर्तुमर्हथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ दृष्टइति । एवमेकवाक्यवादेनेति शेषः ॥ १७—२० ॥ काल्यं काले कर्तव्यं । गोदानं समावर्तनं ॥ २१ ॥ तद-

ति० आसनमुख्यानि त्रयाणां त्रीणां सिंहासनानि । आसनामित्यर्थपरिपालयेनामित्यर्थः । आसनशब्देन दशरथजनककुश-
भजानाराज्यानि लक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥ ति० क्षत्रियत्वं प्रतिग्रहीतृत्वाद्वातरि जनके आशी स्वस्तीत्यादि । शि० त्वं स्वस्ति प्राप्नुहि-
स्वसुतादानेन मङ्गलप्रापय । अन्तर्भाविति जर्थः ॥ १९ ॥ ति० एकैकश इत्यर्थः । शि० एकैकश इत्यत्र “उक्तायानि—”
इति न्यायाप्रवृत्तिस्तु द्वौ ब्राह्मणावित्यादाविव “द्विवेदे सुवदं भवति” इति स्त्रीकारान् आपदिस्तुक्तिस्तु तद्विवारमूलिका ॥ २२ ॥

[पा] १ ड झ भवतोस्तथा २ ड च छ झ न आस्यता ट आस्येता ख ग घ ज आसेता ३ ख यये-
हं कर्तुं ४ ख. ड च. छ झ न गमिष्याम ५ ड च छ झ व ट विविवन् ६ क—ट विवासइति ७ घ तौ मुनी-
न्द्रौ. ८ ख. काल्यउत्थाय. ९ ड. च. छ. झ. न शतसहस्र. क. सहस्रं

सुवर्णशृङ्गाः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ॥ गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥
 वित्तमन्यच्च सुवहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ॥ ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥
 सं सुतैः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विप्रसूतितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

जनकेन वैवाहिकवेपथुपितैरामादिभिः सह दशरथादीनां कल्याणमण्डपप्रवेशनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठेन जनकप्रार्थनायाश्चासिन्न-
 शतानन्दपुरस्कारेण वैवाहिकक्रियोपक्रमः ॥ २ ॥ श्रीरामादिभिरग्निर्मन्त्रितैर्जनककुल-वजाभ्यामन्नोदकदानपुरस्सरचोदने-
 नमीतादिपाणिग्रहणम् ॥ ३ ॥ तदा विवाहोत्सवे देवयान्धर्वांसरोभिः सह पंचपुत्रवर्षणगाननेनाद्याचरणम् ॥ ४ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तु दिवसे शृंगे युधार्जिंसमुपेयिवान् ॥ १ ॥
 पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीन् ॥ २ ॥
 केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीन् ॥ येषां कुशलकामोमि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥
 स्वस्तीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातान्स्तु त्वया सह महीपते ॥ ५ ॥
 त्वरयाऽभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ [तस्य त्वं राजशार्दूल प्रीतिं कर्तुमिहाहसि ॥ ६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मधुरं मधुगक्षरम्] ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥
 दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनाहमपूजयन् ॥ ७ ॥
 ततस्तामुपितो रात्रिं सह पुत्रैर्महान्मभिः ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि कर्मविन् ॥
 कृषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमन् ॥ ८ ॥

ज्ञदानान्याह—गवामित्यादि ॥ २२ ॥ सपन्ना श्रीरस-
 पन्ना । कांस्यदोहनाः कांस्यमयदोहनपात्राः ॥ २३ ॥
 सुवहु अन्यद्वित्तं च ॥ २४ ॥ सौम्य सुप्रसन्नचित्त
 ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वि-
 सप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अथस्मीताविवाहस्त्रिसप्ततितमे—यस्मिन्नित्यादि ॥ १ ॥
 साक्षात्पदेन भिन्नोदरमातुलोऽप्यस्मीति गम्यते ॥ २ ॥
 केकयाधिपति स्वपिता । अनामयं कुशलं विशतदिति-
 शेषः ॥ ३ ॥ स्वसुरपत्यस्वस्तीयः ॥ ४—५ ॥ यज्ञ-
 वाटं यज्ञवाटसमीपं । अत्र यज्ञवाटशब्देनोत्सवशालो-
 च्यते । पूर्वयज्ञस्यान्तर्गत्युक्तत्वेन यज्ञस्य सामप्रत्वात् ।

ति० ईदृशयोगागव नामागवाचत्वारिंशद्विंशत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ ति० गोदानं तदाव्यकर्मविशेषः । “गोदानं
 चोत्सवः कायपोडशेऽष्टेन दृश्यते । अङ्गोपवेशननान्तिश्मशूणामुण्डनमवेन । मालाचवागयनसिप्रहृष्टेन येन । आदित्येऽस्म-
 मिते वाचविमुज्ज्वलितकेतुगो । अहवरददामिनिदशाहोमिभुनक्त । इत्याद्यलयायनकारिकाया । उदयमावर्तनपूर्वाङ्गम् । “वेद-
 व्रतानि वापारनीलाशुभयमेववा । गुरवे तु वरदत्त्वा ब्राह्मणानननुजया ” इति याज्ञवल्क्यान् ॥ २४ ॥ द्विप्रसूतितमः ॥ ७२ ॥

शि० अ न जहातिचित्तं तत्रैवमर्षदातिपृनीत्यर्थः । तस्मिन्मुमुत । नऽप्येकजहाने कर्तव्यम् । नदीयेतचित्तं न नव्यज्यतेऽ-

[पा] १ ख सुवर्णशृङ्गसपन्ना, झ ज ट सुवर्णशृङ्गसपन्ना २ ख घ सुमहद्वि ३ च नैस्सुतं कृत ४ ख
 घ ङ च झ व ट वृत्तस्मृतिपति क वृत्तश्चतुपति ५ ग ट च छ झ ज ट वीगे ६ क—घ ज त्वभ्युपेयिवान्
 ७ छ ज केकयराजस्य ८ ट च ज विवाहार्थ ९ ख सुपयातान्स् १० उदमर्षद्वयं ग दृश्यते ११ ग मुपागतम्
 १२ ख ग प्रजार्हतमपूजयन् ग पुत्रार्हमपूजयन् १३ ख काल्युत्थाय १४ ख कृतकर्मानराविष ग ट च छ झ
 ज, ट, कृत्वा कर्माणिलोभन

युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः ॥ भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ९ ॥
 वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीनपरानपि ॥ [पितुः समीपमाश्रित्य तस्थौ भ्रातृभिरावृतः] ॥ १० ॥
 वसिष्ठो भगवानेत्य वेदेहमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 राजा दशरथो राजनकृतकौतुकमङ्गलैः ॥ पुत्रैर्नरवरंश्रेष्ठ दातारमभिकाङ्क्षते ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः प्रभवन्ति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यन् कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १३ ॥
 इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १४ ॥
 कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा संप्रतीक्ष्यते ॥ स्वगृहे कोविचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १५ ॥
 कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ॥ मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवाचिपः ॥ १६ ॥
 सञ्जोऽहं त्वत्प्रतीक्षोस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नं कुरुतां राजा किमर्थमवलंबते ॥ १७ ॥
 तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृपिगणानपि ॥ १८ ॥
 [विश्रामित्रो महातेजा विदेहाधिपतेः करम् ॥ कुशध्वजस्य हस्तं च वसिष्ठो भगवानृपिः ॥
 गृहीत्वा प्राविशच्छिष्यैः सहितौ द्विजपुङ्गवौ ॥ १९ ॥
 अथ राजा दशरथः पुत्रैः स्त्रीभिश्च संवृतः ॥ सर्वानृपीन्पुरस्कृत्य प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २० ॥
 प्रवेश्यमानं राजानं वसिष्ठं गाधिनः सुतम् ॥ सर्वानृपवरान्विप्राञ्जनको धर्मवत्तमलः ॥ २१ ॥
 वस्त्रैराभरणैश्चैव गन्धपुष्पैश्च साक्षतैः ॥ पूजयामास विधिवद्यथायोग्यं यथाकमम्] ॥ २२ ॥
 ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋपे सर्वामृपिभिः संह धार्मिक ॥
 रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ २३ ॥
 [त्वया न विदितं किञ्चिन्नास्ति ब्रह्मविदांवर ॥ तस्माच्चमेव ब्रह्मर्षे अशेषं कर्तुमर्हसि] ॥ २४ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृपिः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् ॥ २५ ॥

उत्तरसर्गेदशरथानुयानोक्तेश्च ॥ ८ ॥ युक्ते विवाहानु-
 रूपे । विजये विजयावहे । नतुविजयाख्ये । तस्या-
 पराह्निकत्वान् । मुहूर्तगन्धस्य घटिकाद्वयपरत्वे विज-
 यः पूर्वाह्नपवभवति पुरतःकृत्वा उपागमदिति शेषः ।
 कृतकौतुकमङ्गलः । कृतविवाहमूत्रवन्धनरूपमङ्गला-
 चारः “कौतुकं विषयाभोगेहस्तसूत्रे” इत्यमरः ॥ ९ ॥
 — ॥ ११ ॥ दातारमिति । त्वामिति शेषः ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यामिति । योगइति शेषः । सर्वार्थाः ।
 दानप्रतिप्रहादयः । विवाहएववैवाह्यं श्रुत्वा । स्वधर्मं

प्रतिज्ञारूपं ॥ १३—१४ ॥ प्रतिहारः द्वारपालः । कि-
 मर्थद्रुतमागमनं परिह्रियतइति भावः । यथेति । त्वदी-
 यं राज्यमिव मदीयमपिराज्यंतवैव । तथाच मद्गृहमात्र-
 सस्वीयत्वेकोविचारइत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुतकौतुकस-
 र्वस्वाः अनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमङ्गलाचाराः ॥ १६ ॥
 अविघ्नं अविलंबं । अवलंबते विलंबते ॥ १७ ॥ श्रुत्वेति ।
 वसिष्ठेरेति पुरुषमुखादित्यर्थः ॥ १८—२२ ॥ लोका-
 रमन्तेऽस्मिन्नितिलोकरामः तस्य ॥ २३—२४ ॥
 प्रपा पानीयशालिका । अभिनवनारिकेलादिपत्र-

साविल्येन कर्मणि को बोध्यः । अतएव पूर्वग्राह्यमित्यनेन नौनरक्त्यम् ॥ २५ ॥ ति० न्ययमं प्रवेशाज्ञादानरूपः । प्रतिपद्यन् । तावत्
 द्वायं वतिष्ठामिति भावः ॥ १३ ॥ ति० सद्यः अस्मिन्काले ॥ १७ ॥ ति० अच्छिद्रकुंभरिति पाटेस्फुटनादिदोषं हितं स्वर्णकुंभरिति-

[पा] १ घ. भूषितः. २ छ वसिष्ठं पुरस्कृत्य इ च झ ज पुर कृत्वा ३ इदमव क ख ग ज दृश्यते ४ क.
 मागम्य. ५ घ—ट श्रेष्ठे ६ झ ज ट संभवन्ति हि ७ क वैवाह्यमुत्तमम् ८ ड ज झ ज ट. कस्याज्ञा
 संप्रतीक्षते. ९ ज. दीप्तवह्नेरिवाचिपः. ख ड ट दीप्तवह्नेरिवाचिपा क दीप्तावर्त्येधाचिप १० झ ज. ट. सजोऽहं.
 ११ ज. मय. १२ ड च. झ. ज. अविघ्नक्रियतासर्वे छ ज अविघ्नक्रियताराजा क. अविघ्न क्रियताराजा. घ. अविघ्न
 क्रियताब्रह्मन्. ख अविघ्नक्रियताराजम्. १३ ड झ ज ट किमर्थमविलंबते घ किमर्थमवलंबते. १४ एतद्भो कचतुष्टयं
 ख. दृश्यते. १५ छ सहधार्मिकः. क. सहधार्मिकैः. १६ अयश्चोक्तः ख. दृश्यते. १७ क. नृपति.

प्रथममध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ अलं चकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समन्ततः ॥ २६ ॥
 सुवर्णपालिकाभिश्च छिद्रकुम्भैश्च साङ्करैः ॥ अङ्कुराद्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ २७ ॥
 शङ्खपात्रैः सुवैः सुग्भिः पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः ॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिश्चक्षेत्रभिः संस्कृतैः ॥ २८ ॥
 दम्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ आग्नेमाधाय वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥
 जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २९ ॥
 ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ [यन्नां पद्मविभुक्तां वै केशवाङ्कच्युतामिव ॥
 विद्युन्प्रभां विशालाक्षीं स्निग्धकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३० ॥
 हंसाङ्कितेन क्षौमेण किञ्चित्पीतेन मन्वृताम् ॥ वासितेनोत्तरीयेण सुरक्तेन मुमन्वृताम्] ॥ ३१ ॥
 समक्षमग्रेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥ अत्रवीज्जनको रंजा कौसल्यानन्दवर्धनम् ॥ ३२ ॥
 इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ ३३ ॥

रचितमण्डपइत्यर्थः । सुवर्णपालिकाभिः साङ्कराभिर-
 तिलिङ्गविपरिणामेनानुकृत्यते । छिद्रकुम्भैः करकैः । श-
 ङ्खपात्रैः शङ्खरूपपात्रैः । सुकृन्मुखौ आज्यहोमसाधनपा-
 त्रविशेषौ । अर्घ्याभिपूरितैः अर्घ्यार्थजलपूरितैः ।
 लाजपूर्णैः पात्रैरित्यनुपपद्यते । पात्रीभिः कार्यान्तरोप-
 युक्तपात्रान्तरैः । अभिमन्त्रकैः हरिद्रालेपनादिसंस्का-

रवद्भिः । अलञ्चकारेति पूर्वेष्वान्वयः ॥ २६—२८ ॥
 समैः समपरिमाणैः । अत्र पाणिग्रहणात्पूर्वहोमआ-
 भ्युदयिकः ॥ २९—३२ ॥ अथसौन्दर्याभिजात्यादिना
 सीतायाः प्रतिग्रहार्हतावदनप्रतिग्रहमनुजानाति—इय-
 मिति । इयं अपरिच्छेद्यसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादि-
 कप्रत्यक्षेण निर्दिशति । नेकेवलंप्रत्यक्षसौन्दर्यादिकं प्र-

कृतकः । करकैरिति तार्थः ॥ २७ ॥ नति० इयं निगतिशयवती । सीतेति जन्मपरिशुद्धिरुच्यते । समसुतेत्यावागपरिशुद्धिः । तव
 सौन्दर्यवागुरास्यवर्हदय कथेकस्य । सहधर्मचरी नित्यसहधर्मचारिणी । नित्यवर्तीति कालप्रियेपविधानाभावात् । नित्यसहधर्मचा-
 रिण्या किमिदं नानभिनिर्वाणं वार्थइति प्रमादवाचते—भद्रंतइति । मागोऽन्वयादिर्वर्चोविप्रहविवाहवदवतारानुगुणविवाहादिक-
 नविक्रयतुर्निहदयम् । यद्वा मनोपिप्रेमान्तिव्यस्तवापीतिदृष्टेः परित्यागवर्तनाक्रमेण—भद्रंतइति । पाणिगृह्णीष्वपाणिनेति
 तादृशावस्थानुवचननयनगाकल्यमजामशनिभावः । आचार्यास्तुप्रकारान्तर्गणव्याचक्षते । इयं स्त्रीप्राथम्येणैवगरीयानितिनिर्णय-
 स्थानव्यः । एनामपिपश्य । “तुल्यशैलवयोवृत्ताः स्त्रियाश्चलक्षणवच्चानुवचनमर्थेति । अतिशयान्तरमाह—सीतेति । आभि-
 जात्याद्योनिजज्ञेजनिजयिते । उच्यते । सुवर्णयतामुमावैवसलपद्यते । हिरण्यवर्णास्त्रिष्वयं सममुता “जनकानाकुलेकीर्तिमाहि-
 रण्यनिसेमुता” इतिप्रमाद्विषया सहधर्मचरी तदाचरितवर्माणप्रवृत्तिर्वा । प्रतीच्छ अत्यादेरगुहाण । “नचसीतातयाही-
 ना” इत्यादिवत् ‘नर्जीवेयवामपि’ इत्यवप्रकारणवत् स्थानव्यः । एनामागतामपरिहरेणस्त्रीकुर । पाणिगृह्णीष्वपाणिना पाणिग्र-
 हणेनाशिविलकट्ठणकुम्भः । भद्रंतइति गृहंतपाशोन्मयोगपिमद्वलाशयनकोति । पाणिना प्रणयापराधेपाणिनापादग्रहणंभविष्यति
 उदानोपाणिगृह्णीष्व । केचिदेववर्णयन्ति । इयं त्वद्विद्वेष्यतिरिक्तकालमात्रमन्वावती । पतिप्रताया स्त्रियाभर्तृविरहेयनानाद्य
 एवेतिप्रमाद्विषयः । इयं ‘आनातमुदितेदृष्टप्रोपतेनन्दिनाकृया । मृनेमिष्येनयानारीमाखीजेयापतिप्रता’ इतिशास्त्रविषयभूतपतिप्र-
 तास्त्रोन्मयउत्तनाखलु तद्विलक्षणवत् । इयं त्वदामभूतावच्छरीरभूता । सीतानिमित्तन्यूननानवैवसलु स्वच्छायादोषदृष्ट्यावतएव-
 खलु । मुता मानमज्ञाता’ इतिनानुगुणानुगृह्याष्टवर्गीयवसारभूतसमादिगुणवती । समसुतेति नेकेवलराजकुमारीत्वेन भो-
 गदानं किंतु हेमावचिन्दन्यायैनाश्रितवैलक्षण्यानुगुण्येनविशेषनोभोगदानमिति । एता एवव्रतनियमैस्त्वया । भद्रं “भुद्रस्वेषम-
 खिलतव” इतिवत् प्रतियोगादिजन्यतायासफलवत्तवैव । भोग्यवस्तुगुणयोक्तव्यमोक्तुरेवातिशयान्तिभोग्या । पाणिगृह्णीष्वपाणि-
 ना सीता हस्तप्रसाधेप्रीतनुजानाति लमेवगृह्णीष्व । पाणिगृह्णीष्वपाणिनां “बाहुच्छायामवष्टवायस्यलोकांमहात्मनः” इत्यादि-

[पा०] १ घ समामयेतु ज प्रथमयेच २ ग जलकुम्भैश्च घ झ ज चित्रकुम्भैश्च ३ घ पात्रैरर्घ्यादिपूरितैः ।
 इ—ज रर्घ्यादिपूरितैः क ज ट रर्घ्याभिपूरितैः ख ग घ पात्रैरर्घ्यादिपूरितैः ४ ग स्थापात्रैः क धपात्रैश्च रा
 दशवैश्च ५ क ग घ छ—ट रमिमन्त्रैः ६ ज अतिमावान्वायेथा क ट च ज ज मादायवेथा ७ क. ग. घ.
 ज ट वमिष्टकापयनम रा इ च ज वमिश्रोमुनिगतम झ मुनिपुत्रव ८ तन्मप्यद्वय ग दृश्यते ९ क. ज.
 ज. राघवाभिमुखतदा च राघवाभिमुखीतदा १० घ वाक्यं. ११ ख घ नन्दवर्धनम्

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ॥ ३४ ॥
[प्राक्षिप्ते सलिले भूमौ गगने चोत्थितास्वनाः] ॥ साधुसाध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥
देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥ ३५ ॥

एवं दत्त्वा तदा सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ॥ अत्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिप्रेषितः ॥ ३६ ॥
लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलासुघतां मया ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृहीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३७ ॥
तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ ३८ ॥
शत्रुघ्नं चापि धर्मान्मा अत्रवीज्जनकेश्वरः ॥ श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ ३९ ॥

त्यश्रदृष्टमायनुमानेनवुभुन्ममानस्यायोनिरजलेनानुमे-
यंचेत्याह सीता । सीता लाङ्गलपद्धति । तज्जन्यतया
तथाव्यपदेशः । इयंसीता यासिद्धाश्रमात्प्रभृति धनु-
र्भङ्गादिना कुतूहलगोचरतामासादिता मेयंसीता ।
यद्वा सीतादर्शनदशायां विवृत्स्फुरणसमय इव कचि-
दप्यवयविप्रतिपत्त्यभावेन समभ्रमरारामंप्रत्याह—इयं-
सीतेति । यद्वा “प्रासादेमापथिपथिचसापृष्टतः सापुरः
सा” इत्युक्तरीत्या अनवरतभावनाप्रकर्षेण सर्वत्र सी-
तायाः प्रतीयमानत्वाद्वाह—इयंसीतेति । यद्वा यथा-
रामआत्मानंमानुपमन्यते एवंसीतापि । अनोराधव-
त्त्वेभवत्सीतेत्याह—इयंसीतेति । न केवलंसौन्दर्यमस्म-
दपेक्षन् किंत्वाभिजात्यंचेत्यत्राह—ममसुतेति । आचा-
रप्रधानजनककुलजातायाः क्विक्तव्यमाभिजात्यमि-
ति भावः । यद्वा ममसुता “महतातपस्रारामं” इति-
वनं तुभ्यंदातुविरचितविविधव्रतोपवामादिकस्यमम-
कन्येत्यर्थः । अस्मिन्वयंमुन्दरीभोगार्था धर्माचरणार्थ-
मन्ययाभविनव्यमितिमन्येतेत्यत्राह—सहधर्मचरीत-
वेति । भोगार्थंयमेव धर्माचरणार्थापीतिभावः । समा-
नोधर्म सहधर्म तंचरतीतिसहधर्मचरी । “दोषोय-
यपितस्यस्यात्सतामेतदगहितं” इतिवक्तुस्त्वानुरूपेयं
“नकश्चिन्नापराध्यति” इतिवक्तीतिभावः । एवंसौन्दर्या-
भिजात्यधर्माचरणशीलत्वादिसमन्वेपि त्वदनुसृत्यभावा-
न्नैनांप्रतिगृह्णामीत्यत्राह—प्रतीच्छचैनासिति । प्रतीच्छ
गृहाण । सीतायाः रामाविनाभूततया तस्याः प्रदा-

नानर्हत्वात् ददामीत्यनुक्तिः । भद्रते स्वतस्मिद्वाया-
कस्त्वंदानुमिति रामः कुंयेदितिमान्वयति । यद्वा
निरतिशयकन्यालक्षणशालिन्याअस्या प्रतिग्रहे भव-
त सर्वाणिमङ्गलानिभविष्यन्तीत्यर्थः । यद्वा अनुरूप-
वधूवरयो मययोगे दृष्टिदोषोभविष्यतीति मङ्गलमाशा-
स्ते—भद्रतइति । एवंमयानुज्ञाते गान्धर्वराक्षसाभ्या-
मुद्वहेदितिभीतः प्राह—पाणिगृहीष्वेति । “यदिकामये-
तस्त्रीरेवजनयेयमित्यङ्गुलीरेवगृहीयान्” इत्याहुक्तका-
मव्यावृत्तये पाणिमित्युक्तं । प्रणयधारायांपादग्रहणम-
स्तु सप्रतिपाणिगृहीष्वपाणिनेति साहित्यकृतशोभावि-
शेषदर्शनाभिलाषेणोक्तं । ब्राह्मणस्यैवपाणिग्रहणं क्षत्रि-
यादे शरादिग्रहणंविहितं अतः कथमिदंमंगच्छतइति
नशङ्कनीयं । तस्यामवर्णविषयत्वान् । आहमनु “पा-
णिग्रहणसंस्कार मवर्णासुप्रवृत्त्यते ॥ अमवर्णास्वयंज्ञे-
योविधिरुद्राहकर्मणि ॥ शर शत्रिययाग्राहः प्रतोदोवै-
श्यकन्यया ॥ वामोदशाशूद्रयातुवर्णाः कृष्ण्यवेदने”
इति । अतः सर्ववर्णानामपिमवर्णासुपाणिग्रहोम्येव
॥ ३३ ॥ पतिव्रतेत्यादि भविष्यतीतिशेषः । प्राक्षिपन्
रामहस्तइतिशेषः ॥ ३४ ॥ शुभनिमित्तमाह—साध्वि-
ति । वदता वदत्सु । पुष्पवर्षः पुष्पवर्षश्च ॥ ३५—३६ ॥
पर्ययः विलंबइत्यर्थः । मित्रमातृकत्वाद्भरतात्पूर्वलक्ष्म-
णविवाहो न दुर्गम्यति । “पितृव्यपुत्रेमापतेपरनारीसु-
तेपुत्रा ॥ विवाहदानयज्ञादौपरिवेदो न दूषण” इति-

प्रतिद्वपराकमशालिहस्तेनहन्गृहीष्व । ती० तवभुजवीर्येनिर्जितानवामिसुखस्थितादयंगीना ममसुतेत्याभिजात्यकथनं । सहधर्म-
चरीति यस्त्वयानुग्रहेवमस्मोनयासहकृतैवइत्यर्थः । एनाप्रतीच्छ अङ्गीकुरु । पाणिगृहीष्वपाणिनेति “शृणामितेमौभगत्वाय-
हस्ते” इतिमन्त्रपूर्वकंपाणिगृहाणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ छायेवानुगता नित्यसंबद्धा । भवतिनिर्घोषः ॥ ३४ ॥ ति० मन्त्रोदकपुरस्कृता

[पा०] १ ख गतातव २ क ख च मन्त्रपूर्वजल ३ इदमये ख दृश्यते ४ ड तथा ५ ज ट निर्घोषः ६ ख
वृष्टिश्चलाच्युता क वृष्टिर्महलभूत् ७ क ख. घ—उ सुतासीता ८ क घ ड ज पिपिगृह्ण ९ क ऊर्मिलाचममा-
त्मजा १० घ त्कालविपर्यय ११ क ख पाणिगृहीष्वमाण्डव्या . १२ क. ट. च. झ ज. ट. अत्रवीन्मियिलेश्वर घ
छात्रवीज्जनकेश्वर १३ ड. च. झ. कीर्तमहाबाहो. ख महाभाग

सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥४०॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ४१ ॥
 अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च ॥ ऋषींश्चैव महान्मानः सभार्या रघुमत्तमाः ॥
 यथोक्तेन तदा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ४२ ॥
 [काकुत्स्थैश्च गृहीतेषु ललितेषु च पाणिषु] ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभासरा ॥
 दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गातवादित्रनिःस्वनैः ॥ ४३ ॥
 ननृतुश्चाप्सरस्मङ्गा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ४४ ॥
 ईदृशे वर्तमाने तु त्रयोद्विष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊर्ध्वभार्या महौजसः ॥ ४५ ॥
 अथोपकार्या जग्मुस्ते सभार्या रघुन्दनाः ॥ [प्रीयमाणो दशरथः पुत्रान्पुत्रवतां वरः] ॥
 राजाप्यनुययां पश्यन्सर्पिमङ्गुः सवान्धवः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

स्मरणान् ॥ ३७—३९ ॥ पत्नीभिः सहिताइतिशेष ।
 अत्रोदकप्रदानमर्थसिद्धं । जनकेनानुज्ञामात्रं कृतं ज्ये-
 ष्ठत्वान् उदकप्रक्षेपणं तु माण्डवीश्रुतकीर्त्योः कुशध्वजे-
 नैव । तदाहयाज्रवल्क्य “ पितापितामहोप्रातासकु-
 ल्योजननीतथा ॥ कन्याप्रदं पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः पर-
 परः ” इति ॥ ४०—४१ ॥ अत्रैकस्यावेदिकायां-
 कस्मिन्नेवाग्नौ वसिष्ठो जुहाव तेनैव मेकमग्निं सर्वस्वस्वभा-
 र्यापाणीन गृहीत्वा प्रदक्षिणीकृत्य च कुरित्युत्तरत्रान्वयः ।
 राजानं जनकं । यथोक्तेन शास्त्रोक्तप्रकारेण । विधि-
 पूर्वकं कल्पमूत्रपूर्वकं । विवाहं विवाहकर्म । तदा
 तस्मिन्काले । चक्रुः स्वमूत्रानुरोधेन प्रत्येकं पाणिग्रहण-
 होमंच कुरित्यर्थः । पूर्ववत्सिद्धेन होमवचनमाभ्युदयिक-
 कर्मपरं । अग्निप्रतिष्ठापनपूर्वकविवाहो मोत्रोच्यते ।
 पाणिग्रहणानन्तरमाग्निब्राह्मणान दातारं जनकं च प्रद-

क्षिणीकृत्य स्वकल्पोक्तविधानेन प्रत्येकमग्निप्रतिष्ठाप्य
 विवाहहोमाश्च कुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सीताप्रदानकालि-
 कंशुभनिमित्तमुक्तं । अथ सर्वसाधारण्येन विवाहकर्मका-
 लिकशुभनिमित्तानि दर्शयति—पुष्पवृष्टिरिति ॥ ४३ ॥
 तन् पुष्पवृष्ट्यादिकं ॥ ४४ ॥ अथ लाजहोमपूर्व-
 कं स्वस्वाग्निप्रदक्षिणत्रयं दर्शयति—ईदृशइति । ईदृशे
 पूर्वोक्तरूपे । त्र्याणां नृत्यगीतवाद्यानां । उद्भूतेन
 उद्भोपणेन । निनादिते नादेः प्रतिध्वनिरूपे वर्तमाने ।
 अग्निं स्वस्वामि । त्रि परिक्रम्य ऊर्ध्वः विवाहं निर्वर्तया-
 मासुः ॥ ४५ ॥ राजा दशरथः । पश्यन् सभार्यान् पु-
 त्रानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

दानीयमन्त्रोदकाभ्यामुरस्कृताम् ॥ ३६ ॥ ति० त्रयोद्विष्टनिनादिते त्र्याणायदुद्भूतधोपस्तन्निनादितेकाले । त्रिरग्निमित्युपसहारेण
 पुनर्वादः ॥ ४५ ॥ इति त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ घ कालविपर्यय २ क—ट प्रदक्षिणीकृत्वा, ३ ड, च, ज, झ, ट ऋषींश्चापिमहात्मान, ग, घ, महाभागान्
 ४ ड झ ज सभार्यारघुद्रहा क—घ ज, ट रघुत्तमा, ५ ज, ट, यथोक्तेन चतचक्रुः, ६ इदमर्थं ख, ज दृश्यते, ७ ट,
 तदद्भुतमिवाभवत् ८ ड ज, झ, व, अथोपकार्य, ९ क, ख, छ, ज, सदारा रघुनन्दना, १० इदमर्थं ख, दृश्यते.

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विश्वामित्रेणरामादीनामाशीर्वचनपूर्वकजनकदशरथयोरापृच्छनेनस्वाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ दशरथेनरामादिभिःसहजनक-
दत्तपारिषहपरिग्रहपूर्वकतदापृच्छनेनायोध्याप्रतिनिर्गमनम् ॥ २ ॥ मध्येमार्गमपशकुनदर्शनेनविषीदतोदशरथस्यप्रभेवसि-
ष्टेनतप्रतिभयप्रसन्ननिवेदनपूर्वकतदुपशमनिवेदनम् ॥ ३ ॥ अत्रान्तरेवनान्तराध्यादुर्भवतिभगवनिभार्गवेदशरथेचानर्थो-
ग्रन्निवमिष्टादिभिन्नाश्चामनपूर्वकसरभसमर्च्योदितारामाराधनम् ॥ ४ ॥

अथ राज्ञां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ॥ आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥

[औशीभिः पूरयित्वा च कुमारार्थं सराधवान्] ॥ १ ॥

विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वा जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥

[गच्छन्तं तं तु राजानमन्वगच्छन्नराधिपः] ॥ ३ ॥

अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥ ४ ॥

गवां शतसहस्राणि वृहनि मिथिलेश्वरः ॥ कंवलानां च मुख्यानां क्षौमकोट्यंवराणि च ॥ ५ ॥

हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं खलङ्कृतम् ॥ ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ६ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ददौ परमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

दत्त्वा वैधुधनं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ॥ प्रविवेश सनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ८ ॥

राजार्पणयोध्याधिपनिस्सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सैवलानुगः ॥

[वैहिनीं महतीं कर्पणकीर्तिमांश्च ययौ तदा] ॥ ९ ॥

गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्पिसङ्घं सराधवम् ॥ घोरां स पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति ततस्ततः ॥

भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ १० ॥

तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ ११ ॥

अथायोध्याप्रस्थाने मध्येमार्गजामदग्न्यागमनं चतु-
स्सप्ततितमे—अथराज्यामित्यादि । आपृष्ट्वा आपृच्छत् ।
उत्तरपर्वतं स्वावासंहिमवन्तं ॥ १ ॥ आपृष्ट्वा जगामेति
क्रियावृत्त्याराजपदावृत्तिः ॥ २—४ ॥ कन्याधनमेवविवृ-
णोति—गवामित्यादि । कंवलानामित्यत्रापि शतसहस्रा-
णीत्यनुपज्यते । क्षौमकोट्यंवराणि क्षौमाश्चकोट्यंवरा-
णिचेतिद्वन्द्वः । क्षौमानामपिबहुत्वमर्थसिद्धं । क्षौम-

रूपकोट्यंवराणि उत्कृष्टवस्त्राणीतिवा । हस्तीत्यादि
सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । कन्यापिता जनकः । गवा-
श्चादित्वादासीदासमित्येकवद्भावः ॥ ५—६ ॥ हिर-
ण्यस्य रजतस्य शतमितिशेषः ॥ ७—८ ॥ सवल-
ानुगः बलैश्चतुरङ्गैः अनुगैः किङ्करैश्चसहितः ॥ ९ ॥
नरव्याघ्रं प्रतीतिशेषः । घोराइत्यनेनाशुभसूचकत्वमु-
क्तं । पक्षिणः वायसादयः । प्रदक्षिणमितिशुभसूचनं ।

शि० राजा अतिदीप्या उपलक्षित । राजा दशरथ । अथजगामसंगलगमनंचकार ॥ २ ॥ ती० क्षौमान् पट्टवस्त्राणि ।
कोटीतिभिन्नपदसङ्ख्यावाचि । नपुंसकत्वमार्थं । कोटिक्षौमान् कोट्यंवराणीति कोटिशब्दस्योभयत्रान्वयः ॥ ५ ॥ ती० सुवर्णस्य
शोभनवर्णस्य । अत्रषष्ठ्यन्तानापूर्वपठितकोटिशब्देनान्वयः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ट तौहि २ इदमर्थं ख ग च दृश्यते ३ ग च, पूजयित्वा ४ ख कुमारार्थं सराधवे ५ ख गते
तस्मिन्वैदेहं ६ ग घ, ज ट, आपृच्छथाथ क ड च, छ झ ज, आपृष्ट्व ७ इदमर्थं ख ज दृश्यते ८ क ख
मिथिलाधिप, ट पृथिवीपति ९ क ड ज, झ क्षौमान्कोट्यंवराणिच च, छ ज, ददौकोट्यंवराणिच १० ड, ज, झ,
ट कन्यागतं ११ ज दासीदाससमन्वितम् १२ ड च छ, झ, ज राजासुसंहृष्ट ग परमसंतुष्ट १३ ज रत्नरा-
गिमनुत्तमम् १४ क ड—ट बहुविधराजा, १५ क, ख, राधवम्, १६ ज, मिथिलाधिप १७ ग राजात्ययोध्याधिपति
१८ ड झ सवलान्वितः १९ इदमर्थं ख, दृश्यते, २० ड, च, झ, ज, गच्छन्तंतु, २१ ड—ट, घोरास्तु, क, ख, घोराश्च,
२२ ड च छ, झ, ज समन्तत, २३ क, ख, नरशार्दूलो, २४ घ, वसिष्ठं प्रत्यभाषत.

असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ किमिदं हृदयोत्कंपि मनो मेम विपीदति ॥ १२ ॥
 राज्ञो देशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृपिः ॥ उवाच मधुरां वार्णां श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ १३ ॥
 उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पश्चिमुखाच्च्युतम् ॥ मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ १४ ॥
 तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ कंपयन्प्रथिवीं सर्वां पातयंश्च हुमाञ्शुभान् ॥ १५ ॥
 तमसा संवृतः मर्यः सर्वा न प्रवञ्चदिशः ॥ भस्मना चावृतं सर्वं समूढमिव तद्वलम् ॥ १६ ॥
 वसिष्ठश्चर्पयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा ॥ सैसंज्ञा इव तन्नामन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७ ॥
 तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव मा चमः ॥ ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १८ ॥
 भार्गवं जामदग्न्यं तं राजराजविमर्दिनम् ॥ कैलामपिब दुर्धर्षं कालाग्रिमिव दुस्सहम् ॥ १९ ॥
 ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्षं पृथग्जनैः ॥ स्कन्धे चांमाद्य परशुं धनुर्विशुद्धणोपमम् ॥
 प्रगृह्य शरमुख्यं च त्रिपुरंघ्नं यथा शिक्म् ॥ २० ॥
 तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ [यथा कृष्णगतिं घोरं युगान्ते प्रोद्यतं तथा] ॥
 वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २१ ॥
 संगता मुनयः सर्वे मंजजल्पुश्चो मिथः ॥ कच्चिन्पितृवधामपीं क्षत्रं नोत्मादधिष्यति ॥ २२ ॥
 पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वाऽर्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ॥ ऋषयो रामरामेति वैचो मधुरमनुवन् ॥ २४ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २५ ॥
 [तस्मिंस्तु घोरे जमदग्रिमनुना त्वासादिते राममभिप्रकोपे ॥

अन्तरिक्षेअशुभमूचनं । भूमौशुभमूचनमित्यर्थस्य लो-
 तनार्थभौमाइतिपदं ॥ १०—११ ॥ हृदयमुत्कंपय-
 तुंशीलमस्येतिहृदयोत्कंपि । इदंकिमुद्योदकदुःखोदक-
 वेतिमनोविपीदति । शुभाशुभमूचनदर्शननोभयत्रनि-
 र्णयकारणाभावादितिभावः ॥ १२—१३ ॥ पश्चिमु-
 खाच्च्युतं पश्चिमुखेनसूचितमित्यर्थः । प्रशमयन्तिप्रज-
 मंसूचयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ संवदतां संवदत्सु ॥ १५ ॥

भस्मनाचावृतंअभूदितिशेषः ॥ १६—१८ ॥ जाम-
 दग्न्यमिति अनन्तरापत्येपियञ्च । गोत्रत्वारोपान् ।
 जामदग्न्येयमितिपाठे “इतश्चानिज ” इति बह्वच्यु-
 त्वार्पत्वाङ्क ॥ १९ ॥ पृथग्जनैः पामरैः । विशुद्धणो-
 पममितितेजस्वितायांष्टष्टान्तः । त्रिपुरघ्नमितिचुन ।
 “अमनुष्यकर्तृकंच ” इतिहन्तेष्टकू॥ २० ॥ होमोमानसः
 ॥ २१ ॥ कच्चिदिति मनसोविमर्शः ॥ २२ ॥ नोत्साद-

ति० दिवि खे भवदिव्य । पश्चिमुखाच्च्युत वचन । शि० दिव्य ग्याप्रतुल्य । पश्चिमुखाच्च्युतवचन । दिव्यमिन्स्वप्रायकदिवु-
 धानुत्पन्नतिक प्यप्रत्ययान्त । सज्ञापयैकविधेरनित्यत्वादृष्टाभावः ॥ १४ ॥ शि० भीमसंकाश भयंकरप्रकाशविशिष्ट ॥ १८ ॥
 ति० जपहोमपरायणा आगन्तिविशेष । यद्यपिज्योमोऽप्य । ऋणस्तदापयिचलनगमयेवावितं, तथापि “अपानेजुहतिप्राण—”
 इत्यादिवाध्यर्थनिकेचिन् ॥ २१ ॥ शि० अयोमजजन्तु मङ्गलहेतुकजपसचक । यद्यपिपितृवधामपा क्षत्रियकृतपितृवधहेतु-
 कामपेविशिष्ट आसीदितिशेष । तथापिक्षत्रं क्षत्रियवशानोत्सादयिष्यति । कच्चिच्छब्दोदयार्थान्वये ॥ २२ ॥ इतिचतुर्गस-
 न्तिनमस्सर्ग ॥ ३४ ॥

[पा०] १ घ ममचर्मादति २ क दशरथस्यैव ३ क दिव्यपति ४ क घ—ज. मुखाच्च्युतम् ५ क. ख. ग
 इ—ज. न्मेदिनीमर्वा ६ क इ च छ झ ज ट महादुमान् ७ ड छ झ ज ट. संवेनावेदिपुदिश ८ क—छ.
 झ. ज ट. ऋषयश्चान्ये. ९ क. ख. घ. च छ विसज्ञादिव. ट सगङ्गादिव. १० ज हिमसंकाश. ११ क—ट. जामदग्न्ये
 १२ ड—ट. राजाराजविमर्दनम्. घ. राजवशविमर्दनम्. ख. राजाराजविमर्दनम् १३ क—ज चासज्य. १४ ड झ. ज.
 शरमुप्रंच. च. छ शस्त्रमुप्रच. १५ घ त्रिपुरघ्नोयथाशिव. ग. त्रिपुरघ्नोयथाहर. १६ इदमर्थं ख दृश्यते. १७ ख घ.
 प्रमुखास्सर्वे १८ घ. ड च. छ. झ. ज. मधुरैवाक्यमनुवन्. क ख. मधुरावाचमनुवन्. ग. अनुवन्मधुरागिरम्. १९ ख.
 प्रतिगृह्यच. २० अर्थश्लोक ख. दृश्यते.

दृढं नरेन्द्रस्य बलं महाबलं भयं प्रविष्टं च विपादितं च] ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

परशुरामेण दशरथप्रार्थनानादरणेनैव तदात्मजं रामप्रतिशेवैष्णवधनुर्द्वेयपुरावृत्तादिनिवेदनपूर्वकवीर्यपरीक्षणायस्वीय-
वैष्णवधनुः प्रदानेन तदारोपणचोदना ॥ १ ॥

राम दाशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन भया श्रुतम् ॥ १ ॥
तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया ॥ तच्छ्रुत्वाऽहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ॥ २ ॥
तदिदं घोरमङ्काशं जामदग्न्यं महद्भुतः ॥ पूरयस्व शरैः त्वं स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥
तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽस्य प्रपूरणे ॥ इन्द्रयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघयस्व राघव ॥ ४ ॥
[भीतो यदि धनुस्त्यक्त्वा निजितोऽसीति वा वद] ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ॥
विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
क्षत्ररोपात्प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महायशः ॥ बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥
भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शैलं निक्षिप्तवानमि ॥ ७ ॥
स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ॥ दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥
मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ॥ नैवैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥
ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अनादृत्यैव तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥
[रोपात्प्रस्फुरमाणोष्ठो रामं परमधन्विनम्] ॥ १० ॥

यिष्यतीत्यत्रहेतुमाह—पूर्वमिति ॥ २३—२६ ॥ इति
श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्सप्ततितम
सर्गः ॥ ७४ ॥

पूर्वमवतारप्रस्तावे जगत्पतित्वेनविण्णो परत्वमुक्तं
“अहवेक्ष्मिमहात्मानं” इतिविश्रामित्रवचनेनपुरुषमुक्तं
तत्र मानत्वेनसूचितं । कश्यपमुनौच “शरीरेतवपा-
द्यामिजगत्सर्वमिदंभूभो । त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं
शरणगतः” इतिसर्वजगत्कारणत्वादिद्रुमुक्तं । रुद्रस्य-
च गङ्गावारणधातुमोक्षणादिवृत्तान्तेन कर्मवश्यत्वेन
प्राकृतशरीरवर्तित्वेनचापरत्वमूचितं । संप्रत्यल्पशक्ति-

कत्वेन तस्यापरत्वमाहपञ्चमप्रतितमे—रामेत्यादि ।
रोपातिरेकेण रामेतिद्वि संबोधन । भेदनंचेतिचकारे-
ण ताटकाववादि समुच्चीयते ॥ १ ॥ अचिन्त्यंच
भवतीतिशेष । तच्छ्रुत्वेत्यत पूर्वमतइत्युपस्कार्य ॥ २ ॥
जमदग्नेरागत जामदग्न्यं । आगतार्थेयच्चार्ष । ॥ ३ ॥
तत्र तदा ॥ ४—५ ॥ सप्रत्यस्थानेभयशङ्कितया दश-
रथो रामेप्रमभराक्रान्तोरामवैभवं ताटकाताटकेयनि-
रसनादिनाज्ञानत्रपि मङ्गलाशासनमारचयति—क्ष-
त्रेति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्सन्निधावित्यर्थः । निक्षिप्त-
वाच त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ महेन्द्रकृतकेतनः
महेन्द्रपर्वतेकृतनिवास ॥ ८ ॥ सर्वविनाशाय-
संप्राप्तइत्येतदुपपादयति—नचेति ॥ ९—१० ॥

[पा०] १ क—ट दाशरथेवीर्य २ ज. मयाकृतम् ३ ज. भेदेनधनुषश्चयत्र छ ज. भेदेनधनुषस्तदा. ड च झ भेद-
नं वतुपस्तथा ४ क ड—ज. र्गृह्यापरशुभम्. घ. र्गम्यापरशिवम्. ५ ज. स्वबलदर्शयस्व च घ. स्वबलदर्शयस्वमे ६ ड च छ
ग ज. प्यस्यपूरणे ७ क ख ड—ट. वीर्यश्लाघयमहत्तव. ग घ. वीर्यश्लाघयमिदं तव. ८ ड डमर्घ ख. दृश्यते. ९ क ख.
स्तथा १० ज. क्षत्रकोपात्प्रशान्तश्च. ११ ट. स्वमहात्मा ८—ज. धर्ममहात्मा १२ ड च. छ झ. ज. शस्त्रप्रक्षि-
प्तवानमि. १३ क. च. छ. नचैतस्मिन्हते. १४ च छ. झ. ज. अनादृत्यु १५ इदमर्घ ख. दृश्यते

इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिविश्रुते ॥ दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥
 [करवीरसमे गन्धे विशाले विमले शुभे] ॥ अतिसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे ॥ १२ ॥
 त्रिपुरघ्नं नैरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥ [ईदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः] ॥ १३ ॥
 तदिदं वैष्णवं राम धनुः परमभास्वरम् ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १४ ॥
 तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ १५ ॥
 अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतावरः ॥ १६ ॥
 विरोधे च महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजिगीषिणोः ॥ १७ ॥
 तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भोमपराक्रमम् ॥ हुंकारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १८ ॥
 देवैस्तदा समागम्य सर्षिषङ्गैः सचारणैः ॥ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १९ ॥
 जृम्भितं तद्वनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिर्गणास्तदा ॥ २० ॥

लोकाभिविश्रुते लोके सर्वतः प्रसिद्धे । बलवती इति नु-
 सकद्विवचनं । सुकृते प्रयत्नेन निर्मिते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टं
 दत्तं । युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिर्योद्धुमिच्छवे ॥ १२ ॥
 यत्त्वया भग्नं तत्र्यम्बकाय दत्तमिति पूर्वगान्वयः ॥ १३ ॥
 समानसारं समानबलं ॥ १४ ॥ समानसारत्वे किमि-
 दानीपरीक्ष्यमित्याशङ्क्य रौद्रस्य धनुषो वैकल्यादितिवक्तुं
 प्रस्तावान्तरमुपक्षिपति—तदेत्यादि । तदा दुष्करत्रिपु-
 रहननानन्तरकाले । बलाबलनिरीक्षया बलाबलनिरी-
 क्षणेच्छया । कोऽनयोर्बलवानित्यपृच्छन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पूर्ववराहादिरूपेण भूम्युद्धरणादिकरणेन विष्णुरधिकइ-
 ति स्तुतस्त्वत्तत्तत् अथुनाविष्णुमुपसर्जनीकृत्य त्रिपुर-
 हननादुद्रस्याधिकबलत्वं प्रतीयत इत्यभिप्रायमित्यर्थः ।
 सत्यवतावर इत्यनेन बहुश उपदेशेऽपि नापि चिन्तय समाधत्ते
 अतः क्रियैव बलतारतम्यं दर्शयिष्यामीत्यभिप्रेत्य विरो-
 धं जनयामासेति गम्यते । अहं धन्वी प्रधानः विष्णु-
 स्तुममोपसर्जन इत्युक्तं रौद्रेण त्रिष्णुं प्रत्युक्त्वा शराप्रत-

यामयावस्थानान्मयैव त्रिपुरहननं कृतमिति विष्णुतो-
 क्तमिति रुद्रं प्रत्युक्त्वा च विरोधं जनयन्मिलय गम्यते
 ॥ १६—१७ ॥ जृम्भितमित्यत्रापि हुंकारेणेत्यनुपपद्यते ।
 जृम्भितं भग्नमितियावत् । हुंकारेण नत्वभिमानत्रितवाणे-
 न । महादेव । महादेवशब्दो महावृक्षसमाख्यायित इ-
 ति भावः । त्रिलोचन इत्यनेन तृतीयं लोचनमपि निरर्थ-
 कं कृतमिति भावः ॥ १८ ॥ याचितौ प्रशमं जग्मतु ।
 विष्णुः किमनेन बालेन अनुकल्पतामिति याचितस्तन्नि-
 ग्रहान्निवृत्तः रुद्रस्तुस्वामित पराजयोनास्माकंदोषाये-
 तिसान्त्वितस्तत्तुल्यत्वाभिमानान्न विवर्तित इत्यर्थः ॥ १९ ॥
 अथ स्वाभिमतसिद्धिमाह—जृम्भितमिति । तन् वि-
 ष्णवधिष्ठानेन पूर्वत्रिपुरघ्नं । जृम्भितं विष्णवधिष्ठानाभा-
 वेन जृम्भितं । दृष्ट्वा नत्वा प्रवाक्याच्छ्रुत्वा । शैवं शिवा-
 भिमानमात्रविषयभूतं । विष्णुपराक्रमैः पूजायां बहुव-
 चन । हुंकारेणेति पूर्वमुक्ते । आधिक्यावबोधनं पक्ष-
 पातमूलमित्याह—सर्षिर्गणा इति । अतीन्द्रियार्थदृष्टा-

तनि० न केवलं धनुषोर्जृम्भणं कृतुं तदाश्रयस्यापीत्याह—हुंकारेणेति । महादेव इति विडम्बनं । घृतकोशान्कीशवद्वदन-
 कोमहादेवशब्द इत्यर्थः । शि० महादेवः स्तम्भितं व्यापारहित आर्मादिति शेषः । एतेन सत्त्वगुणस्य तदानीं प्राबल्यं सूचितं ।
 वैद्यनाथी० “रजस्तत्त्वं तमश्चैव कदाचिदभिभूयान्यतमद्रवति” इति न्यायेन तयोर्गुणकाले सत्त्वगुणग्राधान्याद्विष्णुना त्रिलोचनश्च स्तं-
 भितः स्तम्भितप्रायोऽभूत् ॥ १८ ॥ ति० विष्णुं अधिकं श्रेष्ठं । सेव्यत्वेन मेनिरे जातवन्तः । वस्तुतस्तु प्रकृत्युद्धे विष्णोराधिक्यद-
 र्शनात् त्रिपुरवधेशिवस्याधिक्यदर्शनात् तयोस्साम्यप्रहणमिति तात्पर्यं । शि० देवा विष्णुमधिकमेनिरे स्वीकृतं तत्सत्त्वगुणस्य तत्का-
 ले आधिक्यस्वीचकुरित्यर्थः । वैद्यनाथीयं परमार्थविद्धि । रुद्रोऽधिको विष्णुर्न्यूनः विष्णुरधिको रुद्रोऽन्यूनः इति दुर्मेति दूरेत्याज्या ।
 एकस्यैव परमात्मनो गुणभेदात् त्रिबन्वर्नां रुद्रविष्णुशब्दौ भेदाभावात् । एवं च यो विष्णुस्स एव रुद्रः कदाचिन्नोऽन्यन्यत्वेनाधिकत्वेन-
 च भाति इति बोध्यम् ॥ २० ॥

[पा०] १ ट. दिव्यश्रेष्ठे. २ ख. ग. ड—ट. भिपूजिते ३ ट. दृढबहुवले ४ इदमर्थं ख. दृश्यते. ५ ड. च. छ. झ.
 अनुसृष्टं सुरैरेकं. ६ क. ग. युयुत्सते. ७ घ. धनुश्रेष्ठं. ८ इदमर्थे क—ट. दृश्यते ९ क. ख घ—ट. परपुरत्रयम्. १० घ.
 कदाचिदेवता. ११ च. छ. तयोस्मल्लपरीक्षया. १२ ड—ट. विरोधेऽपि. १३ क—ड. ज—ट. परस्परजयैषिणो. १४ क.
 ख. ग. ट. तदा तज्जृम्भितं. १५ क. ख. स्तौमुरेश्वरौ. १६ ड. झ. च. गणास्तथा

[पूजयित्वा ततो विष्णुमाम्भ्य च पिनाकिनम् ॥ ब्रह्मेन्द्रादीन्पुरस्कृत्य नाकपृष्ठं ययुस्तदा] ॥२१॥
 धनं रुद्रस्तु संकुद्रो विदेहेषु महायशाः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २२ ॥
 [तद्भनुदेवरातोपि शिरसा गृह्य पूजयत् ॥ भग्नं तन्मनुजश्रेष्ठ त्वया पैनाकमुत्तमम्] ॥ २३ ॥
 इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ॥ ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् ॥ २४ ॥
 ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्रेमहात्मनः ॥ २५ ॥
 न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ॥ अर्जुनो विंदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २६ ॥
 वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ॥ [अर्मर्षो मे महानासीत्पर्वलोकभयप्रदः ॥
 शास्त्रतोऽग्निर्हुतो विप्रैर्यथा हृतमुखं प्रभुः ॥ २७ ॥
 अशकुवान्स तं क्रोधं धनुर्गृह्य परं शुभम्] ॥ क्षत्रमुत्सादयत्रोषाज्जातंजातमनेकशः ॥ २८ ॥
 पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने ॥ यज्ञस्यान्ते तदा राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥ २९ ॥
 दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ [स्थितोऽस्मि तस्मिन्त्यन्यै सुमुखं सुरसेविते ॥ ३० ॥
 अद्य तूत्तमवीर्येण त्वया राम महानल] ॥ श्रुतवान्धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः ॥ ३१ ॥
 तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥ ३२ ॥

रक्तपयः तेषांगणाः वैखानसवालखिल्यादयः । “भू-
 यसांस्याद्गुलीयस्त्वं” इतिन्यायेन तज्ज्ञानंनपक्षपातमू-
 लं नवाभ्रान्तिमूलमितिभावः । एतेन “एकएवरुद्रो
 नद्वितीयायतस्ये” इत्यादिश्रुतिः “नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः”
 इत्यादिवदितरापेक्षयाश्रेष्ठत्वाभिप्राया । “एकोहवैना-
 रायणआसीन्” इत्यादिश्रुत्युक्तोनारायणापरपर्यायो
 विष्णुरेवपरंतत्त्वमित्यभिहितं । एतेन तमउद्रेकेणकदा-
 चिद्रुद्रस्यपराजयोनद्रोपायेतिकेनचिदुक्तंप्रत्युक्तं । त-
 मोऽभिभवस्यैवापरत्वनियामकत्वान् । इन्द्रजिता रा-
 मपराजयस्तु अदृश्यो न शब्दवेधेनवध्यइतिधर्मप्र-
 वर्तनाय । धर्मसंस्थापनायहि तदवतारइत्युक्तं । अत्र
 तु स्वरूपतएवरुद्रस्यपराजयः । किंच रुद्रपराजयस्य
 तमःकृतत्वे देवानामधिकत्वबुद्धिरस्यादेव । अयंचध-
 नुर्भङ्गो दक्षयज्ञान्तइतिबोध्यं । अन्यथा “दक्षयज्ञ-
 वधेपूर्वधनुरायम्यवीर्यवान्” इत्यादिना दक्षयज्ञान्ते
 रुद्रोदेवानांधनुर्ददौदवित्युक्तंविरुध्येत । अत्रेदमेवधनु-

स्त्रिपुरत्रमित्युक्तत्वादेतद्विरुद्धं मेरुधनुर्द्धं पुराणान्तरो-
 क्तमनादरणीयं । ननु पूर्वदक्षयज्ञान्तेरुद्रोदेवेभ्योधनु-
 र्दत्तवानित्युक्तं पुनश्चदेवरातायरुद्रोदत्तवानित्युक्तं वि-
 श्रामित्राश्रमे मुनिभिर्यज्ञेनकायदेवाददुरित्युक्तं अ-
 नमूयासमीपेसीतया जनकाय वरुणेनदत्तमित्युक्तं ।
 कथमिदंसंगच्छते । श्रूयतां । पूर्वदेवास्त्रिपुरवधायवि-
 श्वकर्मणानिर्मितं धनुरुदायदुः । तद्दक्षयज्ञान्ते वि-
 रोधेविष्णुर्हकारेणजृम्भितं देवैः प्रार्थितोरुद्रोदेवरातस्य
 हस्तेदत्तवान् । ततःप्रभृति न्यासभावेनमैथिलेपुवर्त-
 मानं तत्स्वत्वेनदेवावरुणेनजनकायादापयन्नितिक्रमः ।
 तनदक्षयज्ञान्तधनुदानवचनं देवैर्जनकस्ययज्ञफलत्व-
 नदानवचनं वरुणनदत्तत्ववचनं च समञ्संभवति
 ॥ २०—२५ ॥ अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥ २६—२७ ॥
 अनेकशः त्रिस्तप्तकृत्वः ॥ २८—३१ ॥ उत्तमं अ-
 शिथिलमित्यर्थः । पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमाया-
 तं । उत्तरपदवृद्धिरार्पी । क्षत्रधर्ममिति ब्राह्मणवन्नश-

ती० प्राकृता तामसी । देहात्मबुद्धिमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० उत्सादयं उत्सादितवान् । अडभावार्थः ॥ २८ ॥ इति
 पञ्चसप्ततितमसर्गः ॥ ७५ ॥

[पा०] १ अयंश्लोक ख. च. छ दृश्यते. २ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. ३ क. ख. च. धनुस्तेनसमप्रभम्, ज. धनु
 परमभास्वरम् ४ ग. न्यस्तशस्त्रेचपितरि. क. ख. न्यस्तशस्त्रेण. ५ च. छ विदधेत्तत्र. ६ इदमर्धत्रयं ख. दृश्यते. ७ क. ड.
 ज. झ. न. क्षत्रमुत्सादयम्. ट. क्षत्रमुत्पाटयत्रोषात्. ८ ट. त्वखिलाप्राप्य. ख. चाखिलांप्रादा. ९ ड. झ. यज्ञस्यान्तेऽददराम.
 ख. स्यान्तेऽददा ज. ददौराम. १० ज. पुण्यकर्मणाम्. ११ अयंश्लोक ख. दृश्यते. १२ क—छ. झ. न. धुलातुधनुषोभेद.
 ग. ग. धुलातुधनुषोभेदविस्मितानानभस्तले । भाष्यतादेवसङ्गानांततोऽहद्रुतमागत । १३ च. छ. झ. न. तदेवैष्णवं.

योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ॥ यदि शक्नोषि काकुत्स्थ इन्द्रं दास्यामि ते ततः ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

रामेणपरशुरामप्रतिस्वशरस्यलक्ष्यभेदननियमाभिधानेनलक्ष्यविकल्पपूर्वकतन्त्रदर्शनचोदना ॥ १ ॥ रामेणभार्गवरामवच-
नात्तदीयलोकेपुशरविमोचनम् ॥ २ ॥ जामदग्नयेनसुरादिममक्षरामस्यसाक्षात्कारायणावधारणोक्तिपूर्वकमहेन्द्रमहीधरप्रति
गमनम् ॥ ३ ॥

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशगृथिस्तदा ॥ गौरवाद्यन्त्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रुतवानस्मि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥
वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानामि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य शैरासनम् ॥ शरं च प्रतिजग्राह हस्ताद्गुपराक्रमः ॥ ४ ॥
आरोप्य संधनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥
इमां पादगतिं राम तपोर्वलसमाजिताम् ॥ लोकान्प्रतिमान्वा ते हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७ ॥

क्तइतिमाब्रूहीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदिशक्नोषि तावतापि
नत्वांमुञ्चामि अपितु ततः अनन्तरं इन्द्रयुद्धंदास्या-
मि । वीर्यपरीक्षणार्थमिदमितिभावः ॥ ३३ ॥
इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणम-
णिमञ्जीराख्यानेबालकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः
सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणषट्सप्ततितमे—श्रुत्व-
त्यादि । पितुर्गौरवादिति पितुर्मन्त्रिभिर्गौरवादित्यर्थः ।
यन्त्रिता नियमिता कथा उच्चैः कथनं येन सतथा ॥ १ ॥
पितुरानृण्यं पितृघातिक्षत्रवधेनपितृवैरशुद्धिआस्थित-
सन् यत्कर्म त्रिस्सप्तकृतःक्षत्रवधरूपं कृतवानसि तच्छ्रु-

तवानस्मि । तदुनुरुध्यामहे अनुरुध्मः । अवश्यंशु-
रेणवैरशुद्धे कर्तव्यत्वान् । कर्तरियगार्पः ॥ २ ॥ वीर्यहीनं
अनपत्रक्षत्रधर्मेणप्राप्रधनुर्ग्रहणयुद्धादावशक्तमिव म-
न्यमानो यन्मां अवजानासि क्षत्रधर्मपुरस्कृत्येत्यादिना-
ऽवमानकृतवानसि तन्नानुरुध्यामहे । “अस्मदोद्वयोश्च”
इतिचकारादेकस्मिन्बहुवचनं । अतः तेजः परपरिभ-
वासहनं । पराक्रमम् स्वगत्यापराभिभवनंच पश्य
॥ ३—५ ॥ विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रकृतस्नेहेन ।
विश्वामित्रभगिन्यांसत्यवत्यामृचीकाजातो जमदग्निः
तस्यपुत्रःपरशुरामइतिविश्वामित्रसबन्धेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥
ते तुभ्य पादयोगति गमन । लोकान् लोकप्राप्तिं
यदिच्छसि अनयोर्मध्येयदिच्छसितद्वयेत्यर्थः । यदी-

ती० अनुरुध्यामहे पितुरानृण्यपुत्राणाकर्तव्यमिति भवन्कृतक्षत्रविगमनंमहामहद्व्यर्थः । धत्रियमाधारण्येनमद्वज्ज्ञानसहामह
इतिभावः ॥ २ ॥ शि० अशक्तं ब्राह्मणोद्देश्यकानिभाषणसबन्धिसामर्थ्यरहितः ॥ ३ ॥ ति० धनु चात्भार्गवनिष्ठावैष्णवीशक्तिः ।
जग्राह । तदुक्तं पाद्मे “इत्युक्त्वादेविवैष्णव्याशक्त्यातद्रतयामह । जग्राहवैष्णवचापंविनयेनचलीलया” इति । अत्राप्यप्रेषद्वयति
‘निवार्योजामदग्नोसी’ इति । लघुश्रीपरं पराक्रमोयस्यस । शि० क्रुद्धं कुन्वेत्वाभिनकोपजहातिहापयनीति तथा । वरायुधं
चापं । शरंचप्रतिसेगृह्य गृहीत्वा । धनुरारोप्यशरं सज्यं ज्यासंयुक्तं चकार ॥ ४ ॥

[पा०] १ ग. घ. झ यदिशक्तोसि. २ ख. तेतदा. ३ ग. तच्छ्रुत्वाजामदग्न्यस्य. च छ. झ. ज. श्रुत्वाजामदग्न्यस्य. ४ घ.
कथोजामदग्न्यमथाब्रवीत्. ५ ज. ट. कृतवानसियत्कर्मश्रुतवानस्मिभार्गव. ६ क. ग. घ. च छ. ज. रानृण्यमास्थितम्. ७ क.
मोराम. ८ क—घ. च—ट. वरायुधम्. ९ झ. धनुश्चप्रतिजग्राह. क—घ. च छ. ज. ट. शरंचप्रतिसेगृह्य. १० ज. तद-
नूराम.. ११ क. ख. च छ. झ. व. क्रुद्धोऽब्रवीदिदम्. १२ क. ग. घ. मेपूज्य. १३ घ. नमेराम. १४ ख. घ. मोक्षप्राणहरं
शरम्. १५ क—घ. च. छ. झ. ज. ट. बालव्रतिराम. १६ घ. च. ज. व. समाजिताम्. झ. ट. समर्जितान्. १७ घ. नप्रति-
मेयान्वा. क. ख. ग. च—ट. नप्रतिमान्वापि. १८ क. च. छ. झ. ज. हनिष्यामीतिमेमिति. ख. हरिष्यामियदिच्छसि.

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः ॥ मोर्धः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥
 [इति ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवं प्रति रोषिते ॥ शतक्रतुमुखा देवाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम्] ॥ ९ ॥
 वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्पिणः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सङ्घशः ॥ १० ॥
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारुणकिनराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ ११ ॥
 जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदक्षत ॥ १२ ॥
 तेजोभिर्हतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ रामं कमलपत्राक्षं मन्दमन्दमुवाच ह ॥ १३ ॥
 [रामैराम महाबाहो शृणु राम मयेरितम् ॥ राजमये कृते पूर्वं यज्ञे दशरथात्मज] ॥ १४ ॥
 कश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा ॥ विषये मे न वस्तव्यमिति मां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥
 सोऽहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम् ॥ कृता प्रतिज्ञा काकुत्स्थ कृता भूः कश्यपस्य हि ॥ १६ ॥
 तदिमां त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि गणध्व ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १७ ॥
 लोकास्त्वप्रतिमा राम निजिर्तास्तपसा मया ॥ जहि ताञ्शरमुख्येन मां भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
 अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम् ॥ धनुषोऽस्य परामर्शात्स्वस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ १९ ॥
 एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ २० ॥
 न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ २१ ॥

च्छसीतिपाठोयुक्तः । उभयथाप्रतिबद्ध कश्चित्प्रेन्न-
 लोकपीडयेदितिरामस्यहृदय ॥ ७ ॥ वीर्येण स्वग-
 त्त्या । मोघोपपतति लक्ष्यमभित्वाननूष्णीपतनीत्यर्थः
 ॥ ८—९ ॥ वरायुधेत्यादि । रामं तन्महदद्भुतकर्मच
 द्रष्टुं समेताइत्यन्वयः ॥ १०—११ ॥ लोके जने ।
 जडीकृते स्तब्धे । निर्वीर्यः निर्गतवैष्णवनेजा । त-
 थाचपुराणान्तरं “ततः परशुरामस्यदेहाभिर्गणयैष्णव-
 म् । पश्यतांसर्वदेवानांतेजोगाममुपाविशतः” इति । उ-
 दैक्षत विस्मितइतिशेषः ॥ १२ ॥ उवाच प्रश्नोत्तरमि-
 तिशेषः ॥ १३—१४ ॥ कश्यपायेत्यादि । यदाब्रवीत्त-

दाप्रभृति नवसइत्यन्वयः । गुरुवचः कश्यपवचः ।
 कुर्वन् परिपालयन् । कुतइत्यत्राह—कृतेति । हिशब्दः
 प्रसिद्धौ । यतः सर्वप्रसिद्धतया भूः कश्यपस्य स्वत्वे-
 नकृता त्वद्विषये न वत्स्यामीतिप्रतिज्ञाचकृता तस्मादि-
 त्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ गतिं गमनं ॥ १७ ॥ लोकहननं-
 नामलोकदानप्रतिबन्धः । मृतस्यवाअमृतस्यवाकार्यस्य-
 प्रतिहननमेव रामशरस्यापिश्रुतमितिभावः ॥ १८ ॥ अक्ष-
 य निर्विकारं मधुहन्तारं विरोधिनिरसनशीलं । अने-
 न “नत्रह्वानेशानः” इतिमहोपनिषदुपबृंहिता । पराम-
 र्गान् ग्रहणान् ॥ १९—२० ॥ इयं त्वयाविमुखीकृतिः ।

ति० तद्रष्टुआगताइतिशेषः ॥ ११ ॥ ति० तपसा यज्ञादिरूपेण । निजिता अजिता । अत्रपुण्याजितलोकहननाभ्यनुज्ञया-
 Sस्यतलज्ञस्यज्ञम् । रामस्यलोकदानप्रतिबन्धोऽस्यानन्वयदशनेनपरेशत्वबोधनच । पात्रेपि । “शतयज्ञकृतपुण्यतदस्त्रायन्यवे-
 दयन्” इति ॥ १८ ॥ ति० यतः “उनामृतलस्येशानः” इतिश्रुतिप्रसिद्धब्रह्मैवलमिलाह—अक्षय्यमिति । अक्षय्य अनाद्यन्तं
 केनापिपराजयन्तेनुमशक्यच ॥ १९ ॥ ति० इयं तद्विषयेअशक्तिः । विमुखीकृतस्वगतेः स्वस्मिन्योजनेनाशक्तः कृतः । एतेन स्वस्य
 भगवदंशत्व रामस्यचपूर्णभगवद्वनारत्वं सूचितं । स्वानिरिक्तेनविमुखीकरणेहित्रीडा ननुस्वात्मनामाययातथाकरणे इतिभावः ।

[पा०] १ घ. अमोघोप्रतिवीर्येण २ ग. परदर्पविनाशनः. ३ इदमर्थं क ख. दृश्यते. ४ इदमर्थं क. दृश्यते ५ ज.
 धरवीरः. ६ क. ख. च. छ झ ज ट. सत्रसर्वेश. ७ घ. चारणगुह्यका. ज. ट. किनरचारणाः. ८ क ख. जामदग्न्योऽसौ.
 ९ च. छ झ. व. तेजोभिर्गतवीर्यत्वात्. क. ख ग. ट. तेजोभिर्हतवीर्यत्वात् घ. ततोभिहतवीर्यश्च. १० ख. च. झ. मन्दम-
 न्दमुवाचह. ११ अयंश्लोक. क. दृश्यते १२ ज. ट. यथापूर्ववसुंधरा. घ. महतीयंवसुंधरा. १३ क. ख. च. छ. झ. अ.
 ट. तदाप्रभृतिपाठस्त्य. ग. इतिप्रतिज्ञाकाकुत्स्थ. ड ज तथाप्रतिज्ञाकाकुत्स्थ. १४ क च. छ. झ. अ. ट. कृतामेकश्यपस्य.
 ख. ग घ. कृतावैकश्यपस्यह. १५ च छ तदिमामप्रतिवीर. घ यद्विमानागतिवीर व. तामिमामप्रतिराम. झ तामिमामद-
 र्तिवीर. १६ क वीर १७ ट. तपसानिजितामया १८ घ. ज माभूत्कालविपर्ययः. १९ च. झ. अ. अक्षय्यं. २० च. छ.
 झ. व. सुरेश्वरम् २१ ज. मेऽस्तु. २२ ट. रामकाकुत्स्थ. २३ ज. यथाहं.

शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत ॥ शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
 तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् ॥ रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 स हतान्दृश्य रामेण स्वाँल्लोकांस्तपसाऽऽर्जितान् ॥ जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २४ ॥
 ततो विनिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुर्दार्ढ्यायुधम् ॥ २५ ॥
 रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रशस्य च ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामान्मगतिं प्रभुः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

गतेजामदग्न्ये रामेण तद् च वृष्णवधनुषो वरुणहस्ते प्रदानम् ॥ १ ॥ भार्गवनिर्गमनध्रुवणहृष्टेन दशरथेन सेनादीनामयोध्यां प्रति
 गमनचोदना ॥ २ ॥ पौरैर्वादित्रयोपपुरस्सरप्रत्युद्गम्यमानेन दशरथेन रामादिभिः सहायोध्याप्रवेशः ॥ ३ ॥ रामादिभिश्चतु-
 र्भिः स्वस्वजायाभिः सह स्वस्वभवनेषु सुखविहरणम् ॥ ४ ॥ ततः कतिपयकालानन्तरं भरतमानुलेन युधाजितादशरथानुमत्या भर-
 तशत्रुघ्नयोः स्वपुरप्रत्यानयनम् ॥ ५ ॥ श्रीरामेण पित्राज्ञाया प्रजापालनपूर्वकं श्रीमीनया सह स्वनगरे सुखविहरणम् ॥ ६ ॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ॥ वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते मसायकम् ॥ १ ॥
 अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृपीन् ॥ पितरं विह्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ॥ अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥
 [संदिश्य महा राज मेनां त्वच्छासने स्थितः ॥ शासनं काङ्क्षते सेना चातकालिर्जलं यथा] ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ॥ बाहुभ्यां संपरिगृज्य मुग्धि चाप्राय राघवम् ॥ ५ ॥
 गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ॥ ६ ॥
 चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुर्गम् ॥ ७ ॥

ब्रीडा लज्जा ॥ २१ ॥ शरमोक्षे सति । अहं दृष्टशर-
 लक्ष्यस्वार्जितलोकगतिः ॥ २२—२३ ॥ दृश्य दृष्ट्वा ।
 लोकान् हतान् लोकप्रार्मिहेतुकर्माणि विफलीकृतानी-
 त्यर्थः ॥ २४—२५ ॥ आत्मगति स्वस्थानं ॥ २६ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

अथ स्वपुत्रं प्राप्य सीतयाराम सुखमुवाप्तेत्याह सप्रति-
 तमं—गत इत्यादि । रामे परशुराम । वरुणाय न्यामत्वे-
 नेति शेषः । अप्रमेयाय अदृश्यायेत्यर्थः ॥ १ ॥ विह्व-
 ल परवशं । अनेन परशुरामेण कृतो परत्वमूर्चिकास्तु-
 नि वरुणाय धनुर्दानं च दशरथेन ज्ञातवानिति गम्यते
 ॥ २ ॥ चतुरङ्गिणीति “प्रातिपदिकान्तनुम” इत्या-
 दिना णत्वं ॥ ३—४ ॥ रामस्येत्यादि श्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । रामस्य वचनं श्रुत्वा विह्वलतया अस्पष्टं वचनं श्रु-
 त्वा । गतो राम इति श्रुत्वा क्रमेण पुन स्पष्टं श्रुत्वेत्यर्थः ।

एतद्यवहारप्रयोजनं च दयया दशरथादीन् प्रतिस्वरूपबोधनं रामस्य पूर्णं तेनोच्चैः संपादनं चेति भाति । वेणवते जमोशनाय त्रयस्रं वेगव
 णवधम्यदुष्करत्वात् । एतदर्थमेव रावणवचोऽनुदेवगन्धर्वादीनां प्रुमागमनं पूर्वमुक्तं ॥ २१ ॥ ति० दाशरथिप्रदक्षिणीकृत्य अन्त-
 र्यामिन्वेतजानां प्रदक्षिणकरणच क्षत्रियत्वाच्चतस्य प्रणाल्यकरणकायेनेति बोध्यं ॥ २६ ॥ इति षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

नि० वरुणस्याप्रमेयत्वं भृगवेमाक्षाद्भविष्याप्रदत्तान् । इदं च तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टं ॥ १ ॥ शि० पितरन्वाभिवाद्य विकलं
 बीनापक्षिणाकलस्वस्य नीडगमनयस्मिन् तं सायकाल । दृष्ट्वा प्रोवाच ॥ २ ॥

[पा०] १ ख. ज अ गमिष्येऽहं २ ज निहतान्दृश्य ३ ज ताल्लोकास्तपसा ४ ख. श्रुविदिश. ५ घ देवास्म-
 र्षिगणा. ६ ज ट मुदान्विता. झ. प्रपूजिता. ७ घ च छ ज प्रशस्यह ८ क—घ च झ. प्रदक्षिणीकृत्य ९ क—छ.
 झ य. ट. महायया १० ड. झ ट विकलं दृष्ट्वा ११ अर्थलोक ख. ग ज. दृश्यते १२ ग. घ. ट तद्वचं श्रुत्वा. क.
 चवचं श्रुत्वा. ख. तुवच. १३ घ—छ. झ. ज. मूर्ध्नुपाप्राय. १४ क सुतानात्मान. ख. पुत्राश्चात्मान.

पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घुष्टनिनादिताम् ॥ सित्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ८ ॥
 राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलवादिभिः ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलङ्कताम् ॥ ९ ॥
 पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमौञ्जश्रीमद्भिश्च महायशः ॥ १० ॥
 प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं पुनः ॥ ननन्द संजनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ ११ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा ॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ १२ ॥
 [रामं च लक्ष्मणं चैव शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ आर्चयन्मङ्गलाशीर्भिर्मङ्गलैरभ्यपूजयन् ॥
 उपाहारैश्च संहृष्टाः कुमारानभिपूज्य च] ॥ १३ ॥

ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगद्गुह्यपत्नयः ॥ १४ ॥
 मङ्गलालापनैश्चैव शोभिताः क्षौमवाससः ॥ देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ १५ ॥
 अभिवाद्याभिर्वाद्याश्च सर्वा राजसुतास्तंदा ॥ ['स्वस्व' गुह्यमथासाद्य कुबेरभवनोपमम् ॥ १६ ॥
 गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च तर्पयित्वा द्विजोत्तमान्] ॥ रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः ॥ १७ ॥
 कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १८ ॥
 शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ [कालेकाले तु नीतिज्ञास्तोषयन्तो गुरुं गुणैः] ॥ १९ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥ [अभिवादयितुं प्राप्तं श्यामं कमललोचनम्] ॥
 अक्लिष्टकारिणं शूरं परसैन्यविमर्दनम् ॥ २० ॥

विनयं देहयोगेन संप्राप्तमिव संस्थितम् ॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ २१ ॥
 अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ त्वां नेतुमागतो वीर्यं युधाजिन्मातुलस्तव ॥ २२ ॥
 [* प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तदा ॥ ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं प्रीतिं कर्तुमिहाहसि *] ॥ २३ ॥

हृष्टः पुलकितः ॥ ५—७ ॥ रम्यामितिपुनरुक्तिस्त-
 त्तद्विशेषणकृतरमणीयत्वामिप्रायेण पताका । ध्वजपट ।
 ध्वजः दण्डः । पताकान्विताध्वजाअस्यासन्तीति
 पताकाध्वजिनीं । ह्रस्वदीर्घध्वजभेदइत्यप्याहुः ।
 उद्घुष्टमितिभावेनिष्ठा । तूर्योद्घोषेणसंज्ञाननिनादामि-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥ राजप्रवेशेन सुमुखैः विकसन्मुखैः ।
 मङ्गलं आशीर्वचनं वक्तुंशीलभेषाममस्तीतिमङ्गलवादि-
 भिः ॥ ९—१० ॥ जनः सम्बन्धजनः । गृहेस्थितैरि-
 तिगोपः । काम्यन्तइत्तिकामाः विषयभोगपरिकरा तैः
 ॥ ११ ॥ वधूनां स्तुपाणां प्रतिग्रहे उपचारे स्वस्वा-
 न्तःपुरानयनेवा । “वधूर्जायास्तुपा” इत्यमरः । युक्ता

आसक्ताः । आसन्नितिगोपः ॥ १२—१३ ॥ जगद्गु-
 अन्तःपुरं प्रावेशयन् ॥ १४ ॥ मङ्गलालापनैः स्वस्ति-
 वाचनैः । शोभिताः । मङ्गलालंभनैरितिपाठे आलंभ-
 नं चन्दनचर्चा । देवतायतनानि गुह्यदेवतानामर्चागृ-
 हाणि । प्रत्यपूजयन् गन्धपुष्पादिभिरपूजयन् । आय-
 तनपूजामात्रे स्त्रीणामधिकारादितिभावः ॥ १५ ॥
 सर्वाअभिवाद्य सर्वारेमिरइत्यन्वयः ॥ १६—१८ ॥
 वर्तयन्ति अनुवर्तयन्तिस्म ॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथका-
 लस्य कस्मिंश्चित्कालेगतेसति ॥ २०—२१ ॥ मातुल-
 स्तवेति अतोगच्छेतिव्यञ्जनावृत्त्योक्तिः पुत्रविरहका-

ति० होमं गृहप्रवेशमीयहोमं ॥ १५ ॥

[पा०] १ च छ. ज ज ट. मङ्गलपाणिभिः. २ ख. स्वपुरवासिभिः. ३ क. ख. शूरैः. ४ क. ख. घ—उ तत्तदंशप्रियम्

५ च. छ. झ ज ट. स्वजनंराजा. ६ इदमर्धत्रयं क. ख. दृश्यते. ७ ड. च. छ. झ. ब. ट. नृपयोषित ८ क. मङ्गलाभरणा-
 श्वैव. ख. मङ्गलाभरणैश्चैव घ. मङ्गलालेपनैश्चैव. ज. मङ्गलारभकैश्चैव ड. च. छ. झ. मङ्गलालापनैर्होमै
 ९ ख. यथार्हप्रत्यपूजयन्. १० ख. मिवाद्यास्ता. ११ घ. ट. स्तथा १२ अयंश्लोक ख. ग. ज. दृश्यते १३ ख.
 गृहंसमासाद्य. १४ ख. मुग्धा. १५ इदमर्धं ख. ग. दृश्यते. १६ इदमर्धत्रयं ख. दृश्यते. १७ ग. घ. ज. ट. द्रघुनन्तम् ख.
 द्रघुनन्दनम्. १८ ड. च. छ. झ. ब. वीरो १९ अयंश्लोक ख. ग. ज. दृश्यते

श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीमुतः ॥ [अभिवाद्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम्] ॥

गमनायामिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ २४ ॥

आपृच्छच्च पितरं शूरे रामं चाक्रिष्टकारिणम् ॥ मातृश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २५ ॥

[युधाजिन्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहपितः ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥ २६ ॥

गते च भरते गमो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २७ ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौत्रकार्याणि सर्वशः ॥ चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २८ ॥

मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः ॥ गुरुणां गुरुकार्याणि कालेकालेऽन्ववैक्षत ॥ २९ ॥

एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तदा ॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ ३० ॥

तेषामतियशा लोके गमः सत्यपराक्रमः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ३१ ॥

गमस्तु मीतया मार्थं विजहार बहूनृन् ॥ मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥ ३२ ॥

प्रिया तु मीना रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोभ्यवर्धत ॥

[हृदयं चैव जानाति प्रीतिर्योगि परस्परम्] ॥ ३३ ॥

तयान् ॥ २२—२४ ॥ अष्टिष्टं कस्यापिदु खर

यथाभवतितथा कर्तुं शीलमस्यस्येति ॥ २५—२८ ॥

परमयन्त्रित परम अत्यन्त यन्त्रित श्रुतिस्मृतिमर्या-

ज्ञानतिलङ्घी । गुरुकार्याणि गुरुचितशुश्रूपादिकार्याणि ।

अन्ववैक्षन् परिपालयतिस्मेत्यर्थः ॥ २९ ॥ एव एता-

दृशेन शीलवृत्तेन । नैगमा वणिजः ॥ ३० ॥ नके-

वलंशीलवृत्तेन किंनुमंवरपिगुणैरित्याशयेनाह—तेषा-

मिति । तेषा ब्राह्मणादीनामप्ये ॥ ३१ ॥ एवं धर्मप-

रतारामस्योक्त्वा धर्माविरुद्धकामाभिरनिदर्शयन्—

रामस्त्विद्यादिनाश्लोकचतुष्टयेन । रामस्तु । तुष्टदेनप्र-

वर्त्मनाद्वैलक्षण्यमुच्यते । पितृशुश्रूषणधर्मप्रवर्तनं देवता-

राधनादिकं हि पूर्वमुक्तं । सण्वंकर्तासप्रतिवात्स्यायन-

मभ्यस्यकामतन्त्रपरोभूत् । मीतया अयोनितया । सह-

युक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया । स्वाभाविकमौन्दर्यममृ-

द्भैवावर्तार्तापि भोगमोतस्यप्रधानाभूदिति रामस्यप्रा-

वण्यातिशयप्रदर्शितः । विजहार । परस्मैपठेनफलाप-

र्यवसायिनोच्यते । 'स्वर्तितन्त्रित कर्त्रभिप्रायक्रिया-

फले' इति विहाररूपक्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेह्यात्मने-

तेषाचतुर्णापुत्राणामप्येवमपराक्रममोगमप्राप्तियशा । भूतानामप्येवमभूवगुणवत्तरोवभवेत्यन्वयः । शि० स्वयंभवति

प्रादुर्भूतनाप्राप्तोत्तिस्त्वयभू राम । लोकेभूताना प्रादुर्भावंप्राप्तानामप्ये अतियशा गुणवत्तरश्च बभूव । इवश्चार्थः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ इदमर्थक ख. ग. दृश्यते २ क. ज. ट. वीरो. ३ अयंश्लोकः क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते.

४ क. घ. महारथ. ५ ड. च. छ. झ. ज. रामस्मर्याणि. ६ ख. राजापरमयन्त्रितः. क. रामःपरमयन्त्रितः ७ क. चकारह.

८ ख. राजादशरथ ९ क. ग. घ. ड. झ. ज. ट. तथा १० ग. ज. शीलवृत्ताभ्या ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. रामश्च.

१२ घ. ड. झ. ज. ट. तद्वत्तमनास्त्वयाहृदि क. च. छ. तद्वत्तमनानित्यहृदि. ज. तद्वत्तस्त्वरया १३ घ. द्रूपकृताच्चापि. १४ ड.

च. ज. भूयोविवर्धते. ख. ग. ज. भूयोव्यवधत. झ. ट. भूयोऽभिवर्धते. ख. भूयोऽन्ववर्धत. १५ इदमर्थक. दृश्यते.

पदमेवभवेन । तथाच चिरतरविहारोपिभोगोपोद्धात-

केलितानालिशेतइतिभावः । बहूनृन् । अत्यन्तसंयो-

गेद्वितीया । तथा भोगनैरन्तर्यमूच्यते । बहूनृन्नि-

त्युक्तं ननुवत्सरानिति । तेनतत्तद्वृत्तितभोगोपकरणै-

र्भोगानमवुभुजइत्युक्तं । मनोस्यास्तीतिमनस्वी । भू-

मार्थमेतवर्थीय । तथाच संश्लेषदशायांसीतासंकल्पम-

प्यतिशय्य भोगस्रोत प्रवर्तयितेत्यर्थः । नित्यंतद्गतः

तस्यागतः । "सप्रमी—" इतिर्योगविभागात्समासः ।

जानिगुणवदपृथक्सिद्धतयातदेकरसोभूदित्यर्थः । सर्व-

दातदासक्तचित्तोऽभूदितिभावः । तस्याहृदिनित्यंसम-

र्पित मीतापिरामकृततत्तद्व्यापारेणवशीकृता तदायत्त-

चित्ताऽऽसीन् । नित्यं सुचिरंभोगेपि सद्यस्संगतेवनि-

रवधिकप्रेमभारभरिताऽभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ नित्यंत-

द्गतइत्यत्रहेतुमाह—प्रियात्विति । तुरवधारणे । पितृ-

कृतादाराइतिहेतोरवरामस्यमीताप्रियासीन् । तर्हिसी-

तावैलक्षण्यमकिंचित्करं नेत्याह । गुणान् भर्तृशुश्रूषणा-

दिगुणान् । रूपस्य देहस्य । गुणान् सौन्दर्यान् । अ-

पिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आभिजात्यादिभिश्च । प्री-

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ ३४ ॥

तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः समा रूपे मीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ३५ ॥

तया स राजर्षिसुतोभिरामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥

अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां बालकाण्डे

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ इति बालकाण्डः संपूर्णः ॥ १ ॥

तिर्भूयोऽभ्यवर्धत । रामस्यसीतायामित्यर्थसिद्धं । अतोबहून्तून्विजहारैत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ अथरामस्वेवसीताया अपि रामेनिरन्तरानुरागं दर्शयन् तस्याहृदिनित्यंसमर्पितइत्युक्तं विवृणोति—तस्याश्चेति । तस्याभर्ता रामश्च । हृदये सीतायाहृदये । द्विगुणं यथा भवति तथा परिवर्तते । रामाद्विगुणाप्रीतिः सीतायारामेभूदित्यर्थः । यथारामस्यसीतायांप्रीतिः पितृकृतदारत्वकृता सौन्दर्यकृताच एवंप्रामेपि सीतायाः प्रीतिर्नोभयकृता किंतु भवत्वमात्रकृता । वक्ष्यत्यनसूयांप्रति सीता “यद्यप्येवमभवद्भर्ता ममायं वृत्तवर्जितः । अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येवमया भवेन ” इत्यादि । अनेन गुणादित्युक्तरामविषयानुरागो विवृतः । एतादृशानुरागो रामेण कथं विज्ञायत इत्यत्राह—अन्तरिति । अन्तर्जातं सीताहृदतमपि हृदयगूढभावं । अनुरागमितियावन् । हृदा तर्केण अनुभावैरितियावन् । व्यक्तमाख्याति जानाति । चक्षिष्ठः ख्यात्वादेशः सार्वधातुकेऽप्यार्षः । तस्य दर्शनार्थत्वं च ख्युरित्यादौ सिद्धं । परकीयहृदयं कथं व्यक्तीभवतीत्येवमपि तत्रैव सर्वदा परिवर्तमानत्वादित्युक्तं पूर्वार्धे ॥ ३४ ॥ रामवत्सीतापि रामहृदयं विशेषेण व्यक्तं वेत्तीत्याह—तस्येति । तस्य रामस्य हृदयं सीता भूयो विशेषेण । रामादतिरिक्तं जानातीत्यर्थः । रामो यादृशभोगमभिलपति तदिदं जितेन ज्ञात्वा स्वयंतदनु रूपा भवति । ननु तदतिरिक्तभोगमभिलपते । एवंप्रामोपीति भावः । रामादप्यतिशयेन सीतायाः कान्तेन जितपरिज्ञाने हेतुचतुष्टयमाह—मैथिलीत्यादि । देशस्वभावाद्देशस्वभावाच्च सूक्ष्मज्ञा । देवताभिः समेति प्रागल्भ्यमु-

च्यते । रूपे विषये रूपिणी सर्वेदृश्यमानरूपवती श्रीरिव स्थिता । अनेन सहजबुद्धिविशेषो दर्शितः ॥ ३५ ॥ एवमनवधिकमन्योन्यानुरागमुपपाद्य तदनु रूपं भोगं दर्शयति—तयति । राजर्षिसुतः महाराजमुत्तत्वेन निरवधिकभोगोपकरणवान् । उत्तमराजकन्यया ततोऽप्यधिकतदुपकरणवत्या । राम रमयिता अभिरामया ततोऽप्यतिशयेन रमयित्या । स अतिशयितकामः । अतिकामया रामादप्यधिककामयेत्यर्थः । तया सीतया । समेयिवान् सम्यगेयिवान् एकीभावेन सन्निष्ट । स्वयंप्रह्लादेऽपि विषयीभूतः सन् । “ लीनवप्रतिविंशतवलिखितेवोत्कीर्णरूपवच प्रत्युपेवचवज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेवच । सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तामन्ततितनुजालनिविडस्य त्वेव लग्ना प्रिया ” इति वन । विभुः प्रत्यालिङ्गनादिसमर्थः । अमरेश्वरो विष्णुः आदि विष्णुः । श्रियेव मूर्तिभेदेनोपमानत्वं । अतीव अतिशयेन शुशुभेरेजे । तुल्यानुरागस्यातिशयितस्त्रीकामस्य भोगसमृद्धिहेतुत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे णमिण्मञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

वेदे शास्त्रेषु वादेऽप्यनिरसुलभां कीर्तिमाटीकमानां काव्यालङ्कारान्त्रयप्रभृतिषु पटुधी कोपि टीकाविधाने ॥ शुद्धान्तःपद्मशुद्धान्तितमधुमथन शुद्धसत्त्वैकमूर्तिर्गोविन्दार्यो विचार्यव्यतनुत विमला बालकाण्डस्य टीकाम् ॥ इति बालकाण्डव्याख्यानं संपूर्णं ॥

तनि० राजर्षिसुत इति उत्तमराजकन्ययेति चाभिजनवृत्तादितौल्यमुक्तं । अभिरामया सौन्दर्येणातिरमणीयया अतिकामया अतिस्नेहया समेयिवान् अतिसंश्लेषेणाभेदं प्राप्त । यद्वा अतिकामया अतिक्रान्तमन्मथया । तेनाप्राकृतविग्रहवत्तया दिव्यदंष्ट्रिभोग एवात्राभिव्यज्यते ॥ ३६ ॥ इति सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ बालकाण्डस्य संपूर्णः ॥

[पा०] १ ड. च. झ. य. ट. अन्तर्जातमपि. २ ख. सदा ३ क. तस्मिन्भूयो. ४ घ. ड. च. झ. य. ट. सुतोभिरामया. क. सुतोभिरामया. ५ ड. च. छ. य. ट. शुशुभेऽतिकामया. ज. शुशुभेऽतिक्रान्तया.

इदं बालकाण्डं कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च
मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३२ सन १९११.

